LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ISTORIJA

NAUJI HORIZONTAI: DINASTIJA, VISUOMENĖ, VALSTYBĖ. LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ 1386–1529 m.

IV TOMAS

Jūratė Kiaupienė, Rimvydas Petrauskas

baltos lankos

UDK 947.45
Li237

Knygos parengimą ir išleidimą parėmė:
Lietuvos Respublikos kultūros ministerija
Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija

Redaktorių kolegija:
Artūras Dubonis, Zigmantas Kiaupa,
Jūratė Kiaupienė (ats. red.), Česlovas Laurinavičius,
Rimantas Miknys, Gintautas Sliesoriūnas

Ats. tomo redaktorė Jūratė Kiaupienė
Recenzentai: prof. habil. dr. Alvydas Nikžentaitis,
prof. dr. Irena Valikonytė

Ant aplanko:
Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto antspaudas,
1420–1430 m. (Vyriausiasis senųjų aktų archyvas, Varšuva)

Redaktorė Loreta Daukšytė
Dailininkė Agnė Dautartaitė-Krutulienė
Žemėlapius braižė Gražina Pariokienė

© Jūratė Kiaupienė, Rimvydas Petrauskas, tekstai, 2009
© Lietuvos istorijos institutas, 2009
© Baltų lankų leidyba, 2009

Printed in Lithuania
ISBN 978-9955-23-239-1 (4 tomas)
ISBN 9955-584-91-2 (12 tomų)

TURINYS

Pratarmė 11

ĮVADAS. *Jūratė Kiaupienė, Rimvydas Petrauskas* 12

I. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vėlyvųjų viduramžių istorijos kraštovaizdis: laikas, erdvė, žmogus. *Jūratė Kiaupienė* 20

Istorijos kraštovaizdis: naujas būdas kalbėti apie praeitį 21

1. GEOPOLITINIS PAVELDAS IR JO KAITA, ARBA KRIKŠČIONIŠKOSIOS LIETUVOS VALSTYBĖS KŪRIMASIS 25

1.1. Pokyčių prielaidos 25

1.2. Geopolitinis pagoniškosios Gediminaičių Lietuvos palikimas 27

1.3. Politinė erdvė: dinastija, valdovas, valdžia, valstybė 31

1.4. Valstybinė erdvė: teritorija ir ribos 45

2. TERITORINĖS, ADMINISTRACINĖS IR ŪKINĖS NAUJOVĖS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS VIDAUS ERDVĖJE 61

2.1. Teritorijos administracinė valstybės erdvės pertvarka 61

2.2. Kaimiškojo kraštovaizdžio kitimas 74
2.3. Miestietiškosios erdvės plėtra 85
2.4. Dinamiškas pirklių, prekių ir pinigų pasaulis 107

3. KRIKŠTAS KEIČIA KRAŠTOVAIZDĮ
3.1. Tarptautinis Lietuvos krikšto kontekstas 117
3.2. Kelias iš alkvietės į bažnyčią 117
3.3. Krikščioniškųjų vertybių sklaida, arba nauji kasdienybės pavidalai 120

4. NAUJI SOCIOKULTŪRINĖS ERDVĖS PAVIDALAI 125
4.1. Raštas keičia kraštovaizdį 139
4.2. Etninių ir kalbinių procesų dinamika 139
4.3. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos gimimas 153
4.4. Ideologinis valstybinės erdvės įprasminimas 159
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: suvereni teritorinė vėlyvųjų Viduramžių valstybė 162

II. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenė vėlyvaisiais viduramžiais: bendruomenė ir individas, struktūros ir institucijos. *Rimvydas Petrauskas*. 177

Nauja visuomenės struktūra ir politinė organizacija: prielaidos europėti 179

1. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS VISUOMENĖS SOCIOKULTŪRINIS PAVEIKSLAS 181
1.1. Agrarinės visuomenės charakteristika 181
1.2. Miesto bendruomenės formavimosi pradžia 183
1.3. *Pakraščių žmonės* ir svetimšaliai 184

2. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ETNOKONFESINĖ SANDARA IR JOS TRANSFORMACIJOS 188
2.1. Katalikiškas krikštas 188
2.2. Bažnytinės organizacijos ir tikinčiųjų bendruomenės: vyskupijos, parapijos, brolijos 189
2.3. Vienuolijos Lietuvoje 202
2.4. Bažnyčia ir visuomenė: fundacijos ir atminimo kultūra 206
2.5. Stačiatikių padėties Lietuvos pokyčiai: nuo konfesinių apribojimų prie lygiateisiškumo 209
2.6. Bažnytinės unijos idėja 212
2.7. Nekrikščioniškos bendruomenės Lietuvos visuomenėje 217

3. LUOMINĖS VISUOMENĖS FORMAVIMASIS LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE ... 220
3.1. Luomų idėjos recepcija: europinė tradicija ir vietos ypatumai 220
3.2. Socialinis ir politinis bajorijos dominavimas Vidurinių amžių visuomenėje 223
3.3. Feodalizmo problema ir diduomenės titulai 226
3.4. Riterystės plitimas Lietuvos bajorų visuomenėje ... 234
3.5. Neprivilegijuotų luomų samprata 240
3.6. Giminės struktūros pokyčiai reformų epochoje 241
3.7. Šeima ir individas luominėje visuomenėje 248

4. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS VALDYMO STRUKTŪRA IR INSTITUCIJOS 252
4.1. Gediminaičių dinastija 252
4.2. Jogailaičiai 255
4.3. Didysis kunigaikštis 259
4.4. Didžiojo kunigaikščio dvaras ir valdymo reformų projekto genezė 262
4.5. Pareigybės ir administracinės sistemos kūrimas ... 267

4.6. Didžiojo kunigaikščio kanceliarija ir valdžios surašymo pradžia 272
4.7. Nuo valdovo tarybos iki bajorų seimo: luomynio atstovavimo institucijos atsiradimas 276
4.8. Politinės grupuotės ir jų įtaka valstybės valdymui 282

5. VALSTIEČIAI FEODALINĖJE ŽEMĖVALDOJE ...286
5.1. Stambiosios žemėvaldos susiformavimas 286
5.2. Įbaudžiavinimas ir laisvės samprata 290
5.3. Valstietijos kategorijos, organizacinės formos ir prievolių kaita 293

6. MIESTIEČIAI IR SAVIVALDOS GENEZĖ LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE 298
6.1. Vokiška teisė Vidurio Rytų Europoje 298
6.2. Magdeburgo teisė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 300
6.3. Miestų savivaldos institucijos ir gyventojų grupės ..304

7. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS TEISĖ IR TEISMAI 312
7.1. Tarp paprotinės ir rašytinės teisės 312
7.2. Teisės surašymo pradžia – pirmosios rašytinės privilegijos 315
7.3. Kodifikacijos užuomazgos – Kazimiero teisynas ir valdovų nuostatai 320
7.4. Teisminių institucijų kūrimas 322

8. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS KARINĖ ORGANIZACIJA 326
8.1. Permainos bajorų pašauktinėje kariuomenėje 326
8.2. Kariuomenės reorganizacija karų su Maskva epochoje 330
8.3. Samdomosios kariuomenės pradžia 332

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės modernizacija tarp vėlyvųjų Vidurinių amžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų 336

III. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Vidurio ir Rytų Europoje 340

Vidurio ir Rytų Europa: valstybinės politinės erdvės sandara vėlyvaisiais viduramžiais. *Jūratė Kiaupienė* 341

1. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS IR LENKIJOS KARALYSTĖS DINASTINIS RYŠYS IR JO TRANSFORMACIJOS. *Jūratė Kiaupienė* ... 352

1.1. 1386–1398 metai: Jogaila – Lenkijos karalius ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tėvonis 352

1.2. 1401–1501 metai: Lenkijos ir Lietuvos ryšio pavidalų kaitos šimtmetis 357

2. VYTAUTO LAIKAI. SUVERENUS VALDOVAS. *Rimvydas Petrauskas* 368

2.1. Kova dėl tėvonijos 368

2.2. Pokyčiai: dalinių kunigaikščių šalinimas ir teritorinės valdžios įtvirtinimo pradžia 373

2.3. Suverenumo link 375

2.4. Karalystės idėja 380

3. VYTAUTO ĮPĖDINIAI. *Rimvydas Petrauskas* 387

3.1. Švitrigailos iškilimas 387

3.2. Vidaus karas: Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio kova dėl valdžios 389

3.3. Kazimiero Jogailaičio valdymas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės konsolidacija 397

4. SANTYKIAI SU VOKIEČIŲ ORDINU: IŠ PRIEŠO Į SĄJUNGININKĄ. *Rimvydas Petrauskas* 403

4.1. Kryžiaus karų epochos pabaiga 403

4.2. Kova dėl Žemaitijos ir Žalgirio mūšis 407

4.3. Vokiečių ordinas tarp Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinių interesų 417

5. VAKARŲ KRYPTIS. LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ IR JOGAILAIČIŲ MONARCHIJOS 420

5.1. Aleksandras Jogailaitis ir jo laikų reformos. *Rimvydas Petrauskas* 420

5.2. Žygimanto Senojo valdymas iki 1530 metų: politinio prestižo Europoje stiprėjimas ir vidaus reformų pradžia. *Jūratė Kiaupienė* 434

5.3. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės ir Jogailaičių dinastijos: bendrumas ir prieštaravimai. *Rimvydas Petrauskas* 446

6. RYTŲ IR PIETRYČIŲ KRYPTYS: LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS KOVA DĖL TERITORIJŲ IR ĮTAKOS. *Jūratė Kiaupienė* 449

6.1. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Bizantijos paveldas 449

6.2. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karų dėl išlikimo Rytų erdvėje pradžia 457

6.3. Prieštaravimų mazgas Pietryčių Europoje. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sąlyčio su islamo pasauliu patirtys pradžioje 467

„Lietuviškasis feodalizmas." Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės socialinės ir ekonominės raidos vėlyvaisiais viduramžiais ypatumai. *Jūratė Kiaupienė* 476

Lietuvos Didžioji kunigaikštystė vėlyvųjų viduramžių Europoje: kultūrinės refleksijos apraiškos ir istorinės savimonės genezė. *Rimvydas Petrauskas* 482

Svarbiausieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bažnyčios hierarchai ir pasauliečiai pareigūnai. *Rimvydas Petrauskas* 493

Chronologinė lentelė. 1386–1529 m. *Rimvydas Petrauskas* 501

Literatūra 505

Asmenvardžių rodyklė 531

Vietovardžių rodyklė 539

Iliustracijų sąrašas 547

PRATARMĖ

Dvylikos tomų *Lietuvos istorijos* struktūra XIII–XVIII amžius numato chronologiškai padalyti į penkias knygas (III–VII tomus). Deja, projekto autoriai rašydami ir leisdami knygas neturi galimybių laikytis nuoseklaus eiliškumo. Kad dėl to skaitytojams nekiltų nepatogumų, sukurta nuorodų sistema, kuri susieja būtent šiuos penkis *Lietuvos istorijos* tomus. Kiekviena knyga skirta apibrėžtam laikotarpiui, joje nebus kartojami ir aiškinami įvykiai, aptarti kituose tomuose. Tekste bus tik nuoroda, pavyzdžiui: „plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.", informuojanti skaitytojus apie vieną ar kitą siužetą, chronologiškai peržengiantį konkretaus tomo rėmus.

Šią knygą rašė du autoriai, priklausantys skirtingoms istorikų kartoms ir mokykloms. Nuolat diskutuodami dėl knygos koncepcijos, struktūros ir turinio, jie derino savo įžvalgas, nors atidus skaitytojas galbūt pastebės kai kuriuos interpretacijos skirtumus. Autoriai iš anksto pasidalijo pagrindines temas, tačiau tai yra kolektyvinė monografija, todėl autoriai abu atsakingi už visą tekstą.

Nuoširdžiai dėkojame oficialiesiems šio darbo recenzentams prof. dr. Irenai Valikonytei, prof. habil. dr. Alvydui Nikžentaičiui, visiems Lietuvos istorijos instituto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus ir Vilniaus universiteto Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedros darbuotojams, kurie atidžiai perskaitė knygos rankraštį ir geranoriškai nurodė netikslumus. Ypač svarbu, kad svarstymas virto atvira kūrybine moksline diskusija, kurioje buvo dalijamasi samprotavimais apie autorių pasirinktą teksto sandarą bei teikiamas interpretacijas ir buvo siūlomos jas papildančios įžvalgos.

Tariame ačiū visoms Lietuvos ir užsienio institucijoms, kurios suteikė galimybę publikuoti jų saugomą vaizdinę medžiagą, parengti teksto iliustracijas. Atskirai norėtume padėkoti kolegoms Vydui Dolinskui, Edmundui Rimšai, Sauliui Sarcevičiui ir Vykintui Vaitkevičiui, kurie parinko ir parengė spaudai iliustracijas iš savo asmeninių rinkinių. Dėkojame šią knygą spaudai parengusiam leidyklos „Baltos lankos" kolektyvui, visiems, finansavusiems knygos leidybą.

Autoriai

ĮVADAS

Ketvirtoji *Lietuvos istorijos* knyga *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.* skirta esminių Lietuvos visuomenės ir valstybės permainų laikotarpiui. Pusantro šimto metų laiko tarpas gana ilgas, bet drauge ir vientisas, tad įmanoma jį suvokti kaip vieną epochą. Knygos autoriai siekia apibūdinti svarbiausius šio istorinio laikotarpio bruožus, aprėpti tautų, visuomenės grupių, individų, dvasinės ir materialinės istorijos visumą, atskleisti Lietuvos valstybės sandaros ir politinių struktūrų kitimą, jos tapsmą Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste ir šios etnokonfesine ir kultūrine prasme dvinarės politinės bendrijos žengimą į vakarietiškos krikščioniškosios Europos erdvę.

1386/1387 metai – tai ne tik istorikui patogi periodizacijos data. Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę valdžiusios dinastijos pasirinkta katalikybė ir dinastinė unija su Lenkijos Karalyste tapo svarbiausiu istorinės raidos riboženkliu. Lietuvos krikštas atvėrė naujas galimybes sąlyčiui su lotyniškos krikščionybės pasauliu, Vakarų ir Vidurio Europos sociokultūrine erdve. Ryšys su Lenkija sukūrė palankias sąlygas politinei integracijai. Prasidėjęs krikščioninimas ir vakarietiškas europinimas paskatino Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ir valstybės transformaciją. Svarbu akcentuoti, kad rytinės ir pietinės stačiatikiškos valstybės žemės kartu su politiniu centru išgyveno permainų laikotarpį. Be abejo, pasikeitimai sklido skirtingu greičiu, nevienodu mastu apėmė visą daugialypę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenę. Aptariamo pertvarkos laikotarpio pradžioje naujovės pirmiausia palietė valstybę valdančius Lietuvos bajorus katalikus. Tačiau pradėjus pertvarkyti valstybę ir kurti naujas valdymo bei administravimo institucijas, integracija į Vidurio ir Vakarų Europą įtraukė vis daugiau rusėnų stačiatikių. Visa Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinė erdvė tapo Rytų ir Vakarų krikščioniškųjų kultūrų sankirtos erdve.

1386–1529 m. datomis pažymėtas istorijos tarpsnis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės gyvenimą atnešė tiek daug naujovių, kad gali būti pavadintas visa apimančių pokyčių epocha. Neatsitiktinai žodžiai: *permainos*, *naujovės*, *pertvarka*, labai dažnai sutinkami šios knygos tekste.

Bandymas Lietuvos istoriją susieti su vienalaikiais europiniais įvykiais ir procesais (pastaruoju atveju atsižvelgiant ir į skirtingus Europos regionų

raidos ritmus) verčia vartoti įprastas europinės istorijos chronologines kategorijas – Viduriniai amžiai ir Naujieji laikai. Per keletą šimtmečių istorikai, istorijos teoretikai ir mąstytojai sukūrė daug skirtingų Vidurinių amžių epochos vaizdinių, jos teorinių ir chronologinių sampratų. Kaip bet kurio kito plačiai suvokto istorijos periodo, taip ir *viduramžių* sąvoka yra neaiški, prieštaringa, pernelyg bendra, tačiau sykiu būtina istorinės sintezės kategorija. Ji padeda atskirti ir grupuoti civilizacijai būdingus reiškinius. Tik taip žvelgiant galima pamatyti, kad šioje epochoje buvo sukurta Europos valstybių struktūra, kuri mažai pakitusi pasiekė mūsų laikus. Todėl atrasti *lietuviškus viduramžius* – vadinasi, parodyti Lietuvos europėjimo pradžią. Ši sintezė gali būti suprantama kaip XXI a. pradžios Lietuvos istorikų pasakojimas apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės „trumpuosius" viduramžius.

Pati sąvoka suponuoja, kad viduramžiai kilo iš jų raidą lėmusios Antikos. Todėl ši sąvoka visų pirma taikoma Romos imperijos tiesioginę įtaką pajutusiai Vakarų Europos daliai, kurioje per visus viduramžius neužgeso lotyniškoji kultūra ir kur buvo naujai išplėtota vakarietiška civilizacija. Šiai viduramžių civilizacijai plintant šiaurės ir rytų kryptimi, į ją pateko daugelis Vidurio Rytų ir Šiaurės Europos regionų, kurie perėmė lotynišką kultūrą ir katalikišką tikėjimą. Savitas viduramžių modelis veikiant bizantiškai kultūrai susiklostė slaviškosios Rytų Europos erdvėje. XIII a. viena paskutiniųjų į lotyniškosios civilizacijos erdvę įsijungė ir Lietuva. Mindaugo krikštas ir vainikavimas, politinė organizacija, lotyniškieji dokumentai leidžia įžvelgti viduramžių civilizacijos pradmenis. Patekusi į šią civilizaciją jau vėlyvųjų viduramžių laikais, Lietuva neturėjo galimybės nueiti viso kultūros brandinimo kelio ir turėjo perimti jau susiformavusios kultūros elementus. Nors krikščionėjime būta politinių suiručių ir pertrūkių, Lietuva politiniu ir socialiniu požiūriu viduramžių pasauliui priklausė jau XIII ir XIV amžiuje (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.). Tačiau sąlygos plačiai perimti viduramžių kultūrinius, socialinius ir politinius reiškinius susiklostė tik XIV a. pabaigoje, po katalikiško šalies politinio elito krikšto. Krikščionėjimas ir stiprėjantys ryšiai su Vakarų ir Vidurio Europa atvėrė kelią viduramžiškai kultūrai: lotyniškajai raštijai, mokymo sistemai, gotikos architektūrai ir dailei, vienuolynams, istorinei savimonei, riterių ideologijai, o politiniame gyvenime – suverenios teritorinės kunigaikštystės/karalystės idėjai, vietos tarp Europos krikščioniškų valstybių paieškai ir santykiams su universaliosiomis viduramžių katalikiškojo pasaulio galiomis (Romos popiežiumi ir imperatoriumi).

Europos istorijoje vėlyvieji Viduriniai amžiai buvo išskirtinė epocha. XII–XIII a. prasidėjusi Europos visuomenės transformacija pamažu apėmė vis platesnius geografinius ir socialinius laukus. Ekonominis augimas siejosi su demografiniu pakilimu, socialiniai pokyčiai – su valstybės struktūrų modernizacija, dvasinio gyvenimo naujovės – su kintančia pasaulėžiūra. Politinių ir socialinių permainų apimta krikščioniška Europa vėlyvaisiais viduramžiais iš esmės pasiekė savo geografinės plėtros ribas. Nors sienos Europos viduje ir toliau keitėsi, tačiau krikščionių pasaulis nuo to laiko nepakito. Kolonijinė ekspansija dar buvo tolimoje ateityje. To meto Europos žmonėms svarbiau buvo tai, kad išnyko išorinė grėsmė. Paskutiniai klajoklių antpuoliai (mongolų XIII a. viduryje) didžiosios Europos dalies nepasiekė, o vėlesnė turkų ekspansija grėsė tik pietinei jos daliai. Tuo metu galutinai susiformavo europiniai regionai – Vakarų Europa, Vidurio Rytų Europa, Rytų Europa, Pirėnų pusiasalis, Skandinavija. Pastebimi šių regionų socialiniai ir kultūriniai skirtumai, tačiau jie buvo ne tokie esminiai, kad negalėtume jų laikyti vienos krikščioniškosios civilizacijos dalimis. Tiesa, egzistavo nemažai išskirtinių paribio teritorijų (Pietų Italija, arabų vis dar valdoma Ispanijos dalis, pagoniška Lietuva, Transilvanija), tačiau daugelis bendraeuropinių procesų ilgainiui apėmė ir jas.

Pagrindiniai Europoje vykę pokyčiai buvo valstybių centralizacija, socialinė stabilizacija (luomų konsolidacija), naujasis apgyvendinimas (vidinė kolonizacija), miestų (savivalda) ir prekybos plėtojimas, permainos mokyme ir dvasingume (universitetas ir scholastika, elgetaujantieji vienuolių ordinai, naujasis pamaldumas/*devotio moderna*), savimonės individualizacija (portretinio žanro atsiradimas mene ir autobiografinio – literatūroje). Bet svarbiausia buvo tai, kad daugelis šių naujovių katalikiškoje Europoje vyko vienu metu. Kas anksčiau jungė tik siaurą kultūrinį ir iš dalies politinį skirtingų Europos kraštų elitą (lotynų kalba kaip Bažnyčios, kultūros ir administracijos kalba, tarpdinastinės vedybos), nuo šiol tapo daug platesniu socialiniu vyksmu. Nenuostabu, kad vėlyvaisiais viduramžiais Europos idėja, bent jau intelektualų raštuose, tapo konkretesnė ir aiškiau apibrėžiama.

Šioje sintezėje vartojama *Europos* sąvoka suprantama istoriškai. Viduramžių Europa – tai visų pirma dviejų šakų – katalikų ir stačiatikių – krikščioniškos religijos ir kultūros pasaulis, kai kuriose teritorijose susiduriantis su islamu, judaizmu ir pagoniškais tikėjimais. Vartoti *Europos* sąvoką ne itin prasminga, kai negalima apčiuopti tiesioginio sąlyčio su krikščioniškais kraštais, o kartu ir su europine kultūra. Todėl net ir sąlygiškai negalime kalbėti apie *viduramžius* ir *Europą* Lietuvos istorijoje iki

XIII a., nors paskirų ir kai kuriais atžvilgiais reikšmingų kontaktų su šia civilizacija, žinoma, būta ir anksčiau. Kita vertus, *Europos* sąvoka istoriniam pasakojimui dažnai yra pernelyg abstrakti, todėl išskiriami istorinių regionų apibūdinimai. Nuo XIII a. Didžiąja Kunigaikštyste virstanti Lietuva nuo pat savo istorijos pradžios patyrė tiesioginę Vidurio Rytų ir Rytų Europos įtaką. Šie regionai, kaip ir skandinaviška Šiaurės Europa, pradėjo formuotis maždaug vienu metu – apie IX–X a. Vengrijos, Čekijos ir Lenkijos valstybės (nuo XIII a. šiam regionui galima priskirti ir Vokiečių ordino valdomą Prūsiją ir Livoniją) pamažu perėmė europinės lotyniškos civilizacijos pagrindinius bruožus, o Kijevo Rusia ir kiti rytų bei pietų slavų politiniai dariniai veikiami Bizantijos išaugo į platų Rytų Europos regioną. Nuo Mindaugo valstybės laikų Lietuva politinės ir socialinės struktūros požiūriu priklausė Vidurio Rytų Europai, o nuo 1386/1387 m. šalies centrinės teritorijos katalikiško krikšto ir dinastinių ryšių su Lenkijos karalyste pradžios Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė galutinai tapo šio regiono dalimi. Vis dėlto teritoriškai didėjanti jos stačiatikiška dalis nuolat aktualino Rytų Europos kultūrinę ir politinę tradiciją. Todėl tiek *Vidurio Rytų*, tiek *Rytų Europos* sąvokos yra būtinos kategorijos, kai norima adekvačiai apibrėžti Lietuvos vietą to meto civilizacinėje erdvėje.

Naujos epochos pradžią ženklina Lietuvos krikštas (1386 m. valdovo Jogailos ir jo artimiausios kunigaikščių bei didikų aplinkos, 1387–1417 m. Lietuvos ir Žemaitijos gyventojų pagonių). Kitas įvykis, pakeitęs Gediminaičių dinastijos statusą regione ir pačią Lietuvos valstybę, buvo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos vainikavimas (1386) Lenkijos karaliumi. Gediminaičiai, per dinastines vedybas užmezgę naujo tipo valstybinius politinius santykius su Lenkijos karalyste, sutvirtino savo tarptautines pozicijas ir tapo viena svarbiausių Europos dinastijų, bet jau nauju – Jogailaičių vardu. XIV a. paskutiniajame dešimtmetyje ir pirmaisiais XV a. metais dvi valstybes valdžiusi dinastija valdžios galias padalijo tarp Jogailos, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio, ir Vytauto, Lietuvos didžiojo kunigaikščio, ir sukūrė valstybinių santykių modelį, kuris egzistavo iki pat Liublino unijos (1569), o kai kuriais aspektais net ir po jos. XV a. pirmaisiais dešimtmečiais pasibaigus karams su Vokiečių ordinu, visuomenės pokyčiams atsirado kitų vidinių prielaidų. Militarizuotai bendruomenei, kuri du šimtmečius kūrybinę energiją, materialinius ir dvasinius išteklius turėjo skirti karui, atsivėrė naujos ūkinės, socialinės, politinės ir kultūrinės raidos galimybės. Jų realizavimą liudija XVI a. pradžioje pasikeitusi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės sankloda.

Jei naujos epochos pradžią ženklinantys krikščionimo ir dinastinių santykių su Lenkija reiškiniai nekelia jokių abejonių, tai sutartinės šios epochos pabaigos paieškos yra daug sudėtingesnės. Suvokiant visą tokio pobūdžio ribų sąlygiškumą, laikotarpio (o kartu ir šio tomo) pabaiga siejama su Lenkijos karalių ir Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Aleksandro Jogailaičio ir Žygimanto Senojo valdymo metais. Aleksandro Jogailaičio laikais, XV ir XVI amžių sandūroje, galima įžvelgti dar vieną intensyvėjantį valstybės modernizavimą ir rasti pirmąsias ankstyvųjų Naujųjų laikų epochos užuomazgas. Šis naujovių laikotarpis tęsėsi per visą pirmąją Žygimanto Senojo valdymo pusę ir baigėsi (sąlygiškai) Pirmuoju Lietuvos Statutu (1529), kuriame teisine kalba užfiksuota pakitusios ir ties Naujųjų laikų pervartomis atsidūrusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinė ir visuomeninė sandara bei santvarka.

Tyrinėtojo sukurtas praeities vaizdinys visada yra subjektyvus ir susijęs su jo gyvenamu laiku. Istorijos šaltiniuose užfiksuoti faktai nesikeičia, tačiau kiekvienas mėginimas juos išdėstyti, interpretuoti ir apibendrinti tampa naujos istorijos pasakojimu. Todėl istorikas visada balansuoja ties pavojumi primesti praeičiai savosios epochos realijas ir taip ją sumoderninti ir ties grėsme paskęsti tariamai objektyvių ir patvirtintų faktų liūne. XXI a. pradžioje apie Lietuvos istorijos viduramžius rašantį istoriką motyvuoja, įkvepia, jam padeda, bet kartu ir slegia gausi ir kone kasdien pasipildanti istoriografija, didelis kiekis specialių šaltinotyros ir bendresnių tyrimų, šaltinių publikacijų, jose esančių aiškinimų, vertinimų įvairovė bei įsigalėję stereotipai. Nors ir stengtasi atitinkamose teksto vietose atkreipti skaitytojų dėmesį į didžiausias diskusijas sukėlusias problemas, parodyti interpretacijų įvairovę ir naujausias mokslines įžvalgas, vis dėlto sintezės forma ir teksto konstravimo logika paprastai neleidžia plačiau diskutuoti net ir dėl svarbių istoriografijos klausimų, palikdama autoriams teisę ir atsakomybę patiems pristatyti naujausią istorinę medžiagą. Bet kokios sintezės pagrindas yra faktų ir reiškinių atranka, būtent ji ir tekstų kompozicija bei individualus autorių stilius sukuria apibendrinančio veikalo išskirtinumą. O vietoj sunkiai apžvelgiamų istorinių tyrimų aptarimo knygos pabaigoje skaitytojas ras panaudotos istorinės literatūros sąrašą.

Formos požiūriu autorių pasirinktas vėlyvųjų viduramžių Lietuvos istorijos dėstymas skiriasi nuo tradicinės vadinamosios įvykių istorijos. Knygą sudaro trys didžiosios dalys. Kiekvienos dalies tekstas tarsi užbaigtas, chronologiškai visą laikotarpį aprėpiantis pasakojimas, parašytas savitu stiliumi. Kita vertus, atskiros dalys tarpusavyje glaudžiai susijusios,

viena kitą pratęsia ir papildo nauja faktografine medžiaga bei interpretacijomis.

Pirmoji knygos dalis pavadinta „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vėlyvųjų viduramžių istorijos kraštovaizdis: laikas, erdvė, žmogus". Jį sudaro keturi pasakojimai, kuriuose stengiamasi parodyti Lietuvos žmonių sukurtos, daugiau kaip šimtą metų puoselėtos ir pertvarkomos dvasinės ir materialiosios erdvės, joje vykusios visuomenės ir valstybės raidos panoraminį vaizdą, išryškinti svarbius viso aptariamo laikotarpio politikos, administracijos, tikybos, kultūros, ūkinio gyvenimo reiškinius. Įvairaus pobūdžio šaltinių ištraukomis stengtasi skaitytojams perteikti tos epochos dvasią.

Antroji dalis „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenė vėlyvaisiais viduramžiais: bendruomenė ir individas, struktūros ir institucijos" skirta toje erdvėje gyvenusių žmonių socialinių ir politinių struktūrų funkcionavimui ir kitimui apibūdinti, šių pokyčių prielaidoms paaiškinti, atskirai nagrinėjant pagrindinių konfesinių ir socialinių grupių gyvenimą ir tą gyvenimą veikusias sistemas – teisę ir karinę organizaciją. Valstybinių institucijų ir visuomenės grupių pokyčiai leidžia šį laikotarpį suvokti kaip ankstyvąją modernizaciją, kuri iš esmės pakeitė politinio ir socialinio gyvenimo formas bei žmonių pasaulėžiūrą.

Trečiojoje, paskutinėje, knygos dalyje „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Vidurio ir Rytų Europoje" mėginama politikos, ekonomikos ir kultūros požiūriais pasakoti apie visuomenės ir atskirų jos narių bei grupių nuveiktus darbus, kūrybines galias ir negalias, laimėjimus ir praradimus, parodyti, kaip Vidurio ir Rytų Europos erdvėje skleidėsi individualioji ir kolektyvinė kūrybinė energija, į kurias visuomenės gyvenimo sritis ji buvo sutelkta ir kokius didžiausius pasikeitimus ji sukėlė. Šioje dalyje plačiai apimant Vidurio ir Rytų Europos istoriją aprašoma ir įvykių istorija, nors chronologinis principas ir čia nėra dominuojantis. Todėl iš pradžių rašoma eina apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją labiausiai nulėmusį politinį reiškinį – dinastinę uniją su Lenkija – ir jo raidą. Po to aptariamos pagrindinės XV a. – XVI a. pradžios didžiųjų kunigaikščių valdymo tendencijos. Toliau nagrinėjami XV a. politinį gyvenimą smarkiai veikę ryšiai su Vokiečių ordinu ir pereinama prie vėlesniais laikais aktualių santykių su Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste, Vidurio Rytų Europos monarchijomis ir prie sąlyčio su Bizantijos civilizacija ir islamo pasauliu.

Pasirinkus tokią sintezės sandarą, faktografinė medžiaga neišvengiamai kartojasi, kadangi keičiasi istorinio pasakojimo kontekstas ir tie

patys faktai tarnauja jau kitam tikslui, suteikia galimybę sutelkti dėmesį į kitus reiškinius ir procesus. Pavyzdžiui, knygos pirmojoje ir antrojoje dalyse (I.3. „Krikštas keičia kraštovaizdį“ ir II.2. „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etnokonfesinė sandara ir jos transformacijos“) rašoma apie XIV–XV a. sandūros Lietuvos krikštą ir jo padarinius. Tačiau abiem atvejais stengtasi parodyti kitas sudėtingo, ilgalaikio, daugialypio krikščionėjimo puses. Pakartojant reikšmingus istorinius įvykius ir datas išryškinami prasminiai orientyrai, kas svarbu skaitant tekstą ne ištisai, o teminiais blokais.

Knyga baigiama apibendrinimu, kuriam pasirinktos socialinės bei ekonominės raidos ypatumų, kultūrinės refleksijos bei istorinės savimonės genezės temos. Abi jos parodo per „ilgąjį penkioliktą amžių“ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įvairiose visuomenės gyvenimo srityse įvykusius pokyčius ir jų įtaką visuomenės (bent jau kilmingos ir išsilavinusios jos dalies) savimonei. Apžvelgiant ankstyvosios kultūrinės ir istorinės minties sklaidą matyti, kaip susipažindama su europinės kultūros ir socialiniais reiškiniais, juos perimdama ir kūrybiškai plėtodama ši visuomenė naujai save apmąstė ir drauge keitėsi.

Knygos prieduose svarbiausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bažnyčios hierarchų ir pasauliečių pareigūnų sąrašas, chronologinė lentelė (joje nurodomos tik esminius įvykius ir naujovių pradžią žyminčios datos), literatūros, iliustracijų sąrašai, istoriniuose šaltiniuose minimų asmenų vardų ir vietovardžių rodyklės.

I. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS VĖLYVŲJŲ VIDURAMŽIŲ ISTORIJOS KRAŠTOVAIZDIS: LAIKAS, ERDVĖ, ŽMOGUS

Istorijos kraštovaizdis: naujas būdas kalbėti apie praeitį

Istorijos šaltiniuose užfiksuoti faktai laikui bėgant nesikeičia. Tačiau kintant visuomenei, keičiasi jos santykis su praeitimi, atsiranda poreikis turėti apmąstytą ir papasakotą istoriją. Tai nenutrūkstamas vyksmas. Todėl ir sakoma, kad kiekviena karta kuria savąjį istorijos paveikslą, praeityje ieško atsakymų į gyvenamo laiko iššūkius. Laikui bėgant taip pat keičiasi ir istorikų pasakojimo apie praeitį būdai bei formos.

XX amžiuje buvo atsisakyta besąlygiško XIX a. istorikų tikėjimo, kad autentiškais šaltiniais paremtas istorinis pasakojimas yra praeities atspindys, nustota įsivaizduoti, kad įmanoma atkurti praeitį. Žodžiams *praeitis* ir *istorija* buvo suteiktos skirtingos prasmės. Žodžiu *praeitis* apibūdinama visa tai, kas yra įvykę, ko neįmanoma atkurti ar pakartoti, kaip neįmanoma sugrįžti į praeitį ir pamatyti, kaip buvo iš tikrųjų. Žodis *istorija* suprantamas kaip pasakojimas apie praeitį, istorikų kuriami praeities paveikslai arba interpretacijos.

Taip suprantant praeities ir istorijos tarpusavio ryšį pabrėžiama, kad istorikai dėl savo profesinio pasirengimo geba pasinaudoti ankstesnių laikų žmonių paliktais tekstiniais ar daiktiniais liudijimais ir gali aprašyti praeitį kaip tam tikrą tolimą ar artimą kraštovaizdį, kurio kontūrai dažnai skendi migloje. Žodžiui *kraštovaizdis* šiuo atveju suteikiama metaforos prasmė, tarsi piešiamas politinis, socialinis, kultūrinis ir kitoks gyvenimo paveikslas. Pabrėžiama, kad *istorijos kraštovaizdis* apjungia žmogų, kultūrą ir gamtą, leidžia parodyti žmogaus gyvenamas vietas kaime ir mieste, kaip sąveikaujančias erdves, kalbėti apie tai, kaip žmonių kontaktai su juos supančia gamta formuoja jų charakterius, pasaulio suvokimą ir santykį su juo. *Istorijos kraštovaizdis* siejamas su istorine atmintimi, jos simboliais – mitais, legendomis, dainomis – ir jų pasirinkimu.

Tikima, kad istorikas geba žodžiais tapyti praeities paveikslus, šiuolaikiniai praeities tyrinėtojai kartais net palyginami su menininkais abstrakcionistais, kurie nekelia sau tikslo paraidžiui atkartoti tikrovės. Tik nereikėtų pamiršti, kad menininkai neprivalo nurodyti juos įkvėpusių šaltinių, o istorikas, kaip mokslininkas, turi nurodyti žinių, kuriomis remiasi, kilmę, patikrinti jų patikimumą. Būtini istoriko kuriamo kraštovaizdžio elementai yra istorinis laikas ir erdvė.

Profesiniame šiuolaikinių istorikų žodyne sąvoka *istorijos kraštovaizdis* dažniausiai pasitelkiama nagrinėjant istorinės ar kultūrinės atminties, individualaus ar grupinio identiteto problemas. Rašant istorijos sintezę, *kraštovaizdis*, kaip metafora, leidžia pasirinkti naują būdą kalbėti apie praeitį, neskaidyti istorinio pasakojimo į atskiras žmonių veiklos rūšis – į ūkio, visuomenės, politikos, dvasinės ir materialiosios kultūros blokus, o kalbėti apie didžiuosius vienu metu visose visuomenės gyvenimo srityse esmines permainas sukėlusius procesus, kurie pakeitė geokultūrinę, geopolitinę, ūkinę ir mentalinę erdvę.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vėlyvųjų viduramžių istorijos kraštovaizdyje tokie tarpusavyje susiję didieji procesai buvo krikščioninimas, naujos valstybinės, politinės, kultūrinės, ūkinės erdvės formavimasis ir naujoviškai mąstančios visuomenės kūrimasis.

Europoje, pereinant iš pagonybės į krikščionybę, pasikeitė viduramžių žmogaus erdvės struktūros samprata, ji tapo hierarchizuota. Valdovo valdžiai paklūstančioje erdvėje pradėta organizuoti bendrą valdymo ir administravimo sistemą, įstatymų leidybą ir kurti teisės normos, rutuliojosi naujos galios, valdžios ir bendruomenės santykių formos, keitėsi kasdienis jos narių gyvenimas. Panašios permainos po 1387 m. krikšto prasidėjo ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Deja, vėlyvųjų Vidurinių amžių epocha mums, palyginti su daugeliu kitų Europos kraštų, paliko nedaug šaltinių. Ir tie, kuriuos turime, leidžia geriau pažinti tik vieną visuomenės sluoksnį, tuos, kurie valdė valstybę. Neturime viduramžiais rašytų piešiniais iliustruotų tekstų, pirklių archyvų, kurie papasakotų apie žemdirbių, amatininkų ar prekybininkų kasdienybę. Tačiau ir išlikę šaltiniai rodo, kad buvo pertvarkoma laiko ir erdvės vaizdinių sistema.

Po krikšto Lietuvoje šalia žemdirbių bendruomenės suformuoto, jos poreikiams pritaikyto ir priderinto prie gamtos reiškinių senojo ciklinio laiko atsirado Bažnyčios atneštas sakralinis laikas. Krikščioniškuosius metus suskaidė bažnytinės šventės, žyminčios Kristaus gyvenimo įvykius, šventųjų dienas. Prie jų pradėtas derinti pasaulietinės kasdienybės – mugių, turgų, rinkliavų, mokesčių mokėjimo ir kitų žemiškų reikalų tvarkymo – laikas. Ir nors krikščioninama buvo tik dalis Lietuvos valstybės gyventojų (pagonys), permainos palietė visus. Tiek krikštą priėmę lietuviai, tiek ir stačiatikiai rusėnai kasdieniame gyvenime turėjo derinti naują lotyniškosios krikščionybės laiko ir erdvės vaizdinių pasaulį su besitraukiančiu pagoniškuoju ir valstybės sudėtyje tuo metu buvusiose Rusios žemėse naudotu bizantiškuoju. O skirtumai buvo esminiai. Juk lotyniškosios kultūros erdvėje Vakaruose viduramžiais metai buvo skai-

čiuojami nuo Kristaus gimimo. Pagal iš Bizantijos perimtą sistemą metai buvo skaičiuojami ne nuo Kristaus gimimo, o nuo pasaulio sutvėrimo, 5508 m. iki Kristui gimstant. Naujos laiko skaičiavimo sistemos diegimą komplikavo ir tai, kad vėlyvaisiais viduramžiais įvairiose krikščioniškose šalyse metai prasidėdavo skirtingu metu: gruodžio 25 d. (Kristaus gimimo data), sausio 1 d., kovo 1 d., rugsėjo 1 d., taip pat skaičiuota ir nuo kasmet kintančios Velykų datos.

Šaltiniai liudija, kad šios skirtingos laiko matavimo sistemos dar ilgai kartu gyvavo Lietuvos valdovų raštinėse ir rašytiniuose pasakojimuose apie praeitį. Ši įvairovė buvo suprantama, ji sudarė savitos daugialypės bendruomenės mentaliteto bruožą. Antai XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais rašytame Lietuvos metraštyje (vad. Bychovco kronika) pasakojama apie tai, kaip Jogaila tapo Lenkijos karaliumi, apie Lietuvos krikštą ir apie tai, kaip Vytautas tapo Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, datos nenurodomos, laikas apibūdinamas žodžiais: „tais laikais", „paskui", „neilgai trukus", „anuomet", „tą pačią žiemą, per Gavėnią", „tais pačiais metais, pavasariop" ir pan. Kitose metraščio vietose įvykiai datuoti pagal bizantinį kalendorių, pavyzdžiui, nurodoma, kad „šeši tūkstančiai devyni šimtai šeštaisiais metais įvyko baisus mūšis tarp didžiojo kunigaikščio Vytauto ir chano Temir-Kutlujaus [Timūro Kutluko]" [1398 m., o skaičiuojant metus nuo sausio 1 d. – 1399 m.], arba pasakojama, kaip „šeši tūkstančiai devyni šimtai dešimtųjų metų [1402 m.] birželio septintą dieną pranyko saulė ir paslėpė savo spindulius. Saulė dingo trečią valandą, kai giedamos dieninės mišios". Pasakojime apie Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero Jogailaičio mirtį skaitome, kad „taip sutvarkęs savo valstybes, 1492 metų gegužės mėnesio 24 dieną, ketvirtadienį, savaitė prieš Kristaus Dangun Žengimo šventę, baigė savo gyvenimą sulaukęs gilios senatvės". Kartais ir pats metraštį rašęs pasakotojas sugretina skirtingas datavimo sistemas nurodydamas, pavyzdžiui, kad „septyni tūkstančiai ketvirtaisiais metais, o nuo Kristaus gimimo tūkstantis keturi šimtai devyniasdešimt šeštaisiais, didysis kunigaikštis Aleksandras išvyko į Brastą [Brestą]" arba kad „nuo pasaulio sutvėrimo septyni tūkstančiai aštuntaisiais, o nuo Dievo gimimo 1499 metais, Maskvos didysis kunigaikštis Ivanas Vasiljevičius sumanė pradėti kovą prieš savo žentą, Lietuvos didįjį kunigaikštį Aleksandrą" (*Lietuvos metraštis*, 1971).

Lėčiau nei valdančiųjų aplinkoje nauja laiko skaičiavimo sistema plito tarp žemdirbių ir gyvenančių mažuose miesteliuose. Lėčiausiai laiko samprata keitėsi kaime. Žemdirbiai buvo labiausiai priklausomi nuo gamtos, metų laikų, šviesos ir tamsos ciklų. Kita vertus, amatininkai ir

pirkliai gyveno kitoje aplinkoje ir dėl savo darbo pobūdžio buvo mažiau pavaldūs gamtos ritmams, jie patys kūrė laiko naudojimo tvarką. Mieste laikas virto darbo matu. Todėl tyrinėtojai pabrėžia, kad būtent mieste gimė naujas požiūris į laiką ir jo skaičiavimą, buvo padaryti ir būtini techniniai išradimai. XIII a. pabaigoje Europos miestų rotušių bokštuose pradėta įrenginėti mechaninius laikrodžius, kurie tenkino naują poreikį – žinoti tikslų paros laiką. Tai buvo tikra revoliucija socialinio laiko srityje, ji liudijo pakitusią tradicinei agrarinei visuomenei būdingą pasaulėjautą. Žinių, kad Lietuvos miestuose iki XVI a. buvo naudoti mechaniniai laikrodžiai, neturime. Lenkijoje pirmieji tokie laikrodžiai atsirado XIV ir XV amžių sandūroje. Laiko sampratos kaita suprantama ir kaip kultūros kaita, nes, kaip rašo Aronas Gurevičius, joje įsikūnija, su ja siejasi epochos pasaulėjauta, žmonių elgesys, sąmonė, gyvenimo ritmas, požiūris į daiktus.

Teritorinė erdvės sandaros pertvarka, archajiškų teritorijos administracinių darinių transformacija taip pat liudija joje gyvenusios visuomenės kitimą. Gediminaičių dinastijos vienyta ir valdyta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvė ir joje gyvenusios bendruomenės, kurias rado XV a. pradžioje didžiuoju kunigaikščiu tapęs Vytautas, ir 1529 m. Žygimantui Augustui perduota valstybė ir visuomenė buvo du visiškai skirtingi pasauliai. Vytauto valdžia apėmė didžiulę erdvę, kurią sudarė skirtingos prigimties ir pobūdžio teritorijos administraciniai dariniai, juose gyveno skirtingų civilizacijų sukurtos bendruomenės. Per nepilnus 150 metų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus erdvė pakito neatpažįstamai, ji įgijo Vakarų kultūrai būdingus hierarchizuotos valstybinės erdvės bruožus. Pasikeitė viskas: teritorijos administracinė sandara, jos valdymas, kaimiškoje ir miesto erdvėse susidarė ir įsigalėjo naujos ūkinės ir administracinės struktūros, visuomenė sukūrė naujus dvasinio gyvenimo pavidalus. Ryškiausias vėlyvųjų Vidurinių amžių epochos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje bruožas – dinamiškumas. Kitimo greitis įvairiose gyvenimo srityse buvo netolygus. Vieni procesai intensyvesni buvo laikotarpio pradžioje, kiti įgijo pagreitį tik jo pabaigoje, o visiškai atsiskleidė tik ankstyvaisiais Naujaisiais laikais.

1. Geopolitinis paveldas ir jo kaita, arba krikščioniškosios Lietuvos valstybės kūrimasis

1.1. Pokyčių prielaidos

Lietuvos valdovo Jogailos ir Lenkijos Karalystės sosto paveldėtojos Jadvygos vedybos (1386) ir Lietuvos krikštas (1387) sukūrė palankias sąlygas geopolitiniams pokyčiams, kurie Lietuvą ne tik suartino su Lenkija, bet ir pavertė nauja krikščioniška suverenia teritorine valstybe. Tiesa, istoriografijoje vis dar kartojama nuostata į Lietuvos tapsmą krikščioniška valstybe žvelgti tik per santykių su Lenkija prizmę. Taip suprantant procesą, raktinis žodis yra *unija* ir šaltiniuose ieškoma atsakymo iš esmės į vieną klausimą: kaip vyko Lietuvos ir Lenkijos susijungimas. Suverenios Lietuvos valstybės egzistavimo liudijimai, kurių neįmanoma nematyti, dažnai apibūdinami kaip separatizmas. Tačiau krikščioniškos Lietuvos valstybės kūrimasis nebuvo uždaras, izoliuotas reiškinys, priklausantis tik nuo valdovo Jogailos 1386 m. užmegztos dinastinės unijos su Lenkijos Karalyste.

Vakarų Europos politiniame kraštovaizdyje naujo tipo suverenios teritorinės valstybės pradėjo formuotis viduramžiams artėjant prie pabaigos. Tuo metu ir ypač ankstyvaisiais Naujaisiais laikais išryškėjo ir kita valstybių raidos tendencija – pradėjo kurtis vadinamosios sudėtinės valstybės (*composite states, monarchies*). Abi šios valstybių raidos tendencijos pastebimos Lietuvoje. Suvereni teritorinė Lietuvos valstybė pradėjo kurtis vėlyvaisiais Viduriniais amžiais ir baigė – ankstyvaisiais Naujaisiais laikais, įsitvirtindama Europos politiniame kraštovaizdyje. Dinastinė unija su Lenkija sukūrė prielaidas šiam dviejų valstybių junginiui virsti sudėtine monarchija. Šie du procesai vyko vienu laiku ir tai nulėmė, kad Lenkijos ir Lietuvos sudėtinė valstybė formavosi sunkiai ir ilgai, su pertrūkiais beveik du šimtus metų, o per dinastinę uniją sukurtas geopolitinis darinys niekada neįgijo unitarinės valstybės pavidalo (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.1).

Tikrieji naujosios krikščioniškosios Lietuvos valstybės krikštatėviai buvo Gediminaičių dinastijos valdovai. Viduramžiais *valdovo* ir *valstybės* sąvokos buvo glaudžiai susijusios. Valdovo asmuo buvo suprantamas dvejopai: kaip turintis mirtingą fizinį kūną ir kaip turintis nemirtingą politinį kūną, kurį jam suteikė karaliaus (valdovo) karūna. Karaliaus titulas buvo suprantamas kaip nemirtingas, nepriklausomas nuo jį turinčio asmens.

[1]
Lenkija Hartmano Šedelio „Pasaulio kronikoje“, 1493 m.

Šiame tikėjime slypėjo teorijos apie du karaliaus (valdovo) kūnus – mirtingąjį ir nemirtingąjį – šaknys. Viduramžiais buvo skiriamos sąvokos: *corona visibilis* ir *corona invisibilis*. Karūna, kuria valdovas karūnuojamas per karūnacijos aktą, buvo matomas materialus nematomosios karūnos pavidalas *corona visibilis*. *Corona invisibilis* buvo suprantama kaip visuma teisių ir privilegijų, kurias valdovui suteikė Dievas, arba valdovas jas paveldėjo su karalyste. *Corona invisibilis* buvo platesnė sąvoka nei karalystė (*Regnum*) geografine prasme ir karalius (*Rex*) – fizine.

1386 m. Lietuvos dinastinė unija su Lenkija sujungė dvi skirtingas valstybes – nuo X a. antrosios pusės krikščionišką Lenkijos Karalystę ir 1263–1387 m. buvusią pagonišką Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Lenkijos Karalystės visuomenėje XIV a. pabaigoje jau funkcionavo vadinamoji politinė teologija, mokymas apie dieviškąją karaliaus valdžios kilmę ir jos šventumą, valdant Kazimierui III (1333–1370), susiformavo samprata *Corona Regni* (Vakarų Europoje ši samprata atsirado XII a.). Lietuvos pagoniškos Gediminaičių dinastijos atstovas naujakrikštis Jogaila 1386 m. įgijo monarcho valdžią (*officium*) ir Lenkijos Karalystės Karūnoje (*Corona Regni*) [1].

Viduramžių vaizdinių sistemoje valdanti giminė arba dinastija ir su jos veikla susiję įvykiai atstojo šiuolaikinę valstybės sampratą. Suprasti šias sąsajas ir jų kitimą padeda valdovo galią ir valdžią įteisinančių simbolių ir ceremonijų pažinimas. Šiandien sakoma, kad kiekviena valstybė savaip struktūruoja pasaulį, suvokia savo ir kitų valstybių interesus bei tikslus. Tačiau valstybinė ir geopolitinė tapatybės yra istoriškai susiformavęs kolektyvinis supratimas, sukurtosios mentalinės schemos, kuriose slypi informacija apie tam tikros istorinės bendruomenės puoselėjamas vertybes ir tikslus, apie tai, kas ją skyrė nuo kitų to laiko bendruomenių. Istorinis laikas taip pat uždeda savo ženklus. Valstybinė tapatybė yra kultūrinė, civilizacinė ir istorinė kategorija. Tai laukas, kuriame išauga konkretaus laiko bendruomenės geopolitinė savimonė. Todėl ir svarbu išsiaiškinti, kokia buvo vėlyvųjų viduramžių Lietuvos valstybinė tapatybė, kas ją formavo ir veikė. Taip būtų išvengta ydingų mėginimų praeičiai primesti savojo laiko valstybinės tapatybės suformuotas nuostatas.

Kultūros ir civilizacijos atžvilgiu Europa vėlyvaisiais viduramžiais buvo padalyta į dvi dalis – Vakarų ir Vidurio lotyniškąją, arba romėniškąją, ir Rytų bei Balkanų stačiatikiškąją, šaknimis susijusią su Bizantija. Su jomis lietėsi, sąveikavo kita – islamo civilizacijos erdvė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė pateko į šių skirtingų kultūrų sankirtos lauką. Tokioje aplinkoje brendo krikščionėjančios Lietuvos, kurios istorinėje ir kultūrinėje atmintyje buvo dar gyva šaknimis su baltų pasauliu susisiekianti pagonybė, valstybinė tapatybė, kūrėsi ankstyvos jos politinės ir kultūrinės raiškos formos.

1.2. Geopolitinis pagoniškosios Gediminaičių Lietuvos palikimas

Jogailos ir Vytauto karta paveldėjo XIV a. Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžios suburtą didžiulę erdvę. Jos branduolį sudarė lietuvių žemės – Gediminaičių valdžios pamatas, ir Žemaitija, kuri dėl karo laikinai buvo tapusi politinių mainų su Vokiečių ordinu objektu. Su šiuo teritoriniu valstybės branduoliu ribojosi skirtingu laiku prijungtos, nevienodą statusą turinčios buvusios senosios Rusios kunigaikštysčių žemės. Visą šią erdvę valdė Gediminaičių dinastija, pasitelkusi ankstyvajai monarchijai būdingas politines struktūras. Didysis kunigaikštis buvo vienintelė politinė institucija, įkūnijanti Lietuvos valstybingumą. Didžiojo kunigaikščio taryba dar nebuvo susiformavusi kaip institucija, nebuvo nusistovėjusi nei jos sudėtis, nei nustatytos funkcijos. Pagoniškoji Lietuvos monarchija nebuvo

pripažinta nė vienos iš Europos universaliųjų institucijų – popiežiaus arba imperatoriaus, o be jų pripažinimo viduramžiais valdovas negalėjo tituluotis karaliumi. Lietuvoje dar tik klostėsi viduramžių Europai būdingos valdžios raiškos formos, valdovui ir valstybei atstovaujanti ir suteikianti teisėtumą simbolika – antspaudai, heraldika, sosto paveldėjimo tvarka ir ceremonialas. Gediminaičių dinastijoje valdžios perdavimo tvarka nebuvo galutinai nusistovėjusi ir santykiai tarp atskirų jos narių nebuvo griežtai reglamentuoti (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.).

Pagonybės laikotarpiu Lietuvoje buvo palankios sąlygos monarcho valdžiai stiprėti. Viešojoje erdvėje monarchas neturėjo pavojingų konkurentų. Valdovą rėmė dinastija ir jo jurisdikcijai paklususios Lietuvos žemių bendruomenės. Monarchas buvo teisingumo ir stabilumo garantas, kovų su Vokiečių ordinu ir Lietuvos valstybės plėtros į rytus organizatorius ir dalyvis. Todėl vargu ar teisūs tie istorikai, kurie aiškina, kad stiprios monarcho valdžios tradicijas Lietuva perėmė iš stačiatikiškos Rusios. Jos brendo pagoniškoje Lietuvoje, įgydamos savitus istorinio laiko ir Gediminaičių dinastijos bruožus.

Šią šaknimis su pagonybe suaugusios stiprios monarcho valdžios patirtį Lietuvos valdovas Jogaila atsinešė ir į Lenkiją, kurioje 1370 m. mirus paskutiniajam Piastų dinastijos karaliui Kazimierui III ėmė stiprėti politinė didžiūnų ir jiems paramą užtikrinančių vidutinių ir smulkiųjų bajorų pozicijos. Sudarius dinastinę uniją su Vengrija, jos naujasis karalius Liudvikas iš Anžu (Lenkiją valdė 1370–1382) dinastijos netapo tvirtu Lenkijos valdovu, kas dar labiau sustiprino diduomenės grupių pozicijas valstybėje. Todėl, 1386 m. norėdami įgyvendinti naują dinastinę uniją su Lietuva, Lenkijos politikai ir karalius Jogaila turėjo sujungti du labai skirtingus politinius kūnus: Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir Lenkijos Karalystę. XIV ir XV amžių sandūroje tai buvo nerealus, neįgyvendinamas uždavinys. Šie politiniai kūnai, nepaisydami norų ir pastangų juos suvienyti, kaip matysime, išsiskirs.

Gimtojoje Lietuvoje po krikšto (1387) Jogaila pasirodė kaip valdyti įgudęs stiprus monarchas. Tai liudija pirmosios Jogailos suteiktos privilegijos katalikybę priėmusiems Lietuvos bajorams, katalikų Bažnyčiai ir sostinės Vilniaus miestiečių bendruomenei. Šios privilegijos nebuvo tik valdovo galios demonstravimas, jos buvo pirmapradis postūmis, kuris sudarė palankias sąlygas krašte kurtis naujo tipo krikščioniškoms bendruomenėms. Lietuvos visuomenė suprato ir įvertino valdovo pastangas. Iš pagonybės laikų paveldėtas valdovo autoritetas, be kitų veiksnių, turėjo nemažai įtakos ir Lietuvos bei Žemaitijos krikšto akcijos sėkmei.

[2]
Lietuvos valdovo herbas, XV a. pirmoji pusė

Pirmosios kartos Gediminaičiams krikščionims, kurie valdė Lietuvą, reikėjo sukurti ir įteisinti naują, vėlyvųjų viduramžių Europai suprantamą ir priimtiną savo valdomos erdvės pavidalą. Pradžia tam jau buvo padaryta: pagoniškoji Lietuva jau buvo susipažinusi su europinėmis valdovo valdžios įteisinimo tradicijomis, žinojo jų reikalavimus ir buvo pasirengusi juos priimti ir įgyvendinti. Heraldikos žinovai tvirtina, kad Lietuvos herbas, šarvuotas raitelis su kalaviju ir skydu, dar vadinamas Vyčiu, yra vienas seniausių valstybės herbų Europoje. Vienas iš nedaugelio Europos herbų, kurių simbolika paimta ne iš dinastijos herbų (Lietuvoje tai galėjo būti dvigubas kryžius ar Gediminaičių stulpai), bet iš kunigaikščių portretinių antspaudų. Raitelis dar iki atsirandant Lietuvos herbui simbolizavo Vilniuje sėdintį Lietuvos didįjį kunigaikštį ir kitus jo šeimos atstovus. Manoma, kad pirmasis save ant žirgo tikriausiai pavaizdavo Lietuvos didysis kunigaikštis Algirdas (antspaudas iki mūsų dienų neišliko). Algirdo sūnus Jogaila, tapęs Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, taip pat kunigaikščiai Kaributas, Lengvenis, Skirgaila ir kiti Algirdaičiai turėjo net po kelis portretinius antspaudus su raiteliu [2].

Valdžios simbolių paskirtis buvo informuoti apie valdovo asmenį, dinastiją, kuriai jis priklauso, valstybę, valdovo statusą, jo veiklą ir siekius.

Viduramžių valdovą galima įsivaizduoti apsuptą jo valdiniams ir kitiems valdovams suprantamų simbolių, kurie rodė jo turimas teisines galias. Vėlyvųjų viduramžių Europoje būtini, neatskiriami nuo valdovo vaizdinio valdžios atributai buvo karūna, skeptras, obuolys, kalavijas, žiedas ir valdovo aprangos detalės. Beje, valdovo antspaude galėjo būti vaizduojama ne tik tikrovėje egzistuojanti situacija, bet ir valdovo siekiai. Todėl tyrinėtojai neatmeta galimybės, kad pagoniškoje Lietuvoje buvo naudojamos insignijos, vyko valdovo pakėlimo į sostą ceremonijos. Deja, pagoniškoji Lietuvos kultūra nepaliko tą liudijančių tekstų.

Valdovo titulas ir valstybės sienų apibrėžta teritorija formavo valstybinę erdvę ir turėjo pranešti kitiems, kam ši erdvė priklauso, kas ją valdo. Šią informaciją simbolių kalba perteikdavo antspaudai ir herbas, kuris tapo ne tik valdovo asmens ženklu, bet ir ženklu, simboline kalba išreiškiančiu valstybę ir ją sudarančias teritorijas.

Paveldėti ir keli geopolitinės įtampos židiniai. Pavojingiausia situacija XIV ir XV amžių sandūroje susiklostė arti lietuviškojo branduolio, teritorijose, kurios pateko į Vokiečių ordino karinių ir ideologinių pretenzijų lauką. Šiaurės vakaruose buvo prarasta ne tik didžiulė teritorija (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.). Šioje karinės konfrontacijos zonoje iki 1422 m. Lietuva iš vienos pusės, o Vokiečių ir Livonijos ordinai iš kitos, nustatytų ir pažymėtų pastovių sienų neturėjo. Kryžiuočiams atiduodant Žemaitiją iki Dubysos (1382) ir iki Nevėžio (1384 ir vėliau) iš dalies tik trumpam būdavo užbrėžiama vakarinė Lietuvos siena.

Vokiečių ordino, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Mazovijos kunigaikščių valdų pasieniuose plytėjo didžiuliai, ūkiškai svarbūs girių plotai. Čia nuolat vyko susidūrimai ir buvo sudaromos įvairios laikinos sutartys, bet sienos taip pat nebuvo nustatytos. Paveldėti ir teritoriniai ginčai dėl Podolės ir Voluinės. Čia susidūrė Lietuvos, Lenkijos ir Vengrijos interesai.

Rytuose, kur XIV a. vyko intensyviausia Lietuvos valstybės teritorinė plėtra, 8-ojo ir 9-ojo dešimtmečių sandūroje išryškėjo pirmi, tuomet dar neatrodę grėsmingi, bręstančių pokyčių ženklai. Algirdo žygiai į Maskvą (1368, 1370, 1372) nedavė visų lauktų rezultatų, o Maskvos kunigaikščio pergalės prieš nepaklusniąją Tverę (1375) ir prieš totorius (1380) atvėrė naujas galimybes šiai rusų kunigaikštystei stiprėti. Greitu laiku po Algirdo mirties 1377 m. pradėjo ryškėti Maskvos kunigaikštystės būsimų teritorinių pretenzijų į Dniepro aukštupį ir kairiuosius jo upyno intakus kontūrai. Tuo pat metu Maskvoje pasirodė ir pirmieji Gediminaičių dinastijos kunigaikščiai perbėgėliai iš Lietuvos.

XIV a. 9-ajame dešimtmetyje Lietuvos padėtis kare su Vokiečių ordinu tapo kritiška, priešo kariuomenė grasino sostinei Vilniui. Tai destabilizavo visuomenės vidaus gyvenimą ir privertė Gediminaičius ieškoti išeities. Esant tokiai įtampai buvo priimti svarbiausi XIV a. 9-ojo dešimtmečio sprendimai: Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila sutiko krikštytis su visa pagoniška Lietuva ir vesdamas sosto paveldėtoją Jadvygą tapti Lenkijos karaliumi (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.).

1.3. Politinė erdvė: dinastija, valdovas, valdžia, valstybė

Vidurio Rytų Europos regione vėlyvaisiais viduramžiais intensyvus politinių erdvių virtimas teritorinėmis valstybėmis sukėlė geopolitinius pokyčius. Krikščioniškoji Lietuvos valstybė formavosi sąveikaudama su ją supančiais skirtingos prigimties ir brandumo valstybiniais dariniais [3].

Su vienu iš jų – Lietuvos krikšto tarpininke Lenkijos Karalyste – Jogaila ir jį palaikantys Gediminaičiai 1386 m. užmezgė ypatingą ryšį, kuris apibūdinamas kaip dinastinė, arba personalinė, unija. Šis ryšys Lenkijoje ir Lietuvoje nuo pat pradžios, jau amžininkų, buvo skirtingai suprantamas ir interpretuojamas. Viduramžių Europoje buvo skirtingai žiūrima į teorinės unijos sampratą ir į jos sudarymo reglamentacijas. Unijos buvo greičiau praktinės politikos, o ne teorijos sritis. Valdovai dažniausiai per vedybas sujungdavo savo valdas. Mirus valdovui, nepalikusiam įpėdinio, jo giminė arba dinastija stengdavosi neprarasti valdytos teritorijos ir ją sujungdavo su kita jos valdoma teritorija. Nauji valstybiniai dariniai susidarydavo ir iširdavo, keisdavo savo pavidalus. Vieni buvo ilgalaikiai, kiti netrukus subyrėdavo. Todėl nenuostabu, kad ir istorikai skirtingai supranta, aiškina XIV a. pabaigoje sudarytą Lietuvos ir Lenkijos uniją, kurios pavidalas keitėsi kintant aplinkybėms (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.1).

1386 m. dinastinė unija su Lenkija nebuvo apibrėžta jokiais specialiais aktais, kurie nusakytų Jogailos valdžios apimtį. Tačiau visi Jogailos išduoti dokumentai liudija, kad jis niekada neatsisakė tėvoninių teisių į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Tokią savo nuostatą valdovas aiškiai parodė pasilikdamas Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio titulą. Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila tapdamas Lenkijos karaliumi išplėtė Gediminaičių dinastijos valdomą politinę erdvę ir pakėlė jos tarptautinį prestižą [4].

Kita vertus, Jogailos pasitraukimas iš Lietuvos vidaus gyvenimo išprovokavo naują konkurencijos ir kovos bangą Gediminaičių dinastijoje. Šias Gediminaičių varžybas dėl valdžios ir galios laimėjo Vytautas Kęstutaitis.

[3]
Vavelio pilies vaizdas, Krokuva

[4]
Spėjamas Jogailos portretas, Krokuva, Vavelio pilies katedra, XV a. antroji pusė

[5]
Vytauto ištikimybės priesaika Jogailai ir Lenkijos Karalystės Karūnai, 1392 m.

XIV a. pabaigoje formaliai pripažinęs Lenkijos karaliaus ir aukščiausiojo Lietuvos kunigaikščio Jogailos viršenybę [5], jis tapo ne nominaliu Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, o centrine valstybę telkiančia figūra, jį rėmė apie valdovą susitelkęs Lietuvos politinis elitas, kurio kilmės šaknys siekė gentinius laikus. Vytautui ir jo bendražygiams teko kurti naują krikščionišką Lietuvos valstybę ir pelnyti jai šlovę.

Pasikeitus situacijai, Gediminaičiams – Jogailai ir Vytautui – reikėjo sukurti naują jų dinastijos valdžios reprezentacijos sistemą. Kai 1386 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila tapo ir Lenkijos karaliumi, teko kurti naujus jo valdžios simbolius, kuriuose atsispindėtų pasikeitusi jo valdžios apimtis. Vytautas kūrė savąją – Lietuvos valdovo – simboliką.

Jogaila, tapęs Lenkijos karaliumi, atsinešė lietuvišką valdovo antspaudų tradiciją. Kita vertus, jis tapo karaliumi valstybės, kuri turėjo savas valdovų antspaudų ir herbo tradicijas. Edmundo Rimšos tyrimų duomenimis, naujajam Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Jogailai buvo padarytas naujas herbinis spaudas, kurio pirmajame lauke pavaizduotas Lenkijos erelis, o antrajame – raitelis su ietimi ir dvigubu

[6]
Lenkijos karaliaus Jogailos vidurinysis antspaudas, naudotas 1386–1423 m.

kryžiumi skydelyje [6]. Taip individualus valdovo portretas įgavo bendrinę prasmę ir tapo svarbiu valdančiosios dinastijos atributu, o žiūrint iš Krokuvos dvaro pozicijų, ir Lietuvos herbu.

Vytautas, tapęs Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, savo portretą taip pat suheraldino, suteikė jam naują prasmę. XV a. pradžioje Vytauto majestotiniame antspaude vaizduojamas valdovas, apsuptas jam priklausančių žemių herbų, vienoje rankoje jis laiko kunigaikščio valdžią rodantį kalaviją, kitoje – iškėlęs skydą su raiteliu, lyg karalių valdžios obuolį, simbolizuojantį jo valdomą Lietuvos valstybę [7].

Atsakydamas į klausimą, kodėl valdovo portretas, o ne kunigaikščio asmeninis ženklas, pavyzdžiui, Jogailos dvigubas kryžius ar Vytauto Gediminaičių stulpai, tapo Lietuvos valstybės simboliu, heraldikos tyrinėtojas Edmundas Rimša atsižvelgia į aplinkybes, kuriomis formavosi šis simbolis. Lietuvos herbas formavosi lietuviams kovojant dėl valstybės išsaugojimo. Karas buvo ne tik valdovų, bet ir kiekvieno krašto gyventojo kasdienybė. Sunkiausia našta teko eiliniam kariui ir jo nuolatiniam palydovui – žirgui. Jie išaukštinti liaudies dainose ir padavimuose. Ginkluotas raitelis – krašto, jo teritorijos gynėjas – tiek saviems, tiek svetimiems buvo aiškus ir žinomas simbolis ir kaip valstybės herbas bene geriausiai atspindėjo vėlyvaisiais viduramžiais krašte susiklosčiusią padėtį. Šie dalykai galėjo būti svarbi priežastis, kad krašto valdovo ir gynėjo portretas tapo valstybės, kalaviju sprendžiančios savo likimą, herbu. Tokį šiuolaikinio tyrėjo aiškinimą patvirtina XVI a. pr. Lietuvos metraštininkas, jis rašė, kad Lietuvos herbas reiškia subrendusį valdovą, galintį kalaviju apginti savo Tėvynę.

Greičiausiai Vytauto laikais susiformavo Lietuvos valdovo valdžios ženklų (insignijų) sistema ir jų naudojimo tvarka. Deja, nėra patikimų

[7] *Didžiojo kunigaikščio Vytauto majestotinis antspaudas, naudotas 1407–1430 m.*

[8] *Žygimanto Kęstutaičio majestotinis antspaudas, 1433 m.*

šaltinių, liudijančių, kada ir kaip pats Vytautas buvo pakeltas didžiuoju kunigaikščiu. Tiesa, turime XVI a. istoriko Motiejaus Strijkovskio (Maciej Stryjkowski) pasakojimą, kad Vytauto pakėlimo didžiuoju kunigaikščiu ceremonija įvyko Vilniaus katedroje. Tačiau istorikai abejoja šio pasakojimo tikroviškumu ir daro prielaidą, kad Strijkovskis savo kronikoje galėjo papasakoti vėlesnių laikų ceremonialą ir priskirti jį Vytautui.

Trūksta patikimų šaltinių, liudijančių ir apie Švitrigailos, Žygimanto Kęstutaičio ir Kazimiero, valdžiusių po Vytauto, pakėlimo didžiaisiais kunigaikščiais ceremonialą. Šaltiniuose minimas Jogailos Švitrigailai atsiųstas žiedas. Žiedo įteikimas ir jo priėmimas viduramžių Europoje buvo suprantamas kaip simbolinis veiksmas, rodantis žiedą teikusio asmens viršenybę (investitūrą). Žinoma, kad 1432 m. Žygimanto Kęstutaičio pakėlimo Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ceremonijoje dalyvavo ir Jogailos pasiuntiniai. Lenkijos istorikas Jonas Dlugošas (Jan Długosz) rašo, kad pasiuntinių vadovas Krokuvos vyskupas Zbignevas Olesnickis (Zbigniew Oleśnicki) Žygimantui Kęstutaičiui iškilmingai įteikė valdžios simbolį – kalaviją ir paskelbė jį didžiuoju kunigaikščiu [8]. Šie simboliniai veiksmai liudytų, kad po Vytauto mirties buvo bandoma sutvirtinti saitus, siejančius Lietuvą su Lenkija, ir pabrėžti Lenkijos karaliaus valdžios viršenybę. Tačiau Lietuva netapo Lenkijos lenine valda. Lietuvos didiesiems kunigaikščiams investitūros buvo nutrauktos, kai 1440 m. be Lenkijos sutikimo ir nedalyvaujant jos atstovams Kazimieras Jogailaitis buvo paskelbtas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu.

Lenkų kronikininkas Martynas Bielskis (Marcin Bielski) rašo, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikai Kazimierą nuvedė į katedrą, ten jį paskelbė didžiuoju kunigaikščiu ir pasodinę į sostą prisiekė jam ištikimybę, kaip Lietuvos valdovui. Bielskis aprašė ir Vilniuje vykusią viešą valdovo valdžios ženklų įteikimo ceremoniją, kai 1492 m. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu buvo išrinktas Aleksandras. Pasakojama, kad kunigaikštis buvo aprengtas įprastais tokiai ceremonijai drabužiais, jam uždėta kunigaikščio karūna. Pasodintą į sostą jį laimino Vilniaus vyskupas. Paskui Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės maršalas Petras Mantigirdaitis padavė Aleksandrui nuogą kalaviją primindamas, kad jis yra išrinktas valdyti ir privalo būti teisingas valdovas. Kunigaikštis, paėmęs kalaviją, padėkojo ir pažadėjo būti teisingu valdovu. Tokios pat ceremonijos buvo atliktos 1506 m. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu pakeliant Žygimantą Senąjį. Paskutinė Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžios perdavimo ceremonija Vilniuje įvyko 1529 m., kai dar gyvam esant valdovui Žygimantui Senajam Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu buvo pakeltas mažametis jo sūnus Žygimantas Augustas. Jis sėdėjo tarp tėvų – Žygimanto Senojo ir Bonos Sforcos, iš abiejų pusių buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarybos nariai. Priešais sostą buvo susirinkę bajorijos atstovai. Per ceremoniją Vilniaus vyskupas Jonas iš kunigaikščių uždėjo Žygimantui Augustui ant galvos didžiojo kunigaikščio karūną, maršalas padavė kalaviją. Tyrinėtoja Gitana Zujienė apibendrindama šiuos šaltinių liudijimus pabrėžia, kad intronizacijos ceremonija, kuri vyko dalyvaujant aukštiesiems valstybės pareigūnams ir luomų atstovams, simbolizavo paprasto kunigaikščio tapimą valdovu, valdžios perėmimo teisėtumą ir pačios valstybės savarankiškumą. Sekdami viduramžių teorija apie du karaliaus kūnus, galėtume sakyti, kad taip politikos simbolių kalba Lietuvos valdovams buvo suteikiamas nemirtingasis kūnas.

Dar vienas svarbus krikščioniškos Lietuvos valstybės suverenumo liudijimas – monetarinė jos valdovų politika. Numizmatų tyrimai parodė, kad 1386 m. pradėtos kaldinti Jogailos lietuviškos monetos. Jų averse vaizduojamas raitelis, reverse – dvigubas kryžius [9, 10]. 1392 m. pradėjęs valdyti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę Vytautas nutraukė monetų kaldinimą sritinėse Lietuvai priklausančiose Rusios kunigaikštystėse ir ėmė leisti naujo tipo monetas. Jų averse buvo vaizduojamas raitas karys su šalmu ir kalaviju rankoje – raitelis, reverse – Gediminaičių stulpai, kurių centre įkalta lotyniškos abėcėlės raidė A, reiškianti Vytauto krikšto vardą – Aleksandras. Vytauto laikais sukurtas lietuviškų monetų dizainas ilgainiui tapo tradicinis, jį perėmė įpėdiniai, kurie Lietuvos Didžiojoje Kunigaikš-

[9]
Jogailos lietuviškas denaras

[10]
Vytauto dvidenariai, XIV a. pabaiga – XV a. pirmoji pusė

[11]
Kazimiero Jogailaičio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moneta

tystėje kaldino tokias pat monetas [11]. Jose taip pat buvo vaizduojamas raitelis ir Gediminaičių stulpai, pakeičiama buvo tik monogramos raidė, rodanti valdovo krikščioniškąjį vardą. 1495 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras įvykdė pinigų reformą, įvedė naujo tipo modernios išvaizdos monetas. Tačiau ir jose buvo išsaugota Vytauto laikų tradicija monetų averse vaizduoti raitelį – kalaviją pakėlusį Lietuvos valdovą ant žirgo (Lietuvos monetos, 2006).

Lietuvos valdovo raštinė ir jos parengti dokumentai – kitas reikšmingas liudijimas, kad Vytauto valdymo laikotarpiu sąvoka *krikščioniška Lietuvos monarchija* (Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė) jau egzistavo. Raštinėje

[12] *1413 m. Horodlėje Lietuvos bajorų vardu duotas dokumentas*

parengtuose dokumentuose nurodomas valdovo titulas, kaip ir antspaudas, teikė informaciją apie jo turėtojo galią, valdžios apimtį ir valstybę, pabrėžiant, kad visa tai gauta iš Dievo. Tipiška Vytauto titulo formulė skambėjo taip: „Mes, Aleksandras, arba kitaip Vytautas, iš Dievo malonės Lietuvos didysis kunigaikštis ir Rusios valdovas bei tėvonis." Bendruose su Jogaila dokumentuose randame abiejų Gediminaičių titulus, iš kurių aiškėja jų valdžios galių pasidalijimas: „Vladislovas, Dievo valia Lenkijos karalius, Lietuvos aukščiausiasis kunigaikštis, Rusios tėvonis, ir mes, Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas."

Vytauto valdymo laikotarpiu kito ir sąvokos *Lietuvos valstybė* turinys. Pradėjus šalinti stambiuosius sritinius kunigaikščius, keisti juos didžiojo kunigaikščio paskirtais pareigūnais – vietininkais, valdovo domenas išsiplėtė po visą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvę, o dalis Gediminaičių faktiškai buvo išstumti iš valdančiosios dinastijos.

XV a. 4-ajame dešimtmetyje išryškėjo dar vienas procesas – valdžios galias ėmė telkti Ponų taryba, kuri išsirutuliojo iš Lietuvos didžiojo ku-

nigaikščio patarėjų tarybos. Vidaus politinėje erdvėje formavosi nauja, kilme nesusijusi su Gediminaičių dinastija, valdžios institucija, atstovaujanti Lietuvos diduomenei. Ponų taryba brendo ir bendradarbiaudama, ir konkuruodama su valdančiąja Gediminaičių dinastija. Įtampa sustiprėdavo, kai Lietuvos didįjį kunigaikštį išrinkdavo ir Lenkijos karaliumi. 1447–1548 m. laikotarpiu Lenkijos karaliais tapo visi keturi Lietuvos valdovai – Kazimieras, Aleksandras (išskyrus 1492–1501, kai Lenkijos karaliumi buvo Jonas Albertas Jogailaitis), Žygimantas Senasis ir Žygimantas Augustas.

Šiuo virsmo laikotarpiu naujoji valdžios institucija, būsima Ponų, o vėliau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės taryba, brendo labai sparčiai. Į tarybą besiburianti diduomenė, kurios rankose buvo svarbiausios valstybės administracijos aparato pareigybės, su Lietuvos atskirumą išlaikyti suinteresuotais Gediminaičiais tuoj po Vytauto mirties pažeidė susitarimus su Jogaila ir Lenkija [12], paskelbdami Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Švitrigailą. Tai buvo pirma tarybos suverenumo demonstracija ir paraiška ateičiai. Ir kai 1440 m. buvo nužudytas Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Kęstutaitis, ne Gediminaičiai, bet taryba ėmėsi iniciatyvos spręsti naujo valdovo klausimą. Savarankiškai, neieškodama dinastijos ir Lenkijos karaliaus Vladislovo, vyresniojo Jogailos sūnaus, pritarimo, taryba Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu iškėlė tos pačios dinastijos atstovą, jaunesnįjį Jogailos sūnų Kazimierą, taip visiškai aiškiai pademonstruodama savo, kaip suverenios valstybės atstovo, politinę valią ir valdžios galias.

Tiesa, iš patariamojo organo išsirutuliavusi Ponų taryba nepažeidė valdovo tėvoninės teisės į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, tačiau tarp valdovo ir valdinių pradėjo klostytis dvipusis politinis ryšys. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo suprantama kaip Gediminaičių dinastijos paveldas, bet tik valdinių pripažintas konkretus asmuo galėjo tapti jos valdovu. Lietuvos valdovas – didysis kunigaikštis, gaudamas valdžios galias, įsipareigodavo laikytis pirmtakų ir savo paties pripažintų teisinių normų, kurios būdavo suderinamos su valdiniams atstovaujančia Ponų taryba ir surašomos privilegijose, pastarosios įgavo valdovo ir valdinių susitarimo požymių.

Naujoji Lietuvos monarchija brendo ir tvirtėjo tęsdama kovą su didžiuoju priešu – gerai organizuotais vienuolių riterių Vokiečių ir Livonijos ordinais. XIV ir XV amžių sandūroje šių Ordinų teritorija pasiekė savo maksimalų dydį. Prūsijoje ir Livonijoje ji buvo padalyta į dideles administracines sritis – komtūrijas. Nors universaliosios viduramžių Europos jėgos – popiežius ir imperatorius – globojo ir rėmė Vokiečių ir Livonijos

ordinus, jiems nepavyko tapti Lietuvos krikštytojais, nesugebėjo ir ginklu užkariauti Lietuvos valstybės žemių. Priešingai, po Lietuvos krikšto netekęs savo senosios paskirties ir patyręs triuškinamą pralaimėjimą Žalgirio mūšyje (1410) Vokiečių ordinas, kaip valstybė, pradėjo nykti. XV a. 7-ajame dešimtmetyje vakarinės Ordino žemės atiteko Lenkijai, o likusios tapo Lenkijos Karalystės vasalėmis. Ordino valstybės teritorija labai sumažėjo, praradus Marienburgą, sostinė buvo perkelta į Karaliaučių. XVI a. pradžioje Ordinas dar mėgino savo pozicijas sustiprinti, reikalavo, kad Lenkija grąžintų visas užimtas žemes. Reikalauta taip pat Lietuvos ir Žemaitijos. Tačiau tai tebuvo tik šios prigimtimi viduramžiškos valstybės agonija, kuri baigėsi esminiais pertvarkymais. 1525 m. paskutinis Vokiečių ordino magistras Albertas Brandenburgietis, Žygimanto Senojo sūnėnas (jo motina – Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero duktė Sofija), Ordiną pavertė pasaulietine valstybe – Prūsijos kunigaikštyste, su Lenkija susieta vasaliniais saitais. Dauguma Vokiečių ordino narių katalikų perėjo į protestantizmą. Livonijos ordinas, kaip savarankiška valstybinė struktūra, išliko iki XVI a. antrosios pusės, tačiau grėsmės Lietuvos valstybei nebekėlė.

Visiškai kitokie pokyčiai XIV a. pabaigoje prasidėjo Rusios erdvėje, besiribojančioje su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovai ėmė telkti iš esmės naują valstybę, kurios centru tapo Maskva. XIV ir XV amžių sandūroje Rusios kunigaikštysčių politinėje erdvėje kunigaikščio titulas titulų hierarchijoje dar buvo aukščiausias. Jį sudarė turėtojo vardas ir išvardytos kunigaikščiui priklausančios žemės. XIV a. pabaigoje išryškėjo Maskvos kunigaikštystės pirmavimas, kai ji perėmė Vladimiro didžiojo kunigaikščio teritoriją ir galią, Dmitrijaus Donecio laikais Maskvą valdžiusi kunigaikščių giminė tapo Vladimiro ir Maskvos didžiojo kunigaikščio titulo paveldėtoja. Po 1380 m. pergalės prieš totorių Ordos kariuomenę Maskvos kunigaikštis Dmitrijus Donietis įvedė Vladimiro ir Maskvos didžiojo kunigaikščio titulo perdavimo pagal testamentą tvarką, kuri nebebuvo siejama su totorių chanų valdžia. Formaliosios politikos prasme tai dar nereiškė priklausomybės nuo Ordos pabaigos, kiekvienas naujas kunigaikštis turėjo gauti chano jarlyką, suteikiantį teisę valdyti. Tačiau vidaus procesai Rusios erdvėje vyko sava tvarka. Nuo Dmitrijaus Donecio laikų didieji kunigaikščiai savo valdomą politinę erdvę suprato kaip tėvoniją, kunigaikščių giminės nuosavybę. Perduodami ją tėvo valia (pagal testamentą) paveldėtojui, kartu suteikdavo jam valdžią visoje didžiojoje kunigaikštystėje. Politinė valdžia jungėsi su didžiojo kunigaikščio titulą turinčios šeimos nuosavybės teise.

[13]
Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės antspaudų simbolis – raitelis, nugalintis slibiną

Prie Maskvos jungiant kitas Rusios kunigaikščių žemes, keitėsi ir didžiojo kunigaikščio titulas, daugėjo jame vardijamų didžiajam kunigaikščiui priklausančių žemių. 1449 m. sutartyje su Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Kazimieru buvo įrašytas titulas: „Maskvos didysis, ir Naugardo, ir Rostovo, ir Permės, ir kitų kunigaikštis." XV a. Rusioje greta didžiojo kunigaikščio titulo atsirado naujas terminas *valdovas* (*государь*). Pirmaisiais to amžiaus dešimtmečiais didžiojo kunigaikščio titulas buvo papildytas žodžiais: „visos Rusios". Tiesa, ilgą laiką ši titla buvo naudojama tik rutuliojant santykius su Didžiuoju Naugardu. Tačiau XV a. 9-ajame dešimtmetyje baigiant šiaurės rytų Rusios kunigaikštystes jungti prie Maskvos, jos didysis kunigaikštis pradėjo tituluotis visos Rusios didžiuoju kunigaikščiu, kas turėjo rodyti, kad sukurta bendra rusų valstybė ir aukščiausią valdžią joje turi Maskvos valdovas.

Ivanas III (1462–1505), pagal testamentą paveldėjęs iš tėvo Vasilijaus II (1415–1462) didžiojo kunigaikščio titulą, o su juo ir Kolomną, Vladimirą, Perejeslavlį, Haličą, Kostromą, Ustiugą, Suzdalę, Žemutinį Naugardą, Muromą, Jurjevą ir Viatkos žemę, toliau didino jo galiai pavaldų Rusios žemių plotą. 1478 m. jis paviešino ketinimą susigrąžinti visas senosios Rusios žemes. Nuo 1485 m. ir išorės pasauliui Ivanas III vis dažniau skelbė, esą jis visos Rusios valdovas, Kijevo kunigaikščių valdytos Rusios erdvės suvienytojas. Viena vertus, tai turėjo liudyti, kad jis valdo visą senosios Rusios valstybės teritoriją. Kita vertus, vidaus gyvenime žodis *valdovas* turėjo pabrėžti neribotą valdžią, turimą aukščiausią politinę ir teisminę valdžią politinėje erdvėje – valstybėje. Pasikeitimai atsispindėjo

valdovo antspauduose ir politinėje simbolikoje – atsirado portretinis visos Rusios valdovo atvaizdas. Ivano III valdymo laikais galutinai įsitvirtino Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės antspaudų simbolis – raitelis, nugalintis slibiną [13].

1493 m. Maskvos valdovo pasiuntiniai, atvykę į Vilnių pas Lietuvos didįjį kunigaikštį Aleksandrą, savo valdovą oficialiai pavadino „visos Rusios valdovu ir Vladimiro, ir Maskvos, ir Naugardo, ir Pskovo, ir Tverės, ir Jugros, ir Permės, bulgarų ir kitų didžiuoju kunigaikščiu". Nors dar nebuvo ginčijama Lietuvos valdovo teisė vadintis Lietuvos ir Rusios didžiuoju kunigaikščiu, titule atsiradę žodžiai „visos Rusios valdovas" rodė Maskvos pretenzijas į tuo metu Lietuvos valstybės sudėtyje buvusias senosios Rusios žemes.

1498 m. vasario 4 d. įvyko pirmoji vieša Maskvos didžiojo kunigaikščio karūnavimo ceremonija. Ivano III vaikaitis Dmitrijus Ivanovičius Maskvos Kremliuje buvo iškilmingai vainikuotas didžiuoju kunigaikščiu. Dmitrijaus karūnavimas turėjo politinio simbolio prasmę ir privalėjo ideologiškai pagrįsti Maskvos kunigaikščių valdžios nenutrūkstamumą, perimamumą iš senųjų ikimongolinio laikotarpio Kijevo kunigaikščių. Tačiau vidaus politinio gyvenimo realijos pasirodė esančios sudėtingesnės nei simbolių kalba. Rusioje prasidėjo dinastinė krizė: trys tos pačios kunigaikščių šeimos nariai skelbėsi esą didieji kunigaikščiai – pats Ivanas III, jo iniciatyva vainikuotas vaikaitis Dmitrijus ir vienas iš jo sūnų Vasilijus. XV a. pabaigoje Rusioje buvo sukurtas pasakojimas apie Maskvos kunigaikščių dinastijos kilmę. Pasakojime simbolių kalba stengtasi Rusią susieti su Bizantijos tradicijomis, įtikinti kitas valstybes, kad Rusios valstybė yra tiesioginė Bizantijos imperijos valdžios ir galios paveldėtoja, o Maskva – Trečioji Roma. Tam turėjo pasitarnauti ir XV a. pabaigoje paskleista legenda, esą Bizantijos imperatorius Konstantinas Monomachas (1042–1054) pasiuntė Kijevo kunigaikščiui iš Romos imperatoriaus Augusto (Gajaus Julijaus Cezario Oktaviano, 27 m. pr. Kr. – 14 m.) paveldėtą valdžios simbolį – vainiką (vėliau jis buvo pavadintas Monomacho kepure) ir kitas valdžios regalijas. Pasinaudota ir realia sąsaja su Bizantija – tai buvo antroji Ivano III žmona Sofija Paleolog, paskutiniojo Bizantijos imperatoriaus Konstantino XI brolio duktė. Šias Maskvos kunigaikščių pastangas tvirtai rėmė Rusios stačiatikių bažnyčia, sakralizavusi valdovo valdžią.

1499 m. vasarą Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro pasiuntiniams atvykus į Maskvą, Ivanas III pareikalavo, kad jo titulas diplomatiniuose dokumentuose būtų rašomas taip, kaip jis pats save tituluoja. Ne-

truko atsiskleisti ir teritorinės Maskvos pretenzijos, kurias turėjo pagrįsti naujasis titulas. Šioje politinėje Maskvos programoje glūdėjo ilgalaikio konflikto su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste šaknys.

Lietuvos politinio elito reakcija į naują Maskvos valdovo titulą buvo neigiama. XV ir XVI amžių sandūroje parengtuose Lietuvos diplomatiniuose dokumentuose Ivanas III dažniausiai vadintas kaip ir anksčiau – Vladimiro ir Maskvos, ir kitų žemių didžiuoju kunigaikščiu, o titulo formulė *visos Rusios valdovas* nebuvo rašoma. Tačiau Ivano III dukterį Eleną vedusio ir nesugebančio apsiginti nuo agresyvios uošvio politikos Aleksandro laikysena nebuvo nuosekli. 1500 ir 1504 m. Aleksandro diplomatiniai dokumentai buvo adresuoti „broliui ir uošviui Joanui, Dievo malone visos Rusios valdovui ir Vladimiro, ir Maskvos, ir kitų žemių didžiajam kunigaikščiui" (*Памятники*, 1882).

Samprata *valdovas*, kaip neribotas teises turintis monarchas, leido Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje atsirasti naujam terminui, nusakančiam jos valdovui priklausančias teritorijas. Taip sampratą, kad Rusią sudaro daug kunigaikštysčių, pakeitė samprata, kad Rusia – vienas politinis organizmas – valstybė. Greta termino *valdovas* Ivano III titule XV a. 9-ajame dešimtmetyje atsirado žodis *caras*, ir dar daugiau – *visos Rusios caras*. Tai turėjo rodyti valdovo prigimtinę teisę į visas Rusios teritorijas, kad ir kas jas valdytų. Ir tai buvo dar vienas teoriškai įprasmintas siekis šias teritorijas susigrąžinti.

Savo naująjį titulą Maskvos didieji kunigaikščiai toliau plėtė ir tobulino. XVI a. pradžioje buvo įvesta titla *patvaldys* (*самодержец* – taip save vadino jo pirmtakais laikomi Kijevo ir Vladimiro kunigaikščiai). Žodis *patvaldys* turėjo pabrėžti autokratinį valdžios, gautos iš Dievo, pobūdį ir parodyti, kad Rusią valdo tik vienas kunigaikštis, ir negali būti kitų. Rusios stačiatikių cerkvės hierarchai pripažino didžiojo kunigaikščio viršenybę ir XV a. pabaigoje Ivaną III jau titulavo patvaldžiu.

XV a. paskutiniaisiais dešimtmečiais politinėje Rusios erdvėje įvyko dar vienas svarbus postūmis – pakito Maskvos santykiai su totoriais, jos statusas. 1380 m. Kulikovo mūšyje karinę pergalę pasiekęs Dmitrijus Donietis į sutartį su totorių chanu dar turėjo įrašyti savo, kaip Rusios kunigaikščio, įsipareigojimą mokėti duoklę, kas liudijo politinę priklausomybę. Po šimto metų, kai 1480 m. prieš Didžiosios ordos kariuomenę buvo laimėtas mūšis prie Ugros upės, Ivano III sutartyje tokia priklausomybė jau nefiksuojama. Tai liudija, kad Rusios valdovo statusas pasikeitė ne tik realiai, bet ir formaliai. Rusia totoriams nebemokėjo net ir simbolinės duoklės, buvo nutrauktas net menamos priklausomybės ryšys.

Lietuvos santykiai su totoriais užsimezgė XIV a. antrojoje pusėje, kai jos teritorinė plėtra pasiekė Aukso ordos (Džučio uluso) valdomas žemes. Spręsdamos senosios Rusios žemių statuso problemą, šalys rado kompromisą. Ordos chanas buvo įsitikinęs, kad jis turi aukščiausią valdžią šiose Lenkijos ir Lietuvos valdose. Šią nominalią teisę pripažino Lietuvos ir Lenkijos suverenai, o chanas savo ruožtu pripažino jų teisę administruoti naujas prisijungtas teritorijas ir gauti iš jų pajamas. Tokia, atrodytų nesureguliuota, valstybinė priklausomybė iš tikrųjų buvo naudinga abiem pusėms. Ordos chanai siekė neprarasti pozicijų Rytų Europoje, todėl buvo priversti nusileisti politiniams varžovams ir sutikti, kad anksčiau jai pavaldžios Rusios teritorijos būtų tiesiogiai valdomos Lietuvos ir Lenkijos valdovų. Tačiau Orda išsaugojo tam tikrą politinės kontrolės mechanizmą. Savo ruožtu Lietuvos ir Lenkijos siuzerenai pripažino, kad neseniai įsigytos žemės priklauso totoriams, ir mainais gavo galimybę inkorporuoti šias žemes į savo valstybių sudėtį.

Lietuvos santykiai su totoriais pasikeitė 1398 m., kai chanas Tochtamyšas išdavė Vytautui dokumentą (jarlyką), kuriuo suteikė jam teisę valdyti prisijungtąsias senosios Rusios žemes. Tačiau Rytų Europos stepių klajoklių bendruomenėse viduramžiais ilgą laiką sklandžiusi imperijos sukūrimo idėja neišnyko ir XV a. Aukso ordai suskilus į keletą chanatų, gyvas buvo ir noras valdyti visą nuo Aukso ordos laikų totoriams duoklę mokėjusių kunigaikščių teritoriją. Imperijos idėja atgijo XVI a. pradžioje, kai kovas su Didžiąja (Užvolgio) orda laimėjusi Krymo orda, kuri buvo glaudžiais ryšiais susijusi su Lietuvos valdovais, prisijungė daugelį Didžiosios ordos valdų ir pasiskelbė Aukso ordos tradicijų tęsėja. Krymo chanas Menglis Girėjus, kuris pats nuo 1475 m. buvo turkų sultono vasalu, ėmė tituluotis didžiuoju chanu, gretino save su žymiaisiais protėviais – Tochtamyšu ir Timūru Kutluku – ir puoselėjo totorių galybės idėją. XVI a. pradžioje Lietuvos valdovams buvo nuolat primenama, kad tai didysis caras Tochtamyšas davė didžiajam kunigaikščiui Vytautui Kijevą, Smolenską ir kitus miestus, o vėliau ši chano Tochtamyšo suteiktis būdavo pakartotinai patvirtinama. Dažnai išduodami naujų sutarčių aktus, Krymo chanai nuolat laviravo ir siekė sau naudos kiršindami Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir Lenkijos Karalystę su Maskvos valstybe.

Totorių chanai buvo įvaldę krikščioniškajai Europai suprantamą diplomatinių santykių kalbą ir derino ją su tradiciniais totorių valdžios simboliais. Jų sudaromų tarptautinių sutarčių dokumentai buvo antspauduojami skirtingos galios auksiniais, mėlynais tušo antspaudais. Susitarimus tvirtino prisiekdami krikščionių Dievu, pranašu Mahometu ir kitais

[14]
XVI a. Lietuvos totorių herbiniai antspaudai

pranašais. Bendravimas su totoriais reikalavo specifinių žinių ir įgūdžių. Todėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštinėje, jos diplomatinėje tarnyboje dirbo nemažai totorių, kilusių iš Vytauto laikais įkurdintų totorių giminių. Jie vykdavo į diplomatines pasiuntinybes, dirbo vertėjais ir tarpininkais [14].

Tokioje geopolitinėje terpėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje kūrėsi ir tvirtėjo, įgydamos ankstyvųjų Naujųjų laikų monarchijos bruožus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinės struktūros.

1.4. Valstybinė erdvė: teritorija ir ribos

Daugiau kaip šimtą metų mėginama išaiškinti sąvokos *valstybinė erdvė* turinį. Tačiau iki šiol kalbėjimo apie erdvę, kaip apie istorinę politinę paradigmą, būdas nepasidarė aiškus ir preciziškas. Nesutariama, diskutuojama, ar pirma turi atsirasti valstybės kaip politinės erdvės samprata, ar turi susiformuoti valstybės teritorija ir apibrėžtos jos sienos, ir tik po to ji suvokiama kaip istorinė politinė erdvė. Aišku viena, kartografuotos politinės sienos, konstruojančios uždarą erdvę, atsirado ne iš karto. Viduramžiais ilgą laiką asmuo, valdovas, jo statusas buvo vertinamas

atsižvelgus į jo užimamą padėtį, turimą galią, bet ne į jo valdomos teritorijos erdvinę konfigūraciją.

Ilgą laiką apibūdinimas, lokalizuojantis asmenį ir jo valdžią, buvo siejamas su jam priklausančiu plotu, kuris net neturėjo aiškiai apibrėžtų ribų. Ribų, žyminčių uždarą valdomą erdvę ir atskiriančių ją nuo kitam priklausančios erdvės, atsiradimas vadinamas galios susiejimu su teritorija ir tai reiškė politinį erdvės paskirstymą.

Viduramžiais ilgai buvo brandinama teorija apie politinės valdžios ryšį su jos kontroliuojama teritorija. Tobulėjant valdymo technikai viduramžių teisės teorijoje atsirado aiškinimai, kaip susieti geografinę teritoriją su jos valdymu, formavosi valstybei priklausančios teritorijos, turinčios linijinę sieną, samprata ir jos ženklinimo būdai. Sąvokų *oficialios sienos* ir *valstybės teritorija* atsiradimas siejamas su teritorinės valstybės sampratos atsiradimu ir jos įteisinimu tarptautinės viduramžių politinės kalbos žodyne. Šis procesas baigėsi tik Naujaisiais laikais, kada stambios politinės struktūros, valdančios apibrėžtą plotą, įgijo kartografuojamos politinės erdvės pavidalus – valstybių teritorijas.

Tokių svarstymų kontekste turėtume klausti, kada senosios Lietuvos valstybės istorijoje greta valdančios giminės, arba dinastijos, sampratos atsirado politinės erdvės ar teritorinės valstybės samprata, aiškintis, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovai ir visuomenė suvokė savo valstybę, jos teritoriją ir sienas, kada ir kaip tas suvokimas kito.

1386 m. Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Jogailai tapus Lenkijos karaliumi, Gediminaičių dinastijai atsivėrė naujos perspektyvos. Jai tapo pavaldžios didžiulės Vidurio Rytų Europos teritorijos – tėvoninė Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir per dinastines vedybas įgyta Lenkijos Karalystė. Sustiprėjusi galia ir išaugęs dinastijos prestižas greitu laiku įgavo naujo geopolitinio projekto kontūrus.

Projektas pradėtas įgyvendinti nuo paieškų, kaip nepažeidus teritorinių Lietuvos interesų užbaigti įsisenėjusį ir ypač pavojingą konfliktą su Ordinais. Čia sutapo abiejų Gediminaičių valdomų valstybių – Lenkijos ir Lietuvos – interesai. Sprendžiant teritorinius ginčus su Ordinais, XIV a. pabaigoje pradėjo ryškėti naujas valdomos erdvės suvokimas ir identifikavimas. Jogailos ir Vytauto laikais Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sutarčių su Vokiečių ordinu dokumentuose anksčiausiai pasikeičia valdomos erdvės identifikavimas, atsiranda linijinės sienos elementų.

Kaip formavosi naujoji teritorijos ir jos sienų samprata, rodo XIV a. pabaigos – XVI a. pradžios diplomatinės veiklos liudytojai – sutarčių dokumentai.

1398 m. Lietuvos didžiajam kunigaikščiui sudarant su Vokiečių ordino magistru Salyno taikos sutartį, pagal kurią kryžiuočiams vėl atidavė vakarinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalį, buvo išvesta siena. Salynas – viena iš didesnių Nemuno salų tarp Nevėžio žiočių ir Kauno, kaip vieta deryboms, buvo pasirinkta neatsitiktinai. Viduramžiais buvo įprasta, kad suverenūs valdovai derybų ir pasirašyti sutarčių suvažiuodavo į jų valdas skiriančių upių salas, kurios formaliai buvo laikomos neutraliomis teritorijomis. Salyno taikos sutarties dokumente pirmą kartą apytikriai buvo nužymėtos Ordinui atitenkančių žemių sienos.

Salyno sutarties Vytauto dokumente siena aprašyta taip:

> „...nutarėme nustatyti šias sienas tarp mūsų ir to Ordino žemių. Pradedama nuo tam tikros Salyno (Sallin) salos, esančios Nemuno upėje. Salynui priklauso ir kita sala, vadinama Romewerder, taigi visa Salyno sala pasiliks Ordinui amžiniems laikams. Toliau tuo būdu nuo paminėtosios Salyno salos eidami tiesiai iki upės, vadinamos Nevėžiu, šalia miško pakalnėje, kuris vadinamas Šventuoju (Heiligenwalt), sekam upės viduriu iki Višviltės. Nuo čia, traukiant tiesiai iki tam tikro didžiulio akmens, vadinamo Roda ir gulinčio upėje, Arods vardu (A Rode) [Mūšos upė], žmonių pavadintoje nuo to akmens pavadinimo. Nuo to akmens lipdami aukštyn per pelkę, vadinamą Smardyne (Smarden) [Smardonė], ir nuo ten tiesiog ežero ar pelkės, kuri vadinasi Apeitų [Apaščios] ežeras (Apeytensehe), kryptimi. Nuo įvardyto ežero ar pelkės tiesia kryptimi einama iki kelio, paprastai vadinamo Brengeliškių keliu (Der Brengelische Weg), o iš ten tiesiog iki Nevemintos (Neuminde). Toliau nuo ten tiesiąja linija einama pirmyn iki ribos arba smailos viršūnės, liaudies kalba pavadintos Ganykla (Die Heide), ir iki tos vietos, kur ištrykšta šaltinis. Nuo minėtojo šaltinio einama tiesiog į tam tikrą dykvietę, bendrai visų vadinamą dykra (Wiltinis). Ten Eglosė upė išteka. Nuo ten tiesiai einant minėtosios dykvietės, arba dykros, viduriu, prieinama prie Polocko (Ploskaw) gyventojų sienų. Tos visos sienos yra prie Livonijos.“ (*Lietuvos TSR*, 1955.)

Salyno sutartyje pirmą kartą tarp Ordino ir Lietuvos buvo aprašytos ir sienos Užnemunėje. Ordino siena pagal sutartį turėjo eiti nuo Salyno salos Nemune tiesiai į pietus iki Šešupės, paskui Šešupe iki jos ištakų, nuo čia iki Mėtos (Netos) upės, kur ji išteka iš Mėtos (Netos) ežero prie Augustavo, paskui Mėtos upe iki Bebros, tolyn Bebra iki Narevo.

1410 m. Žalgirio pergalė ir 1411 m. Torunės taika su Ordinu teritorinių ginčų neišsprendė, tačiau pasikeitė jų sprendimo būdas. Lietuvos ir Lenkijos teritoriniai ginčai su Ordinu pateko į tarptautinį arbitražą. 1412 m. imperatorius Zigmantas Liuksemburgas paskyrė arbitrą Benediktą Makrą. Imperatoriaus atstovas, oficialiai titulavęsis subarbitru, komisaru ir deleguotu teisėju, pirmiausia nuvyko į Ordino sostinę Marienburgą ir susitikime su Ordino vyresnybe pareiškė, kad teisingai spręsiąs sienų ir kitus klausimus. Ordino pareigūnų lydimas, iš Marienburgo Makra nuvyko prie Lietuvos sienų, į Ragainę. Pasienyje susitiko su Lietuvos atstovais ir kartu su jais nuvyko pas Vytautą į Trakus. Imperatoriaus atstovas savo gyvenamąja ir pasitarimų su šalių įgaliotiniais vieta pasirinko Kauną.

Šiame tarptautiniame arbitraže pirmą kartą buvo išsamiai svarstytas Žemaitijos sienų su Ordino valdomis klausimas – norėta tiksliai nustatyti, kur baigiasi Žemaitija, o kur prasideda Ordino valdos. Kalbėta apie pietines ir vakarines Žemaitijos sienas su Ordinu, kurios nei anksčiau, nei 1411 m. sudarant Torunės taiką nebuvo oficialiai apibrėžtos ir dėl jų kildavo daug nesutarimų. Svarbiausias konkretus nesutarimų objektas buvo Veliuonos pilis. Su Veliuonos pilimi susijęs buvo ir klausimas, kam turi priklausyti Nemuno upė. Ginčydamiesi su Ordinu dėl Veliuonos, Lietuvos atstovai Žemaitijos sieną vedė ne tiktai iki Nemuno, bet perkėlė ją ir į kairiąją Nemuno žemupio pusę. Lietuva, patikslindama savo teritorinius reikalavimus, pareiškė, kad Žemaitijos pietvakarių siena prasideda nuo Šešupės ištakų ir eina Šešupės upe iki ten, kur ji įteka į Nemuną, toliau Nemunu iki Kuršių marių ir Baltijos jūros. Vytautas Žemaitija laikė ir šiaurinę Užnemunės dalį, tuo grindė Lietuvos teises į visą Užnemunę – Sūduvą.

Svarstant Žemaitijos sienas, Lietuvos valdovas pareikalavo, kad Ordinas grąžintų nuo 1252 m. neteisėtai valdomą Klaipėdą, kuri yra Žemaitijoje. Svarstant Klaipėdos kausimą, Lietuvos atstovai dar kartą nusakė vakarines žemaičių krašto sienas: Nemuno žemupys, Kuršių marios ir jūra iki Livonijos žemių.

Benediktas Makra apžiūrėjo ginčijamų Veliuonos ir Klaipėdos pilių vietas ir ribas. Be to, arbitras apvažiavo ilgą Lietuvos ir Lenkijos sieną su Vokiečių ordinu, nuo Nemuno krantų iki Dancigo (Gdansko). Buvo surašyti sienos apžiūros protokolai. 1413 m. gegužės mėnesį Makra paskelbė savo sprendimą, kuriame nurodė, kad Veliuonos pilis pastatyta tikrai Žemaitijoje, o Žemaitija jau 168 metai (nuo 1245) yra Jogailos ir Vytauto tėvonija. Žemaitijai arbitras pripažino ir visą Nemuno žemupio dešinįjį krantą, ir pajūrį su Klaipėda. Tačiau Makra tiksliai nenustatė, kur turi būti išvestos Žemaitijos sienos su Ordinu, liko neišspręsta, kam turi

priklausyti Užnemunė. Ordinas užginčijo arbitro sprendimą, ginčas dėl teritorijų tęsėsi.

Tik 1422 m. Melno sutartis liudija pakitusius Lietuvos ir Vokiečių ordino santykius, joje ne tik Žemaitija buvo pripažinta Lietuvai, bet ir išryškėjo linijinės sienos nustatymo užuomazgos. Sutartyje rašoma:

> „Žemaičių ir Sūduvių žemės taikos reikalui turi pasilikti pas minėtuosius karalių ir kunigaikštį bei Lenkijos Karalystę ir Lietuvos kunigaikštystę šios sienos: pradedant nuo Mazovijos kunigaikščių ribų pabaigos, nuo Lyko upės, nuo brastos, vadinamos Kamieny brod, kuri yra Lyko aukštupyje, aukščiau už Grajevo ežerą ir Točilotą; nuo tos vietos einant tiesiai per dykrą iki pat ežero, kuris vadinamas Rogors, taip, kad pusė to ežero priklausytų viešpaties Lietuvos kunigaikščio žemėms, o kita pusė – Ordino žemėms. Nuo to ežero tiesiu takeliu einama per dykynę iki tam tikros lygumos, pavadintos Preivaste. Nuo tos lygumos vėl reikia keliauti tiesiai iki kitos lygumos, vadinamos Merūniške (Mermiski), nuo Merūniškės tiesiai einant iki ežero, vadinamo Vištyčiu (Dvystytz), tačiau taip, kad tas ežeras visai pasiliktų Ordino pusėje, ir nuo to ežero, kaip galima tiesiau, eiti iki upės, vadinamos Lepūna, ištakų, arba šaltinių. Nuo tos upės reikia eiti ten, kur ji įteka į Širvintos upę, o toliau leidžiantis Širvintos upe iki jos pabaigos, kur ji įteka į Šešupės upę. Toliau keliaujant tiesiog per dykrą iki Nemuno upės kranto, kur iš priešingos pusės yra upė, vadinama Šventąja, ten, kur ta Šventoji įteka į minėtąją Nemuno upę, – tiek dėl Sūduvių žemės. Nuo čia einama Šventąja aukštyn 2 mylias. Ir nuo tos vietos, palikus tą upę, reikia eiti per dykrą, kaip galima tiesiau, iki pat Jūros upės, paliekant Nemuno upę kairėje per 2 mylias; tenai per dvi mylias pakilus minėtąja Jūra vieną mylią, o nuo tos vietos tenka palikti Jūros upę ir eiti per dykrą, toliau, palikus Nemuno ir Rusnės upes, iki ežero, vadinamo Marėmis (Happ), ir Memelio pilies, žemaitiškai vadinamos Klaipėda, esančios nuo tenai iš kairės už 3 mylių. Nuo čia reikia jau eiti iki Sūriosios [Baltijos] jūros kranto. Tai tokios sienos tarp Žemaičių ir Prūsijos. Livonijos gi, Žemaitijos, Lietuvos ir Rusios sienos prasideda nuo upės, vadinamos Šventąja, kur toji upė įteka į jūrą, ta upe paėjėjus aukštyn iki nustatytų ir išsaugotų senųjų sienų tarp Žemaitijos, Lietuvos, Rusios – iš vienos pusės, ir Livonijos – iš antros pusės, tačiau ne iki tų sienų, kurios buvo nustatytos Ordinui valdant Žemaičių žemę, tiktai iki tų ribų, kurios nuo senovės saugomos tarp tų žemių.“ (*Lietuvos TSR*, 1955.)

1422 m. Melno taikos sutartis buvo pirmas bandymas apibrėžti nuo XIII a. kariaujančių kaimynų sienas, nors ir tąkart sienos dar nebuvo tiksliai išvestos, nes daugiausia jos ėjo per dykras ir miškų plotus. Siekiant įgyvendinti susitarimus ir tiksliai nustatyti sienas tarp Lietuvos ir

Ordino, įvyko keli abiejų pusių atstovų suvažiavimai ir pasitarimai, buvo sudarytos komisijos. Nesutarė dėl menkiausių teritorijų. Kilo nesutarimų ir dėl matavimo vienetų.

Sunkiausia buvo matuoti sienas Žemaitijoje, palei Nemuną, jūrą ir prie Klaipėdos. Daugiau kaip šimtmetį čia vyko kovos ir ginčai dėl teritorijų, nebuvo jokių tikslių sienų. 1425 m. rugpjūčio mėnesį pradėta matuoti ir žymėti sieną prie Klaipėdos. Vytautas pažadėjo į Klaipėdą atsiųsti Žemaitijos seniūną Kęsgailą ir savo sekretorių Bartalomėjų ir pateikė pasiūlymą, kaip turėtų būti išvesta siena. Klaipėdos komtūras su Lietuvos atstovais pradėjo darbą, matavo nuo pajūrio tolyn į Žemaitiją, bet prie Klaipėdos jie susiginčijo ir darbas nutrūko.

Melno sutartyje nurodytos sienos tarp Lietuvos ir Prūsijos su Livonija iš dalies buvo nužymėtos 1425–1427 metais. Tačiau kai kur vis dar buvo neaiškios ar ginčijamos. 1445 m. vėl buvo siunčiami komisarai, jiems pavesta spręsti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos su Prūsijos ir Livonijos žemėmis klausimą. 1451 m. Kazimieras suteikė įgaliojimus ponui Andriui Sakaičiui, Polocko seniūnui, išvesti sieną su Livonija. 1472 m. Lietuvos siena su Livonija buvo nustatyta tiksliau, nužymėta ežiaženkliais (*kapčiais*) ir kitais ženklais, o 1473 m. komisarai nužymėjo linijines sienas tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Livonijos. Baigę sienų žymėjimo aprašymą, komisarai įsipareigojo prisiekti Evangelija ir nepažeisti amžinosios taikos sąlygų ir pažymėtų sienų.

Tačiau tai nebuvo sienos su Livonija žymėjimo pabaiga. 1501 m. vėl buvo paskirti komisarai, kurie turėjo išsiaiškinti ir išspręsti dėl šios sienos kylančias problemas. Ir tik pagal 1529–1541 m. susitarimus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės siena su Livonija buvo nustatyta galutinai.

Po 1525 m. iš naujo sienos buvo derinamos ir su Vokiečių ordino žemėse susikūrusia Prūsijos kunigaikštyste. Prūsijos kunigaikštis Albertas, tapęs pasaulietiniu valdovu, 1529 m. Vilniuje sudarydamas sutartį su Žygimantu Senuoju ir mažamečiu Žygimantu Augustu dar kartą turėjo oficialiai pripažinti 1422 m. sienas, o sutartyje buvo ištisai pakartotas Melno sutarties tekstas. Sutarta kas penkerius metus sienas apeiti ir apžiūrėti, tai rodo, kad jos jau buvo pažymėtos.

Kitokios procedūros buvo sienoms su rytų kaimyne nustatyti. Vytautas tęsė XIV a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinės plėtros į senosios Rusios žemes tradiciją ir rytuose vykdė aktyvią politiką: 1404 m. atgavo Smolenską, 1406–1408 m. surengė tris karo žygius prieš Maskvą. 1408 m. prie Ugros upės su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu Vasilijumi I buvo sudaryta taika ir nustatyta laikina Lietuvos Didžiosios Kunigaikš-

tystės rytų siena Ugros upe. Ši nepreciziška siena pagal principą „laikantis senovės" 1449 m. sutartyje su Maskva buvo pakartotinai patvirtinta ir išlaikyta iki XV a. pabaigos, kai prasidėjus naujam karų laikotarpiui atsirado būtinumas sienas pertvarkyti.

1449 m. sutartyje Vasilijus I įsipareigojo:

> „...į tavo tėvoniją, broli, [...] į visą tavo Didžiąją kunigaikštystę, nei į Smolenską, nei į visą Smolensko žemę, kurios nuo senų laikų Smolenskui priklauso, nei į Liubutską, nei į Mcenską, nei į visas tavo pasienių žemes, kurios nuo senų laikų tiems miestams priklauso, neįžengti. O tu, Kazimierai, Lenkijos karaliau, neįžengsi į mano tėvoniją, nei į visą mano Didžiąją kunigaikštystę, nei į mano brolių jaunesniųjų tėvonijas ir į Rževą ir jam priklausančius valsčius iki ežero Orlince iki ežero Plotinco, iki Raudonojo miško, iki upės Baranja, einant link upės Beleikos aukštupio, toliau – Beleikos upe link Poniklio, nuo Poniklio į upės Sižka aukštupį, nuo Berezos link Mocho, nuo Mocho į Osuchos aukštupį. Į šias visas vietas, tu brolį, man pripažinsi ir į jas neįžengsi. O į tuos valsčius, kuriuos valdė didysis kunigaikštis Kęstutis ir tu valdai, aš negalėsiu įžengti. O Serenecką valdyti taip, kaip buvo tavo senelio Algirdo ir tavo tėvo karaliaus laikais valdyta. [...] O tų kunigaikščių, kurie nuo savo tėvonijų tarnauja tau, karaliui Kazimierui, aš, didysis kunigaikštis Vasilijus, ir mano jaunesnieji broliai turi pripažinti ir jų neskriausti. O tų kunigaikščių, kurie tarnauja nuo savo tėvonijų man ir mano jaunesniesiems broliams, tau karaliui ir didžiajam kunigaikščiui reikia pripažinti ir jų neskriausti." (*Lietuvos Metrika*, 1993.)

Toliau sutartyje vardijama, kurie kunigaikščiai ir jų tėvonijos priklauso didžiajam kunigaikščiui Vasilijui, rašoma, kad Kazimieras privalės „neįžengti į Didįjį Novgorodą ir į Pskovą, ir į visas Novgorodo ir Pskovo žemes".

Tokios aiškiai neapibrėžtų sienų nustatymo tradicijos buvo laikomasi ir XV a. pabaigoje, kai Okos aukštupio kunigaikščiai pradėjo „vaikščioti" iš Lietuvos į Maskvą. Nuo XV a. 9-ojo dešimtmečio šiame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės pasienyje tris dešimtmečius vyko nuolatinė kova dėl teritorijos.

1490 m. Lietuvos valdovas Kazimieras skundėsi, kad Maskvos didysis kunigaikštis Ivanas Vasiljevičius priėmė į savo valstybę iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės su tėvoninėmis valdomis pasitraukusius Okos aukštupio kunigaikščius Ivaną Bielskį ir Ivaną Voratynskį. Konkrečios jų tėvoninių valdų ribos nėra nurodomos. Maskvos valdovas atsakydamas taip pat kalba tik apie kunigaikščius, kurie tarnavo tai Maskvos, tai Lietuvos

valdovams, o dabar nusprendė tarnauti Maskvai ir pasidavė jai su savo tėvoninėmis valdomis. Galima manyti, kad XV a. pabaigoje Okos aukštupio kunigaikščių valdomos tėvoninės teritorijos sudarė toliausiai į rytus nutolusią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sieną su Maskvos valstybe.

1493 m. derybose ir 1494 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro taikos sutartyje su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu Ivanu Vasiljevičiumi skaitome, kad Lietuvos valdovas įsipareigoja:

> „O į tavo, broli, tėvoniją, į visas tavo didžiąsias kunigaikštystes, ir į Didįjį Novgorodą, ir į Pskovą, ir į visas Novgorodo ir Pskovo žemes nieku (man) nesikišti [...] Taip pat man, didžiajam kunigaikščiui Aleksandrui, nesikišti pas tave ir tavo vaikus į jūsų tėvoniją į Viazmos miestą ir į miestus, ir į valsčius, į visas Viazmos žemes ir vandenis, kurie priklauso Viazmai, nei Viazmos kunigaikščių pas save nepriimti." (*Lietuvos Metrika*, 1993.)

Maskvos valdovas 1494 m. sutartimi įsipareigoja nesikišti nei į Aleksandro tėvonijas, „nei į Smolenską ir į visas Smolensko žemes, nei į Liubutską, nei į Mcenską [...] iki pat Ugros upės". Derybose dėl sienos ir sutartyje dar nurodoma, kad siena nustatoma „laikantis senųjų ribų", ir vardijami kai kurie riboženkliai – ežerai, upės ir upeliai, rašoma, kad „taip, kaip buvo žinoma Kęstučio laikais".

1494 m. sutartis liudija, kad sienos su Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste samprata, jos nustatymo technologija ir XV a. pabaigoje buvo nedaug pakitusi. Čia nebuvo nuosekliai taikomi linijinės sienos išvedimo principai, dalijamasi buvo pagal valdomas teritorijas.

Jokių esminių pokyčių neįvyko ir XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais, kai po dažnų karų buvo naujai fiksuojamos Lietuvos ir Maskvos didžiųjų kunigaikštysčių pasidalytos teritorijos. 1503 m. sudarant šešerių metų paliaubas, buvo pateikti tik vietovių ir miestų, kurie turės priklausyti Lietuvos valdovui Aleksandrui, o kurie Maskvos valdovui Ivanui III, sąrašai:

> „...mūsų, Aleksandro, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos bei Rusios didžiojo kunigaikščio miestai – Kijevas, Kanevas, Čerkasai, Žitomiras [Žytomyras], Ovručas, Mozyrius, Pčyča, Braginia, Rečica, Gorvolia, Strešinas, Čečerskas, Propoiskas, Mogiliovas [Mogiliavas], Mstislavas [Mscislavas], Kryčevas, Smolenskas, Roslavlis, Ivankovas, Prudovas, Belikas, Jelnia [...], Vitebskas, Polockas, [...] Viazma, Klinas, [...] ir jiems priklausantys valsčiai šešerius metus negalės būti užpulti. O aš, Aleksandras, [...] tais paliaubų metais negalėsiu užpulti jūsų Maskvos žemių, Naugardo ir visos Naugardo žemės, Pskovo ir visos Pskovo žemės, Tverės

ir visos jo žemės, Riazanės Perejeslavlio ir visos jo žemės, Pronsko ir jo žemės. Taip pat neliesti tų jūsų miestų ir žemių, kurie priklauso Starodubo, Šemečičiaus, Belskio, Trubeckio, Masalskio kunigaikščiams ir kitiems jūsų valdiniams ir jiems priklausančių, t. y. miestų: Starodubo, Putyvlio, Rylsko, Severo Naugardo [...], ir jiems priklausančių valsčių..." (*Lietuvos Metrika*, 1993.)

Jokių naujovių žymint valstybių sienas nebuvo ir 1508 m. sutartyje tarp Maskvos valdovo Vasilijaus Ivanovičiaus ir Žygimanto Senojo. Joje pakartoti abiejų pusių įsipareigojimai nepažeisti tėvonijų teritorinių ribų. Dar stiprios buvo senosios tradicijos.

Kita Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinė plėtra vedė į pietus – Juodosios jūros pakrančių link. Vytautas pratęsė ir įtvirtino Algirdo žygiais 1362 m. pradėtą teritorinę Lietuvos valstybės plėtrą ir ilgiems laikams paliko lietuvių veiklos pėdsakus pietinėse stepėse, vadinamuosiuose laukiniuose tyruose, ir Juodosios jūros pakrantėje tarp Dniepro ir Dniestro. Šiame teritorinės sandūros su totoriais lauke XIV a. antrojoje pusėje sudėtinga būtų nubrėžti linijinę sieną. Po 1362 m. pergalės prie Mėlynųjų Vandenų Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei atiteko kairysis Dniepro krantas, kurio ribos iš pietų ėjo Vorskla, dešiniojo Dono intako Tykioji Sosna upe, ir visas dešinysis Dniepro krantas iki Dniestro upės.

Nepreciziška sieną su totorių ordų valdoma teritorija visų pirma reglamentavo totorių gyvenimo būdas. Kolonizuoti Krymą pradėta XIV a., kai nusilpo Pavolgio totorių orda. XV a. Krymas tapo totorių valstybinio gyvenimo centru, tačiau dar ir XVI a. pradžioje Krymo chanato ribos buvo tarsi dvigubos. Krymo pusiasalis buvo pastovi teritorija, kurioje gyventa ir žiemą. Čia 1503 m. buvo pastatyta Bachčisarajaus tvirtovė, ji tapo Krymo chanato administraciniu centru ir chano rezidencija. Ši tikroji, arba žiemos, teritorija buvo nedidelė ir turėjo aiškią sieną – Perekopo sąsmauką, kuri skyrė ją nuo žemyninės dalies. XVI a. pradžioje Perekopo sąsmauka buvo įtvirtinta. Kitos ribos buvo vasaros stovyklavietės stepėse. Jos buvo tik apytikrės, nes vasarą gyvulių augintojų totorių klajokliškas gyvenimas priklausė nuo ganyklų.

Šie didžiuliai stepių plotai ir buvo Lietuvos valdovų ir totorių ordų chanų teritorijų dalybų vieta. Tačiau kalbėti apie ribas ir tuo labiau apie sienas čia galima tik apytikriai. Daugiausia šaltiniuose užfiksuotų Juodosios jūros prieigose paliktų lietuvių pėdsakų susiję su Vytauto vardu. Šiandien tyrinėtojai neabejoja, kad šiuose plotuose lietuviai pasirodydavo ne tik per pavienius žygius, manoma, kad XIV a. pabaigoje – XV a. ši teritorija buvo įtraukta į ūkinę ir karinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sistemą.

Vytauto karinės veiklos šiame regione pradžia susijusi su totorių Aukso ordos vidaus gyvenimo procesais. 1389, 1391 ir 1394–1395 m. kariniai Vidurinės Azijos karvedžio Timūro (Tamerlano) žygiai į vakarines totorių teritorijas suardė senąją tvarką ir egzistavusias politines struktūras. Atsivėrusiomis galimybėmis suskubo pasinaudoti Lietuvos valdovai.

Lietuvos metraštyje rašoma, kad „Vytautas liepė kunigaikščiui Skirgailai žygiuoti iš Kijevo link Čerkasų ir Zvenigorodo. Skirgaila užėmė Čerkasus ir Zvenigorodą ir sugrįžo į Kijevą" (*Lietuvos metraštis*, 1971). Per Skirgailos žygį (manoma, kad jis vyko 1394) prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės buvo prijungtos tiesiogiai Ordai pavaldžios pietinės Kijevo žemės abipus Dniepro. Lenkijos karalius Jogaila, Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas ir Kijevo metropolitas Kiprijonas 1396 m. susitikę Kijeve svarstė naujų žygių prieš totorius perspektyvas.

1397 m. vasaros pabaigoje pats Vytautas vadovavo žygiui į pietines stepes ir į Krymą, pasiekė tradicines totorių klajoklių stovyklavietes, įsiveržė į Krymą, pajungė turtingo Genujos pirklių Kafos miesto apylinkes ir privertė Širinų valdomą stipriausią Kryme totorių valstybę (ulusą) Ordos chanu vėl pripažinti Timūro nuverstą ir į Lietuvą pabėgusį Tochtamyšą. 1398 m. pradžioje Tamerlano statytinis Timūras Kutlukas antrą kartą išvijo chaną Tochtamyšą iš Krymo ir vėl jį privertė ieškoti prieglobsčio Lietuvoje (Kijeve).

Tų pačių 1398 m. vasarą Vytauto kariuomenė su Tochtamyšo totoriais atžygiavo dešiniuoju krantu iki Dniepro deltos ir dešiniajame krante per mėnesį pastatė Šv. Jono (Tavanės) tvirtovę. Kaip ir buvo įprasta šiose vietose, tvirtovę sumūrijo iš lauko akmenų, rąstų ir molio. Tavanės tvirtovė tapo svarbiu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pietinių ribų forpostu, kuris buvo ne tik strategiškai reikšmingas, bet ir teikė nemenką ūkinę naudą.

Štai Mykolas Lietuvis (Venclovas Mikalojaitis) traktate *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, parašytame XVI a. viduryje, taip pat mini Vytautą ir prie Juodosios jūros paliktus jo pėdsakus. Jis rašo:

> „Į Kijevą taip pat suplaukia svetimų kraštų prekės, nes visi brangieji akmenys, šilkas, aukso gijomis atausti audiniai, šilkiniai apdarai, smilkalai, timiamas, šafranas, pipirai ir kiti kvapmenys, kurie vežami iš Azijos, Persijos, Indijos, Arabijos ir Sirijos šaurėn, į Maskoviją, Pskovą, Naugardą, Švediją ir Daniją, neturi tikresnio, tiesesnio ir žinomesnio kelio kaip tas, kuris eina iš Ponto Euksino jūros uosto, t. y. iš Kafos miesto, per Taurikos [Krymo] vartus ir Tovano [Tavanės] brastą, per Boristeną [Dneprą] ir stepėmis pasuka į Kijevą. Tai senas ir geriausiai pramintas kelias. Užsienio pirkliai dažnai keliauja šiuo

keliu, neretai po tūkstantį asmenų, susitelkę į būrius, vadinamus karavanais, su daugeliu pilnų vežimų ir prekėmis apkrautų kupranugarių. Palei brastą per Boristeną prie Tovano senovėje jūsų šventosios didenybės proseniams buvo mokamas gana didelis muitas. Dar ir dabar stovi visiškai sveikas akmeninis skliautuotas trobesys, kurį ir mūsiškiai, ir Taurikos gyventojai, ir graikai vadina Vytauto pirtimi. Kalbama, kad ten sėdėjęs Lietuvos didžiojo kunigaikščio publikanas (muitininkas) ir rinkdavęs muitą. Jei kas muito nesumokėdavo arba jei kas būdavo sugaunamas paleistuvaujant, tą Kijeve nubausdavo atimant jo visą turtą." (Mykolas Lietuvis, 1966.)

Šį literatūrinį pasakojimą apie šaltiniuose minimą „Vytauto pirtį", arba, tiksliau, jo laikus menančią Lietuvos muitinę prie Tavanės ir brastą „Vytauto tiltas" per Dniepro upę, visai netoli Juodosios jūros, patvirtina ir istoriniai šaltiniai. Pro šią muitinę buvo keliaujama iš Krymo į Podolę, į Moldovą ir toliau. Dniepro deltoje Berislave buvo dar viena „Vytauto muitinė".

Vytauto vardu buvo vadinama ir brasta per Pietinio Bugo upę, kuri garsėjo sunkiai įveikiamais slenksčiais. Per šią brastą ėjo svarbus druskos prekybos kelias iš Krymo per Akermaną Kijevo link.

1398 m. chanas Tochtamyšas Vytautui išdavė jarlyką, pagal kurį perleido Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vytautui Ordos teises į Kijevo, Vladimiro, Lucko, Podolės, Kameneco, Braclavo, Sokoleco prie Pietų Bugo upės, Černigovo, Kursko valsčius, dalį Severo žemės, miestus: Zvenigorodą, Čerkasus, Putyvlį (su valsčiumi), Severo Naugardą, Rylską, Brianską, Starodubą, Glinską, Sniporodą, Chadžibėjų, Chadžibėjaus švyturį Dniestro žiotyse, Očakovą, Baliklėjų ir visą stepių teritoriją su gyventojais, nuo Kijevo palei Dnieprą žemyn iki žiočių. Šis Tochtamyšo jarlykas liudija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir totorių Ordos teritorinių erdvių sienas, kurios buvo pripažintos prieš 1399 m. Vorsklos mūšį.

Tačiau greitai ir visapusiškai pasinaudoti 1398 m. teritoriniais laimėjimais Vytautui neleido 1399 m. rugpjūčio 12 d. totorių chano Timūro Kutluko vadovaujamai kariuomenei pralaimėtas Vorsklos mūšis. Tik po gerų dešimties metų Lietuvos valdovas pietuose vėl pradėjo aktyvią politinę veiklą, dėl kurios XV a. 3-iajame dešimtmetyje suiro totorių Aukso ordos valstybė, o Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė iki XV a. 9-ojo dešimtmečio valdė dalį Juodosios jūros pakrantės, didesnį plotą nei prie Baltijos jūros.

XV a. viduryje Aukso orda galutinai suskilo. Jos vietoje susiformavo keletas nestabilių valstybinių darinių – chanatų ir ordų (Didžioji arba Užvolgio orda, Astrachanės, Kazanės, Sibiro, Nogajų ir Krymo

[15] *Kafa, Krymas*

chanatai). Daugelis jų gana greitai tapo pavaldūs Turkijai. 1420 m. turkai pirmą kartą užpuolė Juodosios jūros uostus, kurie priklausė Moldovai, paėmė Kiliją ir apsiautė Akermaną, pažeisdami Lenkijos ir Lietuvos, kurios naudojosi šiais prekybos uostais, ūkinius interesus. XV a. 3-iajame dešimtmetyje dar pavyko apsiginti nuo turkų ir išlaikyti prieigas prie Juodosios jūros, bet antrojoje amžiaus pusėje situacija pradėjo greitai keistis (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.3).

Per Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pietines teritorijas į Persiją keliavęs ir 1474 m. Kijeve lankęsis Venecijos pasiuntinys Ambraziejus Kontarinis (Ambrosio Contarini, apie 1429–1500), kelionės užrašuose apie šį miestą 1487 m. pažymėjo, kad Kijevas yra ties riba su Totorija, kur susirenka daugybė pirklių, daugiausia iš Rusios žemių, jie gabena prekes į Kryme esantį tarptautinės prekybos centrą – Kafos miestą [15]. Kijeve formuojami pirklių karavanai traukia per totorių kontroliuojamas pietines teritorijas (*Kraštas*, 1988). Apie Kijevą, kaip apie „visos Žygimanto Senojo valstybės vartus“ ir apie tai, kaip pavojinga būtų juos atiduoti totoriams, 1526 m. valdovą įspėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės taryba.

Kur XV ir XVI amžių sandūroje ėjo siena su totorių ir turkų valdomis, atsakyti sudėtinga, nes labai mažai išliko šaltinių. Be to, totorių valstybinių darinių prigimtis keitėsi labai iš lėto. Sunkumų sudaro ir specifinė

totorių sutarčių kalba. Skaitant šiuos dokumentus reikia atsiminti, kad totorių chanai visada pabrėždavo, esą nuo senų laikų jie yra tikrieji Rytų Europos žemių valdytojai, o kitiems šias žemes suteikia tik kaip malonę. Tačiau žinomas 1506–1507 m. chano Menglio Girėjaus jarlykas, išduotas Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Senajam, kuriame iš esmės pakartotas 1398 m. chano Tochtamyšo sutartimi su Vytautu nustatytas teritorijų pasidalijimas. Kita vertus, XVI a. pradžioje, kai Juodosios jūros pakrantė ir į ją įtekančių Dniestro ir Dniepro žiotys jau priklausė turkams, o dėl kitų Tochtamyšo ir Vytauto sutartyje minimų teritorijų vyko kova tarp Lietuvos ir Maskvos didžiųjų kunigaikštysčių, tas pasidalijimas nieko nereiškė, nes buvo neįgyvendinamas.

Totoriai toliau puldinėjo ir niokojo Kijevo, Voluinės, Haličo, Podolės, Severo žemes. Tai buvo tipiški klajoklių gyvulių augintojų grobiamieji žygiai, po kurių naujos sienos nebuvo nustatomos. Krymo valdovams ir jų valdiniams rūpėjo ne valstybės sienos, bet materialusis grobis ir belaisviai. Nusistovėjo „amžinojo pasienio" situacija. O pietinėse stepėse jau brendo naujos permainos, aušo kazokų era.

Nuo XIV a. pabaigos Dniestro upe ėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos atkarpa su Moldovos kunigaikštyste. Pastaroji jau XV a. viduryje buvo priversta mokėti duoklę Turkijai, o XVI a. pradžioje tapo jos vasale. Lietuvos valstybės susilietimo su musulmoniškuoju pasauliu zona padidėjo (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.3).

Liko nubrėžti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sieną su Lenkija. Tačiau pirmiausia reikia atsakyti į klausimą, ar po to, kai 1386 m. Jogaila tapo Lenkijos karaliumi ir pasiliko Lietuvos valdovu, tokia siena egzistavo. Ir tais laikais, ir šiandien atsakyti galima dvejopai. Vieni, tiek įvykių amžininkai, tiek vėlesnių laikų istorikai, įsitikinę, kad Jogaila prijungė savo tėvoniją – Lietuvos kunigaikštystę prie Lenkijos Karalystės, todėl ieškoti sienos tarp jų nėra prasmės, o kylančius pasienio ginčus reikia spręsti taip, kaip tai daroma tarp atskirų Lenkijos pavietų. Kiti, Lietuvos valstybinių interesų gynėjai, buvo įsitikinę, kad Lietuva netapo Lenkijos dalimi, kad ir po 1386 m. liko dvi valstybės, kurias turi skirti siena, o visi ginčai dėl jos turi būti sprendžiami tokia pačia tvarka, kaip su kitomis užsienio valstybėmis.

XIV a. pabaigos – XVI a. pradžios ginčuose dėl sienų dalyvaudavo tiek žemvaldžiai, kurių žemės valdos buvo pasieniuose, tiek ir valdovai, nes kiekviena valstybė suinteresuota išsaugoti savo sienas. Lietuvos su Lenkija sienų ginčuose abiem valstybėms dažnai atstovaudavo tas pats asmuo – Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis. Valdovui priklausė

prerogatyva skirti komisijas sienoms reguliuoti. Išvykdamas ilgesniam laikui iš Lietuvos, šią teisė valdovas galėjo perleisti Ponų tarybai.

Lietuvos ir Lenkijos santykių istorijoje buvo kelios teritorijos, dėl kurių priklausomybės nuolat vyko ginčai ir kur buvo ypač svarbu susitarti dėl sienų.

XIV ir XV amžių sandūroje Lietuvos ir Lenkijos žemes skyrė didžiuliai miškai ir pelkės. Vokiečių ordino topografai XIV a. pabaigoje parengė kelių, kuriais galima veržtis į Lietuvos teritorijos gilumą, aprašymus. Šiuose aprašymuose dažnai pabrėžiama, kad kelias veda per ištisinį miškų ir laukymių plotą. Kartais tokie miškai tęsdavosi keliasdešimt kilometrų. Tai buvo pasienis su Lenkijos Karalystės lenine valda Mazovijos kunigaikštyste. Mazovijos kunigaikščių valdos buvo dviejų dalių ir su Lietuva ribojosi Palenkėje ir Voluinėje.

Palenke vadintos žemės prie Bugo vidurupio, Narevo ir Bebros upių. Jos centrais buvo Drohičinas, Melnikas, Bielskas, Suražas. Dar XIV a. pradžioje Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas užėmė Palenkę. Po jo mirties žemės tarp Bugo ir Narevo upių atiteko sūnui Kęstučiui, vėliau – Vytautui. Tuo metu šiame vakariniame Lietuvos valstybės pasienyje buvo pastatytos gynybinės pilys, kurios turėjo saugoti nuo kryžiuočių antpuolių. Jos tapo ir administraciniais centrais. 1391 m. Lenkijos karalius Jogaila Mazovijos kunigaikščiui Jonušui I atidavė valdyti Drohičiną, Melniką, Bielską ir Surażą. Tačiau šios pilys ir jų apylinkės netapo Mazovijos kunigaikštystės dalimi ir ginčas tarp Lenkijos ir Lietuvos dėl Palenkės tęsėsi. XV a. pradžioje šias žemes susigrąžino Vytautas, kaip tėvonines, jos buvo prijungtos prie 1413 m. sukurtos Trakų vaivadijos. Po 1440 m. perversmo Lietuvoje Mazovijos kunigaikščiai nelaukė Lenkijos Karalystės sprendimo, įsiveržė ir užėmė Palenkę, o nužudyto Žygimanto Kęstutaičio sūnus Mykolas Žygimantaitis rado prieglobstį pas Mazovijos kunigaikščius, kurie tęsė ginčą su Lietuva dėl Palenkės. 1441 m. Lenkijos ir Lietuvos atstovų suvažiavimas Parčeve ginčo dėl Palenkės neišsprendė, nepavyko susitarti ir vėliau. Tokia padėtis leido Lenkijos politikams su Mykolu Žygimantaičiu puoselėti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos suskaidymo ir atskirų teritorijų prijungimo prie Lenkijos Karalystės planus. Jų įgyvendinimą sustabdė Lietuvos kariuomenė, 1444 m. sėkmingai įsiveržusi į Palenkę ir Mazovijos žemes. Tais pačiais metais Mazovijos kunigaikštis buvo priverstas eiti į kompromisą ir už piniginę kompensaciją sugrąžinti Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Kazimierui valdas Palenkėje.

1492 m. mirė Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras Jogailaitis. Naujasis Lenkijos karalius Jonas Albertas 1495 m.,

po Mazovijos kunigaikščio Janušo II mirties, prie Lenkijos prijungė Mazovijai priklausiusias Plocko ir Viznos teritorijas, kurios buvo prie pat lietuviškosios Palenkės. 1496 m. atiduodamas kunigaikščiui Konradui III likusią Mazovijos dalį, kaip sąlyginę leninę valdą, Lenkijos karalius pasiskelbė esąs „Mazovijos ponas bei tėvonis" ir deklaravo, kad Mazovija yra jo valda. Tai tik paaštrino Lietuvos ir Lenkijos ginčą dėl šių teritorijų.

1503 m. mirus Mazovijos kunigaikščiui, Lenkijai nepavyko prisijungti Mazovijos, ji buvo palikta paveldėtojams kunigaikščiams Stanislovui ir Jonušui Piastams, per moterišką liniją susigiminiavusiems su Radvilomis. Šiems Mazovijos kunigaikščiams mirus (1524, 1526), vyriškos šakos paveldėtojų neliko. 1529 m. Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis Mazoviją galutinai prijungė prie Lenkijos Karalystės ir Didžiojoje Lenkijoje sukūrė atskirą Mazovijos vaivadiją, kuri faktiškai atiteko karalienei Bonai.

Kita teritorija, dėl kurios nuolat kildavo ginčai su Lenkija, buvo Podolė. 1394 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto vadovaujama kariuomenė, turėdama Lenkijos karaliaus Jogailos įgaliojimus, užėmė visą Podolę ir išvijo Karijotaičius, šie pabėgo į Vengriją. Podolę pradėjo valdyti Vytauto paskirti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seniūnai. Ji tapo mainų tarp Vytauto ir Jogailos objektu. Galop buvo susitarta, kad rytinė Podolė su centru Braclave liks Vytauto, o vakarinė – Jogailos valdžioje. Taip 1395 m. Podolė buvo padalyta į rytinę, kuri priklausė Lietuvai, ir vakarinę, kuri atiteko Lenkijai. Tai buvo ilgalaikio Lenkijos ir Lietuvos ginčo dėl Podolės pradžia, jis peržengė valdų dalijimosi tarp Gediminaičių ribas.

1400 m. Jogaila vakarinę Podolę atidavė broliui Švitrigailai. Šis pamėgino užimti ir rytinę Podolę. Vytautas tuo metu mėgino užvaldyti vakarinę jos dalį. Susigrąžinti Podolę bandė ir kunigaikščiai Karijotaičiai. 1411 m. Jogaila atidavė Vytautui valdyti iki gyvos galvos ir vakarinę Podolę. Vytautas dosniai dalijo Podolės žemes Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorams. Tačiau po Vytauto mirties 1430 m., nelaukdami karaliaus Jogailos sprendimo, lenkai įsiveržė į Podolę ir išvijo seniūną Daugirdą. Švitrigaila, tapęs Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, reikalavo grąžinti visą Podolę Lietuvai, vyko derybos su Lenkija, bet užimtosios pilys nebuvo grąžintos. 1431 m. Vokiečių ordino ir Moldovos vaivados Aleksandro padedamas Švitrigaila užėmė rytinę Podolę. Lenkija atsakė Lucko pilies Voluinės žemėje apgultimi. 1431 m. Lietuvos ir Lenkijos derybose buvo nutarta Podolę padalyti: Lenkijai atiduota vakarinė dalis su Kameneco ir kitomis pilimis, Lietuvai atiteko rytinė Podolė su Braclavu, Sokolecu, Zvenigorodu, Latyšovu, Daškovu ir Chadžibėjumi prie Juodosios jūros.

Pagal 1432 m. Gardino sutartį naujasis Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Kęstutaitis atidavė Lenkijai visą Podolę, kurioje prasidėjo kovos tarp Švitrigailos, perversmu nušalinto nuo valdžios Lietuvoje, ir lenkų. Lenkijos ir Lietuvos konfliktas dėl Podolės tęsėsi iki 1437 m.; tada rytinė Podolė buvo palikta Švitrigailai, tai reiškė – Lietuvai, o vakarinė – Lenkijai. Kazimiero Jogailaičio laikais, 1447–1454 m. Lietuva vėl stengėsi susigrąžinti visą Podolę. Ir per 1446 m. derybas su Lenkija buvo iškeltas reikalavimas, kad Lietuvai būtų grąžinta visa Podolė ir Voluinė, kaip sąlyga, kad Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras galėtų tapti Lenkijos karaliumi. XV a. viduryje Lietuva reikalavo pripažinti Vytauto laikų sienas su Lenkija. Tačiau to pasiekti nepavyko, Podolė liko padalyta. Padalijimas gimdė daugybę ginčų dėl žemės valdų, kurios skyrė lietuvišką rytinę Podolę nuo lenkiškos vakarinės Podolės.

XVI a. pradžioje abipusiu susitarimu tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo sudaromos komisijos linijinei sienai pažymėti. 1509 m. Vilniaus seimo sprendimu paskirtiems komisarams buvo pavesta dalyvauti tvarkant atkarpos Tykocinas–Drohičinas–Melnikas–Brestas–Ratnas Palenkėje sienos reikalus. Kita komisarų grupė turėjo nužymėti Lenkijos ir Lietuvos sieną Voluinėje ir Podolėje. Tai nebuvo lengvas darbas. Prieš išvedant Lenkijos ir Lietuvos teritorijas skiriančios sienos liniją, reikėjo išspręsti pasienio ginčus, susikaupusius per daug dešimtmečių, todėl Vilniaus seimo dokumentuose komisarai vadinami teisėjais. Jais buvo paskirti aukštieji Lietuvos valstybės ir valdovo dvaro pareigūnai, Ponų tarybos nariai: Stanislovas Kiška, Konstantinas Ostrogiškis, Jurgis Radvila, Aleksandras Chodkevičius, Jonas Zaberezinskis ir kiti. Jiems talkinti turėjo pasienio teritorijų vietos pareigūnai. Kai iškildavo neaiškumų, kviesdavo senąsias sienas gerai žinančius vietos bajorus.

Tačiau 1522 m. vėl buvo sprendžiamas Lietuvos sienos su Mazovija klausimas, buvo sudaryta nauja komisija. Gardino seime valdovas Žygimantas Senasis nustatė terminą, per kurį privalėjo susirinkti paskirtieji komisarai iš Lietuvos ir Mazovijos, ir davė instrukciją, kaip jie turėjo atlikti sienos tikslinimą. 1529 m. Mazoviją galutinai prijungus prie Lenkijos Karalystės, kaip leninę valdą, teko sudaryti naują komisiją Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Palenkės ir Voluinės sienai nustatyti. Tačiau problema nebuvo išspręsta iki 1569 metų.

Ginčai dėl sienų Palenkėje ir Podolėje ir sudaromos komisijos šiems ginčams spręsti liudija, kad sienos tikrovėje egzistavo, jos buvo suprantamos kaip skiriančios dviejų unijos ryšiais susietų valstybių – Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – teritorijas.

2. Teritorinės, administracinės ir ūkinės naujovės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus erdvėje

2.1. Teritorijos administracinė valstybės erdvės pertvarka

Norint suprasti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę kaip valstybinę erdvę, svarbu suvokti, kad viduramžių Europos valdančiosios dinastijos dar nesivadovavo moderniųjų laikų tautinės valstybės samprata, geriausiu atveju galima rasti tik jos užuomazgų. Todėl ir Gediminaičiai, kilmės šaknimis įaugę į Lietuvos žemę, plėtė savo valdas Rusioje, kūrė monarchiją su sostine lietuviškajame Vilniuje. Tačiau iki XIV a. pabaigos nebuvo sukurta bendra visą Lietuvos valstybės teritoriją apimanti valdymo ir administravimo organizacija, šalia valstybinių teritorinių struktūrų egzistavo valdymo sistemos menkai apimti ar visai neapimti dariniai. Net didžiojo kunigaikščio domenas nebuvo vientisas.

Šioje erdvėje buvo daug tuščių, neapgyvendintų, ūkiškai nenaudojamų arba menkai įdirbtų žemių. Dėl ilgalaikių nepertraukiamų karų su Ordinais atsirado gyventojų apleistų teritorijų. Didžiausi tokių žemių plotai valstybės branduolyje plytėjo Užnemunėje ir Žemaitijoje. Nuolatinių gyventojų nebuvo ir maždaug už 200 km į pietus nuo Kanevo ir Čerkasų prasidedančiose, XIV ir XV amžių sandūroje prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prijungtose stepėse, kurios plytėjo iki Juodosios jūros. Ši neapgyvendinta stepių erdvė buvo vadinama laukiniais tyrais, jie sudarė beveik penktadalį šiuolaikinės Ukrainos teritorijos. Tai buvo savotiška neutrali įtakų sfera, kuri skyrė totorių Ordos valdas ir „Lietuvos žemes" – taip jas vadino patys totoriai. Kaip šių beribių žemių priklausomybę suprato amžininkai, galima spręsti iš Krymo chano žodžių: „Tai žemė, kuri nėra nei mano, nei tavo, Dievo užmiršta." Tačiau laukiniuose tyruose, Dniepro žemupyje už didžiųjų akmeninių slenksčių buvo daugybė mažų ir didelių salų, o jose – tikras vešlios augmenijos ir gyvūnijos rojus. Tyruose klajojo totorių ordos, aplinkinių žemių gyventojai rusėnai vertėsi sezoniniais pramoniniais verslais: drevine bitininkyste, žvejyba, medžiokle, keliaudavo pirkliai. XV a. antrojoje pusėje jau minimi kazokai. Žodis *kazokas* tuo metu reiškė ir sargybinį, ir plėšiką, ir samdomą kareivį. Šiuolaikinės Ukrainos istorikės Natalijos Jakovenko teigimu, tai buvo įvairių etnosų*

* Etnosas – etninis masyvas.

ir tikybų žmonės, kurie dėl vienų ar kitų priežasčių buvo išvaryti ar patys išėjo iš bendruomenės ir nestokojo avantiūrizmo. Šioje žemėje nebuvo jokių pastovių teritorijos administracinių darinių, kontrolės funkcijas atliko tik prie didžiųjų prekybos trasų įsikūrusios muitinės, šių žemių prieigas iš totorių ir iš Lietuvos pusės saugojo nedidelės tvirtovės. Aptariamo laikotarpio pradžioje nuolatinių gyventojų beveik nebuvo ir didžiules Lietuvos valstybės teritorijas užimančiuose miškuose.

Administracinės ribos, skiriančios vieną teritoriją nuo kitos, net ten, kur jos egzistavo, ilgą laiką buvo apibrėžiamos tik bendrais bruožais, paminint gerai matomus gamtinius objektus (upę, mišką, kalnus ir pan.). Tokie gamtiniai riboženkliai laikui bėgant neretai tapdavo ir administracinio padalijimo atskaitos taškais. Tokia Žemaitijos kunigaikštystės administracine riba, skiriančia šią teritoriją nuo Trakų vaivadijos, XV a. buvo Nevėžio upė. Vilniaus vaivadiją į Užnerio ir Ašmenos dalis dalijusi Neries upė XV a. dar turėjo iš gentinių laikų paveldėtos neformalios ribos prasmę, o XVI a. pradžioje pavadinimas Užnerio žemė jau vartojamas oficialiose valdovo raštinės dokumentuose. Dniepro, Dauguvos ir jų intakų upyne susiformavo Padnieprės ir Padauguvio teritorijos administraciniai dariniai. Pasienyje su Lenkija buvusioms Drohičino, Bielsko, Kameneco, Bresto apylinkių žemėms prigijo pavadinimas Palenkė, kuris taip pat tapo oficialiu teritorijos administracinio vieneto pavadinimu.

Istoriškai susiklosčiusią, tolimiausiuose rytiniuose pakraščiuose XV a. įgijusią naujų žemių Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę sudarė skirtingą statusą valstybėje turinčios teritorijos.

Centre buvo valstybės branduolio žemės, kurios XVI a. šaltiniuose vadinamos *Lithuania propria* (tikroji Lietuva). Šias žemes istorikai taip pat apibūdina kaip Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę siaurąja prasme. Tai buvo etninė Lietuva ir prie jos XIII a. prijungtos mišriai gyvenamos teritorijos: žemės kairiajame Nemuno intakų upyne su Svisločiaus upe, Naugarduko, Valkavisko, Slanimo, Zditovo, Gardino miestais, taip pat Minskas ir žemės prie Biarezinos upės, Dniepro ir Sožo aukštupio, buvusios Turovo, Pinsko, Klecko kunigaikštysčių žemės, ežeringas kraštas tarp Dysnos ir šiaurės Dauguvos su Braclavo (Breslaujos) miestu prie Druveto ežero. XIV a. pabaigoje jos jau sudarė vientisą administracinį, teisinį ir ūkinį masyvą. XV a. ir XVI a. pradžioje čia buvo didžiojo kunigaikščio žemėvalda, telkėsi daug Lietuvos žemvaldžiams priklausančių dvarų. Prie valstybės branduolio žemių, XV a. pradžioje nugalėjus Vokiečių ordiną, pagal 1422 m. Melno sutartį buvo prijungta galutinai susigrąžinta Žemaitija.

Apytikriais istorinėje literatūroje įvairuojančiais duomenimis, XV a. viduryje šiose branduolio žemėse galėjo gyventi nuo 300 000 iki 500 000 žmonių. Tais laikais gana didelis natūralus gyventojų prieaugis lėmė, kad XVI a. pirmojoje pusėje gyventojų skaičius galbūt išaugo iki 750 000, gal net pasiekė milijoną. Antra tiek, gal ir daugiau, gyventojų buvo prijungtose Rusios žemėse. Vėlyvųjų viduramžių pabaigoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų skaičius galėjo siekti 2–2,5 milijono (Łowmianski, 1960, 1983; Ochmański, 1982).

Istoriniai šaltiniai leidžia įsivaizduoti, kokią *Lithuania propria*, arba lietuviškojo valstybės branduolio – tikrosios Lietuvos, vidaus erdvę matė amžininkai. Tai 100 trumpesnių ir ilgesnių kelių ir vietovių aprašymų, atliktų pasirėmus 1384–1402 m. Lietuvą puldinėjusio Vokiečių ordino žvalgų pranešimais. Sudarant šiuos aprašymus dalyvavo ir vietos gyventojai, kurie talkino Ordinui. Kelių ir vietovių aprašymu naudojosi Ordino kariuomenė, organizuodama žygius į Lietuvos valstybės teritorijos gilumą. Kita vertus, šie XIV ir XV amžių sandūros tekstai leidžia pamatyti, į kokius administracinius ir ūkinius vienetus buvo suskirstyta Lietuvos ir Žemaitijos teritorija, kokie atstumai skyrė vieną administracinį ar ūkinį vienetą nuo kito, kokie keliai juos jungė, kokia buvo kelių būklė, kur buvo brastos ir perkėlos per upes ir pan. Be to, šiuose tekstuose nurodoma pilių, dvarų priklausomybė valdovui ar privatiems žemvaldžiams. Nuorodos, ar sustojimo vietose yra pakankamai kariuomenei reikalingų maisto ir pašaro atsargų, leidžia bent apytikriai įsivaizduoti, koks buvo ūkinis krašto pajėgumas. Taip pat labai svarbūs užfiksuoti autentiški to laiko upių, laukų ir kitokių vietovių pavadinimai. Todėl šį aprašymą galima pavadinti amžininkų paliktu viduramžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės branduolio vidaus erdvės sociotopografiniu žinynu. Be abejo, juo naudojantis reikėtų atsiminti, kad šie aprašymai nebuvo skirti suregistruoti visas valstybės teritorijoje buvusias valdas. Tačiau norintiems pajusti viduramžių epochos dvasią, įsivaizduoti, kaip atrodė gerai pažįstamas dabartinės Lietuvos ir Žemaitijos kraštovaizdis, šiuos tekstus skaityti turėtų būti įdomu. Štai keletas ištraukų.

Kelias iš Merkinės į Šalčininkus žiemą ir vasarą atrodė taip:

> „Nuo Merkinės iki Perlojos 1½ mylios [1 mylia – maždaug 10 km], čia reikia sustoti nakčiai, kas pastoviui reikalinga, yra užtektinai. Nuo Perlojos iki Versekos upės 2 mylios, yra plynė, prie upės yra pašaro ir pastoviui visko užtektinai; nuo Versekos iki Ivano kiemo 3 mylios, kelias geras ir pastovis geras. Nuo Ivano kiemo iki Mantgirdo kiemo 2 mylios, ten teka Šalčia; nuo Mantgirdo [Mantigirdo] kiemo iki Hanulo kiemo 2 mylios; nuo Hanulo kiemo iki Mingailos kiemo 2 mylios,

ten Šalčininkai pasibaigia. Iš ten iki Ivano, Patriko sūnaus, kiemo 2 mylios, iš ten iki Ašmenos, karaliaus dvaro, 1 mylia; už Ašmenos yra kitas dvaras, kuris vadinamas Tudeniškėmis, iki jo 2 mylios; iš ten iki Medininkų pilies 1 mylia; jeigu ten nenorima sustoti, tada reikia pasiekti už ½ mylios esantį Hanulo kiemą; iš ten iki Mansto kiemo 2 mylios; tame tarpe reikės perjoti per Merkį; iš ten galima grįžti atgal arba vykti į Vilnių, kur norima. Jis taip pat žino daugiau kaip 10 brastų per Merkį.

Jeigu norima vasarą vykti į Šalčininkus, reikia kariuomenę vesti nuo Lentrakių, nuo Lentrakių iki Žiežmarių 2 mylios, nuo Žiežmarių iki Semeliškių 4 mylios; iš ten iki Markininkų 2 mylios; iš ten 2½ mylios iki Rūdninkų prie Merkio upės, ten yra brasta, kuri perjojama; toliau 3 mylios į kraštą, vadinamą Salomis, tame tarpe yra raistas per du saidoko šūvius, jį užklojus žabais ir užpylus, galima perjoti; jeigu per jį joti nenorima, vedlys gali vesti aplink; iš ten 1 mylia ligi Šalčininkų, iš ten jis nori vesti prie Nemuno, į Senuosius Skalvius arba į Ašmeną, kur norima. O jeigu norima patekti į Medininkus, reikia vykti nuo Merkinės prie Vokės upės priešais Trakus, iki ten bus 2 mylios; nuo Vokės iki Rudaminos 2 mylios atviru lauku, pastoviui visko užtektinai. Nuo Rudaminos iki Medininkų pilies 2 mylios; nuo Medininkų iki Tudeniškių, iki karaliaus dvaro, 2 mylios; iš ten iki Ašmenos, taip pat karaliaus dvaro, 3 mylios; nuo Ašmenos iki Bytiškių, karaliaus dvaro, 3 mylios, iš ten iki Krėvos 2 mylios, visur kelias geras atviru lauku, pastoviui visko užtektinai." (*Kraštas*, 1988.)

Geriausią kelią, vedantį iš Merkinės į Trobas, kunigaikštis Švitrigaila apibūdino taip:

„Pirmiausia vykti į Merkinę, nuo Merkinės 3 mylios iki Perlojos, nuo Perlojos 3 mylios iki Kiaulėkų, nuo Kiaulėkų 3 mylios iki Lieponių, nuo Lieponių 4 mylios iki Trakų, nuo Trakų 2 mylios iki Vokės ir palei ją aukštyn, nes kraštas nuniokotas, nuo Vokės 3 mylios iki Jašiūnų, nuo Jašiūnų 3 mylios iki Zelės; nuo Zelės už 4 mylių patenkama į kelią, kur šiemet buvo padarytas pastovis, ir ateinama prie Goštauto kiemo Geranainių krašte, čia pašaro ir vandens užtenka; nuo Goštauto kiemo 1½ mylios iki Manvydo kiemo, kur pašaro ir vandens yra pakankamai. Nuo Manvydo kiemo 2 mylios iki Trobų, ten pašaro ir vandens pakankamai." (*Kraštas*, 1988.)

Nuo Trobų į Naugarduką Ordino kariuomenė turėjo žygiuoti:

„Nuo Trobų 2 mylios iki Galšios, nuo Galšios 2 mylios iki Spurgiškių, nuo Spurgiškių 1 mylia iki Krėvos; jei nenorima siekti Krėvos, tada nuo Spurgiškių

1½ mylios iki Biarezinos Alzerovičių, tai yra tiesiausias kelias į Naugarduką; nuo Biarezinos 3 mylios iki Voložino [Valažino], ten pašaro ir vandens užtektinai; nuo Voložino 1½ mylios iki Petrovo šilo, čia yra pašaro ir vandens; nuo Petrovo šilo 4 mylios iki Bokštų; nuo Bokštų 2 mylios iki Liubičo, ten pašaro ir vandens užteks, nuo Liubičo 2 mylios iki Nenevičių; nuo Nenevičių 2 mylios iki Naugarduko, ten pašaro ir vandens užteks. Iš Naugarduko galima vykti į Lydą, į Volkovyską [Valkaviską] arba į Stolovičius." (*Kraštas*, 1988.)

Romeike vadinamas asmuo kryžiuočius žadėjo vesti į Žemaitiją keliu nuo Dubysos žiočių į Viduklės apylinkes:

„Pirmiausia nuo Nemuno prie Dubysos į nedidelį Putrių kraštą. Pirmoji nakvynė už 3 mylių nuo Nemuno, Mileikių lauke, čia vandens užtektinai, tačiau vienai nakčiai reikia pasiimti pašaro. Antroji nakvynė už 2 mylių nuo Mileikių lauko, Putrių krašte, pašaro ir vandens užtektinai. Trečioji nakvynė iš ten už 2 mylių, nedideliame Varduvos krašte, pašaro ir vandens užtektinai. Ketvirtoji nakvynė už 2 mylių nuo Varduvos, prie Upytės upės, pašaro užteks. Penktoji nakvynė už 2 mylių nuo tos upės Raseinių krašte prie Bebirvos upės, pašaro ir vandens užtektinai. Šeštoji nakvynė už 1½ mylios nuo Bebirvos, prie Šaltuonos upės, pašaro užtektinai. Septintoji nakvynė už 2 mylių nuo Šaltuonos prie Išlyno upės, pašaro yra užtektinai. Aštuntoji nakvynė už 1 mylios nuo Išlyno upės, Viduklės krašte, prie upės, kuri vadinama Vaikupiu, pašaro yra. Devintoji nakvynė už 2 mylių nuo Vaikupio, nedideliame Venvaigėnų krašte, pašaro ir vandens užtektinai." (*Kraštas*, 1988.)

Galima įsivaizduoti, kad XIV ir XV amžių sandūroje taip atrodė visa Lietuvos valstybės branduolį sudariusi teritorija, kurioje jau buvo susiformavę ankstyvieji administraciniai vienetai – kraštai, laukai, ir juose buvo išsidėstę ūkiniai administraciniai dariniai – pilys, dvarai ir kiemai. *Kraštas* buvo tirštai gyvenama teritorija su dideliais arimų ir pievų plotais. Juose buvo išsibarsčiusios kunigaikščių pilys, žemvaldžių bajorų *kaimai* (*kiemai*) ir laisvųjų žemdirbių valstiečių *laukai*. Kaimuose gyveno bajorai su šeimomis ir priklausomomis šeimynomis. Laukais buvo vadinama, dažnai tarp miškų, atokiai nuo bajorų kaimų įsikūrusių žemdirbių bendruomenės gyvenama ir ūkinė erdvė. Kiekvienos tokios bendruomenės pagrindą sudarė apibrėžtos teritorijos laukas. Laikui bėgant laukuose atsirasdavo ir bajorų kaimų.

XV ir XVI amžių sandūroje šaltiniuose užfiksuotos pasikeitusios ūkinės, socialinės ir administracinės erdvės santvarką apibūdinančių žodžių

prasmės. Žodį *kraštas* išstūmė *valsčius*, kuris turėjo plačiąją ir siaurąją prasmę. *Valsčiais* plačiąja prasme vadintos didesnės ar mažesnės teritorijos, kurias valdė kunigaikščiai, administravo jų paskirti pareigūnai, o jose gyveno valstiečių bendruomenių nariai. Siauroji *valsčiaus* prasmė, manoma, išsirutuliojo iš *lauko*, jis galėjo reikšti ūkinį ir administracinį žemvaldžio kompleksą – dvarą. Žodžiu *dvaras* imta vadinti bajorų sodybą, o žodžiu *kiemas* – valstiečio ūkį (Jurginis, 1962.)

Ūkio ir administraciniai valstybinės erdvės pokyčiai buvo neatsiejami nuo XV a. pirmosios pusės laisvųjų žemdirbių teisinės padėties kitimų: laisvieji žemdirbiai virto nuo žemvaldžių priklausomais baudžiauninkais (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II). Pakitimus, naująsias žodžių prasmes užfiksavo 1514, 1527, 1529 m. didžiojo kunigaikščio Nuostatai valsčių ir dvarų valdytojams ir 1529 m. Lietuvos Statutas.

Lietuvos valstybės branduolio žemėse pertvarka prasidėjo anksčiausiai, čia pradėta kurti nauja teritorijos administracinė vidaus erdvės sandara. Pirmieji naujo tipo teritorijos administraciniai dariniai buvo sukurti Gediminaičių dinastijos domeno erdvėje. 1413 m. čia buvo sukurtos Vilniaus ir Trakų vaivadijos, kuriose prasidėjo ilga kaita.

Tuo metu Vilniaus vaivadijos struktūra buvo sudėtinga ir nevienalytė, tęsėsi naujų teritorijos administracinių padalinių formavimas ir senųjų reorganizavimas. Vaivadijos branduolį sudarė 22 teritorijos administraciniai vienetai (pavietai) abipus Neries upės. Juose buvo išsidėstę dvarai, kuriuose dirbo didžiojo kunigaikščio administracijos pareigūnai – vietininkai, tijūnai. Už Biarezinos upės plytėjo 16 Padnieprės valsčių, o už jų – Mscislavo kunigaikštystė. Paskutiniuoju Mscislavo kunigaiščiu buvo Lengvenio Algirdaičio vaikaitis, po jo našlės Julijonos mirties 1495 m. šios žemės buvo įjungtos į valdovo domeną, jas administruoti buvo paskirtas vietininkas. Ilgiau truko ir buvo sudėtingesnis Slucko bei Klecko kunigaikštysčių, kurias valdė Algirdo palikuonys, administravimo patvarkymas. Atskirą teritorijos administracinį padalinį Vilniaus vaivadijoje sudarė ir Naugardukas su jam priklausančiais 4 valsčiais. Šis darinys 1507 m. buvo reorganizuotas ir tapo vaivadija.

Trakų vaivadijos teritorijos administracinė struktūra taip pat buvo sudėtinga. Centrinę vaivadijos dalį XIV ir XV amžių sandūroje sudarė palei Nemuno vidurupį išsidėstę 29 valsčiai pavietai, kuriuos valdė didžiojo kunigaikščio vietininkai, tijūnai. 1492–1506 m. iš jų buvo sudaryti 25 pavietai ir 4 didesni padaliniai – seniūnijos (Kauno, Gardino, Slanimo, Valkavisko).

Kadangi Žemaitija kurį laiką priklausė Ordinui, susiformavę jos vidaus raidos savitumai nulėmė, kad į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės

sudėtį ji įėjo kaip atskiras administracinis teisinis vienetas – Žemaitijos kunigaikštystė. Tačiau ją administravo didžiojo kunigaikščio skiriamas, nuo 1440 m. formaliai renkamas, seniūnas (todėl vartotas ir Žemaičių seniūnijos pavadinimas), o Žemaitijos statusas valstybėje prilygo Vilniaus ir Trakų vaivadijų statusams. Žemaitijos seniūnijos teritorija buvo padalyta į smulkesnius administracinius vienetus – valsčius.

Savitai susiklostė XIV a. pradžioje į Lietuvos valstybės sudėtį patekusių Drohičino, Melniko, Bresto, Kameneco ir Kobryno žemių likimas. Tik XV a. pabaigoje joms prigijo bendras Palenkės pavadinimas. XIV ir XV amžių sandūroje dalį šių teritorijų Vytautas paveldėjo iš tėvo kunigaikščio Kęstučio, ir jo titule greta Trakų buvo įrašyta: „Gardino ir Bresto kunigaikštis." Į šią teritoriją, kaip minėta, pretendavo ir kaimyninės lenkiškos Mazovijos kunigaikščiai. 1413 m. Palenkė buvo prijungta prie sudarytos Trakų vaivadijos. Tačiau 1440 m. Palenkės Drohičino žemė perėjo Mazovijos kunigaikščiui Boleslovui IV. Nors 1444 m. visa Palenkė vėl buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtyje, jos šiaurės vakarinėse Drohičino žemėse jau gyveno gana daug iš Mazovijos atsikėlusių lenkų. Valdovas Kazimieras Jogailaitis patvirtino Mazovijos kunigaikščio jiems suteiktą privilegiją, pagal kurią atsikėlėliai bajorai galėjo naudotis tokiomis teisėmis, kokiomis naudojosi Lenkijos Karalystės bajorija. Svarbiausia naujovė buvo bajorų išlaisvinimas iš seniūno teismo jurisdikcijos, buvo suteikta teisė kurti teismus, kuriuose teisėjautų renkami pareigūnai. Šią privilegiją taip pat patvirtino valdovai Aleksandras (1496) ir Žygimantas Senasis (1516), jos nuostatas perėmė ir kitos Palenkės teritorijos. 1513 m. buvo sukurta atskira nuo Trakų Palenkės vaivadija, ją sudarė Bielsko, Drohičino, Melniko, Bresto ir Kameneco pavietai. Šioje Lietuvos valstybės erdvėje tvirčiau nei kitur įsigalėjo iš Lenkijos perimtos bajorų viešojo ir privataus gyvenimo normos, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Palenkė tapo lenkiškos tvarkos ir gyvenimo būdo pavyzdžiu.

Kitą savitą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinės vidaus erdvės masyvą sudarė skirtingu laiku prijungtos senosios Rusios kunigaikščių valdos. Šių įgytų žemių integracijos į valstybę lygis buvo nevienodas.

Savarankiškiausios buvo Kijevo, Voluinės, Podolės, Polocko, Vitebsko, Smolensko žemės, jos turėjo aukščiausią atskirumo statusą, pakluso tik bendram valdovui – Lietuvos didžiajam kunigaikščiui. Vienas jų valdė senieji Rusios, kitas – Gediminaičių dinastijos kunigaikščiai. Vykdant pertvarką, kunigaikščius keitė valdovo paskirti vietininkai. Šis procesas skatino vidaus įtampą. Kaip Žemaitija ir Palenkė, taip ir šios teritorijos, išskyrus Podolę, iš valdovų buvo gavusios vadinamąsias žemių privilegijas,

kuriose buvo aptartos teisinės jų buvimo valstybėje sąlygos. Tačiau XIV a. pabaigoje Lietuvos didieji kunigaikščiai, savo rankose sutelkę visus žemių valdymo reikalus, ne visada paisė protėvių privilegijų.

Nuo XIV a. pirmosios pusės Lietuva valdė Kijevo kunigaikštystę, kuri buvo viena labiausiai nuo centro nutolusių valdų. Kaip ir kitos dalinės kunigaikštystės, ji turėjo gyventojų teises ir pareigas nustatančią privilegiją. Tačiau 1388–1392 m. Kijevo kunigaikštystė tapo visiškai pavaldi didžiajam kunigaikščiui, o po kelerių metų Kijevo kunigaikštis Vladimiras Algirdaitis buvo priverstas valdą užleisti Skirgailai, nes Vytautas atėmė iš pusbrolio Skirgailos Trakų kunigaikštystę ir mainais jam davė valdyti (1394) Kijevo žemę. Kai Skirgaila mirė, Kijevą Vytautas atidavė savo vietininkui kunigaikščiui Jonui Alšėniškiui. Taip nuo Vytauto laikų Kijevas buvo valdomas arba didžiojo kunigaikščio vietininkų, arba dinastijos kunigaikščių (Švitrigailos, Žygimanto Kęstutaičio). Kartais valdančios dinastijos žmonės tapdavo vietininkais: Kazimieras 1440 m. Kijevą „iki gyvos galvos" atidavė vietininkui vaivadai Vladimirui Olelkaičiui iš Algirdo giminės, vėliau – jo sūnui Semionui Olelkaičiui. Tačiau 1471 m. įsteigtos Kijevo vaivadijos vaivada buvo paskirtas nei su ta žeme, nei su Gediminaičių dinastija jokiais kilmės ryšiais nesusijęs Martynas Goštautas, kurio, kaip kataliko ir nekunigaikščio, Kijevas nenorėjo, bet turėjo paklusti. Opozicinė kunigaikščių grupuotė, kurios lyderiais buvo Mykolas Olelkaitis ir Jonas Alšėniškis, net apkaltino Kazimierą Jogailaitį stačiatikių persekiojimu. Tačiau sąmokslininkai buvo nubausti mirtimi, o valdovas parodė, kad sąmokslas prieš Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžią yra nusikaltimas, tolygus valstybės išdavimui.

Kazimiero Jogailaičio laikais XV a. antrojoje pusėje kunigaikščio neteko ir Voluinės žemė, ją pradėjo valdyti iš Vilniaus paskirti didžiojo kunigaikščio administracijos pareigūnai.

Vitebsko kunigaikštystę Vytautas 1392 m. atidavė savo sakalininkui Fiodorui Vesnai. Po kurio laiko įsiveržęs Skirgaila nužudė Vesną ir įsigalėjo Vitebske, vėliau Vitebskas vėl perėjo Lietuvos didžiojo kunigaikščio žinion.

Lietuvos valdovų ir valstybės sudėtyje buvusio teritorijos administracinio vieneto gyventojų sutarties pavyzdys yra Polocko kunigaikštystės likimas. Jogailos mėginimui Polocką atiduoti valdyti broliui Skirgailai 1381 m. buvo pasipriešinta. 1387 m. Skirgaila, kariuomenei padedant, įsitvirtino, bet turėjo garantuoti, kad nepažeis polockiečių „senovės". Kai Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu tapo Vytautas, Polockas perėjo jo žinion ir čia buvo paskirtas vietininkas (1504 Polocke jau būta vaivados). Tačiau

polockiečiai ir toliau jautėsi turį teisę dalyvauti savo teritorijos valdyme. Po Vytauto mirties polockiečiai palaikė Švitrigailą, o šiam pralaimėjus, Polockas su Vitebsku priešinosi Žygimantui Kęstutaičiui ir jo valdžią pripažino tik 1437 m., kai jis pažadėjo nepažeisti „senovės". Teises ir laisves, kurias Polockas gavo iš Skirgailos, Vytauto ir Žygimanto Kęstutaičio, patvirtino ir vėlesni valdovai – Kazimieras, Aleksandras ir Žygimantas Senasis.

Permainos vyko ir Smolensko žemėje, iš kurios 1404 m. Vytautas išvijo kunigaikštį Jurijų Sviatoslavičių ir paskyrė savo vietininką. Po Vytauto mirties smolenskiečiai rėmė Švitrigailą, bet vėliau pakluso Žygimantui Kęstutaičiui. Ten būta ir daugiau maištų prieš Lietuvos valdovus, tačiau nusistovėjusių santykių jie nepakeitė. Tai liudija 1505 m. tvirtinamoji Aleksandro privilegija, kurioje pakartota Vytauto ir kitų Lietuvos valdovų nustatyta tvarka.

Silpniausiai susietos su Lietuvos valstybės branduoliu tuo metu buvo pasienyje su Maskvos valstybe išsidėsčiusios Okos aukštupio žemės, kurias valdė Rusios kunigaikščiai, perėję tarnauti Lietuvos valdovams. Šių žemių ryšiai su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės centru buvo trukčiojami. Su Lietuvos valdovais šiuos kunigaikščius siejo vasalo ir siuzereno sutartys, numatančios jų tarnybos sąlygas. Nors mirus vienam iš sutarties dalyvių sutartys būdavo atnaujinamos, jų turinys iš esmės nesikeitė. Visi Lietuvos didieji kunigaikščiai, kurie valdė po Vytauto, priimdavo juos į tarnybą tomis pačiomis sąlygomis, nepaisydami ir kunigaikščių giminės tarpusavio kovų, ir skaidymosi. Tokia buvo Riurikaičių, Černigovo kunigaikščių, šaka, kuriai priklausė Novosilio ir nuo jų atskilę Odojevo, Voratynsko, Beliovo kunigaikščiai. Kaip taikliai pastebi istorikas Michailas Kromas, tose sutartyse atsispindi amžiams sustingusi Vytauto epocha. Lietuvos valdovai stengėsi šiuos kunigaikščius tvirtesniais ryšiais susieti su Lietuvos valstybe. Dažna priemonė buvo vedybos. Antai, už Novosilio kunigaikščio Fiodoro Vytautas ištekino Mariją Kaributaitę, Algirdo dukraitę.

Nevienodas buvo ir tų kunigaikščių statusas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Vieni ne tik išsaugojo visas teises į savo turėtas tėvonines žemes ir kunigaikščių titulus, bet laikui bėgant Lietuvos valdovai jiems už tarnybą dar suteikė naujų valdų. Kitas teritorijas Lietuvos valdovai duodavo kaip skirtines valdas, nors jose buvo savų vietinių kunigaikštukų. Buvo ir tokių, kurie Lietuvos valdovams tarnavo be jokių sutarčių, už tarnybą gavo žemėvaldą, bet po kiek laiko prarado kunigaikščių titulus ir teises. Taip atsitiko 1403 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užkariautos Viazmos kunigaikščiams. Devynis dešimtmečius Viazma priklausė Lietuvai. Vietinė

kunigaikščių dinastija nebuvo sunaikinta, tačiau tapo priklausoma nuo Lietuvos didžiųjų kunigaikščių ir Vilniaus dvaro. Tokių kunigaikščių, dėl įvairių priežasčių iš Maskvos perėjusių tarnauti Lietuvos valdovams, būta ir XV a. antrojoje pusėje. Lietuvos valdovas Kazimieras perbėgėlius kurdino didžiajam kunigaikščiui priklausiusiose Černigovo ir Severo žemėse. Taip buvo didinamas tarnybininkų skaičius Maskvos ir totorių pasieniuose, o kunigaikščiai iki XV a. pabaigos buvo lojalūs Lietuvai. Kita vertus, Maskvos valdovai taip pat stengėsi nenutraukti ryšių su tokiais XV a. viduryje ir vėliau į Lietuvą pasitraukusiais kunigaikščiais, be abejo, ne su visais. Tokią išskirtinę teisę su savo valdomis tarnauti tai Maskvos, tai Lietuvos valdovams sugebėjo užsitikrinti tik Novosilio, Odojevo, Voratynsko, Beliovo kunigaikščiai. Jų teisė tarnauti „abiem pusėms" 1490 m. buvo viešai patvirtinta per Maskvos ir Lietuvos derybas. XV a. pabaigoje ir totoriai, kurie nuolat puldinėjo Okos aukštupio kunigaikščių valdas, reiškė pretenzijas būti šių kunigaikščių siuzerenais, reikalavo, kad jie mokėtų duokles. O patys pasienio valdų turėtojai, atsidūrę tarp Lietuvos, Maskvos ir totorių, stengėsi prisitaikyti, tarnauti galingesniam, galinčiam juos apginti.

Nedaug savarankiškumo šie kunigaikščiai parodė ir XV a. pabaigoje prasidėjus karams tarp Maskvos ir Lietuvos valstybių. Tik kai kurie stipriausias pozicijas turintys kunigaikščiai apsisprendė pereiti į Maskvos pusę, tikėdamiesi išsaugoti dalinių kunigaikščių statusą. Daugelis smulkių Lietuvai tarnaujančių kunigaikščių pasyviai stebėjo įvykius. Per 1492–1494 m. karą Maskva jų valdas paprasčiausiai prisijungė. Taip, daugiausia ne savo valia, per 1500–1503 m. karą su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste Maskvoje atsidūrė ir kiti Okos aukštupio kunigaikščiai, tarp jų buvo ir Gediminaičių palikuonių.

Šis Vytauto valdymo laikais prasidėjęs procesas nors ir atrodo padrikas, iš tikrųjų turėjo reikšmingų ilgalaikių padarinių. Istorikai jį vadina Lietuvos valstybės centralizacija arba valstybinės erdvės konsolidacija ir pabrėžia, kad tuo laikotarpiu buvo pakirsta senųjų kunigaikščių galia, iš jų atimtos teritorijos, jas valdyti paskirti Vytautui ištikimi vietininkai. Valdovas demonstravo savo galią nesiskaitydamas ne tik su Rusios žemėse gyvenančiais vietos kunigaikščiais, bet ir su Gediminaičių dinastijos nariais. Šiuolaikinio Lenkijos istoriko Jano Tęgowskio tyrimas leidžia sužinoti, koks buvo XIV a. Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę sukūrusių Gediminaičių palikuonių likimas šiuo teritorijos administracinės pertvarkos laikotarpiu.

Lietuvos didysis kunigaikštis Algirdas iš dviejų santuokų paliko 12 sūnų: Teodorą (Fiodorą), Andrių, Dmitrijų, Vladimirą ir vieną, ku-

rio vardo nežinome – iš pirmosios santuokos su Vitebsko kunigaikštyte Marija, ir Skirgailą, Kaributą, Lengvenį, Jogailą, Karigailą, Vygantą, Švitrigailą – iš antrosios santuokos su Tverės kunigaikštyte Julijona. Vyriausieji Algirdo sūnūs buvo gavę valdyti žemes Rusioje. Jų santykiai su Jogaila – broliu iš kitos santuokos, ir dėdės Kęstučio sūnumi Vytautu buvo sudėtingi. Kai kurie Algirdaičiai po tėvo mirties nutraukė ryšius ne tik su valdovais Jogaila ir Vytautu, bet ir su Lietuvos valstybe. Taip pasielgė vyriausias Algirdaitis iš pirmosios santuokos – kunigaikštis Teodoras, kuris valdė Kobryną ir kitas žemes tarp Voluinės ir Chelmo. Dar 1377 m. jis perėjo tarnauti Vengrijos karaliui Liudvikui. Andrius Algirdaitis nesusitaikė su tuo, kad didžiuoju kunigaikščiu tėvo valia tapo Jogaila, susidėjo su Maskvos valdovu Dmitrijumi Donièiu ir neteko Polocko, kurį Jogaila atidavė kitam broliui Skirgailai. Andrius su Maskvos kariuomene užėmė Trubčevską ir Starodubą, talkino Smolensko kunigaikščiams, kovojantiems prieš Lietuvą, už ką Jogaila jį įkalino. Tačiau už jį laidavus broliams Teodorui, Vladimirui, Skirgailai, taip pat pusbroliui Vytautui Kęstutaičiui, Andrius buvo paleistas. Gyvenimą pabaigė 1399 m. Vorsklos kautynėse. Į Maskvos didžiojo kunigaikščio Dmitrijaus Donièio pusę buvo perėjęs ir Dmitrijus Algirdaitis, kuris valdė didžiąją dalį Severo kunigaikštystės. Jis kovėsi su totoriais Kulikovo kautynėse 1380 m. ir už tarnybą gavo Riazanės Perejeslavlį, bet 1388 m. metė tarnybą Maskvos valdovui ir prisiekė ištikimybę broliui Jogailai. Žuvo Vorsklos kautynėse 1399 m. Kitaip nei vyresnieji broliai, Vladimiras Algirdaitis artimai bendravo su lietuviškos orientacijos broliais, dalyvavo 1387 m. krikšto akcijose Vilniuje. Iš Vytauto gavo valdyti Kopylių. Vyriausias Algirdo sūnus iš antrosios santuokos Skirgaila turėjo valdas Rusioje. Po Kęstučio žūties Jogaila atidavė Skirgailai Trakų kunigaikštystę, kurią jis valdė iki 1392 m., tada pagal Astravos sutartį Trakai, kaip tėvonija, buvo grąžinti Vytautui. Vietoj Trakų Skirgailai buvo duota valdyti Kijevo kunigaikštystę, čia 1394 m. jis ir mirė. Kaributas (stačiatikiškas krikšto vardas – Dmitrijus) valdė Severo Naugardo kunigaikštystę, buvo vedęs Riazanės kunigaikščio dukterį. Jis aktyviai gynė rytines Lietuvos teritorijas nuo Maskvos, titulavosi Lietuvos kunigaikščiu, iki 1392 m. vadovavo Lietuvos kariuomenei kovose su Ordinu. Tačiau po 1392 m., kai Jogaila susitaikė su Vytautu, Kaributas perėjo į opoziciją ir pakėlė maištą prieš Jogailą. Už tai buvo išvarytas iš Severo Naugardo kunigaikštystės. Po Skirgailos mirties Kaributas bendradarbiavo su Vytautu, bet jo vaidmuo dinastijoje ir Lietuvos politiniame gyvenime buvo nereikšmingas. Lengvenis (stačiatikiškas krikšto vardas – Simonas/Semionas) taip pat turėjo valdas rytinėse Lietuvos Didžiosios

Kunigaikštystės žemėse. 1388–1392 ir 1407–1408 m. buvo vietininku Didžiajame Naugarde. 1406–1408 m. Lengvenis su Vytautu dalyvavo žygiuose dėl naujų teritorijų rytuose, 1410–1411 m. kovojo su Ordinu. Karigaila Kazimieras valdė Mscislavo kunigaikštystę, žuvo 1390 m. gindamas Vilnių nuo kryžiuočių. Vygantas Aleksandras priėmė krikštą kartu su Jogaila 1386 m. vasario 15 d. Krokuvos katedroje, buvo susižadėjęs su Opolės kunigaikščio iš Piastų dinastijos dukterimi, valdų Rusioje neturėjo. Jauniausiam iš žinomų Algirdo sūnų Švitrigailai istorikai priskiria ypač glaudžius ryšius su stačiatikiška Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomene, rašo, kad būtent ji labiausiai jį palaikė. Iki 1392 m. Švitrigaila gyveno Vitebske su motina našle kunigaikštiene Julijona. Po motinos mirties stengėsi tapti Vitebsko kunigaikščiu, nors Vitebską jau valdė Vytauto paskirtas vietininkas Fiodoras Vesna. Tačiau Vytautas su Skirgaila suėmė Švitrigailą ir pasiuntė pas Jogailą į Krokuvą. Iki 1394 m. Švitrigaila gyveno Lenkijoje, bet sužinojęs, kad mirė Skirgaila, su kunigaikščiu Teodoru (Fiodoru) Liubartaičiu pabėgo į Vengriją ir ieškojo Vokiečių ordino magistro paramos. Po kurio laiko grįžo į Lenkiją, gavo iš Jogailos valdyti Podolę, kurioje užsibuvo neilgai. Jau 1402 m. Švitrigaila paliko Podolę ir patraukė į Prūsiją, bet 1404 m. nutraukė ryšius su Ordinu ir su broliais Kaributu ir Lengveniu kovėsi dėl Smolensko Vytauto kariuomenėje. Tada gavo valdyti Brianską ir Severo Naugardą. 1408 m. Švitrigaila jau tarnauja Maskvai, gina perkėlą per Okos upę nuo Lietuvos kariuomenės. Tačiau ir Maskvoje Švitrigaila ilgai neužsibuvo, grįžo į Lietuvą, buvo suimtas ir Vytauto kalintas Kremenece iki 1418 m. Išlaisvintas išvyko į Vengriją, bet neradęs, kas jį paremtų kovoje dėl Lietuvos didžiojo kunigaikščio sosto, 1420 m. grįžo pas brolį Jogailą į Lenkiją, gavo valdyti Černigovo kunigaikštystę ir jai priklausančius Trubčevską, Brianską ir Severo Naugardą. Šiose valdose gyveno iki Vytauto mirties 1430 m., kol tapo Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Neramųjį Švitrigailą pažinojo ir imperatoriaus Zigmanto Liuksemburgo dvare.

Kunigaikščių Algirdaičių likimai aiškiai parodo Gediminaičių dinastijos vidaus tvarką ir kaip buvo sprendžiamos problemos. Be abejo, Algirdo sūnūs buvo siunčiami valdyti naujų prijungtų senosios Rusios žemių todėl, kad abi Algirdo žmonos, Marija ir Julijona, buvo Rusios kunigaikštytės stačiatikės.

Kęstučio sūnūs tolimų rytinių žemių nevaldė, jiems buvo skirtos valdos netoli Lietuvos valstybės branduolio. Žinoma, kad iki 1365 m. Butautas Kęstutaitis valdė Drohičiną, bet palikęs šią valdą pabėgo į Ordiną, tapo kataliku Henriku, vėliau įsikūrė Prahoje imperatoriaus Karolio IV

dvare. Vaidotas ir Tautvilas Kęstutaičiai valdė Naugarduką. Vytauto pirmoji gauta valda buvo Bresto kunigaikštystė, paskui jis gavo Gardino kunigaikštystę, Lucką ir Voluinę. Jauniausias Žygimantas Kęstutaitis daug laiko praleido Ordine kaip įkaitas, sugrįžęs gavo valdyti Starodubo kunigaikštystę, jam priklausė ir dalis Naugarduko kunigaikštystės, kurią valdė broliai.

Šie iš pirmo žvilgsnio sausi faktai liudija, kaip sudėtingai kūrėsi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinė erdvė. Viena vertus, šį procesą stabdė didelis dinastijos narių, kuriems priklausė teisė į valdas, skaičius. Kita vertus, Gediminaičių dinastijos vyrų gausa leido užvaldyti didžiules, toli nuo branduolio išsidėsčiusias teritorijas. Tikslinga Vytauto ir po jo valdžiusių didžiųjų kunigaikščių politika buvo nukreipta į teritorinę vidaus erdvės konsolidaciją.

Vidaus erdvės pertvarkos sudėtinė dalis buvo ir pakitęs valdymo būdas. Vytautas, XIV a. pabaigoje iš tikro tapęs Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, dar buvo tipiškas viduramžių *keliaujantis* valdovas: lydimas savo dvaro žmonių apvažiuodavo valdomas teritorijas. Valstybės valdos būdavo lankomos tiek norint sutvarkyti ūkio reikalus, kadangi dvaras gyveno iš įvairiose vietose auginamų produktų, tiek ir politinius, kurie buvo svarbiausi, nes ūkinį aprūpinimą XV a. antrojoje pusėje jau buvo galima patikėti tarnautojams. Be to, valdovas turėjo pasirodyti valdiniams, išklausyti jų skundus, spręsti jų ginčus, atlikti teisėjo funkcijas, pelnyti palankumą. *Keliaujantis*, bent jau valdymo pradžioje, buvo ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero dvaras.

Toks valdymo stilius formavo valdovo dvaro gyvenimo būdą. Čia svarbų vaidmenį vaidino atvykimai ir išvykimai, kaip valdovo ir jo dvaro bendravimo su gyventojais forma. Ypatinga proga valdovas atvykęs į kitą vietą būdavo sutinkamas miestiečių, vietinių bajorų ir dvasininkų būrio. Taip 1440 m. Kazimieras Jogailaitis su 2000 lenkų riterių svita atvyko į Lietuvą. Iš Gardino jo pasveikinti išjojo Mykolas Žygimantaitis su 500 raitelių. Buvo apsikeista dovanomis, o naujasis valdovas patvirtino jį sutikusio didžiojo kunigaikščio privilegijas. Į Lietuvos teritoriją įžengusį Kazimierą sutiko Lietuvos kunigaikščiai, didikai ir bajorai. Sostinėje jis susitiko su Vilniaus vyskupu, kaštelionu ir vaivada, buvo palydėtas į pilį, kur pirmiausia įžengė į katedrą padėkoti Dievui už jam suteiktą malonę (Rowell, 2005).

Nuo XV a. pabaigos, kai didžiuoju kunigaikščiu tapo Aleksandras, *keliaujančio* valdovo tradicijų galutinai atsisakyta. Valdovas valdė iš Vilniaus per savo administracijos pareigūnus, nei pačiam valdovui, nei jo

dvarui nebereikėjo važinėti po valstybę. Tai dar vienas liudijimas, kad jau egzistavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvės hierarchija, pagal valdžios apimtį laiptuotas administracijos aparatas, vykdantis aukščiausios valdžios nurodymus.

Vytauto pradėtos reformos patobulino paveldėtą ankstyvosios monarchijos vidaus teritorijos administracinę ir politinę sandarą. Valstybės teritorija tapo labiau organizuota ir geriau administruojama, pradėjo formuotis nauja institucinė administravimo kultūra. Šį daugialypį procesą galima pavadinti hierarchizuotos valstybinės erdvės kūrimu. Jos atsiradimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje sutapo su vėlyvaisiais viduramžiais Europoje vykusia naujų valstybinių struktūrų ir institucijų kūrimosi pabaiga (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4).

Tuo metu naujoje vidaus erdvėje radosi ir naujų ūkinio gyvenimo reiškinių, matomų kaimiškajame ir miestietiškajame kraštovaizdyje.

2.2. Kaimiškojo kraštovaizdžio kitimas

Vėlyvaisiais viduramžiais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdyje dominavo kaimas. Čia telkėsi ir dauguma gyventojų. Aptariamo laikotarpio pradžioje jų pasiskirstymas erdvėje buvo labai netolygus, apgyvendintas teritorijas vieną nuo kitos skyrė didžiuliai miškų, užpelkėjusių ar dirvonuojančių žemių plotai. Žemdirbių bendruomenės sudarė uždarus, tarpusavyje menkai susijusius, sociotopografinius darinius, pasižyminčius savitu kultūriniu mikroklimatu. Šie skirtumai ypač ryškūs buvo tarp vadinamosios tikrosios Lietuvos ir valstybės sudėtyje buvusios senosios Rusios teritorijose gyvenančių bendruomenių. Netrūko skirtumų ir santykinai kultūriškai vienalytėse erdvėse. Antai žemės ploto matavimo vienetai įvairavo net ir etninėse Lietuvos žemėse. Aukštaitijoje ariamos žemės plotas matuotas pasėlių statinėmis, Žemaitijoje tokiu matu buvo jaučių traukiama žagrė. Bendra žemės ploto matavimo sistema valstybėje buvo įvedama tik XVI a. viduryje per Valakų reformą.

Kita vertus, XIV a. pabaigos – XVI a. pradžios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sociotopografinės vidaus erdvės procesai turėjo ir bendrų bruožų, kurie formavo naują kaimo kraštovaizdį. Šiuos procesus sukėlė keletas veiksnių.

1422–1440 m. pasibaigė valstybės teritoriją skaldę, gyventojus niokoję karai su Vokiečių bei Livonijos ordinais ir vidaus kovos dėl Lietuvos didžiojo kunigaikščio sosto. Prasidėjo ir iki XV a. pabaigos truko taikaus gyvenimo tarpsnis, kuris sužadino procesą, istorikų vadinamą vidaus

erdvės kolonizacija. Tai buvo naujų ir per karus ištuštėjusių žemių apgyvendinimas, kuris sukėlė galingą gyventojų srautų judėjimą, sužadino kuriamąsias galias ir jas nukreipė į vidaus ūkinės erdvės pertvarką.

Lietuvoje XV a. kolonizacija labiausiai palietė Žemaitiją ir Užnemunę. Čia plytėjo ištuštėję, apaugę miškais, krūmynais ar dirvonuojantys, apleisti, dykromis virtę dideli žemių plotai. Po 1422 m. Melno taikos, kuri iš esmės užbaigė karus su Ordinu, gyvenimas čia atgijo, besikuriantys gyventojai pradėjo kirsti miškus ir plėsti dirbamos žemės plotus.

XV a. pirmojoje pusėje vis daugiau gyventojų pradėjo kurtis Lietuvos didžiajam kunigaikščiui priklausančiose Palenkės ir Gardino apylinkių giriose. Valdovai skatino ir organizavo girių kolonizavimą. Čia tekančios vandeningos upės (Nemunas, Bugas), tyvuliuojantys žuvingi ežerai sudarė palankias sąlygas verslams ir miškui plukdyti. Daugėjant gyventojų giriose pradėti tvarkyti miško ir krašto keliai, ėmė kurtis miško verslovės, vadinamosios būdos, buvo statomi didžiojo kunigaikščio dvarai. Dvarų administracija rūpinosi įkurdinti naujakurius valstiečius, įdirbti naujas žemes, plėsti dvarų arimus. Valdovais sekė privatūs žemvaldžiai, kurie kūrė savo dvarus.

Girių eksploatacija buvo labai svarbi ūkio šaka. Medžioklė viduramžiais buvo ne tik pramoga, bet visų pirma papildomas mėsos šaltinis. Todėl valdovai perduodami valdyti girių plotus dažnai nurodydavo, kiek ir kokių miško žvėrių leidžiama sumedžioti. Iš tokių perdavimo raštų sužinome, kokie žvėrys buvo labiausiai vertinami ir saugomi. Antai 1511 m. Žygimantas Senasis Valkavisko vietininkui Jonušui Alšėniškiui pranešė, kad Trakų kaštelionui, Žemaičių seniūnui Stanislovui Kęsgailaičiui duotuose medžioklės plotuose galima medžioti visokius žvėris, išskyrus stumbrus, kuriuos gali medžioti tik valdovas (*Lietuvos Metrika*, 2002). Draudimas medžioti stumbrus pakartojamas atiduodant valdyti Gardino seniūnijoje ir kitose didžiojo kunigaikščio valdose esančias girias (*Lietuvos Metrika*, 1997a; *Lietuvos Metrika*, 1998a). Kartais į draudžiamų medžioti žvėrių sąrašą įrašydavo ir kitus miško gyvūnus. Antai 1515 m. tas pats valdovas patvirtino Čerkasų vietininko kunigaikščio Timotiejaus Kapustos našlės kunigaikštienės Onos teisę amžinai valdyti žemes, ištarnautas jos vyro Kameneco paviete, ir naudotis visomis iš jų gaunamomis pajamomis, tačiau neleido medžioti stumbrų, briedžių ir elnių (*Lietuvos Metrika*, 2002).

Lietuvos valdovų dėmesys girioms pabrėžiamas ir XVI a. pradžioje Mikalojaus Husoviano parašytame literatūros kūrinyje. Pasakodamas apie stumbrų medžioklę, poemos autorius lotyniškai skaitantiems aiškina:

„Įsakais savo griežtais kunigaikštis stumbres ten apsaugo / Ir savo rūpesčiu jis sergi gėrybes miškų. / Šioji tauta jas labiau už gelsvąjį auksą brangina, / Ir iš tiesų jai nėra nieko vertesnio už jas." (Husovianas, 1977.)

1529 m. Lietuvos Statuto devintajame skyriuje „Apie gaudymvietes, apie girias, apie drevinį medį, apie ežerus, apie bebrynus, apie apynynus, apie sakalų lizdus" surašytas teisinis miško gėrybių apsaugos reglamentas, nustatytos baudos prasižengusiesiems ir medžiojamų laukinių žvėrių kainos. Už neteisėtai sumedžiotą stumbrą – dvylika rublių grašių, už briedį šeši rubliai grašių, už elnią arba už elnę po tris rublius grašių, o už lokį trys rubliai grašių, už arklį arba kumelę trys rubliai grašių, už šerną arba už kiaulę rublis grašių, už stirną puskapė grašių, o už lūšį rublis grašių. Dvylikos rublių grašių baudą Statutas numatė ir už sakalo lizdo išardymą arba jei kas pakirstų ar tyčia sakalą nuo lizdo nubaidytų, arba jei sakalo jauniklius iš lizdo išvogtų. Tokio pat dydžio bauda numatyta ir už gulbės lizdo išardymą (*Pirmasis*, 2001).

Girių vertę liudija ir žemėvaldos dokumentų turinys. Valdovų privilegijose, tvirtinančiose įvairius žemės valdų dovanojimus, užrašymus, pirkimus, išvardijami valdos priklausiniai ir dažnai nurodomos valdoje esančios girios, vandenys ir jų teikiama nauda. Antai XV a. pabaigoje Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Grigaliui Astikaičiui išduotoje privilegijoje, suteikiančioje teisę amžinai valdyti girios sklypą netoli sienos su Livonija prie Vaišvilto, rašoma, kad jam, jo žmonai, vaikams ir ateities palikuonims duodama ir dovanojama valdovo giria su visais žmonėmis, kurie toje girioje gyvena, ir jų arimais, taip pat su barčiais, medžioklės plotais, žvėrių ir paukščių gaudymo vietomis, bebrynais ir su vandenimis, kur žuvys gaudomos, su visais ežerais, su upėmis, upeliais ir šaltiniais, su tvenkiniais ir tvenkinukais, su malūnais ir pan. (*Lietuvos Metrika*, 2007b).

Girias stengtasi apsaugoti, kad nemažėtų pajamos iš miško, rūpintasi, kad nebūtų išarti pernelyg dideli girių plotai. Šaltiniai liudija, kad savavališkai miškai pradėti arti dar didžiųjų kunigaikščių Vytauto ir Žygimanto Kęstutaičio laikais, vėliau stengtasi tuos arimus įteisinti. Tačiau juos įteisinančiuose Aleksandro dokumentuose XV ir XVI amžių sandūroje dažnai randame įrašyta, kad leidžiama ir toliau naudotis didžiųjų kunigaikščių Vytauto, Žygimanto Kęstutaičio ir Kazimiero laikais girioje įdirbtomis žemėmis, bet draudžiama plėsti tų arimų plotus. Taip stengtasi apsaugoti pelningus miško verslus – medienos, pelenų, dervos gamybą, taip pat drevinę bitininkystę. Raigardas Palenkėje pamažu tapo

prekybos mediena centru, o palei kelią, kuris vedė iš Gardino į Mazoviją, susispietė daugiausia sėslių naujakurių. Mediena buvo reikalinga ir kasdieniam kurui pasigaminti. Jam medienos buvo sunaudojama labai daug. Paskaičiuota, kad kaimyninėje Lenkijos teritorijoje XVI a. viename vidutinio dydžio dvare per metus sukūrendavo maždaug 400 vežimų malkų. Tikrai ne mažiau malkų šildymui, kitiems poreikiams sunaudodavo ir Lietuvoje.

Savita kolonizacija vyko ir pietiniuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pakraščiuose prie stepių zonos. Kijevo ir Voluinės žemėse buvo kuriama apsaugos nuo totorių sistema, tvirtinamos pilys. Prie jų už karinę tarnybą žemes gaudavo mažažemiai bajorai. Natalijos Jakovenko duomenimis, 1471 m. Žytomyro pilies apskrityje tokie bajorai sudarė maždaug trečdalį visų gyventojų (Яковенко, 1997).

XIV ir XV amžių sandūroje prasidėjo ir kitas procesas, kuris keitė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus ūkinę erdvę. Joje, greta didžiulius plotus apėmusių Gediminaičių domeno valdų, daugėjo bajoriškos žemėvaldos, kūrėsi pirmosios stambios didikų ir Bažnyčios valdos.

Lietuvoje pirmaisiais stambiais žemvaldžiais tapo aukštieji kuriamo valstybės administracijos aparato pareigūnai. Kiek žmonių dalyvavo šiame procese? Rimvydui Petrauskui pavyko nustatyti apie 170 įvairių pareigūnų (vietininkų, seniūnų, vaivadų, kaštelionų, žemės ir dvaro iždininkų, žemės ir dvaro maršalų, kanclerių), kurie dirbo 1387–1492 m., kai valdovai suteiktims dar turėjo pakankamai domeno žemių (žr. *Lietuvos istorija*, 4 t., „Svarbiausieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bažnyčios hierarchai ir pasauliečiai pareigūnai"). Vertinant šiuos skaičius reikia nepamiršti, kad vienas asmuo galėjo turėti ir daugiau nei vieną pareigybę. Per keletą XV a. dešimtmečių, prie turėtų paveldimų tėvoninių valdų prijungiant gautas už tarnybas, susiformavo Gedgaudų, Manvydų, Goštautų, Kęsgailų, Radvilų ir kitos stambiosios žemės valdos, kurias atsižvelgdami į jų dydį tyrinėtojai vadina latifundijomis. Didikams perimant valstybės administravimą, šios valdos toliau didėjo.

Kaip XV a. ir XVI a. pradžioje administracinė karjera ir didėjanti žemėvalda buvo susijusios, galima matyti iš didikų (pvz., Radvilų ar Kęsgailų) giminės istoriją. XV a. pirmojoje pusėje Radvilų giminės pradininkas Kristinas Astikas, Užpalių ir Pienionių seniūnas ir Vilniaus kaštelionas (1398–1442), valdė keletą kaimų prie Šventosios, Mušos, Širvintos upių, kai kuriuos kaimus buvo gavęs dar iš Vytauto. Jo sūnaus, Radvilos Astikaičio, tėvoninės valdos apėmė Kernavės, Anykščių ir Užpalių apylinkes. Kildamas tarnybinės karjeros laiptais XV a. antrojoje pusėje jis tapo Trakų

[16]
Kazimiero Jogailaičio 1465 m. dokumentas, kuriuo Žemaičių seniūnui Jonui Kęsgailai dovanojami trys dvarai Žemaitijoje

vaivada ir Vilniaus kaštelionu ir iš valdovo gavo naujų žemių, daugiausia vadinamojoje tikrojoje Lietuvoje (Musninkus, Vižuonas, Biržus, Kėdainius ir kt.). Radvila Astikaitis didino žemėvaldą ir pirkimais, mainais stengėsi sutelkti turimas žemes. Jo sūnus Mikalojus Radvila per vedybas sujungė savo valdas su didikų Manvydų žemėvalda Ašmenos paviete ir toliau kūrė stambią privačios žemės valdą. 1528 m. trijų šakų Radvilų giminė jau valdė žemes, kurių didžiausios buvo vadinamojoje tikrojoje Lietuvoje – Biržų, Kėdainių, Musninkų, Dubingių, Dusetų, Svėdasų, Raigardo ir Goniondzo Palenkėje, Olykos Voluinėje, ir dar daug įvairaus dydžio valdų, išsibarsčiusių po visą valstybės teritoriją (Malczewska, 1985).

Panašiai XV a. ir XVI a. pradžioje buvo sukurta ir Žemaitijos seniūnų Kęsgailų giminės žemėvalda [16]. Giminės pradininko, Algirdo ir Kęstučio laikų didiko Buškio sūnaus Stanislovo Valmanto tėvonija buvo Deltuvoje (prie Ukmergės). Jo sūnus, vienas įtakingiausių XV a. Lietuvos didikų, Mykolas Kęsgaila Valmantaitis paveldėjo tėvoninę Deltuvą, būdamas Žemaitijos seniūnu iki mirties (1450) įkėlė koją į naujas žemes – įgijo Platelių ir Kražių valdas Žemaitijoje, gavo pirmąsias valdas

[17]
Kęsgailų dvarai XV a. – XVI a. pirmojoje pusėje

Rusioje, Bokštuose ir prie Nugarduko. XV a. pirmojoje pusėje Žemaitija dar buvo ištuštėjusi ir ši žemėvalda neatrodė labai patraukli. Tačiau jau 1486–1527 m., kai Žemaitijos seniūnu buvo Stanislovas Kęsgailaitis, šios giminės turtas ir padėtis valstybėje atrodė įspūdinga, o seniūno valdžia Žemaitijoje konkuravo su didžiojo kunigaikščio valdžia, pastarasis čia turėjo vos keletą dvarų (Pietkiewicz, 1982) [17].

Kazimiero Jogailaičio laikais naujų stambių privačių žemės valdų kompleksų atsirado ir tolimiausiame rytiniame valstybės pakraštyje. Tokiais žemvaldžiais tapo dėl vidaus nesutarimų į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę XV a. viduryje perbėgę Rusios kunigaikščiai. Možaisko kunigaikštis Ivanas gavo, kaip tėvoniją, Starodubą ir Gomelį, Ivanas Šemiatičius – Severo Naugardą ir Rylską. Šią politiką tęsė ir didysis kunigaikštis Aleksandras. Didelė Fiodoro Voratynskio valda Okos aukštupyje buvo sukurta iš šio

valdovo dovanotų žemių. Žemėvaldos suteiktys ir dovanojimai buvo Lietuvos valdovų valstybinės politikos grandis (Кром, 1995).

Jeigu Vytauto laikų diduomenės pagrindinės valdos dar buvo vadinamosios tikrosios Lietuvos teritorijoje, tai Aleksandro ir Žygimanto Senojo valdymo pradžioje valdovų suteiktos ir per vedybas įgytos žemės valdos išplito po visą valstybę ir ją sujungė ūkio ir administracijos prasme. Tokie privačių žemės valdų kompleksai, kuriuos sudarė didesnės ar mažesnės Lietuvos branduolio ir Rusios teritorijos, liudijo, kad formuojasi bendra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ūkinė erdvė.

Krikštą priėmusioje Lietuvoje XV a. sparčiai formavosi ir didėjo Katalikų bažnyčios žemėvalda. Pirmas stambus Katalikų bažnyčiai priklausančių valdų kompleksas atsirado 1387 metais. Ir vėliau valdovai ir privatūs asmenys dovanodavo ir užrašydavo Bažnyčiai žemes. Valdovų privilegijose, patvirtinančiose žemėvaldą, dažnai nurodoma, kad privatus asmuo turi teisę užrašyti, dovanoti Bažnyčiai savo žemės valdas. Be to, žemėse, kur po krikšto vyko katalikybės sklaida, kūrėsi naujas svarbus vidaus erdvės formuojantis vienetas – parapija.

Keitėsi ir valstietiškoji Lietuvos kaimo erdvė. XIV ir XV amžių sandūroje čia dar dominavo vadinamieji laukai, kuriuose gyveno laisvieji žemdirbiai, atliekantys prievolę didžiajam kunigaikščiui. XV ir XVI amžių sandūroje matome labai sumažėjusią ir toliau mažinamą valstietišką laisvųjų žemdirbių erdvę. Kaimo sociotopografija pakito, kai atsirado valdovų sukurta beneficinė bajorų žemėvalda, kuri pasiglemžė didžiąją dalį valdovo domeno žemių ir jose gyvenančius valstiečius pavertė nelaisvais valdiniais. Kito ir valdovo, kaip žemės savininko, statusas ir galimybė manipuliuoti domeno žemėmis. Jei Vytautas nevaržomas galėjo dalyti jam tarnaujantiems bajorams domeno žemes, tai po jo valdžiusių didžiųjų kunigaikščių galimybės tai daryti mažėjo, o bajoriškosios žemės valdos didėjo. Per šimtą metų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įvyko didysis žemėvaldos perskirstymas [18].

Kolonizacija, naujų žemių įdirbimas, verslų plėtra, bajoriškosios žemėvaldos augimas ir prasidėjusi jos koncentracija keitė ūkio kraštovaizdį, bet rezultatai ryškėjo lėtai. XV a. žemės ūkį dar galėjo pažeisti agrarinei veiklai nepalankūs gamtiniai reiškiniai, todėl gyventojus kartais ištikdavo badas. Ypač didelio masto badmečiai ir brangymečiai ilgam likdavo atmintyje, žinios apie juos būdavo užrašomos.

Antai Lietuvos metraštyje skaitome: „6944–6946 [1436–1438] metais buvo didelis badas Smolenske, miškuose ir keliuose žvėrys ėdė žmones, o miestuose ir gatvėse šunys ėdė žmones, mirusiųjų galvas, rankas ir kojas

[18]
Vilniaus Žvėryno akmuo-riboženklis su Gedimino stulpais

valkiojo šunys. Kaip ir suaugę, taip ir maži vaikai iš didelio alkio per gavėnią valgė mėsą, žvėrieną valsčiuose ir kaimuose. O ketvirtis rugių tada buvo po dvi kapas grašių. Ir vertė žmones į kapo duobes, imdami iš gatvių." (*Senoji*, 1996.)

1473 m. Europą buvo apėmusi katastrofiška sausra, Lietuvoje taip pat prasidėjo badas. 1482 m. uždrausta iš Lietuvos išvežti grūdus, nes dėl nederliaus jų trūko. 1495 m. badas ištiko Voluinę, o po poros metų šaltiniuose vėl rašoma apie badą Lietuvoje. 1515 m. buvo baisus brangymetis, prekyba sustojo, nes nuo lietaus išmirkusiais keliais pravažiuoti buvo neįmanoma. 1524 ir 1528 m. vėl pavadinti brangymečio metais. O kiek dar į šaltinius nepateko žemės ūkiui nepalankių metų (Walawender, 1932).

Nesutvarkytą ūkio sistemą rodė ir valstiečių prievolių įvairovė, jų surinkimo ir apskaitos netobulumas. Didžiojo kunigaikščio valdos buvo prastai administruojamos, decentralizuotas gaunamų pajamų surinkimas priklausė ne tik nuo derliaus, bet ir nuo provincijos administracijos pareigūnų sąžiningumo ir kitų asmeninių savybių.

XV ir XVI amžių sandūroje kilo nauja didžiojo kunigaikščio domeno žemių perėjimo į privačių žemvaldžių rankas banga. Procesą išprovokavo prasidėjęs karas su Maskvos valstybe. Valdovo iždas karo reikalams stokojo grynųjų. Už suteiktas paskolas „iki gyvos galvos" ar net iki „dviejų, trijų gyvų galvų" didikams atitekdavo didžiosios valdos, gautos pajamos eidavo privatiems žemvaldžiams. Lietuvos Metrikos knygų įrašai liudija, kad tik per trejus (1518–1520) metus privatiems žemvaldžiams už įvairaus dydžio pinigines paskolas valdovo ir Ponų tarybos sprendimu buvo įkeistos 45 domeno valdos. Tarp jų ir visa Gardino seniūnija su pilimi, miestu, visais dvarais, valsčiais ir miškais įkeista Gardino seniūnui Jurgiui Radvilai už 3000 kapų, nurodant, kad jis, jo žmona ir vaikai galės ją laikyti, kol nebus grąžinta paskolinta pinigų suma.

1520 m. Vilniaus seime valdovas Žygimantas Senasis per savo įgaliotinį Bohušą Bohovitinavičių pateikė savotišką, metaforišką, pakitusios domeno būklės apibūdinimą pasakydamas, kad jis nebegali nieko duoti karo reikalams, nes jam belikęs tik Mogiliavas, kurį dar būtų galima užstatyti už keletą tūkstančių kapų grašių ir tuos pinigus skirti karo reikmėms (tais pačiais metais Mogiliavo pilis su valsčiumi ir visomis iš jų gaunamomis pajamomis už 1500 kapų grašių paskolą iždui buvo trejiems metams užstatyta kunigaikščiui Vasilijui Solomereckiui) (*Lietuvos Metrika*, 1997).

Leidimas laikinai naudotis žemės valdomis tapo atlygiu ir už tarnybą. Antai 1506 m. Aleksandras Padnieprio valsčių raštininkams praneša, kad Bragino valsčiukas duotas valdyti Danilui Dedkovičiui, kol šis išsirinks 200 kapų grašių, jo išleistų valdovo tarnyboje pas totorius Perekopo ordoje (*Lietuvos Metrika*, 2007b).

Po pirmųjų teritorijos praradimų ne tik už pinigines paskolas buvo užstatomos valdovo žemės, jas imta dalyti ir kaip atlygį žemvaldžiams, praradusiems dvarus priešo užimtose teritorijose. Neretai metų metais tokie dvarai atitekdavo tai vieniems, tai kitiems laikiniems laikytojams. Tokį valdos perdavimą liudija 1503 m. Aleksandro raštas Valkavisko vietininkui Albertui Kučukaičiui. Šiame suteikties dokumente rašoma, kad kunigaikštis Ivanas Glinskis kreipėsi į valdovą pranešdamas, kad jo tėvoniją užgrobė priešas, Maskvos didysis kunigaikštis, o jis su žmona ir vaikais neturi kur pasidėti ir prašo suteikti jam išlaikymą. Kunigaikščiui buvo paskirtas valdovinis dvaras Valkavisko paviete, kuris anksčiau buvo duotas kunigaikščiui Konstantinui Krošinskiui, su viskuo, ką Krošinskis anksčiau laikė, su nelaisvąja šeimyna ir su kitais valdiniais, su ariamomis žemėmis, barčiais, su ežeru ir su teise rinkti pinigines ir medaus duokles.

Naujajam laikytojui leista naudotis valda, kol jo tėvonija neišlaisvinta (*Lietuvos Metrika*, 2007b).

XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais karui su Maskvos valstybe plečiantis, prarandant vis daugiau žemių rytinėje valstybės dalyje, įrašų apie valdovo suteiktis Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinės knygose daugėjo. Tokia praktika žalojo domėno žemes, nes laikinieji laikytojai, turintys teisę išsirinkti iš gautos valdos pinigus, paprastai stengėsi gauti kuo didesnį pelną, todėl jos netausojo.

Susiklosčiusi situacija vertė valdovą imtis ūkio administracinių reformų, kurios padidintų iždo pajamas, gaunamas iš žemėvaldos. Tam tikslui buvo parengti Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1514, 1527 ir 1529 m. nuostatai Vilniaus, Trakų vaivadijoms ir Žemaičių seniūnijai. Žemėvaldos srityje buvo padaryti pirmieji žingsniai, kurie apribojo pareigūnų savivalę. 1527 m., skirdamas Žemaitijos seniūnu Stanislovą Kęsgailaitį, Žygimantas Senasis nustatė naują tvarką: valsčius padalijo į didžiojo kunigaikščio ir seniūno, taip apribojo vietos administracijos pareigūno galią ir galimybę naudotis visomis pajamomis. Nuo to laiko Žemaitijos teritorija ūkio administracine prasme buvo padalyta į valdovo ir seniūno. Valdovui priklausė Josvainių, Skirsnemunės, Veliuonos, Vilkijos dvarai ir Ariogalos, Beržėnų, Biržinėnų, Mažųjų ir Didžiųjų Dirvėnų, Gandingos, Jurbarko, Karšuvos, Pajūrės, Rietavo, Šiauduvos, Telšių, Tverų, Užvenčio, Viešvėnų valsčiai. Seniūnui buvo palikti Karklėnų, Kražių, Medingėnų, Patumšių, Pavandenės, Tendžiogalos, Viduklės ir Žarėnų valsčiai.

Prie pradėtos didžiojo kunigaikščio ūkio pertvarkos nemažai prisidėjo Žygimanto Senojo žmona Bona Sforca. Ji pasinaudojo gimtojoje Italijoje įgytomis žiniomis ir jai talkinusio kanclerio, žinomo teisininko daktaro Liudviko Alifijaus patirtimi ir ėmėsi konkrečių administracinių ūkio reformų jai skirtose Pinsko, Klecko seniūnijose, vėliau ir kitur. Iš privačių žemvaldžių ir Bažnyčios buvo pareikalauta dokumentų, įrodančių jų teises į žemes, miškus ir vandens telkinius, pradėti diegti nauji ūkininkavimo metodai.

Didžioji XVI a. 3-iajame dešimtmetyje valdovo dvaro pradėta propaguoti naujovė buvo reikalavimas derlingose žemėse steigti dvarų arimus, vadinamuosius palivarkus. Nuo tradicinio senojo dvaro palivarkai skyrėsi tiek paskirtimi, tiek ir gamybos organizavimu. XV a. dvaras buvo ūkinis kompleksas, skirtas žemvaldžio šeimos ir jam tarnaujančiųjų poreikiams patenkinti. Tokio dvaro arimams įdirbti paprastai pakakdavo dvaro šeimynos. Palivarkuose žemės ūkio (visų pirma grūdų) produkciją pradėta auginti prekybai. Steigiant palivarką, sutelkdavo derlingiausias žemes,

[19]
Bajoro Mickaus Taliuševičiaus herbinis antspaudas. Juo buvo antspauduotas XVI a. pirmosios pusės žemės pardavimo aktas. Antspaudavimo formulėje buvo įrašyta: „Я Мицко Талюшевич и печать свою приложил."

padidindavo arimų plotą. Kad pajamingas palivarkas būtų plėtojamas, pasitelkdavo valstiečius lažininkus. Aptariamo laikotarpio pabaigoje šis procesas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tik prasidėjo, bet svarbu atkreipti dėmesį į tuo metu naujo, susijusio su Europos ekonomine rinka, ūkininkavimo būdo diegimo Lietuvoje užuomazgas.

Kaimo erdvėje vykę procesai sukūrė ir naujų specifinių žemėnaudos problemų. Jos atsirado kintant bajorų žemėvaldos struktūrai. XIV a. pabaigoje bajoro žemės valdos pagrindą sudarė paveldima tėvoninė žemė. Būdingas tėvoninių valdų sandaros požymis buvo jų topografinis nevientisumas, išsidėstymas įvairiose, dažnai viena nuo kitos nutolusiose vietovėse. Teisę disponuoti tėvoninėmis žemėmis (jas valdyti, laikyti, naudotis, parduoti, perleisti, pakeisti, duoti, dovanoti ir laisvai naudoti pagal savo laisvą valią ir norą) bajorams, priėmusiems katalikų tikybą, jų palikuonims ir teisėtiems paveldėtojams suteikė dar Jogaila 1387 m. privilegija. Tačiau iš tikrųjų XV a. giminė dar varžė tokią disponavimo tėvonine žeme laisvę, savininkas tik trečdalį tėvoninės žemės galėjo parduoti ar kitu būdu perleisti kitam asmeniui. Du trečdaliai turėjo likti vaikams arba kitiems paveldėtojams. Šimtmečio pabaigoje teisė disponuoti viena trečiąja dalimi tėvoninių žemių jau buvo tapusi gyvenimo norma, tačiau parduoti šią žemę buvo galima tik gavus valdovo leidimą [19].

XV a. sparčiai daugėjo bajorų ištarnautų beneficinių žemių. Dauguma bajorų už tarnybą didžiajam kunigaikščiui gaudavo vos po keletą valstiečių ūkių, dažnai tokia žemė buvo gana toli nuo bajoro tėvoninės valdos. Per keletą dešimtmečių šalyje susiformavo komplikuota, trukdanti ūkininkauti sistema, nes valdą sudarydavo žemės, išsimėčiusios tarp kitų žemvaldžių ir valstiečių žemių. O Vakarų Europoje XV a. antrojoje pusėje didėjanti žemės ūkio produkcijos paklausa žemvaldžius skatino pertvarkyti ūkininkavimą, nebesitenkinti tik natūrinių prievolių ir mokesčių iš

valstiečių surinkimu, bet formuoti dvarų arimus. Senoji sistema trukdė ir vertė susirūpinti žemėtvarka.

Problema buvo sprendžiama mažinant įgytos žemės mainų ir jos pirkimo ar pardavimo suvaržymus. Teisiškai tai užfiksuota 1529 m. Lietuvos Statute, buvo įrašyta žemvaldžių teisė laisvai disponuoti trečdaliu tėvoninių ir visomis pirktomis žemėmis, o valdovui asmeniškai leidus, ir ištarnautomis valdomis. Statute XVI a. pradžios teisine kalba parašyta:

> „...turi visišką teisę savo dvaro trečiąją dalį atiduoti, parduoti ir dovanoti bei norimam labui panaudoti. [...] juos parduoti ir išmainyti, ir atiduoti, ir užrašyti turi taip: atėjęs asmeniškai pas mus, valdovą, o mums nesant – pas mūsų ponus vaivadas bei žemės ir dvaro maršalkas, bei mūsų seniūnus, kas iš jų bus kuriame paviete, – turi iš jų leidimą paimti. O mūsų ponai vaivados ir maršalkos, ir seniūnai, kiekvienas savo paviete, turi leisti nupirkti bei savo leidžiamuosius raštus jiems turi duoti, ir savo raštininkams už leidžiamuosius raštus neturi liepti imti daugiau, tik už žmogų po du grašius, o už dešimt statinių žemės po grašį, ir už dešimties vežimų pievą po grašį. O turėdamas mūsų ponų vaivadų ir maršalkų, ir seniūnų leidžiamuosius raštus, kiekvienas iš jų privalo savo pirkinį laikyti, kaip ir mūsų leidžiamuosius raštus turėdami. O kai dėl mūsų, valdovo, dovanojimo, tai neturi būti parduotas ir atiduotas mūsų ponų vaivadų ir maršalkų, ir seniūnų akivaizdoje, o tik mūsų, valdovo, valia. O jei kas daugiau nei trečdalį kam atiduotų arba parduotų visam laikui, tada tas, kuriam atiduota ar parduota arba dovanota, neturi gauti; tiktai pinigai, kas už ką buvo duota, turi būti jam sugrąžinti. O jei pinigų duota didesnė suma, negu kainuoja trečioji dalis, tai tas turi atsiimti tiek savo pinigų, kiek trečioji dalis kainuoja, o pinigų likutį praranda." (*Pirmasis*, 2001.)

XVI a. 3-iajame dešimtmetyje įteisinus žemėnaudos procesus buvo užbaigtas pirmasis kaimiškos erdvės pertvarkos etapas, atsivėrė galimybės diegti naujus, atitinkančius to meto iššūkius ir poreikius, žemėtvarkos ir žemėvaldos būdus.

2.3. Miestietiškosios erdvės plėtra

Miestietiškosios erdvės skiriamasis požymis – urbanizuotas kraštovaizdis. Miestų ir miestelių tinklas rodo krašto urbanizacijos lygį, miestietiškųjų gyvenviečių sąveikos krašto viduje kūrimą ir orientacijos į užsienio prekybos centrus kryptis ir tendencijas. Miestai viduramžiais kūrėsi prie prekybos kelių, vandeningų upių, kurios tuomet buvo ne tik natūralios

gynybinės ribos, komunikacinės arterijos, bet ir energijos bei maisto išteklių šaltiniai. Todėl tiltas dažnai rodo, kuria kryptimi augo miestas, o prie prekybos kelių, kurie vedė į miestą, kūrėsi priemiesčiai. Tuometinius miestus augti dažniausiai skatino netoli esanti valdovo ar stambaus žemvaldžio pilis. Ryškėjantys valstybės valdžios centrai telkė valdyme dalyvaujančius žmones ir jų poreikius tenkinančius amatininkus bei pirklius. Todėl pilis dažnai laikoma viena iš būtinų sąlygų miestui kurtis. Miesto vaizdą formavo ir bažnyčios. Bažnyčių ir vienuolynų vieta mieste, kaip ir tiltai, rodo miesto augimo kryptis, dažnai ir erdvės ribas (pvz., pranciškonų vienuolynai viduramžiais dažniausiai buvo statomi miesto pakraštyje). Pilys ir bažnyčios buvo miesto erdvę organizuojančiais traukos centrais (Kuncevičius, 2005).

Viduramžiais įvairiuose Europos regionuose urbanizacija vyko ne vienu metu ir savitai. Miestų pavidalas priklausė ir nuo istoriškai susiklosčiusių santykių su valdovais. Tose teritorijose, kur centrinė valdovo valdžia buvo stipri, ji reguliavo ir miestų formavimąsi. Ten, kur valdovų galia nusilpo, didieji, stiprūs miestai sugebėjo pasinaudoti politine situacija, balansuodami tarp pavaldumo valdovo valdžiai ir autonomiškumo, jie įgavo daugiau savarankiškumo, o maži ir silpnesni tapo priklausomi nuo žemvaldžių. Apibendrinant galima sakyti, kad Baltijos regiono vakarinėje dalyje, Danijoje, Švedijoje ir Suomijoje, miestai buvo labiau priklausomi nuo karalių ir kunigaikščių. O Baltijos pietinėse ir rytinėse teritorijose, Šiaurės Vokietijoje, Lenkijoje, Lietuvoje, Livonijoje, miestai įstengė įgyti teises, kurios sustiprino jų savivaldą.

Lietuvos branduolio žemėse urbanizacija prasidėjo palyginti vėlai. Lietuvoje ilgą laiką pirklių ir amatininkų sluoksnis, kuris būtų suinteresuotas ir pajėgus lemti miestų augimą, nebuvo gausus – trukdė kapitalo, jo valdymo ir techninių įgūdžių trūkumas, be to, iki krikšto Lietuvoje buvo labai mažai atvykėlių, kurie galėtų paspartinti šį procesą. Miestai ir jų gyventojai nedalyvavo ankstyvosios Lietuvos valstybės kūrime. Atvirkščiai – valstybės raida skatino miestus kurtis.

Vieni miestai lėtai evoliucionavo iš senųjų prie galingų pilių susitelkusių amatininkų ir pirklių gyvenviečių. Laikui bėgant dažnai tokios gyvenvietės nuo papilių persikeldavo į rečiau apgyvendintas, bet daug patogesnes teritorijas. Taip augo Vilnius, Kernavė, didžiojo kunigaikščio rezidencija Trakai (Senųjų Trakų gyvenvietė nunyko ir išaugo Trakai, dar vadinti Naujaisiais Trakais). Kernavė, kurią 1390 m. kryžiuočiai sudegino ir gyventojai apleido, atsikūrė tik kaip mažas miestelis. Kai kurie senieji gynybiniai centrai buvo visiškai apleisti, o prie jų buvusios gyvenvietės nunyko.

[20]
Vilniaus miesto didysis antspaudas, 1504 m. Tai seniausias žinomas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje miesto antspaudas su legendoje nurodyta spaudo pagaminimo data ir seniausias, kurio legendoje pažymėta jo rūšis – „sigillum maius" (didysis antspaudas). Šis įrašas liudija, kad XVI a. pradžioje galutinai buvo įteisintas didžiojo antspaudo institutas, pradėjęs formuotis dar XV a. pirmojoje pusėje. 1504 m. išraižytą spaudą miesto raštinė naudojo 150 metų (iki 1655 m.). Dažniausiai šis antspaudas buvo naudojamas reprezentaciniuose aktuose, tarp jų ir Vilniaus miesto laiškuose, rašytuose 1508–1652 m. Dancigo magistratui.

1387 m. minima Trakų kunigaikštystės Rodūnia, Merkinė, Nemunaitis, Alytus, Punia, Birštonas. Tačiau šiose vietovėse dar nebuvo tikrų miestų ar miestelių, tik pilys ir pilaitės, vietos administracijos centrai. Panašios gyvenvietės buvo Alšėnai, Krėva, Lyda, Maišiagala, Medininkai (prie Vilniaus). Kita vertus, tokie centrai su pilimis ar pilaitėmis, kuriuose dirbo didžiojo kunigaikščio pareigūnai, traukė žmones, čia radosi miestietiškų elementų – turgus, smuklės, amatininkai, pirkliai. Jie tapo miestietiškų gyvenviečių tinklo užuomazgomis. Tai liudija faktas, kad beveik visos tokios XIV a. pabaigos šaltiniuose paminėtos gyvenvietės XV a. jau vadinamos miestais ar miesteliais.

Po krikšto situacija ėmė keistis, kitų kraštų amatininkai ir pirkliai ėmė daugiau domėtis galimybėmis įsikurti Lietuvoje. Miestų svarbą valstybės gyvenimui suprato ir Lietuvos valdovai. 1387 m. Jogaila suteikė savivaldos arba vokiškos Magdeburgo teisės privilegiją Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinei Vilniui [20]. Atsirado pirmoji savivaldi miestiečių bendruomenė. Susiformavo naujas vidaus erdvės elementas, kurio nepažinojo pagoniška Lietuva ir jos sudėtyje buvę Rusios miestai (Kiaupa, 2000).

Kai pirmoji miestiečių bendruomenė Lietuvoje gavo savivaldos teisę, Vilnius jau buvo miestas su jam būdinga erdve, statiniais, struktūromis ir gyventojais. Viduramžiais miestai ir miesteliai taip pat buvo įkuriami ir valdovų ar privačių žemvaldžių valia, šaltinių kalba sakant – „iš žalios šaknies". Lietuvoje tokio miesto pavyzdys gali būti Kaunas. Senoji gyvenvietė Kauno pilies papėdėje dar nevadinta miestu. Būsimam miestui

pavadinimą davusi pirmoji Kauno pilis, kuri buvo 1361 m. pastatyta, o po metų sugriauta. Nors Kaunas 1362–1404 m. buvo nuolatinių karo veiksmų zonoje ir tokia jo padėtis negalėjo vilioti laisvųjų pirklių ir amatininkų, prie atstatytos pilies turėjo išaugti su ja susijusi viena ar net kelios gyvenvietės. Tačiau tikrojo miesto pradžia buvo 1408 m. Vytauto privilegija, kuri Kauno miestiečių bendruomenei suteikė miesto teisę. Be to, stiprindamas miesto ūkį, valdovas Kaunui suteikė didelius žemės plotus kairiajame Nemuno krante. Privilegijoje rašoma apie ten plytinčią girią ir apie miestiečių teisę ir pareigą iškirtus mišką įdirbti žemę. Galima sakyti, kad 1408 m. Vytauto privilegija buvo paskata Kaune burtis miestiečių bendruomenei ir tapo didžiausiu Kauno miestiečių turtu (Kiaupa, 2000).

Tačiau pačią bendruomenę dar reikėjo organizuoti. Kaimyniniuose kraštuose dažnai, ypač jei būdavo kuriamas naujas miestas, „iš žalios šaknies", pagal to meto suvokimą, jį kurti imdavosi steigėjas, vadinamasis lokatorius. Jis nurodytoje vietoje suplanuodavo būsimą miestą, rūpindavosi sukviesti naujuosius miestiečius ir organizuoti jų bendruomenę. Dažniausiai steigėjas gaudavo teisę tvarkyti naująjį miestą, rinkti sau mokesčius. Kauno miestas kūrėsi praktiškai tuščioje vietoje, o steigėjo funkciją atliko pats valdovas, tiksliau sakant, jo skirtas pareigūnas.

Kauno miestas formavosi naujoje, iki tol neužstatytoje, patogesnėje gyventi vietoje. Miesto planą formavo prekybiniai keliai į Vilnių, į Žemaitiją ir į Sūduvą. Kelių sankryžoje, rotušės aikštėje, susiformavo turgavietė. Atrodo, pirmieji miestiečiai kūrėsi teritorijoje į rytus nuo rotušės, šalia parapinės bažnyčios ir kelio link Vilniaus ir į pietus nuo rotušės link Nemuno. Kaune XIV ir XV amžių sandūroje buvo suplanuoti taisyklingi kvartalai ir sklypai, išskyrus pilį ir bažnyčias, kurie buvo užstatyti mediniais pastatais. Daugiau mūrinių pastatų atsirado tik po 1463 m. gaisro, ir ypač daug jų buvo statoma nuo XVI amžiaus.

Tačiau XIV ir XV amžių sandūroje prasidėjęs miestų savivaldos sklaidos procesas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės branduolio žemėse nebuvo spartus. Po pirmų negausių, nors ir itin svarbių, privilegijų, suteiktų Vilniui, Trakams ir Kaunui, jų teikimas lietuviškų žemių miestams ėmė strigti. Iki XVI a. pradžios žinomi tik du nesėkmingi bandymai suteikti savivaldą, tai Varniams XV a. viduryje ir Veliuonai 1501–1506 metais. Lietuviškose žemėse savivaldžių miestų kūrimą varžė Vilniaus ir Kauno miestiečių veržlumas ir konkurencinė galia, stambių užsienio miestų (Rygos, Dancigo ir kt.) artumas, leidęs jų pirkliams skverbtis į Lietuvos rinką. Be to, lietuviškosios žemės, ypač Žemaitija ir Užnemunė, labai nukentėjo per karus su Ordinu, jų ūkis atsigavo lėčiau nei Nemuno ir

Neries tarpupio ir šiaurinių Vilniaus prieigų žemės, čia ūkio raida buvo nuoseklesnė. Dėl to skyrėsi miestietiškųjų gyvenviečių tinklo susidarymo laikas ir būdai.

Žemaitijoje XV a. įsikūrė ar buvo pirmą kartą paminėtos 18 miestietiškųjų gyvenviečių: Medininkai, Veliuona, Ariogala, Kaltinėnai, Kražiai, Raseiniai, Viduklė, Šiauliai, Krakės, Alsėdžiai, Betygala, Šiluva, Luokė, Kėdainiai, Josvainiai, Senoji Žagarė, Šaukėnai, Kurtuvėnai. Visos šios gyvenvietės kūrėsi Žemaitijos seniūnijos centrinėje dalyje arba arti kitų Lietuvos žemių, ne pasienyje (išimtys buvo Šiauliai ir pasienio miestelis Senoji Žagarė). Jų atsiradimas dažniausiai susijęs su bažnyčios pastatymu. Krašto urbanizacija paspartėjo pirmaisiais XVI a. dešimtmečiais. 1503–1529 m. minimi 19 naujų miestelių: Švėkšna, Tauragė, Lioliai, Batakiai, Kelmė, Vilkija, Šiaulėnai, Orvidavičių miestelis, Plateliai, Skirsnemunė, Joniškis, Pajūrė, Šventoji, Telšiai, Viešvėnai, Nemakščiai, Pašaltuonis (Eržvilkas), Seda, Rietavas. Daug jų buvo įkurta netoli sienų su Ordino valstybe, Livonija ir Lietuvos pajūryje (Kiaupa, 2005).

Visa tai rodytų prasidėjusį intensyvų valstybės pakraščių apgyvendinimą, tikėtina, kad šį procesą paskatino ir suintensyvėję žemaičių ūkiniai ryšiai su Lietuvos kaimynais. Tokią prielaidą patvirtina informacija, kaip ir kodėl 1508 m. buvo steigiamas Liolių miestelis. Duotame Žygimanto Senojo dokumente skaitome:

> „Lenkėsi mums mūsų dvarionis Martynas Viekavičius ir sakė mums, kad daugelis mūsų ir kitokių žmonių ateina į jo dvarą, kurį jis turi Žemaitijoje, Viduklės valsčiuje, vadinamame Lioliais. Jis prašė mus, kad mes leistume jam tame dvare steigti miestą, turėti turgų ir laikyti karčemas [smukles]. Taigi, jeigu tat nebus nuostolinga mūsų miestams ir prekyvietėms, mes leidžiame jam jo Liolių dvare steigti miestą ir turėti turgų ir laikyti karčemas [smukles]. Ir tuo reikalu davėme jam šį mūsų raštą su mūsų antspaudu. Rašyta Minske birželio 30 d., 11 indikto." (*Lietuvos TSR*, 1955.)

Su senosios Rusios žemėmis į Lietuvos valstybės sudėtį įėjo ir jose buvę miestai. Rusios miestai atsirado ir statėsi daug anksčiau nei Lietuvos, tačiau jie nukentėjo nuo totorių invazijos ir pakitusios politinės situacijos, pavyzdžiui, kai kurie galingų kunigaikštysčių centrai virto provinciniais miestais. Geresnė padėtis buvo tik stambių prekybos centrų, didžiųjų valdovų privilegijuotų miestų – Polocko, Vitebsko, Smolensko. Rusios miestuose buvo išplėtota specifinė miestietiška gyvenimo sankloda. Tai liudija Polocko ir Vitebsko spaudai, antspaudai, naudoti dar

[21]
Polocko miesto rašmeninis antspaudas, 1396–1487/1492 metai. Polocko miesto spaudas buvo pagamintas XIV a. pabaigoje, kai Polocke atsirado Lietuvos didžiojo kunigaikščio vietininkai (1392), jį naudojo tiek vietininkai, tiek miestiečiai. Išliko Polocko raštinėje iki XV a. pabaigos.

[22]
Vitebsko miesto rašmeninis antspaudas, XV a. – XVI a. pirmoji pusė. Rašmeninis spaudas greičiausiai atsirado XV a. viduryje, kai Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras patvirtino Vitebsko miesto bei žemės teises ir atleido miestiečius nuo muitų visoje valstybėje. Raštinėje naudotas maždaug 100 metų.

neturint magdeburginės savivaldos [21, 22]. Tiesa, šių miestų gyvenimo sankloda buvo kitokia nei vakarietiškoji, tokia ir liko, kol į šias žemes neprasiskverbė Magdeburgo teisė. Rusios miestuose miestiečiai (pirkliai ir amatininkai) ir bajorai turėjo vienodas teises. Miestas nebuvo atskirtas nuo valsčiaus, jį valdė bendras susirinkimas, vadinamoji viečė, kai kur, pavyzdžiui, Polocke, Smolenske, didelę įtaką turėjo stačiatikių vyskupai. Tačiau XV a. pabaigoje, kai ėmė sutapti bajorų siekiai atsiriboti nuo kitų luomų, miestiečių norai patiems tvarkytis miestuose ir valdovų viltys pagausinti pajamas, gaunamas iš miestų, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Rusios žemėse savivaldos teisė pradėta diegti plačiau. Štai didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1497 m. privilegijoje Luckui rašoma, kad Lucko miestiečiai išlaisvinami iš rusų, arba Voluinės, žemės teisės ir jiems suteikiama vokiečių, arba Magdeburgo, teisė. Aktyviausias šis procesas buvo valdant didiesiems kunigaikščiams Kazimierui ir Aleksandrui.

Arčiausiai Lietuvos branduolio buvusiose žemėse, kurios XV a. pradžioje pateko į Vilniaus, Trakų ir XVI a. pradžioje sukurtos Naugarduko

[23] *Naugarduko miesto vaito Makaro herbinis antspaudas, 1481 m.. Prikabintas prie pergamento, kuriame surašytas žemės ir namo pardavimo aktas. Sudarant šį sandėrį, Naugarduko miesto vaitas Makaras buvo kviestas liudininku ir savo antspaudu patvirtino sandėrio tikrumą.*

vaivadijos sudėtį, XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje savivaldą gavo Brestas, Gardinas, Grudekas, Janovas, Kamenecas, Kodenis, Levkovas, Lunevas, Mendzyžečas, Mileičičiai, Minskas, Naugardukas [23], Polockas, Porozovas, Voinė, Valkaviskas. Tarp jų buvo daug vidutinių ir mažų vietinės reikšmės miestų, kurių gyventojai sugebėjo pasinaudoti gera geografine padėtimi, tranzitiniais prekybos keliais ar pro juos einančiais Lietuvos ir Lenkijos valdovų kelionių maršrutais.

Kai kur iki pat XV a. pabaigos išliko daug senosios teisinės santvarkos elementų. Antai Polocke buvo susiformavusi savita miesto gyvenimo tvarka, jos pagrindą sudarė paprotinės vietos teisės normos. Tačiau XV a. pabaigoje tapo aišku, kad tokia tvarka varžo miesto raidą (Копысский, 1975). Tai, matyt, ir paskatino Lietuvos didįjį kunigaikštį Aleksandrą 1498 m. senąją paprotinę teisę pakeisti Magdeburgo miesto teisėmis. Ši Polocko privilegija tapo pavyzdžiu kitiems miestams. Kai miestas gavo Magdeburgo teisę, buvo pagamintas visai kito stiliaus gotikinis spaudas [24]. E. Rimša atkreipia dėmesį, kad jame neliko net užuominos apie bizantiškąją kultūrą, nebuvo ir vietinių antspaudų simbolių. Antspaude vaizduojamas tristiebis jūrų laivas karavelė, dar vadinamas Atlanto vandenyno laivu. Tokie laivai paplito XV a. antrojoje pusėje. Laivo simbolika buvo būdinga prie jūros įsikūrusių miestų sfragistikai, o mūsų regione – Hanzos miestų antspaudams. Turint galvoje Polocko ryšius su Hanzos sąjunga (mieste buvo įsikūrusi Hanzos faktorija), reikia manyti, kad karavelės idėja pasiskolinta iš Hanzos miestų antspaudų.

[24]
Polocko miesto antspaudas, 1499–1553 m. Antspaudo lotyniška legenda įrašyta mažosiomis gotiškomis raidėmis palei antspaudo briauną. Vaizdulyje įkomponuotas tristiebis laivas su burėmis, kuriame stovi ir rodo į priekį ar laimina katalikų vyskupas – šv. Mikalojus, kuris buvo jūreivių ir pirklių globėjas.

Sėkmingai vokiškoji miestų teisė plito ir prigijo Palenkėje, čia XV a. antrojoje pusėje būta daug atsikėlėlių iš Lenkijos, kurie žinojo savivaldžių miestų tvarkymosi pagal Magdeburgo ar Kulmo teisę tradicijas ir teikiamą naudą. Palenkėje iki 1530 m. savivaldos privilegijos galėjo būti suteiktos dviem dešimtims miestų. Žinoma, kad jas gavo Bielskas, Brianskas, Drohičinas, Losičiai, Melnikas, Narevas, Sokolovas, Suražas, Tykocinas, Vengruvas, Vysokajė, galbūt Cechanovecas, Goniondras, Mendzylesis, Raigardas.

Voluinėje taip pat pradėta teikti savivaldos teises. Vienai pirmųjų jas gavo Kovelio ir Kremeneco miestiečiai. Savivalda buvo atnaujinta dar XIV a. pirmojoje pusėje turėjusiam, bet vėliau praradusiam vokiškos savivaldos teises Vladimirui. XV a. pabaigoje savivaldą gavo ir vieni seniausių bei reikšmingiausių regiono miestų – Kijevas ir Luckas.

Nors aptariamu laikotarpiu Lietuvos valstybei priklausančios Rusios erdvėje buvo daugiau ir didesnių urbanizuotų židinių, XV a. ir XVI a. pradžioje čia vyko kultūrinė miestietiškos gyvensenos invazija iš menkiau urbanizuotos Lietuvos branduolio žemių. Ryškiausias šio proceso bruožas – vakarietiškos savivaldos tradicijų diegimas senosios Rusios miestuose. Privilegijose, suteikiančiose Magdeburgo teisę tokiems miestams kaip Kijevas ir Luckas, buvo įrašyta, kad kuriant savivaldą sektinas pavyzdys turėtų būti Lietuvos sostinė Vilnius. Seną tradicinę miesto tvarką pradėjo keisti vakarietiška miesto gyvensenos kultūra.

Viduramžiais gavusių savivaldą miestų vidaus erdvės sandara buvo sudėtinga. Nuo šiuolaikinio miesto skyrėsi tuo, kad urbanistine prasme savivaldų miestą sudarė visa pastatais užstatyta teritorija, teisine prasme – tik miestiečių bendruomenė, kuri tvarkėsi pagal Magdeburgo teisę. Be savivaldą turinčios miestiečių bendruomenės, toje urbanizuotoje erdvėje egzistavo ir kito pavaldumo dariniai, vadinamosios jurisdikcijos [25].

[25]
Kijevo miesto herbinis antspaudas, apie 1500 m. Antspaudo lotyniška legenda įrašyta didžiosiomis raidėmis aplink skydą raitytame kaspine. Ji prastai atsispaudusi ir sunykusi. Vaizdulyje – stačiakampis, suapvalinta apačia gotikinis skydas, kuriame vaizduojamas lankas su dviem strėlėm. Gotikinis skydas, legendos rašyba didžiosiomis renesansinėmis raidėmis raitytame kaspine rodo, kad spaudas buvo pagamintas XV a. pabaigoje, kai Kijevas gavo Magdeburgo teises, arba keleriais metais vėliau. Jis galėjo būti pirmasis Kijevo savivaldos antspaudas.

Štai Kijevą, vieną seniausių ir reikšmingiausių anksti, XIV a., į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtį patekusį miestą, nuo seno sudarė kelios savarankiškos dalys. Tai buvo Aukštasis, arba Senasis, miestas su pilimi ir gynybiniais įtvirtinimais, jis priklausė valdovo jurisdikcijai. Pilies papėdėje buvo išsidėstęs žemutinis miestas, vadintas Podolu, amatų ir prekybos centras. Kiek atokiau buvo įsikūręs Pečiorų vienuolynui pavaldus miestelis. XV a. pabaigoje Kijevui suteikta Magdeburgo teisė galiojo tik Podole, tik šios dalies gyventojai turėjo savivaldą (Яковенко, 1997; Русина, 2005).

Magdeburgo teisių privilegija buvo pagrindinis teisinis aktas, išskiriantis savivaldą turinčio miesto gyventojus iš kitų urbanizuotoje erdvėje gyvenančių neprivilegijuotų gyventojų. Valdovo pilies, vyskupo ir savivaldi miestiečių jurisdikcijos egzistavo sostinėje Vilniuje. Panaši suskaidyta urbanizuotos erdvės struktūra ir gyventojų teisinė padėtis buvo ir kituose dideliuose savivaldžiuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestuose.

Intensyvėjant prekiniams santykiams, formuojantis ir vidaus, ir į eksportą orientuotai rinkai, miestai buvo vis labiau reikalingi ūkio plėtrai. Jų trūkumą šiek tiek kompensavo besikuriantys miesteliai. Analogiški procesai vyko ir rusėnų žemėse. Kai kurie miesteliai sparčiai augo ir virto miestais, ilgainiui gavo savivaldos teises. Miestelius savo valdose ėmė steigti ne tik valdovai, bet ir stambūs bei vidutiniai žemvaldžiai: didikai, bajorai ir Bažnyčia.

Taip XV a. viduryje atsirado ir pradėjo augti Kėdainiai. Šią niekuo iš kitų neišsiskyrusią vietovę Radvila Astikaitis, matyt, nusižiūrėjo dėl dvarui patogios vietos, dėl vaizdingo ir derlingo Nevėžio slėnio, miškingų apylinkių, patogaus susisiekimo su sostine Vilniumi, su Kaunu, Žemaitija,

Prūsija ir Livonija. Kairiajame Nevėžio krante pastatęs dvarą ir mūrinę Šv. Jurgio bažnyčią, dešiniajame žemės savininkas leido kurtis žemdirbiams, amatininkams ir pirkliams. Kėdainių miesto augimą stimuliavo kelių, kurie vedė į Vilnių, Kauną, Raseinius ir Rygą, kaimynystė. Pirklius labiausiai viliojo aplink Kėdainius tais laikais plytėjusios didžiulės Nevėžio lygumos girios ir iš jų gaunama žaliava: mediena, vaškas, degutas ir žvėrių kailiai. Šias prekes vietiniai ir Hanzos pirkliai Nevėžiu ir Nemunu plukdė į Dancigą, o iš ten gabeno druską, audinius, silkes, metalą, prieskonius. Radvila rūpinosi, kad pirkliai neaplenktų Kėdainių, įrengė turgaus aikštę, o netoli jos – Nevėžio prieplauką.

Panašiai susiklostė Palenkės Goniondzo istorija. XIV a. pabaigoje, po ilgos ir permainingos Vokiečių ordino, Mazovijos ir Lietuvos kunigaikščių kovos, Goniondzas atiteko Lietuvai. Manoma, kad Vytautas čia pastatė pirmąją medinę pilį. 1503 m. Goniondzo ir Raigardo valdas Aleksandras padovanojo rūmų maršalui Mykolui Glinskiui, bet šiam pabėgus į Maskvą, Žygimantas Senasis tas valdas atidavė Trakų vaivadai Mikalojui Radvilai. Goniondzas tapo Radvilos valdų administraciniu centru, miestelyje buvo pastatyta reprezentacinė pilis, aplink ją ėmė telktis miestietiškas gyvenimas.

Valdovo Žygimanto Senojo iniciatyva Polocko vaivada ir Bielsko seniūnas Albertas Goštautas prie svarbaus kelio, kuris ėjo iš Lietuvos į Lenkiją per Gardiną ir Brestą, įkūrė Narevo miestą. Kai į miestą pradėjo keltis gyventojai, Goštautas su miestelėnais kreipėsi į valdovą prašydami Narevui patvirtinti 300 valakų žemės ir leisti naudotis Kulmo teise. 1514 m. Narevui buvo suteikta Kulmo teisė, o po 15 metų (1529) valdovas suteiktą Kulmo teisę pakeitė valstybėje prigijusia Magdeburgo teise.

Ne visų kaimiškoje erdvėje besikuriančių miestietiškų gyvenviečių pradžia buvo tokia sėkminga. Daugelis jų išaugo tik iki miestelio dydžio, o jų gyventojai vertėsi ne tik amatais ar prekyba, bet ir žemės ūkiu. Tų miestelių išvaizda ne itin skyrėsi nuo didesnių kaimų, namai buvo mediniai, nedideli, apsupti dirbamos žemės ir daržų.

Su žemės ūkiu dar stipriai susiję miesteliai ir miestai XVI a. pradžioje buvo būdingi visai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvei, net ir ten, kur buvo klestintys miestai. Natalijos Jakovenko teigimu, Ukrainos žemėse amatais ir prekyba versdavosi tik mažesnioji gyventojų dalis. Nemiestietiškais verslais (bitininkyste, medžiokle, žvejyba) Uždnieprio žemėse vertėsi Kanevo ir Čerkasų miestų gyventojai. Net Kijevo, stambaus regiono miesto, 1494 m. gavusio Magdeburgo teisę, miestiečiai naudojosi šienaujamomis pievomis, ariamomis žemėmis ir mišku, kuriame plėtojo

bitininkystę, o pirmieji amatininkų cechai susikūrė tik XVI a. pirmojoje pusėje.

Menkai urbanizuotos buvo ir prijungtosios žemės rytiniuose pakraščiuose, prie Okos upės. Čia, Michailo Kromo duomenimis, vienintelis svarbus prekybos centras buvo Viazma, nors miestelių tinklas buvo palyginti tankus. Tačiau tie miesteliai visų pirma buvo kunigaikštukų rezidencijos, bet ne tikros miestietiškos gyvenvietės. Neišplėtotas miestietiškas gyvenimas buvo ir Severo Naugardo žemėje. Šiose didelėse teritorijose nebuvo miestietiškų bendruomenių, jokių savivaldos užuomazgų, šaltiniuose nefiksuota, kad tokių miestelių gyventojai gintų savo teises. Lietuvos valdovai šiose žemėse negalėjo pasiremti miestiečiais, o tai silpnino valstybės branduolio ryšius su šių teritorijų gyventojais.

Nuo XIV a. pabaigos, kai tas pats valdovas valdydavo ir Lietuvą, ir Lenkiją, pastovaus dvaro naudingumą stipriausiai jautė sostinė Vilnius ir antroji Lietuvos valdovų rezidencijos vieta – Trakai.

Pačioje XV a. pradžioje Ordinas nustojo puldinėti Vilnių, buvusios Aukštutinė ir Žemutinė pilys tapo didžiųjų kunigaikščių rezidencijomis. Jų teritorijoje veikė visos svarbiausios valstybės institucijos, kūrėsi, namus statėsi aukštieji valstybės pareigūnai. Vilnius buvo vyskupijos centras, vyskupo rezidencijos vieta, pilių teritorijoje stovėjo katalikų katedra, aplink ją XV a. pirmojoje pusėje didiuomenės žmonės pradėjo statytis šeimynines koplyčias (pirmieji pasistatė Vilniaus vaivada Albertas Manvydas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Martynas Goštautas, Trakų vaivada Stanislovas Sudivojaitis).

Vilniaus erdvėje vykusios permainos dar aiškiau matomos, kai palyginame XIV ir XV amžių sandūros miesto vaizdą su XV ir XVI amžių sandūros miesto vaizdu. Naujas galimybes atvėrusią savivaldos privilegiją 1387 m. gavęs miestas, išskyrus Aukštutinės ir Žemutinės pilių pastatus ir keletą pirmųjų sakralinių pastatų (Šv. Mikalojaus, Pranciškonų bažnyčios, Skaisčiausios Dievo Motinos cerkvė), buvo beveik visas medinis. 1413–1414 m. Vilniuje lankęsis riteris ir diplomatas Žilberas (Gilbertas) de Lanua pasakojo, kad Vilniaus miestas neįtvirtintas, „jis ilgas ir siauras, tęsiasi nuo kalno žemyn. Namai mediniai labai negražiai sustatyti, tačiau yra keletas mūrinių bažnyčių“ (*Kraštas*, 1988).

Tai patvirtina ir archeologų atlikti tyrimai. Jie rodo, kad miestiečio sklype, kurio dydis buvo apie 20×10 m, dažniausiai prie gatvės buvo statomas gyvenamasis pastatas, kieme bent vienas ūkinis pastatėlis, šulinys, buvo drenažo ir kanalizacijos įrenginiai, o visas sklypas aptvertas medine tvora. XV a. pradžios mediniai pastatai buvo nedideli, dažnai netgi

[26]
Puodyniniai kokliai, XV a. antroji pusė – XVI a. pradžia

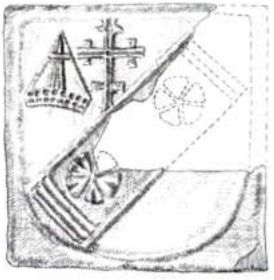

[27]
Kokliai, XV a., piešiniai

[28]
Karnizinės čerpės fragmentas, XV a.

[29]
Nerviūrinė plyta, XV a. – XVI a. pirmoji pusė

[30]
Profilinė plyta, XV a. antroji pusė – XVI a. pirmoji pusė

[31]
Keraminė grindų plytelė, XV a.

be pamatų. Nuo XV ir XVI amžių sandūros imta statyti sudėtingesnės konstrukcijos pastatus, jie buvo padalyti į keletą vidinių puošnesnių (koklinės krosnys, kalkėmis balintos sienos) patalpų [26, 27, 28, 29, 30, 31]. Be to, po 1471 m. miestą nusiaubusio gaisro daug pastatų buvo atstatyti mūriniai, susiformavo naujos gatvės, pastatų padaugėjo. Vilnius didėjo, statėsi ir plėtėsi prekybinių Trakų, Medininkų, Rūdninkų, Polocko kelių kryptimi.

Vilniaus miestui svarbūs buvo ir 1492 metai. Kai Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu tapo Aleksandras Jogailaitis (iki 1501 m. Lenkijos karaliumi jis nebuvo), Lietuvoje po ilgos pertraukos vėl, kaip Vytauto, Švitrigailos, Žygimanto Kęstutaičio laikais, rezidavo valdovas ir jo dvaras, veikė nuolatinės valstybės administracijos institucijos. Dėl to Vilniaus miestiečiai gavo naujų investicijų ir pajamų, augo pirklių ir amatininkų, tenkinančių kasdienius dvariškių poreikius, pajamos. Su tuo, panašu, galima sieti ir faktą, kad 1495 m. Vilniuje įsikūrė pirmieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės cechai (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.6.3).

Apie 1503 m. Vilniuje pradėta statyti mūrinė gynybinė beveik 3 km ilgio miesto siena su vartais (tuo metu bijota padažnėjusių, į valstybės gilumą įsiveržiančių totorių puldinėjimų). Europos miesto istorikas Leonardo Benevolo viduramžių miesto sienų, glaudžiai apjuosiančių miesto plotą, statybą vadina brangiausiu visuomeniniu projektu. Vilniaus sienos statybos pradžioje buvo numatyti penkeri vartai, vėliau jų buvo įrengta daugiau. Sienos apjuosta miesto teritorija buvo pažymėta 1648 m. karaliaus dvaro fortifikatoriaus Frydricho Gedkanto plane. Siena prasidėjo nuo Bernardinų bažnyčios ir vienuolyno, čia pat buvo tiltas per Vilnios upę, kuris vedė į Užupio priemiestį. Toliau siena ėjo palei kairįjį Vilnios krantą iki kito tilto už cerkvės. Prie šio tilto buvo pastatyti vartai, nuo kurių siena ėjo toliau palei Vilnios upę ir šlaitu kilo į viršų, suko pietvakarių kryptimi, darė didelį lanką ir kirto svarbų kelią į Medininkus. Nuo jų siena ėjo iki kelio į Rūdninkus. Toliau buvo ilgiausia sienos mūro atkarpa, iki kelio į Trakus, nuo jo siena sukosi šiaurės rytų kryptimi ir ėjo iki Žemutinės pilies gynybinės sienos mūrų ir vėl vedė Vilnios upės link. Gynybinė siena buvo beveik pustrečio kilometro ilgio, jos aukštis įvairavo, buvo atsižvelgta į vietovės reljefą, kai kur siena siekė dešimt dvylika metrų, o mūro storis buvo du trys metrai. Vilnius įgavo tipiško Europos viduramžių miesto, apjuosto mūrais, vaizdą. 1522 m. siena buvo užbaigta (Drėma, 1991). Ji tapo ir ūkine prasme svarbiu statiniu, kuris leido kontroliuoti į miesto teritoriją atvykstančius ir iš jos išvykstančius pirklius, rinkti muito mokesčius [32, 33].

[32]
Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras 1492 m. atleidžia Vilniaus gyventojus nuo muitų

Siena atliko ir dar vieną svarbią funkciją, tapo užkarda, stabdančia užkrečiamų ligų plitimą. Tuo metu pavojingiausia užkrečiama liga buvo maras. XIV a. viduryje Europoje ši liga pradėjo greitai plisti apimdama vis naujas teritorijas, vėliau žemyno gyventojus maro epidemija kankino kelis šimtus metų. Maro simptomai buvo aprašyti dar VI amžiuje, tačiau Europoje tai buvo nauja liga. Pirmoji milžinišką pandemijos mastą pasiekusi maro epidemija Europą ištiko 1347–1353 m., ji žinoma Juodosios mirties vardu. Prasidėjęs Italijos uostuose, į kuriuos užkratas buvo atplukdytas laivais iš Artimųjų Rytų, 1351–1352 m. maras pasiekė Lenkiją, Baltijos jūros regioną, buvo užfiksuotas Pskove, Naugarde, Polocke, Smolenske. 1360–1363 m. antroji didžioji maro banga vėl buvo priartėjusi prie Lietuvos. Šaltiniuose

[33]
Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1502 m. privilegija Vilniaus miestui, kuria jo pirkliams leidžiama prekiauti be muitų Lenkijos Karalystėje

randama žinių, kad 1410–1412 m. maras pasiekė ir Lietuvą. 1452, 1464, 1473 m. maras buvo apėmęs visą Lietuvą, siautėjo Vilniuje, Trakuose, Gardine. 1474 m. dėl prasidėjusios epidemijos buvo atšauktas Lietuvos atstovų ir Ordino didžiojo magistro susitikimas, kuriame turėjo būti pratęsta amžinosios taikos sutartis (Walawender, 1932).

Maras dažniausiai kildavo ir buvo pavojingiausias miestuose, tačiau, gyventojams nuo jo bėgant, jis persimesdavo ir į kaimus. Maro epidemijos dažniausiai kildavo vasaros pabaigoje ir rudens pradžioje, šaltos žiemos sustabdydavo ligos plitimą. Viduramžių medikai nežinojo tikrųjų maro ligos priežasčių. Nuo XIV a. vidurio iki XVI a. pradžios buvo parašyta daug darbų, kurių autoriai mėgino išaiškinti, kas sukelia ligą, ieškojo būdų apsisaugoti. Maro kilmė aiškinta gamtinėmis priežastimis, taip pat ieškota atsakymų pasitelkus astrologiją, didžiuosius jo protrūkius mėginta susieti su žvaigždžių išsidėstymu, maras vadintas ir Dievo bausme, skirta ne atskiram individui, o visai

bendruomenei. Maro epidemijų sukėlimu Vakarų Europoje buvo kaltinami žydai, musulmonai. Buvo siūloma nuo maro apsisaugoti dažnai ir gerai vėdinant patalpas, naudojat aromatines medžiagas, laikantis dietos, o ligai plintant – bėgti iš tankiai gyvenamų miestų. XV a. viduryje lotyniškuosius tekstus apie marą pradėta versti į šnekamąsias kalbas. Žinoma, kad tokie tekstai XV a. buvo skaitomi kaimyninėje Lenkijoje, tai leidžia daryti prielaidą, kad per valdovo dvarą literatūrinės interpretacijos pasiekdavo ir Lietuvą. Per epidemijas ieškota ir šventųjų pagalbos. Viduramžių Europoje šventaisiais, galinčiais išgelbėti nuo maro, buvo šv. Sebastijonas, šv. Kristoforas (pavaizduotas ir seniausiame gotikiniame Vilniaus miesto antspaude) ir šv. Rokas, kurio kultas XV a. išplito Vidurio ir Šiaurės Europoje.

Maro epidemijos vėlyvaisiais viduramžiais sutrikdydavo visuomenės gyvenimą, pažeisdavo ūkį, nes ligos apimtose teritorijose per trumpą laiką išmirdavo didžiulis dirbančių žmonių skaičius, kildavo kainos, apmirdavo prekyba. Ligos išvarginta bendruomenė ieškodavo kaltininkų ir neretai griebdavosi kraštutinių priemonių. Dėl to Europoje dažnai kildavo žydų pogromai, žydai būdavo išvaromi iš šalies.

Miestuose maro plitimą sustabdyti buvo ypač sunku, gyventojai turėjo ne tik saugotis, bet ir tvarkyti mirusiuosius. Miesto siena leido kontroliuoti arba visai nutraukti žmonių judėjimą ir taip pristabdyti ligos plitimą.

Savivaldą turinčiuose miestuose buvo pradėti statyti naujo tipo viešieji pastatai – rotušės. Tai buvo miestų savivaldos institucijų būstinės. Rotušėje savo posėdžių ir darbo patalpas turėjo miestą valdančios institucijos – taryba, suolininkai, dažnai ir vaitas. Čia įkurdindavo miesto raštines, buvo saugomas miesto iždas ir svarbiausi miesto dokumentai, valdovų privilegijos. Rotušė buvo statoma viso miesto lėšomis, rūpintasi, kad tai būtų išvaizdus pastatas. Didesni ir turtingesni miestai buvo pasistatydinę mūrines rotušes, jos ir bažnyčios būdavo tų miestų puošmena, miesto gyvenimo traukos centru. Tokie buvo rotušių pastatai Vilniuje, Kaune, Kėdainiuose. Rotušė, kaip ir gynybinė mūro siena, miesto herbas, antspaudas, buvo savivaldžio miesto simbolis, išreiškiantis ypatingą miesto padėtį visuomenėje.

Su mūrinės statybos plėtra į Lietuvos miestus atėjo gotika, seniausias Lietuvoje paplitęs Vakarų Europos architektūros stilius, kuris dar vadinamas pirmąkart sukurta bendra Europos architektūros kalba. Tačiau kalbant apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę reikia nepamiršti, kad viduramžiais Vakarų ir Vidurio Europoje klestint gotikiniai architektūrai, Rytų

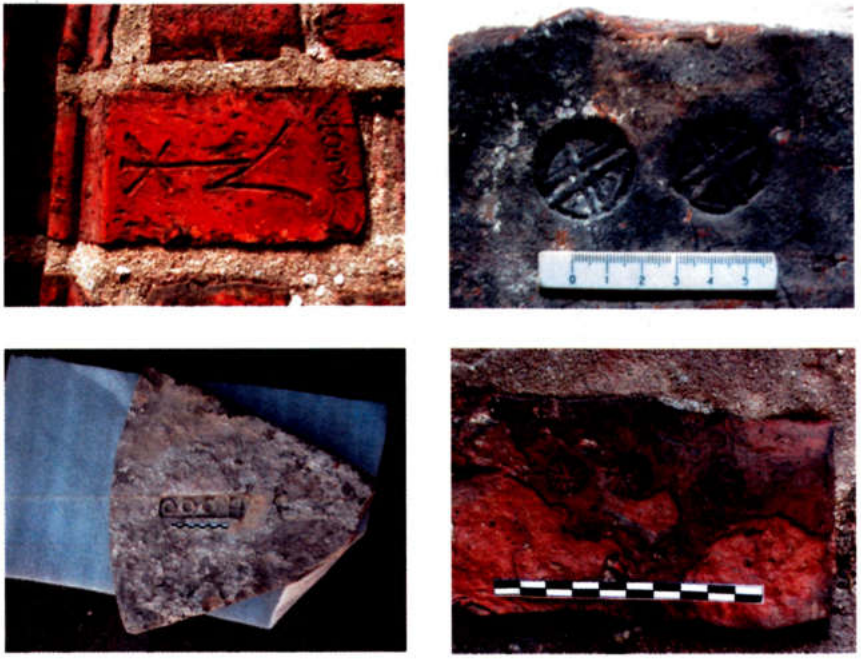

[34]
Gotikinės plytos su jas pagaminusių meistrų ženklais, rastos Šv. Onos Barboros bažnyčioje, Katedros aikštėje, Šv. Mikalojaus bažnyčios pietinė siena.

Europoje plito bizantinė architektūra. Bizantinio ir gotikos stilių architektūros zonas skyrė tarpinis mišrios architektūros regionas, kurio didžioji dalis priklausė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Nuo tada, kai šiose teritorijose išplito gotikos stilius, profesionalioji kūryba įgavo europinio meno funkcionavimo pagrindus. Įvedus katalikybę, pastatytų bažnyčių įvaizdis nebuvo paveldėtas iš anksčiau čia išmūrytų pavienių sakralinių pastatų, o formavosi naujas, tiesiogiai veikiamas iš Vakarų perimto gotikos stiliaus. Tuo metu, kai Lietuvoje buvo statomos pirmos gotikinės bažnyčios, kitose Europos šalyse jau klestėjo vėlyvoji gotika.

XV a. pabaigoje – XVI a. pirmojoje pusėje gotika tapo vyraujančiu Lietuvos ir tarpinio regiono architektūros stiliumi [34, 35, 37]. Jos įtaka matoma ir stačiatikių cerkvių architektūroje, kuri neprarado ryšio ir su bizantinėmis tradicijomis, tačiau XVI a. pirmosios pusės Vilniaus cerkvių architektūroje jau dominavo sparčiai plintanti gotika [36]. Jos poveikis matomas statybos technikoje, konstrukcijose, erdvės ir fasadų kompozicijoje, išorės ir vidaus dekore. Cerkvių kompozicijose atsispindi Rytų ir Vakarų kultūrų

[35]
Švč. Mergelės Marijos Dangun Ėmimo pranciškonų bažnyčia, Vilnius

[36]
Skaisčiausiosios Dievo Motinos cerkvė ir jos gotikinis fragmentas, Vilnius

sąveika, gotikos ir rusų bizantinio stiliaus sintezė. Katalikų bažnyčių architektūroje tokia sintezė nepastebima. Tolstant į rytus nuo gotikos židinio – Vakarų Europos, bažnyčiose beveik išsaugota gotikinė kompozicija.

Iki XV a. vidurio statytose Lietuvos bažnyčiose yra daugiau gotikinių formų, aptinkamų Mažosios Lenkijos, Mazovijos, Pamario, Prūsijos, Li-

[37]
Bernardinų bažnyčios rytinis fasadas, Vilnius

vonijos ir Šiaurės Vokietijos sakraliniuose pastatuose. XV a. antrosios pusės – XVI a. bažnyčiose pastebima daugiau Pamario, Šiaurės Vokietijos ir Prūsijos gotikai būdingų bruožų.

Pirmieji gotikiniai pastatai Lietuvoje galėjo būti pastatyti dar XIV a. antrojoje pusėje (Šv. Mikalojaus bažnyčia Vilniuje). Tačiau tikrasis gotikos laikas prasidėjo po 1387 m. krikšto. Jogailos ir Vytauto laikais Vilniuje buvo pastatyta gotikinė katedra, Šv. Onos bažnyčia Žemutinėje pilyje, Vilniaus parapinė (Šv. Jonų) bažnyčia, Vilniaus pranciškonų Švč. Mergelės Marijos Dangun Ėmimo bažnyčia, Vilniaus Skaisčiausiosios Dievo Motinos cerkvė. Urbanistiniu požiūriu Vilnius XV a. tapo panašus į Vidurio Europos miestus, su gatvių tinklu ir centrine turgaus aikšte prie rotušės. Rezidencijas sostinėje steigėsi valstybės pareigūnai, turtingi žemvaldžiai. Atsakyti į klausimą, kiek tuo metu Vilniuje gyveno žmonių, labai sudėtinga. Viduramžių miestų gyventojų skaičius gali būti nurodomas tik apytikriai, dar nebuvo surašymų, o įvairius skaičiavimo metodus naudojančių tyrėjų pateikiami duomenys gana skirtingi. Tikėtina, kad XV ir XVI amžių

[38]
Perkūno namai Kaune

sandūroje Vilniuje buvo daugiau kaip 10 000 gyventojų. Tačiau Vilnius, palyginti jį su kitais Baltijos regiono viduramžių miestais, buvo didelis kaip Ryga ar Vroclavas, bet mažesnis už Liubeką, Dancigą, Naugardą.

XV a. gotikinius pastatus pradėta statyti ir kituose miestuose: Kaune [38], Trakuose, Naugarduke, Merkinėje, Vseliube. XV ir XVI amžių sandūroje gotikinės bažnyčios pastatytos Kėdainiuose, Zapyškyje, Iškoldzėje, Yvijoje, Gniezne prie Valkavisko. Miestuose daugėjo mūrinių pastatų, gotikos stilius pradėjo plisti statant gyvenamuosius namus.

XV a. gotika peržengė katalikiškosios Lietuvos ribas ir veikė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Rusios miestų bizantinio stiliaus architektūrą. Bizantinio, romaninio ir gotikos stilių samplaika ryškiausiai matoma pilių ir sakralinių pastatų architektūroje bei dekore [39, 40].

Lietuvos, kaip ir kaimyninių Europos šalių, gotikinių gyvenamųjų namų ir bažnyčių interjerai buvo puošiami sienų tapyba, tačiau vėliau

[39]
Synkovičų cerkvė

pastatus perstatant ir atnaujinant šios senosios tapybos išliko labai nedaug. Vilniuje dabar žinomi tik trys žymesni gotikinės sienų tapybos pavyzdžiai: „Nukryžiuotasis su Švč. Mergele Marija ir šv. Jonu Evangelistu“ Arkikatedros kriptoje (XIV a. pab.), Šv. Mikalojaus bažnyčios skliautų dekoras (XV a. pab. – XVI a. pr.) ir siužetinės kompozicijos Šv. Pranciškaus ir šv. Bernardo (Bernardinų) bažnyčioje ir vienuolyne (XVI a. pr.). Pastaraisiais metais atliekant Trakų parapinės bažnyčios pastato tyrimus, kaip spėjama, buvo atidengti bizantinės sienų tapybos fragmentai.

Bizantinio ir gotikos stilių samplaikos požymių tyrinėtojai randa ne tik bažnyčių dekore, bet ir sieninėje figūrinėje tapyboje, kuri puošė Galvės ežero saloje XV a. 1-ajame dešimtmetyje pastatytos Trakų pilies menę ir kitas vidaus erdves. Pilį dekoravę meistrai nežinomi. Daroma prielaida, kad jie buvo kilę iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Rusios žemių. Dirbdami valdovo kataliko aplinkoje, meistrai derino bizantinės dailės stilistiką ir komponavimo principus su katalikiškąja vaizdinija.

Sieninės tapybos meistrai iš rusėniškų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių su Lenkijos karaliumi tapusiu Jogaila nuvyko ir į Lenkiją.

[40] *Lucko pilies vartai*

Liublino pilyje jie paliko ryškiausią bizantinės tapybos pavyzdį – Švč. Trejybės koplyčią [41].

Iki mūsų dienų vėlyvaisiais viduramžiais Lietuvoje statytų gotikinių pastatų išliko labai nedaug. O ir tie, kurie tebestovi, vėlesniais laikais buvo perstatyti pagal naujas architektūros madas. Tačiau ne tik mados turėjo įtakos, būta ir kitų miesto architektūrą žalojusių priežasčių.

Gyventojų tankumas provokavo gaisrus. Miestams gaisrai padarydavo daug nuostolių, kartais išdegdavo ištisos gatvės ar net miesto dalys. Gaisrų neišvengdavo net valdovų pilys.

Vilnius labai nukentėjo per 1419 m. gaisrą, sudegė katedra, Žemutinės pilies ūkiniai pastatai, apdegė Aukštutinė pilis, ugnis persimetė ir į miestą. Smarkiai degė miestas ir 1471, 1513 ir 1520 m., ir kaskart buvo atstatomas, sostinėje dirbo daug kviestinių amatininkų ir meistrų. 1530 m. miestą ir pilį nuniokojo dar vienas gaisras. XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais radosi naujų meninių formų, atstatant sudegusius gotikinius pastatus, neretai buvo pritaikomi nauji konstrukciniai sprendimai, panaudojami gotikai nebūdingi dekoro elementai, kurie liudija, kad aptariamo laikotarpio pabaigoje miestietiškoje erdvėje ėmė ryškėti nauji renesanso architektūros bruožai.

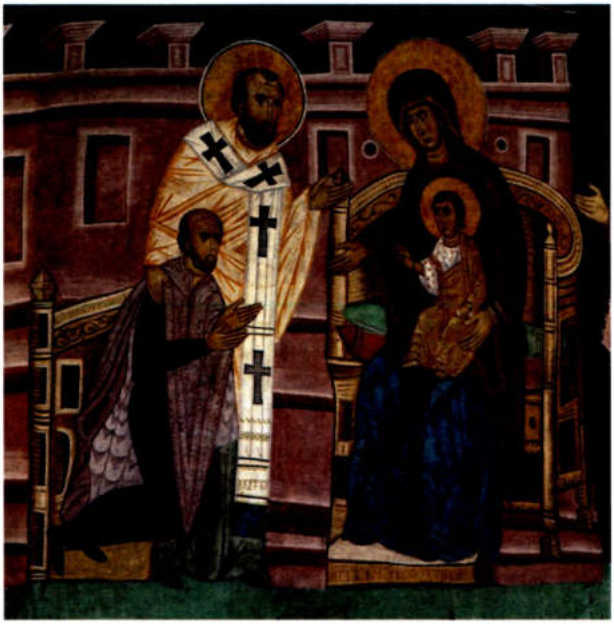

[41]
Liublino pilies Švč. Trejybės koplyčios sienų tapyba

2.4. Dinamiškas pirklių, prekių ir pinigų pasaulis

Pirkliai vėlyvaisiais viduramžiais buvo judriausias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės sluoksnis, kuris jungė miesto ir kaimo, Lietuvos ir Rusios vidaus erdves, mezgė ir palaikė išorinius ryšius su kitomis šalimis [42]. Tais laikais, kai dar nebuvo modernių komunikacijos

[42] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai, gavę savivaldą, ir svarbiausių prekybos kelių kryptys*

priemonių, be tiesioginių pirklio pareigų, šie žmonės dažnai atlikdavo paštininko, patikėtinio, diplomato, informatoriaus, šnipo užduotis, skolindavo, prireikus perveždavo dideles sumas grynų pinigų ir kitokiais būdais pasitarnaudavo valdovams, valstybės parei-

gūnams ir kitiems asmenims. Pirkliai dažnai iš užsienio šalių pirmieji į kraštą parveždavo naujas technologijas, prekybos, finansų tvarkymo, miestietiškos gyvensenos naujoves, visuomenės gyvenime jie atliko ne tik ekonominės, bet ir politinės bei kultūrinės jungties vaidmenį.

Pirklių veikla nenutrūkdavo net per karus, susitarimai nevaržyti prekybos buvo įrašomi į Lietuvos ir Ordinų paliaubų ir taikos sutartis. Pirklių neliečiamumo nuostata kilus kariniam konfliktui aiškiai užrašyta 1406 m. Kopysės sutartyje dėl prekybos tarp Polocko ir Rygos. Sutartyje pabrėžiama, kad net kilus konfliktui tarp Lietuvos ir Vokiečių arba Livonijos ordinų, Polocko ir Rygos pirkliams turi būti užtikrinta, kad ir per karą jų gyvybei ir turtui nekils grėsmė, kad jie turi ir gali nevaržomi vežti savo prekes, netrukdomi keliauti sausumos ir vandens keliais.

Šiandien mėgstamas posakis: „Lietuva nuo jūros iki jūros", XV a. galėtų būti suprastas ne tik simboline, valstybės didumą pabrėžiančia prasme. Jis tiktų apibūdinti ir nuo Baltijos jūros pakrančių iki Juodosios jūros uostų plytėjusią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prekybos erdvę, kuri buvo išraižyta sausumos ir vandens kelių, paženklinta judėjimą reguliuojančių muitinių.

Dauguvos upė jungė Lietuvos prekybos centrus Polocką ir Vitebską su Ryga, o per ją ir su kitais Hanzos miestais. Lietuvos kontaktai su Hanzos sąjunga užsimezgė XIV a. antrojoje pusėje. Nuo senų laikų aktyviausiais ir nuolatiniais Rygos prekybos partneriais buvo Polocko pirkliai. Ryšių su Ryga turėjo ir Vilniaus, ir Kauno pirkliai.

Ypatingą vietą šalies prekyboje užėmė sostinės Vilniaus pirkliai. Mieste buvo svarbaus prekybos sausuma kelio, kuris vedė per Polocką ir Smolenską į Maskvos valstybės žemes ir jungė jas su Vidurio ir Vakarų Europa, pradžia. Juo buvo gabenama ypač daug tradicinių sausumos prekių – kailių iš Rytų, audinių iš Vakarų. Dar XIV a. antrojoje pusėje didysis kunigaikštis Algirdas atleido Vilniaus pirklius nuo vidaus muitų visoje Lietuvos valstybės teritorijoje iki Okos aukštupio rytuose ir Dniepro upės slenksčių pietuose. Po jo valdę kunigaikščiai XV a. kartojo ir iš naujo tvirtino šią Algirdo privilegiją. XV a. pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sutartyse su Rusios kunigaikštystėmis – Tvere, Naugardu, Pskovu ir Maskva, prekybai skirta daug dėmesio. Vytauto laikais dėl prekybos tartasi ir su Lenkijos miestų Liublino, Krokuvos pirkliais, prekiauta su Vroclavu, Dancigu, Kafa, Konstantinopoliu ir kitais prekybos centrais. XV a. pirmojoje pusėje Vilniuje susitikdavo ir bendraudavo pirkliai, atvykę iš Rytų, Vidurio, Vakarų Europos ir tikra Rytų dvasia alsuojančios Juodosios jūros pakrančių, čia mezgėsi daugialypiai ne tik ekonominiai, bet ir kultūriniai ryšiai.

XIV ir XV amžių sandūroje nuolat veikiantis kelias Vilnius–Kaunas–Karaliaučius–Dancigas ėjo sausuma ir vandeniu (Neries–Nemuno upėmis, pakraščiu įveikę nedidelį ruoželį audringų Kuršių marių, laivai patekdavo į Deimenos žiotis, ja tekdavo irtis prieš lėtą srovę iki Priegliaus upės, kuria ir būdavo pasiekiamas Karaliaučius, toliau Aismarėmis arba sausumos keliu keliauta iki Dancigo). Šiuo keliu buvo gabenama druska, vaškas, metalai. 1390–1403 m. Lietuvos pirkliams buvo suteikta laisvos prekybos teisė Pamaryje (Pomeranijoje) ir kai kuriuose Hanzos sąjungos miestuose pietinėje Baltijos pakrantėje.

Vėlyvaisiais viduramžiais sostinė Vilnius išaugo į vieną stambiausių Vidurio Rytų Europos prekybos centrų, mieste kūrėsi vis daugiau pirklių. Tarp jų buvo išeiviai iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Rusios žemių ir iš kitų, daugiausia vokiškų, šalių. Vilniuje dar XIV a. susiformavo stačiatikių gyvenama teritorija, vadinama Rusų miestu. Šimtmečio pabaigoje Vilniuje jau buvo ir Vokiečių miestas, kurio centru tradiciškai laikoma Šv. Mikalojaus bažnyčia. Šios miesto dalys susiformavo, kai tose teritorijose pradėjo kurtis pirkliai. Tai lėmė ir prekybai patogi miesto padėtis. XV a. per Lietuvą į Maskvos žemes vis dažniau keliaudavo Londono pirkliai, nes per Livoniją jų keliones į Naugardą, Pskovą ir toliau į Rusią varžė konkurentė Hanza, ypač Revelio (Talino) ir Rygos pirkliai. O ir patys Hanzos pirkliai vis dažniau į Rusią keliavo keliu, kuris vedė iš Prūsijos per Lenkiją, pro Kijevą ir Vilnių. Lietuva, perėmusi iš Livonijos dalį jos vaidmens tarptautinėje prekyboje, XV a. virto vartais, atveriančiais katalikiškajai Europai kelią į stačiatikišką Maskvos Rusią.

Ilgą laiką Vilniuje veikė laisvos prekybos teisė, kuri suteikė galimybę į miestą atvykstantiems pirkliams prekiauti tarpusavyje. Tačiau, kai 1442 m. Dancigo pirkliai uždraudė savo mieste atvykusiųjų, vadinamųjų svečių, prekybą netarpininkaujant vietos pirkliams, Vilniaus ir Kauno miestai atsakė tuo pačiu. Santykiai su Dancigu buvo taip pašliję, kad Lietuvos prekyba su Prūsijos miestais 1447 m. kurį laiką buvo visai uždrausta. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Hanzos pirklių neįleido į miško versloves be tarpininkų iš Vilniaus ir Kauno, net buvo bandoma nepraleisti jų pro Vilnių ir Polocką į valstybės teritorijos gilumą, Smolensko link. Vietos pirkliai stengėsi atkirsti atvykėlius pirklius, vadintus svečiais, nuo vietinės rinkos, įsiterpti ir pasisavinti kuo didesnę pelno dalį. XV a. 7-ajame dešimtmetyje jau veikė Vilniaus miestiečių tarpininkavimo teisė (*ius emporii*). Ši tvarka XVI a. pradžioje buvo įteisinta didžiųjų kunigaikščių Aleksandro ir Žygimanto Senojo privilegijomis. Tarpininkavimo teisė suteikė vilniečiams galimybę kontroliuoti atvykusių pirklių prekybinę veiklą mieste, gauti

[43]
Cilindrinė spyna, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia

[44]
Raktai, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia

[45]
Žiedas, XV a.

[46]
Vienanarės žirklės, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia

papildomą pelną iš svečių prekybos, atkirto svečius nuo Vilniaus miesto ekonominio užnugario, vidaus rinkos. Šios priemonės sudarė palankias sąlygas Vilniaus pirklių pajamoms didėti, sustiprino jų konkurencinę galią vidaus ir užsienio prekyboje. Tačiau Vilniaus miestiečių bandymai įsteigti Vilniuje sankrovą per miestą gabenamoms prekėms nebuvo valdovų palaikyti ir pasibaigė nesėkmingai.

XV a. antrojoje pusėje Vilniuje pradėjo stiprėti naujas prekybos tarpininkų sluoksnis. Kad būtų lengviau kontroliuoti atvykusių pirklių veiksmus, 1505 m. gauta valdovo privilegija, leidžianti pastatyti svečių namus atvykstantiems rusų pirkliams iš Maskvos, Tverės, Naugardo ir kitų žemių. Svečių namai buvo pastatyti netoli miesto sienos vartų, kelio į Minską–Smolenską–Maskvą pradžioje. Čia atvykę pirkliai demonstruodavo atvežtas prekes [43, 44, 45, 46, 47, 48, 49], būdavo sudaromi sandėriai. Pirkliai iš Vakarų šalių apsistodavo vilniečių butuose, o jų sudaromus sandėrius kontroliavo miesto paskirti pareigūnai.

Svečių teisė neprieštaravo valstybės iždo interesams, o kai kada (pvz., reikalaujant, kad atvykėliai pirkliai keliautų tik nurodytais keliais,

[47]
Šukos, XIV a. pabaiga – XV a. pirmas ketvirtis

[48]
Pusbačio batviršis, XV a.

[49]
Uosinė fleita, XV a.

ar draudžiant jiems prekiauti miesto apygardoje) atitiko ir miesto, ir iždo interesus. Kiekvienam svečių teisę turinčiam miestui rūpėjo, kad svečiai nepasuktų aplinkiniu keliu ar nesiskverbtų į vietinę rinką be tarpininkų. Iždui tokia tvarka lengvino muitinių darbo organizavimą.

Po Lietuvos krikšto ir ypač XV a. pirmojoje pusėje pasibaigus karams su Ordinu, pirkliai naudojosi ne tik senu Baltijos jūros pakrante iš Lietuvos per Prūsus ir Lenkiją į didžiuosius Hanzos miestus ėjusiu keliu, jiems atsivėrė naujos galimybės prekybai naudoti Nemuną.

Tiesa, iki XV a. 1-ojo dešimtmečio pabaigos rašytiniai šaltiniai nemini prekių išvežimu iš Lietuvos į užsienį ir atvežimu besiverčiančių stambių Kauno pirklių, tačiau vandens ir sausumos kelių sankryžoje stovinčio miesto reikšmė sparčiai augo, Kaunas pradėjo įgyti naują prekybinį veidą. Miesto pirkliai kontroliavo ir bene svarbiausią Nemuno žemupio ruožą. Iš Kauno galima buvo plukdyti prekes visomis upėmis, kurios susisiekė su miestu. Kita vertus, XV a. pradžioje Kaunas buvo tarsi užkarda į Lietuvą vykstantiems Ordino valstybės pirkliams. Jau Vytauto ir Jogailos laikais buvo derėtasi ir nuspręsta sukurti palankias sąlygas prekybai. Šiuo požiūriu ypač svarbi buvo Jogailos ir Vokiečių ordino didžiojo magistro Pauliaus Rusdorfo 1424 m. sudaryta Nešavos sutartis, kuri pirkliams garantavo kelionių po Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Lenkijos Karalystės ir Vokiečių ordino teritorijas laisvę. Nereguliarūs santykiai virto nuolatiniais ryšiais, susidarė ir įsitvirtino abiejų pusių pirklių teisių ir laisvių, draudimų ir apribojimų sistema, tai liudija, kad jau egzistavo konkurencija,

kuri kartais virsdavo konfliktais. Kaunas pirmasis sutikdavo iš Vakarų atvykstančius Prūsijos miestų ir kitus Hanzos sąjungos pirklius. Todėl kauniečiams kėlė nerimą nevaržomas svetimšalių pirklių skverbimasis, rūpėjo, kad būtų ir prekybos laisvė, ir apginti vietos pirklių interesai. Neseniai susibūrusi, bet 1408 m. Magdeburgo teisę gavusi Kauno miestiečių bendruomenė jautėsi pajėgi gintis ir 1415 m. iš Vytauto išsirūpino naują privilegiją, kuri patvirtino prieš keletą metų miestui suteiktą Magdeburgo teisę pabrėždama naują svarbų dalyką: kadangi svetimšaliai pirkliai daro Kauno pirkliams nuostolių ir pažeidžia jų teises, jie privalo prekiauti taip, kaip įprasta miestuose, kurie naudojasi šia vokiečių teise.

Pirmosios žinios apie tiesioginius Kauno ir Rygos kontaktus mus pasiekė iš XV a. 2-ojo dešimtmečio. Tada Kaune, greičiausiai prekybos reikalais, du kartus lankėsi Rygos miesto tarybos narys Herbertas. XV a. antrosios pusės šaltiniuose minimi Rygos pirkliai Ernestas Durkopas ir Henrikas Formanas, kurie prekiavo su Kauno pirkliais. Išliko ir Kauno magistrato 1481 m. išduotas dokumentas, bylojantis, kad magistratas skiria rygiečiams Kaune žemės dviem namams pasistatyti. Atrodo, kad šie rygiečiai persikėlė į Kauną ir tapo jo miestiečiais, kaip kai kurie Prūsijos miestų pirkliai. Nuo 1440–1441 m. Kaune veikė Hanzos sąjungos kontora, atvykdavo vis daugiau pirklių iš didžiųjų Europos prekybos centrų, daugiausia iš vadinamųjų prūsų miestų – Dancigo, Torunės, Elbingo ir kt. Šių miestų pirklius masino atsiverianti nauja Lietuvos rinka. Aktyviausi Kaune buvo Dancigo pirkliai. Vieni iš jų ilgesniam ar trumpesniam laikui įsikurdavo mieste, čia sandėliavo prekes, supirktas iš vietos pirklių, taip pat iš bajorų ar net iš valstiečių. Vasarą ir rudenį į Kauną atplaukdavo ištisos Dancigo pirklių laivų, vadinamųjų galerų, flotilės, kurios gabeno druską, pagrindinę savo prekę, skirtą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rinkai. Dancigiečiai dar prekiavo audiniais, žuvimi, geležimi ir prieskoniais. Kaune jų perkamos prekės buvo vaškas, pelenai, kanapės ir kailiai, o atėjus pavasariui iš Kauno buvo plukdoma mediena (Kiaupa, 2004a).

Kijevas vadintas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pietiniais vartais. Tai buvo ne tik graži metafora, bet ir tikrovė. Pro Kijevą judėjo pirkliai ir jų vežamos prekės, tiesėsi ne tik ūkinės, bet ir kultūrinės jungtys su pietų Europa ir su islamo pasauliu, kuris stiprino savo įtaką šioms teritorijoms. Pro Kijevo vartus iš ir į Juodosios jūros uostus keliavo įvairių šalių pirkliai. Pietų stepėse buvo kultivuojama specifinė, kitose Lietuvos valstybės teritorijose nesutinkama, prekybos forma – karavanai. Karavanus dažniausiai suformuodavo Kryme Kafos miesto pirkliai, jie gabendavo rytietiškas prekes daugiausia į Maskvos valstybės žemes. Į

karavanus kartais susiburdavo net iki 1000 žmonių. Toks pirklių ir juos lydinčių asmenų judėjimas teikdavo nemenkas pajamas muitinėms ir karavanus sustojimo vietose aptarnaujantiesiems, todėl pietinių žemių miestai konkuravo dėl karavanų. Dažni totorių puldinėjimai trikdė prekybą šiame regione, bet jos nesustabdė (Яковенко, 1997).

Ūkiškai stiprėjanti bajorija taip pat bandė įvairiais būdais įsiterpti į prekybos erdvę, siūlyti savo dvarų produkciją ir plėtoti susisiekimo paslaugas. Žemvaldžiai, dažniausiai artimi valdovo dvarui, išsirūpindavo išskirtines teises, kad prekybos keliai eitų per jų valdas ar arti jų. Antai Vilniaus vaivada Martynas Goštautas 1527 m. gavo teisę visus pirklius, kurie nesinaudos jo sutvarkytu keliu, einančiu per jo Geranainių dvaro teritoriją, vykdami iš Naugarduko į Vilnių ar priešinga kryptimi, sulaikyti ir prekes atimti (*Lietuvos Metrika*, 2008).

Bajorijos ūkinio aktyvumo apraiškos matomos ir jų įsipareigojimuose statyti tiltus per platesnes upes, dažniausiai ten, kur buvo keltai. Vietoj kelto pastatyti tiltą reiškė pagerinti sąlygas persikelti per upę, ir tai buvo skatintina. Tiek keltas, tiek tiltas, kaip tam tikri transporto mazgai, sutraukdavo daug keliaujančių, prekes gabenančių žmonių. Todėl, be transporto paslaugų, pradėtos teikti ir vadinamosios pastovio paslaugos, kad keliaujantiesiems būtų kur apsistoti, pernakvoti ir pavalgyti. Naujoje veikloje pasižymėjo žydai, kurie turėjo patirties rinkti muitus. Štai 1514 m. valdovas Bresto muitininkui Micheliui (Mykolui) Jozefavičiui Drohičino mieste vietoj senojo valdovo kelto per Bugo upę leido pastatyti tiltą ir ant to tilto rinkti muitą. Taip pat jam buvo suteikta teisė pastatyti namą sargybai ir smuklę (*Lietuvos Metrika*, 2002).

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. buvo renkama daug įvairių muitų ir kitų mokesčių už prekių gabenimą, jų pardavimą, paslaugas pirkliams, formavosi muitinių tinklas, kuris aprėpė visą valstybės teritoriją. Centrinės muitinės veikė didžiojo kunigaikščio miestuose (Vilniuje, Kaune, Breste, Bielske, Naugarduke, Minske, Mogiliave, Polocke, Vitebske, Smolenske, Dorogobuže, Viazmoje, Kijeve, Vladimire, Lucke), smulkiosios muitinės buvo išsidėsčiusios valdovui ir privatiems asmenims priklausančiose valdose. XV a. antrojoje pusėje jau galima matyti konkrečių centrinės valdžios įtakos muitinių administravimui apraiškų. Pagrindinėse muitinėse kartu su daugybe įvairiausių muitų muitelių buvo renkamas vienodas didysis valdovo muitas (*великое, головное, господарское мыто*). XVI a. pradžioje pradėta įgyvendinti Naujųjų muitų politika. Ir nors išliko pagal paprotinę tvarką renkami vadinamieji senieji muitai, o naujieji buvo tiesiog sudaryti kaip naujas precedentas, naujieji muitai

buvo administruojami visai kitais principais, o muitinių nuomos sutartyse atsirado senųjų ir naujųjų muitų nuomos. Naujieji muitai buvo skirti senos apmuitinimo tvarkos beveik nepaliestoms, daugiausia didesniu kiekiu eksportuojamos prekėms: galvijams, visokių rūšių apdirbtoms ir neapdirbtoms gyvulių odoms, linams, kanapėms. Žygimanto Senojo valdymo pradžioje beveik visoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje buvo sukurtas naujų vaško ir druskos muitinių-sandėlių tinklas, kuriame galiojo valdovo nustatytas muito tarifas.

Muitinių tinklas telkė, vienijo Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę kaip ekonominę erdvę. Anot Laimonto Karaliaus, XV a. pabaigoje Lietuvos Metrikoje pasirodžiusi naujo tipo dokumentacija – muitinių nuomos dokumentai liudija, kad buvo pereita prie bendros, centralizuotos, visai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijai pritaikytos muitinių valdymo tvarkos, kurią įteisino sutarčių dokumentai. Nuomos raštai nustatydavo muitininko finansinius įsipareigojimus valdovui, o muitininkų finansinėse ataskaitose iždui buvo dokumentuojama, kaip laikomasi sandėrio sąlygų ir, svarbiausia, kiek muitininkas įnešė į iždą pinigų. Visa aptariamo laikotarpio iždo operacijų apskaitos ir kontrolės raštvedybos sistema racionalizavo valstybės iždo organizaciją.

Iš muitinių nuomos dokumentų taip pat matyti, kad nebuvo paisoma, ar nuomininkas teritoriškai susijęs su vieta, kur jam išnuomojama muitinė. Pelningos Brastos, Polocko, Smolensko, Lucko, Kijevo ir kitos Rusios muitinės buvo išnuomojamos Vilniaus, Trakų, Kauno miestiečiams, formavosi muitininkų ir muitų atpirkėjų sluoksnis, kuriame vis tvirtesnes pozicijas pradėjo užimti vietiniai žydai ir Trakų bei Lucko karaimai. Antai 1494 m. Lietuvos didysis kunigaikštis išnuomojo Bresto, Drohičino, Gardino ir Bielsko muitų rinkimą Bresto žydams. 1495 m. tas pats valdovas išnuomojo trejiems metams Kryčevo muitus Trakų karaimui Simsai Marchajevičiui. 1505 m. Lucko muitai buvo išnuomoti Trakų vaitui Nikeliui Prokopičiui ir Trakų karaimui Šamakui Danilovičiui (*Lietuvos Metrika*, 2007b).

Šį procesą kuriam laikui pristabdė didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1495 m. paskelbtas draudimas žydams, nepriėmusiems krikščionių tikėjimo, gyventi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Draudimas galiojo iki 1503 metų. Tačiau žydai susigrąžino pozicijas muitinių nuomos versle. Tai liudija 1514 m. Žygimanto Senojo suteiktis Drohičino seniūnui Jonui Zaberezinskiui. Ja Bresto žydui Micheliui Jozefavičiui leidžiama pastatyti tiltą per Bugą ir nuo pirklio vežimo imti po 5 pinigėlius. Taip pat ir 1515 m. Bresto žydams Micheliui ir Izakui Rebičkovičiams bei Mošejui

Mordyševičiui suteikiama teisė Breste trejus metus rinkti muitą, kasmet mokant valdovui po 500 kapų grašių (*Lietuvos Metrika*, 2002).

Muitinės buvo svarbi valdovų ekonominės politikos sritis, kuri leido kontroliuoti prekių judėjimą valstybės teritorijoje, teikė didelės pinigines pajamas ir papildomas galimybes gauti paskolas iš privačių asmenų.

XV ir XVI amžių sandūroje pradėjo keistis prekių nomenklatūra, rinkoje atsirado naujų tiekėjų. Šiuos pokyčius sukėlė didėjanti grūdų ir žaliavų, labiausiai miško ir jo produktų – pelenų, potašo ir pan., paklausa. Vis daugiau grūdų ir miško medžiagos Lietuva eksportavo į Vakarų Europą. Nemunu, kaip ir Dauguva, pradėta plukdyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemvaldžių produkciją. Rinkoje pasirodė žemvaldžiai prekiautojai, kurie buvo suinteresuoti parduoti savo produkciją ir tuo rūpinosi. Tačiau reikia atsiminti, kad bajorai negalėjo patys užsiimti prekyba, šį darbą atlikdavo jų dvarų tarnautojai arba samdyti pirkliai. Palivarkuose išauginti grūdai buvo gabenami vandens keliais į didžiuosius Baltijos jūros uostus – Rygą, Karaliaučių, o iš ten vietos pirkliai supirktą produkciją išplukdydavo į Vakarų Europą.

Lietuvos turguose vis dažniau pasirodydavo Dancigo ir kiti vokiečių pirkliai, kurie, apeidami Hanzos sąjungą, užmegzdavo tiesioginius kontaktus ne tik su vietos pirkliais, bet ir su gamintojų žemvaldžių atstovais, ignoruodami savo kontoros Kaune tarpininkavimą lankydavosi Vilniuje, prašydavo Ordino didžiojo magistro ir Lenkijos karaliaus, kad padėtų jiems gauti palankesnių sąlygų prekybai Lietuvoje. Šaltiniai liudija, kad kartais jiems pasisekdavo. Antai 1514 m. vokietis Hanusas Baltasis (Belyj) gavo teisę valdovams priklausančiose Punios, Darsūniškio, Birštono ir Vilkijos giriose turėti 4 būdas ir verstis miško verslu. Už tai valdovo iždui vokietis turėjo sumokėti 200 kapų grašių, ir muitą mokėti, kaip visi moka (*Lietuvos Metrika*, 2002). Tokie faktai liudija, kad Hanzos aukso amžius ėjo link pabaigos, apie 1530 m. buvo uždaryta jos kontora Kaune.

Kita viduramžių Europos prekybos forma buvo mugės, per kurias nebuvo jokių apribojimų ir kiekvienas pirklys galėjo laisvai parduoti ir pirkti. Jų laikas įvairiuose miestuose būdavo nustatomas tokia tvarka, kad pirkliai galėtų keliauti iš vienos mugės į kitą. 1441 m. pagal Kazimiero privilegiją Vilniui buvo suteikta teisė kasmet rengti po dvi muges. Jos prasidėdavo sausio 6 d. ir rugpjūčio 15 d. ir kiekviena tęsdavosi po 8 dienas. Vilniaus mugės buvo populiarios, į jas atvykdavo daug pirklių iš užsienio šalių. Patys Vilniaus pirkliai vykdavo į muges Lenkijos, Vokietijos, Čekijos, Nyderlandų miestuose, kur užmegzdavo prekybinius ryšius, sudarydavo sandorius su kitų Europos šalių pirkliais. Vilniaus ir Kauno pirkliai

XV a. per Dancigą palaikė asmeninius ryšius su Nyderlandų, Flandrijos, Anglijos pirkliais.

Teisę rengti muges turėjo ne tik sostinė, bet ir kiti miestai bei miesteliai, ypač tie, kurie buvo prekybai patogiose vietose. Tokią tiems laikams tipišką didžiojo kunigaikščio privilegiją 1516 m. gavo Trakų vaivada dvaro maršalas Grigalius Astikaitis. Jam buvo leista Žadiškių dvare steigti miestelį, jame turėti turgų ir rengti 4 muges per metus, laikyti smukles, Neryje įrengti užtvarą ir ten rinkti muitą. Tais pačiais metais valdovas patenkino Trakų miesto vaito, tarėjų ir burmistrų, ir visų miestiečių, katalikų, stačiatikių ir karaimų, prašymą ir leido mieste kasmet rengti po 2 muges, per kurias atvykę pirkliai galėtų tarpusavyje laisvai prekiauti be muito. Be to, įpareigojo pirklius iš Vilniaus į Kauną ir iš Kauno į Vilnių važiuoti per Trakus (*Lietuvos Metrika*, 2002).

Vietinės nedidelių miestų ir miestelių mugės taip pat buvo svarbios, jos ne tik pritraukdavo iš kitų šalių atvykstančius pirklius, bet į jas susirinkdavo ir aplinkinių valdų gyventojai bajorai ir valstiečiai, mezgėsi nauji prekybiniai kontaktai, plėtojosi prekiniai piniginiai santykiai, stiprėjo vidaus rinka, brendo naujos kartos ankstyvųjų Naujųjų laikų prekybos organizatoriai.

3. Krikštas keičia kraštovaizdį

3.1. Tarptautinis Lietuvos krikšto kontekstas

Viduramžių katalikiškosios Europos žmonės Valstybę ir Bažnyčią suvokė kaip dvi valdžias, sąveikaujančias ir papildančias viena kitą. Iš tiesų tarp šių jėgų vyko intelektinis dialogas ir mainai. Iš pradžių jame dalyvavo tik pasaulietinio ir bažnytinio elito žmonės, aukštieji valstybės pareigūnai ir Bažnyčios tarnai. Vėlyvaisiais viduramžiais į šį procesą įsitraukė ir visuomenė. Plintant raštingumui ir steigiantis universitetams pradėta svarstyti, kaip pasidalyti valdžią bei galią ir kaip religinėje politinėje erdvėje galėtų sugyventi pasaulietinė ir bažnytinė valdžios, kurioms atstovavo intelektinis elitas. Visuomenės viešąją erdvę drebino kova tarp universitetuose subrandintų teisinių pažiūrų ir teologijos mokymo, buvo gvildenama valdovo valdžios prigimtis, jos santykis su Bažnyčia, popiežiaus valdžios apimtis, jo santykis su visai tikinčiųjų bendrijai atstovaujančiu Bažnyčios visuotiniu (ekumeniniu) susirinkimu.

Lietuvos pagoniškoji valstybė ir visuomenė vėlyvaisiais viduramžiais šiuo požiūriu buvo kitokios. Iki krikšto Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Valstybės ir Bažnyčios sąlyčio erdvę sudarė tarsi dvi palyginti menkai sąveikaujančios dalys: viena buvo pagoniška, kita – krikščioniška. Krikščionybei čia atstovavo Rytų bažnyčios stačiatikybė, tačiau stačiatikių dvasininkija neturėjo valstybinės valdžios galių, buvo atskirta nuo valstybės valdymo, sutelkto į pagonių rankas. Šiuolaikiniai Nyderlandų istorikai Vimas Blockmansas ir Peteris Hoppenbrouwersas atkreipia dėmesį, kad Lietuva yra vienintelis atvejis Europos viduramžių istorijoje, kai krikščionybė nedalyvavo valstybės kūrime. Ir čia pat pabrėžia, kad tik po krikšto, Vytauto valdymo laikais, Lietuva pasiekė sėkmės viršūnę.

Šitoje vietoje derėtų prisiminti, kad Lietuvos valstybės kūrėjas Mindaugas buvo pakrikštytas 1251 m., ir nors valdantieji po dešimtmečio sugrįžo į pagonybę, valstybėje egzistavo nuolatinių kontaktų su krikščionybę išpažįstančiais gyventojais stačiatikiais zona, taip pat su stačiatikiais ir katalikais bendrauta tarptautinėje erdvėje (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.). Tačiau tik XIV ir XV amžių sandūroje prasidėjo tikroji krikščionybės sklaida Lietuvos pagoniškoje visuomenėje, naujasis tikėjimas pasiekė jos gelmes, fiziniame ir dvasiniame kraštovaizdyje paliko ženklus, liudijančius šiuos pokyčius. Kelias į krikščionių bendriją prasidėjo nuo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos ir kelių Gediminaičių dinastijos kunigaikščių krikšto 1386 m. (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.2.1).

1386–1387 m. įvykiai palaidojo Rytų krikščionių Bažnyčios viltis, kad pagonys lietuviai taps stačiatikių konfesinės bendrijos nariais, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenė integruosis į dvasinę bizantiškosios civilizacijos ir Maskvos kunigaikščių kontroliuojamą politinę erdvę. Iš totorių jungo besivaduojanti ir stiprėjanti Maskva tikėjosi, kad dinastinė kunigaikščio Dmitrijaus Doniečio dukters Sofijos santuoka su Jogaila ir jo stačiatikiškas krikštas padės sujungti, į Maskvos valdovų rankas sutelkti stačiatikių gyvenamą senosios Rusios erdvę, kurioje mažuma lietuvių pagonių su valdovu priims stačiatikybę ir pamažu asimiliuosis. Tačiau šios viltys netapo realybe. Priešingai, kai Lietuva pasirinko katalikišką krikštą ir sudarė dinastinę uniją su Lenkijos Karalyste, sustiprėjo Vakarų krikščionių Bažnyčios ir katalikiškosios Europos pasaulietinių jėgų įtaka. Maža to, atsivėrė galimybės propaguoti katalikybę tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikių ir plėsti politinę įtaką Rytų Europoje (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.2.5–2.6).

Integruotis į senas katalikybės tradicijas puoselėjančią Vakarų ir Vidurio Europą nebuvo lengva. XIV a. pabaigoje iš pagonybės išnirusią Lietuvą ir katalikiškąją Europą skyrė praraja, kurią naujakrikščių telkia-

ma visuomenė turėjo įveikti, arba išnykti, kito pasirinkimo nebuvo. Kita vertus, su vėlyvu krikštu Lietuva gavo intelektinį paveldą – tūkstantį metų kurtą ir tobulintą Vakarų bažnyčios ir valstybės sąveikos sistemą, kurią reikėjo tik perimti ir deramai pritaikyti.

Tarptautinės Lietuvos krikščioninimo aplinkybės pirmaisiais dešimtmečiais taip pat nebuvo palankios. Krikštas vyko per didįjį 1378–1417 m. Vakarų bažnyčios skilimą, kuris padalijo katalikiškosios Europos valstybes į dvi konkuruojančias stovyklas. Anglija, Šventoji Romos imperija, Skandinavijos karalystės, Lenkija, Vengrija, Portugalija liko ištikimos Romos popiežiui Urbonui VI (1378–1389). Prancūzija, Neapolio karalystė, Ispanijos karalystė ir Škotija palaikė Avinjone išrinktą Klemensą VII (1378–1394). Skilimo nepavyko sustabdyti ir Bažnyčios susirinkimui. 1409 m. susirinkęs Pizoje susirinkimas abu popiežius paskelbė eretikais ir nušalino, išrinko naują popiežių Aleksandrą V (1409–1410), po jo – Joną XXIII (1410–1415). Tačiau abu nušalinti popiežiai nepasitraukė, Katalikų bažnyčioje atsirado net trys popiežiai. Skilimą pavyko panaikinti tik Konstanco bažnytiniam susirinkimui (1414–1418), kuriame buvo vienbalsiai išrinktas ir visuotinai pripažintas vienas popiežius Martynas V (1417–1431). Tačiau ir po Konstanco susirinkimo tarp pasauliečių valdovų ir Bažnyčios tęsėsi arši konkurencija dėl įtakos, tarp imperatorių ir popiežių dėl valdžios ir galios. Naujas stiprus priešpriešos proveržis tarp konciliaristų ir neribotos popiežiaus valdžios šalininkų įvyko Bazelio bažnytiniame susirinkime (1431–1439).

Vėlyvaisiais viduramžiais katalikiškos Europos bendruomenės gyvenimą destabilizavo ir pasklidusios įvairios radikalios Bažnyčios reformos idėjos. XV a. pradžioje tik krikščionėti pradėjusią Lietuvos visuomenę pasiekė žymaus religinio disidento Jano Huso (1369–1415) idėjos, už kurias Konstanco susirinkime jis buvo pasmerktas ir sudegintas. Beje, Prahos universitete, kurio profesoriumi ir rektoriumi buvo eretikas Husas, XV a. pirmajame dešimtmetyje egzaminus bakalauro ir magistro laipsniui įgyti laikė Motiejus iš Vilniaus, būsimas Žemaičių ir Vilniaus vyskupas.

Naujakrikščiai lietuviai, o po keleto dešimtmečių ir žemaičiai, buvo panardinti į šią sudėtingų vidinių konfliktų draskomą Europos visuomenės gyvenimo terpę. Popiežiai Urbonas VI, Bonifacas IX, Jonas XXIII ir Martynas V tapo paskutiniųjų Europos pagonių krikštatėviais. Kita vertus, apsikrikštijusi Lietuva buvo priversta tęsti ginkluotą kovą su kryžiuočiais, kuriuos palaikė popiežius, imperatorius, katalikiškų valstybių valdovai ir riteriai. Lietuva turėjo ginklu iškovoti teisę tapti vėlyvųjų viduramžių Europos katalikiškos bendrijos nare. 1410 m. pergalė Žalgirio mūšyje tapo šios kovos simboliu.

3.2. Kelias iš alkvietės į bažnyčią

Kaip iš tikrųjų vyko tautos atsisveikinimas su pagonybe, nedaug težinoma. XIV a. pabaigos – XV a. pradžios šaltiniai nėra iškalbingi, o ir išlikę liudijimai – ne visai patikimi. Juk šią informaciją paliko kitų Europos kraštų suinteresuoti krikščionys katalikai, viduramžių žmonės, kurie nuoširdžiai tikėjo, kad pagonybė yra klaidingas tikėjimas, kurį būtina sunaikinti. Dažniausiai šie pasakotojai patys nedalyvavo Lietuvos krikšto akcijose, nebuvo susipažinę ir su lietuviškąja pagonybe. O pati pagoniškoji kultūra nepaliko raštiškų tų įvykių liudijimų. Todėl galima manyti, kad į šaltinius patekusios žinios buvo gautos netiesiogiai. Tiesa, rašiusieji apie pagonybės naikinimą galėjo remtis mums šiandien nežinomais žodiniais pasakojimais, bet labiau tikėtina, kad jie rašė pasitelkę analogijas, savaip įsivaizduodami Lietuvos ir Žemaitijos pagonybę.

Štai Katalikų bažnyčios aukščiausiojo ganytojo popiežiaus Urbono VI 1388 m. kovo 12 d. bulėje, kurioje jis paveda Poznanės vyskupui Dobrogostui paskirti vyskupą ir kitus dvasininkus į Vilniuje pastatytą katedrą, parašyta:

> „Neseniai gi šviesiausiasis Kristuje mūsų sūnus karalius Vladislovas ir šviesiausioji mūsų duktė Lenkijos karalienė Jadvyga aiškiai mums pranešė, jog pats karalius po to, kai įkvėptas mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus (kuris yra tikroji šviesa ir amžinos šviesos spindesys) ir apšviestas Šventosios Dvasios malonės, nusimetė stabų vergovę, atsižadėjo klaidatikystės tamsos ir priėjo prie tikro ir teisingo katalikų tikėjimo pažinimo, atgimęs šventame krikšto šaltinyje, tam tikroje vietoje, gausiai apgyventoje, vadinamoje Vilniumi, kur pats karalius prieš minėtą krikštą, kaip ir lietuviai bei kiti netikintieji, kažkokioje šventykloje prietaringai garbino išgalvotus dievus ir stabus, šią šventyklą išgriovė, stabus sutriuškino ir sudaužė į gabalus, o toje vietoje liepė pastatyti Švenčiausiosios ir nedalomos Trejybės bei Palaimintosios Dievo Motinos Mergelės Marijos ir palaimintojo Stanislovo garbei bažnyčią, kurią pakankamai aprūpino...“ (*Baltų*, 1996.)

Šiuolaikiniai tradicinės pagoniškos religijos kaitos tyrinėtojai supranta, kad labai sunku pažinti grynąją sakytinę kultūrą, kad papročių, socialinių darinių ar vertybių kitimas sunkiai pastebimas ir išsaugomas atmintyje, o užrašytas praeities paveikslas gali būti labai iškreiptas. Tačiau jų žinių patikimumą sutvirtina šimtai išlikusių dvasinės kultūros paminklų, senųjų šventviečių – šventųjų kalnų, laukų, miškų, ežerų, pelkių, upių, šaltinių, daubų, įgriuvų, medžių ir akmenų – tyrimai.

[50]
Aukštai virš aplinkinių laukų iškylantis alkakalnis – Erkšvos alkos kalnas (Skuodo r.).

Šiandien žinome, kad ir įvedus krikščionybę senųjų Lietuvos šventviečių tradicijos neretai dar gyvavo savo grynuoju arba pakitusiu pavidalu. Atrodo, iš tų laikų mūsų dienų kraštovaizdyje yra likę alkos kalnai, saulėkalniai, kupoliakalniai, šatrijų kalnai, šventi miškai, ąžuolai, akmenys; šventežeriai, šventupiai, raganinės, velnio duobės [50, 51, 52, 53]. Juos tyręs Vykintas Vaitkevičius daro prielaidą, kad kai kuriose vietovėse, daugiausia Žemaitijoje, alkos kalnai ir įvedus krikščionybę, matyt, dar atliko senųjų šventviečių funkcijas, kol ilgainiui ten vykstančios apeigos įgavo sinkretinį arba visiškai krikščionišką pobūdį. Tipiška tokia šventvietė – Birutės kalnas Palangoje. Ši šventvietė, manoma, su specialiu paleoastranominiu įrenginiu – stulpų sistema žiemos ir vasaros saulėgrįžų bei kitų kalendorinių švenčių datoms nustatyti, buvo apleista XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje. Šventus miškus XIV ir XV amžių sandūroje mini ir Vokiečių ordino karo kelių į Lietuvą aprašymų sudarytojai (pvz., šventas Ašvietės miškas buvo į vakarus nuo Kaltinėnų, prie Ašvijos upės; šventas miškas prie Nemakščių; Šventaragio giria į vakarus nuo Kražių) (*Baltų*, 1996). Nykstant šventosioms girioms ir miškeliams, daug juose

[51]
Naujosios Ipilties alkakalnis, vadinamas Alkos kalnu (Kretingos r.)

[52]
Šventu laikomas 5,8 m apimties ąžuolas – Ardiškis (Širvintų r.)

gyvenusių mitinių ir religinių pagoniškų dvasių buvo perkelta į pavienius medžius. Nuo XVI–XVII a. istoriniai šaltiniai dažniau kalba ne apie miškų, o apie medžių, paprastai šventais laikytų ąžuolų, garbinimą.

Kitaip ir būti negalėjo. Nepažįstanti katalikybės tradicijų pagoniškoji Lietuvos visuomenė susilietė su Vakarų krikščionybės mokymu ir Baž-

[53]
Šventaragiai (Kelmės r.). Praeityje čia augusią šventą žemaičių giraitę mena 4,8 m. apimties ąžuolas laukuose.

nyčios organizacija. Nauji tikėjimo pavidalai atėjo iš menkai pažįstamos Lenkijos arba iš priešiškos su kryžiuočių agresija kovojantiems žmonėms aplinkos – iš Prūsijos ir Livonijos miestų, ir apskritai iš Vokiečių ordino valstybės. Pirmieji katalikų dvasininkai buvo atvykėliai, dauguma jų nemokėjo lietuvių kalbos, tai stabdė visuomenės krikščionėjimo spartą. Tačiau tiek Bažnyčia, tiek valdovai Jogaila ir Vytautas suprato šią problemą. XV a. Lenkijos kronikininkas Jonas Dlugošas rašė, kad pats Jogaila išvertė poterius į lietuvių kalbą. Istorikai abejoja šių žodžių patikimumu, tačiau jie parodo, kad mokančių lietuvių kalbą dvasininkų poreikis valdovo ir Bažnyčios aplinkoje nebuvo ignoruojamas. Vis dėlto gana ilgą laiką krikšto skleidėjai nepajėgė išspręsti šios problemos, nes nebuvo ganytojų darbui paruoštų vietos gyventojų.

Katalikybės sklaida Lietuvoje buvo palyginti sklandus, taiki ir nesuskaldė visuomenės. Kodėl ilgai išlaikę pagonybę naujakrikščiai taip nesipriešino naujajam tikėjimui? Galvojama, kad svarbų vaidmenį suvaidino tai, kad lietuvių pagonybė nebuvo agresyvi krikščionybei priešiškų įsitikinimų sistema, nebuvo ji ir uždara, vienoje valstybėje ilgai sugyveno su

krikščionių stačiatikių tikėjimu. Neagresyviai buvo diegiama ir katalikybė. XIV ir XV amžių sandūroje Lietuvoje ir Žemaitijoje nebuvo užgesintos visos šventosios ugnys, nebuvo drąstiškai draudžiamos ir kitos pagonybės išpažinimo praktikos, nors spaudimo, be abejo, būta. Matyt, pereinamojo laikotarpio žmonių kartai, o gal ir kartoms, daugeliu atvejų buvo leista nueiti natūraliai, išsinešant ir pagonybę kaip tikėjimo sistemą.

Svarbus pagonišką visuomenę krikštui palankiai nuteikiantis veiksnys buvo Lietuvos valdovų Jogailos, Vytauto ir kitų Gediminaičių dinastijos kunigaikščių dalyvavimas skleidžiant krikščionybę. Tokią valdovų laikyseną XIV a. pabaigoje lėmė visų pirma politiniai dinastijos ir Lietuvos valstybės interesai. Lietuvos sostinėje Vilniuje pradėtas krikštas turėjo reikšti visų lietuvių atsisakymą nuo pagonybės, buvo tik laiko klausimas, kada ir kurioje atskiroje žemėje ar srityje pagonys bus krikštijami. Tikėtina, kad kai kur krikščioninimas užsitęsė iki Jogailos vaikaičių kartos.

Valdovai ne tik steigė ir materialiai rėmė pirmąsias katalikų bažnyčias, rūpinosi steigti vyskupijas ir parapijas. XV a. pirmaisiais dešimtmečiais Jogaila ir Vytautas, nors patys vis dar kovojo su kryžiuočių agresija, rėmė tarptautines akcijas, nukreiptas prieš kitus kitatikius – totorius ir turkus, ir skelbėsi esantys prieš juos nukreiptų kryžiaus žygių dalyviai. 1399 m. gegužės 5 d. popiežius Bonifacas IX paskelbė kryžiaus žygio bulę kviesdamas visus krikščionis padėti Lenkijos karaliui ir aukščiausiajam Lietuvos kunigaikščiui Jogailai kovoti prieš totorius, turkus ir visas kitas barbariškas gentis, puldinėjančias Lenkijos Karalystę, Lietuvą, Rusią, Podolę ir Valakiją. Ir vėliau, XV a. pirmaisiais dešimtmečiais, Jogaila ir Vytautas dalyvavo tarptautiniuose kryžiaus žygiuose prieš totorius ir turkus. Vytautas dar gyvas įgijo tikybos didvyrio šlovę. Jam mirus, abu pretendentai į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostą – Švitrigaila Algirdaitis ir Žygimantas Kęstutaitis – kreipdamiesi į visuotinius Bažnyčios susirinkimus su prašymais juos palaikyti pabrėžė, kad jie kariauja prieš totorius ir kitus krikščionybės priešus.

Socialiniu požiūriu po Lietuvos ir Žemaitijos krikšto pagonybė neteko kilmingųjų palaikymo, o organizaciniu požiūriu buvo sugriauta jos atrama – nuolat veikiančios šventvietės, traukėsi ir jas puoselėjantys senojo pagonių tikėjimo išpažintojai. Sparčiausiai katalikybė sklido aukštuosiuose visuomenės sluoksniuose, įgaudama tradicines europines raiškos formas. Ar po krikšto pirmosios kartos krikščioniškas tikėjimas buvo nuoširdus, galima tik spėlioti. Gintaras Beresnevičius atkreipia dėmesį, kad 1410 m. Žalgirio mūšyje dalyvavę žemaičiai formaliai vis dar buvo pagonys, bet jau 1415 m. žemaičiai, kurie atvyko į Konstanco bažnytinį

susirinkimą, liudijo esantys uolūs krikščionys. Tai rodo, kad Žemaitijos bajorija į krikštą žvelgė pakankamai pragmatiškai, persiorientavo į krikščionybę ir stengėsi pasinaudoti jos teikiamomis galimybėmis išlaikyti ar sustiprinti socialinį statusą.

Krikščionėjimas sparčiausiai vyko Lietuvos valstybinio politinio gyvenimo branduolyje. Pirmiausia krikščionybė įsigalėjo miestuose (čia ir iki krikšto gyveno daug krikščionių, vietos stačiatikių ir atvykėlių iš kitų kraštų) ir parapijų centruose. Provincijoje procesas dėl pasiruošusių katalikybę platinti dvasininkų stygiaus buvo kur kas lėtesnis, paliktas savieigai. Todėl nuo valstybės centrų nutolusiose kaimo vietovėse dar ilgai viena šalia kitos sugyveno senoji pagonybė ir naujasis krikščionių tikėjimas. Kai kurie religinės tradicijos elementai gyvavo tol, kol išmirė paskutiniai jos išpažinėjai, užkietėję pagonys, karta, kurią tradiciškai palaidojo ugnyje.

Valstiečiai, kurie neperėmė tradicijos kaip visumos, perėmė tik jos žemdirbiškąjį aspektą. Kaimo religingumas pirmiausia apėmė kalendorines, ypač derliaus, šventes. Čia pamažu kūrėsi tam tikri, iš pradžių kiek padriki, mišrūs religiniai dariniai, kurie nors ir perėmė kai kuriuos senojo pagonių tikėjimo elementus, tačiau veikė pagal savo vidinius dėsnius. Viešos pagoniškos apeigos privatėjo, darėsi šeimos, giminės, kaimynų šventėmis, ilgainiui pagonių dievų vietą užėmė abstraktūs vaizdiniai. Pagonybė nyko palikdama pėdsakus naujos katalikų tikybos praktikose. Kaimo bendruomenė ir toliau šventė kalendorines šventes, tačiau jos, bažnyčiai tarpininkaujant, buvo įteisintos kaip krikščioniškos. Jei kaimas netūnojo kur nors glūdumoje, jei jį pasiekė netoli esančios bažnyčios įtaka, kažin ar toks Lietuvos kaimas labai skyrėsi nuo to meto panašaus kaimo Lenkijoje. Kita vertus, katalikų bažnyčios įtaka nebuvo tokia stipri, kad per trumpą laiką iššluotų visus senojo tikėjimo reliktus. Be to, šie pagonybės likučiai netrukdė krikščionybei, nebuvo jai pavojingi. Provincijoje šis atsisveikinimas su pagonybe galėjo užsitęsti iki pat XV a. pabaigos, o atskirais atvejais ir ilgiau, bet jau tik kaip intarpai į pasikeitusią aplinką (*Lietuvos Didžiosios*, 2001).

3.3. Krikščioniškųjų vertybių sklaida, arba nauji kasdienybės pavidalai

Krikštas pakeitė Lietuvos kraštovaizdį, prismaigstė medinių ir mūrinių katalikų bažnyčių siluetų. Tai buvo neįprastos, provincijoje net nematytos formos pastatai, kurie kūrė naują erdvę. Bažnyčia virto miesto, miestelio

[54]
Zapyškio bažnyčia

ar kaimo architektūriniu traukos centru. Keitėsi ir dvasinio gyvenimo kraštovaizdis. Katalikybė Lietuvos visuomenės kasdienybei suteikė anksčiau nepažintų formų, skatino atrasti naujas vertybes. Gotikinių bažnyčių architektūra išsiskyrė iš aplinkos, o jų vidaus dekoras diegė naują turinį [54]. Paveikslai, skulptūros, tikėtina, dažnai stipriau veikė emocijas ir įtaigiau perteikė naujojo tikėjimo prasmes nei svetima, nesuprantama kalba kalbantis kunigas. Bažnyčių varpai, tie neatskiriami viduramžių Europos žmogaus gyvenimo palydovai, pripildydavo erdvę skambėjimo, kuris vertė suklusti, susimąstyti. Sunkiau atsakyti į klausimą, ar pradiniu krikščionėjimo laikotarpiu besimeldžiantieji suprato krikščioniškos maldos esmę. Tačiau nereikia abejoti, kad meniniai krikščionybės sklaidos pavidalai praturtino naują tikėjimą priėmusiųjų dvasinį gyvenimą, atnešė jam naujų formų.

Krašto krikščioninimo naštą prisiėmusieji suprato meno poveikio galią ir rūpinosi, kad įsteigtuose maldos namuose netrūktų meniškai įtaigių liturginių indų, drabužių, kitų reikmenų [55, 56, 57, 58, 59, 60]. Žinoma, kad Lietuvoje liturginius drabužius Bažnyčiai dovanojo krikšto

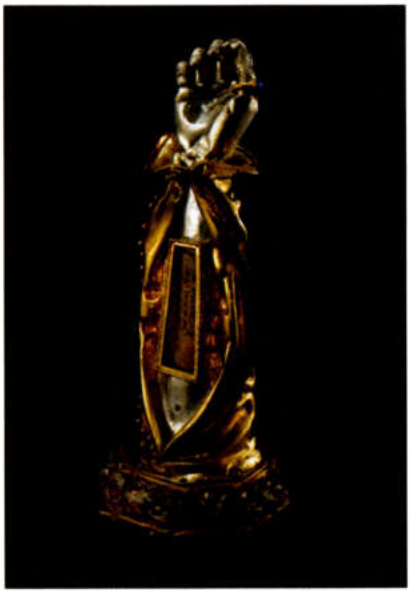

[55]
Šv. Stanislovo relikvijorius. Lietuva, Vilnius, arba Vidurio Europa, XIV a. pabaiga – XVI a. pradžia

[56]
Taurė, Lenkija, Gdanskas, XV a. antroji pusė

[57]
Stipula (procesijų lazda), Lietuva, Vilnius, arba Vidurio Europa, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia

organizatorių Jogailos ir Vytauto žmonos. Dosnumu Vilniaus katedrai XV–XVI a. išsiskyrė Jogailos sūnaus Kazimiero žmona Elžbieta Habsburgaitė. Iki XVI a. pabaigos čia buvo išlikusios bent šešios jos dovanos. Dalis jų buvo skirta senajai Karališkajai koplyčiai, 1484 m. pastatytai prie Katedros šiaurinės sienos mirusiam Kazimiero Jogailaičio ir Elžbietos Habsburgaitės sūnui Kazimierui atminti.

Vienas dosniausių katedros, stovėjusios 1387–1419 m., fundatorių buvo pirmasis Vilniaus vyskupas pranciškonas Andrius. Jis ne tik šalia Vilniaus katedros pastatė pirmąją koplyčią, bet 1398 m. spalio 27 d. Katedrai ir savo koplyčiai užrašė stalo sidabro rinkinį, brangiausių sidabrinių auksuotų liturginių indų, kitų reikmenų, puošnių bažnytinių drabužių, knygų. XV a. dosni Bažnyčiai buvo turtinga, turinti valstybės gyvenimui

[58]
Vyskupo žiedas, Lietuva, Vilnius, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia. Žiedas rastas XX a. pradžioje Vilniaus katedros požemių kriptoje.

[59]
Vyskupo žiedas. Lietuva. Vilnius, XV amžius. Žiedas, kurio akyje buvo relikvijų talpykla, rastas XX a. pradžioje Vilniaus katedros požemių kriptoje.

įtakos didikų Goštautų giminė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Jonas Goštautas, mažamečio Kazimiero Jogailaičio globėjas, jo sūnus Trakų vaivada Martynas Goštautas XV a. antrojoje pusėje prie pietinės Vilniaus katedros sienos pastatė vieną pirmųjų koplyčių ir dosniai ją aprūpino. Albertas Goštautas rūpinosi ne tik Vilniaus katedra. Geranainyse pastatęs Šv. Mikalojaus parapinę bažnyčią apdovanojo ją ir bažnytiniais daiktais. Tarp dovanų Geranainių bažnyčiai buvo ir didelė sidabrinė monstrancija, skirta ypatingoms šventinėms apeigoms, ji išlikusi iki mūsų dienų.

Kalbant apie bažnyčioms dovanotas brangias ir puošnias dovanas kaip apie priemonę, kuri turėjo paskatinti krikščionybės sklaidą visuomenėje, svarbu nepamiršti, kad šiuos bažnytinius daiktus, dažnai tikrus meno kūrinius, per iškilmes Vilniaus katedroje ir kitose bažnyčiose matydavo visi susirinkusieji. Tai ne tik ugdė naujakrikščių religingumą, bet ir formavo naują kultūros supratimą.

Bažnytinė muzika buvo dar viena naujovė, kuri pasirodė Lietuvoje po krikšto (stačiatikių giedojimas buvo nuo seno žinomas, bet praktikuotas tik stačiatikiškoje terpėje). Šaltiniuose yra liudijimų, kad naujakrikščių dinastijos valdovai Gediminaičiai/Jogailaičiai puoselėjo bažnytinės mu-

[60]
Arnotas. Lietuva arba Vokietija, XVI a. pradžia

zikos tradicijas. Istorikai išaiškino, kad 1407 m. Vytautas skyrė Vilniaus katedros muzikantams lėšų iš savo valdų. Kiek vėliau Katedroje giedojo dvylikos klierikų giedotojų choras. Palyginimui galima pasakyti, kad Lenkijoje tokio dydžio choras buvo tik arkivyskupijos centre Gniezne, o sostinės Krokuvos katedroje giedojo tik 10 klierikų.

Katalikų dvasininkus išskyrė iš aplinkos jų privilegijuota padėtis visuomenėje. Tokią padėtį iš pat pradžių užtikrino išskirtinis valdovų dėmesys, dovanos, skirtos Lietuvos krikšto ir Vilniaus vyskupijos įkūrimo proga. 1387 m. Vilniaus vyskupija iš karto tapo didžiulių žemės valdų Vilniaus mieste ir apylinkėse savininke (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.2.2). Ir vėliau Bažnyčia įvairiomis progomis gaudavo dovanų žemės valdų ir kito turto. Be abejo, ne visos Lietuvoje steigiamos bažnyčios buvo taip turtingai aprūpinamos. Antai Kaune Vytauto funduota parapinė Švč. Mergelės Marijos Gimimo, šv. Apaštalų Petro ir Povilo, šv. Kotrynos bažnyčia 1503 m. gavo valdovo Aleksandro privilegiją, patvirtinančią klebono Jono Zaluskio teisę į jo gyvenamuosius namus ir į sklypą prie bažnyčios, taip pat į Vaistariškių ir Birališkių valdas, buvo duotas sklypas vienoje Neries pusėje su trimis valstiečiais ir visu turtu ir kitas sklypas kitoje Neries pusėje, Žemaitkiemyje, su penkiais valstiečiais. Paskirtos trys dešimtinės

(grūdų, daržovių, vaisių) iš Kauno, Rumšiškių bei Kąrmėlavos dvarų ir žuvies dešimtinė iš Neries upės. Mieste valdovas atidavė bažnyčiai namą su žeme Vylamova, mūrinį namą su sklypu už Šv. Mikalojaus koplyčios, nuo mokesčių atleistą mūrinę smuklę. Vėliau Aleksandras pagerino Kauno parapinės bažnyčios padėtį suteikdamas jai dvi kapas lietuviškų grašių iš miesto smuklių, kurias miesto smuklininkai turėjo mokėti klebonui kasmet Pelenų dieną. Aleksandro suteiktą privilegiją 1507 m. patvirtino ir Žygimantas Senasis. 1524 m. šia Kauno parapine bažnyčia pradėjo rūpintis privatus asmuo – Kauno gyventoja našlė Barbora Juškienė. Ji fundavo bažnyčios Švč. Trejybės altorių, o kunigui išlaikyti paskyrė Šatijų dvarą su trimis valstiečiais, visu jų turtu ir žeme. Be to, altarijai atidavė daržą ir pievą prie Šv. Gertrūdos bažnyčios, Juškonių, Popieliškių daržus, Juškių ir Vaistariškių pievas, du namus Kauno mieste. Fundatorė rūpinosi, kad kunigas būtų aprūpintas visais reikalingais reikmenimis, ypač vynu ir vašku. Už tai kunigas turėjo prie Švč. Trejybės altoriaus kas savaitę laikyti po dvejas mišias. 1524 ir 1528 m. valdovas Žygimantas Senasis patvirtino Juškienės fundaciją (Kamuntavičienė, 2006).

Kitoks nei pasaulietinės buvo ir bažnytinės žemėvaldos statusas. Europoje išskirtinė Katalikų bažnyčios nuosavybė teisiškai buvo įtvirtinta XIV a. pirmojoje pusėje. Popiežiaus Jono XXII dekretai 1323 m. skelbė, kad Bažnyčios nuosavybė nepavaldi imperatoriui, vadinasi, ji nepavaldi pasaulietinei valdžiai. Šią nuostatą patvirtino 1415 m. Konstanco bažnytinis susirinkimas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemvaldžiai pasauliečiai taip pat netruko pajusti privilegijuotą katalikų dvasininkijos padėtį: Bažnyčia buvo atleista nuo prievolių.

Katalikų dvasininkai iš kitų visuomenės narių išsiskyrė ir specifiniu gyvenimo būdu (celibatas), išsimokslinimu bei teise skelbti Dievo žodį, o per jį skleisti pamatines žmonių bendrabūvio taisykles.

Vakarų krikščionybei apimant vis daugiau viešojo ir privataus gyvenimo sričių, Lietuvos visuomenė laikui bėgant vis labiau siejosi su katalikiškąja kultūra. Pastatyti maldos namai ne tik buvo lankomi, bažnyčia tapo svarbia viešojo visuomenės gyvenimo vieta, ir ne tik tikėjimo išpažinimo prasme. Iš jos į visuomenės gyvenimą sklido nauji kasdienybės pavidalai. Kol kas nežinome, ar spartus buvo šis procesas, bet jau galime atpažinti kai kurias jo apraiškas.

Valdovai stengėsi kitiems visuomenės nariams rodyti sektiną pavyzdį. Ypatingą poveikį dvasiniam visuomenės gyvenimui darė viešai rodomas valdovo pamaldumas ir dosnumas Bažnyčiai. Bažnytinių švenčių dienomis valdovai dalydavo išmaldą vargšams ir aukodavo Bažnyčiai. 1499 m.

Aleksandro dvaro sąskaitų knygoje užrašyta: „...daviau du auksinus mišių aukai Lydoje Visų Šventųjų dieną [lapkričio 1 d.], ketvirtadienį, ir dar vieną [auksiną] per Vėlines [lapkričio 2 d.] ten pat Lydoje, penktadienį; [...] daviau auksiną mišių aukai sekmadienį po Visų Šventųjų [šventės] [lapkričio 3 d.] prie Nemuno upės, skaičiuojant 22 grašius už auksiną; vargšams daviau dėl Dievo Lydoje [...]; du auksinus mišių aukai dieną prieš šv. Martyną [lapkričio 10 d.] ir šv. Martyno dieną [lapkričio 11 d.] Naugarduke." Tokių įrašų apie aukas mišioms ir vargšams įvairiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vietovėse, pinigus kunigams, duotus valdovui atvykus ar išvykstant, Aleksandro sąskaitų knygose yra tikrai daug (*Lietuvos didžiojo*, 2007a). Valdovai rodė pamaldumą ir dalyvaudami viešose bažnytinėse procesijose. Tai buvo sena Europos tradicija. Žinoma, kad Vilniuje XV a. buvo organizuojamos Dievo Kūno procesijos, kuriose degančią žvakę dažnai nešė pats Lietuvos didysis kunigaikštis.

Su pagonybe atsisveikinančioje Lietuvoje pradiniu laikotarpiu aktyviausiais katalikiško religingumo ir krikščioniškosios kultūros skleidėjais buvo vienuoliai pranciškonai. Jie traukė tikinčiuosius pasinaudodami kitose šalyse išbandytais pagoniškų apeigų sukrikščioninimo būdais, diegdami kitas kasdienio gyvenimo tradicijas. Papročiai, ritualai vaidino labai svarbų vaidmenį viduramžių kasdienybėje, jie padėjo atriboti vieną socialinę erdvę nuo kitos. Papročių laikymasis, jų gerbimas laidavo skirtingų visuomenės grupių sugyvenimą, mažino konfliktų viešojo gyvenimo erdvėje pavojų. Lietuvos kasdienio gyvenimo normų krikščioninimas įsiterpė į pagoniškų papročių erdvę, keitė joje galiojančias bendrabūvio taisykles kitais, visuomenei dar nepažįstamais, papročiais ir ritualais (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II).

Pranciškonų vienuolynus paprastai steigė didesniuose miestuose, kur buvo galima lengviau užmegzti ryšį su gyventojais. Tokiu įvairių socialinių sluoksnių ir tautybių miesto gyventojų traukos centru Vilniuje XIV a. pabaigoje tapo pranciškonų Švč. Mergelės Marijos Dangun Ėmimo vienuolynas. XV a. pradžioje vienuoliams pranciškonams priklausė Vilniaus priemiestis vakarinėje miesto dalyje už Trakų vartų. Pirmaisiais vienuolių pranciškonų rėmėjais buvo kunigaikščiai Vytautas ir jo brolis Žygimantas, su Jogaila ir Vytautu susigiminiavę Alšėniškiai, artimai su valdovais susijęs Vilniaus pirklys ir diplomatas Hanulas, didikai ir valstybės pareigūnai Goštautai, Radvilos, Svirskiai, Giedraičiai ir kiti. S. C. Rowello tyrimo duomenimis, pranciškonų rėmėjais Vilniuje buvo 93 vyrai ir 47 moterys. Jų dovanoti žemės sklypai Vilniuje, Kenoje, Nemėžyje, Ribiškėse, Medile, Merkinėje, Rukainiuose, Jašiūnuose, maisto

produktai ir pinigai vienuolynui XV a. leido sukaupti didžiulį turtą ir pradėti statyti naują vienuolyno bažnyčią. Už materialias dovanas broliai atsilygindavo dvasinėmis paslaugomis, kokias vienuoliai teikė visuose kraštuose, – rėmėjai, jų giminės ir bičiuliai būdavo paminimi per mišias, dažniausiai švč. Mergelės Marijos švenčių dienomis ir prieš gavėnią, per Sekmines, per Šventojo Kryžiaus išaukštinimo iškilmes ir šv. Liucijos dieną. Sąsajos su gamtos kalendoriumi turėjo naujakrikščiams padėti pritapti prie naujo tikėjimo. Pranciškonai taip praturtėjo, kad XV a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje Vilniaus vyskupijos dvasininkai išsigando išaugusios vienuolių įtakos ir bandė juos išvaryti iš savo vyskupijos. Visoje Europoje diecezinė dvasininkija bijojo vienuolių konkurencijos, nes su populiarumu jiems atitekdavo ir materialinė parama.

XV a. antrojoje pusėje Lietuvoje pradėjo kurtis bernardinai (pranciškonų šaka, vadinamieji observantai). Bernardinų vienuolynai Europoje buvo statomi pagal bendras statybos taisykles. Šios taisyklės buvo sudarytos 1453 m. ir skirtos Austrijos, Čekijos bei Moravijos bernardinų vienuolynams. 1467 m. jos tapo privalomos Lenkijos, o 1468 m. ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bernardinams. Vienuolyno pastatų išdėstymas erdvėje buvo labai reglamentuotas: turėjo būti bažnyčia, bokštas-varpinė, vienuolyno pastatas, sodas ir kapinės. Gyvenamieji pastatai buvo statomi į pietus nuo bažnyčios. Tik gamtinės sąlygos galėjo leisti juos dislokuoti šiaurinėje pusėje. Būtent taip buvo pastatytas Vilniaus bernardinų vienuolyno pastatas – į šiaurę nuo bažnyčios. Kitais atžvilgiais jis visiškai atitinka bendrąsias taisykles.

Pirmoji Vilniaus bernardinų bažnyčia buvo medinė. Kai apie 1475 m. pastatas sudegė, valdovo Aleksandro Jogailaičio lėšomis pradėta statyti mūrinė bažnyčia. Tačiau 1500 m., bebaigiant statyti, pasėdo bažnyčios pamatai, sutrūkinėjo kai kurių navų mūras, sienos pasviro, skliautai grėsė įgriūti. Pagrindinę pastato dalį teko nugriauti. Vienuolyno kronikoje rašoma, kad dėl šios nelaimės kalčiausias buvo spartus nepatyrusių mūrininkų darbas ir nekokybiškos statybinės medžiagos. Apkaltintas ir karališkasis malūnas, kuris kaimynystėje kėlė pavojingas vibracijas. Todėl netrukus malūnas buvo perkeltas toliau nuo bažnyčios, į kitą Vilnios pusę, ir pradėti tvirtinti bažnyčios pamatai. Bernardinų bažnyčios atstatymo darbus rėmė didikai Radvilos. 1520 m. bažnyčia buvo pašventinta. XVI a. 2-ajame dešimtmetyje su bažnyčia baigtas mūryti ir bernardinų vienuolynas.
Nuo pirmųjų gyvavimo metų Vilniaus bernardinų bažnyčią pamėgo didikai ir miestiečiai, savo aukomis ir fundacijomis jie prisidėjo prie bažnyčios išlaikymo ir puošybos. Manoma, kad po bažnyčios rekonstrukcijos

[61]
Bernardinų bažnyčios ir vienuolyno sienų tapyba

(iki 1520) jos viduje buvo freskos [61]. Sienos tapytos tuo metu, kai Europoje jau buvo nusistovėję pagrindiniai „pranciškoniškieji" siužetai, šio ordino šventųjų, ypač šv. Pranciškaus, vaizdavimo tradicijos. Vienuoliai dailės srityje pasižymėjo itin stipriu tradicionalizmu ar net konservatyvizmu, kurdami Lietuvoje, be abejo, jie naudojosi jau susiformavusiais tiek savo ordino bažnyčių dekoro, tiek pagrindinių krikščioniškosios dailės siužetų vaizdavimo principais, o pavyzdžių ieškojo Šventajame rašte, teologiniuose traktatuose, pamokslų iliustracijose, šventųjų atvaizduose. Menotyrininkų teigimu, Vilniaus bernardinų bažnyčios sienų tapyboje juntama vokiškosios grafikos įtaka. Kartu Vilniaus bernardinų bažnyčios dekoro programa yra savita, ji sudaryta atsižvelgus į konkrečias istorines ordino veiklos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje sąlygas ir to meto religinio gyvenimo aktualijas. Tapyba, kaip ir garsieji bernardinų pamokslai, buvo svarbi didaktinė priemonė. Idėjine prasme ji turėjo sietis su XV a. antrojoje pusėje – XVI a. pradžioje bernardinų vykdytomis misijomis. Vilniaus bernardinai turėjo atlikti „Rytų misiją", kurioje ypač daug dėmesio buvo skiriama rytų apeigų krikščionims (stačiatikiams) atversti.

Bernardinų vienuolynas Kaune buvo įkurtas 1468 m. valdovo Kazimiero ir bernardinų provincijos vikaro Marijono pastangomis. Nemuno

ir Neries santakoje pradėtas statyti Šv. Jurgio bažnyčios ir bernardinų vienuolyno ansamblis. Stanislovas (Stankus) Sudivojaitis užrašė vienuoliams sklypą tarp pilies, Nemuno upės ir gatvės, kuri skyrė sklypą nuo miesto. Lėšas vienuolyno statybai paaukojo ir kiti privatūs asmenys: Jonas Vėževičius, Trakų vaivada Radvila Astikaitis ir vienas Karaliaučiaus pirklys. Vienuolynas buvo baigtas statyti 1512–1513 metais. Matydami bernardinus statant didelį pastatų kompleksą, Kauno gyventojai išsigando, kad tie pastatai užgoš miestą, taps tvirtove mieste, kuriame dar beveik nebuvo mūrinių gyvenamųjų namų. Pirmieji mūriniai pastatai, neskaitant XIII a. išmūrytos pilies, buvo dvi XV a. pradžioje pastatytos bažnyčios: Šv. Petro ir pranciškonų Šv. Marijos Ėmimo į Dangų (Vytauto), netoli Nemuno uosto. XV a. antrojoje pusėje atokiau nuo centro, prie svarbių kelių buvo pastatytos dar dvi nedidelės mūrinės bažnyčios – Šv. Mikalojaus ir Šv. Gertrūdos. Pirkliai bijojo, kad vienuolynas trukdys jų prekybai Nemuno ir Neries upėmis, net siuntė popiežiui Inocentui VIII ir valdovui Aleksandrui griežtus protestus dėl jo statybos. Į jų protestus nebuvo reaguota ir XVI a. pradžioje iškilusi bernardinų bažnyčia su vienuolynu ir pilis tapo didžiausiais mūriniais pastatais Kaune.

Su krikščionybe į Lietuvos visuomenės gyvenimą atėjo dar vienas naujas europietiškas reiškinys – šventųjų vietų lankymas, vadinamoji piligrimystė, kaip individualaus ar kolektyvinio maldingumo išraiška ir bendros viduramžių kultūros dalis. XV a. Vakarų krikščioniškajame pasaulyje svarbiausios lankytinos šventosios vietos: Jeruzalė Šventojoje Žemėje, Roma, šv. apaštalo Jokūbo kapas Santjago de Kompostela vietovėje ir Loretas, viduramžiais dar nebuvo gausiai lankomos maldininkų iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Iki XVI a. antrosios pusės kol kas šaltiniai paliudijo tik vieną piligrimystės iš Lietuvos į Šventąją Žemę faktą. 1468 m. Jeruzalę aplankė Aleksandras Soltanas, kuris sujungė piligrimystę su diplomatine misija. 1467–1469 m. Soltanas atliko įspūdingą tais laikais kelionę per visą Europą, lankėsi imperatoriaus Frydricho III dvare Vengrijoje, keliavo per Siciliją, aplankė Romą, pabuvojo Burgundijoje, Kastilijoje, Aragone, Portugalijoje ir Anglijoje, svečiavosi karalių dvaruose, kur buvo vadinamas riteriu iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir buvo apdovanotas Burgundijos kunigaikščio patarėjo bei šambeliono titulu ir Anglijos karaliaus dvaro pareigūnų ženklu – auksine SSS formos grandine.

Piligrimystės tradicijos plėtrą stabdė tai, kad visos lankytinos šventos vietos buvo toli nuo Lietuvos, o pačios Lietuvos teritorijos vėlyvaisiais viduramžiais nepasiekė Vakarų Europos piligrimų kelių tinklas su užeigomis ir tikinčiųjų brolijų globojamais nakvynės namais. Todėl pradėta

ieškoti kitų būdų piligrimystei plėtoti. 1391 m. laiške popiežiui Jogailos žmona karalienė Jadvyga skundėsi, kad pusė į Romą iškeliavusiųjų jos taip ir nepasiekė dėl kelionės sunkumų ir plėšikų, ir prašė suteikti atlaidus apsilankiusiesiems Krokuvoje, nes daug naujakrikščių iš Rusios, Lietuvos ir Moldovos negali pasiekti Romos. Popiežius suteikė teisę 1392 m. rengti atlaidus Krokuvoje. Kiek piligrimų iš Lietuvos dalyvavo šiuose atlaiduose, nėra žinoma. Tačiau yra faktų, rodančių, kad XV a. tokia vietinė piligrimystė, arba „mažoji piligrimystė", populiarėjo. Manoma, kad lietuviai dažniausiai lankė palyginti netoli buvusias šventąsias vietas kaimyninėje Lenkijoje. „Mažąją piligrimystę" rėmė ir valdovai. Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras Jogailaitis 1450 m. prašė popiežiaus Mikalojaus V leidimo dėl totorių grėsmės tikintiesiems nevykti į tolimas piligrimines keliones, o lankyti vietos bažnyčias Gniezne, Krokuvoje, Lvove ir Vilniuje.

Iš kelionių, kad ir netolimų, piligrimai stengėsi parsigabenti kokių nors daiktų, kurie jiems ir kitiems primintų ir paliudytų jų aplankytą šventą vietą. Tokius piligrimams skirtus daiktus gausiai gamino ir platino ne tik vienuoliai, bet ir pasauliečiai amatininkai. Archeologo E. Svetiko pateiktais duomenimis, tokie daiktiniai piligrimystės įrodymai plito ir Lietuvos visuomenėje. Tai liudija kapvietėse rastos šešiakampės žvaigždinės segės ir segės su rato simboliu bei kiti radiniai.

Į Lietuvą su krikštu atėjo dar viena neatskiriama viduramžių religingumo ir krikščioniškosios Europos kultūros dalis – Šventųjų garbinimas. XIV a. pabaigoje krikštą ką tik priėmusioje Lietuvoje jau buvo bene populiariausio Europoje šventųjų gyvenimo aprašymų rinkinio – Jokūbo Voraginiečio *Aukso legendos* – rankraštis. Yra žinoma, kad Jogaila su žmona Jadvyga šią knygą padovanojo Vilniaus katedrai. Vytauto žmona Ona domėjosi palaimintosios Daratos gyvenimu ir turėjo jos gyvenimo aprašymą.

Lietuvoje populiariausi šventieji iki XVI a. vidurio buvo šv. Mikalojus, šv. Jonas Krikštytojas, šv. Jurgis, iš moterų populiariausia buvo šv. Ona. Šventųjų vardais pradėti krikštyti ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojai. Mindaugo Paknio atliktas tyrimas parodė, kad jau XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje būta didikų ir bajorų, kurie vadinti Vidurio Europoje populiariais krikščioniškais vardais – Albertu, Andrejumi, Jokūbu, Jurgiu, Jonu, Mikalojumi, Mykolu, Motiejumi, Petru ar Stanislovu.

Rūpintasi ir šventomis relikvijomis. Tačiau iki XV a. pabaigos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje krikščioniškų šventųjų relikvijų saugojimo

vietų nebuvo daug, o ir tos buvo stačiatikių cerkvėse ir vienuolynuose. Vienuoliai pranciškonai, ypač jų atšaka bernardinai, pradėjo diegti savų šventųjų kultą jų neturėjusiame naujakrikščių krašte. Ieškota įvairių būdų susieti religines tradicijas su svarbiais įvykiais, pavyzdžiui, Žalgirio pergalės diena buvo susieta su šv. Apaštalų išsiuntimo diena.

Svarbiu įvykiu relikvijų istorijoje tapo 1501 m. į Vilnių iš Romos atvežti popiežiaus Aleksandro VI (1492–1503) dovanoti brangūs relikvijoriai, kuriuose buvo saugomos šventųjų relikvijos iš įvairių Romos bažnyčių. Jas atvežė valdovo Aleksandro sekretorius, tuometinis Vilniaus katedros kapitulos prelatas prepozitas, vėliau Plocko vyskupas Erazmas Ciolekas (Vitelijus). 1501 m. iš Romos atvežtoms popiežiaus dovanotoms šventoms relikvijoms tvarkyti buvo skirti specialūs Aleksandro iždo pinigai – dvaro sąskaitų knygoje yra įrašas, kad „Vilniuje skirtos 62 kapos 33 grašiai Šventųjų galvoms, taip pat 6 auksinai auksu [tų] galvų auksavimui“ (*Lietuvos didžiojo*, 2007). Popiežius valdovą Aleksandrą įpareigojo paskirstyti relikvijas bažnyčioms, o Vilniaus, Medininkų ir Lucko vyskupai paraginti pagarbiai relikvijas priimti ir paskelbti tikintiesiems apie atlaidus. Kiekviena relikvija galėjo būti viešai parodoma ne dažniau kaip kartą per metus. Relikvijas išstatantiesiems buvo suteikiami visiems laikams galiojantys atlaidai. Vilniaus kapitula nustatė šventųjų relikvijų viešo rodymo katedros viduryje buvusiame Vytauto funduotame Šv. Kryžiaus, arba Dešimties tūkstančių kankinių, altoriuje ir presbiterijoje iškilmingą ceremonialą ir paskyrė dienas, kada ir kokio šventojo relikvijos turi būti išstatytos gerbimui.

XV a. pabaigoje Lietuvoje atsirado pirma šventa maldininkų lankoma vieta, pradėjo formuotis šv. Kazimiero kulto tradicija [62]. Jos atsiradimas susijęs su Kazimiero Jogailaičio sūnaus jaunojo karalaičio Kazimiero mirtimi 1484 m. kovo 4 d. Tų pačių metų liepos 17 d. valdovas fundavo metines pamaldas už savo sūnaus Kazimiero sielą. Dokumente rašoma:

> „Vilniaus Šventojo Stanislovo katedros bažnyčioje įsteigėme ir fundavome už jo sielą metines pamaldas, kurias amžinai turi giedoti ir laikyti tos pačios bažnyčios prelatai ir kanauninkai, kokie tuo metu bus. Kad kiekvienais metais kiekvieną ketvirtadienį prieš sekmadienį *Invocavit* [kovo 4 d.] būtų įpareigoti giedoti vigilijas su jų mišparais, visas ir be praleidimų, pradedant nuo įžanginės psalmės [...] Už kiekvienas metines pamaldas ir kaip dotaciją minėtiems prelatams ir kanauninkams, įpareigotiems giedoti ir atlikti egzekvijas pusantros markės plačiųjų grašių, kaip markę skaičiuojant keturiasdešimt aštuonis grašius, iš mūsų Vilniaus

[62]
Šventasis Kazimieras, apie 1520 metus. Paveikslas, esantis Vilniaus katedros Šv. Kazimiero koplyčioje, laikomas vienu seniausių šventojo atvaizdų, susijusių su beatifikacijos proceso pradžia

miesto smuklių [mokesčių] davėme, paskyrėme ir duodame bei skiriame ir šio rašto turiniu skelbiame…“ (*Šv. Kazimiero*, 2003.)

Po keliolikos metų, 1501 m. kovo 25 d., Romoje Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio sekretorius ir diplomatas, jau minėtas Vilniaus kapitulos prelatas Erazmas Ciolekas (Vitelijus) lankydamasis pas popiežių Aleksandrą VI pasakė kalbą, kurioje nurodė, kad karalaitis Kazimieras, palaidotas kunigaikštystės sostinėje, jau beveik dvi dešimtis metų garsėja daugeliu stebuklų, savo nuopelnais pas Dievą paremdamas kiekvieno maldas niekam neleidžia prarasti vilties. Būdamas Romoje Vitelijus kalbėjo su popiežiumi ir kardinolais apie Lietuvos galimybes prisidėti prie katalikybės tvirtinimo, apie santykius su Stačiatikių bažnyčia, pritarė popiežiaus raginimui suburti krikščioniškųjų valstybių koaliciją prieš turkus ir totorius, kalbėjo, kad Lietuva taip pat dėtųsi prie katalikiškų valstybių, nors jos padėtį smarkiai sunkina dar vienas kaimynas – Maskvos didysis kunigaikštis. Vitelijaus diplomatija davė neblogų

rezultatų: Šventasis Sostas priėmė diplomato išdėstytą Lietuvos galimybių Europoje įvertinimą, leido Aleksandro Jogailaičio žmonai Elenai išlaikyti stačiatikių tikėjimą, kol bus gyvas jos tėvas, Maskvos didysis kunigaikštis Ivanas III, taip pat Lietuvos katalikų bažnyčioms suteikė daug malonių ir dovanojo daug šventų relikvijų: gabalėlį kastuvėlio, priklausiusio šv. Aleksandrui, Lietuvos didžiojo kunigaikščio patronui, saują žemių, surinktų prie Šventojo Kryžiaus, ant kurio buvo nukryžiuotas Kristus, ir kruviną šv. Tomo Beketo, vyskupo, kurį nukankino supykęs valdovas, rūbo skiautę.

1501 m. gegužės 15 d. popiežius Aleksandras VI suteikė atlaidus besimeldžiantiems Švč. Mergelei Marijai, šv. Andriejui ir šv. Stanislovui pašvęstoje Vilniaus katedros koplyčioje, kurioje palaidotas daugeliu stebuklų garsėjantis Kazimieras, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro brolis. Buvo pradėta rūpintis Kazimiero kanonizacija. 1517 m. Kazimiero kanonizacijos idėją palaikė Vilniaus pranciškonai, Vilniaus vyskupas Albertas Radvila ir visa Vilniaus katedros kapitula, jie prašė popiežiaus įrašyti Kazimierą į šventųjų sąrašą pabrėždami, kad palaimintuoju Kazimierą laiko ne tik Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, bet ir kaimyninių tautų žmonės, su tokiu pačiu prašymu kreipėsi ir valdovas Žygimantas Senasis. Tų pačių metų lapkričio 4 d. popiežius sudarė vyskupų komisiją palaimintojo Kazimiero gyvenimui ištirti ir buvo duotas leidimas pradėti kanonizacijos bylą. Kalbėta apie stebuklus, kurie vyksta prie Kazimiero karsto, sklido pasakojimai apie Kazimiero apsireiškimą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenei prie Polocko 1518 ir 1519 metais.

Matome, kaip praėjus šimtui metų nuo krikšto pradžios Lietuvos kultūros kraštovaizdyje naujomis formomis toliau buvo skiepijamas religingumas, visuomenėje tvirtinamos Europinės krikščioniškosios tradicijos. Pati Lietuva jau priskyrė save prie senosios Europos, skelbėsi esanti katalikiškos Europos gynybinis pylimas, suprantanti savo misiją – ginti ją nuo katalikybės priešų, ir stengėsi tai įrodyti. Aleksandras Jogailaitis siuntė Erazmą Vitelijų į Romą nuvežti panegiriką, kurioje Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė parodyta kaip krikščionybės atrama pasienyje su kitatikiais. 1496 m. Lucko diecezijoje ieškota relikvijų, kurios padėtų sutelkti tikinčiuosius kovai su totoriais. Tokia Lietuvos valdovų laikysena atitiko katalikiškosios Europos interesus. XV a. antrojoje pusėje popiežiai ragino Kazimierą Jogailaitį dėtis prie kryžiaus žygio Konstantinopoliui išlaisvinti, padėti Šv. Jono ordino riteriams Rode.

1387 m. pradėtas Lietuvos krikščioninimas per šimtą metų subrandino vaisius: Lietuvoje buvo sukurta Katalikų bažnyčios organizacija, visuo-

menė perėmė Europoje šimtmečius kauptas tradicijas ir patirtį, pasklido krikščioniškoji gyvensena. XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje katalikybė Lietuvoje brandi dar nebuvo, stokojo praeities tradicijų, kultūrinės atminties, tačiau ir atsilikusi ji nebuvo.

4. Nauji sociokultūrinės erdvės pavidalai

4.1. Raštas keičia kraštovaizdį

XIV a. pabaiga – XVI a. pradžia – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dvasinės erdvės virsmas viduramžių kultūra. Lietuvos krikštas ir kuriamos krikščioniškos monarchijos poreikiai, platėjantys ryšiai su Vidurio ir Vakarų Europos šalimis atvėrė kelią naujos apimties rašytinės kultūros sklaidai. Iki XIV ir XV amžių sandūros raštas buvo vartotas valdovų ir visuomenės poreikiams, tačiau apėmė tik tam tikras specifines viešojo gyvenimo sritis (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.).

Vėlyvaisiais viduramžiais Europoje sparčiai gausėjant raštingų pasaulėjančios visuomenės narių, plėtėsi bendravimas raštu, formavosi nauji viešojo ir privataus bendravimo modeliai. XIV ir XV amžių sandūroje tapo įprasta raštu tvarkyti įvairius reikalus ir susirašinėjant bendrauti privačiai. Daugėjo įvairių raštinių, notariatų ir kitų institucijų. Didelėse raštinėse (imperatoriaus, karaliaus ir kt.) plito dalykinis susirašinėjimas, daugėjo ir labai svarbių dokumentų, ir įvairiausio pobūdžio laikinos paskirties tekstų: protokolų, užrašų, juodraščių, konspektų, laiškų ir pan. Viešajame gyvenime klostėsi naujos bendravimo formos, darėsi įprasta reikalus tvarkyti susirašinėjant. Dėl poreikio daug ir greitai rašyti radosi gausybė gotikinio kursyvo atmainų. Daugėjo įvairių rankraštinių literatūrinių tekstų, kurie buvo dauginami nuorašais ir platinami. XV a. antrojoje pusėje šalia rankraštinių knygų Europoje pradėjo rastis ir spausdintų (pirmoji išspausdinta knyga, vad. Gutenbergo Biblija, pasirodė 1455).

Lietuvos viduramžių raštijoje lemiami poslinkiai prasidėjo po 1387 m. krikšto. Apsikrikštijusioje lietuvių visuomenėje rašytinė kultūra plito per Bažnyčią, valdovo ir vietos administracijos aparatą, savivaldžių miestų raštines, teismus. Naujoji raštinių kultūra plėtojosi keliomis kryptimis, kūrėsi dvasininkijos ir pasauliečių kuruojami raštingumo centrai.

Amžininkų ir vėlesnių laikų šaltinių liudijimai leidžia manyti, kad per krikštą valdovai Jogaila ir Vytautas naujojo tikėjimo tiesų mokė lietuviškai

ir galėjo naudotis lietuvių kalba užrašytais tekstais. Tačiau kol kas tai tėra hipotezė. Taip pat daroma prielaida, kad raštijos lietuvių kalba atsiradimas gali būti susijęs su vienuolių pranciškonų ir bernardinų veikla. Ši prielaida grindžiama XVI a. pradžios lotyniškų knygų paraštėse ir priešlapiuose rastais įrašais lietuvių kalba.

Abejonių nekelia faktai, kad prie kuriamų vyskupijų, kapitulų, bažnyčių, vienuolynų buvo ir raštvedybos centrai, kurie perėmė ir visuomenėje skleidė lotyniškąją dokumentų sudarymo ir knygų perrašymo tradiciją. Aktyviai veikė Vilniaus vyskupo ir kapitulos raštinės, formavosi jų personalas. Kai kapitula ėmė rengti vis daugiau dokumentų, kaupti archyvą, daugėjo ir gebančių šiuos darbus atlikti profesionalų. Bene seniausia žinia apie Vilniaus vyskupo raštininką, arba notarą (*notarius publicus*), išliko privačiame Andriaus Sakaičio dokumente (1434), kurį pasirašė Mikalojus, notaras ir Vilniaus vyskupo Motiejaus kapelionas. Žemaičių vyskupijoje 1513 m. dirbo raštininkas ir notaras (*scriba, notarius*).

Tačiau didžiausia raštininkų, perrašinėtojų, vertėjų pasaulietine susibūrimo vieta XIV ir XV amžių sandūroje tapo Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinė, plėtėsi ir įvairėjo jos veiklos pobūdis. Jau pirmosios krikštą priėmusių Lietuvos valdovų privilegijos, dovanojimai buvo rašytinio dokumento formos. Valstybės vidaus gyvenime tai buvo tikras rašytinės kultūros sukeltas perversmas.

XV a. socialinis ir ūkinis visuomenės gyvenimas darėsi įvairesnis, plėtėsi raštininkų juridinės veiklos baras, formavosi šioje srityje besispecializuojančių raštingų asmenų grupė, daugėjo jų parengtų dokumentų, kurie darėsi vis sudėtingesnio turinio ir formos. XVI a. pradžioje jau pastebimas poreikis paprotines normas užfiksuoti raštiškai. Suvokta, kad biurokratinės organizacijos efektyvumas priklauso nuo jos raštingumo. Vis dažniau buvo reikalaujama, kad administracijos pareigūnai mokėtų rašyti. Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinės personalas dalyvavo modernizuojant valstybės valdymą.

Vidaus gyvenimo poreikiams naudotos kelios rašto kalbos – rusėnų ir lotynų, miestuose dar ir vokiečių. XIV a. pabaigoje užmezgus dinastininius ryšius su Lenkija, rašytinė lenkų kalba netapo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rašto kalba. Lenkų kalba, kaip dokumentų kalba, tuo metu dar tik formavosi, o Lenkijos Karalystės raštinėse XV a. pagrindinės kalbos buvo lotynų ir vokiečių. Tad Lenkijos vidaus gyvenime dominavo lotynų rašto kalba, o Lietuvos – rusėnų.

Kita vertus, ankstyvuoju krikščioniškosios Lietuvos valstybės kūrimosi laikotarpiu matomas iš Lenkijos atvykusių raštininkų įnašas tobulinant

Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinės darbą. Vytauto raštinės lotyniškajame padalinyje dirbo keletas raštininkų, atvykusių iš Lenkijos. Tikėtina, kad šie raštininkai buvo paskolinti ar net deleguoti Jogailos, kuris rūpinosi savo tėvoninės valstybės reikalais. Keletas jų buvo mokęsi Vidurio Europos universitetuose ir turėjo darbo Lenkijos Karalystės raštinėje patirties. Kai kurie iš jų didžiąją savo tarnybinės karjeros laiko dalį dirbo Vytautui, jų veikla yra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros dalis. Mikalojus Cebulka dirbo 23 metus (1407–1430), 18 metų didžiojo kunigaikščio raštinėje išdirbo Mikalojus Maldžikas (1412–1430). Su atvykėliais iš Lenkijos Vytauto lotyniškoje raštinėje dirbo ir išeiviai iš Ordino žemių.

Rusėniškai kirilika buvo rašomi ne tik dokumentai, bet ir pirmieji istoriniai pasakojamieji (Lietuvos metraščiai) bei teisiniai tekstai (teisynai). Tačiau nederėtų praeičiai primesti šiuolaikines prasmes ir rusėnų kalbą vadinti valstybine Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalba. Viduramžiais valstybinės kalbos samprata dar neegzistavo.

Didžiojo kunigaikščio raštinėje pradėjo formuotis diplomatinės pasiuntinių tarnybos raštininkų ir vertėjų korpusas. Greta su lotynų vartotos ir vokiečių, ir rusėnų kalbos, prireikus dokumentai rengti ir kitomis kalbomis. Šaltiniuose randame žinių, kad iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės į Krymą buvo siunčiami atseit totoriškai parašyti diplomatiniai dokumentai. Antai 1500 m. Menglis Girėjus persiuntė Ivanui III iš Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro pasiuntinybės gautą tekstą, rašytą „totoriškai“ ir „rusiškai“ (kirilika). 1501 m. rusų pasiuntinys Kryme matė Aleksandro „totoriškai“ rašytą raštą, 1511 m. Lietuvos pasiuntinys Stanislovas Skinderis, nuvežęs kirilika rašytą raštą, turėjo pats perskaityti, o antrą, rašytą „totoriškai“, įteikti chanui, kad šis pats perskaitytų, 1514 m. Jackus Ratomskis vežė į Krymą du pasiuntinybės rašto egzempliorius, vienas buvo rašytas rusiškai, kitas „totoriškai“ (Banionis, 1998). Sąvokos *totoriai*, *totorių kalba* semantiškai jungia daugybę senųjų pavadinimų ir tarmių. Krymo totorių raštija rėmėsi arabišku raidynu, todėl jų dokumentus vadindami totoriškais istorikai pabrėžia, kad šie parašyti arabiškais rašmenimis. XVI a. pradžioje totoriams skirtų diplomatinių dokumentų rengimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštinėje nebuvo epizodinis reiškinys, yra žinoma keliolika čia dirbusių totorių raštininkų ir vertėjų vardų. Egidijus Banionis pastebi, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba diplomatinių santykių su totorių chanatais praktikoje susidūrė su gilias šaknis turinčiomis rytietiškomis tradicijomis. Čia svarbų vaidmenį atliko nuo Vytauto laikų Lietuvos valstybėje gyvenantys totoriai, kurie dirbo pasiuntinių tarnyboje vertėjais.

XV a. pabaigoje didžiojo kunigaikščio raštinėje pradėta vesti pasiuntinybių knygas. Diplomatinių dokumentų rengimas reikalavo ne tik išmanyti formalių atributų (pvz., titulų vartojimo tvarkos, kreipimosi formuluotės ir pan.) rašymą, bet ir turinio dėstymą, teksto formulavimą ir kalbos stilių. Tokius dokumentus galėjo rengti tik asmuo, išmanantis tarptautinių santykių raidą ir mokantis naudotis, tų laikų supratimu, archyviniais dokumentais. Buvo tobulinama ir diplomatinių dokumentų raštvedybos praktika. Į pasiuntinybių knygas pradėta įtraukti ne tik Lietuvos valstybės pasiuntinybių tekstus, bet ir iš užsienio gautus tekstus. Susiformavo diplomatinius dokumentus rašančių raštininkų korpusas. E. Banionis pirmuoju raštininku, kurio specializacija XV ir XVI amžių sandūroje buvo diplomatinių dokumentų rašymas ir kuris vedė pasiuntinybių knygas ir vėliau pats tapo diplomatu, vadina Fedką Grigorjevičių. XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais dirbusiems Jonui (Ivanui) Sapiegai ir Bohušui Bohovitinavičiui darbas raštinėje suteikė galimybę įsitraukti į diplomatinę ir į Ponų tarybos veiklą. Jie iš kuklių raštininkų tapo valstybės vyrais, kurie ėjo nemažai svarbių pareigų.

Viduramžių dokumentus istorikai vertina kaip svarbų ideologinės propagandos įrankį. Valdovai, suteikdami privilegijas, šiuos dokumentus naudojo kaip savo valdžios ir galios sklaidos priemonę. Kita vertus, paradoksas, bet daug viduramžių monarchų patys buvo neraštingi, diktuodavo tekstus juos užrašantiems raštininkams, o dokumento tikrumą liudijo ne teikėjo parašas, o antspaudas. Norint suprasti šią situaciją, reikia padėti į šalį šių laikų žmogaus raštingumo sampratą, nes viduramžiais tokia neegzistavo, ir nevertinti valdovo intelekto tik pagal tai, ar jis moka, ar nemoka skaityti ir rašyti. Egzistavo keletas skirtingų raštingumo lygių: ne kiekvienas, kuris mokėjo skaityti, mokėjo pasirašyti, o asmuo, mokantis skaityti ir pasirašyti, galėjo nesugebėti savarankiškai sukurti net trumpo tekstelio. Be to, naudotasi įvairiais rašytinio teksto perteikimo būdais, nebūtina buvo skaityti pačiam, galima buvo klausytis balsu skaitomo teksto, tai dažniausiai ir darydavo valdantieji. Idealaus, išsilavinusio monarcho teorinis modelis skyrėsi nuo kasdienės valdymo praktikos. Realiame gyvenime buvo svarbiau, kad valdovas suprastų rašytinio teksto, knygos reikšmę valdymui, o ne mokėtų skaityti ir rašyti. Išsilavinęs valdovas turėjo būti atidus klausytojas, gebantis suprasti ir įsiminti jam skaitomą tekstą, jį analizuoti ir redaguoti. Todėl rengiant dokumentus labai svarbus vaidmuo teko valdovo raštinės personalui, jo išsilavinimui ir praktiniam pasirengimui. Monarcho vardu išduodamas dokumentas buvo valdžios ir galios manifestacija.

Kita vertus, valdovo išduoto dokumento gavėjai dažnai taip pat buvo neraštingi, viduramžių žmogui lotynų ar kita – ne šnekamaja – kalba parašytas tekstas nebuvo svarbiausias dalykas. Dokumento gavėjui svarbu buvo matyti ir lytėti, atpažinti pergamentą, antspaudą, kai kuriuos grafinius teksto elementus, ornamentuotus inicialus ir pan. XIV ir XV amžių sandūroje Lietuvoje pirmųjų Jogailos ir Vytauto dokumentų – suteikčių gavėjų dauguma taip pat dar negalėjo savarankiškai jų perskaityti, tačiau gerai suprato teikiamų privilegijų vertę.

Jogaila, tapęs Lenkijos karaliumi, Krokuvoje rado kelių šimtmečių raštingumo tradicijas puoselėjančią, valdovą aptarnaujančią raštinę. Lietuvos valdovui Vytautui raštinę teko kurti pačiam. Vytauto laiškų ir dokumentų, parengtų didžiojo kunigaikščio raštinėje, gausa ir įvairovė, surašymo kokybė, liudijanti aukštą valdovo reikalavimų ir aplinkos raštingumo lygį, rodo labai svarbius raštijos raidos pokyčius. Šie raštai aprėpė ir įamžino tiek tarptautinės svarbos įvykius, tiek asmeniškus didelės valstybės valdovo reikalus, buvo svarbus valstybingumo atributas.

Rūta Čapaitė tirdama Vytauto raštinėje naudotą gotikinį kursyvą išstudijavo apie 200 Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinėje 1392–1430 m. lotynų ir vokiečių kalbomis parengtų dokumentų ir laiškų, kurie buvo rašyti Lenkijos karaliui Jogailai, Romos karaliui, būsimajam imperatoriui, Zigmantui Liuksemburgui ir jo žmonai Barborai, popiežiui Martynui V, Danijos karaliui Erikui VII, Kastilijos karalystės infantui Ferdinandui, Vokiečių ordino didiesiems magistrams ir kitiems pareigūnams, Rygos miesto tarybai ir burmistrams, Rygos arkivyskupui, Tartu vyskupui, savo dukrai Sofijai, Maskvos didžiajai kunigaikštienei, diplomatiniams pasiuntiniams ir kitiems adresatams. Manoma, kad tai tik nedidelė šio valdovo raštinės produkcijos dalis, neatskleidžianti viso raštinės darbo masto. Tačiau iš jos galima spręsti apie pokyčius. Nustatyta, kad šiuos valdovo dokumentus rašė vienuolika raštininkų, kurie atstovavo trims skirtingoms kartoms. Jauniausios kartos (1416–1430) Vytauto raštininkai išsilavinimą galėjo gauti aplinkoje, kurioje buvo mokoma naujoviškas tendencijas atitinkančio gotikinio kursyvo.

Vytauto raštinė tapo ta institucija, iš kurios į visuomenę pradėjo sklisti rašytinio dokumento ir rašytinio teksto kultūra. Plintantis raštingumas keitė visuomenę, jos teisinę, politinę ir net ūkio kultūrą, skatino įvairias kūrybines raiškas. Besiformuojančioje rašytinėje kultūroje rado vietą sakytinės kultūros pasiekimai. Tiesa, rašytiniuose tekstuose jų pavidalai dažnai kisdavo, tapdavo nelengvai atpažįstami.

[63]
Jogailinis Krokuvos universiteto antspaudas (Švč. Mergelė ir Raitelis)

1387 m. pirmosios valdovo Jogailos privilegijos Lietuvos katalikams bajorams ir dvasininkams, Magdeburgo teisių suteiktis Vilniaus miestiečiams tapo tuo svarbiuoju postūmiu vertinti rašytinį dokumentą. Vėliau privilegijų skaičius didėjo, kaip didėja nuo kalno besiritantis sniego kamuolys, plėtėsi ir įvairėjo socialinė jų gavėjų terpė. Rašytinė kultūra, perėmusi iš Europos parengtus ir išbandytus būdus, Lietuvos visuomenės gyvenime išplito palyginti greitai.

Neturime šaltinių, iš kurių galėtume pasisemti žinių apie valdovų Jogailos ir Vytauto išsilavinimą. Tačiau nereikia abejoti, kad jie gerai suprato švietimo, mokymosi ir rašto svarbą ir juo naudojosi kaip priemone.

Jogaila, tapęs Lenkijos karaliumi, rūpinosi Krokuvos universitetu ir siekė, kad jame studijuotų ir jaunuomenė iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės [63]. Paties Jogailos sūnūs Vladislovas ir būsimasis Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras su bendraamžiais kilmingais jaunuoliais mokslų sėmėsi Krokuvos dvare [64]. Vienas iš jų mokytojų buvo Vincentas Kotas, kanonų teisės daktaras, būsimas Gniezno arkivyskupas. Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero Jogailaičio ir Elžbietos Habsburgaitės sūnų, tarp jų ir Lietuvos didžiaisiais kunigaikščiais vėliau tapusių Aleksandro ir Žygimanto Senojo, mokytoju 1467 m. buvo Jonas Dlugošas. Atrodo, garsusis Lenkijos kronikininkas buvo ne pirmas jų mokytojas, nes Vladislovas tuo metu buvo vienuolikos metų, o Kazimieras – devynerių (paprastai vaikus mokyti pradėdavo nuo šešerių, mokslas trukdavo nuo septynerių iki devynerių metų). Su Jonu Dlugošu Kazimiero sūnų auklėtoju dirbo karaliaus sekretorius ir diplomatas italas Pilypas Kalimachas (Filippo Buonaccorsi Callimachus, 1437–1496), kuris buvo įgijęs platų ir išsamų humanistinį išsilavinimą.

[64]
Krokuva Hartmano Šedelio „Pasaulio kronikoje“

Lavinant valdovų vaikus, svarbus buvo praktinis jų mokymas. Kazimieras Jogailaitis imdavo savo sūnus į keliones po kraštą, per kurias jie sėmėsi politinių valdymo įgūdžių. Tekdavo jiems padirbėti ir valstybės raštinėje. 1482 m. jaunasis Kazimieras pavadavo į Lietuvą išvykusį tėvą, karalių Kazimierą. Žygimanto Senojo raštinėje 1518–1519 m. praktiką atliko jo nesantuokinis sūnus Jonas iš Lietuvos kunigaikščių.

XV a. ir XVI a. pradžioje rašytinė kultūra plito ne tik valdovų ar su dvaru artimai susijusių didikų aplinkoje, bet ir bajorų bei miestiečių sluoksniuose. Tai liudija nuo XVI a. pradžios pastebimai didėjantis Lietuvos Metrikoje registruojamų dokumentų kiekis. Iki XIV a. pabaigos pagoniškos Lietuvos visuomenės gyvenimą reguliavo žodinė paprotinė teisė, XV a. antrosios pusės pradžioje ją papildė pirmas rašytinės teisės normų rinkinys, vadinamasis Kazimiero teisynas (1468), o 1529 m. Lietuvos Statutas fiksuoja žodinės teisės virtimą kodifikuota rašytine teise.

Rašytinės kultūros plėtrą spartino kuriamos mokyklos. *Mokyklos* sąvoka viduramžiais vartota plačiam skirtingo laipsnio, įvairios paskirties mokymo institucijų tinklui apibūdinti. Lietuvoje pirmosios mokyklos atsidarė po 1387 m., kai buvo pradėtas kurti parapijų tinklas. Galima manyti, kad Jogaila, 1387 m. skirdamas tris žemės sklypus Obolcų bažnyčios

klebonui, vikarui ir klierikui, turėjo omeny ir bažnyčios tarną, kuris privalėjo mokyti vaikus.

Vytauto Ališausko manymu, besikuriančios mokyklos visuomenę keitė, ko gero, net labiau nei plintantis raštas. Jose buvo mokoma ne tik raidžių, skaitymo ir rašymo, bet ir krikščioniško tikėjimo. Lietuvoje steigėsi kelių tipų mokyklos: katedrinėse mokyklose jaunuoliai pradėdavo rengtis dvasininko pareigoms, parapinėse – buvo įgyjamas pradinis mokslas, didikų ir bajorų vaikai pradinį ir vidurinį mokslą įgydavo namų mokyklose. Mokyklų skaičių viduramžių Lietuvoje, kaip ir kituose Europos kraštuose, galima nustatyti tik apytiksliai, nes nėra išlikusių jokių to laikotarpio mokyklų sąrašų, o įvairiuose dokumentuose nesistemingai fiksuotos dažnai neišsamios žinios.

Pirmoji Lietuvos mokykla buvo įsteigta prie Vilniaus katedros, Aukštutinės ir Žemutinės pilių teritorijoje (anot šaltinių, ji veikė 1397). Tikslių duomenų, kiek šioje mokykloje mokėsi mokinių, neturime. Tačiau žinoma, kad nuo 1412 m. Vilniaus mokiniai išvykdavo studijuoti į Krokuvą, tai leidžia manyti, kad mokyklos mokymo lygis atitiko to meto reikalavimus. Žemaičių vyskupijoje tik po septyniasdešimties metų minima tokia mokykla prie Varnių katedros.

Labai iš lėto kūrėsi ir parapinių mokyklų tinklas. Jerzio Ochmańskio pateiktais duomenimis, 1409–1529 m. Vilniaus vyskupijoje mokyklos veikė prie 22 parapinių bažnyčių, o Žemaičių – tik prie 2. Abejojama, ar visos šios mokyklos veikė nuolat. XV a. pradžioje (1409) parapinė mokykla veikė Naujuosiuose Trakuose, o Vilniuje, valstybės gyvenimo centre, parapinė mokykla atsidarė prie Šv. Jono Krikštytojo ir šv. Jono Apaštalo ir evangelisto bažnyčios tik 1514 metais. Tokia padėtis netenkino XVI a. pradžios visuomenės poreikių.

Iš labai menkų duomenų apie mokymo turinį galima spėti, kad parapinėse mokyklose buvo mokoma skaityti, rašyti, tikėjimo tiesų ir bažnytinio giedojimo, mažai tikėtina, kad parapinės mokyklos galėjo pasiekti triviumo lygį, kuris apėmė lotynų kalbos gramatiką, retoriką ir dialektiką.

Iš XVI a. šaltinių galime susidaryti vaizdą apie tikybos mokymo apimtį. Ji iš esmės nesiskyrė nuo kitų Europos šalių. 1527–1528 m. Vilniaus vyskupijos sinodo nutarimuose vardijama, ko parapijiečius reikia išmokyti, tai: *Tėve mūsų, Sveika Marija*, Apaštalų tikybos išpažinimo, svarbiausių švenčių ir privalomųjų pasninkų, Dievo įsakymų, be to, mokiniai turėjo žinoti svarbesnes ydas ir mirtinas nuodėmes, kad galėtų jų išvengti. Vilniaus sinodas nurodo Evangelijas ir apaštalo Pauliaus laiškus mokiniams aiškinti ne tik lenkiškai, bet ir lietuviškai, tai leidžia daryti prielaidą, kad

ištraukos iš Šventojo Rašto gana anksti buvo išverstos į lietuvių kalbą. Nors mokyklose vyravo sakytinė mokymo kultūra, pagrįsta balsiu kartojimu ir įsiminimu, pamažu augo rašytinių tekstų poreikis. Pirmieji tokie užrašyti tekstai lietuvių kalba, atrodo, buvo poteriai. Žinomi XVI a. pradžia datuoti, galbūt nurašyti nuo senesnio teksto, knygoje ranka įrašyti lietuviški poteriai.

Labai mažai žinoma ir apie vienuolynų mokyklas Lietuvoje iki XVI a. vidurio. Galima manyti, kad XV a. Vilniaus pranciškonų konvente veikė vienuolyno mokykla, o XVI a. pirmojoje pusėje veikė mokykla prie Kauno bernardinų vienuolyno.

Be abejo, apie vėlyvųjų viduramžių mokyklas šaltiniai kalba labai mažai. Vis dėlto galima pasakyti, kad mokyklos, nors negausios ir nepasižyminčios aukštu mokymo lygiu, keitė Lietuvos visuomenę skleisdamos raštingumą, mokė krikščioniško tikėjimo ir gyvenimo, papildė tradicinę vertybių sklaidos instituciją – šeimą.

Svarbią vietą bajorų ir miestiečių gyvenime užėmė mokymas namuose. Be tokio jaunuomenės lavinimo būdo būtų nesuprantama, kaip, kai palyginti toks menkas mokyklų skaičius ir žemas mokymo lygis, XV a. ir XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais tarp Europos universitetų studentų buvo įsirašiusių, gavusių bakalauro ar net magistro laipsnius kelios dešimtys asmenų iš Lietuvos. Pirmieji studentai lietuviai – Baltramiejus Kęstutaitis ir Mikalojus Kirsmantas 1389 m. mokėsi Prahos universitete. Jame 1397 m. karalienės Jadvygos rūpesčiu buvo įsteigta ir kurį laiką veikė lietuvių kolegija (*Collegium Lithuanicum*), kurioje galėjo apsigyventi iš Lietuvos atvykę studijuoti jaunuoliai. Vaclovo Biržiškos duomenimis, tarp išvykusių studijuoti daugiausia buvo vilniečių. Taip pat buvo studentų iš Kauno, Trakų, Eišiškių, Giedraičių, Kražių, Merkinės, Raseinių, Šalčininkų, Ukmergės, Deltuvos, Maišiagalos, Medininkų, Ašmenos, Rūdninkų, Svyrių, Sudervės, Anykščių, Kupiškio, Musninkų, Gardino, Naugarduko, Slanimo, Pinsko, Lydos, Melniko, Vitebsko ir kitų mažesnių vietovių.

Dauguma studentų iš Lietuvos rinkosi Krokuvos universitetą [65]. XV a. pirmojoje pusėje čia studijavo 56 lietuviai, 1451–1475 m. – 57, 1476–1500 m. – 85, 1501–1525 m. – 79. Tik pavieniai asmenys mokėsi Prahos, Erfurto, Leipcigo, Rostoko universitetuose Vokietijos žemėse. XV ir XVI amžių sandūroje lietuviai pasirodė ir Italijos universitetuose, visų pirma Bolonijos ir Paduvos. Be abejo, literatūroje pateikti skaičiai tėra apytikriai, tačiau vargu ar studijavusių galėjo būti daug daugiau (Ochmański, 1996).

[65]
Krokuvos universiteto „Collegium Maius“ pastatas ir vidaus kiemas

Aptariamu laikotarpiu Krokuvos universitetas formavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šviesuolių mokslo turinį. Šis universitetas tapo stipriu traukos centru, kadangi juo rūpinosi Lenkijos karalius ir Lietuvos aukščiausiasis kunigaikštis Jogaila. Jau XV a. pradžioje stengtasi čia sudaryti sąlygas studentams iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių, visų pirma naujakrikščiams katalikams. 1401 m. Jogaila skyrė Krokuvos universiteto teologijos fakulteto profesoriams donacijas, nes „mūsų vietinius Lietuvos gyventojus [...] sėkmingai paskatinome priimti tyrąjį katalikų tikėjimą", taip pat „stipresnei šio mokymo atramai [...] ir minėtos Lietuvos neofitų [...] išganymo šviesai [...] ypač katalikų tikėjimo diegimui [...] trokšdami dar nuoširdžiau įkvėpti" (Urban, 1999). 1409 m. Krokuvos miesto tarybos nariai praneša, kad „iš Lenkijos karaliaus Vladislovo [Jogailos] gavo pavedimą kartu su magistru Jonu Isneriu, teologijos profesoriumi, surasti Vislos gatvėje mūrinį namą, skirtą nepasiturinčių ir turtingų, ypač atvykusių iš Lietuvos ir Rusios, [studentų] apgyvendinimui" (Urban, 1999). 1410 m. surašytame minėtojo teologijos profesoriaus Jono Isnerio, Vargingųjų bursos [bendrabučio] fundatoriaus, testamente buvo užrašyta, kad į šią bursą [privalu] „visų pirma, jei bus, priimti gyventojus lietuvius ir rusėnus, tinkamus studijuoti teologiją ir menus, aiškinti katalikų tikėjimą [...] Taip pat iš pirmųjų namų činšo [mokesčio] reikia kasmet po aštuonias markes mokėti dviem pasirinktiems lietuviams [...] idant jie galėtų studijuoti ir gyventi minėtuose namuose kaip vargingi studentai" (Urban, 1999). Tais pačiais metais popiežius Jonas XXIII patvirtino visas Jogailos privilegijas, duotas Krokuvos universitetui, kadangi valdovas prisidėjo prie to, kad „vietinius savo Lietuvos gyventojus paverstų šviesos sūnumis".

Kita rašytinės kultūros sklaidos forma – knygos. Iki XV a. vidurio knygos buvo rankraštinės, dauginamos perrašant. Šį darbą atlikdavo vienuolynuose, kur buvo organizuojami vadinamieji skriptoriumai. Vakarų Europoje vienuolynų skriptoriumai neteko reikšmės XII–XIII a., juos nukonkuravo universitetai, kuriuose pradėta rengti knygas. Lietuvoje tik priėmus krikščionybę teko išmokti tai, kas Vakaruose buvo laikoma atgyvena arba jau buvo pakeitę pirmaprades formas.

Tiesa, skriptoriumus nuo seno turėjo ir puoselėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikiai. Čia senesnės buvo ir knygų perrašymo tradicijos, daugiau buvo kirilika rašančių perrašinėtojų. Žinomas knygų perrašymo centras buvo Supraslis. Šiame stačiatikių vienuolyne susiklostė paribio lotyniškosios ir bizantiškosios knygos kultūros centras. Tiek dvasininkų, tiek ir pasauliečių perrašinėtojų klientais buvo ne tik cerkvių ir vienuolynų bendruomenės, bet ir privatūs asmenys, dažniausiai didikai.

[66]
Pranciškaus Skorinos portretas jo išspausdintoje Biblijoje. 1517–1519 m. Prahoje Skorina išspausdino 23 Senojo Testamento knygas. Skorinos leisto Senojo Testamento pagrindą sudarė tradicinis Biblijos tekstas bažnytine slavų kalba ir 1506 m. Venecijoje čekų kalba nuosaikiųjų posthusitų leista Biblija (versta iš lotyniškosios Vulgatos). Skorinos Biblijos tekstų kalboje jaučiama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnų kalbos įtaka (Temčinas, 2008).

Skriptoriumuose knygos buvo ne tik perrašomos ir taip dauginamos, jos buvo puošiamos iliustracijomis. Tokią iliustruotą maldaknygę, įrištą Vilniuje XVI a. 3-iajame dešimtmetyje, turėjo Albertas Goštautas. Jonas Gutenbergas (apie 1399–1468), sukūręs metalinių spaudmenų gamybos technologiją, rankines spausdinimo stakles, spaustuvinius dažus ir 1445 m. pradėjęs spausdinti tekstus, sukėlė perversmą kultūroje. Pirmosios XV a. išspausdintos knygos vadinamos inkunabulais (lot. *incunabula* – vystyklai). Inkunabulai dar buvo panašūs į rankraštines knygas.

Spausdinta knyga – inkunabulas Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę pasiekė pačioje XV a. pabaigoje. Tai buvo Vilniaus kapitulos kanauninko Martyno Radomiečio 1499 m. Gdanske (Lenkijoje) išspausdinta *Agenda, sive Exsequiale divinorum sacramentorum*. Apie 1520 m. Vilniuje spaustuvę atidarė Pranciškus Skorina (rusėnas, kilęs iš Polocko miestiečių šeimos). Spaustuvininkas Paduvos universitete buvo įgijęs medicinos daktaro laipsnį, 1517–1519 m. Prahoje išgarsėjo spausdindamas Senojo Testamento knygas [66, 67]. Vilniuje Skorina išspausdino *Mažąją kelionių knygelę* (1522) ir *Apaštalą* (1525) rusėnų kalba. 1539 m. per didįjį Vilniaus gaisrą Skorinos spaustuvė sudegė.

[67]
Pranciškaus Skorinos Biblijos iliustracija: „Pranašo Dovydo knygos" antraštinis lapas

Istorikų surinkti faktai liudija, kad XV a. Krokuvoje studijavę lietuviai turėjo knygų. Antai 1445 m. Krokuvos universitete studijavęs lietuvis Jonas iš Kauno prisipažino, kad už du gražius užstatė žydams svetimą dviejų markių vertės knygą *Librum Passionis*, 1470 m. bakalauras Stanislovas iš Lietuvos užstatė magistro Vincento (Kadlubeko) *Kroniką*, 1488 m. dėl dėžės ir joje sudėtų knygų bylinėjosi studentai iš Vilniaus – Jonas ir Andrius, Albertui iš Lietuvos magistras Jonas 1502 m. negrąžino trijų markių vertės knygų. Knygomis aprūpindavo ir skriptoriai. Tarp Krokuvoje skriptoriumuose dirbusių meistrų būta ir kilusių iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Bene žymiausias buvo Motiejus iš Drohičino, dirbęs Krokuvos kapitulai, kuris kurį laiką vadovavo iliuminatorių dirbtuvei, o 1490–1493 m. buvo dailininkų cecho vyresnysis (Urban, 1999).

Įsigijus pavienių knygų, kildavo noras jas kaupti, taip susiformuodavo knygų rinkiniai, iš kurių išaugo ir pirmosios bibliotekos. Viena seniausių Lietuvos bibliotekų pradėta kaupti XIV a. pabaigoje, ji priklausė Vilniaus vyskupijos kapitulai. XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje Europoje su rankraštinėmis knygomis pradėjo plisti spausdintos. Jos įvairiais keliais pasiekdavo ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Bent kiek išprusę visuomenės

nariai stengėsi įsigyti, nors ir labai brangių, leidinių, kurie buvo laikomi prestižo ir prabangos dalyku. XVI a. pradžioje Lietuvoje prekiauta iš Lenkijos atvežtomis knygomis, skaitantieji jų įsigydavo ir keliaudami po užsienio šalis. Keletas knygų dar nėra biblioteka. Kita vertus, turime šaltinį, kuris leidžia pamatyti, kaip XVI a. pradžioje atrodė tikra biblioteka. Ją sukaupė pirmasis Lietuvos valstybės pareigūnas, Ponų tarybos narys, aktyvus politikas, Vilniaus vaivada ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Albertas Goštautas.

Žinoma 90 rankraštinių ir spausdintų knygų įvairiomis kalbomis, kurios 1510–1511 m. buvo Goštauto bibliotekoje. Konstantinas Jablonskis ir Kęstutis Gudmantas, ištyrę knygų sąrašus, šį knygų rinkinį apibūdino kaip tipišką viduramžių didiko, valstybės veikėjo biblioteką. Jos savininkas rinko įvairią religinę literatūrą (rinkinyje buvo Šventojo Rašto lotyniškas tekstas *Vulgata* ir Biblija čekų kalba, tuo metu populiarūs šv. Brigitos Švedės *Dangiškieji apreiškimai* su trumpu jos gyvenimo aprašymu, šv. Jeronimo *Bažnyčios tėvų gyvenimai*, bernardinų autorių knygos, giesmynai, mišiolai, pamokslai ir pan.); domėjosi istorija, ką liudija tuo metu populiari *Pasaulio kronika*, knygos apie Trojį, *Kijevo metraštis*; kaupė teisės knygas, tarp jų buvo Justinijono kodeksas (*Codex Constitutionum*), garsusis *Raganų kūjis*, kuriuo Europoje vadovautasi raganų teismų procesuose; rinko knygas apie mediciną ir astrologiją. Goštauto bibliotekos knygomis, kurios greičiausiai buvo laikomos jo rūmuose Vilniuje, naudotasi rašant XVI a. Lietuvos metraščius.

XV a. antrojoje pusėje raštas ėmė plisti ir teisėje, žodinę paprotinę teisę keitė rašytinė kodifikuota teisė. 1468 m., pasirėmus paprotinės teisės normomis ir teismo bei administracinės veiklos patirtimi, buvo parengtas ir Kazimiero patvirtintas teismo sprendimų rinkinys (Kazimiero teisynas).

XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais matomas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės poreikis turėti platų, sunormintą ir rašytinės teisės normų rinkinį, kuriuo būtų vadovaujamasi teismuose. 1522 m. Vilniaus seime buvo priimtas kodifikuotas įstatymų sąvadas, pirmoji Lietuvos Statuto redakcija (Statutas buvo priimtas 1529 Vilniaus seime, o po metų (1530) jo tekstas iš rusėnų buvo išverstas į lotynų kalbą). Ta proga 1522 m. gruodžio 6 d. valdovo Žygimanto Senojo įsake buvo rašoma:

> „...nutarėme paskelbti, duoti ir amžiams suteikti gyventojams bei čiabuviams (autochtonams, indigenatams) visiems kartu ir kiekvienam atskirai, kad ir kokiu kilmingumu bei viršenybe jie išsiskirtų, vieną rašytinę teisę ir vieną įstatymą,

raštu perteikus [...] visų vienu balsu priimti. [...] šio pobūdžio nutarimais ir nuostatais, išdėstytais raštu, šios tėvynės papročiu visiškai privalo būti teisiami lygiai vargšai ir turtingieji. Tai turi būti daroma atvertus knygą ir perskaičius Statutą [...] idant šis mūsų Statutas pasiektų kiekvieno asmens žinią, paliepėme jį išspausdinti rašmenimis gausiu egzempliorių skaičiumi." (Lazutka, 1999.)

Lietuvos valstybėje buvo rašoma lotynų ir rusėnų kalbomis, šnekamosios kalbos vartojimą lemdavo asmens tautinė priklausomybė. Europoje tuo metu jau vyko judėjimas už rašymą šnekamosiomis tautinėmis kalbomis. Čia apie XIII a. vidurį tautinės kalbos pradėjo įsigalėti dokumentuose. Šis pasikeitimas sietinas su miestiečių dalyvavimo valstybės valdyme pradžia, tada ir atsirado galimybė sumažinti tradicinį atstumą, kuris skyrė riterių ir miestiečių erdves. Valdžios nebedengė nuo daugumos gyventojų ją atskyręs paslaptingumo šydas, kurį buvo sukūrusi svetima kalba ir kultūra. Valdovų dvaruose raštinių darbą organizuojančių kanclerių pareigas dažniausiai ėjo dvasininkai. Vėlyvaisiais viduramžiais vykstant valstybių valdymo aparatų sekuliarizacijai, juose įsiviešpatavo pasauliečiai. Įsivaizduojant, kaip vyko tautinių kalbų plėtra dokumentacijoje, reikia atsiminti ir tai, kad kiekviena šnekamosios kalbos erdvė nebuvo vienalytė, egzistavo dialektai ir valdančių dinastijų tradicijos (pvz., Anglijos karaliaus dvare iki XVI a. buvo vartojama ir prancūzų kalba, taip parodant dinastijos pretenzijas į Prancūzijos sostą). Tautinėms kalboms įsigalėti valstybės valdymo struktūrose padėjo ir parlamentų, kurie priešinosi tam, kad jų valdovai vartoja ne savo valdomos šalies gyventojų kalbą, veikla. Šnekamosios kalbos pozicijos stiprėjo didėjant biurokratiniam valstybės valdymo aparatui. Tautinių kalbų virtimas rašto kalbomis skirtingose teritorijose vyko ne vienu metu ir turėjo savo ypatumų. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje padėtis šiuo požiūriu buvo ypatinga, susijusi su etnolingvistiniais procesais.

4.2. Etninių ir kalbinių procesų dinamika

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinėje erdvėje vėlyvaisiais viduramžiais tęsėsi bendraeuropinis etnosų virsmas tautomis ir iš tarmių išaugusių šnekamųjų kalbų tapsmas rašto kalbomis. Europos istorikai svarstydami šias sudėtingas problemas daug diskutuoja, nesutaria net dėl svarbiausio klausimo – ar galima ieškoti tautinės savimonės viduramžiais, kada žmonės visų pirma jautėsi savo kaimo, miesto, provincijos, regiono gyventojais, o stipriausia juos siejanti grandis buvo tikyba. Svarbiu

tautinės savimonės elementu pripažįstamas tikėjimas bendra kilme, kuris įgaudavo kilmės mitų pavidalus ir telkė bendruomenę. Svarstoma, kaip giliai į bendruomenę galėjo prasiskverbti besiformuojanti tautinė savimonė, ar ji buvo būdinga tik aukštųjų visuomenės sluoksnių atstovams. Pabrėžiama ypatinga Bažnyčios įtaka tautinės savimonės sklaidai visoje visuomenėje. Pagaliau sutariama, kad svarbiausios prielaidos viduramžių bendruomenei virsti tauta atsiranda tada, kai sukuriama valstybė.

Todėl nenuostabu, kad tyrinėtojai – archeologai, antropologai, kalbotyrininkai, istorikai – taip pat nėra vienos nuomonės, kuo datuoti etnolingvistinių procesų pradžią ir pabaigą valstybinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvėje, kurioje gyveno kelių etnosų žmonės, išpažįstantys skirtingas tikybas, kalbantys įvairiomis šnekamosiomis kalbomis, o raštui vartojantys dar kitas kalbas.

Lietuvių tauta formavosi išsiskirdama iš etninio baltų masyvo. Lietuvių atveju ši etnoso konsolidacija, kuri lėmė tautos atsiradimą, negali būti atsieta nuo Lietuvos valstybės sukūrimo. Be abejo, reikia prisiminti, kad valstybė buvo ne vienintelis veiksnys, kuris turėjo įtakos lietuvių tautos, jos tautinės savimonės formavimuisi. Tačiau mėginti neigti valstybės veiksnio svarbą taip pat būtų neteisinga. Aptardamas lietuvių tautinės savimonės susiformavimo problemą, Edvardas Gudavičius sieja šį procesą su valstybės sukūrimu, pabrėžia, kad formuojantis Lietuvos valstybei lietuvių atotrūkis nuo kitų baltų didėjo, daro išvadą, kad XIV a. antrojoje pusėje jau egzistavo lietuvių tauta, o tautinę savimonę buvo įsisąmoninęs kilmingasis karo prievolininkų elitas.

Turime tai patvirtinančių amžininkų liudijimų. Antai XV a. pradžioje per ginčą su Ordinu Lietuvos didysis kunigaikštis suformulavo valstybės ir tautybės egzistavimo principus, susietus su lietuvių tautos raidos poreikiais. Bene pirmoji žinoma etnolingvistinės padėties samprata buvo išdėstyta 1420 m. Vytauto laiške imperatoriui Zigmantui Liuksemburgui. Laiške rašoma:

> „Jūs padarėte ir paskelbėte sprendimą dėl Žemaičių žemės, kuri yra mūsų paveldėjimas ir mūsų tėvonija iš teisėtos prosenolių ir senolių įpėdinystės. Ją ir dabar nuosavybėje turime, ji dabar yra ir visada buvo viena ir ta pati Lietuvos žemė, nes yra viena kalba bei tie patys gyventojai. Bet kadangi Žemaičių žemė yra žemiau negu Lietuvos žemė, todėl ir vadinama Žemaitija, nes taip lietuviškai yra vadinama žemesnė žemė. O žemaičiai Lietuvą vadina Aukštaitija, t. y. iš Žemaičių žiūrint, aukštesne žeme. Taip pat Žemaitijos žmonės nuo senų laikų save vadino lietuviais ir niekada žemaičiais, ir dėl tokio tapatumo (sic) savo rašte

mes nerašome apie Žemaitiją, nes viskas yra viena, vienas kraštas ir tie patys gyventojai." (*Baltų*, 1996.)

Sudėtingesnė buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnų problema. Vėlyvaisiais viduramžiais dar nebuvo baltarusių ir Baltarusijos, žodis *ukraina* tais laikais turėjo kitokią prasmę. Daug diskusijų kyla sprendžiant klausimą, kada ir kaip iš rytų slavų masės išsiskyrė ir susiformavo baltarusių, rusų ir ukrainiečių tautos ir atsirado šiuolaikiniai teritorijų įvardijimai – Baltarusija ir Ukraina.

Baltarusių protėvių išsiskyrimo iš rytų slavų etninio masyvo pradžią tyrinėtojai datuoja laikotarpiu iki susikuriant Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, kada vyko baltų, kurie gyveno Dniepro ir Dauguvos aukštupių regione, slavinimas ir buvo sukurti pirmieji valstybiniai dariniai (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.). Kai šios teritorijos buvo prijungtos prie Lietuvos valstybės, besiformuojančio etnoso padėtis pasikeitė. Tačiau šiuolaikinis baltarusių istorikas Henadzis Sahanovičius (*Сагановіч*) įsitikinęs, kad baltarusių tautos atveju valstybė nesuvaidino pagrindinio vaidmens (Sahanowicz, 2001). Daug baltarusiams būdingų etnoso ir kalbos bruožų buvo išryškėję dar prieš atsirandant Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, o jų geografinis arealas nesutapo su valstybės sienomis. Svarbiausi besiformuojančios baltarusių tautos rodikliai buvo atsirandanti etninio atskirumo savimonė ir savęs įvardijimas (etnonimas).

Viduramžiais erdvę, kurią šiandien vadiname Baltarusija, sudarė kaimyninės bendruomenės, kurių gyventojai vadinosi pagal svarbiausią savo žemės centrą – polockiečiais, vitebskiečiais, sluckiečiais ir pan. Kai šios žemės buvo prijungtos prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, dalis jų – Nemuno aukštupio, vakarinė Minsko žemės dalis ir Breslaujos žemė – pradėtos vadinti Lietuva. XIV ir XV amžių sandūroje rašytame šaltinyje, vadinamajame Rusios miestų sąraše, Lietuvos miestais taip pat vadinami Sluckas, Kleckas, Druckas, Lukomlis, Orša, Borisovas, Minskas, Polockas, Vitebskas ir kiti, kurie priklausė Lietuvos didžiajam kunigaikščiui. Aptariamų teritorijų gyventojus pagal valstybinę priklausomybę lietuviais dažniausiai vadino ir Maskvos valstybėje gyvenantys rusai. Kita vertus, Maskvos valstybėje gyvenančius rusus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojai rusėnai stačiatikiai vadino maskvėnais, maskoliais, etnonimą Rusia pasilikdami sau. Pavadinimas Baltoji Rusia su šiomis teritorijomis ir besiformuojančiu baltarusių etnosu nebuvo siejamas iki XVII amžiaus.

Ukrainos pavadinimą, kalbant apie XIV a. pabaigą – XVI a. pradžią, taip pat galima naudoti tik sąlygiškai, atsimenant, kad tų laikų žmonės,

kurie gyveno šiandieninės Ukrainos žemėse, patys savę vadino rusais arba rusėnais, o terminas *Rusia* buvo naudojamas visai rytų slavų teritorijai apibūdinti. Pirmasis šaltiniuose užfiksuotas Ukrainos pavadinimas – Rusų žemė. Žodis *ukraina*, *okraina* tebeturėjo savo pirminę tiesioginę prasmę – pakraštys, jame nebuvo etniškumo požymių. Pakraščiais iš valstybės centro Vilniaus vadinti ne tik Kijevas ar Černigovas (šiandieninė Ukraina), bet ir Polockas ir Vitebskas (šiandieninė Baltarusija), o jų gyventojai šaltiniuose pavadinami *ukrainniki* (pakraštiečiais), turint galvoje gyvenamą vietą, bet ne etninę priklausomybę. 1486 m. valdovas Kazimieras Jogailaitis skundėsi Maskvos didžiajam kunigaikščiui, kad jo valdomų Mcensko ir Liubutsko žemių prie Okos upės gyventojams *ukrainnikams* padaryta daug nuostolių. Maskva XVI a. pradžioje vartodama terminą *Ukraina* dar nesuteikdavo jam šiuolaikinės etninės prasmės.

Kita vertus, šaltiniai liudija, kad rytų slavų žemėse etnopolitiniai procesai vyko, jie ardė, skaidė tą vieną, bendrą visiems apibūdinimą *Rusia*, atsirado Pietinė, Pietvakarinė, Mažoji, Didžioji, Baltoji, Juodoji Rusios. Kai kurie tų pavadinimų buvo taikomi tik vienai kuriai teritorijai. Antai Mažosios Rusios pavadinimas prigijo buvusioms Haličo-Voluinės žemėms, kurių kunigaikščiai XIV a. norėjo susikurti atskirą bažnytinę metropoliją. Bizantijos stačiatikių hierarchai suprato tai kaip bandymą atsiskirti nuo Didžiosios Rusios. Laikui bėgant Mažosios Rusios pavadinimas prigijo ir valdovų pasauliečių tituluose: paskutinis Haličo-Voluinės kunigaikštis titulavosi Visos Mažosios Rusios kunigaikščiu, o Kazimiero Jogailaičio karaliaus titulas, atsižvelgus į Lenkijos Karalystei tuomet priklausiusias Rusios žemes, skambėjo taip: „Lenkijos ir Mažosios Rusios karalius." Vadintos šios žemės ir Žemutine Rusia. Tačiau visi šie įvardijimai, šiuolaikinės ukrainiečių istorikės Olenos Rusinos įsitikinimu, iki XVI a. antrosios pusės buvo tik erdviniai rytų slavų gyvenamų teritorijų apibūdinimai, kurie neturėjo etniškumo požymių (Русина, 1998a).

Šiandienos žmogus tautybę tapatina visų pirma su kalba. Viduramžiais buvo kitaip. Antai terminas *tikroji Lietuva*, kalbininko Zigmo Zinkevičiaus manymu, labiau nusako istorinį besikuriančios valstybės branduolį, o ne etninę ir kalbinę Lietuvą. Keitėsi ir lietuvių kalbos paplitimo arealas. XIV a. nusistovėjusi rytinė lietuvių kalbos ploto riba beveik nekito iki Liublino unijos (1569) ir dar kurį laiką po jos. Tais laikais kompaktiškai paplitusios lietuvių kalbos plotas turėjo siekti Gardiną, Ščiutiną, riba ėjo netoli Naugarduko, prie Valažino, Smurgainių, Pastovių. Iš tikrųjų ta riba nebuvo griežta, į abi puses nuo jos gyventojai kalbos požiūriu buvo mišrūs. Į rytus bei pietus nuo kompaktinio ar pusiau kompaktinio ano

meto lietuvių kalbos ploto būta nemažai vietovių, kur XIV–XVI a. buvo kalbama lietuviškai. Šnekamoji lietuvių kalba greičiausiai buvo paplitusi per šimtą tūkstančių kvadratinių kilometrų. Sunku nustatyti, kiek žmonių galėjo gyventi šiame plote. Mokslininkų nuomonės gerokai skiriasi: mažiausias nurodomas skaičius apie 300 000, didžiausias – apie milijoną. Taip yra dėl to, kad tokie visu paribiu vykę sudėtingi etnolingvistiniai procesai dabar jau sunkiai išaiškinami.

Kaip šiandien sudėtinga suprasti, neiškreipiant interpretuoti kad ir XVI a. pradžios Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žmonių etninę, tautinę ar kultūrinę savimonę, rodo moderniosios tautiškumo sampratos nuspalvintos diskusijos dėl Mikalojaus Husoviano prieš penkis šimtus metų lotynų kalba parašytos (išleistos Krokuvoje 1523) eiliuotos poemos *Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę*. Kuriai tautai: baltarusių, lenkų, lietuvių ar ukrainiečių, „priklauso" šis kūrėjas, kuris vyko pas popiežių Leoną X su valdovo Žygimanto Senojo iš Krokuvos siųsta Erazmo Cioleko (Vitelijaus) vadovaujama delegacija, poemoje vadina save lenku ir šlovina Lietuvos valdovą Vytautą? Atsakymas į šį klausimą galėtų skambėti taip, kaip jį formuluoja šiuolaikinis lotynų kalbos ir lotyniškosios kultūros tyrėjas Jerzis Axeris, jis siūlo stengtis suprasti poemoje apie stumbrą autoriaus užkoduotas prasmes, mesti į šalį XIX a. subrendusias tautiškumo, tautinės savimonės sampratas ir ieškoti kitų, XVI a. pradžios kūrėjui ir jo veikalo skaitytojams būdingų, sampratų (Axer, 2004).

Ką žinome apie Mikalojų Husovianą? Galvojama, kad jis buvo katalikas, užaugęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnų žemėse, iš kur išsinešė ne tik stumbro medžioklės subtilybes, aprašytas poemoje, bet ir istorinę bei kultūrinę savimonę. Tačiau tiksli Husoviano kilmės vieta nėra žinoma, iš Mikalojaus Husoviano vardo formų (Nicolaus Hussovianus, Hussoviensis, Ussovius, Hussovius, Hussowski, Husowski) daromos prielaidos, kad tai galėjo būti vietovė Dniepro upės baseine, gal Gardino apylinkėse arba šalia Radvilų rezidencijos prie Bialos, vadintos *Alba Ducalis*, o jaunystę jis praleido Radvilų Goniondzo dvare (Vitelijus, ruošdamas dovaną popiežiui, prašė Mikalojų Radvilą, Goniondzo dvaro savininką, parūpinti kuo didesnio stumbro iškamšą). Bet taip pat tikėtina, kad poeto gimtinė galėjo būti Lenkijoje, Peremislio vyskupijoje prie Lancuto. Todėl, atsižvelgus į platų poeto akiratį, apimantį lenkiškas, lietuviškas, rusėniškas realijas, galima sutikti su Tomo Veteikio nuostata Husovianą laikyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės piliečiu patriotu ir nepriskirti jo kuriai nors moderniajai tautai.

Pagal nuo Antikos laikų nusistovėjusią tradiciją, apibūdinant etnosą reikėjo nurodyti jo kilmę, iš kur jis atėjo, ir pateikti šalies pavadinimo aiškinimą. Kai XV a. Vakarų Europa susidūrė su naujakrikščiais lietuviais, išgirdo juos kalbant, atkreipė dėmesį į lietuvių ir lotynų kalbų panašumą. Tai paskatino vėlyvųjų viduramžių mokslui būdingą interesą aiškintis tos tautos kilmę, buvo sukurtos lietuvių kilmės teorijos. XV ir XVI amžių sandūros raštijoje Lietuvos ir lietuvių kilmės aiškinimų būta daug, gerokai daugiau nei kaimyninių kraštų – Lenkijos ir Rusios.

Viena teorija kildino lietuvius iš romėnų, kurie prie Baltijos jūros atvyko tiesiai iš Vidužemio jūros regiono. Tyrinėtojai tebesvarsto, kada ir kas pirmas susiejo lietuvius su romėnais. Žinomas valdovo Kazimiero Jogailaičio pasiuntinio Romos kurijoje Jono Ostrorogo 1467 m. Romoje išsakytas teiginys, esą Julijaus Cezario laikų vietovė Julijos miestas (*Julia civitas*) yra Lietuvos sostinė Vilnius, liudija jau tuomet sklandžiusias mintis apie lietuvių sąsajas su romėnais. Kęstučio Gudmanto manymu, Ostrorogas stengėsi Europai pristatyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinę Vilnių sukeldamas tam tikrą įspūdį Romoje, pravertė jau anksčiau pastebėtos romėnų ir lietuvių pagonių papročių ir kalbos paralelės. Toliau teorija, aiškinanti, kad lietuviai kilę iš romėnų, buvo išplėtota ir įgijo naujų bruožų.

Viena šios teorijos atšaka, 1532 m. užrašyta trumpoje pasaulio istorijoje *Chronicon Carionis* (Karijono kronikoje), skelbė, kad tam tikra romėnų tautos atšaka, kuri kalbėjo tam tikra lotynų kalbos forma, iš Dakijos ir Dunojaus regiono pasiekė Baltijos jūros krantus. Šiuolaikinio kalbotyrininko Pietro Dini manymu, tai buvo radikalus ir labai reikšmingas perspektyvos pakeitimas, naujoji teorija skelbė, kad Baltijos arealo romėniškumas nesąs tiesioginis Romos tęsinys, o antrinis padarinys, atsiradęs per tarpinį Dakijos ir Dunojaus regioną.

Norint suprasti panašias XV–XVI a. teorijas, svarbu atskirti tautos sampratą nuo kalbos sampratos, jų nesutapatinti, atsiminti, kad vėlyvaisiais Viduriniais amžiais ir ankstyvaisiais Naujaisiais laikais kalba dar nebuvo tapusi tautos skiriamuoju bruožu, pirmiausia ieškota sąsaju su Antika.

Trumpai aptartus etnolingvistinius procesus svarbu apmąstyti ir suprasti tam, kad galėtume nusistatyti savo santykį su istorine Lietuvos valstybe. Vėlyvųjų viduramžių Lietuvos valstybė nebuvo tautinė valstybė šiuolaikine prasme. Daugiatautę, įvairių tikybų ir kultūrų bendruomenę aptariamo laikotarpio pradžioje vienijo politinės galios reprezentantas – valdovas. Nuo XV a. antrosios pusės šalia valdovo atsirado valstybės

valdymo pareigas ir atsakomybę prisiėmusios formalios ir neformalios institucijos – Ponų taryba, seimas ir politinė tauta.

4.3. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos gimimas

Valstybes sukūrusių tautų formavimuisi viduramžiais labai svarbus buvo politinės tautos atsiradimas. Sąvoka *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tauta* apibūdina sociopolitinę ir sociokultūrinę bendruomenę, kurios nariai įvairiais būdais dalyvavo valstybės viešajame gyvenime. Šis fenomenas pradėjo formuotis vėlyvaisiais viduramžiais Vidurio Rytų Europos erdvėje, Vakarų ir Rytų civilizacijų paribyje, vienydamas etniškai daugiatautę, skirtingų konfesijų, įvairių kultūrų Gediminaičių dinastijos valdomos valstybės bendruomenę. Toliau ją ugdė ir puoselėjo Vytauto įtvirtinta savarankiška didžiojo kunigaikščio institucija ir valdovo dvaras.

Politinės tautos ištakos slypi XIV amžiuje, Lietuvos valdovų patarėjų, kurie nepriklausė valdančiajai dinastijai, terpėje. Valdovai ir dinastija įtraukdavo iš gentinių laikų išaugusios lietuviškos diduomenės atstovus į valstybės reikalų svarstymą, šie dalyvaudavo įvairiose derybose, tvirtinant sudaromas tarptautines sutartis, atlikdavo įvairias užduotis. Juos galima pavadinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos pirmtakais. Tikrųjų šio sociopolitinio fenomeno ištakų reikėtų ieškoti XIV a. pabaigoje ir sieti su dviem, šioje knygoje jau ne kartą išskirtais, įvykiais, kurie iš esmės pakeitė Lietuvos valstybės ir visuomenės padėtį ir lėmė tolesnę jos raidą, tai – Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos tapimas Lenkijos karaliumi (1386) ir Lietuvos krikštas (1387).

Gediminaičiams pradėjus valdyti dvi valstybes – tėvoninę Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir įgytąją Lenkijos Karalystę – dinastijoje buvo susitarta ir tarp jos atstovų Jogailos ir Vytauto pasidalyta valdžia. Šiuo laikotarpiu ir atsirado palanki terpė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinei tautai formuotis.

Prasidėjusiam procesui teisinius ir materialinius pagrindus sukūrė 1387 m. Jogailos privilegija krikštą priėmusiems Lietuvos bajorams katalikams. Visuomenėje atsirado prielaidų privilegijuotam sluoksniui susiformuoti, buvo sudarytos sąlygos jam stiprėti. Dinastinis ryšys su krikšto tarpininke Lenkija ir greitai išryškėję jos politinio elito siekiai inkorporuoti Lietuvos valstybę sukūrė situaciją, kurioje naujakrikščiai lietuviai ir žemaičiai tapo potencialia Lietuvos valdovų atrama, valstybės suverenumo garantais. Todėl Vytautas, tapęs Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, siekė

sutvirtinti savo kaip suverenaus valdovo pozicijas, neutralizuoti politinį Lenkijos valdančiojo elito spaudimą ir stiprinti etnine prasme lietuviškos, katalikiškos diduomenės ir bajorijos ekonominę ir politinę padėtį. Tai liudija bajorų beneficinės žemėvaldos plėtra ir valstiečių veldamų instituto sukūrimas. Lietuvos bajorai katalikai buvo raginami ir skatinami dalyvauti politiniame valstybės gyvenime. Antai Vytauto politinės aplinkos žmonės dalyvavo 1389 m. Salyno, 1413 m. Horodlės, 1414–1418 m. Konstanco politiniuose procesuose. Lietuviškosios bajorijos įtaka buvo didinama ir pertvarkant valstybės teritorijos administracinę vidaus erdvę (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.2).

Vytauto, kaip valdovo, įvairiapusė aktyvi ir rezultatyvi užsienio politika, jo pastangos gauti Lietuvos valstybės prestižą didinantį karalystės statusą taip pat stimuliavo krašto diduomenę ir bajoriją, stiprino jų suinteresuotumą visuomenine valstybine veikla. Kuriant naujas valstybės institucijas, plečiant jų veiklos apimtį, žmonėms, kurių gerovės pagrindą iki tol sudarė sėkmingi karo žygiai ir žemėvalda, XV a. pirmojoje pusėje atsivėrė naujos galimybės. Jie galėjo rinktis dvasininko karjerą ar ieškotis pelningos ir įtakingos tarnybos valdovo dvare, valstybės administracijos aparate ir teismuose.

Vytauto mirtis 1430 m. nesustabdė prasidėjusio Lietuvos diduomenės ir ją rėmusios bajorijos pozicijų valstybėje ir visuomenėje stiprėjimo. Priešingai, įsigilinus į Švitrigailos paskelbimo didžiuoju kunigaikščiu ir jo palaikymo aplinkybes, į organizuotą prieš Žygimantą Kęstutaitį sąmokslą ir į Kazimiero Jogailaičio iškėlimą Lietuvos valdovu matyti, kad XV a. 4-ajame ir 5-ajame dešimtmečiuose Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje jau egzistavo politinis dinastijai nepriklausančių žmonių sluoksnis, gebantis savarankiškai įvertinti susiklosčiusią politinę situaciją, priimti ir įgyvendinti valstybinius sprendimus.

XIV a. pabaigoje – XV a. pirmojoje pusėje šalia valdovų ir jiems talkinusių Gediminaičių dinastijos narių sustiprėjo bajorų elito sluoksnis – didikai, jis pasipildė naujų žmonių, kurių dauguma buvo katalikai. Šis procesas sutapo su pareigybių sistemos formavimusi. Valstybės tarnyba ir pareigybės pradėtos suvokti kaip vertybė, teikianti ne tik naujas žemėvaldas ir papildomas pajamas, bet ir politinį prestižą visuomenėje.

Dinastinė unija su Lenkijos Karalyste sukūrė specifinę konkurencijos su Lenkijos valdančiuoju politiniu elitu ir jį remiančia diduomene bei bajorija atmosferą. Ši konkurencija stiprino Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės ir bajorijos prisirišimą prie savosios valstybės,

formavo nuostatą saugoti jos suverenumą, žadino kūrybinę teorinės politinės minties sklaidą.

Naujas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos formavimosi, jos brendimo etapas prasidėjo XV a. viduryje. Kai 1447 m. didysis kunigaikštis Kazimieras Jogailaitis tapo ir Lenkijos karaliumi ir išvyko į Krokuvą, Lietuvos valstybės diduomenė susitelkė. Vilniuje pradėjo savarankiškai veikti valstybės valdžią reprezentuojanti, o valdovui ilgai nesant valstybėje ir vykdanti, Ponų Taryba, kurią sudarė aukščiausi valstybės pareigūnai, katalikai dvasininkai ir pasauliečiai. Ponų Taryba tapo telkiančiu politinės tautos branduoliu.

XV a. antrojoje pusėje – XVI a. pirmojoje pusėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tauta didėjo ir keitėsi. Šio sociopolitinio ir sociokultūrinio fenomeno pirminė ląstelė buvo apie Gediminaičių dinastiją susitelkusi valstybės branduolio – Lietuvos žemių – diduomenė, kuri „apaugo" naujais žemesniesiems bajorijos sluoksniams ir tarpsluoksniams atstovavusiais žmonėmis. Nauja buvo ir tai, kad tarp jų daugėjo Rusios žemių bajorų stačiatikių. Politinė tauta pradėjo vienyti ir telkti valstybės viešojo gyvenimo dalyvius, lietuvius ir rusėnus, katalikus ir stačiatikius, atsirado veiksminga valstybės vidaus sociokultūrinę erdvę telkianti struktūra. Keitėsi jos interesams atstovaujančios Ponų tarybos pavadinimas. Vis dažniau ją pavadindavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės taryba, taip parodant jos valdžios valstybines teritorijos ribas.

Tokią politinės tautos plėtrą, jos stiprėjimą ir telkimąsi skatino keletas skirtingos prigimties vidaus ir išorės veiksnių.

Vidaus viešajame gyvenime palankias sąlygas politinės tautos plėtrai sukūrė XV ir XVI amžių sandūroje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje pradėję vystytis klientiniai santykiai. Kazimiero Jogailaičio valdymo pabaigoje aukštieji valstybės pareigūnai, Ponų tarybos nariai virto protų ir darbo rankų ieškančiais patronais, o gausėjanti vidutinė ir ypač smulkioji bajorija, ieškanti ekonominio ir socialinio avanso galimybių, vis dažniau tapdavo visuomenės gyvenimo lyderiams didikams įvairiais būdais tarnaujančiais klientais. Bajoriškoje visuomenėje pradėjo augti didikų dvarų prestižas, juose, o ne valdovo dvare, ėmė telktis ne tik ūkinis, bet ir dvasinis bręstančios politinės tautos gyvenimas. Trumpalaikis (1492–1501) didžiojo kunigaikščio Aleksandro dvaro rezidavimas Vilniuje situacijos iš esmės nepakeitė.

Seimo, kaip luomui atstovaujančios institucijos, susiformavimas XV ir XVI amžių sandūroje tapo dar vienu politinės tautos didėjimo šaltiniu.

Seimas, kaip bendro valstybinio politinio veikimo vieta, į aktyvų visuomeninį gyvenimą pamažu įtraukė vis daugiau eilinių bajorų.

Pašauktinė bajorų kariuomenė, kurios aktyvi veikla po keleto taikių XV a. dešimtmečių vėl prasidėjo XV a. pabaigoje, kai kilo karinis konfliktas su Maskva dėl Rusios žemių, tapo dar viena diduomenės ir bajorijos susitelkimo ir viešosios komunikacijos forma. Atsirado nauja viešoji erdvė, kurioje kūrėsi ir brendo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tauta, buvo ugdomos ir skleidėsi ją vienijančios patriotinės nuostatos.

Lietuvos valstybei nuolatinis grėsmės šaltinis buvo ir unija su Lenkijos Karalyste, kurios valdantysis elitas nuo pat dinastinės unijos užmezgimo siekė Lietuvos valstybę inkorporuoti. Jeigu XV a. pirmojoje pusėje Lietuvos valdovai tam priešinosi, tai didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio pozicija 1501 m. svarstant Melniko unijos projektą parodė, kad Gediminaičių/Jogailaičių dinastijos prioritetai pasikeitė. Jos atstovas, Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras, visų pirma rūpinasi dinastijai naudingesniais Lenkijos Karalystės reikalais ir asmeniniais interesais (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.1).

Faktas, kad grupė politinės tautos atstovų palaikė Melniko unijos idėją, nepakeitė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus politinio gyvenimo, jo prioritetų. Pavojai Lietuvos valstybės suverenumui telkė valdantį luomą bajoriją, ugdė valstybinę patriotinę jos savimonę. Matome pastangas teoriškai pagrįsti politinės tautos teisę ir pareigą kartu su valdančiąja dinastija valdyti valstybę. XVI a. pradžios visuomenėje daugėjant išsimokslinusių, kūrybingų asmenybių, sociokultūrinėje jos erdvėje pasirodė pirmieji tai teigiantys politiniai tekstai.

4.4. Ideologinis valstybinės erdvės įprasminimas

Lietuvos krikščioniška valstybė kūrėsi tuo metu, kai Vakarų Europoje jau egzistavo naujo tipo teritorinės ir beveik tautinės valstybės, kurios jautėsi esančios nepriklausomos nuo Bažnyčios ir popiežiaus, pritaikiusios savo pasaulietiniams poreikiams teologinę vertybių terminologiją, plėtojo mistinio kūno (*corpus mysticum*), moralės ir politinio kūno (*corpus morale et politicum*) arba politinės bendrijos, atsakingos už valstybės likimą, idėjas. XIV a. pradžioje teisininkų raštuose vis dažniau naudojami karaliaus (valdovo) santuokos su karalyste (valstybe), arba mistiniu kūnu, metafora. Ši metafora rodė, kad gimsta nauja valdovo santykio su valstybe samprata, kurioje valstybė suprantama kaip politinis kūnas, turintis savas teises, nepriklausančias nuo valdovo valios, apdovanotas turtais, kurie nėra valdovo

turtai. Valdovas per „santuoką" su valstybe įgyja teisę naudotis jos turtu (iždu), bet negauna teisės jo perduoti kam nors kitam. Šis mistinis kūnas XIV–XV a. Prancūzijoje jau buvo suprantamas kaip bendrija, kurią sudaro trys luomai, ji ir sprendžia sosto paveldėjimo reikalus, nes karaliaus valdžia nėra privati nuosavybė, ji yra vieša, priklausanti visam pilietiniam, arba mistiniam, karalystės kūnui.

Neturime šaltinių, kurie leistų vienprasmiškai atsakyti į klausimą, ar šias daugiausia Prancūzijos autorių, Paryžiaus universiteto profesorių formuluotas koncepcijas žinojo krikščioniškosios Lietuvos valstybės kūrėjai pradėdami savo darbą XIV a. 9-ajame dešimtmetyje. Tačiau vėlesniais dešimtmečiais Jogailos ir Vytauto užmegzti tarptautiniai kontaktai, aktyvus dalyvavimas svarbiuose Europos įvykiuose (Konstanco bažnytinis susirinkimas, Čekijos husitų judėjimas ir kt.) nepalieka abejonių, kad Lietuvos valdovai žinojo daug daugiau, nei liudija mums šaltiniai. Vytautas, tapdamas didžiuoju kunigaikščiu, žinojo, kaip kurti ir stiprinti vėlyvųjų viduramžių teritorinę valstybę, kaip teoriškai pagrįsti valdovo teises valdyti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Naujakrikštis valdovas suprato, kad negana plėsti valdomą erdvę, prijungiant naujas žemes, ir ieškojo būdų, kaip sutelkti skirtingų etnosų, kalbų ir kultūrų politines bendruomenes ir jų pasaulėjautoje įtvirtinti monarcho galios sampratą.

Ideologinio valstybinės erdvės įprasminimo rezultatai užfiksuoti tekstuose, kuriais buvo formuojama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mistinio kūno, arba politinės bendruomenės, istorinė atmintis, diplomatijos ir teisės kultūra. Šis mistinis kūnas ir jo, kaip politinės bendruomenės, identiteto išraiškos būdai kito. XIV a. pabaigoje ir XV a. pirmojoje pusėje iniciatyva ir būdų pasirinkimas priklausė valdovams. XVI a. pradžioje tvirtinti savarankišką Lietuvos valstybę ėmėsi politinės bendruomenės atstovai, kurie susibūrė į kolektyvinį valdžios organą – Ponų tarybą.

Giedrė Mickūnaitė, nuosekliai nagrinėdama Vytauto, kaip valdovo, įvaizdžio kūrimo mechanizmą, pradeda nuo 1390 m. Vokiečių ordino (kur Vytautas rado laikiną prieglobstį) broliams skirto „Vytauto skundo prieš Jogailą ir Skirgailą", kuriuo buvo siekiama pagrįsti prigimtines Vytauto teises į valdžią Lietuvoje. Po kelerių metų „Skundo" turinys pakartojamas Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštyje. Literatūrinis tekstas 1392 m. Vytauto įgyvendintus ketinimus tapti Lietuvos valdovu įtvirtino Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje atmintyje.

Pasitelkus Lietuvos metraščių tekstus, įvairias jų redakcijas, kurios buvo rašomos XV a. ir XVI a. pradžioje, galima pamatyti, kaip per tą laiką keitėsi ideologinės programos. Metraščiuose surašytos lietuvių ir

Lietuvos etimologijos, jų kilmės aiškinimai, liudija, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros kraštovaizdyje jau buvo pakankamai gausus išsilavinusių visuomenės narių elitas, kad šalia valdovų ir Ponų tarybos narių buvo žmonių, kurie suvokė valstybės istorijos poreikį ir gebėjo savo aplinkos žmones sutelkti rašytinei Lietuvos istorijos versijai pateikti.

Vytauto laikais parašytieji tekstai rodo, kad valdovas gerai žinojo rašytinio žodžio galią ir mokėjo ją pasinaudoti. XV a. pradžioje buvo sukurtas kelių tekstų kompleksas, kurį istorikai pavadino Trumpuoju Lietuvos metraščių sąvadu. Jį sudaro tarsi dvi dalys. Vieną jų tyrinėtojai vadina slaviškąja, kitą – lietuviškąja. Vieni tekstai buvo parašyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnų žemėse, greičiausiai Smolenske, Vytautą rėmusio vyskupo Gerasimo raštinėje, kiti galbūt parašyti Vilniuje, greičiausiai Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinėje. Sąvadą sudaryti padėjo lietuvių diduomenės žmogus, gal būt po valdovo aukščiausias valstybės pareigūnas Jonas Goštautas (mirė 1458), kuris nuo 1443 m. buvo Vilniaus vaivada ir Kunigaikštystės kancleriu.

Slaviškąją dalį, pavadintą „Metračių rinkinys, išdėstytas trumpai", sudaro keletas pasakojimų apie 862–1446 m. įvykius Rusios žemėje. Šioje metraščio dalyje kartu su užrašais apie Rusios kunigaikštysčių istoriją nuo 1342 m. pasirodo trumpi, vėliau ilgesni įrašai apie lietuvius, pavyzdžiui: „6850 [1342] metais. Atėjo lietuvių kariuomenė pulti Možaisko miesto, priemiesčius sudegino, bet miesto nepaėmė. Tą pačią žiemą numirė chanas Uzbekas, ir jo sūnus Čanibekas sėdo į sostą." Šie, iš pirmo žvilgsnio padriki, su lietuviais susiję faktai, įpinti į senosios Rusios istorijos pasakojimą, atskleidžia svarbiausius lietuvių kunigaikščių veiksmus Vidurio Rytų Europos erdvėje ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės formavimąsi. Pasakojimus apie rusų žemių praeitį galima suprasti kaip valstybinę erdvę jungiantį bendrą istorinį palikimą. Pirmosios Trumpojo Lietuvos metraščių sąvado dalies kulminacija – tekstas, pavadintas „Didžiojo kunigaikščio Vytauto pagyrimas". Jam suteikta ir atitinkama literatūrinė forma. Tekste šio Lietuvos valdovo galioje buvęs hiperbolizuotas politinis kraštovaizdis tapomas žodžiais:

> „Šiam didžiajam kunigaikščiui Vytautui buvo pavaldžios Lietuvos ir Rusų Didžioji Kunigaikštystė, daug kitų žemių, paprastai pasakysiu – visa rusų žemė. Ne tik visa rusų žemė, bet dar ir vengrų žemės valdovas, vadinamas Romos cezariu [Šventosios Romos imperijos imperatorius], gyveno su juo didelėje meilėje. Tuo aš [galima manyti, kad teksto autorius dalyvavo 1429 m. Lucko suvažiavime, kur buvo svarstoma Vytauto karūnavimo karaliumi idėja] įsitikinau. [...]

Kaipgi nesidžiaugtume didžiojo valdovo garbe, jei iš visų žemių – rytuose ir vakaruose – atėjęs nusilenkia šlovingam valdovui. Kuris yra imperatorius visoje žemėje, ir tas atėjęs lenkiasi šlovingam valdovui didžiajam kunigaikščiui Aleksandrui, vadinamam Vytautu. Netgi turkų sultonas reiškė pagarbą ir daug jam davė dovanų. Šlovingas valdovas, ištikimas ir Kristų mylintis Konstantinopolio imperatorius, ir tas su juo didelėje meilėje gyvena. Taip pat ir Čekų Karalystė didžiai gerbia šlovingą valdovą, dar ir danų karalius reiškė pagarbą ir davė daug dovanų šlovingam valdovui didžiajam kunigaikščiui Vytautui. [...] Dar ir kiti Rytų chanai jam tarnaudavo su visais miestais ir su žemėmis. Taip pat Maskvos didysis kunigaikštis didžiausioje meilėje gyveno su juo. Ir dar kiti, vokiečių, didieji kunigaikščiai tarnavo jam su visais savo miestais ir su žemėmis. Tie gi vokiečių didieji kunigaikščiai, vokiečių kalba vadinami mistrais [turima galvoje Vokiečių ordino didysis magistras ir Livonijos ordino magistras]. Dar moldavų ir Besarabijos [Besarabija XV a. buvo Moldovos kunigaikštystės dalis prie Juodosios jūros, tarp Pruto ir Dniestro upių] žemės valdovas, bulgarų kalba vadinami despotais [despotas – graikiškas žodis], ir dar kiti didieji kunigaikščiai: Tverės didysis kunigaikštis ir Riazanės didysis kunigaikštis, ir Odojevo didysis kunigaikštis, ir Didysis Naugardas, ir Didysis Pskovas – paprastai pasakysiu, kad nebuvo nuo jūrų iki jūrų nei miesto, nei vietos, kuri netarnautų šlovingam valdovui Vytautui. Tie didieji valdovai, imperatoriai, didžiosios žemės, didieji kunigaikščiai. Jau rašiau čia – vieni didelėje meilėje gyveno su juo, o kiti tvirtai tarnavo jam, šlovingam valdovui, ir didžiulę garbę, ir gausias dovanas, ir dideles duokles jam teikdami, ne tik kiekvienais metais, bet ir kiekvieną dieną." (*Senoji*, 1996.)

Kitas Trumpojo sąvado tekstas – Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštis pradedamas pasakojimu apie Gediminą ir jo sūnus. Tačiau tai nėra nuosekli Lietuvos istorija, autoriaus dėmesio centre – Vytautas ir Jogaila, jų kova dėl valdžios ir galios. Šie XV a. pirmosios pusės Lietuvos metraščių tekstai atspindi XV a. vidaus politinę konkurenciją, kurią laimėjo Vytauto Vilniuje sutelkta politinė bendruomenė.

Maždaug po šimto metų rašytuose tekstuose, kurie sudaro Viduriniįį ir Platųjį Lietuvos metraščių sąvadus, matome pasikeitusią vertybinę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinio kūno orientaciją. Vis aiškiau rodomas siekis įveikti takoskyrą tarp skirtingai tikinčių (katalikų ir stačiatikių) kultūrinių etninių bendruomenių. Tokias pastangas liudija lietuvių romėniškos kilmės mitas, kurio nėra Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštyje.

S. C. Rowellas, pavadinęs romėniškos kilmės mitą XV a. Lietuvos politinės tautos mistika, atkreipia dėmesį, kad Viduriniajame metraščių

sąvade esančiame kūrinyje „Lietuvos ir Žemaitijos Didžiosios Kunigaikštystės metraštis", rašytame XVI a. pradžioje (lyginant jį su XV a. rašytu Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraščiu), ne tik atsirado naujas, ideologiškai labai svarbus pasakojimas – lietuvių romėniškos kilmės legenda, bet ir pakito teksto stilius. Nors tekstas parašytas rusėnų kalba, jis jau nutolęs nuo stačiatikių tradicijos, panašesnis į XV a. Vakarų Europos kronikas nei į Rusios metraščius. Čia, kaip ir kituose Renesanso epochos kūriniuose, plačiai aprašomas kraštas, jo upės, jame gyvenantys žvėrys. Piešiamas kraštovaizdis yra prie Baltijos jūros, o ne Rusios žemėse.

Pakito ir politiniai akcentai. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraščio pasakojimo centre – valdovai ir jų nuveikti darbai, Vytautui skiriamas ypatingas dėmesys. „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraščio" autoriaus, pasakojančio legendą apie Palemono vedamus romėnus, plaukiančius į Lietuvą, dėmesio centre – Lietuvos politinis elitas, jo teisė valdyti valstybę kartu su didžiaisiais kunigaikščiais:

> „Taigi vienas Romos kunigaikštis, vardu Polemonas [toliau tame pačiame tekste – Palemonas], tikras cezario [imperatoriaus] Nerono giminaitis, iškeliavo kartu su žmona ir vaikais, ir visais savo turtais, ir su pavaldiniais, o su tuo kunigaikščiu iškeliavo penki šimtai bajorų su žmonomis ir su vaikais, ir su žmonių daugybe. Ir pasiėmė su savimi vieną astronomą, ir išplaukė laivais link saulėlydžio, norėdami žemėje susirasti sau ramią vietelę, kurioje galėtų įsikurti ir sau ramiai gyventi. O tarp šių bajorų keturi buvo aukščiausi kilmingieji iš Kentaurų, Stulpų, Rožių ir Meškų giminės." (Narbutas, 2004.)

Šis kūrinys atspindi XVI a. pradžios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos ambicijas kovoje su Jogailaičių dinastijos siekiais, kurie išryškėjo XV a. viduryje. „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštyje" aiškinama ne tiek etnogenetinė, kiek politinė raida, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, kaip daugiatautės valstybės, vystymasis. Jo tekstas rodo prasidėjusį žengimą į Vakarų ir Vidurio Europos lotyniškosios kultūros lauką. O buvimą tame kultūros lauke liudija XVI a. 3-iajame dešimtmetyje rašyta vėlyvoji Lietuvos metraščių redakcija – Bychovco kronika.

Romėniškos lietuvių kilmės mitą vertinant kaip tam tikrą ideologinio poveikio priemonę, reikia atkreipti dėmesį į akcentus. Visi šio mito tyrinėtojai pastebi pabrėžtinai rodomą kilmingųjų dalyvavimą kelionėje kartu su Palemonu ir tai vertina kaip Lietuvos didiko Alberto Goštauto vadovaujamos Ponų tarybos narių pozicijos išraišką. Lietuvos diduome-

nė mitu apie romėnišką kilmę siekė pabrėžti ir savo vaidmenį kuriant valstybę, kurios pradžia buvo žemės prie Nemuno, Dubysos ir Jūros upių ir plėtėsi ji į totorių chano nukariautas ir ištuštėjusias rusų šalies žemes. Bychovco kronikos pasakojimuose „Apie tris Palemono sūnus ir apie Lietuvos valstybės pradžią", „Apie totorių chaną Batu, žemaičių kunigaikštį Mantvilą ir Naugarduko įkūrimą" ir „Apie Mingailą, Polocko užkariavimą ir Mingailos palikuonis Polocke" užfiksuoti mėginimai susieti kilmės mitą su realia Lietuvos valstybės teritorija ir jos plėtra. Juose rašoma:

„Vyriausias sūnus Barkus įkūrė miestą prie Jūros upės, ir to kunigaikščio vardas susijungė su upės vardu, kuri vadinosi Jūra, o kunigaikščio vardas – Barkus, tai tą miestą imta vadinti Jurbarku.

Vidurinis sūnus Kūnas atsikėlė prie Nevėžio upės žiočių, kur įteka į Nemuną, ir įkūrė miestą, pavadino jį pagal savo vardą Kauno miestu.

O trečias sūnus Spėra keliavo tolyn per girias į rytus, kur saulė teka, ir persikėlė per Nevėžio upę, ir per trečią upę – Širvintą, aptiko ežerą, dabinamą pievų ir įvairių medžių, pamėgo tą vietą, apsigyveno prie to ežero ir tą ežerą pavadino savo vardu – Spėra.

O Dausprungas, Kentauro herbo, keliavo Šventosios upe ir atrado labai gražią vietą, panašią į piliakalnį; ji labai jam patiko ir jis ten apsigyveno, įkūrė miestą ir tą miestą praminė Ukmerge, o pats ėmė vadintis Deltuvos kunigaikščiu ir ten ėmė daugintis. [...]

O tasai kunigaikštis Kūnas turėjo du sūnus: vieną Kernių, o kitą Gimbutą. Beviešpataudamas Žemaičių žemėje, ėmė stiprėti, plėstis ir pereidinėti per Neries upę į Užnerio kraštą. Žengdamas nuo Šventosios aukštyn, atrado labai gražią vietą; jam labai patiko toji vieta, jis ten įkurdino savo sūnų Kernių ir tam miestui davė Kerniaus vardą, pavadinęs Kernave.

O paskui Kūnas mirė, ir po jo visame Užnerio krašte, ligi Latgalos sienos ir ligi Užnerio Breslaujos, ir iki pat Dauguvos upės valdė jo sūnus Kernius. O jo brolis Gimbutas Jurbarką ir Kauną, ir visą Žemaičių žemę. [...]

Žemaičių didysis kunigaikštis Mantvila sužinojo, kad Rusų šalis yra ištuštėjusi ir rusų kunigaikščiai išvaikyti. Ir pavedęs kariuomenę savo sūnui Erdvilai, pasiuntė su juo savo tarybos ponus – pirmą Stulpų herbo poną, vardu Grumbį, o antrą Meškos herbo, vardu Eikšį, o trečią Rožės herbo, vardu Griaužį. Jie peržengė Neries upę, paskui persikėlė per Nemuno upę ir už keturių mylių nuo Nemuno atrado gražų kalną; jiems patiko, įkūrė ant jo miestą ir pavadino Naugarduku. Didysis kunigaikštis Erdvila įsirengė čionai sostinę ir ėmė vadintis Naugarduko didžiuoju kunigaikščiu.

Iššygiavę iš Naugarduko, įkūrė Gardino miestą ir paskui nužygiavo į Brastą ir Drohičiną, ir Melniką, Batu nusiaubtus ir sunaikintus. Jis tuos miestus atstatė ir ėmė juose kunigaikštauti. [...]

Po savo tėvo mirties didysis kunigaikštis Mingaila sutelkė kariuomenę ir patraukė prieš Polocko miestą ir prieš Polocko vyrus, [...] Ir visų pirma atžygiavo prie miesto, vadinamo Gorodcu. [...] Ir dievas padėjo didžiajam kunigaikščiui Mingailai, jis visus Polocko vyrus sumušė, sudegino jų miestą ir tapo Polocko didžiuoju kunigaikščiu." (*Lietuvos metraštis*, 1971.)

Bychovco kronikos istorinės dalies pasakojime apie Kazimiero išrinkimą Lenkijos karaliumi lietuvių didikai vadinami Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šeimininkais, nurodomi ir jų vardai: Vilniaus vaivada Jonas Goštautas, Trakų vaivada Jonas Manvydaitis, Žemaičių seniūnas Kęsgaila, krašto maršalas, Naugarduko vietininkas Petras Mantigirdaitis.

Jų darbų tęsėjai, politinis ir kūrybinis XVI a. pradžios Lietuvos elitas, Platesniojo metraščių sąvado ir Bychovco kronikos užsakovai ir rašytojai, ne tik priėmė bendrumo su lotyniškąja Europa idėją ir ją išreiškė kitiems gerai suprantamu pavidalu, jie romėniškos kilmės mitą pavertė istorinės atminties ir valstybinės ideologijos dalimi, kuri turėjo pagrįsti etnopolitines jos kūrėjų ambicijas ir pretenzijas.

Kai buvo rašoma Bychovco kronika, Ponų taryba ir atskiri jos nariai ir kitais būdais rodė valdovui savo atsakomybę už Lietuvos valstybės likimą, savo rūpinimąsi jos ateitimi ir žinojimą, ką reikėtų daryti. Tai liudija valdovui Žygimantui Senajam 1526 m. Ponų tarybos narių Vilniaus vyskupo Jono iš Lietuvos kunigaikščių ir Trakų kašteliono Jurgio Radvilos nuvežtas kreipimasis į karalių Žygimantą Senąjį dėl Lietuvos karalystės atkūrimo. Kaip rašoma Lietuvos Metrikoje, kurioje išliko šio teksto nuorašas rusėnų kalba, valdovui kreipimasis turėjo būti perduotas žodžiu per slaptą pokalbį. Anot Dariaus Kuolio, tekstas išreiškia Alberto Goštauto laikų lietuvių politinio elito valstybinę savimonę, atspindi Lietuvos aukščiausiųjų pareigūnų požiūrį į valstybės būklę ir raidos perspektyvas, liudija, kad šimtmečiui praėjus po Vytauto mirties Lietuva politinės tautos atmintyje išsaugojo karalystės siekį. Šiame Lietuvos valdovo galią liudijančiame kreipimosi nuoraše valstybės suvereno ir valdžios insignijų sąsajų suvokimas išreikštas taip:

„Todėl, valdant šlovingo atminimo Jūsų Malonybės seneliui karaliui Vladislovui [Jogailai] ir Jūsų Malonybės dėdei didžiajam kunigaikščiui Vytautui [Vytautas buvo Žygimanto Senojo senelio Jogailos pusbrolis], Šv. Tėvas popiežius ir krikš-

čionių cezaris [Šv. Romos imperijos imperatorius], atsižvelgdami į didžiojo kunigaikščio Vytauto darbų reikšmingumą ir į tvirtą ir stiprų jo nusistatymą prieš pagonybę ir drauge atsižvelgdami į tos Jūsų Malonybės valstybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, šlovingumą, buvo pasiuntę Šv. Tėvas popiežius ir cezaris karūną didžiajam kunigaikščiui Vytautui į tą tėvoninę Jūsų Malonybės valstybę, Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Bet tuo laiku didysis kunigaikštis Vytautas iš šio pasaulio pasitraukė nesulaukęs tos karūnos, kuri jau buvo kelyje; sulaikė ją ponai lenkai ir iki šiol jos atiduoti nenori ir nenori tos garbės Jūsų Malonybės tėvoninei valstybei. [...] Todėl Jų Malonybės, Jūsų Malonybės taryba ir tarnai, mūsų broliai, nuolankiai prašo Jūsų Malonybę, kad Jūsų Malonybė teiktumėtės palankiai nuspręsti ir Jūsų Malonybės Lenkų Karūnos tarėjams įsakyti, kad jie tą karūną, kuri buvo pasiųsta Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, grąžintų Jo Malonybei didžiajam kunigaikščiui, Jūsų Malonybės sūnui, kad Jo Malonybė, laimingai valdant Jūsų Malonybei, būtų karūnuotas." (*Senoji*, 2000.)

1526 m. Ponų tarybos narių kreipimesi į valdovą Žygimantą Senąjį matoma ideologiškai argumentuotai išdėstyta konkurencija su Lenkijos Karalyste. Lenkijos ponai kaltinami karūnos, skirtos Vytautui, sulaikymu. Tačiau svarbiausia ne tai, ar iš tikrųjų lenkai nepraleido Vytautui karūną vežusiųjų, o motyvacija, kodėl Ponų taryba prašo karūnuoti karaliumi Žygimantą Augustą, išdėstyta žodžiais:

„...jei ta Jūsų Malonybės tėvoninė valstybė, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, turėtų karūną, tada negalėtų būti pasisavinta Lenkų Karūnos, nes Karūna į Karūną negali būti įjungta. O tada jau ponai lenkai nebegalėtų geisti tą Jūsų Malonybės tėvoninę valstybę pažeminti ir prisijungti prie savęs, ir lygi brolybė bei bičiulystė stotų kartu prieš bet kokį priešą."

Nurodomi ir konkretūs būdai, kaip gauti Lietuvos karaliaus karūna, valdovui patariama:

„...jeigu Jų Malonybės Lenkų Karūnos tarybos ponai nenorėtų tos karūnos Jūsų Malonybės sūnui į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę grąžinti, tada Jų Malonybės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarėjai, Jūsų Malonybės tarnai, prašo Jūsų Malonybę, kad Jūsų Malonybė teiktumėtės siųsti pasiuntinius pas Šv. Tėvą popiežių ir pas cezarį ir laukti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karūnos savo sūnui. O ką už tai reikės užmokėti, Jų Malonybės tarėjai gera valia nori prisiimti ir dėl išlaidų nesipriešinti." (*Senoji*, 2000.)

S. C. Rowellas atkreipia dėmesį į dar vieną, anksčiau tyrinėtojų neakcentuotą, „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraščio" ypatybę – į svarbesnių prekybos centrų ir kelių, kurie jungė Baltijos jūros pakrantę, o per ją Lietuvą su Vakarų Europa, aprašymą. Jį galima sieti su XV ir XVI amžių sandūroje krašte prasidėjusiu ekonominiu pakilimu. Metraštyje rašoma:

> „Ir štai, nemaža laiko plaukę per jūrą, priplaukė Vidužemio jūrą, priplaukė Šonės [*šuma* rusėniškai buvo vadinami sąsiauriai, Šiaurės jūrą jungiantys su Baltijos] upę [pasiekė] jūrą okeaną, o per jūrą okeaną [priplaukė] žiotis, kur Nemuno jūra (o Nemuno jūra ji dėl tos priežasties vadinasi, kad į ją Nemunas įteka dvylika vagų, o kiekviena [vaga] turi savo vardą, [o viena yra] Skilija). Ir nuplaukė ta vaga aukštyn, ir pasiekė vientisą Nemuną, kur jis visas teka viena vaga; ir Nemunu aukštyn plaukė jie ligi Dubysos upės, ir įplaukę į tą Dubysos upę jie prie jos surado kalnus aukščiausius, o ant tų kalnų – lygumas plačiausias ir girias puikiausias, ligi kraštų pripildytas visokiausių rūšių žvėrių, tai yra pirmiausia taurų, stumbrų, briedžių, elnių, stirnų, lūšių, kiaunių, lapių, voverių, šermuonėlių, audinių ir dar kitokių. Ir [rado jie] upėse didžiausią gausybę žuvų nematytų, [nes ten buvo] ne tik tos žuvys, kurios tose upėse veisiasi, bet ir įvairiausios [kitos] nuostabios žuvys, [kurios] iš jūros ateina, ir tai dėl tos priežasties, kad netoliese yra Nemuno žiotys, kur Nemunas į jūrą įteka. Prie šitų upių – prie Dubysos ir prie Nemuno – ir prie Jūros jie įsikūrė ir ėmė daugintis..." (Narbutas, 2004.)

Maždaug tuo pat metu lotyniškai parašytoje ir Lietuvą Europoje išgarsinusioje eiliuotoje poemoje *Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę* Mikalojus Husovianas taip pat kuria Didžiosios Kunigaikštystės, kaip turtingos žemės, vaizdinį.

> „Nors daugybė prie josios krantų ir atplaukia, / Lig pat viršaus prikrautų begalės prekių brangių. / Į tolimuosius kraštus skuba upės, gabendamos turtą, / Atneša su dovanom vėl čia greituosius laivus. / Žemė derlinga, naši, nedaug pastangų reikalauja. / Pjūtį džiaugsmingą visad neša derlingiems laukams. / Daug čia galvijų būriais po laukus ir miškus pasiskleidę, – / Ir tai vienur, tai kitur ganos laukiniai arkliai. Svetimo krašto laivus savųjų vaisių prikrauna, / Ko tiktai būna svetur, turi ir jie visada. /Nors ši tauta ir labai turtinga visokių gėrybių, / Bet ji už viską labiau vertina savo girias. / Ir ne dėl to jiems miškai žalieji be galo patinka, / Kad šeimininkams saviems teikia gėrybių gausių. / Girios jiems duoda kasmet geltonojo vaško daugybę, / Duoda daugybę dervos, taip reikalingos laivams. /

Gauna ir kailių puikių iš jų žieminiams drabužiams / Svečias šalies tolimos, jei piniginė pilna. / Jie į plačiąsias marias rąstus savo upėmis siunčia / Ir visa tai, kas statyt tinka lenktiesiems laivams, / Siunčia kraštams lygumų, tiems, kas girių savųjų neturi, / Kad galėtų jie ten rąst ir statyti namus. / Medžiai čia auga vešliai, ir niekad mes nesame matę / Vietoj kurioj nors kitoj tokio didumo, kaip čia. / Vaismedžių čia negausu, bet ar kas juos vadintų bevaisiais? / Gausiai jie turi medaus, dūzgesio bičių pilni. / Nuo įvairiausių gėlių laukai aplinkui pakvipę, – / Čia valstiečių būriai pluša juose tarp miškų." (Husovianas, 2007.)

Toks stilizuotas Lietuvos verslų ir prekybos pašlovinimas pasakojime apie stumbrą gali būti susietas su Žygimanto Senojo žmonos Bonos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pradėtomis ūkinėmis reformomis. Šią prielaidą sutvirtina autoriaus dedikacijos karalienei Bonai ir vienam iš jos pagalbininkų, sekretoriui ir kancleriui Liudvikui Alifijui.

XVI a. pradžioje rašytus Lietuvos metraščius ir Mikalojaus Husoviano poemą su lotyniškąja Europos kultūrine tradicija jungia ir šiuose kūriniuose tapomas idealus gamtinis kraštovaizdis, stilistiškai atkartojantis Vakarų Europos kraštovaizdžius, kuriuose būdavo rašoma apie didingus kalnus, derlingus, gėrybių pilnus slėnius ir pan. Ernstas Robertas Curtiusas pabrėžia, kad viduramžių autoriai neturėjo tikslo tikroviškai perteikti gamtos ir gyvūnijos pasaulio vaizdo, dėl to jų tekstuose daug retorinių, jausmus žadinančių, su realybe supintų metaforų. Antai prancūzų poetas skundžiasi, kad po saracėnų antpuolio šventųjų relikvijos liko paukščiams ir liūtams ėsti, o Anglijos dvasininkai perspėjami saugotis liūtų. Per laukines girias keliaudavo riterių romanų veikėjai, Šekspyro vaizduotės sukurtame miške taip pat augo palmės, alyvmedžiai ir gyveno liūtai. Simonas Schama tokius kraštovaizdžių aprašymus susieja su formuojamu tautiniu identitetu, mylimos tėvynės įvaizdžiu, kuriame slypinčios mistikos tikslas buvo diegti pasididžiavimą savo šalimi.

Mikalojaus Husoviano poetiniame tekste Lietuvos valstybės ūkinės erdvės samprata ir tėvynės vaizdinys puikiai suderinti. Tėvynę kūrėjas supranta kaip valdovo Vytauto išpuoselėtą valstybę. Jis rašo:

„Tais savumais nepalenkiamo Vytauto protas / Stiprino dvasią karių, savo tėvynės jėgas. / Lavino jis jaunuolius, šiais žaidimais [medžiokle] rengė juos karui, / Kai visos Lietuvos buvo valdovas kadai; / Kad nereikėtų patirt ko nors netikėto iš priešo, / Vertė pakęst sunkumus, nors buvo laikas ramus. / Didis gerbėjas taikos ir ugningas karo žibintas, / O kiek jis kart iš makščių kardą turėjo ištraukt! / Jo išsigandęs, lankus sulaužytus klojo totorius, / Tartum koks vergas klusnus galvą

nuleidęs žemyn. / Kas prisiplėšęs namo po pergalės grobį gabeno, / Gėdingesniu dar grobiu tapo, kai palietė jį. / Nepripažino kitų valdovų, nebent kuriuos skyrė / Pats, ir įsakymų jo klausė visi nuolankiai. / Tąsyk meilingu balsu valdovu jį vadino maskvėnas, / Nors galingiausias jėga buvo jis už visus. / Turkas galiūnas tada didžias dovanas siuntė / Ir jau beveik jam paklust ruošėsi jis nuolankiai. / Trys milžinai, prieš kuriuos drebėdavo visas pasaulis, / Baimės didžios apimti, tąsyk tylėjo visi." (Husovianas, 1977.)

Galima sutikti su Sigito Narbuto mintimi, kad rusėnų kalba parašyti Lietuvos metraščių pasakojimai buvo skirti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinei bendrijai ir dinastinės unijos saitais susietos Lenkijos visuomenei, taip pat konkurentei senosios Rusios žemėse – Maskvos valstybei. XV a. pasirodė ir pirmieji Lietuvos metraščių pasakojimų vertimai į lotynų kalbą. Jais buvo siekiama lotyniškosios kultūros Europai pranešti apie Lietuvos valstybę. To paties tikslo tikriausiai siekė ir lotyniškąją Europos kultūrą pažinęs Mikalojus Husovianas.

Kitas būdas bendrauti su išorės pasauliu buvo diplomatija, ji naudota ir kaip ideologijos įrankis. Svarbiausias Lietuvos diplomatijos darbo baras XIV a. pabaigoje – XV a. pirmaisiais dešimtmečiais buvo santykiai su Vokiečių ordinu ir jį remiančiais Europos valdovais, visų pirma su Šventosios Romos imperijos imperatoriaus dvaru, kur telkėsi visos katalikiškosios Europos politinis gyvenimas. Čia vėl matomas svarus valdovų Vytauto ir Jogailos įnašas, jie ne tik organizavo bendrą Lietuvos ir Lenkijos ginkluotą kovą, bet patys dirbo diplomatinį darbą, ugdė naujos kartos diplomatus. Tai liudija daugiau kaip 130 iki mūsų dienų išlikusių Vytauto laiškų, daugiausia rašytų Ordino didiesiems magistrams ir kitiems pareigūnams. Ši veiklos sritis Vytauto laikais ypač svarbi ir sudėtinga buvo Lietuvoje, kur, kitaip nei Lenkijoje, dar nebuvo daug darbui katalikiškosios Europos šalyse pasiruošusių žmonių.

Kita, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diplomatijai tradicinė, erdvė plytėjo stačiatikiškuose Europos Rytuose. Išsivadavusiai iš totorių jungo ir sustiprėjusiai Maskvos valstybei, jos valdovams reikėjo gauti tarptautinį suverenumo pripažinimą ir tada žengti kitą XV a. pabaigoje svarbiausią žingsnį – įrodyti, kad Maskvos kunigaikštis turi *amžinas* teises į visą senosios Rusios teritoriją, o Lietuvos didieji kunigaikščiai tėra tų žemių grobikai. Tam neužteko karinių pergalių, reikėjo pasitelkti ir diplomatiją, nes diplomatinis atstovavimas atspindėjo monarcho valdžios galią, jo statusą, nusakantį santykius su kitais suverenais, rodantį valstybės reputaciją. Siekdamas parodyti išaugusią savo galią ir pretenzijas į jos pripažinimą,

1493 m. Ivanas III pirmą kartą per tarpvalstybinius kontaktus prisistatė esąs Dievo valia visos Rusios valdovas ir Vladimiro, ir Maskvos didysis kunigaikštis. XV ir XVI amžių sandūroje prasidėjo ilgas ir sudėtingas Maskvos ir Lietuvos diplomatinis dialogas, per kurį abiejų šalių valdovai per jiems atstovaujančius diplomatus stengėsi pagrįsti savo valdžios teisėtumą senosios Rusios žemėse. Iškilus ginčui dėl viršenybės ir statuso, abiejų šalių diplomatinėje praktikoje nepaprastai išaugo formalaus bendravimo reikšmė, o kiekvienas tarpvalstybinio bendravimo žingsnis tapo daugiau ar mažiau susijęs su valstybine ideologija.

Viršenybės ir galios įtvirtinimo valstybinėje erdvėje tikslui tarnavo karinės, diplomatinės ir literatūrinės priemonės. Tai matyti panagrinėjus, kaip ideologinėje kovoje buvo panaudota Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės jungtinės kariuomenės pergalė prie Oršos prieš Maskvą. Oršos pergalės propagandinėje kampanijoje susijungė rytietiškoji ir vakarietiškoji vieno valdovo Žygimanto Senojo valdytų valstybių, Lietuvos ir Lenkijos, diplomatijų kryptys.

Kai 1514 m. vasarą Maskvos kariuomenė užėmė nuo Vytauto laikų Lietuvai priklausiusį Smolenską, karinis susidūrimas tapo neišvengiamas. Apie šį brėstantį karinį konfliktą su stiprėjančia schizmatikų valstybe Europa žinojo iš anksto, nes jis buvo reklamuojamas. Įvairiose šalyse dirbantys Lenkijos ir Lietuvos diplomatai ir kiti su valdovo dvaru susiję asmenys skleidė Europos dvaruose informaciją apie Maskvos grėsmę, šlovino Žygimanto Senojo karines sėkmes. Maskvos didysis kunigaikštis, kuris buvo įsitikinęs, kad pasieks pergalę, taip pat siuntė pasiuntinius pas Europos valdovus, neva klausdamas, ką reikės daryti su karaliumi Žygimantu, iš tikrųjų norėdamas pabrėžti Maskvos karinę jėgą ir tikėjimą savo pergale.

Oršos mūšis įvyko 1514 m. rugsėjo 8 dieną [68]. Kariniai ir teritoriniai mūšio laimėjimai nebuvo dideli (Smolenskas liko Maskvos valdžioje), tačiau politiniai ir ideologiniai padariniai – milžiniški. Ir tai nulėmė puikiai suorganizuota propagandinė kampanija, gerokai pralenkusi priemones, kuriomis prieš šimtą metų buvo stengtasi tarptautiniu mastu įtvirtinti Žalgirio mūšio pasiekimus. Oršos pergalės propagandos organizavimo sėkmės kūrėjai buvo Lenkijos ir Lietuvos valstybių diplomatinėse tarnybose dirbantys asmenys, kurie rašė ir platino pergalę garsinančius propagandinius tekstus. Jais sekė literatūros kūrinių rašytojai. Politinę ir meninę mintį atspindinčių tekstų poveikis buvo ne mažesnis nei diplomatinių veiksmų.

XVI a. pradžioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvėje pasirodę propagandinio pobūdžio literatūros kūriniai ne tik šlovino valstybę

[68] *1514 m. Oršos mūšis. Tapyta XVI a. pradžioje ant lentos, dailininkas nežinomas (Kranacho mokykla).*

ir jos valdovus. Jie atitiko visuomenės poreikius susitelkti karinės agresijos akivaizdoje, buvo pergalės džiaugsmo ir su ja siejamo saugumo išraiška. Todėl, Mintauto Čiurinsko manymu, Oršos mūšiui skirtos propagandinės raštijos tekstų rinkinys yra vienas svarbiausių XVI a. pradžios literatūrinių reiškinių, kurie formavo savitą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės humanistinio tipo raštijos aplinką, tekstyną, literatūrines temas, artimai susijusias su visuomenės aktualijomis.

Oršos pergalės legenda, įamžinta raštijos paminkluose, anot Mečislovo Jučo, prisidėjo kuriant lietuviškojo patriotizmo kanoną ir turėjo įtakos katalikiškojo lietuviško etnoso, lietuviškojo vadovaujančio branduolio (Vilniuje, Trakuose, Žemaitijoje) ideologijos formavimuisi. Oršos pergalės propaganda tapo daugiatautės valstybės visuomenę vienijančiu veiksniu. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikiai didžiavosi pergale Oršos mūšyje prieš maskvėnus, ji buvo pelnyta vadovaujant stačiatikiui kunigaikščiui Konstantinui Ostrogiškiui. XVI a. pradžioje tai buvo vienas ryškiausių stačiatikių valstybinio patriotizmo pavyzdžių.

Paradoksas, tačiau Jono Visliciečio poemą apie Žalgirio mūšį *Bellum Prutenum* (Prūsų karas), išspausdintą 1516 m., galime laikyti didžiausiu poetiniu pasiekimu, susijusiu su pergale prie Oršos. Labai tikėtina, kad

1514 m. Oršos pergalė, pasiekta praėjus kiek daugiau nei šimtmečiui nuo Žalgirio, paskatino iškelti, atnaujinti valdovo protėvių karinės sėkmės garsą – didinga praeities istorija buvo tinkamesnė medžiaga epiniam kūrinio užmojui įgyvendinti. Išaukštinti Žygimantą Senąjį apdainuojant ne vien šio valdovo karinę sėkmę, bet pasitelkiant senelio Jogailos ir Vytauto žygius, buvo literatūriškai vykęs sumanymas. Poemoje ne kartą žvilgsnis nukreipiamas nuo karo su kryžiuočiais į Maskvą ir užbėgant už akių minima didi pergalė *žemėj lietuvių*, kuri pratęsė Jogailos šlovę. Kūrinyje išaukštinti senelio pasiekimai, virtę vaikaičio Žygimanto Senojo nuopelnais ir ginklu iškovota šlove, dar kartą ideologiškai įprasmina Lietuvos valstybės erdvę.

Lietuvos valstybės erdvė ir valdovo politinei tautai duotos apsaugos garantijos teisine kalba buvo užfiksuotos 1529 m. pirmajame Lietuvos Statuto skyriuje „Apie šlėktijos laisves ir apie Didžiosios Kunigaikštystės plėtimą“:

> „Taip pat, jei ponas Dievas panorės, malonėti suteikti mums kitą valstybę, taip pat ir karalystę, tai mūsų valstybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, ir mūsų tarėjų niekaip nemenkinsime, bet nuo visokios nepagarbos ir pažeminimo tą valstybę saugosime, kaip darė šlovingo atminimo mūsų tėvas savo laimingo valdymo metais.
>
> Taip pat tos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gėrybių nemažinsime, bet, kas bus neteisėtai atplėšta ir nederamai atimta bei išprašyta, tos Kunigaikštystės nuosavybe paversime, ir norime paversti.
>
> Taip pat įsipareigojame ir pasižadame, kad tos Didžiosios Kunigaikštystės mūsų žemėse žemių ir pilių, ir miestų, ir bet kokių paveldų, ir laikymų, ir taip pat bet kokių mūsų urėdų ar titulų bei dignitorijų jokiam svetimam neteiksime, o tik aukščiau minėtosios Didžiosios Kunigaikštystės tų mūsų žemių čiagimiams ir čiabuviams laikyti ir naudotis duosime ir mūsų įpėdiniai duos.“ (*Pirmasis*, 2001.)

Statuto tyrėjai šio teksto komentaruose pabrėžia, kad pirmasis skyrius netgi laikytinas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo teisinio statuso pagrindu. Jame vienareikšmiškai akcentuojama, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė yra visiškai suvereni valstybė, kurią valdovas įsipareigoja *niekaip nežeminti*. Čia parodoma, kad Lietuvos ir Lenkijos valstybių sąjungos ryšiai reguliuojami ne sutarčių ar prisiimtų įsipareigojimų, bet pono Dievo *malone* padovanotų personalinių dinastinių ryšių, kurie atsirado vienu metu užėmus du sostus, vadinasi –

kaip lygūs. Lietuvos valstybė, valstybingumas tarytum sutapatinamas su Ponų taryba, išreiškia viso bajorų luomo valstybinius interesus ir jų aukščiausią valdžią.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: suvereni teritorinė vėlyvųjų Vidurinių amžių valstybė

XIV a. pabaigoje Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė į katalikiškąją Vakarų ir Vidurio Europos valstybių erdvę įsiterpė kaip beveik nepažįstama naujakrikščių katalikų ir netikrais krikščionimis schizmatikais vadinamų stačiatikių šalis. Jos atėjimą lydėjo paskutiniųjų Europos valdovų pagonių – Algirdo ir Kęstučio – laidotuvių laužų liepsnos ir karų su tikėjimą nešusiais Ordino broliais atšvaistai. Ar daug vėlyvaisiais Viduriniais amžiais ir ankstyvaisiais Naujaisiais laikais Europoje buvo tikinčių, kad Lietuva prigis ir išgyvens naujoje dirvoje? Šaltiniai į šį klausimą neatsako. Tačiau žinome rezultatą – XVI a. pradžioje Vidurio Rytų Europos erdvėje iš lietuvių pagonių kilusios Gediminaičių/Jogailaičių dinastijos valdomos Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Lenkijos Karalystė vadintos gynybiniu bastionu rytuose, katalikiškosios Europos priešpiliu.

Per trumpą laikotarpį Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė įgijo svarbiausius, nors ir netobulus, vėlyvųjų viduramžių suverenios teritorinės valstybės požymius: sienomis nužymėtą ir ginamą, kitų valstybių pripažintą teritoriją; integruotą ir hierarchizuotą, iš vieno centro – sostinės Vilniaus – valdomą vidaus erdvę; valdovą suvereną; iš valdovo patarėjų būrio išsirutuliojusią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarybą ir luomams atstovaujančią instituciją – seimą; veikiančias biurokratines valstybės valdymo ir reprezentavimo struktūras; profesionalią valdovo raštinę, kuri buvo ne tik aptarnaujanti institucija, bet ir politinės minties centras, gebantis įvertinti, prognozuoti vidaus ir tarptautinės padėties pokyčius; savivaldžius miestus; modernizuojamą ūkį ir vietą ekonominėje Europos erdvėje; vidaus gyvenime galiojančią rašytinę kodifikuotą teisę; iš XV a. apie monarchą susitelkusio politinio elito XVI a. pradžioje išaugusią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautą, kuri turėjo Lietuvos metraščiuose užrašytą bendrą istorinę atmintį liudijantį etnogenezės pasakojimą – romėniškos kilmės mitą; politinį ir kultūrinį elitą, kuris buvo įgijęs universitetinės kultūros pagrindus.

II. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS VISUOMENĖ VĖLYVAISIAIS VIDURAMŽIAIS: BENDRUOMENĖ IR INDIVIDAS, STRUKTŪROS IR INSTITUCIJOS

Nauja visuomenės struktūra ir politinė organizacija: prielaidos europėti

XIV ir XV amžių sandūra žymėjo naujo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės raidos etapo pradžią. Katalikiškas šalies politinio centro krikštas, unijiniai santykiai su Lenkija, taika su Vokiečių ordinu – visa tai sudarė tinkamas sąlygas valstybės struktūros ir visuomenės grupių pokyčiams. Dėl ilgametės politinės pagoniško krašto izoliacijos neišplėtota valstybinio valdymo sistema per ateinantį šimtmetį patirs intensyvių ir visa apimančių pokyčių, kurie kraštą pasuks institucinės valstybės linkme.

XIII amžiuje susidariusi ankstyvosios monarchijos politinė organizacija ir visuomenės struktūra laikui bėgant keitėsi, tačiau iš esmės išliko stabili iki pat Vytauto laikų. Valdant šiam didžiajam kunigaikščiui, susidarė palankios sąlygos reformoms, kurias su pertrūkiais tęsė didžiojo kunigaikščio sosto įpėdiniai. Įveikus Lietuvos izoliaciją ir vis intensyviau kontaktuojant su kaimyniniais kraštais buvo sukurta palanki aplinka Vytautui, jo didikams ir sekretoriams keisti krašto santvarką. Jų sukeltos reformos visų pirma pasireiškė kaip struktūros sutankinimas: teritorializacija (suvereno valdžios įtvirtinimas visoje šalies teritorijoje ir vidinės kolonizacijos pažanga) ir valdymo (administravimo) intensyvinimas. XV a. pirmojoje pusėje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje prasidėjo ilgas procesas – formavosi nauja institucinė kultūra. Šį vyksmą galima sieti su Lenkijos įtaka, tačiau visa tai reikėtų matyti bendrame vėlyvųjų viduramžių Europos, ypač Vidurio Rytų Europos, regiono raidos kontekste. Vėlyvaisiais viduramžiais (XIII–XV a.) Europoje vyko esminės politinės ir socialinės permainos, kurias apibūdina naujų valstybinių struktūrų ir institucijų kūrimas, taip pat visuomenės pokyčiai. Senąją asmeniniais santykiais paremtą valdymo organizaciją pamažu ėmė keisti pastoviais valstybiniais institutais apsirūpinusi suvereno valdžia. Apie XIV a. vidurį struktūriniai pokyčiai apėmė ir Vidurio Rytų Europos karalystes: Vengrijoje valdant Anžu dinastijos karaliams (1308–1382), Čekijoje – Karoliui IV (1346–1378), Lenkijoje – Kazimierui Didžiajam (1333–1370). Istoriografijoje šios permainos sąlygiškai vadinamos ankstyvąja modernizacija, pabrėžiant jų reikšmę viduramžių valstybingumo raidai. Ankstyvoji

modernizacija buvo bendraeuropinis reiškinys, tačiau Lietuvoje jis turėjo specifinių bruožų. Viena, šis procesas, lyginant su kaimyniniais kraštais, vėlavo, antra, jame beveik nepasireiškė kitų regiono valstybių raidą smarkiai paveikęs naujakurių apgyvendinimas (kolonizacija) suteikiant jiems vokiečių teisę. Todėl teritorializacijai itin reikšminga vidaus kolonizacija čia turėjo verstis savomis jėgomis, tik kai kuriuose regionuose (Palenkėje ar Voluinėje) patirdama stipresnį išorės postūmį.

Nors Lietuva nebuvo masiškai kolonizuojama, tačiau kaimyninės šalys darė įtaką Lietuvos visuomenės ir valstybės transformacijai. Tarptautiniai didžiojo kunigaikščio, vėliau ir didikų dvarai, dvaro ir valstybės raštinės – tai institucijos, per kurias krašte plito naujos socialinio ir politinio gyvenimo formos bei sampratos. Valdovo dvare sukurtas pareigybių modelis netrukus buvo pritaikytas visos valstybės mastu, iš dvaro sklido naujos raštvedybos tendencijos, prievolių, mokesčių ir finansų apskaitos taisyklės, karinės organizacijos formos, dvare buvo planuojama vidaus ir užsienio politika, o iš valdovo šaukiamų didikų tarybų ir bajorų suvažiavimų susikūrė bajorams atstovaujanti institucija – seimas.

Kintant visuomenei, svarbų vaidmenį suvaidino krikščioninimas. Bažnyčia ir valdovo raštinė darė didžiulę įtaką rašto kultūros sklaidai šalies visuomenėje, ji teikė naujus žemėvaldos tvarkymo standartus, diegė naują požiūrį į šeimą ir individą. Jau krikščioninimo pradžioje Katalikų bažnyčia suformavo ganėtinai efektyvią vidaus organizaciją, kuri per savo vyskupus, kanauninkus ir kunigus bandė propaguoti tarpusavio teises ir pareigas pripažįstančią krikščioniškos visuomenės luomų idėją. Kai kuriose socialinio ir kultūrinio gyvenimo srityse ji jau galėjo pasinaudoti Stačiatikių bažnyčios įdirbiu. Pastaroji, nepaisydama suvaržymų valstybės branduolio teritorijoje, rusėniškose žemėse išgyveno tolesnį augimą.

Institucionalizacija ir teritorializacija apskritai reiškė stiprėjantį rytinių stačiatikiškų šalies teritorijų struktūrinį integravimą. Naujų valdymo institutų steigimas (valdovo skiriamų vietininkų, seniūnų, vaivadų valdžia vietoj žemių kunigaikščių valdžios), sklindanti centro įtaka atskiroms visuomenės grupėms (stačiatikiams pripažįstamos „lenkiškos" bajorų teisės, rusėnų miestiečiams suteikiamos Magdeburgo teisės), plintančios bažnytinės unijos idėjos pamažu artino katalikiškas ir stačiatikiškas teritorijas ir visuomenes, nors kai kurių struktūrinių skirtumų tarp branduolio ir periferijos tais laikais, žinoma, įveikti nebuvo įmanoma.

Bendrosios raidos tendencijos keitė šalies visuomenės kontūrus. Ir čia galima kalbėti apie pagrindinių luomų vidinę integraciją, kuri nors

ir negalėjo būti užbaigta, tačiau bent teisiniu teoriniu lygmeniu sukūrė kilmingųjų, dvasininkų, miestiečių ir valstiečių luomus. Skirtingos luomų grupės buvo tipiškas senųjų visuomenių bruožas. Kilmingieji kariai skirstėsi į didikus, bajorus ir tarnybinius (kelio) žmones. Žemdirbiais galėjo būti laikomi ir laisvieji valstiečiai, ir baudžiauninkai ar belaisviai vergai. Mieste šalia valdančio patriciato atstovų (burmistrų, tarėjų ir jų giminaičių) gyveno cechų atstovai (meistrai ir pameistriai), taip pat miestiečių teisių neturinti miesto gyventojų dauguma. Dvasininkiją sudarė vyskupai, kanauninkai, abatai, vienuoliai ir žemesnysis kleras (klebonai, vikarai, altaristos). Be to, visose šiose grupėse dar egzistavo vidiniai padėties skirtumai. Dėl luomų koncepcijos ir socialinės ekonominės raidos mažėjo tarpinių socialinių grupių reikšmė ir atsirado priklausymo vienai luominei bendrijai samprata.

To meto visuomenėje pastebimos dar dvi tik iš pažiūros prieštaringos raidos tendencijos. Viena vertus, aiškiai įžvelgiamas valdžios ir valdymo intensyvėjimas, apibrėžtas institucionalizacijos. Kita vertus, akivaizdus ir tvirtėjantis bendruomeninis principas, per brolijas, cechus, kaimo bendruomenes ar bajorų grupuotes naujais savanoriškumo ir lygiateisiškumo pagrindais jungiantis žmones bendro tikslo ir bendros gerovės siekiui.

XV amžiaus ir XVI a. pradžios Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė perėmė pagrindinius europinius valdymo sistemos ir visuomenės grupių sandaros bruožus. Visuomenėje telkėsi bajorų ir valstiečių luomai, kūrėsi miestiečių luomas, buvo pripažįstamos etnokonfesinės bendruomenės. Valstybės lygiu formavosi nauja administracija, teisės, finansų ir kariuomenės institutai bei struktūros. Struktūrines permainas lydėjo žmonių savimonės pokyčiai, kurie subrandino naujos socialinės ir kultūrinės savirefleksijos pradus.

1. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės sociokultūrinis paveikslas

1.1. Agrarinės visuomenės charakteristika

XV amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojai ir toliau buvo agrarinio ir dominuojančio namų ūkio visuomenė miškų kraštovaizdžio fone. Vyravo tradicijos, „senovės" idealas, bet pastebimos ir naujos socialinio mobilumo formos. Net jei žmonės menkai suvokė vykstančių

sociokultūrinių pokyčių esmę, po šalies krikšto visuomenės paveikslas per 100 metų taip pasikeitė, kad galima kalbėti apie jos transformaciją. Šie pokyčiai vyko įvairiomis kryptimis ir sunku būtų juos apibendrinti viena sąvoka ar koncepcija.

Agrarinė visuomenė (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.5) – tai kilmingųjų (kunigaikščių, bajorų) ir valstiečių visuomenė. Šios visuomenės narius siejo bendra namų ūkio ir dvaro aplinka, o skyrė vis labiau stiprėjantys luominiai barjerai. Žmogus gimdavo kunigaikščio, bajoro ar valstiečio šeimoje ir giminėje, atskiram individui ar grupei retai kada pavykdavo pakeisti prigimtą socialinę padėtį. Luominės grupės kartu buvo ir profesinėmis bendrijomis: kilmingiesiems pagal to meto socialinę tvarką teko karių funkcija, valstiečiams – žemdirbių. Dauguma valstiečių ir toliau gyveno tradiciniu ritmu, dirbo savo laukuose ir pievose ir kartkartėmis dalyvaudavo vietos žemvaldžio organizuojamose talkose. Ilgainiui šios talkos virs lažu, bet tai ne itin pakeis įprastą gyvenimo būdą. Lydyminė žemdirbystė vis dar diktavo vietos valstiečių judėjimo kryptis. Girios ir miškai skyrė valstiečių bendruomenes, bet kartu buvo svarbi jų ekonomikos dalis. Žemdirbystė buvo ekstensyvi, derliai negausūs, badmečius keitė praūžiančios epidemijos. Net kunigaikščiams žiemos medžioklė buvo ne tik įprastas būdas praleisti laisvą laiką, bet ir svarbi priemonė kaupti maisto atsargas. Kita vertus, dalis valstiečių šiuo laikotarpiu įsitraukė į naujų žemių kolonizavimą. Net jei pirmosios naujo apgyvendinimo bangos priminė senus lydymų papročius, vis dėlto naujose teritorijose valstiečiai galėjo tikėtis naujų socialinių ir teisinių sąlygų.

Agrariniam kraštovaizdžiui taip pat priklausė didikų ir bajorų dvarai, sodybos. Nors kai kurie diduomenės atstovai miestuose turėjo savo namus, pagrindinės jų rezidencijos visuomet buvo dvarai neurbanizuotose vietovėse. Kilmingųjų dvarai, kaip ir valdovo pilys, išsiskyrė menkai apgyvendintoje aplinkoje. Juos pažymėdavo kelių maršrutus sudarantys Vokiečių ordino žvalgai ar kariniuose žygiuose dalyvaujantys kronikininkai. Apie dvarus telkėsi valstiečių sodybos, nes didikų artumas karų ir konfliktų kupinoje epochoje garantavo tam tikrą saugumą. Bendra to meto kilmingųjų raidos tendencija (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.3) buvo stiprėjanti diduomenės valdžia ir augantis kilmingųjų skaičius, kurio didžiąją dalį sudarė vidutinė ir smulkioji bajorija. Lietuva, kaip ir Lenkija bei Vengrija, tapo valstybe, kurios visuomenėje kilmingieji sudarė didžiausią nuošimtį Europoje (atskiruose regionuose nuo 5 iki 10 proc.). Veikiant Lenkijos privilegijoms formavosi teisinis bendras bajorų luomas,

tačiau kartu didėjo bajorų ir didikų socialinis atotrūkis. Kita vertus, per didžiųjų kunigaikščių dvarą propaguojant riterių kultūrą buvo kuriamas bendras šio luomo etnosas, kurio svarbiausiomis kategorijomis tapo karo tarnyba valdovui ir tikėjimui.

1.2. Miesto bendruomenės formavimosi pradžia

Šiuo laikotarpiu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje formuojasi ir nauja miestų visuomenė. Apie miestus ir miestiečius Lietuvos valstybės branduolio žemėse galima kalbėti jau nuo politinės lietuviškų žemių konsolidacijos Mindaugo laikais. Istoriniai šaltiniai, ypač archeologiniai duomenys, atskleidžia miestietiško gyvenimo apraiškas ikikrikščioniškoje Lietuvoje (Vilniuje, Kernavėje). Senasis miestietiškas rusų žemių paveldas gyvavo Gediminaičių prijungtuose rusėniškuose miestuose. Kai kurie iš jų (Polockas) jau tuomet buvo svarbūs tarptautinės tolimosios prekybos taškai, tačiau net ir jų gyventojų socialinė padėtis nedaug kuo skyrėsi nuo aplinkiniuose kaimuose ir sodybų grupėse gyvenančių valdovo pavaldinių. Miestai buvo glaudžiai susiję su agrariniu ūkiu ir kai kurių miestų atsiradimas, ypač periferijoje, atrodo kaip savita agrarinio ūkio plėtotės dalis. Šaltinių užuominos liudija, kad miestų bendruomenės jau buvo pradėjusios formuotis, tačiau dar stigo lemiamo postūmio. Šiuo postūmiu tapo nuo XIV a. pabaigos pagrindiniams šalies miestams suteikiamos savivaldos privilegijos (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.6). Kaip ir kitose Vidurio Rytų Europos valstybėse, europinė miestų savivalda, į Lietuvą atėjusi kaip vokiškoji teisė, ir jos institucijos leido miestiečių bendruomenes sutelkti ekonominiams interesams ir socialiniams tikslams ginti. Po šalies krikšto pirklių ir amatininkų kelionėms atsivėrusios palankesnės sąlygos leido geriau susipažinti su aplinkiniuose kraštuose egzistuojančiomis miestietiško gyvenimo formomis. Šios pažinties vaisiai miestuose pasireiškė per itin svarbų bendruomeninį telkimąsi: miesto piliečių bendruomenėje kūrėsi atskiros, specifinės ir daugumai gyventojų socialiai artimesnės sąjungos: brolijos, draugijos, cechai.

Galbūt pirmosios didžiųjų kunigaikščių privilegijos miestams ir kilo iš valdovų iniciatyvos keisti šalies politinę ir socialinę tvarką, bet tolesnė savivaldos raida ne mažiau priklausė nuo pačių miestiečių aktyvumo. Nuo pat pradžių daugiataučiai ir daugiakonfesiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai įsitraukė į intensyvią regiono miestų komunikaciją, o palanki geografinė padėtis leido Rytų prekeiviams Lietuvos miestuose sutikti iš vakarų ir iš šiaurės atvykstančius Hanzos pirklius. Nenuostabu,

kad būtent miestuose anksčiausiai buvo įveikti skirtingų konfesijų atstovus skiriantys barjerai. Nuo senų laikų gyvavusi rusėniška Vilniaus miesto dalis per šį laikotarpį suaugo su kitomis miesto dalių erdvėmis, stačiatikių bažnyčios stovėjo katalikiškųjų kaimynystėje, o stačiatikių ir katalikų tikėjimo miestiečius sujungė giminystės ryšiai, Magdeburgo teisės sfera ir miesto institucijose sprendžiamos bendros problemos. Po pirmų įtampos metų galimybes bendradarbiauti turėjo atrasti ir Kaune lietuviai su vokiečiais, Polocke – rusėnai su vokiečiais, Palenkės miestuose – lenkai su rusėnais, Trakuose – krikščionys su karaimais. Naujos miestų kultūros tapsmą ženklino augantis miestų ir miestelių skaičius, atsirandančios miestiečių bendruomenės ir korporacijos, perimamos miestietiško gyvenimo formos.

1.3. *Pakraščių žmonės* ir svetimšaliai

Visuomenės pakraščiuose gyveno žmonės, kurie nebuvo laikomi krikščioniškųjų luomų dalimi. Šie žmonės tik atsitiktinai pateko į istorinius šaltinius, todėl apie juos mažai ką žinome. Iš šaltinių negalime sužinoti net apytikrio *pakraščių žmonių* skaičiaus ar susidaryti jų gyvenimo vaizdo, galime tik konstatuoti pačius bendriausius jų padėties bruožus. Gyvenimas visuomenės paribyje ar net jos užribyje galėjo būti nulemtas tiek sąmoningo apsisprendimo, tiek susiklosčiusių aplinkybių. Sąvoka *pakraščių žmonės* nėra to meto šaltinių kategorija, todėl jos išskyrimas apskritai yra gana sąlygiškas. Bet kuriuo atveju būtina pabrėžti, kad šiai socialinei kategorijai priklausė labai įvairios žmonių grupės. Formaliai žvelgiant, jas vienijo ir nuo daugelio kitų žemutinių visuomenės sluoksnių skyrė judėjimo laisvė, nors turbūt tokia laisvė toli gražu ne visada ir ne visiems buvo siekiniu. Principinis sėslumo nebuvimas ar atsisakymas (jį reikia skirti nuo kitokio mobilumo, pvz., nuo valstiečių judėjimo per kolonizaciją) vertintas kaip iššūkis hierarchizuotai visuomenei, todėl savaime buvo kriminalizuojamas reiškinys. Pabėgėliai valstiečiai ar kiti už pripažintos bendruomenės ribų gyvenantys žmonės (tai galėjo būti girių, pasienio dykrų gyventojai, tarp jų ir plėšikai) nebuvo priklausomi nuo šeimininko, bet socialinės priklausomybės nebuvimas reiškė ir teisių į globą ir gynimą neturėjimą. Tokių „valkatų", kaip juos kartais vadino šaltiniai, egzistencija priklausė nuo daugelio aplinkybių. Aprašomu laikotarpiu didėjant gyvenamos teritorijos plotams, neišvengiamai turėjo mažėti šių žmonių skaičius. Kita vertus, buvo regionų, kur valstybės ir visuomenės pakraščiuose radosi stabilesnių socialinių darinių, pavyzdžiui, iš „okrai-

nos“ atsiradusi Ukraina. Iš pasienio stepėse apsigyvenusių (iš pradžių sezonui, vėliau ir ilgesniam laikui) įvairios kilmės ir skirtingų konfesijų išeivių ir pabėgėlių ilgainiui susiformavo visuomeninė kazokų grupė, kuri vėliau susiorganizavusi į pastovesnes struktūras tapo viena svarbiausių šio regiono socialinių ir politinių jėgų.

Savus *pakraščių žmones* turėjo valdovo dvaras – juokdariai, neužaugos, muzikantai ir kiti, kai kurie jų dvare gyveno nuolat, tačiau dauguma, nesusisaistę šeimyniniais ir sėslumo ryšiais, kartkartėmis iškeliaudavo ieškotis naujų senjorų. Jiems artimi buvo keliaujantys muzikantai (ribaldai), apie kuriuos žinome iš Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygų. Ten pat galime perskaityti apie elgetas, besimeldžiančius prie miestų ir miestelių bažnyčių, kurie kitaip nei pabėgėliai ar miškų žmonės, nebuvo atsiskyrę nuo visuomenės. Pravažiuodamas valdovas dalindavo jiems pinigus, taip atlikdamas krikščioniškojo valdovo – neturtėlių globėjo – pareigas. Prie *pakraščių žmonių* galima priskirti visų tų profesijų, kurios viduramžiais laikytos negarbingomis, atstovus – muzikantus, prostitutes, budelius, kailialupius, barzdaskučius. Dar kiti jais tapdavo nuo pat gimimo – nesantuokiniai vaikai, invalidai, silpnapročiai ir visi kiti, kurių priežiūra nepasirūpindavo jų giminaičiai. Turbūt daugiau tokių žmonių telkėsi miestuose ir miesteliuose, kadangi dvaro organizacija paprastai tokius varguolius globojo. Pagaliau prie jų priklausė ir kai kurios etninės mažumos, pavyzdžiui, Lietuvoje XVI a. pradžioje pasirodę čigonai, kurių statuso visuomenėje, kitaip nei kitų etnokonfesinių grupių (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.2.7), nereguliavo jokios teisinės normos. Visų šių įvairių *pakraščių žmonių* grupių pagrindinis požymis buvo tas, kad jos neturėjo nei teisių, nei namų.

Visai kitokia buvo svetimšalių padėtis, nors jie irgi nebuvo integrali vietos visuomenės dalis. Kitaip nei *pakraščių žmonės* (tarp kurių, žinoma, taip pat galėjo būti atvykėlių), jie priklausė stabilioms socialinėms struktūroms (pirklių organizacijai, bajorų ar valstiečių giminei ir pan.), o jų laikinas ar ilgesnis viešėjimas krašte buvo reglamentuojamas krikščioniškose šalyse galiojančios svečių teisės principais. Svetimšalių globėju buvo laikomas valdovas. Jo vardu skelbiamuose rašytiniuose dokumentuose pirmiausia buvo nustatytos turbūt dažniausiai atvykstančių ir įtakingiausių svetimšalių – pirklių – teisės. Jau Vytauto sutartyse su Vokiečių ordinu (pradedant, 1398 Salyno sutartimi) apibrėžiama abipusė pirklių laisvė prekiauti be naujų muitų ir krašto valdovo pareiga juos globoti. Pirklių globos samprata turbūt buvo žinoma ir taikoma dar pagoniškoje Lietuvoje, nes jau XIV a. Vilniuje gyveno gana gausi vokiečių miestiečių

[69] *Šv. Mikalojaus bažnyčios Vilniuje įsteigimas siejamas su vokiečių pirklių veikla*

bendruomenė, kurios vadovas iš Rygos miestiečių kilęs Hanulas suvaidino svarų vaidmenį per Jogailos ir Kęstučio konfliktą dėl valdžios [69]. Tokie svetimšaliai (po dinastinės unijos su Lenkija tarp jų vis daugėjo lenkų) laikui bėgant galėjo nesunkiai integruotis į vietos visuomenę, išsaugodami etninį, kalbinį ir konfesinį (kaip stačiatikiai Lietuvos branduolio teritorijose) išskirtinumą. Kai kurie miestų gyventojai sugebėdavo vienu metu reikštis skirtingų valstybių teritorijose esančiuose miestuose (pvz., Rygos ir Dancigo miestiečiai Vilniuje ir Kaune). Trumpesniam laikui atvykusiems pirkliams 1505 m. Vilniuje buvo įkurti svečių namai.

Apie kitus svetimšalius turime tik pavienių duomenų. Krikščionybę priėmusi Lietuva tapo kraštu, per kurį buvo vykstama į tolimas piligrimines keliones. Vakarų Europos kunigaikščių ir kilmingųjų prašymai garantuoti jų kelionių saugumą leidžia, deja, tik spėti, kad tuo metu per Lietuvą keliavo nemažai žmonių. Vienoje iš Aleksandro Jogailaičio sąskai-

tų knygų minimas valdovo dvarą aplankęs vienuolis iš Indijos, tai primena tarptautinius vienuolių kelionių maršrutus. Aišku, valdovo dvaras buvo pagrindinis keliaujančių svetimšalių tikslas. Didžiųjų kunigaikščių dvaruose gyveno svetimšaliai riteriai ir dvarionys, menininkai ir amatininkai. Vieni, parodę savo sugebėjimus, čia galėjo pasilikti ilgesniam laikui, kitus valdovai patys kviesdavosi. Vytauto dvare gyveno juokdarys Henė iš Vokiečių ordino krašto ir katalonų riteris Alfonsas Mudara, Aleksandro dvare – vokiečių muzikas Henrikas Finkas ir dvarionis iš Transilvanijos Drakula. Tai tik keli įdomesni dvarą aplankę ar jame tarnavę svetimšaliai. Tarptautinis valdovo dvaro pobūdis ypač ryškiai šaltinių atspindimas Aleksandro laikais, jo dvare buvo galima sutikti lenkų, vokiečių, šveicarų, čekų, vengrų, kroatų, Valakijos, Silezijos ir tolimų rytinių kraštų gyventojų.

Viešėdami Lietuvoje kilmingi svetimšaliai darė įtaką vietos dvaro kultūrai ir bajoriškai gyvensenai. Vis dėlto šie atvykėliai palyginti retai susiedavo savo gyvenimą su Lietuva. Iš užsienio atvykusiems svetimšaliams pagrindinė kliūtis buvo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įsitvirtinusi indigenato teisė. Nuo 1447 m. Kazimiero privilegijos į pasaulietines ir bažnytines tarnybas turėjo būti skiriami tik krašto žmonės. Ilgainiui įsigaliojo nuostata sieti krašto gyventojo/čiabuvio/piliečio statusą su teise į žemės valdymą. Užsieniečiams buvo sunku įsigyti žemių Lietuvoje ir net išsilavinę raštininkai ir sekretoriai, kurių taip stigo pirmaisiais dešimtmečiais po krikščionybės įvedimo, atlygį iš valdovo dažniausiai gaudavo pinigais ir dovanomis. Tik dvasininkams, kurie nedalyvavo žemių paveldėjimo apytakoje, buvo daromos indigenato išimtys. Beje, indigenato principai savitai reiškėsi ir atskirose valstybės srityse. Ir čia buvo siekiama, kad vietinės pareigybės ir žemėvalda išliktų tų sričių kilmingųjų rankose. Greičiausiai atvykėliai adaptuodavosi kolonizuojamose teritorijose, kuriose galiojo teisės pasirinkimo taisyklė. Lenkų bajorai ir valstiečiai per XV a. apgyvendino nemažą dalį Palenkės, esančios tarp Lietuvos ir Mazovijos, ir skverbėsi gilyn į rusėniškas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijas, atsinešdami lenkiškos teisės sampratą.

Kita sritis, kurioje svetimšaliai darė didelę įtaką, buvo prekyba ir amatai. Iš Lenkijos ar Vokietijos atvykstantys pirkliai (kaip Hanulas Vytauto laikais ar Henrikas Šliageris Aleksandro) ir amatininkai (pvz., vokiečių kilmės auksakaliai, kurie buvo ypač svarbūs formuojantis cechų struktūrai), atsinešė ne tik darbo įgūdžius, bet ir organizacinius pavyzdžius, kuriuos vėliau perėmė ir vietos miestiečiai. Miestuose svetimšalių įsiliejo kur kas greičiau ir sėkmingiau nei kilmingųjų pasaulyje.

Nors ir egzistavo teisinės užkardos, svetimšaliai buvo svarbus šalies transformacijos faktorius. Iš užsienio kraštų atvykę pirkliai ir amatininkai, bajorai ir valstiečiai kolonistai, karo samdiniai ir dvasininkai įsiliejo į vietines dvarų, kaimų, miestų ar bažnyčių bendrijas ir tapo nuolat besikeičiančios krikščioniškos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės dalimi.

2. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės etnokonfesinė sandara ir jos transformacijos

2.1. Katalikiškas krikštas

Pagal 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvoje paskelbtą aktą Jogaila įsipareigojo su pavaldiniais priimti krikštą. 1386 m. vasario 12 d. Lietuvos didysis kunigaikštis su palyda iškilmingai pasitiktas Krokuvoje kaip būsimas karalius. Vasario 15 d. Gniezno arkivyskupas Bodzanta vadovavo krikšto apeigoms, per kurias naujasis krikščionis gavo Vladislovo vardą. Istoriografijoje paplitęs teiginys, kad krikšto vardą suteikė krikšto tėvas – Piastų kilmės kunigaikštis Vladislovas Opolietis. Toks politinę ir dvasinę potekstę turintis krikšto tėvo vardo suteikimas kilmingam neofitui buvo įprastas dalykas, tačiau vienlaikiai šaltiniai šio fakto nemini. Vasario 18 d. įvyko Jogailos Vladislovo ir Jadvygos vedybos, o kovo 4 d. – Jogailos karūnacija.

Susiejęs savo ir tautos likimą su krikščioniška karalyste, Jogaila atvėrė kelią Lietuvos krikščioninimui [70]. Krikštas išsprendė didžiausią Lietuvos politinę problemą – izoliaciją nuo aplinkinio krikščioniškojo pasaulio. Vokiečių ordinas propagandiniais kūriniais mėgino ginčyti lietuvių krikšto tikrumą ir kurį laiką jam iš tiesų pavyko tęsti kryžiaus žygius į Lietuvą. Vis dėlto, žvelgiant iš laiko perspektyvos, galima teigti, kad krikštas Lietuvos geopolitinę padėtį pakeitė iš esmės. Taip pat Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė įgijo partnerį, kuris padės ne tik karo ir diplomatijos frontuose prieš Vokiečių ordiną, bet ir vėliau prieš stiprėjančią Maskvos valstybę. Nauja regiono politinė situacija buvo būtina tolesniems pokyčiams tarptautinėje erdvėje. Tačiau Lietuvos valstybės ir visuomenės gyvenimui svarbesnės buvo su krikščioninimu prasidėjusios socialinės ir kultūrinės permainos krašto viduje. Būtent krikštui turime būti dėkingi už galimybę geriau pažinti to meto visuomenę. Su krikštu atėjusi rašto kultūra į šalies gyvenimą

[70]
Pirmosios Jogailos monetos su valdovo ir krikščioniška simbolika žymi ne tik Lietuvos monetų kaldinimo, bet ir šalies krikščioninimo pradžią

atnešė iki tol beveik nežinomus dalykus – rašytinius dokumentus, laiškus, istoriografiją. Nuo šio laikotarpio istorikai turi galimybę krašto gyvenimą pamatyti ne tik iš lakoniškų Ordino ar rusų kronikų ir metraščių žinučių, bet ir „iš vidaus". Krikštas labai pagyvino kontaktus su Vakarų šalimis, ir tai netruko atsiliepti daugeliui sričių – mūro architektūrai, literatūriniams kūriniams, valstybės institucijų reformoms. Imta užrašinėti žodinę teisinę reglamentaciją (didžiųjų kunigaikščių privilegijos), atsirado vietinė istoriografinė tradicija (Lietuvos metraščiai), formavosi miestų savivalda (Magdeburgo teisė), plito riterių kultūra. Šios permainos buvo fundamentalios, jos apėmė (nors ne vienu laiku, ne vienodu lygiu ir ne tomis pačiomis formomis) visus socialinius sluoksnius ir visas gyvenimo sritis. Jos artino Lietuvos visuomenę prie krikščioniškoje Europoje įtvirtintos tam tikros gyvenimo sanklodos, atnešė Europoje paplitusias politines, socialines, teisines sampratas ir normas, pasaulėžiūros ir mąstysenos kategorijas. Politiniame gyvenime šias naujoves išreiškė karalystės ir politinės bendruomenės (tautos) idėja, socialiniame – luomų ir savivaldos samprata, teisiniame – Romos ir kanonų teisės sintezė, kultūriniame – raštas ir mokymo sistema.

2.2. Bažnytinės organizacijos ir tikinčiųjų bendruomenės: vyskupijos, parapijos, brolijos

Vėlyvas krikštas lėmė sudėtingą Lietuvos vietą krikščioniškosios Europos valstybių struktūroje. Pagoniškos dinastijos valdomas kraštas negalėjo tapti pilnateise šios struktūros dalimi, o jos valdovams nebuvo pripažįstamas suverenumą užtikrinantis karaliaus titulas. Kita vertus, aplinkinis pasaulis negalėjo ignoruoti per XIV a. smarkiai išaugusios

valstybės. Diplomatiniai santykiai su įvairiomis Europos šalimis dar iki krikšto buvo įprasta Lietuvos politinio gyvenimo dalis. Nors lietuvių kunigaikščiai ir suvokė krikšto būtinumą, tačiau atsidūrę nepalankioje politinėje situacijoje ilgai nerado tinkamo meto konversijai. Visgi lietuvių elito pasaulėžiūra sparčiai kito veikiama aplinkinio krikščioniško pasaulio. Tiesa, iš pradžių pastebimiausi buvo pokyčiai karo sferoje: perimti riteriški kariavimo papročiai, kilmingųjų ženklai, kariavimo taktika ir elgsena su belaisviais. Šaltiniai atskleidžia lietuvių ir krikščionių komunikacijos kanalus (prekybos santykiai, asmeninės draugystės ir dinastinės giminystės ryšiai, perbėgėliai ir belaisviai), liudijančius neblogą krikščioniškos aplinkos pažinimą unijos su Lenkija ir Lietuvos krikšto išvakarėse. Visa tai paaiškina nuo pat pradžios sklandų krikščioninimo procesą Lietuvoje [71].

Dinastinėmis kategorijomis mąstančioje epochoje pagonių valdovo krikštas buvo suvokiamas kaip jo priėmimas į Bažnyčios palaimintų karalių šeimą ir jo valstybės krikščioninimo pradžia. Lietuvoje, kaip ir kitose Europos valstybėse, krikščionybė skleidėsi „iš viršaus į apačią", pamažu apimdama vis naujus ir toliau nuo centrinių valstybės vietų gyvenančius visuomenės narius. Krokuvoje su Jogaila krikštijosi dar nekrikštyti jo giminės nariai (Karigaila Kazimieras, Vygantas Aleksandras, Švitrigaila Boleslovas) ir aukščiausieji bajorai. Tolesnis žingsnis buvo vyskupijų ir parapijų steigimas ir žmonių krikštijimas vietoje. Krikšto procesas, prasidėjęs 1386 m., užsitęsė. Lietuvos teritorijoje jį pradėjo pats Jogaila, 1387 m. pradžioje atvykęs į Lietuvą ir asmeniškai dalyvavęs krikštijimo akcijose. Valdovo dalyvavimas buvo būtina akcijos sėkmės sąlyga, be to, tai buvo krikšto demonstracija katalikiškai Europai, kurią, kaip minėta, labai greitai pasiekė Vokiečių ordino raštai apie lietuvių krikšto apgaulingumą. 1387 m. buvo pradėta steigti Vilniaus vyskupiją, Vilniaus katedra, pastatyta galbūt šalia čia anksčiau buvusios pagoniško kulto vietos, gavo Lenkijos globėjo šv. Stanislovo vardą. Ji buvo pastatyta prie pilies, kas rodė valdžios ir religijos ryšį. Pirmosios parapijos įsteigtos šalies branduolio teritorijoje (Vilniuje, Ukmergėje, Maišiagaloje, Lydoje, Nemenčinėje, Medininkuose, Krėvoje) ir tolimoje periferijoje esančiuose lietuviškuose anklavuose (Ainoje ir Obolcuose). Įdomu, kad tarp pirmųjų parapijų neminimi tokie svarbūs centrai kaip Trakai, Gardinas ir Kaunas. Galima spėti, kad ten bažnyčių būta ir anksčiau (misionierių vienuolių ar vokiečių pirklių). Tačiau galėjo įtakos turėti ir tai, kad šie miestai priklausė Trakų kunigaikštystei, kurioje Jogailos pozicijos nebuvo tokios stiprios. Be to, dėl nepalankios šaltinių situacijos negalime nustatyti

[71]
XV a. pr. Nukryžiuotojo freska Vilniaus katedroje – ankstyvasis Lietuvos krikščioninimo pėdsakas

tikro pirmųjų bažnyčių fundacijų laiko. Daugelio jų pirminiai steigimo dokumentai nėra išlikę, o metraščiuose ir kronikose esanti informacija nevisada patikima.

1387 m. vasario 17 d. Jogaila suteikė privilegiją būsimam Vilniaus vyskupui, aprūpindamas vyskupiją pajamomis [72]. Vyskupui buvo užrašyta didelė, nors ir nekompaktiška, teritorija, kurią sudarė Tauragnų, Verkių, Bokštų, Dubrovnos valsčiai, Molėtų, Labanoro kaimai ir teritorijos (jurisdikos) Vilniuje. Vyskupija tapo tuo metu šalyje didžiausios latifundijos savininke ir nuo pat pradžių gavo imuniteto teises, taigi įgijo padėtį, į kurią vėliau galėjo lygiuotis žymiausios didikų giminės. Vyskupijos steigimo darbas buvo užbaigtas Romoje, į kurią nuvyko Jogailos pasiuntinys Poznanės vyskupas Dobrogostas. 1388 m. kovo 12 d. bule popiežius Urbonas VI paskelbė Vilnių vyskupijos sostine ir taip pripažino Lietuvos krikštą. Tuo metu Katalikų bažnyčia išgyveno schizmą, todėl Romoje reziduojančiam Urbonui VI, konkuruojančiam su Avinjono popiežiumi Klemensu VII, buvo svarbu atversti naują kraštą. Žinios apie krikštą netruko pasklisti ir dar tais pačiais 1388 m. Jogailą krikšto proga pasveikino Prancūzijos karalius Karolis VI. Tais pačiais metais Vilniaus vyskupu buvo paskirtas iš Mažosios Lenkijos Jastšembecų (Jastrzębiec) giminės kilęs pranciškonas, misijinės Sereto vyskupijos

[72] *Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1387 m. vasario 17 d. privilegija būsimam Vilniaus vyskupui – bažnytinės organizacijos kūrimo Lietuvoje pradžia*

Moldovoje valdytojas Andrius. Šį pasirinkimą paaiškintų prielaida, kad su Lietuva ir jos valdovais jis turėjęs ankstesnių ryšių, čia prieš kurį laiką su kitais pranciškonais vykdęs krikščioniškas misijas ir buvo pramokęs lietuviškai. Su vyskupo nominacija buvo įsteigta katedros kapitula, susidedanti iš dviejų prelatų (prepozito ir dekano) ir dešimties kanauninkų [73]. Kiek vėliau įsteigtos katedros kustodo ir archidiakono, o dar vėliau – ir scholastiko bei kantoriaus prelatūros. Vyskupijai priklausanti sritis driekėsi centrinėse Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, apimdama pirmiausia Vilniaus ir Trakų kunigaikštysčių (vėliau vaivadijų) teritoriją. Lietuvos valdovo krikščionišką laikyseną ir lietuvių krikštą autoritetingu dokumentiniu liudijimu patvirtino 1390 m. Vilniuje apsilankę Urbono VI įpėdinio Bonifaco IX legatai.

Žemaitijos priklausomybės problema tuo metu dar nebuvo išspręsta, todėl ten krikštas nevyko. Tiesa, ir Vokiečių ordinui per tuos kelis dešimtmečius, kai jis bandė įsigalėti jam perduotame krašte, bažnytinės struktūros sukurti nepavyko. Žinoma tik apie pavienių žemaičių bajorų krikštijimą Marienburge ir apie kunigų ir vienuolių, atvykusių iš Ordino, misijų keliones po Žemaitiją. Pagal 1411 m. Torunės sutartį Jogaila ir Vytautas atgavo Žemaitiją ir galėjo užsiimti jos krikščioninimu. Jau anksčiau

[73]
Vilniaus kapitulos antspaudas (1504)

Vytauto pavestas ten buvo nuvykęs čekų dvasininkas Jeronimas Prahiškis, tačiau jo kelionė buvo nesėkminga. Akivaizdu, kad Žemaitijos, kaip ir Lietuvos, krikščioninimu turėjo rūpintis pats valdovas. 1413 m. Vytautas su Jogaila surengė pirmą tokio pobūdžio išvyką į vis dar pagonišką kraštą. Tai buvo ne tik krikščioninimo, bet ir politikos reikalas, nes pagal Torunės sutartį Žemaitija Lietuvos valdovams buvo pripažinta tik iki jų mirties, o tai suteikė Ordinui teisėtą galimybę ir toliau kištis į krašto reikalus. Todėl sėkmingai įsteigus bažnytinę organizaciją Žemaitijoje buvo galima gerokai pakeisti situaciją šiame ginče. Su tuo susijęs lietuvių valdovų sprendimas pakelti žemaičių krikšto klausimą į tarptautinės politikos lygmenį. Taip 1415 m. gimė lemtingas Vytauto ir Jogailos kreipimasis į tuo metu vykstantį Konstanco bažnytinį susirinkimą. Metų pabaigoje į Konstancą nuvyko Jurgio Galmino vadovaujama 60 žemaičių bajorų delegacija ir ten sukėlė didelį susidomėjimą. 1416 m. vasarį buvo perskaitytas prieš Ordiną nukreiptas „Žemaičių skundas“. Šis tekstas tinkamai įsikomponavo į tuo metu vykusią Lenkijos, Lietuvos ir Ordino polemiką, kurioje svarbų vaidmenį vaidino išsilavinusių tarėjų ir sekretorių formuluojami teiginiai. Diskusijoje dėl Žemaitijos pasireiškė lenkų Bažnyčios ir teisės žinovai Paulius Vladkovicas, Andrius Laskaris ir kt. Palankus lietuviams buvo ir bendras susirinkimo kontekstas. Jo vadovams reikėjo simbolinių sėkmių, o jų 1416 m. vis dar trūko. Todėl atsakydamas į Vytauto ir žemaičių kreipimąsi, susirinkimas netrukus pasiuntė į Lietuvą savo delegaciją, o 1416 m. rugpjūtį pavedė Lvovo arkivyskupui Jonui ir Vilniaus vyskupui Petrui pakrikštyti žemaičius ir jų krašte įkurti katedrą ir kitas bažnyčias. Per 1417 m. vasarą pradėtą kelionę po Žemaitiją Medininkų

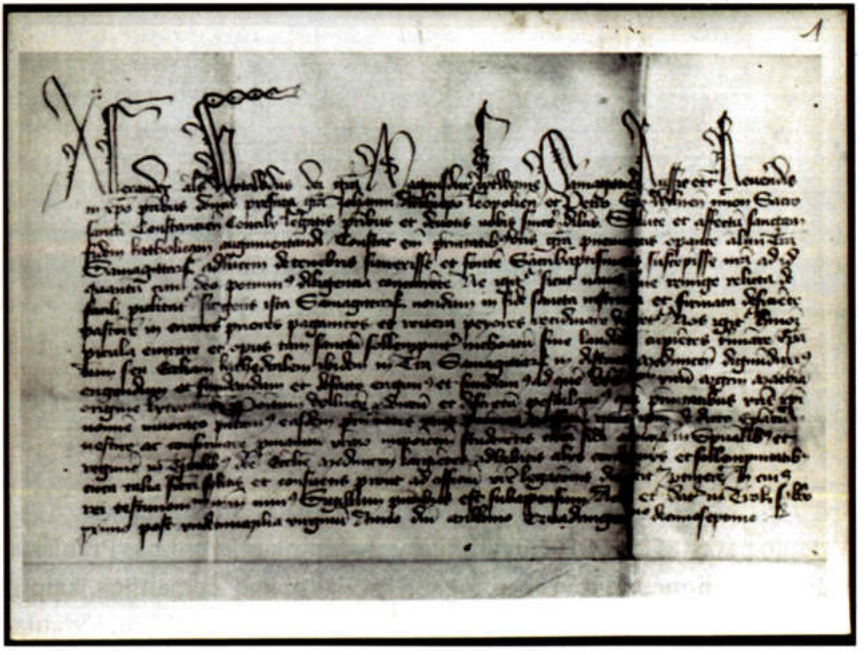

[74] *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto 1417 m. spalio 23 d. fundacijos Medininkų vyskupijos katedrai dokumentas*

žemėje buvo įsteigta katedra [74]. Rudenį Konstanco bažnytinio susirinkimo pasiuntiniai specialiu spalio 24 d. dokumentu užbaigė Medininkų (Žemaičių) vyskupijos kūrimo darbą. Pirmuoju Žemaičių vyskupu buvo įšventintas lietuvių kilmės dvasininkas Motiejus. Kaip ir Aukštaitijoje, čia buvo pradėta steigti parapijas ir krikštyti žmones. Medininkų vyskupijos teritorija iš esmės sutapo su Žemaitijos žemės (kunigaikštystės) ribomis.

Vilniaus ir Žemaičių vyskupijos iš pradžių buvo tiesiogiai pavaldžios popiežiui. Vis dėlto vėliau įsigalėjo paprotys Vilniaus ir Žemaičių vyskupus kviesti į Gniezno arkivyskupijos sinodus, o apie vyskupų skyrimus pranešti Gniezno arkivyskupui kaip metropolitui. Taip susiklostė šių vyskupijų pavaldumo Gniezno arkivyskupijai tradicija. Be Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų, LDK rusėniškose teritorijose gyvavo Lucko ir Kijevo (įsteigta XIV a. pabaigoje, anksčiau misijinė) vyskupijos. Iš jų svarbesnė buvo Lucko vyskupija, kuri pratęsė dar nuo XIV a. egzistavusios misijinės Voluinės Vladimiro diecezijos istoriją. Pastarosios egzistencija prasidėjo su Vytauto remto vyskupo Grigaliaus iš Bučkovo veikla (1400–1425).

[75]
Popiežiaus Siksto IV 1481 m. rugpjūčio 27 d. dokumentas, kuriame paskirtajam Vilniaus vyskupui Andriui nurodytos įšventinimo sąlygos, įrašytas priesaikos popiežiui ir Bažnyčiai tekstas

1425 m. vyskupijos sostinė iš Vladimiro buvo perkelta į Vytautui svarbų rezidencinį Lucko miestą. Pietinėse ukrainietiškose žemėse ši vyskupija didesnės įtakos neįgijo, didžioji šios vyskupijos parapijų dalis telkėsi jai priskirtoje Palenkėje. Šiame krašte gausiai apsigyvenantys lenkų naujakuriai uoliai steigė bažnyčias, todėl bažnytinės administracijos patogumui Palenkės Drohičine buvo įsteigtas vyskupijos dvasinis teismas su oficijolo pareigybe.

Visas šias keturias katalikiškas vyskupijas (pagal hierarchiją jos rikiavosi taip: Vilniaus, Lucko, Žemaičių, Kijevo) Vytautas pamėgino sujungti į vieną bažnytinę metropoliją (arkivyskupiją). Stiprindamas savo savarankišką politiką, taip pat pasinaudojęs palankia konjunktūra (Konstancoje įveikta bažnytinė schizma, Lietuvoje sėkmingai pradėta krikštyti Žemaitija), didysis kunigaikštis 1418 m. laiške popiežiui išdėstė savo pageidavimą Lietuvoje įsteigti arkivyskupiją. Tačiau teigiamo atsakymo nesulaukė, o ir pats Vytautas, ir jo, kaip didžiojo kunigaikščio, sosto įpėdiniai šio klausimo nebekėlė. Kur kas aktyviau Vytautas naudojosi savo, kaip vyskupijų patrono, teise siūlyti vyskupų kandidatūras. Jo autoritetas lėmė, kad į jį rekomendacijų kreipdavosi net į Lenkijos vyskupijas pretenduojantys asmenys, o popiežius buvo jį paskelbęs Livonijos vyskupų globėju.

Valdovo įtaka vietos bažnytinei organizacijai ir vyskupų nominacijoms buvo itin didelė, nors formaliai vyskupą rinkdavo katedros kapitula, o paskirdavo popiežius [75]. Apskritai visa paskyrimo procedūra užsitęsdavo ganėtinai ilgai, nuo vakansijos pradžios iki naujojo vyskupo ingreso neretai praeidavo ištisi metai.

Pirmieji Vilniaus vyskupai buvo vienuoliško gyvenimo patirtį turintys lenkai. Tačiau vėliau vyskupais dažniausiai tapdavo vietos kilmės asmenys, baigę studijas Krokuvos ar kituose universitetuose. Jei iš pradžių valdovas vyskupu galėjo nominuoti ir svetimšalį, tai nuo XV a. antrosios pusės, stiprėjant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės luominei savimonei (vyskupai buvo Ponų tarybos nariais, simboliškai užimantys joje pirmąsias vietas), atsirado indigenato reikalavimas (pirmąkart 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegijoje). Dėl jo atsirado ir kilmingumo principas parenkant vyskupus. Iki XV a. pabaigos miestiečių kilmės vyskupas nebuvo išskirtinis reiškinys, tačiau vėliau socialinė terpė, iš kurios valdovas rinkdavosi vyskupus, smarkiai susiaurėjo. Pirmasis iš didikų kilęs vyskupas buvo XV a. antrojoje pusėje gyvenęs Lucko vyskupas Vaclovas Račkaitis iš Gulbės herbo Galiginų-Tabutų giminės. XVI a. pradžioje jau atsiranda iš pačių žymiausių šalies giminių kilusių vyskupų – Lucko (1502–1507) ir Vilniaus vyskupas (1507–1519) Albertas Radvila, jo sūnėnas Žemaičių vyskupas (1515–1530) Mikalojus Radvila, Lucko (1507–1536) ir Vilniaus vyskupas (1536–1555) kunigaikštis Paulius Alšėniškis. Didikus palyginti vėlai imta skirti vyskupais gal ir dėl jų reikiamo pasirengimo vyskupystei trūkumo. Juolab kad krikščioninimo pradžioje bažnytinis kandidato pasirengimas, ko gero, traktuotas itin rimtai. Diduomenei įsitvirtinant vyskupijų sostuose, plito vyskupystės kaip ypatingos valdovo beneficijos samprata. Kartu tokie vyskupai vis mažiau laiko galėjo skirti bažnytinių pareigų vykdymui, kadangi vyskupui tarėjui (vėliau senatoriui) tekdavo atlikti daugybę kitų valdovo pavedimų ir giminės reikalų [76]. Kaip vieną iš netinkamiausių kanonine prasme vyskupo pareigoms galima būtų paminėti 1519 m. Vilniaus vyskupu tapusį nesantuokinį Žygimanto Senojo sūnų, eufemistiškai vadintą Jonu iš Lietuvos kunigaikščių, kuris neturėjo nei tinkamo išsimokslinimo, nei reikalingų šventimų, nei buvo reikiamo vyskupo pareigoms atlikti amžiaus, nei gimęs teisėtoje santuokoje.

Parapijų tinklas sparčiai išsiplėtė dar Vytauto laikais. Jo valdymo pabaigoje Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų parapijų skaičius perkopė per 30. Kartais bažnyčias funduodavo ir patys vyskupai, o netrukus, ypač nuo XV a. vidurio, prisijungė Lietuvos diduomenė. XV a. pabaigoje Vilniaus

[76]
Lucko vyskupo Pauliaus Alšėniškio asmeninis jungtinis herbas Lucko sinodo statutų 1519 m. knygos viršelyje rodo vyskupo didiko savimonę

vyskupijoje parapinių bažnyčių jau būta apie 130, Žemaičių – apie 20 [77]. Maždaug 60 parapijų turėjo Lucko vyskupija, tačiau reikia pažymėti, kad didžioji jų dalis buvo lenkų kolonizuojamoje Palenkėje. Menkiausiai buvo išplėtota Kijevo vyskupijos bažnytinė struktūra, joje parapijų praktiškai nesteigta. Laikui bėgant diduomenės indėlis į bažnytinio tinklo plėtimą didėjo, o XV a. pabaigoje pastebimas naujas fenomenas – kelių susivienijusių smulkiosios bajorijos giminių bendra bažnyčios fundacija. Kaip tėvonijoje pastatyta bažnyčia didikams leido pabrėžti valdos statusą, taip paprastiems bajorams bendromis jėgomis remiama bažnyčia tapdavo reikšmingu lokalių kilmingųjų bendrijų integracijos faktoriumi. XV a. pabaigoje daugiau kaip pusė bažnyčių fundacijų jau buvo bajoriškos. Smulkiosios ir vidutiniosios lenkų bajorijos apgyventoje Palenkėje bajoriškos fundacijos aiškiai dominavo nuo pat pradžių. Vis dėlto parapijų tinklas dar buvo nepakankamas, į ką 1520 m. atkreipė dėmesį popiežiaus legatas Zacharijas Fereris.

Jei vyskupijų (ypač Vilniaus) žemėvalda tuoj po įsteigimo tapdavo stambiąja, tai parapijos aprūpinamos buvo ganėtinai skirtingai. Vienos jų lėšų gaudavo pakankamai ir galėjo išlaikyti platesnį dvasininkų (kunigų, vikarų, altaristų) ir bažnyčios tarnų (mokytojų, kantorių) kolektyvą,

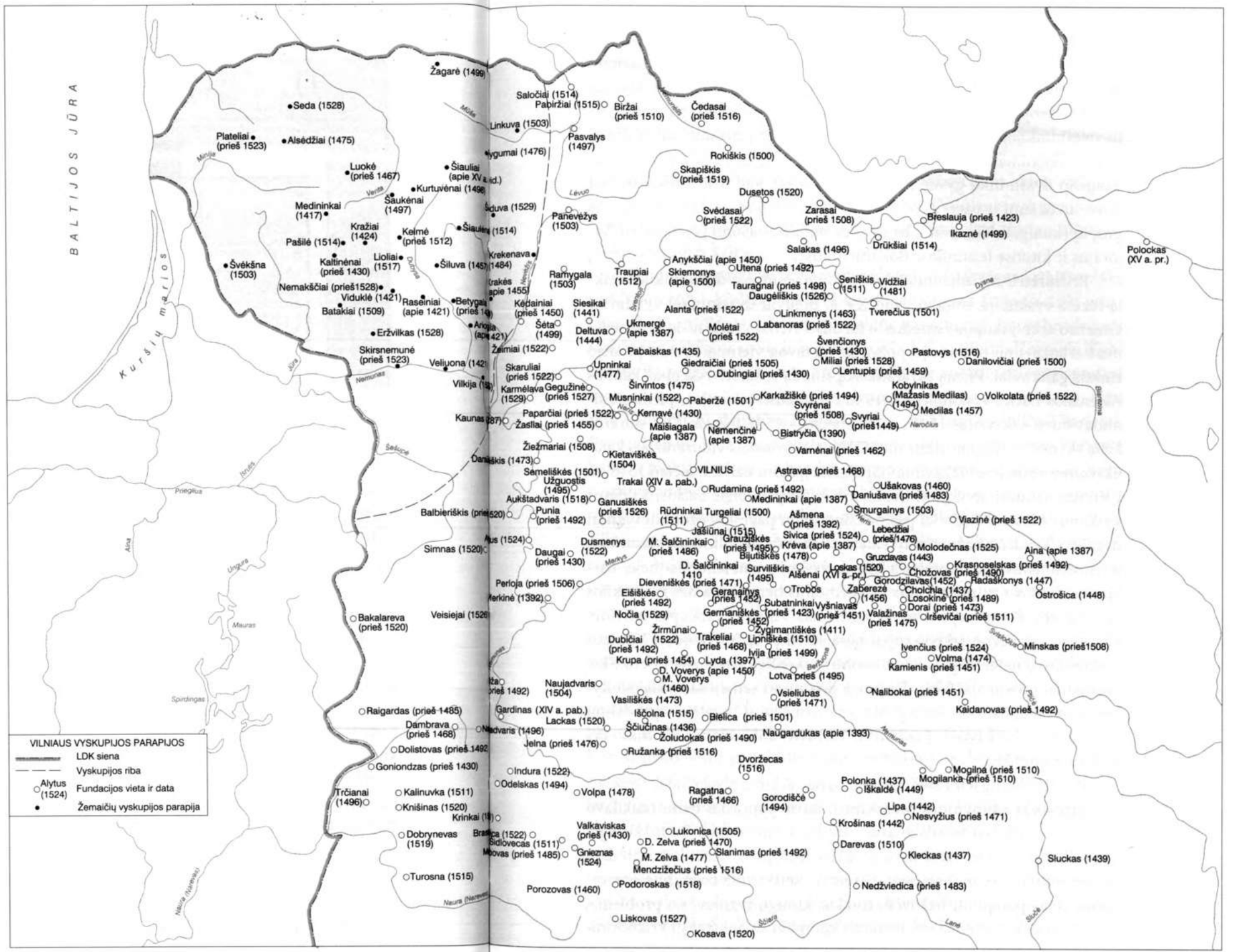

[77]
Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų parapijos (1387–1529). Žemėlapis parengtas pagal kn. J. Ochmański Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie (1972) ir G. Błaszczyk Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój (1993). Steigimo/pirmo paminėjimo datos patikslintos pagal naujesnę literatūrą ir šaltinius

kitoms trūko pajamų net vienam kunigui išlaikyti. Bažnytinė žemėvalda turėjo savo valdų imunitetą ir buvo atleista nuo visų mokesčių ir rinkliavų. Nuo pat pradžių dvasininkija buvo pavaldi atskiram bažnytiniam teismui. Visa tai, taip pat specifiniai gyvenimo būdo ir aprangos reikalavimai sukūrė Lietuvoje dvasininkų luomą. Vis dėlto augantis kilmingųjų nuošimtis dvasininkijoje, dvasinio gyvenimo reikalavimų nepaisymas, vidiniai statuso skirtumai tarp skirtingų dvasininkų grupių, pagaliau bajoriškas daugelio dvasininkų gyvenimo būdas lėmė tai, kad dvasininkai dažnai buvo suvokiami ir patys save suvokdavo kaip bajorijos dalį, šalia kurios grupių (kunigaikščių, ponų, bajorų) jie būdavo įrašomi privilegijose bajorams ir kituose teisiniuose dokumentuose.

Prižiūrėti ir reglamentuoti Bažnyčios gyvenimą ir dvasininkijos veiklą turėjo vyskupijų sinodai. Nuo XV a. lietuvių dvasininkai vykdavo į Gniezno arkivyskupijos sinodus, o tai buvo vienas svarbiausių priklausymo šiai bažnytinei provincijai požymių. Lietuvoje vietiniai sinodai pradėjo rinktis gana vėlai. Pirmą savarankišką sinodą sušaukė vyskupas Paulius Alšėniškis Lucko vyskupijoje 1519 m., Vilniaus vyskupijoje pirmasis sinodas buvo sukviestas 1520 m., Žemaičių – 1527 metais. Dar sunkiau kelią skynėsi vyskupijų vizitavimas. Nors vėlyvaisiais viduramžiais katalikiškame pasaulyje vizitavimas tapo gana įprastu dalyku, tačiau 1518 m. į Vilnių vizituoti atvykęs Gniezno arkivyskupas Jonas Laskis, Vilniaus vyskupui Albertui Radvilai pasipriešinus, jam pavestos užduoties atlikti negalėjo. Tiesa, čia bažnytiniai reikalai persipynė su politiniais klausimais ir asmeninėmis iš diduomenės kilusių vyskupų ambicijomis (beje, Laskis susidurdavo su panašiomis problemomis bendraudamas ir Lenkijos episkopate). Ponų tarybos narių remiamas Vilniaus vyskupas tvirtino, kad niekas Gniezno arkivyskupui nėra suteikęs teisės vizituoti Vilniaus vyskupijos, ir netgi mėgino kvestionuoti vyskupijos priklausymo lenkiškai bažnytinei provincijai faktą. Ta proga prisiminti senieji santykiai su Rygos arkivyskupija rodo, kaip greitai bažnytinis ginčas galėjo tapti dalimi tuo metu įsismarkavusio Lenkijos ir Lietuvos diduomenės konflikto dėl valstybių santykių.

Pirmieji kunigai ir katedrų kapitulų nariai buvo atvykėliai iš Lenkijos (daugiausia iš kaimyninės Mazovijos), kurie paprastai nenutraukdavo ryšių su tėvyne, ten turėdavo kitų pareigų, žemės valdų. Be to, kunigai neretai į savo rankas sutelkdavo po kelias parapijas, derindavo katedros kanauninkų ir parapijų klebonų pareigas. Neišplėtota bažnytinė organizacija, retas parapinių bažnyčių tinklas, kunigų rezidavimo problema, kalbos barjeras ir menka urbanizacija komplikavo ankstyvąjį krikščioni-

nimo procesą. Todėl krikščionėjimas iš pradžių labiau palietė tik viršutinį visuomenės sluoksnį ir miestiečius, o liaudies krikščioninimas buvo labai paviršutiniškas. XVI a. ir vėlesni stebėtojai dar rasdavo daugybę pagonybės reliktų. Kita vertus, dėmesį liaudies krikščioninimui liudija jau ankstyviausiuose Lietuvos vyskupijų sinoduose akcentuojamas lietuvių kalbą mokančių kunigų poreikis, taip pat dar ankstesni didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio nurodymai. Jo 1492 m. privilegijoje įrašytas įsipareigojimas valdovo patronato bažnyčioms skirti vietinius kunigus, o 1501 m. patronato teisių atsisakyme Vilniaus vyskupo (kaip ir 1503 Žemaičių) naudai kalbama apie reikalavimą, kad skiriami kunigai mokėtų liaudies kalbą.

Ilgainiui, be parapijų ir vienuolynų, atsirado dar viena krikščioniška bendruomenė – brolijos, kurios buvo formuojamos korporaciniu principu. Brolijų veikloje dalyvavo pamaldūs pasauliečiai, kurie bendromis maldomis rūpinosi gyvų ir mirusių narių bei jų giminaičių sielų išganymu. Be religinių funkcijų, brolijos atliko ir socialines; jos paprastai buvo atviros visų luomų žmonėms ir todėl vertintinos kaip vienos iš tų retų viduramžių struktūrų, kuriose buvo įveikiami socialiniai barjerai. Pagrindinė brolijos organizacija buvo visų narių susirinkimas, kuriame bendra malda derinta su bendro valgymo ir gėrimo ceremonija, savo ruožtu glaudžiai susijusia su mirusiųjų atminimo papročiu. Ankstyviausios brolijos, įkurtos XV ir XVI a. pradžioje, buvo Šv. Jono ir Šv. Mykolo Vilniuje, bernardinų globotos Šv. Onos brolijos Vilniuje ir Kaune, Literatų – Kaune, Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai – Geranainyse. Kaip parapijų bažnyčios, taip ir brolijos buvo svarbi konfesinė socialinė lokalių smulkiosios bajorijos bendruomenių (Polonkoje, Geranainyse, Lebedžiuose/Lebedeve) organizacija. Kai kurios brolijos apėmė net kelių parapijų tikinčiuosius ir galėjo svariai prisidėti prie teritorinės bajoriškosios organizacijos. Antai 1502 m. prie Polonkos bažnyčios įsteigtos brolijos įstatuose vietos bajorai įsipareigojo vengti tarpusavio vaidų, taikiai spręsti ginčus ir elgtis pagarbiai vienas kito atžvilgiu. Dalis brolijų miestuose kūrėsi profesiniu pagrindu, kaip savotiškos cechų atmainos. Antai Vilniuje kailiadirbių Šv. Kilijono brolija susikūrė prie Pranciškonų bažnyčios, siuvėjų Šv. Krispino ir Šv. Krispijono brolija – prie Šv. Jono Krikštytojo ir šv. Jono apaštalo ir evangelisto bažnyčios. Viena svarbiausių brolijų funkcijų buvo tarpusavio parama ir neturtingų narių rėmimas. Vien karitatyvine veikla užsiėmė špitolės. Pirmosios tokios organizacijos Lietuvoje buvo Vilniaus kanauninko Martyno iš Dušnikų 1514 m. įsteigta Šv. Marijos Magdalenos ir Šv. Jobo špitolė ir jai artima

1521 m. Gailestingumo brolija, užsiimanti mirusių varguolių laidojimu. Taigi XVI a. pradžioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje jau egzistavo pagal europinį pavyzdį sukurta hierarchinė Bažnyčios organizacija ir korporaciniu pagrindu susivienijusios konfesinės bendrijos. Žinoma, visą tokios struktūros paveikslą galima buvo atrasti tik centrinėse šalies žemėse. Vis dėlto tiek valdovų ir kitų dinastijos narių fundacijos, tiek vietinių miestiečių ir bajorų bendruomenių iniciatyvos plėtė krikščioniškosios pasaulėžiūros erdvę ir skatino į ją įsitraukti vis naujus gyventojų sluoksnius ir grupes.

2.3. Vienuolijos Lietuvoje

Stokojant parapinės dvasininkijos, krikščionėjimo procesą galėjo smarkiai veikti vienuoliai. Dar pagoniškoje Lietuvoje elgetaujančių vienuolijų atstovai – pranciškonai ir dominikonai – mėgino skleisti tikėjimo tiesas neperžengdami Lietuvos valdovų jiems apibrėžtos kompetencijos ribų. Elgetaujančių vienuolių aktyvumas nestebina, kadangi jie atsisakė kontempliatyvios benediktinų regulos deklaruoto sėslumo ir siekė veikti visame krikščioniškame pasaulyje ir už jo ribų. Senoji misijų veiklos Lietuvoje tradicija ir lėmė, kad elgetaujantys vienuoliai, visų pirma pranciškonai, buvo pirmieji, kurie tvirčiau įsikūrė krikštą priėmusioje Lietuvoje [78]. Verta paminėti, kad abu pirmieji Vilniaus vyskupai Andrius ir Jokūbas buvo pranciškonai. Lietuvos valdovai Jogaila ir Vytautas jau pirmaisiais metais po krikšto fundavo pranciškonų bažnyčias Ašmenoje, Lydoje, Kaune, Drohičine ir parėmė konventą, kuris jau veikė Vilniuje. Vytauto

[78]
Vilniaus pranciškonų antspaudas (1525)

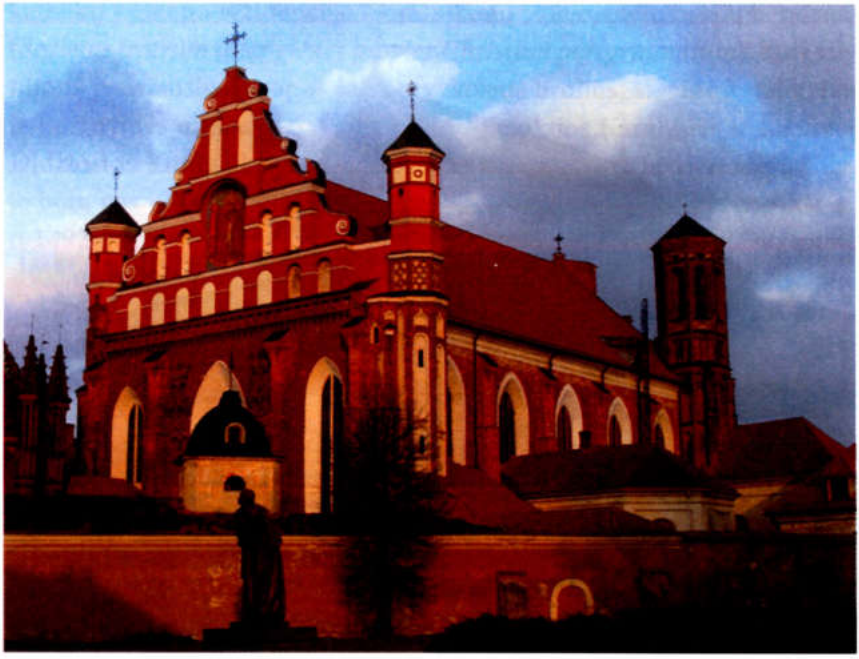

[79]
Vilniaus bernardinų bažnyčia

brolis Žygimantas Kęstutaitis pranciškonus įkurdino Pinske. Lietuvos pranciškonai priklausė Lenkijos provincijai, bet turėjo savo atskirą vikariatą. Nuo XV a. antrosios pusės Lietuvoje įsikūrė ir sparčiai išpopuliarėjo griežtesnę regulą turinti pranciškonų atšaka – pranciškonai observantai, kitaip dar vadinti bernardinais. Pirmuosius vienuolynus 1469 m. Vilniuje ir 1471 m. Kaune fundavo Kazimieras Jogailaitis. Bernardinams pavyko laimėti įtakingų ir turtingų Lietuvos didikų ir miestiečių simpatijas. 1471 m. valdovo maršalas Stankus Sudivojaitis gausiai apdovanojo Kauno bernardinus, vienuolių bernardinų šalia savęs tarnybos vietoje Kijeve turėjo Martynas Goštautas, o 1479 m. jis pastatė jiems bažnyčią savo Tykocino dvare. XV ir XVI amžių sandūroje bernardinai įsikūrė Gardine, Polocke, Budislave, Trakuose. Miestuose trūkstant vietos, taip pat dėl tam tikrų vienuolijos principų bernardinų konventai paprastai buvo kuriami miestų pakraščiuose (pvz., Vilniaus ir Kauno konventai). Tačiau šie vienuoliai, kaip ir pranciškonai, daugiausia veikdavo miestuose. Vilniaus bernardinų lokalizacija šalia „rusų miesto“ ir kontaktai su stačiatikių bendruomenėmis liudija aktyvų angažavimąsi Bažnytinės

[80] *Kauno bernardinų bažnyčia*

unijos idėjai [79]. Kita jų veiklos pusė buvo parama besiformuojančioms religinėms bendrijoms. Jie globojo pasauliečių brolijas, su pranciškonais skatino tretininkų (pasaulietiniame gyvenime liekančių vienuolių dvasinių brolių ir seserų) judėjimą. Beje, pirmasis moterų vienuolynas, įkurtas 1495 m. Vilniuje, taip pat buvo bernardinių. Bernardinų santykiai su Lietuvos didikais (Goštautais, Radvilomis, Sudimantais, Mantautais) lėmė jų įsitraukimą į politinį gyvenimą. Bernardinai buvo pirmoji vienuolija, pradėjusi organizuoti atskirą nuo Lenkijos provinciją. Formalus pretekstas atsiskirti buvo 1520 m. Kaune įvykęs konfliktas dėl dalies turto, kuriam kilo grėsmė būti išvežtam į Lenkiją. Sulaukę didikų paramos, bernardinai pradėjo atsiskyrimo kampaniją, kurią vainikavo 1530 m. popiežiaus Klemenso VII sprendimas įsteigti atskirą Lietuvos bernardinų provinciją [80].

Kitaip negu pranciškonai, Lietuvos krikščioninimo priešaušryje veikė kitas elgetaujantis ordinas – dominikonai, į šalies sostinę grįžę tik XVI a. pradžioje. 1501 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras fundavo jų vienuolyną Vilniuje. Tačiau šaltiniuose yra žinių apie dominikonų veiklą rusėniškuose miestuose (Kijeve, Lucke, Ostroge), kur jie toliau tęsė misijinį darbą. Kijevo dominikonų vienuolynas kurį laiką netgi buvo vietos

katalikų vyskupo rezidencija. Dominikonų „klajojančių brolių bendrija" (*Societas fratrum inter gentes propter Christum peregrinantium*), kuri vienijo iš įvairiausių Europos šalių atvykusius brolius, skleidė katalikybės ir Bažnytinės unijos idėjas rusėniškose Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Kitų elgetaujančių vienuolijų šalyje būta vos kelių. Augustinai (augustinijonai) Breste apsigyveno XV a., o 1492 m. Aleksandras juos įkurdino ir Gardine. Dar po kelerių metų, 1506 m. Vilniuje apsigyveno karmelitai.

Dar mažiau pirmajame krikščioninimo amžiuje pasireiškė kontempliatyvių (benediktinų regulos) vienuolijų veikla. Žinomiausias buvo Senųjų Trakų benediktinų vienuolynas, kurį kaip garsaus lenkų Tyneco vienuolyno filiją savo senojoje tėviškėje 1405 m. įkūrė Vytautas. Nors rašytinių šaltinių apie šio vienuolyno veiklą ir nėra daug, archeologiniai duomenys leidžia spėti, kad Senųjų Trakų vienuoliai aktyviai skatino „mažosios piligrimystės" fenomeną. Be benediktinų vienuolyno, Lietuvoje veikė XIV a. pabaigoje Bistryčioje ir Medininkuose įsteigti atgailos kanauninkų vienuolynai. Atgailos kanauninkų ordinas užsiėmė parapine sielovada ir ankstyvojoje krikščioninimo fazėje buvo itin tinkama struktūra, tačiau plačiau įsikurti dar negalėjo. Šio ordino vienuolis Mykolas Giedraitis (mirė 1485), galbūt kilęs iš Lietuvos kunigaikščių giminės, gyvendamas Krokuvos vienuolyne išgarsėjo savo pamaldumu ir buvo pradėtas vadinti palaimintuoju. Negausios kontempliatyvios vienuolijos Lietuvoje suklestėjo po Bažnyčios reformos.

Iki XVI a. pabaigos Lietuvoje vienuolynų buvo nedaug, mažai turime informacijos ir apie jų veiklą. Vis dėlto pavienės žinutės šaltiniuose ir archeologiniai radiniai liudija vienuolynų įnašą į krikščionėjimo procesą. Skelbdami Dievo mokymą, organizuodami ir skleisdami informaciją apie piligrimines keliones, atlaidus, tik jie galėjo pasiekti atokesnes krašto vietas ir ten palikti krikščioniškus ženklus. Vienuolijos plačiausiai praktikavo maldas už donatorių atminimą. O palaidotas vienuolyno bažnyčioje galėjo tikėtis ne tik nuolat būti minimas vienuolių maldose, bet ir kaskart „dalyvauti" mišiose ir taip prisidėti prie savo sielos išganymo. Be to, vienuolijos aktyviai dalyvavo socialiniame, nebūtinai su religija tiesiogiai susijusiame gyvenime. Daugelis didikų, taip pat bajorų ir miestiečių šeimų buvo užmezgusios glaudžius ryšius su vienuolynais, kai kurios iš jų savo sūnums ar dukterims parinkdavo vienuolišką gyvenimą (antai bernardinėmis tapo bent kelios Vilniaus vaivados Aleknos Sudimantaičio dukterys ir kito vaivados Mikalojaus Radvilaičio sesuo Ona), didikai rinkosi vienuolynų bažnyčiose amžino poilsio (pvz., Radvilos ir Kučukai

Vilniaus bernardinų bažnyčioje), o kartais ir savo iždo vietą (beje, Vilniaus bernardinai saugojo ir stačiatikės Aleksandro Jogailaičio žmonos Elenos iždą). Bernardinų kronikininko Jono iš Komorovo istorijoje pasakojama apie bernardinų ir didikų puotas, kuriose buvo aptariamos ir politinės aktualijos, ir planuojami bendri veiksmai. Taigi vienuoliai buvo aktyvūs visuomeninio gyvenimo dalyviai, pasaulietinio ir dvasinio gyvenimo neskyrė neperžengiama vienuolyno siena.

2.4. Bažnyčia ir visuomenė: fundacijos ir atminimo kultūra

Krikščionybė labai greitai prigijo tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdančiojo elito. Iš dalies tai lėmė ilgas lietuvių sugyvenimas su katalikais ir stačiatikiais tiek vietos (ypač miestuose), tiek tarptautiniu lygiu (pvz., santuokos su aplinkinių kraštų krikščionių valdovų šeimų nariais). Didikų pamaldumą rodo bažnyčių fundacijos ir dotacijos jau XV a. pirmaisiais metais, jų skaičius dar greičiau ėmė augti maždaug nuo ketvirtojo šio amžiaus dešimtmečio. Lietuvos diduomenė su krikščionybe neabejotinai buvo susipažinusi dar iki Lietuvos krikšto, todėl šios socialinės grupės atstovų krikščioninimo pažanga buvo ryškiausia. Neatsitiktinai pirmieji žinomi lietuvių didikų rašytiniai dokumentai buvo donacijos Bažnyčiai (Vytauto laikų žemės maršalo Stanislovo Čupurnos ir Vilniaus vaivados Alberto Manvydo). XV a. daugelis didikų giminių savo tėvoniniuose dvaruose buvo pastatę bažnyčias ir koplyčias, rėmė katalikų (visų pirma pranciškonų ir bernardinų) ir stačiatikių vienuolynus. Valdovo dvaro koplyčia buvo svarbi ir religinio gyvenimo, ir dvaro kultūros dalis, sekdami valdovu savo dvaro kapelionus rinkosi ir didikai. Savo įkurtas bažnyčias fundatoriai traktavo kaip sudėtinę dvaro struktūros dalį, jiems priklausė patronato teisės, kurios leido siūlyti klebonų kandidatūras, prižiūrėti bažnyčios žemėvaldą, demonstruoti bažnyčioje savo giminės ženklus, taip pat suteikė teisę būti palaidotam jos viduje.

Dokumentų arengose atsiskleidžiantys fundacijų motyvai paprastai būdavo panašūs. Fundatoriai savo veiksmus aiškindavo noru išgelbėti savo ir artimųjų sielas. Patronato teisių išsaugojimas palikuonims turėjo laiduoti fundacijos ilgaamžiškumą ir kartu nepertraukiamą rūpestį giminės bažnytiniu atminimu. Fundatorių ir jų giminaičių ryšys su įkurta bažnyčia ar koplyčia dažnai atsispindėdavo ir tų bažnyčių ar koplyčių tituluose. Vienas ankstyviausių pavyzdžių yra Vilniaus vaivados Manvydo funduota

[81]
Didikų pamaldumas ir atminimo ženklas – XVI a. pr. kanclerio ir Vilniaus vaivados Alberto Goštauto dovanotas kryžius Vilniaus katedroje esančiai giminės (Goštautų) koplyčiai

Vilniaus katedros koplyčia, skirta šv. Albertui ir šv. Jurgiui (Manvydo ir jo brolio Gedgaudo krikščioniški vardai) [81].

Dar labiau kilmingųjų pamaldumą atskleidžia plintanti bažnytinio atminimo (*memoria*) tradicija. Pagrindinė jos forma buvo atminimui parinktų vardų įrašymas į bažnytines atminų knygas (*libri memoriales*). Stačiatikiškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse ši praktika buvo paplitusi jau anksčiau. Šalia žinomiausios Kijevo Pečiorų atminų knygos, XV a. – XVI a. pradžioje išpopuliarėja Smolensko, Polocko, Lucko, Turovo, Horodiščės, Supraslio, Slucko vienuolynų memorialinės knygos. XV a. katalikiškuose šaltiniuose prašymai įrašyti į atminų knygas žinomi tik pranciškonams skirtuose užrašymuose. Deja, išlikusios tėra tik Vilniaus pranciškonų kalendoriaus liekanos, kur surašyti vienuolių maldose minėtini asmenys. Pažymėtina, kad tik retais atvejais pasitaiko pavieniai vardai, dažniausiai asmenys figūruoja tarp giminaičių. Būdingas kalendoriaus bruožas – bendras gyvųjų ir mirusiųjų minėjimas. Tai susiję su tuometinės pasaulėžiūros, neskiriančios mirusiųjų nuo gyvųjų pasaulio aklina uždanga, ypatybėmis. Tokie memorialiniai įrašai būdavo daromi ir už šalies ribų. Žemaitijos seniūno Kęsgailos žmonos Elenos

iniciatyva 1445 m. į Krokuvos universiteto knygas buvo įrašyta jos giminaičių grupė. Krokuvos Švč. Mergelės Marijos bažnyčios brolijos atminų knygoje minimi Vilniaus kaštelionas Astikas su žmona Ona, Kęsgailos sūnus Butrimas, Petro Mantigirdaičio tėvas. 1495 m. su žmona Anastazija, sūnumi Mikalojumi ir grupe Kijevo dvasininkų bei bajorų į Romos Šv. Dvasios broliją įsirašė Naugarduko seniūnas Jurgis Pacevičius, o kiek vėliau, 1503 m., didžiojo kunigaikščio dvaro virtuvininkas Petras Aleknaitis. Tiesiogiai rūpestis mirusiaisiais pasireikšdavo, kai vienas iš giminės narių tapdavo dvasininku. Tai galėjo būti viena iš priežasčių, be religinio pašaukimo ir ekonominės motyvacijos, skatinti bajorus parinkti savo vaikams dvasinę karjerą. Beje, bajorai ekonomiškai remdavo vienuoliais tapusius giminaičius. Antai 1489 m. Albertas Juškaitis užrašydamas savo žmonai valdas įpareigoja ją melstis už jį, jei jis mirtų anksčiau, taip pat išlaikyti jo seserį – vienuolę.

Krikščioniškų vertybių svarba didikų gyvenime atsispindi ne tik fundacinių dokumentų arengose, kurios, rašomos pagal bažnytinės tradicijos ištobulintus formuliarus, gana retai atskleidžia individualius donatoriaus pamaldumo bruožus. Kur kas įdomesni krikščioniški motyvai pasitaiko dar negausioje privačioje didikų korespondencijoje. Žemaitijos seniūnas Jonas Kęsgailaitis 1484 m. pradžioje rašytame laiške didžiajam Ordino magistrui nurodo, kad prireikus yra pasirengęs dalyvauti magistro rengiamame žygyje prieš pagonis, kadangi krikščionybė, pasak jo, yra smarkiai susilpnėjusi ir negalima leisti jos toliau silpninti. Laiško pabaigoje jis dar kartą teigia esąs geras krikščionis ir norįs krikščioniškai elgtis. Žinoma, šis laiškas turėjo aiškų politinį kontekstą. Žemaičių seniūno pareiškimas buvo padarytas per ginčą dėl Rygos arkivyskupo kandidatūros, kadangi popiežius, tęsdamas Vytauto laikų tradiciją, kaip tik tuo metu buvo pavedęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikams padėti paskirtam arkivyskupui eiti savo pareigas. Tokie popiežių laiškai Lietuvos didikams buvo ne naujiena. Dar 1443 m. popiežius Eugenijus IV kreipėsi į Vilniaus vaivadą Joną Daugirdą dėl Florencijos unijos naudai veikusio stačiatikių metropolito Izidoriaus išlaisvinimo iš Maskvos kunigaikščio nelaisvės. 1482 m. popiežius Sikstas IV bulę dėl kryžiaus žygio prieš turkus organizavimo adresavo Vilniaus ir Trakų vaivadoms Aleknai Sudimantaičiui ir Martynui Goštautui.

2.5. Stačiatikių padėties Lietuvoje pokyčiai: nuo konfesinių apribojimų prie lygiateisiškumo

Katalikiškas Lietuvos krikštas keitė nuo seno nusistovėjusius santykius su Stačiatikių bažnyčia. Stačiatikių bažnyčia nevykdė Lietuvoje platesnio misijų darbo, tačiau nemažai Lietuvos kunigaikščių ir didikų buvo priėmę stačiatikių tikėjimą. Taip darydavo beveik visi Gediminaičiai, kurie gaudavo valdyti rusėniškas žemes, arba į tas žemes vietininkauti paskirti didikai, kaip kad Vytauto giminaitis kunigaikštis Jonas Alšėniškis. Jau pirmaisiais metais po katalikiško dinastijos ir branduolio teritorijos krikšto pradėta riboti Stačiatikių bažnyčios ir stačiatikių tikėjimo asmenų teises. Buvo draudžiama platinti stačiatikybę tarp lietuvių, neleidžiamos stačiatikių ir katalikų santuokos, atskirais nutarimais ribojama naujų cerkvių statyba, ypač „tikrojoje Lietuvoje". 1387 m. Jogailos luominė privilegija galiojo tik bajorams katalikams, o 1413 m. Horodlės privilegija uždraudė stačiatikiams užimti valstybės pareigybes, jie negavo tuo metu lietuviams bajorams katalikams suteiktų lenkiškų herbų. Tiesa, ne visų draudimų buvo nuosekliai laikomasi, o mišrios santuokos netgi suvaidino reikšmingą vaidmenį stačiatikių tikėjimo diduomenei integruojantis į krašto kilmingųjų visuomenę. Nėra duomenų ir apie didesnę katalikų ir stačiatikių konfrontaciją tikėjimo išpažinimo klausimais. Rusėniškose žemėse stačiatikių tikėjimas ir toliau turėjo visas galimybes skleistis, nors valdovai ir jų vietininkai Stačiatikių bažnyčios taip aktyviai, kaip XIV a., neberėmė. Vis dėlto didieji kunigaikščiai liko kai kurių cerkvių patronais, aprūpindavo jas ir vienuolynus žemėvalda, o prireikus net spręsdavo vidines bažnytines bylas.

Lietuvos didieji kunigaikščiai mėgindami įtvirtinti savo valdžią Rusioje siekė pasinaudoti Stačiatikių bažnyčios organizacija. Geriausiai šiuos ketinimus atskleidžia konfliktai dėl metropolito kandidatūros. Kijevo Rusiai suirus, stačiatikiškos rusų žemės atsidūrė skirtingose valstybėse, tačiau nuo senų laikų egzistavusi viena bažnytinė organizacija išliko. Tiek Maskvos, tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyskupai buvo atskaitingi bendram metropolitui, kurį skirdavo Konstantinopolio patriarchas. Po Algirdo laikais išimties tvarka paskirto metropolito Romano mirties trumpai gyvavusi atskira Lietuvos metropolija buvo panaikinta. Ypač aktyviai dėl teisės parinkti kandidatą į vakuojantį metropolito sostą kovojo Vytautas, o kai jos negavo, pamėgino Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje sukurti atskirą stačiatikių bažnytinę provinciją ir pagyvinti diskusijas dėl stačiatikių ir katalikų bažnytinės unijos. 1406 m. mirus visos Rusios metropolitui Kiprijonui, gana sėkmingai laviravusiam tarp Lietuvos ir

Maskvos, Vytautas siekė, kad metropolitu būtų paskirtas jo pavaldinys Polocko vyskupas Teodozijus. Visgi Konstantinopolio patriarchas metropolitu paskyrė Maskvos remiamą Fotijų. Po kiek laiko Bizantijos ir Maskvos santykiai tapo dar artimesni, imperatoriaus sūnui ir būsimam jo įpėdiniui Jonui VIII vedus Vasilijaus I dukterį. Tuomet Vytautas pradėjo politinę akciją, kad būtų išrinktas atskiras Kijevo metropolitas. 1414 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikių vyskupų suvažiavime Vytautas metropolitu pasiūlė išrinkti bulgarų kilmės vienuolį ir ankstesnio metropolito Kiprijono giminaitį Grigalių Camblaką. Tačiau Konstantinopolio patriarchas atsisakė jį paskirti, veikiausiai nuogąstaudamas, kad Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gali įsigalėti tuo metu Serbijoje ir Bulgarijoje plintantis paprotys savarankiškai rinkti metropolitus. 1415 m. lapkritį Lietuvos ir Lenkijos stačiatikių vyskupai Naugarduke išrinko Grigalių Camblaką Kijevo metropolitu. Fotijus tuoj pat ekskomunikavo savo konkurentą, šį jo sprendimą patvirtino ir Konstantinopolio patriarchas. Išsilavinęs teologas Camblakas gindamas savo statusą atsakė poleminiais religiniais kūriniais. Nepavykus suaktyvinti bažnytinės unijos svarstymų, Vytautas ilgainiui susitaikė su patriarchu Juozapu II, nustojo remti Camblaką, ir atskiros provincijos klausimas kuriam laikui tapo neaktualus. Juolab kad po Fotijaus mirties patriarchas 1431 m. metropolitu paskyrė Lietuvos kandidatą Gerasimą. Vis dėlto Vytauto laikų bandymas paveikė tolesnį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Stačiatikių bažnyčios žengimą savarankiškumo link. 1458 m., taigi jau po Konstantinopolio žlugimo (1453 m.), buvo įkurta atskira Lietuvos (Kijevo) metropolija. Taip nuo Kijevo Rusios laikų bendra rusiškų žemių bažnytinė organizacija pavėluotai sulaukė politinio šių žemių likimo – išsiskyrė į Maskvos ir Lietuvos dalis. Šiai metropolijai, kurios pirmuoju vadovu tapo Grigalius Bulgaras, priklausė 7 vyskupijos Lietuvoje ir 3 Lenkijoje. Nors oficialia metropolijos sostine buvo Kijevas, metropolitai paprastai rezidavo Naugarduke arba Vilniuje.

Sudėtinga Stačiatikių bažnyčios padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje lėmė, kad didžiausią įtaką jai darė turtingi ir įtakingi pasauliečiai – stačiatikiai didikai ir miestiečiai. Žymiausi rėmėjai buvo kunigaikščiai Olelkaičiai, Putiatos, Kobrinskiai, Ostrogiškiai, didikai Soltanai, Sapiegos, Chodkevičiai, Bohovitinavičiai. Jie fundavo cerkves ir vienuolynus, rūpinosi religine ir kultūrine Bažnyčios veikla. Stačiatikių didikų fundacinės veiklos mastą rodo Kijevo vaivados kunigaikščio Dmitrijaus Putiatos, mirusio 1505 m., užrašyme minimos jo dvaruose esančios septynios cerkvės ir vienas vienuolynas. Savo bažnytinėmis fundacijomis ypač

išsiskyrė XVI a. pirmojoje pusėje gyvenęs didysis etmonas kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis, kuris pastatė ar atnaujino Vilniuje kelias mūrines cerkves, jos simbolizavo tiek didėjantį pakantumą stačiatikiams, tiek po Oršos mūšio (1514) išaugusį karvedžio autoritetą. Chodkevičiai Palenkėje įsteigė ir globojo Supraslio vienuolyną, kuris tapo vienu svarbiausių stačiatikiškos kultūros židinių. Kita svarbi stačiatikių vienuolių – bazilijonų – fundacija buvo XV a. pabaigoje didikų Soltanų rūpesčiu įkurtas Žirovičių vienuolynas.

Nors Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdančiojo elito didžioji dalis buvo katalikai, daugelis iš jų kasdieniame gyvenime nuolat susiliesdavo su sudėtinga ir daugialype konfesine situacija krašte. Į rusėniškas sritis vietininkais ir vaivadomis paskirti Lietuvos didikai turėjo sugyventi su vietos stačiatikiška diduomene. Kai kurie rusėnų kilmės didikai, pasinaudoję kontaktais su lietuvių diduomene, per įvaikinimą sugebėjo įeiti į jų gimines ir gauti iš pradžių tik katalikams Horodlėje rezervuotus („lenkiškus“) herbus. Atrodo, būtent tokiu keliu Lelivos herbą gavo Tiškevičiai. Tai galėjo įvykti 1432–1440 m., kai Švitrigailos „tremties“ dvare susitiko svarbias pareigas ten ėjęs Tiškevičių „pradininkas“ Kalenikas Miškovičius ir Horodlėje Lelivos herbą gavusio Vilniaus vaivados Alberto Manvydo sūnus Jonas Manvydaitis. Nors dar 1420 m. Gniezno arkivyskupas Mikalojus Tromba (Trąba) draudė rusėniškose žemėse gyvenantiems katalikams priimti sakramentus iš stačiatikių dvasininkų rankų, šių draudimų nevisada buvo paisoma. Tuose kraštuose vietininkų pareigas ėjęs lietuvių didikai nevengdavo palaikyti artimesnių santykių ir su Stačiatikių bažnyčios hierarchais. 1485 m. Smolensko vietininkas Mikalojus Radvilaitis užmezgė dvasinės giminystės ryšius su Smolensko stačiatikių vyskupu Joakimu, kuris tapo jo sūnaus Jurgio krikšto tėvu ir ta proga užrašė savo krikšto sūnui valdą. Kai kurie stačiatikių tikėjimo Lietuvos didikai savo dvaruose fundavo katalikiškas bažnyčias valdiniams; akivaizdu, kad savo stačiatikių valstiečių sielovada turėjo rūpintis ir rusėniškuose kraštuose valdų įsigiję didikai katalikai. Suprantama, labiausiai katalikai ir stačiatikiai kontaktavo ir veikė vieni kitus etniškai ir konfesiškai mišriose zonose. Tokios teritorijos pavyzdys galėtų būti Palenkė, čia kai kurių cerkvių vietoje ar šalia jų išaugo katalikų bažnyčios, žmonės keitė tikėjimus, o kai kada skirtingos konfesijos atstovai liudijo vieni kitų fundaciniuose dokumentuose.

Todėl Lietuvos valdovų žingsniai keisti stačiatikių padėtį krašte naikinant politinius apribojimus atrodo logiški. Dar 1434 m., konflikto su Švitrigaila įkarštyje, didysis kunigaikštis Žygimantas Kęstutaitis sulygino

didžiąją dalį katalikų ir stačiatikių bajorų teisių. Stačiatikiams tapo atviri keliai daryti politinę karjerą, išskyrus teisę užimti kelias aukščiausias pareigybes. Tiesa, šis paskutinis draudimas, nors ir su išimtimis, galiojo ilgai ir galutinai buvo panaikintas tik pagal 1563 m. Žygimanto Augusto privilegiją, sulyginusią visų krikščionių konfesijų asmenų teises. Bet kuriuo atveju jau nuo XV a. vidurio galima stebėti laipsnišką stačiatikių rusėnų didikų integraciją į Lietuvos politinį elitą. Jei iš pradžių tos galimybės daugiausia ribojosi raštininkų (Sapiegos) ar iždininkų (Soltanai) veikla, tai nuo XVI a. kai kurios stačiatikių kilmės giminės (Chodkevičiai, Sapiegos, Bohovitinavičiai, Hornostajai, Tiškevičiai) patenka į ganėtinai siaurą įtakingiausios diduomenės ratą ir tampa „politinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautos" dalimi. Miestų vadovybės struktūrose ilgainiui netgi susiklostė savotiškas katalikų ir stačiatikių paritetas. Antai nuo 1536 m. Vilniaus magistrate egzistavo taisyklė, kad 12 tarėjų turėjo būti katalikų, o 12 – stačiatikių tikėjimo. Dar anksčiau tokia tvarka įsigaliojo kai kuriuose Lietuvos Rusios ir Palenkės miestuose (anksčiausiai Polocke ir Drohičine, nuo 1498). Tas pats pariteto principas vėliau galiojo ir sudarant Lietuvos Statutų taisymo bei redagavimo komisijas. Taigi XV–XVI a. pradžioje Stačiatikių bažnyčios padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nusistovėjo. Šios Bažnyčios padėtį valstybėje apibrėžė 1499 m. didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio paskelbti nuostatai (patvirtintas iš Kijevo Rusios tradicijos perimtas vadinamasis Jaroslavo ritinys), kuriuos 1511 m. papildė Žygimanto Senojo aktas. Šiais dokumentais buvo įteisintas nepriklausomas stačiatikių bažnytinis teismas ir apibrėžta dvasininkų skyrimo tvarka.

2.6. Bažnytinės unijos idėja

Katalikų ir stačiatikių gyvenamoje valstybėje abiejų Bažnyčių sugyvenimas visada buvo aktuali problema. 1405 m. Jogaila prašė popiežiaus, kad jo valdomų kraštų stačiatikiams būtų leista dalyvauti katalikiškose pamaldose. Bažnytinės unijos klausimas krikščioniškame pasaulyje pradėtas svarstyti nuo pat abiejų Bažnyčių išsiskyrimo. Vėlyvaisiais viduramžiais į šias diskusijas įsitraukė ir Bažnyčių sankirtoje esančių valstybių vadovai. Stiprėjantys ryšiai tarp Bizantijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės leido lietuvių valdovams ne tik dalyvauti svarstant unijos idėją, bet laikui bėgant ir inicijuoti naujus vienijimosi projektus. Graikų pasiuntiniai, dvasininkai ir menininkai vis dažniau neapsiribodavo stačiatikiškomis žemėmis, o nukeliaudavo iki pat katalikiško valstybės centro, savo ruožtu

[82]
Bažnytinės unijos idėja: Lietuvos stačiatikių delegacija Konstanco susirinkime (iš Ulricho Richentalio kronikos)

Vytauto domėjimąsi Bizantijos padėtimi atskleidžia Konstantinopolio žemėlapio užsakymas. Šis abipusis interesas dar labiau stiprėjo turkų pavojaus sąlygomis. 1397 m. Bizantijos patriarchas Kalikstas II iš apsupto Konstantinopolio siuntė laišką Lenkijos ir Lietuvos valdovui Jogailai, atsiliepdamas į šio idėją Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje sušaukti visuotinį Bažnyčios susirinkimą unijos reikalams spręsti, kartu neužmiršdamas paraginti kuo greičiau atvykti su kariuomene ir stoti į kovą su netikėliais. Tąkart Bizantijai atsilaikius prieš turkus, bažnytinės unijos tema keliems dešimtmečiams dingo iš tarptautinių derybų darbotvarkės.

Palanki dingstis atgaivinti unijos svarstymus buvo Konstanco bažnytinis susirinkimas (1414–1418). 1417 m. rugpjūčio mėnesį Jogaila ir Vytautas pasiuntė susirinkimui laišką, kuriame siūlė padėti stačiatikiams grįžti į vienos Bažnyčios gretas. Be kita ko, tame laiške valdovai prašė nereikalauti iš stačiatikių pakartotinio krikšto, o tai rodo, kad jie gerai

suvokė bene svarbiausio religinio unijos aspekto esmingumą. 1418 m. vasarį į šį susirinkimą nuvyko Vytauto paskirtas stačiatikių metropolitas Grigalius Camblakas, ten jis laikė mišias pagal graikų apeigas ir audiencijoje pas popiežių deklaravo pasirengimą grįžti į popiežiaus vadovaujamą Bažnyčią. Po Žemaitijos krikšto Vytautas susirinkime tikėjosi pratęsti savo sėkmingą politiką. Lūkesčius stiprino ir unijai pritariančių delegatų iš Konstantinopolio dalyvavimas, taip pat pagrindinio susirinkimo organizatoriaus Romos karaliaus (dar nevainikuoto imperatoriumi) Zigmanto Liuksemburgo ambicijos panaikinti dar vieną bažnytinį susiskaldymą. Nors išsilavinęs teologas Camblakas buvo gerai pasiruošęs debatams, tačiau kai kurios svarbios aplinkybės jo misijai buvo nepalankios [82]. Susirinkimas pagrindinį darbą jau buvo nuveikęs: bažnytinė schizma (trys popiežiai vienu metu) buvo pašalinta, 1417 m. naujuoju popiežiumi buvo išrinktas italų kardinolas Odonas Kolona (Oddo Colonna) – Martynas V, dalyviai buvo bebaigią darbus ir ruošėsi skirstytis. Naujam stambiam projektui tiesiog nebūta nei jėgų, nei laiko. Nors susirinkimas ir pripažino, kad unijos klausimas vertas nuodugnaus aptarimo, tačiau jis buvo atidėtas ateičiai. Grįžęs į Lietuvą, Camblakas politiniame gyvenime nebedalyvavo, o Vytautas savo dėmesį nukreipė į kitas problemas. Šia prasme Vytauto ir Camblako bandymas intensyvinti bažnytinės unijos svarstymus baigėsi nesėkme. Kita vertus, Camblako pasiuntinybė liudija augantį Lietuvos didžiųjų kunigaikščių autoritetą sprendžiant bažnytinės unijos klausimus, taip pat nuoseklios politikos Stačiatikių bažnyčios atžvilgiu formavimą. Kad vykdant šią politiką Vytautui pavyko įgyti įtakingų stačiatikių didikų palankumą, rodo stačiatikių kunigaikščio Teodoro (Fiodoro) Ostrogiškio atvejis. XIV a. pabaigoje dalyvavęs Vytautui Lucke steigiant dominikonų vienuolyną, praėjus kuriam laikui jis pats įkurdino dominikonus savo Ostrogo rezidencijoje. Šio ordino broliai aktyviai angažavosi unijos naudai, tai liudija su Jogaila ir Vytautu bendravusių įtakingų graikų kilmės dominikonams artimų dvasininkų Teodoro ir Andriejaus Chrysobergų veikla. Jie buvo išeiviai iš įtakingos į katalikybę perėjusių, tačiau stačiatikiškas apeigas išlaikiusių graikų grupės, kuri vėliau galėjo tapti pavyzdžiu į uniją linkstantiems Lietuvos stačiatikiams.

Naujo valdovo Švitrigailos raginimą grįžti prie bažnytinės unijos klausimo iš dalies paskatino Lietuvos vidiniai konfliktai, tačiau ankstesnis Vytauto įdirbis padėjo jo įpėdiniui suvokti situaciją ir rasti būdus sudominti aukščiausiąją bažnytinę vadovybę nauja iniciatyva. Bažnytinės unijos klausimas buvo iškeltas 1431 m. prasidėjusiame Bazelio bažnytiniame susirinkime (1431–1449, popiežiaus Eugenijaus IV šalininkai 1438

persikėlė į Ferarą, o vėliau į Florenciją). 1431 m. Kijevo ir visos Rusios metropolitu paskirtas Švitrigailos pasiūlytas kandidatas Smolensko vyskupas Gerasimas buvo bažnytinės unijos šalininkas. Konstantinopolio sprendimas šįkart palaikyti Lietuvos atstovą aiškiai rodo norus tęsti derybas dėl unijos. 1433 m. Švitrigaila ir jo šalininkai, tarp kurių dominavo stačiatikiai, nors buvo ir didikų katalikų, Bazelio susirinkimui pasiuntė iš Vitebsko laišką, kuriame išreiškė viltį, kad netrukus bažnytinė unija bus sudaryta. Tačiau 1435 m. už išdavystę Gerasimas Švitrigailos įsakymu buvo sudegintas Smolenske. Nors ši bausmė nebuvo susijusi su bažnytiniais reikalais, Švitrigailos derybos dėl unijos nutrūko. Naujuoju metropolitu buvo paskirtas graikų vienuolis Izidorius, kurį, skirtingai nuo Gerasimo, pripažino ir Maskva. Izidorius taip pat buvo palankus bažnyčių vienijimui, o tai rodo, kad Konstantinopolis toliau rimtai svarstė unijos su katalikais galimybę. Bizantijos delegacija atvyko į Florencijoje posėdžiavusį susirinkimą. Ilgus mėnesius trukusias diskusijas vainikavo 1439 m. liepos 6 d. Florencijoje abiejų Bažnyčių atstovų paskelbtas unijos dokumentas. Tačiau pačios unijos įgyvendinti nepavyko, Maskva netrukus apkaltino Izidorių erezija, o Konstantinopolį 1453 m. užėmė turkai. Nemažiau svarbu buvo ir tai, kad sudarant uniją nedalyvavo pasaulietiniai Europos valstybių valdovai. Be to, Lenkijos ir Lietuvos politinė valdžia ir katalikų hierarchai per popiežiaus ir Bazelio bažnytinio susirinkimo konfliktą rėmė pastarąjį, todėl neigiamai vertino susirinkimo perkėlimą į Florenciją, taip pat ir unijos sudarymą. Didysis kunigaikštis Žygimantas Kęstutaitis neišdavė Izidoriui apsaugos rašto (*gleito*) keliauti į susirinkimą per savo valstybę, o Vilniaus vyskupas Motiejus neleido 1440 m. iš Florencijos grįžusiam metropolitui laikyti mišių Vilniaus katedroje ir paskelbti Florencijos unijos akto. Tokiam pasipriešinimui nesutrukdė tai, kad Izidorius popiežiaus buvo nominuotas kardinolu ir apaštaliniu legatu Lenkijoje, Lietuvoje, Rusioje ir Livonijoje.

Nors stačiatikių dvasininkijos ir diduomenės dalis unijai nepritarė, kai kurie įtakingi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikiai rodė savo palankumą rusėniškas žemes vizitavusiam Izidoriui. Ypač svarbus buvo Kijevo kunigaikščio ir neseniai išrinkto Lietuvos valdovo Kazimiero Jogailaičio pusbrolio Aleksandro (Olelkos) Vladimiraičio palaikymas. Panašiai buvo nusiteikęs ir jau minėtas Ostrogo (Voluinėje) kunigaikštis Teodoras. Tačiau dėl nekompromisinės Katalikų bažnyčios vadovybės pozicijos, ypač jos atsisakymo pripažinti stačiatikišką krikštą ir rebaptizacijos reikalavimo, Izidoriaus pasiekimai rusėniškose teritorijose nevirto ilgalaikiu susivienijimu. Kiek vėlesnė bernardinų veikla (jie tiek Vilniuje,

tiek misijų kelionėse skatino katalikų ir stačiatikių konfesinį bendradarbiavimą ir taip prisidėjo prie „Florencijos dvasios“ išsaugojimo) rodo, kad buvo galima priimti lankstesnį sprendimą.

Stačiatikių diduomenė taip pat neužmiršo unijos idėjos. Gali būti, kad 1476 m. stačiatikių laiškas popiežiui Sikstui IV yra vėlesnis falsifikatas, tačiau jo turinys, regis, atspindi bent jau dalies galimų to laiško autorių nuostatas dėl unijos. Be abejo, konfesiniai reikalai čia pynėsi su politiniais, kadangi stačiatikių elitas taip veikdamas siekė ir pasaulietinių tikslų. Jei unija būtų sulyginusi katalikų ir stačiatikių teises, stačiatikių vyskupams (kurių nemaža dalis buvo rusėnų diduomenės giminaičiai, pvz., XVI a. pradžios Kijevo metropolitas Juozapas II giminiavosi su Soltanais) būtų suteiktos vietos Ponų taryboje, o pasauliečiams būtų leista pretenduoti į jiems vis dar nepasiekiamas pareigas valstybės centre. Tokiame kontekste reikėtų vertinti Kazimiero dvarionio ir būsimo jo dvaro iždininko Aleksandro Soltano kelionę, per kurią jis 1468 m. Romoje popiežiaus Pauliaus II akivaizdoje prisiekė bažnytinei unijai. Soltano domėjimąsi unijos reikalais atskleidžia ir jo prašymu popiežiaus užsakytas Florencijos unijos dokumento nuorašas. Po trejų metų Romoje lankėsi ir Aleksandro brolis Jonas (Ivaška) Soltanas. Į aukštesnį lygį unijos idėja dar kartą buvo iškelta 1499 metais. Dingstį tam suteikė Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio ir Maskvos valdovo Ivano III dukters Elenos vedybos (1495). Pagrindinis šios akcijos veikėjas buvo didžiojo kunigaikščio raštininkas Jonas (Ivanas) Sapiega, kurio kelionė į Romą pas popiežių buvo pagrindinė rengiamo projekto akcija. Nors 1501 m. popiežius Aleksandras VI paskelbė, kad stačiatikių krikštas yra galiojantis ir tuo užbaigė ginčus dėl perkrikštijimo, Aleksandro Jogailaičio ir kai kurių stačiatikių didikų pastangų valstybėje įveikti konfesinius skirtumus neparėmė nei katalikų, nei stačiatikių bažnytinė hierarchija. Ginčų atmosferą atspindi XV a. pabaigoje Vilniuje tarp bernardinų ir Vilniaus vyskupo Alberto Taboro įvykęs disputas dėl perkrikštijimo. Apie jį perskaitome specialiai iš Krokuvos atvykusio teologo ir karaliaus Jono Alberto nuodėmklausio Jono Sakrano knygoje „Apie rusėnų schizmatikų klaidas“, kurioje kritikuojami bandymai įgyvendinti nuosaikią bažnytinę uniją. Bažnytinės unijos idėjos įgyvendinimas vėl buvo nukeltas. Tiesa, yra duomenų, kad ši idėja buvo puoselėjama kai kuriuose stačiatikių didikų dvaruose. Bet kuriuo atveju XV a. diskusijos dėl unijos prisidėjo prie katalikų ir stačiatikių suartėjimo, o tai buvo reikšmingas indėlis kuriant šalyje vieną politinę bendriją ir einant 1596 m. Bresto bažnytinės unijos link.

2.7. Nekrikščioniškos bendruomenės Lietuvos visuomenėje

Nekrikščioniškos bendruomenės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse įsikūrė gana vėlai. Tiesa, atskiros poloviečių ir totorių grupės jau nuo seno galėjo gyventi rytinėse valstybės teritorijose (visų pirma Voluinėje ir Podolėje), Kijevo žemėje būta ankstyvųjų žydų bendruomenių, tačiau plačiau jas apgyvendinti pradėta tik Vytauto laikais. Naujų bendruomenių atvykimą reikia vertinti kaip plačią Vytauto vykdomą apgyvendinimo politiką. Vytautas, kaip ir daugelis kitų vėlyvųjų viduramžių Europos valdovų, skatino įvairių gyventojų grupių kūrimąsi jam pavaldžiose žemėse. Didysis kunigaikštis iš šios migracijos galėjo tikėtis tiek pagyvinti ekonominę krašto raidą, tiek atnaujinti karinę organizaciją. Jau jo valdymo pradžioje, o galbūt net jam dar būnant daliniu kunigaikščiu (pirmoji privilegija Bresto žydams datuojama 1388), Breste ir Gardine pradėjo kurtis žydai. Neaiškus yra Trakų žydų atvejis, kadangi šiame mieste anksti apsigyveno judaizmą išpažįstantys karaimai, o jie to meto šaltiniuose taip pat buvo vadinami „žydais". Todėl metodologiškai šias dvi etnokonfesines grupes atskirti labai sunku. Pirmoji Vytauto privilegija Bresto žydams tapo kartu ir pavyzdine, ja remtasi reglamentuojant santykius ir su kitose vietovėse įsikuriančiais žydais. 1507 m. Žygimantas Senasis šią privilegiją patvirtino visai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydų bendruomenei. Tiesa, šį dokumentą reikėtų vertinti kaip tam tikrą projekciją į ateitį, kadangi tokios konsoliduotos bendruomenės dar nebuvo. Pati privilegija buvo Vidurio Rytų Europoje paplitusio teisinio žydų gyvenimo krikščioniškose valstybėse reguliavimo variantas, Lietuvą pasiekęs per Čekiją ir Lenkiją. Privilegijoje leidžiama laisvai išpažinti judaizmą ir atlikinėti religines apeigas, numatyta savivalda ir teisinės bei ekonominės laisvės. Žydų teisėjo (*judex judeorum*) funkcijos patikėtos vietos pareigūnui – vietininkui, seniūnui ar vaivadai. Žydų bylas (išskyrus baudžiamąsias) turėjo spręsti bendruomenės teismas. Išskirtinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydų teisė buvo teisė į asmeninę žemės nuosavybę. Svarbiausia žydų savivaldžios bendruomenės institucija, kaip ir kitur Europoje, buvo kahalas, kuris atliko administracines, teismo, mokesčių rinkimo, švietimo (pradinės *chederius* ir aukštesnės *ješyvos* tipų mokyklos) ir neturtingų bendruomenės narių šelpimo funkcijas.

Ekonominėje turtingesnių žydų veikloje dominavo tipiškos Europos žydų verslo kryptys – prekyba ir palūkininkavimas. Ilgainiui prisidėjo dar viena veiklos forma – muitinių (Bresto, Gardino, Lucko, Kijevo) ir kitų rinkliavų nuoma. Kai kurie žydų finansininkai, kaip antai broliai

Abraomas ir Mykolas Jozefavičiai, sugebėjo sutelkti gana didelius turtus. Tačiau jų atvejis rodo ir žydų veiklos ribas. Abraomas Jozefavičius galėjo iškilti iki Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės iždininko pareigų (1509–1519) tik perėjęs į katalikų tikėjimą ir pakeltas į bajorus. Išskirtinis buvo jo brolio Mykolo atvejis. Jis tapo Kauno seniūnu ir buvo 1525 m. nobilituotas, nors išlaikė savo tikėjimą. Galbūt šią išimtį lėmė Žygimanto Senojo planas (jį aptarsime vėliau) su Mykolo Jozefavičiaus pagalba sukurti vieningą ir karaliui atskaitingą žydų valdžios organizaciją.

Nuo pat įsikūrimo Lietuvos žydai jautė didžiojo kunigaikščio globą, jam jie buvo svarbus prekybos partneris ir grynųjų pinigų šaltinis. Valdovų laiškai Ordino magistrams dėl sulaikytų žydų pirklių ir jų prekių liudija kasdienes šios globos formas. Vienintelis valdovo ir žydų santykių ekscesas buvo 1495 m., kai Aleksandras Jogailaitis žydus, nesutikusius pereiti į krikščionybę, išvarė iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Trūkstant šaltinių, sunku pasakyti, kiek tam įtakos turėjo finansinės didžiojo kunigaikščio problemos ar kiti panašūs nesutarimai, o kiek tuo metu vykę žydų persekiojimai kitose Europos valstybėse (visų pirma Ispanijoje). Tačiau netrukus žydai galėjo grįžti, o valdovai toliau tęsė tradicinę globos ir pakantumo politiką. Žygimantas Senasis praktiniais valdymo ir fiskaliniais tikslais pamėgino suvienyti krašto žydų bendruomenę, 1507 m. paskelbdamas minėtą privilegiją ir 1514 m. įsteigdamas „žydų vyriausiojo" pareigybę. Šiuo pareigūnu tapo glaudžiai su valdančiąja dinastija ir kai kuriais didikais susijusios šeimos narys – Mykolas Jozefavičius. Ir nors tuo metu centralizuota žydų organizacija nesusiklostė, tam tikras postūmis tolesnei žydų integracijai buvo duotas. Daugiakultūrė aplinka netrukdė plisti negatyviems antijudėjiškiems stereotipams, nors palankių didžiųjų kunigaikščių privilegijų skatinami žydai Lietuvos miestuose ir miesteliuose vėliau sukūrė tankų ir struktūruotą savo bendruomenių tinklą ir gyveno ganėtinai pakančioje atmosferoje. Žydų reikšmę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje ir teisinėje sistemoje iš dalies rodo sprendimas į vieną rankraštinį kodeksą su Pirmojo Lietuvos Statuto nuorašu įtraukti ir vytautinę privilegiją žydams.

XIV a. pabaigoje Vytautas savo rezidenciniame mieste Trakuose apgyvendino tiurkų kilmės judaistinę religiją išpažįstančius karaimus. Anot vietos karaimų, tuo metu atvyko keli tūkstančiai (380 šeimų) Krymo karaimų, kuriuos Vytautas siekė panaudoti karinei tarnybai, visų pirma Trakų pilių apsaugai. Šie skaičiai atrodo gerokai perdėti, tačiau pats įkurdinimo faktas abejonių nekelia. Dar viena karaimų bendruomenė apsigyveno Lucke, kitoje svarbioje Vytauto rezidavimo vietoje. 1441 m. Kazimieras

Jogailaitis „karaimų galui" Trakuose suteikė paprastai tik krikščioniškiems miestams būdingas miesto savivaldos teises. Kaip ir kitoms savivaldą gavusioms miestiečių bendruomenėms, karaimams turėjo vadovauti taryba su vaitu priešakyje. Šią privilegiją patvirtino ir praplėtė 1492 ir 1507 m. Aleksandro ir Žygimanto Senojo privilegijos, pagal kurias karaimai buvo atleisti nuo muitų bei papildomų mokesčių (išskyrus privalomą činšą) ir nuo svarbos netenkančių (menkėjant rezidenciniam vietos statusui) tarnybų Trakų pilyse. Nors vėlesniais metais karaimų bendruomenių Lietuvoje kiek padaugėjo, Trakai ir toliau išliko pagrindiniu karaimų centru.

Su klajoklių totorių gentimis lietuviai susidurdavo jau nuo XIII amžiaus. Pirmosios gausesnės totorių grupės galėjo apsigyventi pietrytinėse Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse dar XIV a., per Aukso ordos vidaus kovas. „Tikrojoje Lietuvoje" juos, kaip žydus ir karaimus, apgyvendinti pradėjo Vytautas. Pirmosios bendruomenės įsikūrė Vokėje prie Trakų ir pačiuose Trakuose. Taigi ši Vytauto rezidencija XV a. tapo pagrindine etnokonfesinių mažumų telkimosi vieta. Kitos totorių gyvenvietės taip pat kurtos šalia pagrindinių karinių ir administracinių Lietuvos centrų (Vilniaus, Gardino, Naugarduko, Krėvos), o ilgainiui ir didikų valdose (Ostroge, Slucke). Nors visos mažumų grupės buvo socialiai hierarchinės, vis dėlto ryškiausi vidiniai socialiniai skirtumai buvo tarp totorių. Kai kurie totoriai turėjo privilegijuotą, beveik prilygstantį bajorams statusą. Už suteiktas žemės valdas jie atlikdavo karinę tarnybą, tačiau neturėjo kitų bajorams įprastų politinių teisių. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinėje organizacijoje išsiskyrė totorių vėliavos, kurios iš pradžių buvo buriamos pagal giminystės ryšius. Tokia struktūra lengvino greitą dalinių mobilizaciją, kuri buvo viena svarbiausių totorių karinio efektyvumo prielaidų. Be to, nebuvo kitų administracinių totorių struktūrų, todėl didžiojo kunigaikščio nominuojami vėliavininkai buvo svarbiausi savo bendrijų administratoriai ir teisėjai. Panaši į karinę tarnybą atliekančių totorių padėtį buvo didžiojo kunigaikščio dvare, pirmiausia kanceliarijoje, besidarbuojančių gentainių padėtis. Jau Vytauto raštinėje buvo galima gauti totoriškai surašytą dokumentą, totorių raštininkus ir vertėjus turėjo ir kiti didieji kunigaikščiai. Suprantama, jų paslaugų dažniausiai prireikdavo sudėtingose diplomatinėse derybose su totorių ordomis (chanatais). Iš kilmingų totorių išsiskyrė asmenys, kuriems buvo pripažinta teisė į adaptuotą kunigaikščio titulą, nors totorių kilmės kunigaikščio Mykolo Glinskio karjera buvo veikiau netipiškas atvejis ir nedaug susijęs su jo giminės praeitimi. Be kunigaikštiško, totorių kilmingieji taip pat vartojo atsineštinius tradicinius titulus – sultono, ulono ir murzos.

Dalis šių totorių priėmė krikščionybę ir įsiliejo į bajorijos luomą, tačiau daugelis toliau palaikė ryšius su kituose kraštuose gyvenančiais totoriais, išpažino islamą, o savo heraldikoje turėjo tradicinius valdžios ir skiriamuosius nuosavybės ženklus – tamgas. Kita, socialiai žemesnė, totorių dalis gyveno miestuose. Kaip ir kitos mažumos, jų bendruomenė telkėsi kurioje nors miesto dalyje ir gyveno socialiniu ir konfesiniu požiūriu gana uždarą gyvenimą. Pagrindiniai jų verslai buvo odininkystė, pervežimai (anksti susiformavęs totorių kaip vežikų įvaizdis) ir su jais susiję įvairūs arklininkystės darbai.

Nekrikščioniškos mažumos buvo savitas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės socialinis sluoksnis, kurį atsižvelgiant į to meto luominę santvarką būtų galima sąlyginai pavadinti „nekrikščionių luomu". Nors kai kurie žydų ir krikščionių miestiečių, totorių ir krikščionių bajorų teisių aspektai buvo panašūs, nė viena nekrikščioniška grupė negalėjo visapusiškai pritapti prie krikščioniško luomo. Kita vertus, nuo didžiojo kunigaikščio Vytauto laikų susiformavusi privilegijų tradicija užtikrino žydams, totoriams ir karaimams teisinį statusą ir jų vietą valstybės ir visuomenės struktūroje.

3. Luominės visuomenės formavimasis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

3.1. Luomų idėjos recepcija: europinė tradicija ir vietos ypatumai

Visuomenės skirstymas į tris luomus yra krikščioniškųjų viduramžių mąstymui būdinga schema. XI a. pirmojoje pusėje Adalberas iš Laono ir Gerhardas iš Kambrė to meto visuomenę padalijo pagal žmonių atliekamas funkcijas į tris dalis/luomus – vieni turi melstis, kiti kariauti, o treti – dirbti (*tres ordines* / *tria genera hominum – oratores, bellatores, laboratores*). Viduramžiais populiariausios ir paprasčiausios visuomenės teorijos tikslas buvo nurodyti atskirų sociumo narių pareigas. Pirmi jos formuluotojai buvo krikščionių teoretikai. Kai viešoji valdžia dar negalėjo pasiūlyti veiksmingų sprendimų, kaip neramiais laikais konsoliduoti visuomenę, jiems rūpėjo sutelkti visą krikščioniškąją bendriją. Be abejo, ši schema buvo tam tikras teorinis vaizdinys, kuris toli gražu neatitiko pakankamai margos socialinės realybės. Jis apjungė įvairias ir

teisiškai skirtingas kilmingųjų ir valstiečių grupes į vientisas bajorijos ir valstietijos kategorijas, ignoravo miestietiško gyvenimo specifiką. Nors ši luomų idėja ir buvo atitrūkusi nuo socialinės tikrovės, ji suvaidino svarbų vaidmenį teorinės žinijos apie visuomenę raidoje. O tai ilgainiui pradėjo veikti ir praktinį politinį bei socialinį gyvenimą. Brandžiaisiais ir vėlyvaisiais viduramžiais Europoje galutinai įsigalėjo luomų atskyrimo principas, numatantis teisinių ir simbolinių priemonių kompleksą, pagal kurį kiekvienas žmogus buvo priskiriamas konkrečiai socialinei grupei ir ši priklausomybė buvo išoriškai atpažįstama. Ypač svarbi skirtis buvo tarp privilegijuoto kilmingųjų ir neprivilegijuoto valstietijos luomų. Laikui bėgant luomo samprata keitėsi, trečiasis luomas persiskyrė į valstiečių ir miestiečių kategorijas.

Teorinė ir teisinė luomo samprata Lietuvą pasiekė su krikščionybe. Pirmi jos pėdsakai aptinkami ankstyviausiose didžiųjų kunigaikščių privilegijose (nuo 1387 Jogailos ir 1413 Horodlės unijos dokumentų). Tačiau šios privilegijos dar nieko nesako apie luomų idėjos recepciją Lietuvos visuomenėje. Vargu ar XIV ir XV a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorai jautėsi esą vientiso luomo atstovai. Norėdami save apibūdinti, jie dokumentuose tituluodavosi vieno ar kito dvaro tėvonimis (pvz., „Geranainių paveldėtojas Jonas Goštautas“) arba kieno nors sūnumis (pvz., „Valmantas, Buškio sūnus“). Bajorų kilmingumo pagrindas buvo ne luominė, o gimininė priklausomybė. Todėl jų tarpusavio santykiuose negalėjo būti ir luominės lygybės principo. Nors išorinis pasaulis lietuvių ir rusėnų bajoriją traktavo kaip vientisą, jie savęs su šia kategorija dar netapatino. Kilmingumas jiems buvo visų pirma iš tėvų paveldėta duotybė, per santuoką su kilmingesniu asmeniu jis galėjo būti „pagerintas“, tačiau nesėkmingai susiklosčius aplinkybėms galėjo būti ir prarastas. Dar XVI a. pradžioje Albertas Goštautas, norėdamas pabrėžti teises į valdžią, laiške karalienei Bonai kalbėjo apie savo giminės aukštesnį kilmingumą, kurio laipsnį lėmė artimųjų padėtis ir giminės istorija.

XIV a. pabaigos ir XV a. valdovų privilegijose minima bajorija (*nobilitas, nobiles*) buvo heterogeninė, ką rodo bajorijos sąvokos evoliucija ir dualizmas. XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje *bajorais* vadintas aukščiausias kilmingųjų visuomenės sluoksnis, artimiausias didžiajam kunigaikščiui. Vėliau prasidėjo šios sąvokos „devalvacija“. XVI a. pirmojoje pusėje ja jau apibrėžiama priklausomybė eiliniams kilmingiesiems, bajorus atskiriant nuo ponų ir kunigaikščių. Kita vertus, ši sąvoka evoliucionavo ir kita kryptimi. *Bajorijos* terminas tapo kuopiniu visų kilmingųjų, nepaisant jų politinio statuso ir turtinės padėties, įvardijimu. Be to, XV–XVI a. atsirado

ir nauji apibendrinami ir iš dalies sinoniminiai *riterio* bei *žemionio* terminai, kurie turėjo išryškinti bajorų kaip karių ir žemvaldžių funkcijas. Vis dėlto abu šie terminai neįsitvirtino, Lietuvos kilmingiesiems liko *bajorijos* (arba iš lenkų kalbos perimtas *šlėktų*) vardas.

Bajorystę (lot. *nobilitas*, rus. polonizmas *шляхетство*), kaip visų kilmingųjų bendrumą nusakančią kategoriją, įtvirtino minėtos Lietuvos didžiųjų kunigaikščių privilegijos (ypač 1413 Horodlės, 1447 Kazimiero Jogailaičio, 1492 Aleksandro Jogailaičio) ir Lietuvos Statutai. Nors šiuose dokumentuose ir minimos įvairios kilmingųjų grupės (kunigaikščiai, ponai, bajorai, riteriai), skelbiamos teisinės nuostatos visiems kilmingiesiems galiojo vienodai. Tai kūrė bendrą teisinę privilegijuoto luomo sampratą ir pamažu ugdė luominio bendrumo savivoką. Luomo sampratos recepciją liudija sukurtas bajorystės (kilmingumo) įrodymo (kitaip, bajorystės patikrinimo) mechanizmas. Pagal 1522 m. Žygimanto Senojo paskelbtus nuostatus, suabejojus kurio nors bajoro kilmingumu, jis privalėjo į teismą atsivesti du giminaičius bajorus, kurie prisiektų jį esant jų giminės nariu, kartu ir bajoru. Lietuvoje įsitvirtino teisiškai bendro ir nehierarchizuoto bajorų luomo idėja, ir tai įvyko dėl Lenkijos, kurioje tokia nuostata egzistavo jau nuo XIV a., institucinės įtakos. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje lemiamą vaidmenį sulyginant diduomenės ir ponų teises suvaidino XVI a. vidurio (1564–1566) administracinė ir teisinė reformos bei Antrasis Lietuvos Statutas, sujungę į visumą iki tol dar ganėtinai skirtingas kilmingųjų valdžios struktūras. Ši reforma „asmeninę" bajoriją (kunigaikščio, ponų) keitė „teritorine" (pavietų) bajorija – *pavietininkais*. Būtent nuo šiol galima kalbėti apie jau susiformavusį bajorų luomą. Be abejo, XVI a. vidurio reformos buvo per XV a. ir XVI a. pirmąją pusę visuomenėje įvykusių struktūrinių ir mentalinių pokyčių rezultatas. Kilmingųjų socialinės grupės (pirmiausia giminė) ir jų savimonė lėmė bajorystės kaip išskirtinės luominės kokybės sampratos atsiradimą. Bajorų giminės garbingos kilmės motyvą papildė bajorijos kaip vientiso luomo kilmės motyvas. Populiarėjo teorijos, pasakojančios apie bendrą Lietuvos bajorijos kilmę. Be kita ko, tai buvo vienas romėniškosios lietuvių kilmės teorijos aspektų. Kartu vis labiau atsiribota nuo kitų socialinių grupių. Šis atsiribojimas vizualiai išreiškiamas išskirtiniais bajoro aprangos ir ginkluotės atributais, aplinkiniams turėjusiais rodyti socialinį statusą.

3.2. Socialinis ir politinis bajorijos dominavimas Vidurinių amžių visuomenėje

XIV a. pabaigoje, krikšto ir unijos su Lenkija laikotarpiu, Lietuvoje vyko reikšmingi socialiniai, politiniai ir kultūriniai pokyčiai. Šiuose procesuose aktyviai dalyvavo ir juos tiesiogiai veikė krašto diduomenė. Istoriografijoje ilgą laiką vyravo ir iš dalies tebevyrauja didžiojo kunigaikščio ir diduomenės valdžios priešpriešinimo schema, pagal kurią iki unijų su Lenkija epochos Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžia buvusi kone absoliuti ir tik nuo XV a. ji vis labiau temdoma diduomenės. Teigiama, kad XV a. įvykęs laipsniškas politinės įtakos krašto viduje perskirstymas arba, kitais žodžiais tariant, „Kunigaikščių Lietuvos" virtimas „Ponų Lietuva", kurį atspindi XV a. didžiųjų kunigaikščių privilegijos, pradedant 1387 m. Jogailos ir baigiant 1492 m. Aleksandro Jogailaičio (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.7.2). Esą šios privilegijos suteikusios bajorijos viršūnei, o vėliau ir jos politiniam institutui – Ponų tarybai – teisę spręsti visus svarbiausius šalies reikalus, o valdanti dinastija praradusi nemažą dalį savo ankstesnės kompetencijos. Pagal šį aiškinimą lemiamas lūžis įvykęs Vytauto laikais, kai šis kunigaikštis į svarbiausias pareigybes pradėjo kelti jam ištikimus bajorus, kurių padėtį dar labiau sutvirtino per 1413 m. Horodlės uniją įvykęs herbinis susibroliavimas su lenkais ir lenkiškų bajorų privilegijų recepcijos pradžia.

Vis dėlto toks didžiojo kunigaikščio ir diduomenės valdžios priešpriešinimas nėra adekvatus to meto politinei ir socialinei realybei. Iš visko sprendžiant, reformas valdžios struktūrose inicijavo ir įgyvendino viešpataujanti Gediminaičių dinastija drauge su iškiliausiais diduomenės atstovais. Didieji kunigaikščiai nelaikė didikų savo konkurentais, kadangi pastarieji nepretendavo į aukščiausią valdžią ir tenkinosi įprasta autoritetinga padėtimi valdovo aplinkoje ir lokalinėse visuomenėse. Jie rėmė valdovų pastangas stiprinti savo suverenumą unijiniuose ginčuose, o Kazimiero Jogailaičio išvykimą reziduoti į Lenkiją laikė politinės santvarkos apribojimu. Atskirų valdovų ir didikų grupių konfliktus lėmė ne konkurencija dėl valdžios, bet numanomi ar realūs nustatytos hierarchinės tvarkos ar politinių taisyklių pažeidimai [83].

Tokia valdovo ir diduomenės politiniu konsensusu grįsta santvarka buvo logiškas reiškinys visuomenėje, kurioje valdžia funkcionavo asmeninių santykių pagrindu. Kunigaikščiai, negalėdami remtis valstybės struktūromis, jos dar nebuvo susiformavusios, savo politinės programos vykdytojų turėjo ieškoti patys. Vienintelė jėga, kuri galėjo dalyvauti sprendžiant valdymo problemas, buvo bajorija, visų pirma aukščiausias jos

[83]
Dar iki Horodlės unijos Lietuvos didikai turėjo pagal europines tradicijas sukurtus herbus. Vytauto dvaro maršalo Stanislovo Čupurnos herbinis antspaudas (1398)

sluoksnis – diduomenė. Valdyti galėjo tik turintis stiprų užnugarį. Vykstant nuolatinėms kovoms dėl sosto, vieno ar kito kandidato galimybės priklausė nuo diduomenės simpatijų, kurias reikėjo ir pelnyti, ir išsaugoti. Todėl teorija „stiprus kunigaikštis – silpna bajorija/diduomenė" yra prieštaringa ir negali paaiškinti mechanizmo valdžiai įgyvendinti.

Istoriografijoje įprasta didikų grupės, kuri įtaka ir padėtimi išsiskyrė iš plačios bajorijos masės, iškilimą sieti su Vytauto valdymu. Šiai tezei pagrįsti naudojamas teorinis ir empirinis argumentai. Teorinis siejamas su bajorų luominio uždarumo kriterijumi: kol esą į bajorijos luomą gali įsilieti nekilmingi asmenys, negali būti kalbos apie diduomenės dominavimą. Tačiau europinės bajorijos tyrimai aiškiai parodė, kad skirtingais amžiais ir skirtingose teritorijose bajorija turėjo specifinių ypatybių, todėl luominio uždarumo kriterijus galioja tik tuomet, kai jis suformuluojamas (Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tai epocha maždaug nuo XVI a. vidurio). Kita vertus, empiriniu argumentu tvirtinama, kad iki Vytauto laikų aktyvesnio diduomenės dalyvavimo politikoje nepastebima, o šaltiniuose negalima atrasti Vytauto laikų didikų protėvių. Šis argumentas išties labai svarbus, kadangi kilmė yra bet kokios diduomenės sąvokos pagrindas. Todėl Vytauto laikų didikų tėvų tyrimo klausimas yra reikšminga istoriografinė problema. Ją sprendžiant kyla keblumų, nes XIV a. antrosios pusės lietuvių bajorų vardai aptinkami tik keliuose šaltiniuose, daugiausia Vokiečių ordino kronikose, o vietinės istoriografijos, kuri, kaip rodo kitų šalių patirtis, krašto vidaus gyvenimą nušviečia visiškai nauju lygiu, genezė Lietuvoje yra labai vėlyva ir jos fragmentiškos žinios apie ankstyvesnius laikus vertintinos rezervuotai. Kita problema susijusi su pagoniškos Lietuvos asmenvardžių sistema. Kaip ir kitų panašaus civili-

zacinio išsivystymo šalių gyventojai, lietuviai turėjo vieną vardą, kuris paprastai nebūdavo paveldimas iš kartos į kartą. Vienavardiškumo sąlygomis neturime galimybių atpažinti iškilių Gedimino ar Algirdo bajorų protėvių. Tačiau savo ruožtu lieka neįrodyti ir teiginiai apie kurios nors giminės išmirimą ir kitos iškilimą – tai neretai suvokiama kaip akivaizdus faktas. Vis dėlto į XIV a. pabaigą daugėjant šaltinių, Vytauto laikų įtakingiausių asmenų kilmė gali būti patikrinta.

Tiriant žymiausių Vytauto didikų kilmę paaiškėjo, kad visų jų užimama padėtis buvo nulemta jų tėvų vietos valdančiajame elite. Nėra jokio pagrindo tuos didikus laikyti išeiviais iš vidutiniųjų bajorų arba teigti, kad Vytautas kūrė naują socialinį sluoksnį. Charakteringa, kad žymiausių giminių tradicijoje nefiksuojamas joks Vytauto laikų išskirtinumas, skirtingai nuo smulkiosios bajorijos, kurios daugeliui atstovų Vytauto privilegijos buvo pagrindinis jų statuso įteisinimas. Kokių nors aukštutinį bajorijos sluoksnį palietusių reformų pėdsakų nėra ir ankstyviausiuose Lietuvos istoriografijos tekstuose – Lietuvos metraščiuose.

Kitas kilmės faktorių papildantis didikų sociopolitinės reikšmės kriterijus yra valdančiojo elito sudėties tęstinumas. Trūkstant tiesioginių duomenų atskirų didikų įtakos laipsniui nustatyti, vertingiausias šaltinis valdančiojo elito sudėčiai tirti yra valdovo dokumentų liudytojų sąrašai (testacijos). Tokių dokumentų ganėtinai daug atsiranda nuo XIV a. pabaigos, todėl tik pradedant šiuo periodu galimos patikimesnės išvados. Liudytojų išvardijimas yra dokumento formuliaro dalis, viena jo patvirtinimo formų. Į liudijimo sąvoką įeina priežiūros funkcija, todėl dokumento gavėjui yra ne tas pats, kokie vardai įrašomi į dokumentą. Vieš-pataujant žodinei kultūrai, kai retas dokumento gavėjas mokėjo skaityti, o administracinių struktūrų netobulumas darė privilegijų įgyvendinimą vos ne paties recipiento asmenine problema, liudininkai buvo kaip tik ta instancija, į kurią buvo kreipiamasi iškilus vienam ar kitam privilegijos įgyvendinimo sunkumui. Be to, šių sąrašų duomenys apibrėžia būrį žmonių, supančių valdovą jo nuolatinėse kelionėse, taip pat iš šio būrio išskiria įtakingiausius asmenis. Todėl Lietuvos didžiųjų kunigaikščių dokumentų liudytojų sąrašai leidžia išskirti asmenų grupę, kuri sudarė to meto bajoriškosios visuomenės viršūnę. Palyginus gautus duomenis su kitų šaltinių informacija matyti, kad testacijos pakankamai objektyviai rodo realius valdžios santykius. Per visą XV a. (tai bent trys keturios žmonių kartos, kurios gyveno valdant penkiems valdovams) negalima įžvelgti nė vieno staigaus lūžio valdančiojo elito sudėtyje. Jame nuolat sutinkami tų pačių giminių atstovai, o netikėtą (ir trumpalaikę) karjerą padarė vos

keli asmenys. Diduomenės, kaip socialinės grupės, sudėties stabilumas rodo paveldimą šio socialinio sluoksnio prigimtį. Jau nuo XIV a. tai buvo kilmingųjų palikuonys, savo aukštą padėtį išsaugantys vaikams.

Šios socialinės grupės išskirtinumą ir valdžios pobūdį rodo ir jos atstovų kilmės geografija. XIV a. pabaigos – XV a. pradžios Lietuvos didikų tėvoninių žemių rekonstrukcija rodo, kad visų jų pagrindinės paveldėtosios valdos driekėsi palyginti kompaktiškoje teritorijoje, kuri iš dalies sutampa su Tikrosios Lietuvos (arba Lietuvos žemės siaurąja prasme) ribomis. Kita vertus, jau tuo metu Lietuvos bajorijos aukščiausiasis sluoksnis turėjo daug valdų, kurioms buvo būdingas topografinis nevientisumas. Jų žemės buvo išsklaidytos po įvairias šalies vietoves. Tai dėsningas reiškinys, nulemtas to meto giminės sandaros ypatumų (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.3.6) ir valdovų dovanojimų politikos. Toks diduomenės žemėvaldos pobūdis leido Lietuvos bajorijai ilgainiui įtvirtinti savo valdžią skirtinguose šalies regionuose.

Taigi XIV a. pabaigos – XV a. diduomenė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo socialinis ir politinis veiksnys. Vien juridiniais dokumentais grindžiama bajorijos iškilimo XV a. teorija neatsižvelgia į tai, kad to meto visuomenėje teisinis statusas neatitiko tikros socialinės padėties. Tuo metu jau egzistavo žmonių grupė, priklausomybė kuriai buvo nulemta socialinės padėties paveldėjimo. Teisinis tokios padėties įtvirtinimas didžiojo kunigaikščio privilegijomis yra antraeilis dalykas, nekeičiantis susiklosčiusių santykių. Dalis šios didikų grupės buvo kilusi iš senosios gentinės diduomenės, kurios išnaikinimo ar išmirimo prielaida yra labai abejotina. Didikų valdžios prigimtis siejasi su įtaka lokalioms teritorinėms struktūroms, kuriose jie reprezentavo didžiojo kunigaikščio valdžią, užėmė steigiamas naujas vietos valdžios pareigybes. Per šį laikotarpį vyko ne diduomenės politinis iškilimas, o jos transformacija, ją nulėmė nauja giminės struktūra, diduomenės dalyvavimas kuriant pareigybių sistemą ir europinės kilmingųjų (dvaro riterių) kultūros perėmimas.

3.3. Feodalizmo problema ir diduomenės titulai

Unijų su Lenkija epochoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės valdžia susidūrė su lenkiško bajorų lygybės principo įtaka. Kaip minėta, XVI a. šis principas padėjo galutinai įgyvendinti bajorų luomo vientisumo idėją. Vis dėlto Lietuvoje buvo sukurta ir kurį laiką gyvavo kiek kitokia kilmingųjų pasaulio tvarkos vizija. XV a. socialinė diduomenės raida, taip pat XVI a. pradžioje kilusios visuomeninės diskusijos rodo,

[84]
Jogailos brolio Vygando Aleksandro antspaudas (1388), kuriuo jis patvirtina savo ištikimybės priesaikos karaliui Jogailai dokumentą

kad čia susiklostė tinkamos sąlygos plėtotis savitam lietuviškojo feodalizmo (leno teisės pagrindu) modeliui, kuriame smulkiosios ir vidutinės bajorijos dalis būtų pavaldi diduomenei. Jau XV a. šaltiniuose aptinkame specifinę bajorų grupę, kuri tarnavo didikams pagal feodalinę teisę (*iure feodali*). Beje, kaip tik tuo metu paplitęs *pono* titulas, beje, vartotas ir didžiajam kunigaikščiui apibūdinti, liudija didikų valdžios jų turimose teritorijose mastą. Ponų bajorai tarnavo savo senjorams kariniuose būriuose (pvz., Alberto Goštauto ir Mikalojaus Radvilos daliniai), administracijoje. Dovanodami žemes ar jomis keisdamiesi, ponai taip pat perleisdavo ir jose gyvenančius bajorus. Tiesa, skirtingai nuo valstiečių, ponų bajorai turėjo išeivystės teisę ir jų asmens laisvės niekas negalėjo varžyti.

Pirmieji feodalinės santvarkos požymiai Lietuvoje pradėjo ryškėti Vytauto valdymo metais. Didžiojo kunigaikščio vykdomą beneficinių žemių dovanojimo bajorams ir jų tėvonijų patvirtinimo akciją galima interpretuoti kaip bandymą perkelti tradicinius asmenine ištikimybe paremtus valdovo ir kilmingųjų santykius į feodalinį senjoro ir vasalo lygmenį. Asmeninis ryšys tarp valdovo ir didiko papildomas ir sustiprinamas daiktiniu žemės valdos (kuri nuo šiol yra apimta dvejopos jurisdikcijos) santykiu. Ypač dažnai valdovo suteiktys pagal leno teisę buvo vykdomos kolonizuojamose ar tolimesnėse teritorijose – Ukrainoje, Palenkėje. Feodalinių kategorijų pažinimą XIV–XV amžių sandūros Lietuvoje rodo po karūnacijos Lenkijos karaliumi Jogailai, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės siuzerenui, įteikti dalinių kunigaikščių vasaliniai *homagialiniai* dokumentai, kuriuose pastarieji išvykstančiam valdovui feodalinės teisės dvasia prisiekė asmeninę ištikimybę [84]. Toks buvo ir 1392 m. Astravos dokumentas, kuriame Vytautas pažadėjo Jogailai ištikimai tarnauti, už

tai gaudamas teises valdyti Trakų ir Lucko kunigaikštystes. Taip pat ir į Ordino teritoriją pasitraukęs Vytautas savo santykius su Ordinu traktavo kaip senjoro ir vasalo. Po 1401 m. Jogailai adresuotų Lietuvos kunigaikščių homagialinių dokumentų serijos, tokių raštų nebesutinkame, o tai rodo, kad Lietuvoje įsitvirtinęs Vytautas feodalinių sutarčių sudarymą ir vasalinių priesaikų priėmimą pradėjo traktuoti kaip savo suverenią teisę. Tai, kad feodalinės leno teisės principai jam buvo gerai žinomi, liudija ir replika Jogailos ginče su Mazovijos kunigaikščiais – Vytautas nepritarė reikalavimui, kad kiekvienas Mazovijos kunigaikštis karaliui prisiektų asmeniškai, siūlė pasitenkinti dinastijos vyresniojo priesaika. Turbūt būtent taip Vytautas suvokė feodalinį ryšį tarp savęs ir Jogailos, o Lietuvoje egzistavę valdovo ir jo kilmingų pavaldinių santykiai tik iš dalies atitiko vakarietiškos feodalinės tvarkos nuostatas. Labiausiai stigo specialia ceremonija įprasminamos abipuses teises ir pareigas deklaruojančios vasalinės sutarties. Karinė tarnyba valdovui ir toliau buvo suvokiama kaip visų kilmingųjų pareiga, nepriklausomai nuo suteikčių formos. Tarnauti reikėjo tiek iš paveldėtų alodinių, tiek iš gautų beneficinių valdų, todėl ši tarnyba netapo išskirtiniu beneficinės sampratos požymiu. Be to, ši iš ankstesnių karinės monarchijos laikų paveldėta tradicija trukdė plėtotis teisinei diferenciacijai tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilmingųjų.

Tolesnis feodalinės tvarkos raidos etapas vyko jau po Vytauto mirties. XV a. antrojoje pusėje beneficijas savo kilmingiems tarnams pradėjo dovanoti Lietuvos didikai. Ši praktika pagimdė kitą svarbų leninio tipo feodalizmo reiškinį – didikams asmeniškai tarnaujančių bajorų grupę. Šis socialinis reiškinys galėjo atsirasti dviem būdais: dalį tarnybinių bajorų didikai gaudavo iš didžiojo kunigaikščio su jiems suteikiamomis stambiomis valdomis, o kitą kilmingų vasalų grupę didikai susikurdavo patys – alodinėje žemėvaldoje savarankiškai skirdami dalis savo tarnams. Dėl tokios praktikos ėmė formuotis nauja diduomenės savimonė. Trūkstant tiesioginių šaltinių didikų pasaulėžiūrai tirti (asmeninės korespondencijos, poleminių tekstų ir pan., visa tai atsiras tik XVI a.), kintanti diduomenės savimonė bene geriausiai atsispindi jos vartotoje titulatūroje. Pastaroji XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje patyrė bent kelis pokyčius. Visų pirma didikai intituliacinėse dokumentų formulėse kaip titulą pradėjo vartoti savo pareigybę. Vis dėlto pareigybę nuo titulo skyrė jos laikinas pobūdis, be to, ji nepriklausė kitiems šeimos nariams. XV a. pabaigoje atsiradę moteriški ir mažybiniai pareigybių variantai pareigūnų šeimos nariams apibūdinti (pvz., lot. *palatinida, palatinides*, rus. *воеводина(я), воеводичь* – vaivadienė, vaivadaitis) vertintini kaip bandymas „sutitulin-

ti" pareigybę. Anksčiau analogiškais atvejais rašovai giminystės laipsnį tik aprašydavo (N. sūnus, N. žmona), dabar tai tapo aiškia nuoroda į vyro ar tėvo pareigybinį titulą. Šis semantinis virsmas rodo naują diduomenės savimonės tendenciją, kurią liudija faktas, kad iš pradžių tokio pobūdžio *patri* pareigybiniai titulai buvo vartojami tik pačių aukščiausių pareigūnų (kanclerių, didžiųjų maršalų, vaivadų, kaštelionų, Žemaitijos seniūnų) šeimos narių ir tik vėliau ši titulų mada paplito platesniuose bajorijos sluoksniuose (ir išliko iki pat XIX a.).

XVI a. pradžioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje atsiranda dar vienas didikų išskirtinumą nurodantis *vėliavinio pono* (rus. *пан хоругвныи*) titulas. Iš visko sprendžiant, į Lenkiją ir Lietuvą ši sąvoka atėjo iš Čekijos ir reiškė asmenį, turintį teisę sudaryti ir išruošti savo kilmingų pavaldinių, t. y. minėtų didikams pavaldžių bajorų, karinius dalinius (vėliavas). Analogiška kategorija (*domini banderiati*) XV a. pabaigoje sutinkama ir Vengrijoje. Lietuvoje ši sąvoka buvo vartojama teisiniuose normatyviniuose dokumentuose (pvz., Lietuvos Statuto tekste), tačiau didikų savivardžius atspindinčiose dokumentų intituliacijose ir testacijose nepasirodė. *Vėliavinio pono* terminas buvo perimtas tiesiogiai iš čekų kalbos (vok. atitikmuo *Bannerherr*), kadangi Lietuvoje jo lotyniška kalkė nevartota. Lotyniškuose dokumentuose jis perteikiamas bendresniu ir visos specifinės padėties neišreiškiančiu *baro/barones* terminu. Trumpa *vėliavinio pono* sąvokos istorija rodo, kad tai buvo dalinis sprendimas, turėjęs nutiesti kelią visiškai naujo tipo socialinei terminijai.

Tokius semantinius pokyčius lėmė socialinei terminijai būdinga tendencija išplėsti ir devalvuoti sąvokų reikšmes. Ypač lengvai pasiduodavo daugiareikšmiai, konkrečios teisinės reglamentacijos nesaistomi žodžiai. XV a. pirmojoje pusėje didikus išskirianti *pono* sąvoka antrojoje amžiaus pusėje tapo visų kilmingųjų apibūdinimu. Be to, šiuo žodžiu galėjo būti vadinami visi dvasininkai, ir nebūtinai bajorų kilmės. *Pono* sąvokos semantinio lauko išplėtimas vertė ieškoti naujų kategorijų, ryškiau išreiškiančių didėjantį atstumą tarp didikų ir paprastų bajorų. Juo labiau kad stiprėjantys ryšiai su Europos kilmingaisiais atvėrė platų ir spalvingą luominės hierarchijos pasaulį. Lotyniškų dokumentų intituliacijų ir testacijų įrašai liudija, kad dar XV a. nusistovėjo labiau diferencijuotas titulų vartojimas. Didikai nuo Vytauto valdymo pabaigos dokumentuose buvo tituluojami *magnificus*, taip pat kiek žemesnio laipsnio apibūdinimu *generosus*, o paprastiems bajorams buvo likęs *nobilis* terminas. Tačiau ir čia pastebima tam tikra devalvacija: nuo XV a. pabaigos *generosus* vis dažniau vartojamas kaip *nobilis* sinonimas. Titulinė terminija rodo, kad Lietuvos

didikai gerai orientavosi Vakarų Europos luomų sistemoje ir mokėjo ją suderinti su savąja paveldėta tradicija. Skirtingai nuo Lenkijos, Lietuvoje nebuvo konsoliduotos viešosios bajorijos opinijos, kuri galėtų stabdyti naujų tendencijų sklaidą. Įdomu, kad šis didikų siekis atliepia vienalaikes Vakarų Europos diduomenės pastangas titulu rodyti savo aukštą padėtį. Antai Vokietijoje nuo XV a. iki XVI a. vidurio kone visi baronai išsirūpino grafų titulus. Taigi XVI a. pradžios Lietuvos didikai ne tik naujai apmąstė savo socialinę padėtį visuomenėje, bet ir sekė europinės bajorijos madomis. Tolesnis žingsnis – visiškai naujos kokybės titulai.

Pirmasis tarp tituluotų didikų buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris ir Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila. 1518 m. jis tapo Šventosios Romos imperijos kunigaikščiu Goniondzo ir Medilo valdose. Šią išskirtinę Romos imperatoriaus Maksimilijono I malonę (išskirtinis kunigaikščio titulas) veikiausiai nulėmė Radvilų šeimyniniai ryšiai su Mazovijos kunigaikščiais (Mikalojaus Radvilos sesuo Ona ištekėjo už Mazovijos kunigaikščio Konrado III). Kiti Lietuvos didikai gavo hierarchiškai žemesnius grafų titulus. 1529 m. Albertas Goštautas Mūrinių Geranainių grafo titulą pirmiausia gavo iš popiežiaus Klemenso VII ir tik po metų šį titulą patvirtino imperatoriaus Karolio V privilegija. Kiek vėliau, apie 1547 m., grafais buvo pakelti Jurgis Iljiničius (Miro grafas) ir Stanislovas Kęsgailaitis (Kražių grafas). Beje, pastarųjų dviejų giminių, kiek vėliau dar ir Kiškų, atstovai už tokį išaukštinimą turėjo būti dėkingi savo giminaičiams ir tuometiniams globėjams Radviloms (visų pirma Mikalojui Radvilai Juodajam). Taigi titulų suteikimo istorijoje galime įžvelgti akivaizdžią Radvilų liniją. Tiesa, ir patys Radvilos, kai užgeso kunigaikščių šaka, 1547 m. turėjo gauti kunigaikščio titulą iš naujo.

Titulo suteikimo dokumentų tekstuose išsamiai vardijami luominio pakėlimo motyvai, jie netiesiogiai atskleidžia ir Lietuvos didikų savimonę. Vidurinių amžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų dokumentai neretai rodo ne tik jų išdavėjų, bet ir dokumentų gavėjų intencijas. Šventosios Romos imperatorių kanceliarijoje surašytuose tekstuose objektyvios titulo suteikimo sąlygos ir prašytojo interpretacijos taip pat susipina. Pagrindinės sąlygos – tai tam tikros teritorijos su pavaldžiais bajorais valdymas ir atitinkama gyvensena, kurią reprezentavo dvaras ir karinė palyda. Savo palydą Mikalojus Radvila ir Albertas Goštautas turėjo progą parodyti dar 1515 m. per Jogailaičių ir Habsburgų suvažiavimą Vienoje. Tuo metu teritorinė konsolidacija Lietuvoje dar buvo tik įsibėgėjantis reiškinys. Sparčiausiai ji vyko kolonizuojamose Palenkės žemėse, kas ir nulėmė ne kurios nors senosios Radvilų tėvonijos (Mikalojaus Radvilos protėviai

kildinosi iš Kernavės, Upininkų ar Musninkų), o lig tol giminės tradicijoje svarbesnės vietos neužėmusios Palenkės vietovės Goniondzo akcentą kunigaikštiškame titule. Dokumente Goniondzo ir Medilo valdos traktuojamos kaip sena kunigaikštystė: toks akivaizdus anachronizmas interpretuotinas kaip lietuvių didiko aplinkos mėginimas prisitaikyti prie gana griežtų „kunigaikštiškų" reikalavimų. Ta pačia dvasia padiktuota ir lakoniška užuomina apie Radviloms tarnaujančius ir neteisėtai save kunigaikščiais tituluojančius rusėnus. Be kita ko, čia susidūrė dvi skirtingos (vakarietiška ir rusiška) kunigaikščio titulo tradicijos. Beje, vėlesniame 1547 m. imperatoriaus Karolio V dokumente ši Radvilų kunigaikštiška kilmė išdėstoma dar konkrečiau (čia aiškiai matyti Radvilų dvaro istoriografų darbo pėdsakai): Radvilos esą kilę iš senosios dar ikikrikščioniškais laikais valdžiusios vietinės lietuvių kunigaikščių giminės. Todėl titulą suteikiantis aktas įgyja įteisinančių istorinių metmenų.

Ši Radvilų kunigaikštiško titulo istorija dažnai interpretuojama pagal Habsburgų politiką Vidurio Rytų Europos regione. Be abejo, Habsburgai buvo suinteresuoti plėsti ryšius su įtakingiausiais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikais (tai aiškiai rodo jų pasiuntinio Zigmanto Herberšteino kelionių aprašymai ir korespondencija), o geidžiamų titulų suteikimas buvo puiki priemonė santykiams skatinti. Tačiau vėlyvaisiais Viduriniais amžiais ir ankstyvaisiais Naujaisiais laikais titulų politika nebuvo tokia beatodairiška, kaip gali pasirodyti šiuolaikiniam stebėtojui. Visų pirma aiškiai matomas diferencijuotas požiūris į apdovanojamus asmenis. Kunigaikščio titulas buvo suteiktas tik kunigaikštiškos giminystės ryšius užmezgusiems Radvilų giminės atstovams, o kiti turėjo tenkintis kitokio laipsnio pakėlimais. Dar per tą pačią 1518 m. akciją jos protagonistas Vilniaus kanauninkas Laurynas Miendzyleskis gavo iš Maksimilijono I privilegiją ir savo Mazovijoje gyvenusiai giminei. Šis dokumentas įdomus keliais aspektais. Visų pirma pastebėtina, kad Miendzyleskis savąją privilegiją – t. y. teisę būti pakeltam į Imperijos auksinius riterius (*miles / eques auratus*) – išplėtė šešioms Lenkijos, Mazovijos ir Lietuvos to paties herbo (Vanago – *Jastrzębiec*) giminėms (Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei atstovavo didikai Nemiraičiai ir Ščitai). Viena vertus, matome mazovietišką mėginimą išskirti tris personalinės unijos vienijamus kraštus (taip pat ir Miendzyleskio sugebėjimą laviruoti tarp skirtingų Lenkijos, Mazovijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės interesų), kita vertus, galime stebėti mėginimą herbinio bendrumo pagrindu vienyti Lenkijos ir Lietuvos bajoriją.

XVI a. pradžioje ponijos sluoksnio viršūnėje paplitęs titulų (kunigaikščio, grafo) siekis rodo svarbius pokyčius Kunigaikštystės visuomenėje,

ir visų pirma – diduomenės pastangas atsiriboti nuo likusios bajorijos ir įtvirtinti (iš pradžių semantiškai, o vėliau turbūt ir teisiškai) akivaizdų socialinio statuso skirtumą. *Pono* sąvoka buvo pernelyg bendra besiformuojančiam išskirtiniam socialiniam sluoksniui apibrėžti. XV a. antrojoje pusėje stiprėjanti diduomenės konsolidacija skatino formuotis atskirą socialinį sluoksnį: vyko šios socialinės grupės politinio organo (Ponų tarybos) institucionalizacija, svarbiausių pareigybių monopolizavimas, vis labiau plito endogaminė (socialiniu požiūriu) matrimonialinė politika, galiausiai romėniška kilmės teorija išaiškino šią elitinę grupę vienijančią garbingą kilmę ir pagrindė jos teises į valdžią. Susiformavusią diduomenės ideologiją atskleidžia Alberto Goštauto poleminiai tekstai (laiškas karalienei Bonai ir „Argumentai" dėl teisėjų skyrimo tvarkos), kuriuose didikai iškyla kaip vieninteliai valdovų pagalbininkai ir valdžios atstovai, o bajorams priskiriamas įsakymų vykdytojų vaidmuo. Vis dar vykstantys vidiniai diduomenės konfliktai pagrindinės raidos krypties pakeisti negalėjo, nes prireikus, naujų politinių iššūkių ar iškilusios grėsmės akivaizdoje, šios grupės atstovai sugebėdavo suderinti savo veiksmus, rasti kompromisinius sprendimus. Tokią suderintą poziciją matome 1526 m., kai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ponų taryba kreipėsi į Žygimantą Senąjį Lietuvos karalystės statuso klausimu, kviesdama jį apsvarstyti Lietuvos pavertimo karalyste idėją. Karalienei Bonai vykdant ekspansyvią politiką, ta pati dvasia paskatino Radvilas ir Goštautą susitaikyti. Puikiai šių dviejų kadaise priešiškų grupuočių atstovų draugystę liudija 1536 m. kovo 12 d. Alberto Goštauto laiškas „broliui ir bičiuliui" Jurgiui Radvilai, be kita ko, atskleidžiantis ir diduomenės politinės veiklos užkulisius. Vilniaus vaivada ragina savo bendraluomį nedelsiant atvykti į Vilnių, idant jie galėtų besirenkančio seimo išvakarėse siaurame rate priimti bendrus sprendimus.

Ši konsolidacija dar labiau išryškino bajorų luomo socialinius skirtumus. Iš pažiūros teisinės galios neturintys Šventosios Romos imperijos titulai galėjo sukurti precedentą, iš pagrindų keičiantį bajorų visuomenės tvarką. Taip kūrėsi palankios sąlygos įteisinti faktiškai jau egzistuojančią diduomenės valdžią bajorijai. Galingiausiųjų didikų valdose gana gausiai gyveno jiems pavaldžių bajorų (kartais net rusėnų kilmės tarnybinių kunigaikščių) šeimų, iš jų ponai formavo savo karinius dalinius ir dvaro administraciją. Didikų valdžia šiems bajorams ir šių dviejų socialinių grupių komunikacijos formos priminė didžiojo kunigaikščio valdžią ir jos sampratą. Tokios valdžios pavyzdys buvo nuo XV a. vidurio Žemaitijoje įsigalėję Kęsgailos, kurie XVI a. pradžioje (visų pirma Stanislovas Jonaitis

Kęsgaila) į savo rankas buvo sutelkę nemažą aukščiausios valdžios dalį, įskaitant net teisę skirti vietos pareigūnus. Puikiai suvokdamas tolesnės raidos perspektyvas Žygimantas Senasis ir jo aplinka ieškojo būdų pristabdyti diduomenės valdžios ir socialinio kilmingųjų luomo susisluoksniavimo augimą. Turbūt neatsitiktinai tais pačiais 1529 m. buvo paskelbti du tarpusavyje susiję valdovo įsakai. Pagal vieną iš jų Radvilų bajorai, gyvenantys Goniondzo paviete, „amžiniems laikams" buvo atleisti nuo teisinio pavaldumo savo senjorams. Kaip minėta, ši teisinis bajorų pavaldumas didikams buvo vienas iš kertinių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje besimezgančios leninės santvarkos principų, kurį savo dokumente Mikalojui Radvilai išskyrė ir imperatorius Maksimilijonas I. Kitu įsaku Žygimantas Senasis garantavo, kad bajorai ateityje nebus atiduodami ponų ir kunigaikščių valdžiai. Kiek anksčiau, 1527 m., valdovas specialiu nutarimu apribojo Žemaitijos seniūnų (Kęsgailų) valdžią.

Tačiau 1529 m. pasirodė tekstas, kurį galima vertinti kaip savotišką Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės atsakymą į šiuos dinastijos žingsnius. Tai Alberto Goštauto „Argumentai" (*Rationes*), kuriuose trumpai, bet įtaigiai išdėstomi Lietuvos ir Lenkijos santvarkos skirtumai. Šį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio raštą, titulų akciją ir minėtą 1526 m. laišką dėl Lietuvos karalystės statuso sieja viena jungtis. Tai bandymas įtvirtinti atskirą valstybinę sandarą ir socialinę tvarką. Dinastijai palankus Lietuvos diduomenės požiūris į paveldimą Jogailaičių dinastijos valdžią, kuris ryškiai kontrastavo su Lenkijos bajorų visuomenės nuostatomis, turbūt leido tikėtis valdovo paramos.

> „Kadangi vienokia tvarka yra Lenkijos Karalystėje ir kitokia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, todėl būtina, jog būtų skirtingi įpročiai ir skirtingos jų atžvilgiu nuostatos. Lenkijos Karalystė turi laisvą karaliaus rinkimo tradiciją, kad galėtų išsirinkti karaliumi tą, ką nori, o Lietuva yra visų karaliaus tėvų bendra tėvynė [...] Mūsų valstybėje seimai vyksta visai kitaip [nei Lenkijoje]: ką nusprendžia Karališkoji Didenybė ir ponai, tą būtinai privalo vykdyti mūsų bajorai. Mes kviečiame į savo seimus bajoriją iš dalies dėl pagarbos, o kita vertus, kad žinotų, ką nusprendėme [...] Taigi manau, jog lietuviams reikia ginti lietuvių papročius, ir tai tvirtinu ne dėl asmeninių interesų, bet respublikos labui." (Alberto Goštauto „Argumentai", išvertė Eugenija Ulčinaitė)

Žvelgiant iš istorinės perspektyvos, akivaizdu, kad projektas, kuris turėjo pagrįsti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinį ir diduomenės socialinį išskirtinumą, patyrė nesėkmę. Be sėkmingos valdovo dvaro

politikos ir Lenkijos institucinės įtakos, reikšminga projekto nesėkmės priežastis buvo ta, kad išmirė įtakingiausios ir labiausiai angažuotos didikų giminės. Kita vertus, po 1564–1566 m. reformų net ir galutinai įsitvirtinus teisinei bajorų lygybės idėjai, titulų siekis neišnyko. Tačiau iniciatyva perėjo į Jogailaičių rankas. 1568 m. Žygimantas Augustas suteikė Šklovo, Bychovco, Hlusko ir Mišo grafo titulą Jonui Chodkevičiui, o kitais metais Lahoisko ir Berdyčevo grafo titulą – Vasilijui Tiškevičiui. Dabar jau valdančioji dinastija negęstantį didikų troškimą sugebėjo paversti dar vienu ginklu savo politiniams tikslams įgyvendinti.

„Lietuviškas feodalizmas" taip ir liko neišplėtotas reiškinys, ir nenuostabu, nes į Lietuvą ši socialinė tvarka atėjo labai vėlai, savo saulėlydžio ir net krizės laikotarpiu. Be to, sudėtinga tarptautinė situacija vertė konsoliduoti valstybės teritoriją ir neleido kurtis savarankiškiems, didžiojo kunigaikščio suverenitetą ribojantiems valdžios centrams. Lietuvos diduomenė pagal feodalinę teisę tarnaujančių pavaldinių trūkumą ilgainiui ėmė kompensuoti kur kas mažiau formalizuotais ir atlyginimu žemės valdomis nesaistomais klientiniais santykiais. Juolab kad klientinių ryšių tarp didiko ir smulkesnio bajoro sistema tuo metu įsivyravo visoje Europoje, tapdama nauja socialinių ryšių forma.

3.4. Riterystės plitimas Lietuvos bajorų visuomenėje

1447 m. karūnacijos Lenkijoje išvakarėse Kazimieras Jogailaitis paskelbė lietuvių kilmingiesiems privilegiją, kuri, be kita ko, leido jiems išvykti tobulinti riterystės (*actuum militarium exercendum*) į užsienio kraštus. Šis privilegijos punktas nereiškia, kad lig tol tokios teisės lietuvių bajorai neturėjo, jis greičiau rodo europinės bajorijos keliavimo tradicijos Lietuvoje pradžią. Ši tradicija buvo palyginti naujas reiškinys ir pačioje Europoje; nuo XV a. ji pradėjo plisti Lenkijoje. Tokių riterystės ugdymo kelionių dokumentacija buvo retas dalykas ir Vakarų Europoje. Antai 1412 m. Vytauto dvarą aplankiusio Kastilijos riterio Alfonso Mudaros garantinių ir rekomendacinių raštų rinkinys vertinamas kaip vienas pirmųjų tokio tipo dokumentinių rinkinių. Todėl šiek tiek stebina tai, kad jau 1467–1469 m. turėjome tipišką europinės kelionės dokumentų rinkinį, kurį paliko Kazimiero Jogailaičio dvarionis ir būsimas valdovo dvaro iždininkas Aleksandras Soltanas. Šie tekstai liudija, kad vienas iš kelionės motyvų buvo riterystė, o riterio šventimus Soltanas veikiausiai gavo 1468 m. Šventojoje Žemėje. Kur kas daugiau duomenų apie tokias ilgalaikes išvykas turime

nuo XVI a., kai kilmingųjų kelionės įgavo ir studijų kelionių atspalvį ir tapo kone privalomu jaunojo didiko ugdymo elementu. XV a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje didikų kelionės dar buvo retas reiškinys, todėl riterystės pamokas jie turėjo gauti vietoje.

Pakėlimo į riterius ceremonija Vytauto laikais tapo svarbia valdovo dvaro gyvenimo dalimi. Vytauto dvare vykdytos ceremonijos aprašymo neturime, tačiau yra duomenų, bylojančių apie šios esminės riterių kultūros formos egzistavimą. Žymiausias pavyzdys yra Romos karaliaus Zigmanto Liuksemburgo pasiuntinio Benedikto Makros, atvykusio spręsti bylos tarp Lietuvos ir Ordino, pakėlimas į riterius Trakuose 1413 metais. Apie šį įvykį sužinome tik todėl, kad jis sulaukė skandalingo epilogo. Ordino vadovybė tokį Vytauto gestą įvertino kaip bandymą nulemti arbitro simpatijas ir pareiškė protestą. Ordino raštas kiek atskleidžia ir reprezentacinę šios ceremonijos pusę: nurodoma, kad Vytautas naujajam riteriui dovanojo pagrindinius riterio atributus – paauksuotą diržą ir pentinus. Apjuosimas auksiniu ar paauksuotu riterio diržu (lot. *cingulum militare, balteum militare*) buvo bet kurios pakėlimo į riterius ceremonijos svarbiausias momentas ir skiriamasis riterio ženklas. Nuo 1398–1399 m. Vytauto organizuojamuose žygiuose prieš totorius ir stačiatikius riterystės idėjos buvo akivaizdžiai naudojamos politiniams tikslams. Ši praktika, lietuvių valdovui garsėjant dosnumu, darė didžiojo kunigaikščio dvarą nauju riterių kultūros centru regione ir keliaujančių Europos kilmingųjų stotele. Antai 1406 m. Vytauto žygyje prieš Maskvos kunigaikštį dalyvavo Olandijos ir Burgundijos heroldai, kurie įtraukė didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvarą į Europos heroldų komunikacijos erdvę. 1420 m. Vytauto dvare lankėsi Brabanto ir Milano kunigaikščių heroldai, taip pat Tirolio heroldas Rudolfas Tirolis.

Tai, kad Vytauto dvare pakėlimo į riterius ceremonialas buvo aktyviai praktikuotas, rodo ir dokumentuose šalia kai kurių Vytauto didikų ir bajorų vardų nuolat sutinkamas lotyniškas titulas *strenuus* (vok. *strenger*). Riteriškai ceremonijai Vytauto dvare vadovavo 1405–1409 m. Ordino šaltiniuose minimas Vytauto heroldas Niklas Lučkė (Nicklus Luczke). Heroldo pareigybė Vytauto dvare jau buvo institucinė – yra išlikęs dokumentas, kuriuo Vytautas savo nauju heroldu paskyrė Joną ir jam suteikė krašto vardą (vok. *Litherland*). Heroldus vadinti savo, o kartais ir kitų kraštų vardais buvo įprasta Europos valdovų dvaruose, taip pat ir Lenkijos, kurioje karaliaus heroldai žinomi nuo 1395 metų. Heroldo pareigybės reikšmę pabrėžia ir jos tęstinumas Švitrigailos bei Žygimanto Kęstutaičio laikais.

[85]
Jogailos – riterio atvaizdas Liublino katedros freskoje: riteriškos savimonės žymė

Viena ankstyviausių Lietuvos heroldo akcijų atveria šaltiniuose retai pasitaikantį riteriškos komunikacijos epizodą. 1403 m. grupė Lietuvos kilmingųjų iškvietė į kovą Vytautą įžeidusį Brandenburgo komtūrą Markvardą Zalcbachą, pasiųsdami pas jį heroldą. Ši kova turėjo vykti pagal riteriškos kovos taisykles (po 6 riterius iš kiekvienos pusės) per suvažiavimą pasienyje prie Dubysos. Kova dėl ne visai aiškių procedūrinių priežasčių neįvyko. Tiesa, taip tokio pobūdžio konfliktai dažniausiai baigdavosi ir kitur, nes svarbus buvo ne tiek ginkluotas susidūrimas, kiek pats simbolinis iškvietimo į kovą faktas. Ordino pareigūnus ir lietuvių kunigaikščius bei didikus, nors ir vyko kariniai veiksmai, siejo ta pati riterių kultūra, tai patvirtina dar tais pačiais metais Balgos komtūro *dėl senos draugystės* Manvydui ir Čupurnai pasiųsti riterystės simboliai – pentinai ir kiek vėliau Vytautui dovanoti įvairūs riteriški reikmenys.

Riteriškos kovos ar dvikovos vėlyvaisiais viduramžiais tapo savotiška riterių turnyro atmaina. Jogailos dvare riterių turnyrai buvo rengiami per kiekvieną svarbesnę šventę [85]. Nekyla abejonių, kad juose dalyvaudavo ir iš Lietuvos atvykę didikai. Pasiekiami jiems buvo ir kiti kaimyniniuose kraštuose rengiami turnyrai. Jonas Dlugošas lietuvių riterius mini kaip

vieno didžiausių XV a. pradžios turnyrų, kurį Zigmantas Liuksemburgas surengė valdovų 1412 m. suvažiavimo Budoje proga, dalyvius. Lenkų didiko Jono Glovačo Olesnickio 1422 m. laiškas Ordino tarnyboje buvusiam Silezijos riteriui Konradui rodo, kad Vytauto dvaras taip pat galėjo būti tokių riterystės praktikų arena. Šiame laiške lenkų kilmingasis iškviečia Konradą į dvikovą ir kaip galimą dvikovos vietą siūlo Vytauto dvarą. Turnyrinį šios dvikovos motyvą atskleidžia detalės apie dvikovą stebėsiančias damas ir siūlymas ta pačia proga surengti didesnį turnyrą.

Riterių kultūros formas Lietuvoje skleidė iš kaimyninių ir Vakarų šalių atvykstantys ir ilgesnį ar trumpesnį laiką didžiojo kunigaikščio dvare gyvenantys riteriai. Tai galėjo būti užsienio valdovų pasiuntiniai, karo žygiui atvykę kariai ar šiaip lankantys įvairias šalis, kaip kad minėtasis Kastilijos riteris Alfonso Mudara. Svetimšaliai riteriai buvo svarbiausias riterystės tarpininkas visuose Vidurio Rytų Europos kraštuose. Kilmingų riterių, tokių kaip Burgundijos riterio ir Anglijos karaliaus pasiuntinio Gilberto de Lanua – jis paliko savo atsiminimus apie tuos įvykius – priėmimai (1413–1414 ir 1421) buvo gera proga ne tik atnaujinti draugystės ryšius su kitų kraštų valdovais, bet ir parodyti valdovo prestižą vietos gyventojų akyse. Gerai ginkluoti svetimšaliai riteriai buvo svarbi karinė jėga žygiuose ir socialinė atrama dvaro tarnyboje. Ne vienas atvykęs į žygį kuriam laikui likdavo valdovo aplinkoje, o kai kurie net gaudavo tarnybas: Vytauto dvaro maršalu tapo savo riteriškumu spėjęs pagarsėti lenkas Jokūbas iš Kobylanų, o dvaro iždininku riteris iš Mazovijos Jurgis Strumila.

XV a. antrojoje pusėje Lietuvoje nuolat nereziduojant didžiojo kunigaikščio dvarui, apie svetimšalius riterius, kaip ir apie riterystę apskritai, čia girdime kur kas rečiau. Riterių kultūra neteko pagrindinės savo raiškos scenos ir nuo šiol tapo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų tarptautinių ryšių dalimi. Lietuvių kilmingieji pamažu įsitraukė į atgaivinamą kryžiaus žygių judėjimą. Dar 4-ajame dešimtmetyje Voluinės didikas Petras iš Kremeneco vartojo netipišką Dievo riterio (rus. *Божий рытерь*) titulą, kuris galėjo reikšti tiek dalyvavimą žygyje prieš turkus, tiek riteriškus šventimus, gautus per piligriminę kelionę į Šventąją Žemę.

Riteriškų šventimų, kuriuos anksčiau buvo galima gauti ir didžiojo kunigaikščio dvare, dabar reikėjo ieškoti užsienyje. 1469 m. valdovo maršalas Stanislovas Sudivojaitis ir 1501 m. valdovo raštininkas Jonas Sapiega šventimus gavo Romoje, kadangi su riterio titulu pasirodo būtent keliaudami. Kaip jau buvo minėta, Aleksandras Soltanas riteriu tapo greičiausiai Šventojoje Žemėje. Galima manyti, kad savo ilgalaikėje išvykoje po

Europos valdovų dvarus riterio šventinimus gavo ir būsimas Aleksandro Jogailaičio favoritas, jo dvaro maršalas kunigaikštis Mykolas Glinskis. Kai kurie didikai tapdavo užsienio valdovų kuriamų riterių bendrijų nariais.

Šiame kontekste minėtina ir didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio idėja įkurti riterių broliją kovai su maskvėnais ir pagonimis. Lenkijoje ir Lietuvoje lig tol nebandyta tokių ordinų steigti, nors kai kurie valdovai ir kilmingieji buvo tapę kitų Europos monarchų dvarų ordinų nariais. Antai Romos karalius Zigmantas į savąjį 1408 m. įkurtą Drakono ordiną (simbolis – riterių globėjo šv. Jurgio nugalėtas drakonas) 1429 m. buvo priėmęs Vytautą ir specialia privilegija leidęs didžiajam kunigaikščiui verbuoti naujus ordino narius tarp Didžiosios Kunigaikštystės kilmingųjų. Aleksandro Jogailaičio bandymas vertintinas kaip vienintelė tokio pobūdžio iniciatyva Lenkijoje ir Lietuvoje, vėlyva riteriško visuomeniškumo imitacija. Svetimšaliams riteriams adresuotame 1500 m. dokumente Aleksandras skelbia, jo pavaldiniams pritariant, steigiąs riterių broliją, kurios dėka tikisi sėkmingai kautis su Maskvos kunigaikščiais ir „kitais netikėliais". Plačiau šio reikalo skelbti jis siunčia savo dvarionis Jostą Drakulą ir Motiejų Stečką. Nors apie tolesnę akcijos istoriją žinių neturime, riterių kvietimo dokumentas paryškina valdovo ir samdytų dvarionių asmeninius santykius, kurie vis dar rėmėsi ne vien finansiniais įsipareigojimais, bet ir riterių kultūros kategorijomis.

Riterio titulo (lot. *miles strenuus*) vartojimas atskleidžia tam tikrus diduomenės savimonės ypatumus. Dažniausiai taip tituluojami asmenys fiksuojami Vytauto valdymo laikotarpio dokumentuose bei laiškuose ir šis pastebėjimas papildo kitus čia aptartus riterystės plitimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje faktus. Vytauto dvaras buvo svarbiausias su riteryste susijusių papročių ir gyvenimo būdo skleidėjas. Tai lėmė tiek paties Vytauto asmeninis domėjimasis šia kultūra, tiek to laiko europinės bajorijos tendencijos. Didžiojo kunigaikščio aplinkoje susitinkantys svetimšaliai ir vietos kilmingieji riterių ritualais tvirtino savąją riterišką tapatybę. Dėl šios komunikacijos Lietuvos diduomenė sparčiai perėmė europines kilmingųjų normas ir pasaulėžiūrą. Visa tai lėmė esminę jos transformaciją XV a. ir XVI a. pradžioje. Savo dvare burdamas riterių visuomenę Vytautas ne tik rūpinosi karine reforma – kūrė raitelių kariuomenę (tam visų pirma tarnavo jo žemėvaldos politika), bet ir (o gal visų pirma) siekė sukurti monarcho padėties išskirtinumui nepriešTaraujantį valdovo ir kilmingųjų kultūrinį bendrumą. Į riterius pakelti įtakingiausi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikai (būtent tik jie beveik be išimčių jais tituluojami), ko gero, buvo savotiškas Europos valdovų dvaruose

egzistavusio riterių ordino pakaitalas. Šis pakėlimas buvo esminė Vytauto reformos – įvairių valdžios struktūrų, valdančio elito atstovų ir valdovo dvaro integracijos dalis.

Be to, riterystė ir riterių šventimai socialine prasme buvo vienas iš ženklų, kurie skyrė diduomenę nuo likusios bajorijos. Nors tokius šventimus turėjo teisę gauti visi kilmingieji, iš tikro tokias galimybes (dėl padėties dvare, reprezentacinės riteriškos ekipuotės kainos) turėjo tik nedidelis žmonių būrys. Pakėlimas į riterius nežymėjo įžengimo į brandos amžių. Lietuvoje, kaip ir kitur vėlyvųjų viduramžių Europoje, riteriais buvo įšventinami jau pasižymėję karuose ir tarnyboje vyrai. Kita vertus, laikui bėgant ir diduomenei atrandant naujas išskirtinumo formas, riterystės sąvoka įgavo kitą socialinę reikšmę. Dokumentuose didikai pamažu nustojo tituluotis riteriais, nors kai kuriais atvejais šis titulas vis dar vartotas. Be to, paplito daugiskaitinė riterių arba riterijos sąvokos forma, reiškianti visus turinčius kariauti ir galinčius nešioti ginklą privilegijuoto luomo asmenis. Ir nors tai irgi riterių kultūros recepcijos padarinys, ji su konkrečiomis jos apraiškomis turi nedaug ką bendro. Tokia luominė riterių kategorija padėjo įsitvirtinti bendrai bajorų luomo sampratai ir galutinai atsiskirti bajorijai nuo kitų socialinių grupių. Bet šią sąvoką reikia skirti nuo vienaskaitinės riterio sąvokos vartojimo formos, kuri ir toliau apibūdina tik per specialią ceremoniją į riterius pakeltą asmenį.

XV a. pabaigoje riteriškos kultūros formos keičia savo pavidalą. Didžiojo kunigaikščio dvare kurį laiką nevyksta pakėlimo į riterius ceremonijos. Valdant Aleksandrui atgaivintame nuolatiniame didžiojo kunigaikščio dvare galima rasti kai kurių riteriškos savimonės bruožų, tačiau institucinių riterystės formų (be minėto kiek efemeriško riterių brolijos kovai prieš Maskvą steigimo) nesutinkame. Jau nuo Kazimiero laikų šaltiniuose nebeminima Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės heroldo pareigybė. *Miles strenuus* terminas XV a. antrojoje pusėje pamažu išnyksta iš dokumentų testacijų. Pakeltuosius (įšventintus) riterius dar išskiria Pirmasis Lietuvos Statutas. XVI a. pirmojoje pusėje, ypač Žygimanto Augusto laikais, riterių turnyrai išgyveno naują pakilimą – tapo mėgiama dvaro žaidimų forma, tačiau tai jau buvo riterių kultūros reliktas.

Kita vertus, baigiantis Viduriniams amžiams kiek prasiplečia socialinė riterystės aplinka. Nuo Aleksandro laikų riteriais pradedama šventinti miestiečius. Tai galėjo būti tiek miesto vadovybės pagerbimas kokia nors iškilminga proga, tiek atskirų miestiečių nobilitacijos procedūros dalis. Lietuvoje toks nobilitacijos ir pakėlimo į riterius derinys sutinkamas 1525 m., kai Žygimantas Senasis nobilitavo ir pakėlė į riterius žydų

kilmės Mykolą Jozefavičių. Socialiai ir kultūriškai diferencijuotas riterystės fenomenas pasiekė Naujuosius laikus. Riteriški papročiai ir vertybės buvo žinomos pakankamai plačiai, tačiau riterystė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje taip ir liko neišplėtotu reiškiniu. Galbūt iš dalies tai paaiškina (be vėlyvos recepcijos) ribota erdvė (tik didžiojo kunigaikščio dvaras), negausus socialinis aktyviosios riterijos būrys ir tam tikras XVI a. tradicijos įtrūkis, kurį nulėmė personaliniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės pokyčiai.

3.5. Neprivilegijuotų luomų samprata

XV a. atnešė svarbias permainas ir į neprivilegijuotų luomų – miestiečių ir valstiečių – sampratą. Nors teoriškai bajorų, miestiečių ir valstiečių luomai išskiriami tik XVI a. vidurio Andriaus Volano raštuose, neabejotina, kad visa socialinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raida po šalies krikšto vyko tam tikros luominės konsolidacijos kryptimi. Be abejo, miestiečių ir valstiečių luomai formavosi ne taip sparčiai kaip bajorų, be to, tai buvo veikiau ne vidinės raidos, o valdžios viršūnėje sumanytų reformų rezultatas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestiečių luomo genezei pradžią davė savivaldos (Magdeburgo teisės) suteikimas (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.6.2), tai paspartino miestų raidą ir luominės miestiečių savimonės atsiradimą. Nors magdeburginės privilegijos kiekvienam miestui būdavo suteikiamos atskirai, tačiau teisiniai jų principai buvo vienodi, todėl Lietuvoje formavosi savo teises suvokiantis ir jas apginti gebantis miestiečių luomas. Asmeninė laisvė, teisė į žemėvaldą ir ūkinės veiklos juridinės garantijos buvo svarbiausios luominės miestiečių teisės. Galutinai miestiečių luomo idėjai įsitvirtinti trukdė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bendros miestų teisės ir politinių privilegijų stoka. Valstiečių luomo formavimosi procesą skatino XV–XVI a. reformos (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.5.3), per jas pamažu nyko senoji valstiečių kategorijų įvairovė (drevininkai, arklininkai, bebrininkai ir pan.), tarpiniai socialiniai sluoksniai (keliuočiai), buvo uždraustos tuo metu egzistavusios nelaisvės (vergijos) formos. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad XV a. dokumentuose apibendrinantis *valstiečių* terminas vartotas tik retais ir specifiniais atvejais, dažniausiai buvo įvardijamos atskiros teisinės (veldamai, tiaglai) ar prievolinės (arklininkai, bebrininkai ir pan.) žemdirbių kategorijos. Šia prasme galima stebėti logišką bajorų ir valstiečių luomų – kaip konstruojamų vienas kito atžvilgiu – išskyrimo vienalaikiškumą. Kaip 1564–1566 m. reformos baigė kurti teisinį bajo-

rijos luomą, taip ir 1557 m. Valakų reforma ir ją sekę kiti pertvarkymai suliejo valstiečius į daugiau ar mažiau vientisą socialinį darinį. Nuo tada valstiečius galima vadinti neprivilegijuotu luomu, nors pačių valstiečių savimonei luomo idėja didesnės įtakos neturėjo. Kita vertus, svarbu tai, kad XVI a. viduryje, tarp bajorų ir valstiečių nustačius griežtus luominius barjerus, kuriuos buvo galima įveikti tik išimtine teisine procedūra (valdovo skelbiama nobilitacija), galutinai buvo atskirtos pagrindinės socialinės grupės.

3.6. Giminės struktūros pokyčiai reformų epochoje

Svarbiausia socialinė struktūra viduramžiais buvo giminė, todėl jos pokyčiai turėjo reikšmingiausią įtaką visuomenės raidai. Pastebimiausi bajorijos pokyčiai, nors kito ir kitos socialinės grupės. Tvirtų ir ilgalaikių valstybinių struktūrų nesukūrusioje viduramžių visuomenėje garantuojant žmonėms asmeninį saugumą bei politinės ir socialinės padėties stabilumą lemiamą vaidmenį vaidino giminystės ryšiai. Istoriniai veikėjai šaltiniuose nuolat pasirodo apsupti giminaičių, tiesa, pati giminės organizacija sunkiai apčiuopiama. Tokia situacija lėmė, kad dalis istorikų neigė giminės, kaip funkcionalios socialinės grupės, svarbą šalies politiniam ir socialiam gyvenimui. Šis skeptiškas požiūris buvo pagrindžiamas remiantis tuo, kad iki pat XV a. nėra žinomi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilmingųjų paveldimi giminės vardai ir ilgalaikės giminių rezidencijos (giminių lizdai). Tačiau nebuvo atkreiptas dėmesys į laikui bėgant išryškėjusią pačios giminės transformaciją, per kurią susiformavo naujoviška bajorų giminės, pagal vyrišką liniją paveldinčios vardą, herbą ir pagrindinę valdą, samprata.

Bajoriškos giminės reikšmė akivaizdi jau ankstyviausiuose tarptautiniuose dokumentuose. 1401 m. Vilniaus ir Radomo sutartyje Lietuvos bajorai dalyvauja kartu su savo giminaičiais (*cum cognationibus et geneloys suis)*. 1413 m. Horodlėje lenkų bajorija įsūnija lietuvių gimines *(stirps, domus)* ir būtent joms suteikia herbus [86]. Šių teksto vietų interpretatoriai neretai teigia, kad tai lenkų kanceliariniai trafaretai, pritaikyti visiškai kitokios struktūros lietuvių bajorijai. Vis dėlto tolesnė herbų vartojimo istorija aiškiai rodo, kad juos priėmė kraujo ryšiais susieta platesnė žmonių grupė. Tačiau jos sudėtis ir struktūra buvo kitokia, nei tapo įprasta po XV ir XVI a. reformų. Ankstyvosios monarchijos laikų giminėms būdinga atvira struktūra, kuri skiriasi tiek nuo pirmykštės bendruomenės laikų santykių, tiek nuo vėlesnės agnatinės giminės (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.). Tai buvo nuolat kintantys socialiniai dariniai, kuriuose motinos giminaičiai

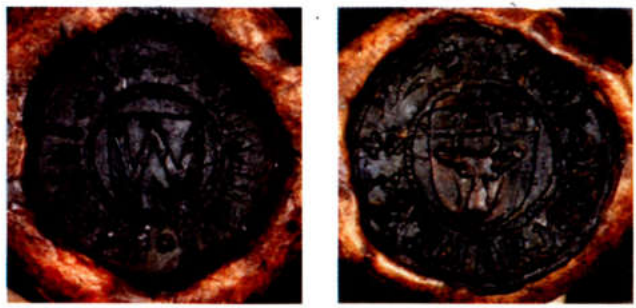

[86]
1413 m. Horodlėje Lietuvos diduomenė perėmė lenkiškus herbus ir nuo pat pradžių juos naudojo kaip paveldimus giminės ženklus. 1422 m. Melno sutarties antspauduose Jono Goštauto Habdankas ir Stanislovo Sako Pomianas

vaidino ne mažesnį vaidmenį nei tėvo. Tokios giminės struktūra iš tikrųjų negalėjo būti stabili, kadangi kiekviena karta egzistavo vis kitomis giminiškumo aplinkybėmis. Tai pasakytina ir apie žemės valdas, jų sudėtis kisdavo sulig kiekvienu nauju pasidalijimu, vedybomis ar paveldėjimu.

Ankstyvųjų laikų giminės ne tik neturėjo paveldimų vardų, bet ir ilgesnės giminės tradicijos – genealoginio pasakojimo. Reikia nuolat turėti omenyje, kad tokie vardai kaip Gediminaičiai ar Algirdaičiai amžininkų vartoti tik tiesioginiams palikuonims įvardyti ir tik vėliau istorikai juos vartojo platesne prasme – tolimesnėms kartoms apibūdinti. Nebuvo paveldimo vardo, kas teikia svarbių nuorodų giminės struktūrai ir giminės savimonei pažinti. Šioje savimonėje silpnai funkcionavo giminei, regis, toks svarbus genealoginis aspektas. Jis buvo menkai išplėtotas netgi valdančioje dinastijoje. Antai Vytauto aplinkoje kurtame *Didžiųjų kunigaikščių metraštyje* Vytauto istorija pradedama nuo jo senelio Gedimino, bet apie ankstesnius laikus joje neužsimenama. Šios aplinkybės nepaaiškinsi, pavyzdžiui, Gedimino kilmės netinkamumu jo palikuonims, nes gana tvirtai nustatyta, kad bent jau Gedimino tėvas tikrai buvo Lietuvos valdovas. Galbūt to meto žmogui nereikėjo atminti ankstesnių nei senelis protėvių, nes tokia atmintis negalėjo pakeisti jo padėties. Tik vienos kartos giminės konsteliacija buvo funkcionali, kitoje kartoje jos sudėtis neišvengiamai keitėsi.

Svarbių duomenų giminės savimonės pokyčiams pažinti suteikia lietuvių bajorų vardynas. Iki XIV a. pabaigos Lietuvoje vyravo vienanaris įvardijimas, kuris nebuvo perduodamas iš kartos į kartą. XIV ir XV amžių sandūroje vis dažniau asmenys įvardijami dviem asmenvardžiais (bajori-

joje populiarėja vardo ir tėvavardžio modelis). XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje kai kurie didikai jau vadinami paveldimu vardu (pavarde). Šie pokyčiai vardų sistemoje rodo socialinės struktūros kitimo procesus. Šį procesą galima iliustruoti Kęsgailų giminės atveju. Istorikai šios giminės pradžią sieja su XIV a. antrojoje pusėje gyvenusiu Ukmergės krašto didiku Buškiu. Jo sūnus Valmantas šaltiniuose minimas kaip *Buschken son*. Šio sūnūs: Jaunius, Rumbaudas, Kęsgaila, Sudivojus ir kiti, vartojo tėvavardį Valmantaitis. Tačiau kitos kartos asmenų vardai buvo Mykolas Rumbaudaitis, Jonas ir Mykolas Kęsgailaičiai, Stankus Sudivojaitis. Dar įdomiau, kad Jono Kęsgailaičio sūnūs amžininkų vadinti Stanislovu ir Mikalojumi Jonaičiais, nors, atrodytų, perėmę ne plačiai paplitusį Jonaičio, o Kęsgailos vardą, savo vardą padarytų kur kas garbingesnį. Ir tik XVI a. pradžioje vienoje giminės šakoje pamažu įsitvirtino paveldimas Kęsgailų vardas. Taigi vienlaikių šaltinių duomenys rodo, kad skirtingų generacijų asmenų apibendrinimas vardais, pavyzdžiui, *Kęsgaila* / *Kęsgailaitis*, *Mantigirdas* / *Mantigirdaitis* ir pan., yra vėlyvas. Išimtis buvo didikai Goštautai, jie labai anksti įgijo paveldimą vardą. Iš turimų šaltinių negalime nustatyti šios tradicijos genezės, kuriai galbūt turėjo įtakos spėjama giminystė su lenkų bajorais.

Tokia vardų tradicija leidžia apibrėžti gimininės savimonės kontūrus. Tai visų pirma horizontali, o ne vertikali savimonė, kai pažįstami tos pačios kartos šalutinių linijų, svaininiai (vedybų) giminaičiai, bet užmirštami protėviai. Nebuvo kultūros formos, kuri galėtų išsaugoti konkrečias žinias apie asmens praeitį; nebuvo rašto kultūros, o žodinės tradicijos, kurios egzistavimu neretai grindžiamas vieno ar kito vėliau fiksuoto įvykio „istoriškumas“, galimybės buvo labai ribotos. XVI a. pradžios Lietuvos metraščiai ne užrašo, bet sukuria Lietuvos ponų giminių istorinę tradiciją. Tiesa, giminės „horizontalumo“ nereikia suprasti pernelyg tiesmukai, tai pirmiausia ne biologinė, o socialinė kategorija, kurios esmę lemia specifinė savimonė. Šiai savimonei būdinga tam tikra saugotinų ir plėtotinų santykių atranka, didelę reikšmę priskirianti giminystei iš motinos pusės.

Su senąja giminės samprata susiję ir tėvoninių (alodinių) žemių valdymo ypatumai. Lietuvoje jau nuo XIII a. vyravo individualus žemės valdymas ir paveldėjimas, tačiau paveldimas būdavo ne pats sklypas, o teisė juo naudotis. Individualus paveldėjimas dar nenumatė valdos atsiejimo (pardavimo, dovanojimo) teisės. Bajoras galėjo disponuoti savo valdomis tik giminaičiams pritariant. Tėvoninės žemės Lietuvoje ilgą laiką taip pat negalėjo virsti preke. Su jomis siejosi ištisa įvaizdžių, draudimų, įsipareigojimų sistema, konservuojanti žemėtvarkos santykius. Šią sistemą sudarė

vadinamojo *laudatio parentum* (giminaičių pritarimo), atpirkimo, pirmaeilio pirkimo teisės. XV a. žemėvaldos santykiai netelpa į romėnų teisės suformuluotus asmeninės ir kolektyvinės nuosavybės priešpriešos rėmus. Žemės valda nėra asmeninė nuosavybė, nes, kaip matėme, disponavimas ja suvaržytas giminaičių teisių. Bet tai ir ne kolektyvinė nuosavybė, nes reali atskiros valdos disponavimo teisė kiekvienam giminaičiui skirtinga. Tik XV a. pabaigoje, išsiskiriant individualioms didikų šeimoms, pradedama ieškoti kelių, kaip apeiti giminės suvaržymus. XV a. pabaigoje Lietuvoje atsirado vadinamoji *trečdalio* samprata, pagal kurią bajoras galėjo laisvai disponuoti 1/3 savo žemių, t. y. nuo šiol trečiąją dalį valdų leista atsieti be giminaičių pritarimo. *Trečdalio* sampratos genezę galima sieti su įsūnijimo (adopcijos) reiškiniu lietuviškoje teisėje. Įsūnijimas yra senas gimininės teisės institutas, dėl savo žodinės tradicijos ilgą laiką nefiksuotas šaltiniuose. Pirmą kartą jis minimas viename 1460 m. didžiojo kunigaikščio patvirtinamajame dokumente, bet patvirtinamas buvo ne pats įsūnijimas (to nereikėjo), o žemių perdavimo aktas. Ankstesniais laikais įsūnijimas buvo traktuojamas kaip įėjimas į įsūnijančiojo giminę ir šeimą, o tai savo ruožtu reiškė išėjimą iš pirmosios giminės ir šeimos. Šis aktas turėjo būti lydimas tam tikrų ritualinių veiksmų, o tarp įsūnijančiojo ir įsūnijamojo susidarydavo tėvo–sūnaus santykis su visais jo padariniais. Toks sūnus tapdavo teisėtu paveldėtoju. Tačiau kalba ėjo toli gražu ne tik apie žemės valdą. Aišku, įsūnijamasis ją paveldėdavo, tačiau pagrindinė įsūnijimo funkcija tuomet turbūt nebuvo turtinių santykių sekmuo. Paveldima buvo pirmiausia padėtis visuomenėje, o įsūnijantysis užsitikrindavo giminės pratęsimą ir rūpestį bažnytiniu atminimu. XV–XVI a. dokumentuose rūpestis mirusiojo siela buvo viena pagrindinių įsūnijimo priežasčių, todėl stengtasi įsūnyti to paties tikėjimo asmenį. Rūpinimasis pasireikšdavo mišiomis, užsakytomis tiek už patį įsūnytoją, tiek už jo tėvus.

Trečdalio samprata Lietuvą pasiekė per Lenkiją, kurioje ji atsirado XIV a. antrojoje pusėje pirmiausia Bažnyčios tvarkomuose reikaluose. Bažnyčia ir Lietuvoje galėjo suvaidinti tarpininko vaidmenį, kad tam čia buvo palankios sąlygos galima spręsti iš to, kaip greitai šios normos prigijo. Be savininko, turėjo įtakos ir pačios giminės interesai, kuriai toks teisių „apkarpymas", susiklosčius naujoms aplinkybėms, buvo net pageidautinas. Šią situaciją lėmė XV a. išryškėję nauji socialiniai ekonominiai procesai, transformavę giminės struktūrą. Daugelį giminės funkcijų pradėjo vykdyti valstybinės institucijos. Ypač svarbus buvo turtinių santykių, pirkimo ir pardavimo sistemos skverbimasis į Lietuvos visuomenę. Iš šeimos teisės instituto įsūnijimas evoliucionavo į turtinės teisės sferą. Tė-

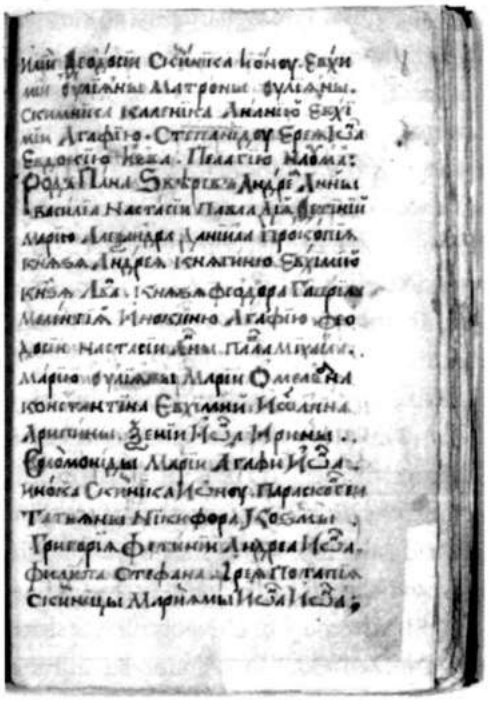

[87]
XVI a. pradžios Slucko atminų knyga, kurioje giminėmis surašyti maldose minėtini asmenys

vo–sūnaus santykius keičia globėjo–globojamojo santykiai, kuriuos ypač gerai parodo paplitę atvejai, kai paprasti bajorai įsūnija didikus.

Taigi paveldimas giminės vardas atsirado kartu su kitais svarbiais giminės teisės aspektais. Giminaičių teisės buvo ankstyvųjų amžių savitumas, ir joms įveikti prireikė pusantro amžiaus. Pažymėtina, kad apribojimus laisvai disponuoti savo žeme galutinai panaikino Antrasis Lietuvos Statutas ir jo Bresto pataisa. Šiam Statutui, kitaip nei kitiems teisynams, didesnę įtaką turėjo Romos teisė, pripažįstanti tik individualų valdymą.

Pagrindinės giminės funkcijos buvo išlaikyti socialinį stabilumą, apsaugoti asmenį ir jo atminimą (*memoria*). Nors teisiškai giminės kompetencija buvo gana neaiški, priklausymas giminaičių ratui buvo tam tikra garantija konfliktinėse situacijose. Socialinio saugumo funkcija būdingesnė nuskurdusioms giminėms, iškilus socialinės degradacijos pavojui. Pagal giminaičių bajorų priesaiką asmenį pripažindavo bajoru. Giminaičių teisinė parama buvo reikalinga ir kilmingesniems asmenims. Jie neretai būdavo tarpininkais, dalyvaudavo kaip garantai, kas tuometinėje teisinėje sistemoje vaidino svarbų vaidmenį. Be šios asmens ir jo socialinio

statuso apsaugos funkcijos, giminystės ryšiai laidavo anapusinę ramybę ir gerovę. Dar pagoniškais laikais egzistavusį giminišką mirusiųjų kultą apibūdina lenkų kronikininkas Jonas Dlugošas. Jis mini, kad žemaičiai turėjo giminėms paskirtas ugniavietes, kuriose degindavo savo mirusių artimųjų kūnus. Atsiradus bažnytinėms institucijoms, dalis atminimo išsaugojimo rūpesčių buvo perduota joms, tačiau giminaičiai ir toliau liko šio atminimo iniciatoriais. Tai pasireikšdavo bažnytinėmis fundacijomis ir donacijomis (plg. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.2.4) [87].

Pagrindinis bajorijos vidinės transformacijos požymis buvo atviros giminės struktūros virtimas agnatine gimine, akcentuojančia vyrišką paveldėjimo liniją ir įteisinančia atskirų giminės šakų stiprėjimą. Pirmieji kitimo požymiai, kaip ir reikia tikėtis, įžvelgtini valdančioje Gediminaičių giminėje, kurioje bent jau nuo Algirdo ir Kęstučio valdymo pradeda įsitvirtinti vieno sūnaus išskyrimo principas. Pagal naująją tvarką šalutinės linijos apskritai nebegalėjo prieiti prie valdžios. Kunigaikščių pavyzdžiu sekė didikai, jie pradėjo kurti naujoviškas giminės raidos strategijas. Tam pasitarnavo ir kuriama pareigybių sistema, kuri tiesiog vertė išskirti svarbiausius giminės asmenis. Auganti žemėvaldos reikšmė socialinėje hierarchijoje skatino rūpintis apriboti valdų dalijimąsi. Mat kilmingųjų pasaulyje kiekvienas legalioje santuokoje gimęs sūnus turėjo teisę į tėvonijos dalį. Valdų skaidymą kurį laiką buvo galima kompensuoti XV a. suklestėjusiais didžiųjų kunigaikščių beneficiniais žemės valdų dovanojimais. Tačiau tai buvo tik dalinis sprendimas. Reikėjo ieškoti būdų, kaip „suvaldyti" giminės organizaciją. Beje, iš pradžių buvo dalijamos atskiros valdos, o ne valdų kompleksai. Tai galėjo turėti pragaištingų padarinių giminės socialiniam statusui. Nesunku įsivaizduoti, kaip pasikeičia giminės turtinė padėtis, kai palikuonių daug ir kiekviena tėvoninė valda suskyla į keletą dalių. Dar vienas sprendimas – tai principas „neišsidalyti" tarp brolių. Koncentruojant valdas pamažu ribojama moterų žemėvalda. Tačiau didžiausias lūžis susijęs su Bažnyčios įdiegtu palikimo tvarkymu pagal testamentą, šis būdas bent jau iš dalies leido sušvelninti skausmingą išsidalijimo problemą. Nuo XV a. pabaigos testamentuose pastebima tendencija perduoti paveldėtojams atskirus nepadalytus dvarus. Išskaidytos žemėvaldos problema turėjo būti ypač aktuali, nes kartais į dokumento turinį įrašomas kategoriškas reikalavimas dvarų nedalyti. Pastebėtinas giminės savimonės poveikis: į nedalijamų sąrašą visų pirma patekdavo svarbiausios rezidencinės, nuo seno giminės rankose esančios valdos.

Valdų koncentracijai galėjo pasitarnauti ir apdairi matrimonialinė strategija, apribojanti santuokoms skirtų sūnų ir dukterų skaičių. Tokia

vedybinė politika ilgainiui leido vieno ar kelių asmenų rankose sutelkti visas giminės valdas (ryškiausias pavyzdys – Albertas Goštautas). Tiesa, ji didino pavojų, kad giminė gali išmirti. Turbūt ne atsitiktinai XV a. pabaigoje – XVI a pirmojoje pusėje stebime tradicinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų giminių (Manvydų, Mantigirdų, Goštautų, Kęsgailų, Zaberezinskių ir kt.) išmirimo fenomeną. Vis dėlto siekis koncentruoti giminės įtaką ir turtus buvo stipresnis, kadangi tik sėkminga giminės politika politinės ir socialinės transformacijos sąlygomis leido išlikti valdančiajame elite. Susmulkėjusių ir diduomenės statuso netekusių Giedraičių, Sakavičių, Sviriškių ir kitų giminių likimas liudija, su kokiais socialinės degradacijos pavojais susidūrė tie, kurie laiku nespėjo atpažinti besikeičiančio gyvenimo reikalavimų.

Tokiu būdu per XV a. iš esmės pakinta diduomenės struktūra: valdžia ir turtas vis labiau sutelkiami vienoje giminės šakoje. Vykstant didikų žemėvaldos koncentracijai, pradedama tiksliau išskirti pagrindines valdas. Šio proceso atspindys yra pagal tėvonijų pavadinimus sudaryti giminės vardai (Zaberezinskiai, Kostevičiai). Nors išsklaidytoji žemėvalda išlieka ir vėlesniais laikais, pastebimas siekis dalijantis ar keičiant sutelkti valdas ir supirkti smulkesnių kaimynų žemes. Tokių stambesnių ir vientisų valdų centre įkuriamas rezidencinis dvaras, statoma bažnyčia ar vienuolynas, kurie vaidina svarbų vaidmenį integruojant agnatinės giminės atstovus. Didikai pradeda save sieti su šiuo giminės centru (Goštautų Geranainys, Kęsgailų Kražiai, Mantigirdų Yvija). Kartu atsiranda genealoginė savimonė – didikai suskumba ieškoti savo protėvių, konstruoti genealogines schemas, siekiant kiek galima toliau į praeitį nutiesti (trūkstant duomenų, dažniausiai fiktyviai) agnatinę giminės liniją. Vienas geriausių tokios raidos pavyzdžių yra XVI a. iškilusios Chodkevičių giminės fundacija: Aleksandro Chodkevičiaus įkurtas Supraslio vienuolynas kaip giminės tradicijos kūrėjas ir panteonas, kuris suvaidino svarbų vaidmenį giminės savimonės ir jos bažnytinio bei istorinio atminimo tapsmui.

Apibendrinant giminės struktūros pokyčius verta pabrėžti, kad nuo Vytauto laikų atsirandantys paveldimi Goštautų, Radvilų, Astikų, Manvydų, Kęsgailų vardai rodo ne naujosios bajorijos atsiradimą (kaip minėta, visų jų tėvai buvo įtakingi didikai dar iki Jogailos ir Vytauto), o besikeičiančią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės giminės sampratą, kurioje į pirmą planą išėjo vyriška paveldėjimo linija perduodama genealoginė savimonė, o kartu ir giminės vardas. Ankstyvojoje monarchijoje paplitusias plačiąsias „klano tipo“ gimines keitė konsoliduotos kelias šakas jungiančios agnatinės didikų ir bajorų giminės. Tokia giminių

politika lėmė, kad XVI a. pradžios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdžios viršūnėje greta viešpataujančios dinastijos įsitvirtino kelios diduomenės giminės, kurios sugebėjo įtvirtinti oligarchišką valstybės valdymo modelį.

3.7. Šeima ir individas luominėje visuomenėje

Viduramžių epochoje individas gimdavo, gyvendavo ir mirdavo bendruomenėje. Kiekvieno žmogaus gyvenime tokių bendruomenių galėjo būti bent keletas: giminė, politinė grupuotė, valdovo dvaras, religinė brolija. Iš jų visų artimiausia, žinoma, buvo šeima. Tiesa, viduramžiais šeimos sąvoka buvo daugiareikšmė, apimanti susipynusias namų ūkio ir šeimos sampratas. Lotynišku žodžiu *familia* galėjo būti įvardyti ir artimiausi giminaičiai, ir kunigaikščio ar didiko palyda, ir vienuolių bendruomenė, ir nelaisvoji šeimyna, ir apskritai visa po vienu stogu ar viename namų ūkyje gyvenančių žmonių grupė. Nors sąvoka ir buvo neapibrėžta, vyro, moters ir vaikų („mažoji") šeima buvo svarbiausia ir lengviausiai apčiuopiama giminystės išraiška. Kad ir buvo monogamija dar pagoniškame laikotarpyje įsitvirtinusi kaip vyraujanti vedybinio gyvenimo forma, krikščionybė atnešė kur kas griežtesnę santuokinių ryšių kontrolę. Jai būdingas ne tik monogamijos principas (įskaitant ištuokų be ypač svarios priežasties draudimą), bet ir santuokos įforminimo procedūra, abipusio sutikimo reikalavimas ir tam tikro giminystės laipsnio giminaičių vedybų varžymas. Bažnyčios atstovai nuo pat krikščioninimo pradžios į šiuos reikalavimus žiūrėjo rimtai, tai liudija keli XV a. pradžios aukščiausio rango asmenų gyvenimo atvejai. 1418 m. Vilniaus vyskupas Petras nepalaimino antrosios Vytauto santuokos su Julijona Alšėniške, kadangi ši buvo artima pirmosios jo žmonos Onos giminaitė. Nors didysis kunigaikštis sugebėjo rasti kitą, labiau sukalbamą vyskupą, galutinai Vytauto vedybų klausimą išsprendė tik popiežiaus Martyno V dispensos privilegija. 1427 m. Jogaila ir Vytautas turėjo asmeniškai kreiptis į tą patį popiežių, idant Trakų vaivadai Jauniui Valmantaičiui dėl žmonos nusikaltimo būtų leista nutraukti santuoką. Po žemaičių krikšto Jogaila su Vytautu prašė popiežiaus, kad Žemaičių vyskupui būtų suteikta teisė patvirtinti ankstesnes žemaičių santuokas, kurios buvo sudarytos nesilaikant leistinos giminystės laipsnio taisyklės. Reali krikščionėjimo situacija lėmė, kad santuokos sakramentas buvo teikiamas toli gražu ne visada, juolab kad iki Tridento bažnytinio susirinkimo (1545–1563) sakramentų teikimo praktika nebuvo visuotinai įsigalėjusi ir kitose Europos šalyse. Su tomis pačiomis problemomis susidurdavo

Stačiatikių bažnyčia rusėniškuose kraštuose, kur itin ilgai išsilaikė pasaulietinė santuokos kaip sutartuvių samprata ir galimybė tokią santuoką nesunkiai nutraukti šalių susitarimu. Kitas svarbus pasaulietinis santuokos aspektas, kurį pripažino ir Bažnyčia, buvo reikalavimas nustatyti turtinius sutuoktinių santykius (kraitis, dovis). Vis dėlto principinės krikščioniškos šeimos nuostatos visuomenėje pamažu buvo diegiamos ir bent jau bajorų ir miestiečių gyvenimą atspindinčiuose dokumentuose paplito teisėtos bažnytinės santuokos akcentas: „teisėta žmona", „teisėti sūnūs", „gimęs teisėtoje santuokoje" ir pan. (lot. *coniux/contoralis legitima, filii legitimi, de legitimo matrimonio natus*).

Socialine prasme šeimą iš kitų visuomeninių grupių ir bendrijų išskiria akivaizdi vidinė hierarchija. Tėvas buvo patriarchališkai suvokiamos šeimos galva, be jo sutikimo sūnūs negalėjo gauti savo dalies, o dukterys – ištekėti. Tiesa, tėvo veiksmus ribojo papročiai, reikalaujantys visiems teisėtoje santuokoje gimusiems sūnums skirti lygias dalis ir ginantys turtines žmonos teises. Visuomenei krikščionėjant, atsirado ir dukterų teisė laisvai ištekėti, įstatymiškai patvirtinta XVI a. pradžioje.

Jau nuo XIII a. Lietuvoje vyravo paveldėjimas šeimoje, kitiems giminaičiams paliekant tik šalutines teises ir priežiūros funkcijas. Vis dėlto praktiniais turto valdymo ir paveldėjimo sumetimais tiek tarp bajorų, tiek tarp valstiečių neretai pasitaikydavo „nepasidalijusių brolių" reiškinys, kai šie bendrai vesdavo namų ūkį ir neatskirdavo savo individualių valdų. Šeimos ir giminės statusas lemdavo luominę asmens padėtį. Žmogus gimdavo bajoru, miestiečiu, keliuočiu, išeiviu ar valkiniu valstiečiu. Vienintelė galimybė pakeisti ar papildyti šeimą buvo įsūnyti kitą asmenį. Šis ryšys, paprastai užmezgamas tarp to paties luomo atstovų, padėdavo spręsti globos (pvz., neturint vaikų) ir turtinius (paveldėjimo) reikalus. Jei santuoka socialine prasme buvo mišri, vaikams socialinę priklausomybę kartais nustatydavo pagal lytį. Antai nelaisvos šeimynos vyro ir iš paprastų baudžiauninkų kilusios moters sūnūs paveldėdavo belaisvio tėvo, o dukterys – laisvesnę motinos padėtį. Tarp kilmingųjų galiojo kiek kitoks principas: nekilmingą moterį vesdamas bajoras ją „sukilnindavo", o už nekilmingo ištekanti bajoraitė kilmingumą prarasdavo.

Be luominio principo, kitas svarbus šeimos ir individo gyvenimą reguliuojantis veiksnys buvo pilnametystė. Pagal galiojusius papročius, kuriuos patvirtino ir Lietuvos Statutai, nepilnametį nuo pilnamečio skirianti riba Lietuvoje buvo 18 metų. Merginos pilnametystės sulaukdavo (taigi galėdavo ištekėti) penkiolikos, o kanonų teisės paveiktame Trečiajame Lietuvos Statute (1588) jų pilnametystė paankstinta iki 13 metų.

Tačiau visuomenės gyvenimą veikė ir kiti pilnamečio ir pilnateisio individo įvaizdžiai. Tam tikra pilnametystės pripažinimo forma buvo santuokos institucija. Kita – dalyvavimas politinėje veikloje. Kadangi tarp įtakingiausių žmonių – valdovų ir pareigūnų – dažniausiai sutinkami subrendę vyrai (šiuo laikotarpiu valdžios viršūnėje tėvas ir sūnus, dėdė ir sūnėnas vienu metu pasirodo itin retai), galima spėti, kad skirstymai buvo labiau niuansuoti. Tokia padėtis tampa aiškesnė prisiminus tėvo valdžią šeimoje, tik po jo mirties vaikai gaudavo savo atskiras nuosavybės dalis. Vėlyvos individo brandos suvokimo pavyzdžiu galėtų būti po Algirdo mirties, kai pagrindiniai protagonistai – Vytautas ir Jogaila – jau artėjo prie trisdešimtmečio, didžiojo kunigaikščio Vytauto „Skunde prieš Jogailą ir Skirgailą" užrašyti Vytauto žodžiai:

> „Tuomet mūsų tėvas kunigaikštis Kęstutis, tada jis buvo galingas, jei būtų norėjęs, būtų atėmęs Vilnių ir kunigaikščiui Jogailai, jei būtų panorėjęs, būtų davęs kokią kunigaikštystę, nes kunigaikštis Jogaila po savo tėvo mirties tebebuvo visai jaunas." (Išvertė Rimantas Jasas)

Politiniai ir ekonominiai santykiai lėmė moterų – žmonų, dukterų, našlių padėtį. Turtinio aspekto svarba santuokos ir šeimos struktūroje vertė teisiniuose nuostatuose ypatingą dėmesį skirti paveldėjimo klausimams. Ypač nuodugniai teisiniai papročiai reguliavo ištekėjusios moters (bajorės ir miestietės) teises ir pareigas. Už įneštą į santuoką kraitį moteris iš vyro gaudavo dovį, kuriuo vyras disponuoti galėjo tik gavęs žmonos sutikimą. Vyrui mirus, dovis užtikrindavo moters turtinį savarankiškumą, todėl našlių statusas iš esmės buvo išskirtinis ir kai kuriais aspektais prilygo vyro statusui. Jei velionis sutuoktinis savo testamente ar kitame dokumente nebuvo numatęs kito asmens, moteris likdavo savo vaikų globėja ir valdydavo turtą. Ji rūpinosi vaikų auklėjimu ir, kaip bajorai vyrai, turėjo atlikti pareigas – iš savo valdų parengti nustatytą karių skaičių. Šaltiniuose galima stebėti įvairias moterų juridinio aktyvumo formas: dalyvavimą teismuose, ieškinių kėlimą, priesaikų davimą, liudijimą, laidavimą. Nors užduočių namų ūkyje buvo gausu, kai kurios galėjo skirti daugiau laiko lavinimuisi. XVI a. pradžioje Vilniaus vaivados Aleknos Sudimantaičio duktė Jadvyga pati rašo lotynišką laišką Vokiečių ordino pareigūnui, beje, jį patvirtina antspaudu su herbu, paveldėtu iš tėvo. Net jei šios moters aktyvumas paaiškinamas tuo, kad jos vyras yra maskvėnų nelaisvėje, tokie dalykiniai kontaktai liudija apie kilmingos moters statusą. Tiesa, vyrams dominuojant, kilmingųjų visuomenėje įvairiais

būdais siekta varžyti turtines moterų teises: imta riboti dukterų galimybes gauti nekilnojamo turto dalį, įsitvirtino nuostata atimti paveldėjimą iš merginos, ištekančios be tėvų ar giminaičių žinios, daugėjo teisminių bylų dėl tariamai netinkamai valdomo našlių turto. Vis dėlto sutinkama ir priešingų pavyzdžių, kai merginos ir našlės sėkmingai apgindavo savo teises laisvai ištekėti (tiesa, tam reikėjo, kad užtartų bent dalis giminaičių) ar disponuoti joms priklausančia žemės nuosavybe.

Tradiciškai svarbų vaidmenį santuokos vaidino ir politiniame gyvenime, formuojant giminių koalicijas, lemiant vieno ar kito asmens pareigybinę karjerą. Nors šaltiniai mums ir nepasako Vytauto didikų motinų vardų ir tik retais atvejais įvardija jų žmonas ir dukteris, keli žinomi faktai liudija su moterų pagalba kuriamų politinių ryšių svarbą. Sudimanto ir Jono Alšėniškio iškilimas aiškintinas ne tiek kunigaikštiška kilme, kiek svainine giminyste su Vytautu. Savo augančią galią Lietuvos didikai sutvirtindavo santuokomis su Gediminaičių kilmės kunigaikštytėmis, vengdami leistis į mezaliansinius ryšius su bajorų giminėmis.

Žvelgiant į individo padėtį bendruomenėje galima konstatuoti, kad XVI a. pradžioje šioje socialinio gyvenimo sferoje ryškėjo permainos. Liko svarbios įvairios bendruomeninio gyvenimo formos (giminė, brolija, sąjunga), o kai kurių iš jų reikšmė laikui bėgant netgi sustiprėjo, tačiau šių bendruomenių ir atskiro individo santykis buvo visai kitoks nei ankstesniais bendruomeninio gyvenimo dominavimo laikais. Savitą gyvenimo kelią pasirinkusiam individui vėrėsi daugiau galimybių rinktis. Šaltiniuose sutinkamos istorijos apie ištekėjusią prieš tėvų valią merginą ar savarankiškai į užsienį iškeliavusį pameistrį rodo individualizuotos savimonės tapsmo pradžią buitiniu lygmeniu. Stipriau individualizacijos tendencijos palietė elito atstovus. Žinoma, tai buvo pavieniai atvejai, nesukuriantys apibendrinto vaizdo, tačiau jie pamažu diegė naujus socialinio elgesio modelius. Plačiajai bajorų giminei pamažu prarandant įtaką, asmuo galėjo laisviau disponuoti savo turtu. Dvasinio ugdymo ir mokyklinio lavinimo pažanga kūrė privataus skaitymo, rašymo ir maldos kultūrą. XVI a. pradžioje atsiranda asmeninės bibliotekos, privati korespondencija ir asmeninių maldynų užsakymai. Mirties akivaizdoje žmogaus valia reiškėsi testamentais, individualiomis fundacijomis, meniniais užsakymais (antkapiai, epitafijos). O gyvenime visų pirma pastebima, kad individo vaidmuo politinėje veikloje ir valdžios struktūrose auga.

4. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdymo struktūra ir institucijos

4.1. Gediminaičių dinastija

XIV a. pabaigoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje jau buvo nusistovėjusi tvirta kunigaikščių iš Gediminaičių dinastijos valdžia. Ir nors konkurencinė kova dėl sosto vis dar vyko tarp vienos valdančios giminės narių. Didžiaisiais kunigaikščiais galėjo tapti tik tiesioginiai Gedimino palikuonys, kurie patys save laikė ir kitų buvo pripažįstami prigimtiniais valdovais (*domini naturales*), o valstybė vadinta valdovo tėvonija. Tiesa, šio tėvoninio statuso nereikėtų suprasti kaip visos „valstybės žemės" nuosavybės, nors toks požiūris ir yra paplitęs. Tėvoninis statusas reiškė išimtinę teisę į aukščiausią monarcho valdžią. Svarbus šios teisės požymis buvo tas, kad Gediminaičių dinastija XIV a. antrojoje pusėje sugebėjo rezervuoti kunigaikščio titulą savo atstovams. Be jų, XIV a. pab. – XV a. šį titulą turėjo tik kelios lietuviškos su Gediminaičiais vedybinius ryšius palaikančios giminės, taip pat tarnybiniai Rusios kunigaikščiai. Tačiau kunigaikštiška jų ir Gediminaičių padėtis labai skyrėsi. Šiuo atveju ypač svarbu atidžiai nagrinėti dokumentuose užfiksuotus titulus: XIV a. pabaigos – XV a. pradžios šaltiniuose tik Gediminaičių kunigaikštiškas titulas buvo susietas su konkrečia kunigaikštyste (*dux Starodubiensis* – Starodubo kunigaikštis, *hercoge czu Nogarten* – Naugarduko kunigaikštis), kiti turėjo pasitenkinti tik kilmę žyminčiu titulu (pvz., *herczog Sudemund von Wesisken* – kunigaikštis Sudimantas iš Eišiškių). XV a. pirmojoje pusėje atsirado Alšėnų, Giedraičių ir Svyrių kunigaikščiai, bet tai jau buvo įsitvirtinusių Gediminaičių sankcionuota titulinė imitacija, nereiškusi konkrečios teritorinės valdžios [88]. Kunigaikščių valdomos teritorijos Lietuvoje buvo įkuriamos tik didžiojo kunigaikščio ar valdančios dinastijos sprendimu. XIV a. antrojoje pusėje Gediminaičių dinastijos valdovai dinastiniais, administravimo ir kariniais sumetimais įsteigė nemažai dalinių kunigaikštysčių (Trakų, Kernavės, Naugarduko, Polocko, Pinsko, Starodubo, Černigovo ir kt.). Dalis jų rėmėsi ir pratęsė ankstesnę rusiškų kunigaikštysčių tradiciją, tačiau šis motyvas dominavo tik stambiausiuose dariniuose (Kijevo ir Voluinės kunigaikštystėse). Tik kai kurios iš jų (kaip vėliau pasirodė, neilgam) tapo paveldimomis kunigaikštystėmis. Algirdo ir Kęstučio laikais atskirą kunigaikštystę paprastai gaudavo kiekvienas pilnametystės sulaukęs didžiojo kunigaikščio sūnus. Kunigaikštysčių negavo tik Jogaila su Vytautu, ir greičiausiai būtent todėl, kad jie turėjo tapti

[88]
Alšėniškių Hipocentauras – kunigaikštiškos giminės ženklas. Mykolo Alšėniškio antspaudas prie 1422 m. Melno sutarties – vienas ankstyviausių šio herbo atvaizdų

Algirdo ir Kęstučio valdžios paveldėtojais. Dalis Gediminaičių išvyko valdyti prijungtų Rusios kunigaikštysčių (Kijevo, Vitebsko, Voluinės ir t. t.), taip prijungtose teritorijose buvo išsaugomas politinis siuzerenitetas ir sumažinamas valstybės dezintegracijos pavojus.

Mat plačiai išsikerojusioje dinastijoje dar nebuvo sukurta griežta, sklandų valdžios perėmimą užtikrinanti paveldėjimo sistema. Jau Gedimino laikais Vilniaus (karališkojo miesto) valdymas buvo aukščiausios valdžios ženklas, tačiau šią valdžią (senjorato) įgyvendinti buvo sudėtinga. Dalinių Gediminaičių kilmės kunigaikščių ryšys su monarchu reiškėsi visų pirma personaliniais pavaldumo santykiais ir nebuvo institucinio (vietininkystė/seniūnystė) pobūdžio. Šie kunigaikščiai pripažino aukščiausią giminaičio valdžią, tačiau savo valdose tvarkėsi savarankiškai, o įtakingiausieji dalyvavo priimant visai valstybei svarbius sprendimus. Didžiausia struktūrinė problema iškildavo po tokio dalinio kunigaikščio mirties, kai tiesiogiai valdžią paveldint grėsė tolesnis savarankiškumo augimas, o valdos nepripažinus tiesioginiam įpėdiniui galėjo kilti pastarojo maištas.

Tokios situacijos pavyzdžiu galėtų būti Jogailos ir Vytauto pusbrolių kunigaikščių Karijotaičių įsitvirtinimas Podolėje – turtingoje ir geopolitiškai svarbioje (čia ribojosi Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, Lenkija, Moldova, Vengrija) periferijoje. Galima kalbėti apie savotišką dinastiją dinastijoje, kurioje matyti akivaizdūs savarankiškos politikos bruožai. Apie 1366 m. pasiskelbę Lenkijos karaliaus Kazimiero, o 1377 m. – Vengrijos karaliaus Liudviko vasalais, šie kunigaikščiai pakeisdami senjorą ne tik atskyrė šį kraštą nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, bet ir ne mažiau nei centrines žemes valdžiusieji giminaičiai nuosekliai rūpinosi išplėsti savo dinastinę valdžią. Tam jie taikė diarchinį brolių valdžios paskirstymą

(įvairiu metu aktyviai veikė net šeši broliai), savo seserį Anastaziją buvo išleidę už Moldovos vaivados, turbūt Lenkijos karaliaus pavyzdžiu buvo įsteigę dvaro pareigybes ir kanceliariją (žinoma daugiau kaip dešimt jų dokumentų, taip pat kelių raštininkų vardai), bandė įkurti katalikišką vyskupiją Podolės Kamenece. Per keturis dešimtmečius Karijotaičiai Podolėje tapo tikrais krašto šeimininkais, kurie sugebėjo apie save sutelkti vietos diduomenę ir jau buvo pradėję pertvarkyti kraštą. Šią jų veiklą užbaigė 1394 m. Vytauto ir Jogailos surengtas žygis, kuris panaikino Karijotaičių valdymą Podolėje. Tiesa, vyresnieji broliai, su kurių vardu siejamas Karijotaičių suklestėjimas (Jurgis, Aleksandras, Konstantinas, Borisas), jau buvo mirę, tuo metu valdę broliai Teodoras ir Vasilijus buvo priversti pasitraukti į Vengriją.

XIV a. Gediminaičių dinastija buvo plačiai išsikerojusi, vien Algirdas turėjo dvylika pilnametystės sulaukusių sūnų. Reikėjo rasti būdą juos aprūpinti nesukeliant grėsmės monarcho valdžiai. Tai buvo daroma iš anksto numatant būsimą paveldėtoją ir jam sudarant palankias sąlygas valdžiai perimti. Taip kaskart valdančioje giminėje išaugdavo nauja dinastinė šaka. Gediminaičių vardas tuo metu jau buvo vartojamas, tačiau tikrąją kunigaikščių giminės savimonę rodo jų patroniminiai vardai: Algirdaitis, Kęstutaitis, Kaributaitis, Karijotaitis. Todėl Gediminaičių giminę reikėtų įsivaizduoti kaip nevienodai artimais ryšiais susietą asmenų grupę, kuri toli gražu ne visuomet veikė kaip solidarus politinis organizmas. Panaši situacija monarchijų centralizacijos proceso išvakarėse buvo ir daugelyje Europos valstybių. Lenkiją suvieniję Vladislovas Lokietka ir Kazimieras Didysis ir toliau turėjo toleruoti savo artimųjų iš Piastų giminės savarankišką valdymą (ypač ryškų Mazovijoje). Pagrindinė užduotis, žvelgiant iš valdovų pozicijos, buvo subalansuoti dinastijos ir valstybės interesus. O lemtingas posūkis įvyko tuomet, kai dinastiją imta suvokti ne kaip vienos kartos giminaičių būrį, bet kaip genealoginiu principu vienas kitą keičiančių valdovų eilę.

Gediminaičiai šiuos reikšmingus pokyčius patyrė XV amžiuje. Jau XIV ir XV amžių sandūroje jos atstovai vienas po kito, kaip savarankiški politiniai subjektai, prisiekė vasalinę ištikimybę Lenkijos karaliumi tapusiam Jogailai. Iš vėlesnių laikų panašių dokumentų neturime. Didžiojo ir kitų kunigaikščių vasalinius santykius keitė tarnybos valdovui principas. Jogailai ir Vytautui pavyko įdiegti nuostatą, kad teritorinėje tarptautiniu mastu pripažintoje šalyje negali būti suvereno valdžią ribojančių kunigaikštiškos valdžios darinių. Suvereno išskirtinumas pabrėžiamas ir valdžios ženklais: Jogailos ir Vytauto herbuose Gediminaičių dinastinis

Vytis papildomas dvigubo kryžiaus (Jogaila) ir stulpų (Vytautas) motyvais raitelio skyde. Europinio pavyzdžio vasaliniai santykiai buvo tik pirmas žingsnis pereinant prie naujos Gediminaičių padėties valstybėje. Vytauto laikais prasidėjo atskirų kunigaikštysčių naikinimo arba skaidymo procesas, kurį tęsė ir jo įpėdiniai didžiojo kunigaikščio soste. Šio proceso rezultatas – 1471 m. pakeistas paskutinės ir tradiciškai stipriausios Kijevo kunigaikštystės statusas (jos vietoje įsteigta Kijevo vaivadija). Tiesa, rytiniuose valstybės pakraščiuose dar liko kelios kunigaikštystės, dauguma jų buvo suteiktos iš Maskvos atvykusiems kunigaikščiams, tačiau beveik visos jos prarastos per XV a. pabaigos ir XVI a. pradžios karus su Maskva. Tokia raida stipriai paveikė kunigaikščių iš Gedimino giminės pasaulėžiūrą. Kaip ir kiti didikai, jie ėmė vadintis paveldimais vardais, sudarytais pagal pirmojo naujos šakos atstovo vardą (Olelkaičiai, Sanguškos) arba sukonstruotais iš pagrindinės valdos pavadinimo (Bielskiai, Čartoriskiai, Kobrinskiai, Zaslavskiai). Dalis jų toliau puoselėjo savarankiško viešpatavimo idėją ir valdė, nors ir nedideles, vis dėlto pakankamai konsoliduotas teritorijas. Iš esmės jų statusas prilygo įtakingiausių didikų padėčiai. Didžiaisiais kunigaikščiais jie tapti negalėjo, nors kai kurie iš jų galbūt manė ir kitaip. Ankstesniąją jų tėvų valdžią priminė tik išsaugotas kunigaikščio titulas. Vieninteliais teisėtais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldėtojais buvo laikomi tik valdovo šeimoje gimę sūnūs.

4.2. Jogailaičiai

Tokia šeima XV a. tapo Lenkijos karaliaus ir aukščiausiojo Lietuvos kunigaikščio Jogailos palikuonys – Jogailaičiai. XV a. trečiajame dešimtmetyje susilaukęs sūnų, Jogaila visą savo energiją nukreipė dinastinei valdžios atramai sukurti. Jis aiškiai suvokė, kad šios dinastijos šaknys glūdi Lietuvoje, todėl pasitaikius progai nuolat pabrėždavo esąs vienintelis teisėtas savo tėvo Algirdo įpėdinis. Šią valdžios sampratą gerai rodo Ordino didžiajam magistrui skirtas 1431 m. Jogailos laiškas, kuriame tvirtino, kad visi jo laikų Lietuvos valdovai (tarp jų ir Vytautas) valdė jo pavedimu. Dėkingai susiklostė ir genealoginės aplinkybės. Su Žygimantu ir jo sūnumi Mykolu išmirus Kęstutaičių šakai, o Švitrigailai nepalikus tiesioginių įpėdinių, Jogailos sūnūs ir anūkai galėjo įtvirtinti naujos – Jogailaičių dinastinės atšakos valdžią. Lemiamas buvo ilgas, net 52 metus trukęs, Jogailos jaunesniojo sūnaus Kazimiero valdymas, po jo mirties 1492 m. bene pirmąkart Lietuvos istorijoje perduodant didžiojo kunigaikščio valdžią nekilo jokių vidaus konfliktų [89]. Dinastijos įsitvirtinimą ir dinastinės savimonės

[89] *Jogailaičių genealogija Liudviko Jodoko Decijaus Jogailaičių istorijoje atskleidžia šios dinastijos savimonę*

pokyčius liudija Jogailos sūnų ir anūkų Lenkijoje šalia erelio simbolio herbe vartotas iš tėvo paveldėtas dvigubo kryžiaus simbolis, taip pat XV ir XVI amžių sandūroje atsiradęs paveldimas Jogailaičių dinastinis vardas. Tai, kad jis sietas su Jogailos vardu, aiškiai rodo karališkos valdžios prioritetą dinastijos savimonėje. Nors gediminaitiškos dinastijos šaknys nebuvo užmirštos, nuo šiol karališkoje šeimoje gimę asmenys buvo laikomi *de Jagellonum familia*.

Jogailaičių valdžia Lenkijoje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje rėmėsi skirtingomis prielaidomis. Lenkijoje jie buvo seime renkami valdovai, savo priešrinkiminiais pažadais turėję užsitikrinti rinkėjų paramą. O Lietuvoje jie tęsė tėvoninę Gediminaičių valdžios paveldėjimo tradiciją. Tiesa, ir čia gyvavo savitas paveldėjimo ir išrinkimo derinys: naujas valdovas turėjo sulaukti diduomenės atstovų pritarimo ir didžiojo kunigaikščio regalijų perėmimas traktuotinas kaip tam tikro valdančios giminės ir didikų sutarimo rezultatas. Išrinkimo Lenkijos karaliumi išvakarėse 1501 m. pagal Melniko unijos dokumentus Aleksandras Jogailaitis kuriam laikui atsisakė tėvoninių teisių į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ir sutiko su bendrais Lenkijos ir Lietuvos valdovo rinkimais, tačiau kiti dinastijos

nariai (visų pirma jo brolis Čekijos ir Vengrijos karalius Vladislovas) šio sprendimo nepripažino, o netrukus ir pats Aleksandras pasiekė, kad nauja tvarka neįsigaliotų. Šią Melniko unijos nuostatą veikiausiai lėmė tai, kad išrinkimas karaliumi po brolio Jono Alberto mirties 1501 m. nebuvo toks savaime suprantamas, kaip tai neretai vaizduojama istoriografijoje. Aleksandro valdymas Lietuvoje, žinoma, buvo tam tikras pranašumas, tačiau tai dar negarantavo Lenkijos sosto. Vladislovo ir Aleksandro laiškai broliui Lenkijos arkivyskupui ir kardinolui Frydrichui ir Krokuvos miesto tarėjams leidžia įsivaizduoti užkulisių kovas dėl sosto. Visų pirma dinastinėmis kategorijomis mąstantis Vladislovas iš Vengrijos primygtinai siūlė jauniausio brolio Žygimanto kandidatūrą. O Aleksandras rėmėsi kažkokiais neformaliais, priesaika sutvirtintais Lenkijos ir Lietuvos didikų sutarimais, pagal kuriuos buvo įsipareigota Lenkijos karaliui mirus nauju valdovu rinkti didįjį kunigaikštį ir atvirkščiai – mirus didžiajam kunigaikščiui sostą perduoti karaliui. Tai buvo visiškai nauja nuostata, kadangi nuo 1413 m. Horodlės unijos tebuvo reikalaujama tik bendrai pasitarus rinkti valdovą, atskirai net nenusakant, iš kurios dinastijos. Platesnį Aleksandro ir jo aplinkos sumanytų pokyčių kontekstą liudija ir tuo metu parengtas Horodlės dokumento – transumpto – projektas, kuriame atsirado papildymas: nauju Lenkijos karaliumi ar Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu turi būti išrinktas tik karališkos giminės (*ex regali domo/stirpe*) narys. Lenkų ponams pasipriešinus, transumptas nebuvo oficialiai paskelbtas, tačiau jis aiškiai byloja apie siekius karaliaus išrinkimą apriboti bent jau dinastija. Šių siekių tęsinys ir buvo tie Aleksandro laiške minėti neformalūs sutarimai, kurie padėjo jam išvengti didesnių komplikacijų perimant Lenkijos karaliaus sostą. Dinastinių teisių atsisakymas, matyt, buvo papildomas lenkų ponų reikalavimas, kuriam atstovauti ir jį ginti Aleksandras vėliau nesijautė esąs įpareigotas.

Ši istorija parodo, kaip atskiri dinastai naudojosi savo tėvonine padėtimi Lietuvoje, siekdami sušvelninti karaliaus rinkimų principo taikymą Lenkijoje. Dinastijos politinėje doktrinoje buvo netgi suformuluota idėja, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė yra visų brolių (Kazimiero sūnų, tuo metu jų buvo keturi) bendra tėvonija. Lietuvos valdantysis elitas tokią sampratą pripažino, tačiau 1495 m. įvykiai parodė, kad dinastija ir didikai ją traktuoti galėjo skirtingai. Tais metais Jogailaičių šeimoje buvo nuspręsta jauniausiajam šeimos nariui Žygimantui išskirti tėvoninę dalį, kuri turėjo driektis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, – Kijevo žemę. Pasirinkimas atrodė visai logiškas: Kijevas tradiciškai buvo kunigaikštiškos valdžios centras, kunigaikštystės statuso panaikinimo

1471 m. dar nespėta pamiršti. Tačiau Lietuvos didųjų menė sėkmingai pasipriešino šiems planams skaldyti jau ganėtinai konsoliduotą valstybę. Tuometinis didysis kunigaikštis Aleksandras nesiėmė jokių žingsnių brolio naudai ir tai liudytų, kad jam, kaip suvereniam valdovui, taip pat nebuvo priimtina savo valdžios erdvėje kurti naujas teritorijas. Tačiau kai reikėdavo užtikrinti didžiojo kunigaikščio valdžios perdavimą giminės nariui – visų Jogailaičių veiksmai tapdavo tvirti ir nuoseklūs.

Po Aleksandro mirties 1506 m. didžiuoju kunigaikščiu tapo jo brolis Žygimantas, kaip vienintelis ir teisėtas šalies paveldėtojas. Išskirtinę dinastijos padėtį Lietuvoje ir toliau siekta išnaudoti visos Lenkijos ir Lietuvos unijos mastu. 1520 m. gimęs Žygimanto Senojo sūnus Žygimantas Augustas jau po dvejų metų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimo buvo paskelbtas sosto įpėdiniu. Toks būsimo valdovo nominavimas esant gyvam tėvui keitė politinę sistemą ir stiprino monarcho ir jo dvaro prerogatyvas. Neveltui Lenkijoje ši idėja nuo pat pradžių sulaukė griežtos kritikos. Tačiau karališkasis dvaras vykusiai pasinaudojo Jogailaičių valdžia Didžiojoje Kunigaikštystėje ir iš čia kylančia galimybe kurti naują precedentą: naujo valdovo iškėlimas esant gyvam senajam (*vivente rege*) buvo pirmas žingsnis įtvirtinant paveldimos monarchijos principą. Iš pradžių 1529 m. Lietuvoje Žygimantas Augustas buvo pakeltas didžiuoju kunigaikščiu, o po metų Lenkijoje vainikuotas karaliumi. Su Žygimantu Augustu užgesusi dinastija nespėjo pasinaudoti šia situacija, tačiau iki pat pabaigos Jogailaičiai Lietuvoje išliko nekvestionuojamais krašto valdovais.

Jogailaičiams įsitvirtinti padėjo ir apgalvota vedybų politika. Jau Gediminas ir jo sūnūs plačiai vykdė tarptautinius vedybinius projektus, kurie leido sumažinti politinės krašto izoliacijos keliamas problemas. Pradedant Jogailos sūnumis, visi dinastijos nariai vedė ar planavo vedybas su karališko ar kunigaikštiško kraujo princesėmis. Vienintelė išimtis buvo pirmoji Žygimanto Senojo santuoka (1512) su Barbora iš Vengrijos didikų Zapojajų (Zápolyai) giminės, veikiausiai padiktuota dinastijos interesų ir asmeninių Žygimanto ryšių Vengrijoje. Prestižiškiausios buvo santuokos su imperatoriškos Habsburgų giminės atstovėmis. Pirmasis Habsburgaitę Elžbietą vedė Kazimieras Jogailaitis. Vėliau šią tradiciją pratęs Žygimantas Augustas. Dėl dinastinių vedybų Jogailaičių kraujas netrukus tekėjo visų pagrindinių Europos karališkų giminių atstovų gyslomis.

Iš Lietuvos kilę Jogailaičiai jau XV a. buvo tikra europinė dinastija. Amžiaus pabaigoje jos atstovai, Kazimiero sūnūs, sėdėjo Čekijos, Vengrijos, Lenkijos ir Lietuvos sostuose. Karalių brolis Frydrichas tapo Lenkijos bažnyčios galva, Gniezno arkivyskupu ir antruoju Lenkijos kardinolu.

Dalis istorikų skeptiškai vertina tokią plačią Jogailaičių valdžią manydami, kad „imperinė politika" neleido jiems susikoncentruoti į Lenkijos ir Lietuvos problemas. Tačiau Jogailaičių veiksmų negalima vertinti tokiomis kategorijomis jau vien dėl to, kad visose karalystėse jie valdė kaip suverenių kraštų valdovai ir nebandė kurti karalysčių ribas įveikiančios politinės struktūros. Tokios politikos laikėsi ir tie Jogailaičiai, kuriems buvo lemta tapti Lietuvos didžiaisiais kunigaikščiais.

4.3. Didysis kunigaikštis

Nors istoriografijoje visi Lietuvos valdovai (išskyrus karalių Mindaugą) tradiciškai vadinami didžiaisiais kunigaikščiais, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio* titulas (lot. *magnus dux*, rus. *великии князь*, vok. *grosfurste*) galutinai įsitvirtino tik valdant Vytautui, XV a. pradžioje. Iki tol Lietuvos valdovai savo pačių dokumentuose ir svetimšalių tekstuose buvo vadinami karaliais, kunigaikščiais, hercogais. To meto lietuvių kalboje greičiausiai tebevartotas dar I tūkstantmečio pabaigoje iš germanų kalbų perimtas žodis *kunigas*, kurį laikui bėgant pakeitė kilmės veiksnių pabrėžiantis *kunigaikštis*.

Ši titulatūros įvairovė iki XIV ir XV amžių sandūros reformų rodo tuometį didžiojo kunigaikščio valdžios pobūdį. Centralizuotos organizacijos neturinčioje šalyje monarcho asmuo buvo lemiamas valstybę integruojantis veiksnys. Ilgą laiką ši monarcho valdžia instituciškai nebuvo įtvirtinta, o valstybė funkcionavo kaip tarpasmeniniais ryšiais kuriamas politinis darinys. Kitaip tariant, transpersonalinė valdovo samprata neegzistavo, o didysis kunigaikštis buvo ne tiek *Lietuvos*, kiek *lietuvių*, vėliau dar *rusų*, *žemaičių* valdovas. Šis valdovo ir jo pavaldinių ryšys galiojo tik viešpataujant konkrečiam valdovui ir per tarpuvaldį turėjo būti sukuriamas iš naujo. Su tokia valdžios samprata susijusios ir to meto valdymo praktikos. Visų pirma tai buvo valdymas keliaujant. Nuolatinių valdovų kelionių maršrutus diktavo politinis poreikis savo apsilankymu pabrėžti kunigaikštišką valdžią ir ekonominė būtinybė aprūpinti palydą. Didžiojo kunigaikščio kelionių trajektorijos (itinerarijus) leidžia atpažinti jo valdžios branduolį, kuris apėmė rytinę vadinamosios tikrosios Lietuvos (*Lithuania propria*) dalį. Be šio tiesiogiai valdomo didžiojo kunigaikščio domeno, egzistavo lietuvių diduomenės valdžios sritys ir kitų valdančios giminės narių valdos.

Institucinis didžiojo kunigaikščio valdžios stiprėjimas buvo susijęs su administracinės sistemos diegimu, ypač suaktyvėjusiu Vytauto laikais. Vytautui valdant, formavosi europinis didžiojo kunigaikščio dvaras, iš

kurio vėliau išaugo centrinės valstybės pareigybės. Tuo pat metu visose viešojo gyvenimo srityse plito rašytinė dokumentacija, kuri leido valdovo žodžius skleisti nauja komunikacijos forma. Galiausiai su krikščionybe atėjo ir institucinė valdovo – kaip Dievo atstovo šalyje – samprata, „iš Dievo malonės" (*Dei gratia*, *Божью милостью*) valdančio krikščioniškojo valdovo idėja. Greičiausiai tada susiklostė ir didžiojo kunigaikščio inauguracijos (pakėlimo) ceremonialas, pabrėžiantis valdovo teises ir užduotis. Šis pakėlimas vykdavo pagrindinėje krašto bažnyčioje – Vilniaus katedroje, šventadienį, viešai paskelbiant pakėlimo aktą, vyskupas ir maršalas uždėdavo (įteikdavo) valdovo insignijas – kunigaikščio kepurę ir kalaviją.

Valdovo asmens ar jo valdžios ženklo (antspaudo, dokumento ar pinigų falsifikavimas) įžeidimas laikytas didžiausiu nusikaltimu, už kurį buvo griežčiausiai baudžiama. Nusikaltimo valdovo asmeniui (jo didenybės įžeidimo) principas (*crimen laesae majestatis*) aiškiai suformuluotas 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegijoje, jis numatė šiaip jau nebetaikytą giminaičių atsakomybę. Didysis kunigaikštis sprendė pavaldinių bylas ir galėjo vienašališkai priimti teisminį nutarimą. Jis buvo vienintelis teisės šaltinis ir kariuomenės vadas. Kita vertus, šis idealus valdovo ir valstybės tapatinimas nereiškė, kad valdovas gali neatsižvelgti į viešojo gyvenimo normas ir papročius. Mat viena svarbiausių monarcho užduočių, be taikos užtikrinimo, buvo vykdyti teisingumą, kurio kita pusė buvo pavaldinių teisė priešintis jų laisves pažeidusiam valdovui. Įstatymiškai ši nuostata buvo užfiksuota 1492 m. Aleksandro privilegijoje, kurioje valdovas įsipareigojo būti pakantus didikų nuotaikoms.

1447 m. Kazimierui Jogailaičiui tapus ir Lenkijos karaliumi prasidėjo ilgas Lenkijos ir Lietuvos personalinės unijos laikotarpis, trumpam nutrūkęs tik 1492–1501 m., Aleksandro laikais [90]. Ši aplinkybė keitė nusistovėjusius valdovo ir diduomenės santykius. Nors visi Jogailaičiai reguliariai lankydavosi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, vis dėlto dažnai nesant pagrindinio politinės ir socialinės struktūros nario triko krašto gyvenimas ir menko jo suverenumas. Todėl bajoriškoje lietuvių visuomenėje kartais atgydavo idėja į didžiuosius kunigaikščius kviesti kitus valdančios šeimos narius. Didysis kunigaikštis ir toliau buvo suvokiamas kaip vienintelis teisės ir teisingumo skelbėjas, jis skirdavo pareigūnus, šaukdavo tarybą ir seimus, skelbdavo įstatymus. Jo asmeninis dalyvavimas sankcionuodavo politines akcijas, o jo vardu veikiantys Ponų tarybos atstovai buvo vadinami „valdovo kūno nariais". Tačiau nauja krikščioniškojo valdovo samprata ir krikščioniška priesaika taip pat susaistė jį laikytis savo ir pirmtakų vardu skelbtų įstatymų. Viešąją gerovę pažeidusiam valdovui

[90]
Nuo Kazimiero Jogailaičio laikų Lietuvos didysis kunigaikštis tapdavo ir Lenkijos karaliumi. Karaliaus intronizacija Erazmo Cioleko 1510 m. pontifikale.

grėsė Dievo bausmė, taip atsitikę Aleksandrui Jogailaičiui, kurio paralyžių Lietuvos ponų aplinkoje sukurta Bychovco kronika vertino kaip pelnytą Dievo atpildą už tariamai neteisingus sprendimus:

> „O paskui Vilniaus vyskupas Taboras tarė karaliui: Maloningiausiasis karaliau! Nekaltai buvo mus prislėgusi Tavo valdovo rūstybė, kažkieno sukurstyta, nes prieš Tave, savo valdovą, mes nesukilome, o gynėme savo teises ir privilegijas, stengdamiesi jas išsaugoti. Ir todėl, Maloningiausiasis mūsų valdove, aš, kaip šios valstybės ir Tamstos ganytojas, privalau sergėti, atitraukti Tave, mūsų valdovą, idant Tu, mūsų valdove, gerbtumei mūsų teises ir Tavo duotas privilegijas. O jeigu kas nors užsimanytų jas pažeisti, tokiam, Dieve, kiekvienam atkeršyk. Ir vos tik vyskupas ištarė tuos žodžius, karalių ištiko paralyžius.“ (*Lietuvos metraštis*, 1971)

Valdovas ir jo valdžios simboliai turėjo būti matomi visoje valstybėje, tačiau konkretus jo veikimo laukas buvo dvaras.

4.4. Didžiojo kunigaikščio dvaras ir valdymo reformų projekto genezė

Didžiojo kunigaikščio dvaro struktūra Lietuvoje formavosi nuo pat valstybingumo pradžios, tačiau Vytauto laikais atsirado kokybiškai naujas institucinis didžiojo kunigaikščio dvaras. Po 1392 m. Astravos sutarties Vytautas savo valdžią Lietuvoje pradėjo sistemingai plėtoti. Viena svarbiausių jo politikos priemonių buvo kurti naują valdymo struktūrą. Tai, kad didžiojo kunigaikščio dvaras reformų projekte buvo reikšmingiausias, liudija Vytauto veiksmų chronologija. 1395 m., t. y. tais pačiais metais, kai Vytautas pirmąkart savo dokumento intituliacijoje pasivadino Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, sutinkama dvaro maršalo (maršalkos) pareigybė. Istoriografijoje nesutariama, iš kur Vytautas sėmėsi pavyzdžių savo reformoms. Didžioji tyrinėtojų dalis pavyzdiniu laiko Lenkijos karaliaus dvarą, tačiau netrūksta nuorodų ir į Vokiečių ordiną ar Čekiją ir Vengriją. Antai Podolę valdę Gediminaičių kilmės kunigaikščiai broliai Karijotaičiai 1377–1394 m. buvo Vengrijos karaliaus Liudviko vasalais ir veikiami pastarojo dvaro pradėjo kurti savąją valdymo organizaciją. Vienareikšmiškai atsakyti, kas darė įtaką, nėra įmanoma; atskirais viešpatavimo periodais Vytautas savo politiką derino vis su kitais partneriais, lygiai taip pat įvairios įtakos reiškėsi ir jo reformose. Pirmaisiais valdymo metais Kęstutaitis neabejotinai daugiausia buvo veikiamas Ordino, kurio teritorijoje buvo praleidęs daugiau kaip penkerius metus. Galimas dalykas, kad Ordino pilyse Vytautas jau turėjo tam tikrą dvaro pareigūnų personalą. Turbūt neatsitiktinai pirmoji pareigybė didžiojo kunigaikščio dvare buvo maršalo, juk Ordino maršalas tais laikais šalyje buvo faktiškai antrasis žmogus po magistro (šalia didžiojo komtūro), be to, iš savo rezidencijos Karaliaučiuje jis rūpinosi santykiais su Lietuva. Kita vertus, jeigu žvelgsime į maršalo funkcijas Vytauto dvare, tai jos greičiau atitinka klasikinę europinę dvaro sampratą, XIV a. iš Vokietijos paplitusią ir Čekijoje, ir Lenkijoje, nei karines maršalo priedermes, įprastas Ordino valstybėje. Be to, toliau organizuojant dvarą Ordino įtakos beveik nepastebime.

Vakarų Europoje brandžiaisiais Viduriniais amžiais (X–XII a.) susiformavo dvaro pareigybių sistema, kurios ištakos siekia dar frankų valdovų, ypač Karolio Didžiojo (VII ir VIII amžių sandūra), laikus. Dvaro pareigybės kilo iš valdovų namų ūkio organizacijos (tiesa, nemažą vaidmenį vaidino ir romėniška įtaka), o svarbiausias socialinis lūžis įvyko, kai šios tarnybos virto titulinėmis ir buvo patikėtos nebe namų tarnams, bet diduomenės atstovams. Karolio Didžiojo ir jo įpėdinių dvaras su dvaro pareigūnų organizacija ir dvaro koplyčia tapo pavyzdžiu vėlesnių Eu-

ropos karalių ir kunigaikščių dvarams. XI–XII a., iš pradžių Šventojoje Romos imperijoje ir vokiečių kunigaikštystėse, o netrukus ir kai kuriose kitose Europos valstybėse, įsitvirtino keturių pagrindinių dvaro pareigybių modelis: *camerarius* (kamarininkas/iždininkas), *dapifer* (stalininkas), *pincerna* (taurininkas) ir *marescalcus, marschalcus* (maršalas). Be jų, buvo ir nemažai iš dalies jiems pavaldžių žemesnio rango tarnybinių žmonių. XIII a. keturių pareigybių sąrašą papildė virtuvininkas (*magister coquinae*) ir dvaro (didysis) magistras/hofmeisteris (*magister curiae*), kuris tapo vyriausiuoju dvaro pareigūnu. Visos šios pareigybės jau buvo titulinės, kai kur jos tapo net paveldimos, o kasdienes funkcijas dvare vykdė žemesnės kilmės tarnybiniai žmonės. Svarbu pažymėti, kad tokia pagrindinių dvaro pareigybių organizacinė struktūra su nežymiais lokaliniais ypatumais buvo visoje krikščioniškoje Europoje, kaip suverenaus valdovo dvaro skiriamasis bruožas.

Tokia dvaro pareigybių organizacija Vokietijos kunigaikščių dvaruose, taip pat Vidurio Rytų Europos valdovų dvaruose (Vengrijoje, Čekijoje, Lenkijoje) buvo XIV ir XV amžių sandūroje, kai Vytautas pradėjo formuoti savo dvaro struktūrą. Kaip jau minėta, visų pirma Vytauto dvare apie 1395 m. atsirado dvaro maršalo pareigybė. Pirmuoju maršalu tapo didikas Stanislovas Čupurna. Maršalas vadovavo dvarui, organizavo keliones, rūpinosi transportu (šioje veikloje tebegirdime ankstesnį maršalo-arklidininko reikšmės aidą), pasiuntinių priėmimu, iš dalies ceremonialo laikymusi. Veikiausiai ši plati maršalo kompetencija lėmė, kad po kurio laiko dvare maršalų atsirado daugiau, jų priešakyje stovėjo didysis (žemės) maršalas.

Privaloma europinio dvaro struktūros dalis buvo dvaro koplyčia, kuria rūpinosi valdovo kapelionai. Deja, žinome tik mažąją dalį didžiųjų kunigaikščių kapelionų, kurių visuomet būdavo keletas, vardų. Vieni lydėdavo didįjį kunigaikštį ir jo šeimos narius per jų keliones ir karinius žygius (šaltiniuose ne kartą minimas nešiojamasis altorius), kiti turbūt aptarnaudavo vietoje likusius dvaro gyventojus ir atlikdavo kasdienes maldas už valdovą ir jo giminaičius. Valdovo kapeliono pareigos galėjo atverti kelius tolesnei dvasininko karjerai, kaip tai atsitiko Podolės Kameneco vyskupu tapusiam Vytauto kapelionui Pauliui iš Bojančicų.

Pagrindinių dvaro pareigybių įvedimas buvo Vytauto suverenumo deklaracija, vienas iš jo kunigaikštiškos valdžios atributų. XIV a. viduryje parašytame ir Europoje paplitusiame Konrado Megenbergiečio veikale pažymima, kad karalius ir kunigaikščius iš kitų išskiria išplėtota dvaro organizacija. Tokia pat savimonė neabejotinai gyvavo tiek Vytauto, tiek ir vėlesniais laikais. Sukūręs europiniams dvarams įprastą organizacinę

[91] *Naujoji Vytauto rezidencija – apie 1408 m. pastatyta Trakų Salos pilis*

tvarką, Vytautas išreiškė savo pretenzijas priklausyti savarankiškų Europos karalių ir kunigaikščių šeimai.

Didžiojo kunigaikščio dvaro gyventojus galima suskirstyti į kelias grupes: giminaičius ir draugus, dvaro pareigūnus, dvarionis ir tarnus, taip pat svečius. Dvaro struktūra išsirutuliojo iš kunigaikščio namų ūkio, kurio svarbiausias elementas buvo pono ir jo šeimynos ryšys. Visi dvariškiai buvo valdovo pavaldiniais, tačiau jų negalime laikyti vientisa socialine grupe, kadangi egzistavo akivaizdūs dvariškių rango skirtumai. Dvaro gyventojų grupei priklausė tokie skirtingi asmenys kaip dvarionys ir karo tarnai (tarp jų Vytauto dvare netruko ir užsieniečių riterių), dvaro pareigūnai, dvaro kapelionai, raštinės darbuotojai ir paprasčiausias funkcijas atliekantis personalas. Pagrindinė dvaro gyventojų grupė buvo dvarionys (lot. *curienses*, *familiares*, *aulici*, vok. *hoffgesinde, diener*, rus. *дворянин*). Šiai dvarionių grupei priklausė lietuvių ir kaimyninių kraštų diduomenės sūnūs, atsiųsti į Vytauto dvarą lavintis ir, kas galbūt dar svarbiau, įgyti valdovo palankumo.

Dvarionio sampratos atsiradimas šalia pareigybių sistemos yra dar vienas dvaro institucionalizacijos bruožas. Šaltiniuose yra tiesioginių duo-

menų apie svetimšalių priėmimo į šią tarnybą tvarką, kaip ir visur kitur, svarbiausią vaidmenį čia vaidino rekomendaciniai kitų valdovų raštai. Svetimšalių dvarionių tarnyba paprastai nebūdavo ilgalaikė, tačiau kai kuriems iš jų pavykdavo dvare įgyti ganėtinai aukštą padėtį. Dvarionys sudarė artimiausią didžiojo kunigaikščio palydą, kuri šalia valdovo būdavo ir per politines derybas. Jie atlikdavo karinę tarnybą (dvaro vėliava), vykdė administracines ir diplomatines užduotis, tačiau svarbiausia – jų buvimas liudijo dvaro organizacijos pilnatvę.

Atsiradus rezidenciniam valdymui (Vytauto laikais pagrindinės pilys buvo arba pastatytos naujos, arba perstatytos), buvo galima apgyvendinti daugiau dvariškių, tai reiškė kiekybiškai gerokai išaugusį dvarą [91]. Deja, Vytauto dvaro dydį, neturint tokiam skaičiavimui pamatinių šaltinių (dvaro iždo knygų), sunku tiksliai apibrėžti. Greičiausiai jis prilygo Jogailos ir kitų kaimyninių kraštų valdovų dvarams, kuriuose gyveno po kelis šimtus žmonių. Be abejo, šie skaičiai sąlygiški. Nėra aišku, kaip dvariškiai buvo pasiskirstę po pagrindines rezidencijas, kokia jų dalis lydėdavo kunigaikštį nuolatinėse kelionėse po kraštą. Kai kuriose kelionėse palyda būdavo gerokai mažesnė, o per įvairias iškilmes, susitikimus ar bajorų suvažiavimus dvaras (taip pat ir keliaujantis) galėdavo gerokai padidėti. Tyrinėtojų nuomone, europiniai dvarai kiekybiškai ypač išaugo XV a. antrojoje pusėje, kai galutinai įsitvirtino rezidencinis valdymas. Tai patvirtina ir Lenkijos bei Lietuvos istorinių šaltinių medžiaga.

Tačiau valdymo struktūros požiūriu už kiekybiškai išplėstą dvarą svarbesnė buvo simbolinė rezidencinio valdymo reikšmė – tai valdovo prestižo demonstracija: iškilmingas, griežtai reglamentuotas garbingų svečių priėmimas, jų garbei rengiamos puotos, pakėlimo į riterius ceremonija, šventiški ir egzotiški objektai bei žmonės (muzikantų kapela, juokdariai, neūžaugos, žvėrynas). Visas šis spalvingumas ir iškilmingumas iš dalies rodo paties valdovo asmeninius pomėgius, tačiau kur kas labiau atspindi jo pastangas atitikti suverenaus kunigaikščio dvaro reikalavimus ir ryškiai išsiskirti politiniame krašto peizaže. Vytauto dvare užsienio kilmingieji atpažindavo sau įprastas organizacines ir elgsenos struktūras, o vietos bajorai išvysdavo valdovo galios ženklus.

Sukūrus institucinį dvarą susidarė sąlygos dvejopai integracijai. Viena vertus, perimtos tos pačios socialinės, valdymo ir reprezentacinės struktūros Vytauto dvarą pavertė suverenaus valdovo institucija ir leido įsilieti į Europos monarchų komunikacijos erdvę. Kita vertus, vietos kilmingųjų įtraukimas į dvaro organizaciją pozityviai atsiliepė tarnybos valdovo dvare prestižui ir reikšmingai prisidėjo prie vidinės politinio krašto elito

[92]
Didžiojo kunigaikščio Aleksandro dvaro iždo (sąskaitų) knygos fragmentas

integracijos. Didžiojo kunigaikščio dvaras subūrė įvairias ir neretai konfliktuojančias krašto diduomenės grupes, ugdė bendro intereso ar gerovės (*res publica*) supratimą ir skleidė tas pačias vertybes bei madas. Būtent šia (o ne tariama naujų žmonių ar giminių iškėlimo) prasme bajoriška Vytauto aplinka buvo svarbi erdvė „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų tautos" tapsmui ir europinio gyvenimo būdo sklaidai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenėje. O žvelgiant iš didžiojo kunigaikščio perspektyvos, galima pasakyti, kad sugebėjęs savo dvare sutelkti valdančiojo elito atstovus ir iš kaimyninių kraštų perėmęs struktūrines dvaro formas Vytautas įgijo instrumentą, kuris didžiojo kunigaikščio valdžią padėjo įtvirtinti šalies viduje ir skleisti jos spindesį už šalies ribų.

Vytauto sukurtą institucinio dvaro organizaciją perėmė jo, kaip didžiojo kunigaikščio, sosto įpėdiniai – Švitrigaila ir Žygimantas Kęstutaitis. 1447 m. didžiajam kunigaikščiui Kazimierui Jogailaičiui tapus ir Lenkijos karaliumi pasikeitė valdovų rezidavimo praktika ir didžiojo kunigaikščio dvaras neteko dalies savo komplekso. Nors tuo metu ir atsirado kelios naujos dvaro pareigybės, jos buvo greičiau titulinės nominacijos. Tiesa, valdant Kazimierui, valdovo dvaras išsaugojo funkciją ugdyti lietuvių didikų vaikus, išliko ir atskira lietuvių dvariškių struktūra, tačiau šis dvaras daugiausia veikė Lenkijoje ir jo įtaka vidiniam Lietuvos Didžiosios Kuni-

gaikštystės gyvenimui nebuvo tokia ryški kaip anksčiau. Kita vertus, Vytauto dvaras su sukurtomis tvirtomis institucijomis turėjo aiškiai pastebimą tęstinumą. Didžiojo kunigaikščio dvaro naujas suklestėjimas siejamas su valdovų Aleksandro (1492–1501) ir Žygimanto Augusto (1544–1548) rezidavimu Vilniuje. Šiuo laikotarpiu įsigali valdymo iš nuolatinio centro sistema, leidžianti gerokai padidinti dvaro apimtį. Aleksandro laikais pradėtos dvaro iždo knygos atspindi dvaro struktūrą ir kasdienį gyvenimą [92]. Jų duomenys rodo, kad XV a. pabaigoje didžiojo kunigaikščio dvaro personalą galėjo sudaryti net iki 1000 asmenų. Europiniu pavyzdžiu atskirus dvarus turėjo ir didžiojo kunigaikščio žmonos (Aleksandro Elena ir Žygimanto Augusto Elžbieta). Dvaras buvo išlaikomas iš valdovo domeno pajamų ir miestiečių mokesčių. Didžiojo kunigaikščio dvaras suvaidino didžiulį vaidmenį politinėje ir kultūrinėje šalies raidoje. Iš valdovo dvaro išaugo pagrindinės krašto politinės institucijos: iš Didžiojo kunigaikščio tarybos – Ponų taryba ir seimas, iš dvaro tarnybininkų – valstybės pareigūnai, iš valdovo kanceliarijos – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštinė. Per tarptautinį didžiojo kunigaikščio dvarą Lietuvą pasiekė daugelis Europos kultūros reiškinių: riterių kultūra, dvaro literatūra, istoriografija, politiniai kūriniai (pirmieji metraščiai, Erazmas Ciolekas), pasaulietinė muzika (Henrikas Finkas Aleksandro ir Valentinas Bakfarkas Žygimanto Augusto laikais). Per dvarą Lietuvos visuomenėje plito naujos vertybinės orientacijos ir elgsenos normos. Didžiojo kunigaikščio rūmuose lavinęsi kilmingųjų palikuonys dvaro kultūros formas parnešė į savo dvarus ir jau XV a. antrojoje pusėje sutinkame pirmuosius didikų dvaro organizacijos pėdsakus (dvaro pareigybės su maršalu priešakyje, koplyčia, raštinė).

4.5. Pareigybės ir administracinės sistemos kūrimas

Nors šaltiniai nėra itin iškalbingi, Vytauto dvare sutinkame visas (išskyrus stalininko) klasikines europinio dvaro pareigybes; be to, kaip ir daugelis kitų vėlyvųjų viduramžių kunigaikščių, Vytautas tradicinę sistemą kiek išplėtė: 1398 m. šaltiniuose pasirodo dvaro arklidininkas Jonas Nemira, 1409 m. – dvaro taurininkas Sudimantas ir virtuvininkas Mikalojus, 1410 m. – pataurininkis Alekna Mantigirdaitis, 1413 m. – Lietuvos žemės (galima manyti, kad kartu ir valdovo dvaro) vėliavininkas Stanislovas Daugėla, 1428 m. – vyriausiasis kambarinis-kamarininkas Jurgis Strumila, 1429 m. – iždininkas – tas pats Jurgis Strumila.

Iš šių pareigybių įdomesnės atrodo kamarininko ir iždininko. Susipynusios kelios kamarininko sąvokos reikšmės rodo, kaip senosios dvaro

struktūros peraugo į naująją organizaciją. Tradicine prasme *kamarininko* terminu apibūdinami dvaro tarnybininkai, nuolat gyvenantys dvare, tačiau nevykdantys kokių nors konkrečiau apibrėžtų pareigybinių funkcijų. Tokiu atveju *kamarininkas* artimas kiek vėliau atsiradusiam ir jį iš dalies pakeitusiam *kambarinio* (lot. *cubiculiarius*) terminui. Tokie tarnybininkai, kurių valdovo aplinkoje paprastai būdavo keletas, atlikdavo įvairias neformalias savo pono užduotis. Ir nors kai kurie jų galėjo įgyti tam tikrą įtaką, dvaro pareigūnais jų vadinti negalime. Tačiau jų vadovas vyriausiasis kamarininkas (kambarinis) ilgainiui tapo pareigūnu, Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare paliudytu XV a. 3-iajame dešimtmetyje. Kaip rodo pareigybės pavadinimas ir kitų kraštų praktika, vyriausiasis kamarininkas prižiūrėjo vidinį dvaro gyvenimą, visų pirma dvaro ūkį. Kaip ir kitose Europos valstybėse, plėtojantis ir diferencijuojantis pareigybių sistemai, kamarininko funkcijos išsiskaidė į kelias pareigybes. Visų pirma dalis kamarininko prerogatyvų atiteko iždininkui, ką liudija Vytauto pareigūno (kamarininko ir iždininko) Jurgio Strumilos pavyzdys. Kamarininko sąvoka neišvengiamai evoliucionavo. Valdovo dvare ją pakeitė kambarinio ir pažo kategorija, o kamarininkais ilgainiui pradėti vadinti ūkines, vėliau ir su žemės matavimo darbais susijusias funkcijas vykdantys lokaliniai tarnybininkai.

Nors išlikę šaltiniai neleidžia suvokti vidinės pareigybių hierarchijos, vis dėlto Vytauto laikais įtakingiausias dvaro pareigūnas, kaip ir kituose Europos valdovų dvaruose, ypač ten, kur neįsitvirtino dvaro magistro pareigybė, neabejotinai buvo didysis (žemės) maršalas. To meto politinės ir socialinės realijos lėmė, kad aukščiausi pareigūnai (beveik visi kilę iš vietos diduomenės) neretai išvykdavo į savo tėvonijas ar vykdydavo diplomatinius pavedimus. Tuomet juos pavaduodavo antrojo laipsnio pareigūnai, kurie galėjo nuolat gyventi dvare (pataurininkiai, paiždininkiai ir pan.). Verta pažymėti, kad dvaro pareigūnų kompetencija buvo sąlyginis dalykas, funkcijos nebuvo griežtai paskirstytos, nebuvo aiškūs tarpusavio pavaldumo kriterijai. Greičiau egzistavo tam tikros pareigūnų veiklos sritys, kurių ribas lemdavo valdovo pasitikėjimas ir asmeninės pareigūnų savybės.

Jau Vytauto laikais šalia dvaro pareigybių ima rastis centrinių (žemės) pareigybių. Iš pradžių skirtumas tarp dvaro ir visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės pareigūnų buvo nedidelis. Antai pirmasis žemės pareigūnas buvo žemės maršalas Stanislovas Čupurna, anksčiau ėjęs valdovo (dvaro) maršalo pareigas. Vis dėlto ilgainiui, ypač Kazimiero laikais, valdovui išvykus reziduoti į Lenkiją, centrinių žemės pareigybių svarba

išaugo. Valdovo kanclerį ilgainiui pakeitė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris. Kazimiero laikais šalia dvaro iždininko atsirado žemės iždininkas. Kariuomenės vado pareigybė atsirado vėliausiai, kadangi karo reikalų tvarkymą didieji kunigaikščiai ilgai išlaikė savo rankose. 1455 m. minimas aukščiausiasis Lietuvos kariuomenės vadas Andrius Sakaitis, tačiau tai buvo tik laikinas skyrimas. Nuolatinė karo vado – etmono pareigybė (pirmą kartą minima XV ir XVI amžių sandūroje) pamažu susiformavo iš laikinai skiriamų karo vadų. Tokį šios pareigybės pobūdį rodo žodžio *etmonas* kilmė. Į slavų kalbas (čekų, lenkų, rusėnų) jis atėjo iš senosios vokiečių kalbos žodžio *hauptman*, kuris bendriausia prasme reiškė *vadą*.

Skirti pareigūną buvo didžiojo kunigaikščio teisė. Iš tikrųjų čia valdovo nevaržė jokios teisinės normos, išskyrus tris dar XV a. nusistovėjusias nuostatas: Horodlės dokumentas (1413) draudė į svarbiausias pareigybes skirti bajorus nekatalikus, pagal 1447 m. privilegiją Kazimieras Jogailaitis įsipareigojo į tarnybas skirti tik vietinius kilminguosius, o 1492 m. privilegijoje Aleksandras pasižadėjo kai kuriuos skyrimus derinti su Ponų taryba. Be to, sritinės privilegijos Žemaitijai, Polockui ir Vitebskui leido tų žemių bajorams rinkti savo kandidatus į vietos pareigūnų postus. Šiuos principus 1529 m. įtvirtino Pirmasis Lietuvos Statutas. Tačiau be šių teisinių normų, valdovo pasirinkimą ribojo nemažai, nors niekur nefiksuotų, labai stiprių papročių. Pirmiausia svarbiausias pareigybes visada užimdavo tik kilmingiausi asmenys. Siauros elitinės diduomenės grupės atstovai įteisino kelių pareigybių jungimo vienose rankose praktiką (paprastai viena centrinė ir vietos valdžios – pvz., Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris ir Vilniaus vaivada, žemės maršalas ir Trakų vaivada, Žemaitijos seniūnas ir Vilniaus ar Trakų kaštelionas). Susiformavo ir laipsniško kilimo tarnyboje tradicija. Aukščiausios pareigybės buvo skiriamos iki gyvos galvos ir galėjo būti atimtos tik už sunkius nusikaltimus. Nors pareigybės niekada netapo paveldimos, tačiau kai kurias jų iš kartos į kartą užimdavo tų pačių giminių atstovai. Pareigybė buvo suvokiama kaip valdžios ir garbės apraiška, todėl jokio nustatyto atlygio už ją nebuvo. Tiesa, kai kurie pareigūnai už savo atliktą darbą gavo didžiojo kunigaikščio dvarus arba pajamas iš jų.

Antroji Vytauto pradėtų valdymo reformų dalis, kurią intensyviai tęsė ir jo įpėdiniai, buvo vietinių teritorinių valdymo struktūrų atnaujinimas. Vietinių pareigybių struktūra, palyginti su centrine, ikikrikščioniškais laikais buvo labiau išplėtota. XIV a. minimi Vilniaus, Trakų, Gardino pilininkai (seniūnai) buvo vietos valdžios šerdis. XV a. seniūnų, kaip

pagrindinių vietos valdžios atstovų, padėtis buvo aiškiau apibrėžta, susikūrė kur kas aiškesnė organizacija. Iš dar pagoniškais laikais buvusių pilių sričių išaugo vietinė administracija, vadovaujama seniūnų (rusėniškuose šaltiniuose vadinamų vietininkais), o vėliau ir vaivadų. Seniūnams (vietininkams) pavaldi teritorija buvo vadinama iš Lenkijos perimtu *pavieto* terminu. Tiesa, ši pavietų organizacija XV a. buvo dar neišplėtota: buvo teritorijų „šalia" šios struktūros, todėl seniūnų valdžia apėmė ne tiek uždarus ir suformuotus kompleksus, kiek reiškė administracinį ir teisminį vadovavimą tam tikroms toje teritorijoje gyvenančioms visuomenės grupėms. Komplikuoti ir ganėtinai prieštaringi tebebuvo atskirų teritorijų administracinių vienetų (valsčių, pavietų ir vaivadijų) tarpusavio santykiai. Vis dėlto palaipsniui formavosi vietinės valdžios pareigybių hierarchija: vaivados ir seniūnai, pilininkai (horodnyčiai), raktininkai, vėliavininkai, vaiskiai. Taip ankstesnis asmeninis didžiojo kunigaikščio ir bajorų santykis buvo perkeltas į teritorijos administracinį lygmenį ir valdovas gavo svarbų įrankį savo teritorinei valdžiai stiprinti. Tiesa, kurdami naują teritorinio valdymo organizaciją, didieji kunigaikščiai naudojosi vietoje nuo seno susiklosčiusiais socialiniais ir politiniais santykiais, t. y. vietinės diduomenės valdžia, todėl turime kalbėti apie struktūrinius, o ne apie personalinius Lietuvos valdymo sistemos pokyčius. Stiprindamas šalies administracinę struktūrą, didysis kunigaikštis neišvengiamai turėjo ieškoti vietos diduomenės atramos. Vargu ar jam buvo naudinga laužyti nusistovėjusius vietinių bendruomenių hierarchinius santykius. Daug patogiau buvo jais pasinaudoti kuriant savąją (valstybinę) valdžios sistemą. Buvo kuriami savotiški antrojo laipsnio politiniai institutai, kurie realiame gyvenime susiliejo su pirminiais vietiniais institutais. Todėl nenuostabu, kad XV a. seniūnais paprastai tapdavo didikai, kurie turėjo jiems pavaldžiuose pavietuose tėvonines valdas, o didžiausią galimybę tapti tokio seniūno įpėdiniu turėdavo jo giminaičiai.

Be seniūnų (vietininkų), dar buvo kita vietos valdžios pareigybė – tijūnai. Jie valdė didžiojo kunigaikščio valsčius, kurie buvo ne tiek administracinis, kiek fiskalinis darinys. Išskirtinė buvo tik Vilniaus tijūno pozicija, iš dalies prilygusi seniūno valdžiai. Nors kartais pasitaikydavo, kad pavietas ir valsčius buvo vadinami taip pat (pvz., Ukmergės pavietas ir valsčius), tačiau jie nebuvo tarpusavyje susijusios struktūros, o viena šalia kitos egzistuojančios valdymo sferos. Jau nuo XV a. tijūno terminą pradėjo keisti vietininkas, o XVI a. pradžioje didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojai imti vadinti „laikytojais". Vėliau tijūnais buvo vadinami valdovo ir privačių dvarų prižiūrėtojai bei (tradiciškai) žemesniojo rango valdovo

pareigūnai Žemaitijoje. Tijūno (laikytojo) kompetencija buvo administruoti valdovo dvarui priklausančius valstiečius, o seniūno (vietininko) funkcijos buvo administruoti ir teisti vietos bajorus.

Vietinės valdžios struktūros ilgą laiką nebuvo sujungtos į vientisą visumą. Be naujųjų administracinių darinių, dar buvo ankstyvosios monarchijos laikus siekiančios teritorinės sąvokos, tokios kaip Užnerio žemė Vilniaus vaivadijoje (Kernavė, Maišiagala, Ukmergė, Anykščiai, Užpaliai, Utena, Breslauja), kuri nors ir neįgavo institucinės formos (nebuvo jokių Užnerio pareigūnų), tačiau vaidino svarbų vaidmenį politinėje savimonėje. Komplikuota ir nevienoda vietos valdžios sistema Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje išliko iki 1564–1566 m. administracinės ir teisminės reformos.

Nuo 1413 m. Lenkijos pavyzdžiu pradėta steigti naujo tipo platesnes vietinės valdžios struktūras – vaivadijas, kurių priešakyje stovėjo vaivados su pavaduotojais kaštelionais. Pirmosios vaivadijos – Vilniaus ir Trakų – apėmė Lietuvos branduolio teritoriją ir iš esmės atitiko senųjų Algirdo ir Kęstučio laikų Vilniaus ir Trakų kunigaikštysčių ribas. Savo statusu joms prilygo maždaug tuo pačiu metu įkurta Žemaitijos seniūnija. Vaivada buvo aukščiausias vietos valdžios pareigūnas, ir ši jo kompetencija buvo kur kas platesnė už senovės slavų vaivados – karo vado – funkcijas. Kitos vaivadijos atsirado savarankiškumą išsaugojusiose rusėniškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse: 1471 m. buvo įkurta Kijevo vaivadija, 1504 m. – Polocko, 1507 m. – Naugarduko, 1508 m. – Smolensko, 1511 m. – Vitebsko. 1514 m. vaivadija tapo kolonizuojama Palenkės teritorija, kurioje galiojo lenkiška teisė.

Apskritai rusėniškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijose administracinė sistema iš dalies buvo senosios organizacijos paveldas, todėl pareigūnų diferenciacija ten pastebima jau anksčiau. Ypač savarankiškos buvo ukrainietiškos Kijevo, Voluinės ir Podolės žemės. Išskirtinę Voluinės ir Podolės padėtį (vaivadijomis tapo tik per 1564–1566 m. reformą) lėmė stipri vietos tradicija, ilgamečiai teritoriniai ginčai dėl šių žemių su Lenkija ir ganėtinai savarankiškas Švitrigailos valdymas Voluinėje (1437–1452). Voluinėje aukščiausias pareigūnas buvo Voluinės krašto maršalas ir Lucko seniūnas, o Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rytinėje Podolės dalyje – Podolės seniūnas.

Nauja vaivadijų organizacija reikšmingai prisidėjo prie rusėniškų teritorijų integracijos. Be to, buvo atrastas mechanizmas, kaip naikinti likusias Gediminaičių kilmės dalinių kunigaikščių paveldimas valdžios sritis (pvz., 1471 m. tėvoniniai Kijevo kunigaikščiai buvo pakeisti Kijevo

vaivada). Suformuota bendra vietos valdžios struktūra bent jau aukščiausiu vaivadijos rango lygmeniu leido toliau konsoliduoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją ir kūrė prielaidas vėlesnei administracijos reformai.

4.6. Didžiojo kunigaikščio kanceliarija ir valdžios surašymo pradžia

Itin svarbi valdymo struktūros dalis reformų laikotarpiu buvo didžiojo kunigaikščio kanceliarija. Būtent čia iš įvairių kraštų sutelkti išsilavinę sekretoriai ir tarėjai (taip ši socialinė grupė vadinama europinėje istoriografijoje) suvaidino reikšmingą vaidmenį formuojant nuoseklią užsienio politiką ir planuojant krašto vidaus permainas. Istoriografijoje (Marcelis Kosmanas, Juliuszas Bardachas) išskiriami šie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarijos raidos etapai: 1) iki 1387 m.: nuo ikikanceliarinio laikotarpio pereinama prie dokumentų surašymo didžiojo kunigaikščio rūmuose; 2) 1387–1430 m.: Vytauto laikais susiformuoja kanceliarija kaip institucija; 3) nuo Lietuvos Metrikos atsiradimo (apie XV a. vid.) iki 1506 m.: labai padaugėja dokumentų, suvokiamas poreikis tvarkyti dokumentaciją, tai liudija atsiradusi Lietuvos Metrika – raštinėje padarytos didžiojo kunigaikščio vardu skelbiamų dokumentų ir teismo sprendimų kopijos; 4) XVI a. antrasis ir trečiasis dešimtmečiai: kanceliarijos darbas reorganizuojamas.

Jei iki krikščionybės priėmimo rašytiniai dokumentai buvo naudojami tik bendraujant su užsienio šalimis, tai po 1387 metų jie palaipsniui paplinta vidaus gyvenime. Tai yra lemiamas momentas formuojantis rašto recepcijai ir kanceliarijai. Lotynų ir vokiečių kalbų raštininkais daugiausia buvo lenkai, nors pasitaikydavo ir vokiečių. Išsilavinę svetimšaliai raštininkai taip pat tarnavo tarėjais ir pasiuntiniais, todėl jų statusas buvo aukštesnis nei vietinių rusėniškų rašovų. Raštinės rusėniškas personalas turėjo būti kilęs iš stačiatikiškų šalies žemių [93]. Vytauto laikais valdovo kanceliarija baigė formuotis kaip pastovi institucija. Jam valdant buvo įvestos nuolatinių raštininkų (sekretorių) pareigybės, įsitvirtino vidinė raštinės personalo darbo diferenciacija ir raštinės ryšys su pasiuntinybių tarnyba. Iš pradžių didžiųjų raštininkų pagrindine užduotimi buvo parengti ir surašyti valdovo dokumentus. Vėliau, plėtojantis raštinės struktūrai ir diferencijuojantis darbuotojų kompetencijai, didieji raštininkai paprastai atlikdavo priežiūros funkciją. Vytauto valstybės daugiatautiškumas ir jos geografinė padėtis lėmė kanceliarijos sudėtingumą. Manoma,

[93]
Rusėniško kanceliarijos skyriaus dokumentas – Vytauto 1399 m. užrašymas Vilniaus katedros kapitulai

kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinėje dokumentai buvo sudaromi ir laiškai rašomi lotynų, rusėnų, vokiečių, čekų kalbomis, yra žinių, kad vartotas ir arabų raštas. Tačiau pagrindinės kalbos (kartu ir kanceliarijos dalys) buvo lotynų ir rusėnų. Per laiškus ir pasiuntinybes Vytauto dvaras buvo integralia tuometinės Europos komunikacinės erdvės dalimi. Vytauto raštinė sugebėjo laiku parengti atsakymus įvairiems ir skirtingas rašto kalbas vartojantiems adresatams, kartais net pasirūpindavo vertimais iš retesnių kalbų (pvz., čekų ar totorių). Daugelis svetimšalių raštininkų savo tarnybą didžiojo kunigaikščio dvare suvokdavo kaip laikiną ir išsaugodavo žemėvaldą bei indigenatą savo gimtinėje. Kita vertus, jų laikysena politinių konfliktų laikotarpiais (taip pat ir 1430 m. karūnacijos byloje) liudija lojalumą didžiajam kunigaikščiui. Šie raštininkai buvo kilę iš kilmingųjų luomo ar miestiečių elito sluoksnių ir savo veiksmus grindė feodalinio pasaulio ištikimybės senjorui kategorijomis. Žymiausi ir ilgiausiai tarnavę Vytauto raštininkai buvo Mikalojus Cebulka, Mikalojus Maldžikas, Mikalojus Sapienskis, Baltramiejus iš Gurkos. Jų asmeninius santykius su Lietuvos valdovu paryškina faktas, kad nė vienas iš jų nepasiliko tarnauti Vytauto įpėdinių dvare. Kitaip nei Lenkijos Karalystės kanceliarijoje,

Vytauto raštinėje vyravo pasauliečiai. Dvasinę karjerą padarė tik du su Vytauto dvaru ir kanceliarija susiję, tačiau jo raštininkais netituluoti vėlesni lenkų vyskupai Stanislovas Ciolekas ir Stanislovas Pavlovskis.

Po Vytauto mirties susiaurėjus Lietuvos užsienio politikos diapazonui, kanceliarija kuriam laikui buvo netekusi dalies kompleksiškumo (sumenko korespondencijos su užsienio šalimis mastas, sumažėjo kanceliarinių kalbų), tačiau kanceliarijos institucinei ir dokumentacijos raidai 1430 m. daug reikšmės neturėjo. Dokumentai visuomenėje buvo vis plačiau naudojami. Atsiranda privatūs didikų dokumentai – pirmiausia donacijos Bažnyčiai. Maždaug XV a. viduryje kanceliarijoje buvo suvokta, kad reikia daryti išduodamų privilegijų kopijas, ir šie nuorašai ilgainiui virto dokumentiniu valstybės archyvu – Lietuvos Metrikos knygomis (arba valdovo kanceliarijos knygomis, kaip šis aktų rinkinys iš pradžių vadintas). Šios knygos tapo rašytine „valdovo atmintimi", pagal kurią buvo tikrinami senesni teisminiai sprendimai, daromi prarastų dokumentų nuorašai, taip pat atliekami kiti teisingumui tarnaujantys veiksmai. Gausėjant dokumentacijai augo ne tik raštininkų skaičius, bet ir tolesnė jų diferenciacija – šalia raštininkų daugėjo žemesnio lygio kanceliarijos tarnautojų – rašovų (dijokų). Iš tų laikų žinomi pirmieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovo raštinės gyventojai (Ivanas Kušleika, Simonas Sapiega, Kopotas, Petras Liubičius), kurie, kaip minėta, veikiausiai buvo kilę iš stačiatikiškų Kunigaikštystės sričių. Šiaip ar taip, nuo XV a. vidurio vietinės kilmės raštininkai jau dominavo. Raštininkų kilmės ir dokumentų kalbos ypatybių tyrimai rodo, kad daugiausia rusėniškos kanceliarijos dalies darbuotojų atvykdavo iš Voluinės ir Smolensko žemių, o lotyniškos dalies personalą sudarė svetimšaliai ir vadinamosios tikrosios Lietuvos gyventojai. Kazimiero valdymo pradžioje (1441) atsirado kanceliarijos vadovo – kanclerio pareigybė. Pirmuoju kancleriu tapo didikas Sudivojus Valmantaitis, kurį po kelerių metų pakeitė jo sūnėnas Mykolas Kęsgailaitis (1444–1476). Jo ilgo vadovavimo kanceliarijai laikais nusistovėjo kanclerio kompetencija, o pati kanceliarija tapo ne vien didžiojo kunigaikščio, bet ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės institucija. Išaugus kanceliarijos ir rašytinių dokumentų reikšmei, ši institucija vykdė vis daugiau valstybės valdymo funkcijų. Todėl nenuostabu, kad kancleris (nuo XV a. pabaigos paprastai ir Vilniaus vaivada) XVI a. tapo antruoju po valdovo šalies asmeniu. Kazimiero valdymo pabaigoje pasirodė pirmieji platesni valdų ir išmokų dvarionims surašymai (pvz., išlikęs Kijevo žemės permainų po 1471 m. surašymo fragmentas), bylojantys apie naujos dalykinės raštijos formavimąsi.

Aleksandro Jogailaičio laikais valdovo raštinė patyrė antrą, nuo Vytauto laikų, stiprų postūmį. Smarkiai padaugėjo valstybės vidaus gyvenimui skirtų dokumentų, suintensyvėjo diplomatinė korespondencija, paspartėjo raštininkų ir diplomatų specializacija, o svarbiausia – galutinai susiklostė dokumentų archyvas – Lietuvos Metrika. Nors raštininkų skaičius vis dar nebuvo ribojamas, aiškiai išsiskyrė keli pagrindiniai (vadinami didžiaisiais arba sekretoriais), kurie prižiūrėjo dokumentų sudarymo bei kopijavimo procedūrą ir turėjo teisę pasirašinėti išduodamus dokumentus. Tarp jų organizacine ir diplomatine veikla išsiskyrė iš Krokuvos miestiečių kilęs, vėliau tapęs Plocko vyskupu, Erazmas Ciolekas (Vitelijus). Jo ir kitų išsimokslinusių rašto žmonių patirtis leido labiau formalizuoti kanceliarijos darbą ir sukurti gana patikimą dokumentacijos rengimo ir kontrolės tvarką. Išaugusią kanceliarijos reikšmę rodo vėlesnės Aleksandro ir Žygimanto Senojo raštininkų (Sapiegų, Bohovitinavičių, Hornostajų) karjeros, smulkių ir vidutinių bajorų, kurie paprastai sudarydavo raštinės personalą, iškilimas į didikus. Atskirų raštininkų socialinis iškilimas rodo, kad valdovai, formuodami sau atsidavusias politines grupuotes, neretai atkreipdavo dėmesį į kanceliarijos darbe pasižymėjusius žmones. Jų išsilavinimas leido tikėtis gerų patarimų, o asmeninis santykis su valdovu – lojalumo ir diskretiškumo. Nors kanceliarijos viduje pastebimas konfesinis pasiskirstymas (rusėniškoje tarnavo stačiatikiai, lotyniškoje – katalikai), vis dėlto tai buvo vientisa socialinė grupė, kurios integraciją stiprino raštininkų dinastijų formavimasis (Sapiegos, Bohovitinavičiai, Januškevičiai, Liubičiai) ir tarpusavio giminiavimasis. Šioje grupėje charakteringai atsispindėjo Didžiosios Kunigaikštystės daugiatautiškumas ir daugiakonfesiškumas, o jos narius siejo dalyvavimas kuriant politinę santvarką ir jos ideologiją, kurioje ypatingą vietą užėmė ištikimybės valdovui ir krašto gerovės sąvokos.

Tiesa, politinė ideologija netrukdė raštininkams piktnaudžiauti savo padėtimi. Kaip ir kitose valstybinio gyvenimo sferose, taip ir raštinėje pareigūnų darbo priežiūra buvo nepakankama, o visuomenės raštingumo lygis neleido lengvai atpažinti neteisėtus veiksmus. XVI a. pirmojoje pusėje apskritai pastebima daugiau dokumentų falsifikavimo atvejų, susijusių su valstybės raštine. XVI a. antrajame dešimtmetyje čia buvo atskleista nemažai dokumentų padirbinėjimo atvejų, ir tai lėmė kanceliarijos reorganizaciją. Dalis į aferą įsipainiojusių raštininkų neteko pareigų. Nuo tada aiškiai pastebima tendencija riboti pagrindinių, turinčių teisę parengti galutinę dokumento redakciją, raštininkų skaičių. Be to, surašytus dokumentų originalus imta nuosekliai tvirtinti valdovo arba kanclerio

parašais. 1522 m., o gal jau 1516 m. raštininkai (pvz., Aleksandras Gruša) buvo prisaikdinami bažnyčioje. Kartu raštininkams uždrausta surašyti (jau nekalbant apie antspaudavimą) valdovo ar kanclerio nepatvirtintus dokumentus, o pinigai už dokumento sudarymą turėjo būti mokami ne tiesiogiai raštininkui, bet kanceliarijai. Tokios priemonės, matyt, paveikė: nors falsifikatų ir vėliau pasitaikydavo, tačiau didelių skandalų nebekilo.

Raštininkai, ypač tie, kurie turėjo universitetinį išsilavinimą, ankstyvuoju reformų periodu buvo svarbi didžiojo kunigaikščio intelektinė paspirtis. Daugiausia tokių tarp savo raštinės personalo turėjo Vytautas ir Aleksandras Jogailaitis. XVI a. keičiantis lavinimosi tradicijoms ir tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų populiarėjant universitetinėms studijoms, aukštesnio lygio išsilavinimas pamažu tapo įprasta raštininkų, bent jau lotyniškų, biografijos dalimi. Ne tik Vytautas, bet ir vėlesni valdovai savo raštininkams patikėdavo svarbias diplomatines misijas, o tarptautiniams konfliktams vis labiau įgaunant ir „kanceliarijų karo" pobūdį, raštininkams tekdavo užduotis įtikinamai suformuluoti ir teisiškai pagrįsti valdovo ir jo valstybės interesus. Nors šaltiniai vidaus gyvenimo reformų rengimo neatspindi, nekyla abejonių, kad kanceliarijos tarnautojai buvo vieni svarbiausių jų rengėjų ir vykdytojų. Raštininkai vykdė tiek dokumentacinę (laiškų ir dokumentų parengimas, autentiškumo tikrinimas ir pan.), tiek kitokio pobūdžio administracinę veiklą (duoklių ir mokesčių surinkimas, dvarų administravimo priežiūra). Teisės, kariuomenės, ūkio, finansų ir kitos reformos, apie kurias dar eis kalba tolesniuose skyriuose, visų pirma reiškėsi kaip valdžios surašymas – įvairių gyvenimo sričių fiksavimas rašytinėmis priemonėmis (kodeksais, nuostatais, registrais, inventoriais ir t. t.), įgalinantis racionaliau tvarkyti valstybės reikalus ir nuosekliau perduoti valdymo tradicijas. Pagaliau kanceliarija buvo ta kultūrinė intelektinė terpė, kurioje atsirado politiškai ir ideologiškai angažuota literatūrinė kūryba: istoriniai kūriniai (metraščiai ir kronikos) ir poleminė literatūra.

4.7. Nuo valdovo tarybos iki bajorų seimo: luominio atstovavimo institucijos atsiradimas

Istoriografijoje, aptariant ankstyvuosius politinius institutus, dominuoja klausimas, ar galėjo didysis kunigaikštis pats pasirinkti savo patarėjus ir ar pastarųjų nuomonė saistė jo sprendimus. Atsakyti į klausimą sunku vien jau dėl to, kad tokie susirinkimai valdovo dvare paprastai būdavo konfidencialūs ir apie suvažiavimų, net ir vėlesnių, eigą turime nedaug

žinių. Vis dėlto galima skirti dviejų tipų pasitarimus (tarybas) – kasdienius ir svarbesnius klausimus svarstančius platesniuosius. Pasitarimuose dalyvaujančiųjų sudėtis ir skaičius nebuvo apibrėžtas ir formaliai priklausė vien nuo valdovo valios, tačiau jo pasirinkimus ribojo tam tikri išankstiniai visuomenės lūkesčiai ir suvokimas, kas turi teisę savo patarimais veikti valdovo sprendimus.

Vytauto laikais galime stebėti, kaip neformali „kasdienė" valdovo taryba perauga į Didžiojo kunigaikščio tarybą. Stiprindamas savo dvaro įtaką valstybės vidaus gyvenimui, Vytautas įvedė vėlyvaisiais viduramžiais Europos valdovų dvaruose atsiradusį nuolatinių tarėjų (lot. *consiliarius*, vok. *rat*) institutą, taip suformuodamas siaurosios valdovo tarybos sudėtį. Europoje nuolatiniai tarėjai žinomi maždaug nuo XIV a. pradžios, tačiau ir čia tarybos ir tarėjo institucionalizacija užsitęsė gana ilgai ir pasibaigė tik ankstyvaisiais Naujaisiais laikais. Dvaro (valdovo) taryba nebuvo reguliariai šaukiama institucija su apibrėžta kompetencija. Kita vertus, Vytauto dokumentų ir laiškų terminija liudija ganėtinai nuoseklų *tarėjo* termino vartojimą: juo sistemingai įvardijami tam tikrus pavedimus atliekantys konkretūs asmenys, kurie buvo skiriami nuo kitų dvariškių. Tarp nuolatinių tarėjų išsiskyrė į didžiojo kunigaikščio raštinę sutelkti išsilavinę ir iš kitų šalių atvykę sekretoriai/raštininkai, kurie Vytauto laikais valdovo dvare įgijo ganėtinai didelį politinį svorį. Beje, nereikėtų perdėti institucinio tarybos pobūdžio, nes Vytauto laikais greičiausiai nebuvo nei nustatyto tarėjų skaičiaus, nei griežtesnės pasitarimų ar balsavimo tvarkos. Be to, didžioji dalis tarėjų buvo vietos didikai, nemažą laiko dalį praleidžiantys tėvonijose. Pastebėtina, kad *tarėjo* sąvoka Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kitaip nei kai kuriose kitose valstybėse, nevirto asmens titulu. Didikai dokumentų intituliacijose niekuomet savęs tarėjais nevadino, nors palaipsniui ir plito paprotys šalia savo vardo įrašyti pareigybes. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje valdovo tarybos institucionalizacija taip ir liko neužbaigta ir ilgainiui peraugo į kiek kitokio pobūdžio politinę struktūrą – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ponų tarybą.

Šalia šios kasdienės nuolat valdovą lydinčios tarybos ir toliau egzistavo platesnis nereguliariai šaukiamas, bet dėl to ne mažiau svarbus didikų suvažiavimas. Didžiųjų kunigaikščių dokumentų liudytojų sąrašų analizė rodo, kad svarbiausius sprendimus – skelbti privilegijas, priimti užsienio pasiuntinius, tarptautines sutartis – valdovai priimdavo ir dokumentus išduodavo pritarus platesniajai tarybai, t. y. susirinkus didesniam didikų skaičiui. Būtent iš šios plačiosios dvaro tarybos išaugo bajorų suvažiavimai.

Jų genezei didelę įtaką darė Lenkijos bajorų seimai (pvz., 1413 m. Horodlėje numatyti bendri lenkų ir lietuvių suvažiavimai).

Tačiau šaltinių užuominos verčia atsargiai vertinti tokių suvažiavimų paskirtį. Iš visko sprendžiant, rengiant nutarimus, kur kas svarbesnį vaidmenį vaidino neformalūs išankstiniai pasitarimai nedidelėje grupėje, o gausesniame susirinkime buvo inscenizuojamas bendros valios deklaravimas. Tokio didikų ir bajorų suvažiavimo ankstyvas pavyzdys yra 1398 m. manifestacija Salyne, kai susirinkę kilmingieji neabejotinai pagal iš anksto suplanuotą scenarijų viešai paskelbė Vytautą suvereniu valdovu. Konfidencialius Vytauto pasitarimus, kaip savaime suprantamą reiškinį, dažnai fiksavo Ordino pareigūnai. Antai 1421 m. spalio 12 d. Klaipėdos komtūras perduoda magistrui vieno žemaičio žodžius, kad Vytautas, rengdamas žygį prieš Ordiną, artimiausius (*heimlichstin*) didikus sukvietė į savo dvarą. Pasitarimai nedidelėje grupėje būdavo kviečiami turbūt prieš kiekvieną suvažiavimą, siekiant apgalvoti būsimo renginio eigą ir pašalinti prielaidas galimiems nesutarimams. Todėl į viešumą valdantysis elitas visuomet išeidavo kaip vientisa uždara grupė ir tik itin retos gerai informuotų šaltinių užuominos leidžia jos viduje įžvelgti skirtingas grupuotes.

Taigi galime konstatuoti XV a. pirmojoje pusėje buvus gana komplikuotą tarybos/suvažiavimo struktūrą: kasdienė (nuolatinė) taryba, su ja tik iš dalies sutampanti, ją išplečianti vyresnioji taryba ir suvažiavimai.

Valdovo tarybos ir suvažiavimų veiklos formos reikšmingai pasikeitė po 1447 m., Kazimierui Jogailaičiui tapus Lenkijos karaliumi, kai Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė beveik pusę amžiaus neturėjo atskiro valdovo. Nuolatinio valdovo dvaro stoka didžiojo kunigaikščio tarybai lėmė spręsti visiškai naujus uždavinius. Istoriografijoje vis dar naudojama didžiojo kunigaikščio ir diduomenės valdžios priešpriešos schema, anot kurios, monarcho valdžią nuo XV a. vis labiau temdė Ponų taryba. Tačiau atidesnė politinio ir socialinio gyvenimo ankstyvojoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje analizė liudija greičiau didžiojo kunigaikščio ir diduomenės valdžios koegzistavimą, skirtingas jų formas ir turinį, taip pat ilgainiui vykstantį valdymo modernizavimą. Kai viduramžių valstybėje nebuvo viską koordinuojančio valdovo, plėtėsi didžiojo kunigaikščio tarybos funkcijos ir vyko tolesnė jos institucionalizacija, bet jau kita – Ponų tarybos forma. Neatsitiktinai būtent tuo metu atsiranda ir pamažu valdovo tarybos sąvoką išstumia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarybos (rusiškuose šaltiniuose Ponų tarybos) sąvoka ir samprata. Jau 1455 m. gegužę Lietuvos didikai siunčia laišką „visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės tarybos bendruomenės" vardu, o 1459 m. Dancigo miestiečiai

savo laišką adresuoja „Lietuvos Kunigaikštystės tarėjams". Taip dar kurį laiką įvairiai vadinama Ponų taryba tampa antra šalia valdovo institucija šalyje, ji jau nėra neatsiejamai susijusi su valdovo asmeniu ir gali rinktis savarankiškai. Ponų taryba yra svarbi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos ypatybė, tiesa, panašių reprezentacinių formų galima sutikti ir kituose „dvigubos politinės struktūros" kraštuose (pvz., Šventajai Romos imperijai priklausančioje Čekijoje). Diduomenei konsoliduojantis, Ponų taryba tampa šios socialinės grupės politiniu organu. Didikai vis labiau suvokia save kaip bendriją, o šalia giminės ir valdinystės įsitvirtina vieno luomo idėja.

Lygia greta su Ponų tarybos geneze pastebimas kitas reiškinys – daugėja didikų ir bajorų suvažiavimų, kuriuos šaltiniai vis nuosekliau vadina visos Kunigaikštystės žemės suvažiavimais. Bendro valdovo valdomose šalyse ponų ir bajorų suvažiavimai galėjo būti dviejų lygių. Bendri lenkų ir lietuvių bajorų suvažiavimai Liubline arba Parčeve buvo numatyti jau 1413 m. Horodlės dokumentuose. Tačiau apie pirmąjį organizuotą bandymą sušaukti lenkų ir lietuvių bajorų susirinkimą žinome tik iš Kazimiero Jogailaičio laikų. Ir nors 1453 m. Parčevo suvažiavimas nebuvo sėkmingas, pats luominio susirinkimo modelis vis labiau populiarėjo ir Lietuvoje. Kaip ir Ponų tarybos atveju, taip ir čia matome valdovo rezidavimo stygiaus sąlygotą dvare šaukiamo susirinkimo evoliucionavimą į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių suvažiavimą (lot. *conventus terrarum, conventio generalis*, rus. *соймъ*). Suvažiavimai būdavo platesni ne tik atstovų skaičiaus ir geografijos požiūriu, jų sudėtis būdavo įvairesnė ir socialinio dalyvių statuso prasme. Šių suvažiavimų pobūdį sunku nusakyti iš negausių XV a. šaltinių. Kazimiero itinerarijus rodytų, kad valdovas dalyvaudavo toli gražu ne visuose susirinkimuose, tiesa, jo sutikimo juos šaukti greičiausiai reikėjo. Neaišku, ar XV a. į suvažiavimus šaukdavo specialiu rašytiniu dokumentu, ar tenkindavosi žodiniu kvietimu. Šiaip ar taip, tokio pobūdžio dokumentai žinomi tik iš pačios XV a. pabaigos. Nors nauja Kazimiero laikų suvažiavimų kokybė ir svarba bajorų seimo formavimuisi nekelia abejonių, vis dėlto dar negalime kalbėti apie jų institucinį pobūdį, bent jau iki 1492 m. Tokių „seimų" veikla nebuvo reglamentuota jokių potvarkių, nieko nežinome ir apie jų šaukimo tvarką (pvz., atstovų skaičius, geografija ir pan.). Tai buvo gana atvira ir daugiafunkcė struktūra, kurios veikloje, be Ponų tarybos atstovų, dalyvaudavo įvairūs suinteresuoti, tačiau turbūt daugiausia atsitiktiniai, aplinkinių, kartais gal ir tolimesnių, kraštų bajorai. Daugeliui jų tai buvo gera proga valdovo akivaizdoje išspręsti kokį nors teisminį ginčą ar išsirūpinti privilegiją.

Šia prasme tokie pasitarimų, teismų ir privilegijų skelbimo forumai buvo ankstesnių suvažiavimų tąsa, todėl nestebina, kad apie juos neužsimenama 1492 m. privilegijoje. Tik Aleksandro laikais, ir ypač Žygimanto valdymo pradžioje, atsiranda pirmieji raštiški kvietimai atvykti į seimą, juose aptariami ir atstovavimo principai. Pirmasis šaltinių paliudytas sričių atstovų kvietimas į seimą žinomas iš 1492 metų. Neeilinė situacija, susidariusi po valdovo mirties, atvėrė kelius valdymo sistemos permainoms, brendusioms per ilgai trukusį Kazimiero valdymą. Karalaitis Aleksandras ir Ponų taryba išsiuntė laiškus į atskiras Kunigaikštystės sritis, kviesdami jų atstovus į naujo valdovo rinkimus. Ir nors atstovavimo principas dar labai nekonkretus („dešimt ar dvidešimt vyresniųjų, ar kiek jums pasirodys reikalinga"), reikšmingas pats jo pasirodymo faktas. Apie valdovo rinkimus turime duomenų jau nuo Vytauto mirties, tačiau dabar didikai šį aktą pirmąkart buvo pasirengę atlikti platesniame elekciniame suvažiavime. Tai buvo naujos ir ilgalaikės tradicijos pradžia: nuo šiol visi svarbiausi šalies gyvenimui sprendimai priimami ir skelbiami per seimus. Tiesa, bajorai juose dar ilgą laiką vaidino tik antraeilį vaidmenį, buvo išplėtoto nerašytinės informacijos perdavimo tinklo dalimi, tačiau būtent čia susidarė sąlygos skleistis jų politinei savimonei. O naują parlamentarizmo kokybę liudija visų pirma seimų institucionalizacija: 1512 m. pirmąkart suformuluojama dviejų atstovų iš vienos žemės (pavieto) taisyklė, kuri nuo to laiko, nors ir nesistemingai, buvo taikoma vis naujoms teritorijoms, kol per 1564–1566 m. reformas nevirto įstatymu. Svarbiausios naujovės, atsiradusios XVI a. pirmosios pusės seimuose, buvo: 1) nuoseklus seimo sąvokos vartojimas; 2) atstovavimo principo suformulavimas ir įgyvendinimas; 3) tiksliniai kvietimai, keičiantys atvirą ir iš dalies atsitiktinę suvažiavimų sudėtį; 4) seimo raštvedybos sukūrimas: bajorų prašymai ir valdovo nutarimai („atsakymai") [94].

Šaltinių kalba įtaigiai atskleidžia neišplėtotą seimų sampratą: net ir XVI a. pirmojoje pusėje jie, kitaip negu Ponų taryba, vadinami ne, tarkim, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimu, bet visuomet lokalizuojant – Vilniaus, Gardino, Bresto seimas ir pan. Vis dėlto negalima nepastebėti jų augančio politinio vaidmens integruojant atskiras Kunigaikštystės žemes, taip pat jų socialinės funkcijos plečiant bajoriško atstovavimo apimtį. O šioje lokalioje ir neretai šventinėje politinėje erdvėje besiskleidžianti ir tarpsluoksnių ribas peržengianti komunikacija leido valstybėje įsitvirtinti vieno bajorų luomo idėjai.

Tačiau pagrindinė politinė institucija šiuo periodu buvo Ponų taryba. Jos sudėtis taip pat buvo nevienalytė. Tarybos darbe turėjo teisę dalyvauti

[94]
Valdovas ir luomai. Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras seime (1506 m. Jono Laskio Statutas)

Gediminaičių kilmės kunigaikščiai, katalikų vyskupai (Vilniaus, Lucko, Žemaičių ir Kijevo), žemės, dvaro ir aukščiausieji (vaivados ir kaštelionai) vietinės valdžios pareigūnai. Įstatymiškai jos kompetencija apibrėžta 1492 m. Aleksandro privilegijoje, nusakant santykį su didžiojo kunigaikščio valdžia. Valdovas pripažino savarankišką Tarybos padėtį įsipareigodamas nekeisti jos priimtų sprendimų, taip pat pažadėjo vykdyti užsienio politiką ir pareigūnus bei dvarus skirti tik pasitaręs su jos nariais. Itin svarbus buvo didžiojo kunigaikščio sutikimas dalytis su ponais teismine valdžia – lig tol buvusia išimtine valdovo kompetencijos sritimi. Tarybą sudarė gausi ir pakankamai marga grupė, kurią sušaukti buvo gana sunku. Todėl valstybės valdyme aiškiai dominavo mažesnė asmenų grupė. Pagrindiniai sprendimai dažnai buvo priimami neformalioje taryboje, kurią šaltiniai vadino „siaurąja ar vyresniąja“. Tokios tarybos vaidmuo ypač išaugdavo tuomet, kai šalyje nebūdavo nuolat reziduojančio valdovo, o tarybą sudarydavo kelių įtakingiausių

giminių atstovai. XV a. antrojoje pusėje ir XVI a. pirmojoje didžiausią galią turėjo Goštautai, Radvilos ir Kęsgailos, kurie tarpusavyje konkuruodami ir bendradarbiaudami lemdavo valstybės politiką. Kita vertus, didieji kunigaikščiai, turintys pareigūnų nominavimo teisę, galėjo veikti valdančio elito sudėtį ir kurti sau atsidavusią grupuotę.

Apibendrinant ankstyvosios luominės atstovavimo institucijos pobūdį, pirmiausia verta pabrėžti, kad svarbiausiu – reprezentacijos – požiūriu ji iš esmės skyrėsi nuo vėlesnio bajoriškojo seimo, kurį jau galima laikyti išties parlamentine institucija. XIV–XV a. taryboje ar platesniame suvažiavime didikai niekam neatstovavo, išskyrus pačius save ir savo giminaičius. Visi mums žinomi tokių pasitarimų veikėjai kilę iš palyginti mažo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės branduolio regiono ir niekas nekėlė klausimo dėl kokio nors reprezentatyvesnio visos valstybės regionų valios pareiškimo ar adekvatesnio atstovavimo skirtingoms kilmingųjų grupėms. Bajorų seimo formavimasis buvo ilgalaikis procesas, kuris sustiprėjo XVI a. pirmojoje pusėje, jo kryptis lėmė nemažai šalutinių veiksnių: intensyvėjantis šalies kaip vientisos ir apibrėžtos teritorijos įtvirtinimas ir šalies institucionalizacija, vidinė (stačiatikiškų kraštų) integracija, kintanti komunikacijos struktūra (raštingumo pažanga), politinė ir socialinė Lenkijos įtaka, pagaliau pokyčiai valdančiajame elite. Bajorų seimo šaukimą lėmė ir fiskalinės priežastys – siekis vykstant karui su Maskva užsitikrinti naujų mokesčių surinkimą iš bajorų valdų. Apie XVI a. vidurį išsikristalizavęs Lietuvos seimas daugeliu aspektų primena kitų Europos šalių luominių susirinkimų genezę, kai kintant valstybinei organizacijai gimstanti politinė tauta sukuria naujas politinio atstovavimo ir luominio solidarumo išraiškos formas.

4.8. Politinės grupuotės ir jų įtaka valstybės valdymui

Valstybės gyvenime svarbų vaidmenį vaidino ne tik didieji kunigaikščiai ir besikuriančios valstybinės institucijos, bet ir asmeninių ryšių pagrindu sudaromos politinės grupuotės. Įvairių konfliktų XIV a. pabaigoje – XV a. analizė rodo, kad dėl valdžios konkuravo ne tik atskiri valdančios giminės nariai, bet ir didikų grupės. XV a. socialinių santykių sistema ir toliau buvo nepriklausoma nuo valstybinių struktūrų. Asmenis siejantis horizontalių ryšių tinklas buvo reikšminga kasdienio gyvenimo forma, kuri jungė individus į solidarią politinę bendriją. Vienyti galėjo kraujo, vedybų ir dvasinė (krikšto tėvai) giminystė, kaimynystė, draugystė. Šiam

tarpusavio santykių tinklui priklausė ir didysis kunigaikštis, kurio ryšiai su atskirais didikais visuomet buvo abipusiai. Savybine forma išreiškiama hierarchija („mano didikas/bajoras") buvo tik vienas šių ryšių aspektas. Kitą sudarė jų „draugystė", bendro politinio likimo padarinys. Tokią sampratą rodo Jogailos pasižadėjimas Skirgailai klausyti jo „labiau už visus draugus ir brolius". Draugais visų pirma tampama susigiminiavus, tai patvirtina ir to meto kalba, dažnai net neskyrusi draugystės ir giminystės ryšių. Antai du svarbiausi Vytauto bendražygiai jam kovojant dėl tėvonijos buvo jo vedybų giminaičiai (regis, visi trys buvo vedę seseris) kunigaikščiai Jonas Alšėniškis ir Sudimantas. Draugystė neprieštaravo pavaldumui, šie santykiai veikiau papildė vienas kitą. Viešpataujant tarpasmeninei komunikacijai buvo natūralu užmegzti saitus, išplečiančius hierarchinę valdinystę. Taip darė didysis ir kiti kunigaikščiai, taip savo valdžios regionuose elgėsi ir aukščiausieji didikai.

Šaltinių duomenys leidžia tik hipotetiškai rekonstruoti konkrečių kunigaikščių ir didikų tarpusavio santykius. Trūkstant šaltinių veiksminga metodologinė priemonė yra prozopografija – t. y. duomenų apie vieno ar kito asmens veiklą ir aplinką (tėvonijų vieta, užimamos pareigos, pasirodymas kokio nors kunigaikščio palydoje, kraujo ir vedybinės giminystės ryšiai) rinkimas. Net skurdžios šaltinių užuominos apie drauge pasirodančius asmenis, įvertinus papildomus duomenis apie jų kilmę ar giminiškus santykius, gali suteikti daug erdvės naujoms jų veiklą aiškinančioms hipotezėms. Prozopografinis tyrimas padeda nutiesti sąsajas tarp pavienių ir iš pirmo žvilgsnio nedaug ką sakančių faktų, patalpinti juos į tam tikrą socialinį kontekstą. Tokios rekonstrukcijos yra prasmingos siekiant adekvačiau suprasti tuometinius politinius ir socialinius santykius.

Interpretuojant politinę istoriją, didikų grupių kaip politinės struktūros sąvoka yra tinkamesnė, nei sunkiai konkretizuojamos luomo ar sluoksnio sąvokos. Atpažinus diduomenės grupių ryšius galima suvokti įvairius Lietuvos vidinius konfliktus, kuriuos istorikai mėgino aiškinti kaip socialinių tarpsluoksnių kovą (pvz., tarp stambiosios ir vidutiniosios ar smulkiosios bajorijos) ar konfesinių prieštaravimų tarp stačiatikių ir katalikų išraišką. Politinės grupuotės dažniausiai burdavosi giminystės pagrindu, užsimezgus ryšiams su kuriuo nors valdančios dinastijos atstovu. Tokie „dvigubi" ryšiai garantavo saugumą konfliktinėje situacijoje. Antai prie sąmokslo prieš Žygimantą Kęstutaitį prisidėjusiam Vilniaus vaivadai Jonui Daugirdui dėl gerų asmeninių ryšių diduomenėje pavyko išvengti bausmės, o tokia padėtimi negalėjęs pasigirti Trakų vaivada Leliušas neteko savo pareigų. Artimų draugų tarpininkavimas buvo geriausia priemonė

susigrąžinti prarastą didžiojo kunigaikščio malonę. Konfliktinių laikotarpių šaltiniuose neretai pasitaiko garantijų už vieną ar kitą asmenį, pvz., nemažai yra Skirgailai išduotų dokumentų, jam vietininkaujant Lietuvoje. 1431 m. įvykiai, kai Lietuvos kunigaikščiai ir bajorai garantavo lenkams už laikinai paleidžiamus lietuvių belaisvius, rodo, kad tokios garantijos galiojo ir kitose valstybėse. Kazimierui Jogailaičiui iš pradžių nepaklusęs kunigaikštis Jurgis Lengvenaitis, siekdamas susitaikyti, visų pirma kreipėsi į savo vaikų krikštatėvį ir įtakingą Kazimiero aplinkos didiką Joną Goštautą, prašydamas užtarti jį prieš valdovą. Tik užsitikrinus didikų paramą buvo galima tikėtis palankaus sprendimo. Tokie laidavimai toli gražu ne visuomet būdavo įforminami rašytiniu dokumentu, todėl žinome turbūt tik mažą dalį šio tuometiniam politiniam gyvenimui svarbaus socialinio instituto raiškos būdų. Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio konflikto įkarštyje rašytas laiškas parodo priešiškų stovyklų bendravimą, įgyvendinant socialinės saugos mechanizmą, kuriam netrukdė net valstybių ribos. 1434 m. Švitrigailos grupuotės atstovas, jo ilgametis sąjungininkas kunigaikštis Fedka Nesvyžiškis laiške Lenkijos karaliaus pavaldiniui Hrickai Kerdiejaičiui siūlo išsaugoti draugystę, nors vyko karas. Draugystė įpareigojo neliesti valdų ir rūpintis vieni kitų giminaičiais. Beje, šis priešiškų stovyklų atstovų bendravimas aiškiai numatė, kad jų tarpusavio santykiai valdovui neliks nežinomi. Matyt, toks elgesys nebuvo laikomas nelojalumu savo valdovui ir galėjo legaliai egzistuoti šalia valdinystės ryšių.

Kartais šaltiniai atskleidžia politinių grupuočių funkcionavimo aplinkybes. Kai nužudžius Žygimantą Kęstutaitį šalyje susiklostė neaiški padėtis, tartis ir ieškoti išeities Jonas Goštautas vyksta ne kur kitur, o pas savo giminaitį kunigaikštį Jurgį Simonaitį Alšėniškį. Jie į Alšėnus pakviečia taip pat giminiškais ryšiais susijusius Kęsgailą, Mikalojų Nemiraitį ir Radvilą Astikaitį. Siekiama tartis su pačiais artimiausiais žmonėmis, nes tik jais buvo galima pasitikėti. Štai tokios situacijos vertė turėti „daug draugų ir giminaičių", idant patikimų asmenų būrys būtų pakankamai gausus ir autoritetingas.

Kiekviena kunigaikščių kova dėl valdžios buvo ir jų grupuočių kova. Vis daugiau atsirandant vidaus gyvenimą plačiau aprašančių rašytinių šaltinių, galima analizuoti tokių grupuočių įtaką tolesnei politinio gyvenimo raidai. Antai Vytautui įsitvirtinus Vilniuje ir Trakuose, jo grupuotės atstovai turėjo galimybę didinti savo įtaką. Albertas Manvydas ir Stanislovas Čupurna gavo svarbiausias krašto pareigybes – Vilniaus seniūno (vėliau vaivados) ir didžiojo maršalo [95]. Tačiau ir galingiausi Jogailos aplinkos žmonės (Mingaila ar Andrius Goštautas) nesunkiai pritapo prie

[95]
Vytauto didiko Vilniaus seniūno Alberto Manvydo herbinis antspaudas (1410)

naujojo valdovo dvaro. Vytautui turbūt buvo pakankamai pavojinga tęsti priešpriešą, kadangi kitos grupės lyderių parama valdymo pradžioje jam buvo labai reikalinga. Be to, išsaugoti aukštą statusą galėjo padėti ne tik naujojo valdovo pripažinimas, bet ir asmeniniai saitai su kitais didikais. Pakanka prisiminti, kad kryžiuočių kelių aprašymų autoriai Manvydo kaimą pažymi tik už 1,5 mylios nuo Goštauto kaimo, netoli kurio buvo ir Mingailos Dieveniškės. O pridūrę, kad Andriaus Goštauto sūnus Jonas vedė kitos svarbios giminės atstovę – Kęsgailaitę, matome, kaip formavosi ta didikų grupė, kurią istorikai vėliau pavadino Vytauto bajorais. Žinoma, santykiai su Vytautu buvo svarbi jų valdžios prielaida, tačiau politinį gyvenimą tiesiogiai veikė ir asmeniniai didikų tarpusavio santykiai.

Be tokių aukščiausio rango politinių grupuočių, buvo ir kitokio lygmens valdovo palyda. Tai valdovą kasdieniame gyvenime supantys kambariniai ir meilūnai (rus. *milosniki*, vok. *libhabere*), kuriems valdovas patikėdavo konfidencialius reikalus ir iš kurių galėjo tikėtis besąlygiškos ištikimybės. Kai kurie iš jų, nors ir negalėjo pasigirti kilme, dvaro hierarchijoje sugebėjo iškilti pakankamai aukštai. Favoritų atsiradimas personalizuotoje valdovo dvaro struktūroje buvo neišvengiamas. Nuolat būdami šalia valdovo jie galėdavo kartais paveikti jo sprendimus, tačiau jų socialinis statusas vis dėlto liko pernelyg žemas (tai rodo ir jiems pavadinti vartoti mažybiniai vardai, pvz., Vytauto patikėtinis Smolna ar Žygimanto Kęstutaičio Slavka), kad jie galėtų užmegzti artimus santykius su kitais didikais. Dalis jų po valdovo mirties likdavo tarnauti naujam ponui (Smolna), kai kurie sulaukdavo tragiško likimo (Slavka), tačiau visų tokių iškilėlių karjera buvo trumpalaikė. Į politinį krašto elitą jiems ir jų giminaičiams patekti paprastai nepavykdavo. Beje, stiprėjant šalies institucijų sistemai, galime stebėti ir favorito statuso pokyčius: jei Vytauto

ar Švitrigailos laikais jų artimiausi patikėtiniai dvare turėjo tenkintis neformaliomis pareigomis (vyriausiasis meilūnas), tai Aleksandro favorito kunigaikščio Mykolo Glinskio padėtis – dvaro maršalas – jau pabrėžta ankstyvųjų Naujųjų laikų dvasia.

Mykolo Glinskio iškilimo ir nuosmukio istorija iliustruoja išliekančią politinių grupuočių reikšmę politiniams procesams, kartu ji liudija vykstančius šių grupių struktūros pokyčius. Nors asmeninės Glinskio savybės neabejotinai daug prisidėjo prie greitos karjeros valdovo dvare, vis dėlto ne mažiau reikšmingas buvo ir jo socialinis užnugaris. Svarbu pažymėti, kad kitaip nei manė senoji istoriografija, ši Glinskio socialinė aplinka nebuvo tradicinė nepatenkintų savo padėtimi valstybėje senųjų kunigaikštiškų giminių ir stačiatikių elito atstovų grupė. Dar per kelionę Vakaruose perėjęs į katalikybę, jis bendravo su įvairiais šalies politinio elito atstovais, tarp kurių visų pirma pažymėtini XV a. pabaigoje vis didesnę įtaką įgyjantys Chreptavičiai. Kitas socialinių ryšių veiksnys buvo dar naujas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politiniame gyvenime – užsienyje užmegztų ryšių tinklas. Vis dėlto net ir užsienio valdovų užtarimai nepadėjo favoritui išsaugoti savo padėties. Atėjus naujam valdovui Žygimantui Senajam, neišvengiamai prasidėjo naujas valdžios perskirstymo etapas. Su senųjų diduomenės giminių atstovais taip ir neužmezgęs artimesnių santykių, keičiantis politinei situacijai, Glinskis negalėjo tikėtis šios grupės paramos. Ilgas politinio sugyvenimo brandinimo kelias (giminystės ryšių mezgimas ir pan.) Naujųjų laikų avantiūrizmo dvasia išugdytam iškilėliui buvo nepriimtinas, ir tai nulėmė jo žlugimą per 1508 m. maištą.

O kita diduomenė ir toliau gyveno tradicinį politinį gyvenimą, kuriame nuolat kūrėsi grupuotės ir vyko konkurencinė kova, retkarčiais trumpam nutraukiama, iškilus poreikiui sutelkti jėgas prieš bendrą pavojų. Tokia situacija leido tradicinėms giminėms išsaugoti savo rankose pagrindinius valdžios svertus ir visuomet turėti daugiau politinio pasirinkimo galimybių.

5. Valstiečiai feodalinėje žemėvaldoje

5.1. Stambiosios žemėvaldos susiformavimas

Apie daugumos šalies žmonių – valstiečių – gyvenimą XV ir XVI a. pr. šaltiniai nutyli. Apie valstiečius, jų socializacijos formas, prievoles sužį-

nome tik fragmentiškai – iš žemės valdų užrašymų bajorams ir Bažnyčiai, valdovo privilegijų, negausių žemėvaldą reguliuojančių nuostatų ar teismų sprendimų. Neturime svarbiausio šio laikotarpio šaltinių komplekso feodalinio dvaro sandarai ir valstietijos socialinei struktūrai pažinti – dvarų inventorių. Net ir marksistinė istoriografija, kurios viena iš pagrindinių užduočių buvo nušviesti valstiečių padėtį (arba kaip ji formulavo – valstiečių išnaudojimą ir kovą dėl geresnės padėties), sugebėjo pateikti tik labai neišsamų ir prieštaringą valstiečių istorijos modelį. Labai trūksta atskirų regionų tyrimų, kurie leistų diferencijuotai suvokti žemėvaldos ir valstietijos raidą, valstiečių gyvenimo sąlygų, kategorijų ir prievolių įvairovę, kitimo dinamiką ir t. t. Šaltinių stoka paradoksaliai dera su to meto socialinės terminijos įvairove, kurią lėmė luominės konsolidacijos proceso neužbaigtumas, kai valstietijoje egzistavo įvairios, neretai turinčios itin skirtingas teises, prievoles ir statusą grupės. Todėl rekonstruoti šio periodo valstietijos istorijos vaizdinį yra sudėtingas uždavinys. Istoriografijoje iš esmės sutariama tik dėl to, kad labiausiai valstiečių gyvenimą pakeitė besiformuojanti stambioji žemėvalda ir ją lydinti socialinė agrarinės visuomenės transformacija.

Stambiosios žemėvaldos pradžia susijusi su didžiojo kunigaikščio Vytauto valstiečių užrašymo ir beneficijų skyrimo bajorams bei Bažnyčiai politika. Tiesa, kai kurios didikų giminės jau iki Jogailos ir Vytauto laikų turėjo gana daug valdų, tačiau esminiu socialiniu veiksniu bajorų žemėvalda ima tapti tik nuo XIV a. pabaigos. Jei iki tol žemėvalda sudarė tik dalį kilmingųjų turtinio išskirtinumo (su karo grobiu, valdovo dovanomis ir pan.), tai nuo Vytauto laikų reformų jos svarba socialinėje hierarchijoje vis didėjo. Vytauto beneficinė žemėvaldos politika buvo tęsiama ir jo įpėdinių. Viename iš Žygimanto Kęstutaičio laikų dokumentų netgi įrašytas lietuvių didiko pasisakymas, kad Švitrigailos nuvertimas susijęs su tuo, kad nebuvo žemėvaldos privilegijų tęstinumo. Šis teiginys, nors ir išsakytas praėjus vos keleriems metams po įvykių, vargu ar leidžia adekvačiai suvokti sąmokslo aplinkybes ir vos dvejus metus viešpatavusio kunigaikščio politiką, tačiau aiškiai rodo išaugusius diduomenės lūkesčius. Ypač daug žemių ir žmonių didikams bei bajorams per ilgą valdymą užrašė Kazimieras Jogailaitis, o jo laikų Lietuvos Metrikos įrašai netgi sąlygiškai vadinami suteikčių/dovanojimų knyga. Menka kontrolė (dažnai vyriausiais vietiniais pareigūnais buvo tie patys regione žemėvaldą telkiantys didikai) netrukdė didikams išaugusias valdas dar labiau didinti neteisėtai prisijungiant kaimynystėje gyvenančius valdovo pavaldinius. Paskutinis intensyvus valdų dovanojimas vyko Aleksandro Jogailaičio valdymo pradžioje. Vėliau galime stebėti

[96] *Goštautų Geranainių pilis – stambiosios žemėvaldos centras*

pastangas stabdyti valdovo domeno mažėjimą. Laisvos žemės, nors kare su Maskva būta daug praradimų, vis dar buvo nemažai (ypač kolonizuojamose teritorijose), tačiau kur kas svarbesnis buvo žmogiškasis veiksnys – laisvų, t. y. asmeniškai Bažnyčiai ar kilmingiesiems nepriklausančių, valstiečių stygius. Kita vertus, įsibėgėjus šalies teritorializacijai, valdovai pradėjo keisti savo žemėvaldos politikos įpročius. Nuolat stokojant pinigų, imta plačiau naudotis dvarų įkeitimo ir kitomis nuosavybės santykių nekeičiančiomis procedūromis. O praėjus keliems dešimtmečiams, Lenkijos pavyzdžiu netgi mėginta atgauti kai kurias anksčiau valdovo domenui priklausiusias žemes, ypač ten, kur buvo galima įrodyti neteisėtą teritorijos ir valstiečių užvaldymą.

Po didžiųjų kunigaikščių dovanojimų XV a. diduomenės rankose atsidūrė didelė dalis šalies žemių. Labai greitai buvo „pamirštas" laikinas beneficinis žemių dovanojimo pobūdis; šias žemes perkant, dovanojant ir keičiant siekta sutelkti į stambias valdas – latifundijas ir kaip tėvonijas perduoti savo paveldėtojams (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.3.6). Taip atsirado diduomenės valdų kompleksai (dvarai ir valsčiai), kuriems priklausė ištisi valstiečių kaimai su keliais šimtais dūmų: Manvydų Žiupronys, Vyšniavas, Mirkliškės, Goštautų Geranainys ir Trobos, Mantigir-

daičių Yvija ir Loskas, Radvilų Upninkai ir Musninkai ir kt. [96]. Tokios žemėvaldos pavyzdžiu galėtų būti vienos žymiausių, tiesa, XV a. antrojoje pusėje išmirusios, Manvydų giminės latifundijos. Per kelis dešimtmečius šios giminės atstovai į savo rankas sutelkė apie 20 stambių valdų, kurioms priklausė apie 2500 valstiečių dūmų. Nors didikų žemėvalda ir toliau buvo išsklaidyta, pastebimos aiškios pastangos žemes telkti keliose teritorijose. Manvydams tai buvo visų pirma Ašmenos pavietas, kuriame driekėsi jų tėvonijos. Tai aiškiai atspindi diduomenės žemėvaldos politikos tendencijas – beneficines valdas telkti šalia tėvoninių. Šias nuostatas galėjo pakoreguoti tik atsiveriančios naujos galimybės kolonizuojamuose regionuose, visų pirma Palenkėje. Manvydai nespėjo tokiomis galimybėmis pasinaudoti, bet kitos dvi įtakingiausios giminės – Radvilos ir Goštautai – jau nuo XV a. aktyviai dalyvavo apgyvendinant Lietuvos, Mazovijos ir Vokiečių ordino pasienyje plytėjusią dykrą (Goštautų Tykocinas, Radvilų Goniondzas ir Raigardas).

Kiekviena stambesnė valda turėjo centrinę sodybą (kai kurios galėjo atstoti ir didikų rezidencijas), apie kurią telkėsi ūkiniai ir nelaisvai šeimynai skirti pastatai. Dėl karinės tarnybos reikalavimų, taip pat reprezentaciniais sumetimais kai kuriuose dvaruose buvo žirgynai. Valdas administruoti buvo ganėtinai sunku, kadangi vieną šeimos valdą nuo kitos galėjo skirti net keli šimtai kilometrų. Jas prižiūrėdavo vietininkai, kuriais buvo skiriami tiek vietinės kilmės smulkūs bajorai, tiek specialiai samdyti atvykėliai. Bent jau nuo XV a. vidurio feodalams priklausė beveik visos iš valstiečių ūkio gaunamos pajamos. Didysis kunigaikštis pasiliko teisę tik į staciją ir nereguliarius kelių, tiltų ir pilių statymo ar tvarkymo darbus. Bajorų atstovams seime sutikus, galėjo būti skelbiamas visuotinis sidabrinės rinkimas – taip bajorai prisidėdavo prie valstybinių reikalų (paprastai kariuomenės) finansavimo. Bet ir čia jų imuniteto niekas negalėjo pažeisti, o sidabrinę jie turėjo surinkti patys.

1528 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės surašymas leidžia tiksliau apibūdinti diduomenės žemėvaldos mastą. Kęsgailų giminė valdė 12 288 ūkius (iš jų tarnybą turėjo eiti 768 raiteliai), Radvilos – 12 160 (760 raitelių), vienintelis Goštautų giminės narys Albertas Goštautas – 7 456 (466 raiteliai). Kunigaikščių Olelkaičių ir Ostrogiškių, Astikų, Glebavičių, Zaberezinskių, Kiškų, Chodkevičių, Iljiničių valdos apėmė 2,5–7 tūkstančius valstiečių ūkių. Jerzio Ochmańskio apskaičiavimais, didikų giminėms, nesudarančioms net vieno procento bajoriškosios visuomenės, priklausė apie 30 procentų visų kilmingųjų žemių. Būtent čia aiškiausiai pasireiškė valstiečių gyvenimą pakeitusios tendencijos.

5.2. Įbaudžiavinimas ir laisvės samprata

Stambiosios žemėvaldos augimą lydėjo valstiečių įbaudžiavinimas, kadangi didysis kunigaikštis žemes dažniausiai dovanodavo kartu su ten gyvenusiais žmonėmis. Istoriografijoje paprastai teigiama, kad nuo XIV a. pabaigos vykstant socialinei transformacijai didžiąją visuomenės dalį sudarantys laisvi, tik valdovui pavaldūs žemdirbiai tapo bajorams ir Bažnyčiai priklausančiais nelaisvais baudžiauninkais. Tačiau tokia aiškinimo schema nėra visiškai tiksli. Visų pirma nėra iki galo aiški *laisvės* sąvokos, sutinkamos to meto šaltiniuose, prasmė. Bet kuriuo atveju ji nėra tapati mums įprastai asmeninės laisvės sampratai, kurios apraiškos viduramžiais aptinkamos tik intelektualų raštuose, tačiau socialinio gyvenimo ilgą laiką esmingiau neveikė. Moderni ir abstrakti, nuo konkretaus socialinio konteksto nepriklausoma asmens laisvės samprata Vakarų Europoje atsiranda tik Naujaisiais laikais, iš esmės jau išnykus baudžiavai, ir šios padėties negalima perkelti į ankstesnius amžius. Iki baudžiavos valstietis nebuvo asmeniškai pavaldus bajorams, tačiau buvo susaistytas kitokio pobūdžio socialinės priklausomybės ryšiais: jis buvo gimininės bendruomenės, taip pat kunigaikštį ir jo dvarą aptarnaujančios teritorinės valsčiaus organizacijos narys. Trūkstant šaltinių sunku apibūdinti, kaip ši priklausomybė reiškėsi kasdieniame gyvenime. Tačiau tai, kad valstiečius užrašant bajorams praktiškai nekilo valstiečių neramumų, liudija, kad įbaudžiavinimo pradžia neatnešė valstiečiams staigių gyvenimo pokyčių. 1418 m. maištas Žemaitijoje veikiausiai nebuvo valstiečių sukilimas, nors jį taip bandė sau naudinga forma vaizduoti Vytautas ir jo laiškus citavusi bei valstietiško pasipriešinimo pavyzdžių atkakliai ieškojusi marksistinė istoriografija. Didžiojo kunigaikščio politikai Žemaitijoje oponavo visų pirma vietos bajorija, bandanti apginti autonomišką savo srities statusą. O žemaičių valstiečių bėgimas į Ordino teritoriją buvo ne socialinio protesto forma, bet geresnio gyvenimo paieška kolonizuojamoje teritorijoje – dykroje tarp Ordino ir Lietuvos. Visuose kraštuose apgyvendinami (kolonizuojami) nauji regionai buvo ta vieta, kurioje žmonės galėjo tikėtis geresnės socialinės padėties. Tik taip paaiškinama vidinės kolonizacijos Europoje sėkmė, išjudinusi šiaip jau sėslią ir inertišką valstietiją. Tokios pačios valstiečių migracijos tendencijos būdingos ir Lietuvai. Kiek vėliau prasidėjus kolonizaciniams procesams lietuviškoje pusėje, padažnėjo valstiečių judėjimas ir kita kryptimi, iš Prūsijos į Lietuvą, nors Ordino pusėje tuo metu socialinių reformų nebūta.

Baudžiava buvo asmeninė priklausomybė nuo pono, neturint pagrindinių asmens teisių. Visiškos nepriklausomybės viduramžių hierarchinė-

je visuomenėje negalėjo būti. Nors ant skirtingų socialinės hierarchijos laiptelių stovintys kilmingieji, kitaip nei valstiečiai, visuomet išsaugodavo asmens teises. Tačiau net ir kilmingųjų teisės įstatymiškai buvo įtvirtintos tik XVI a., o valstiečių *laisvės* sąvoka visada vartota atsižvelgiant į socialinį kontekstą. Laisvais galėjo būti vadinami, pavyzdžiui, tie valstiečiai, kurie gyveno atokiau nuo valsčių teritorijos ir nevykdė prievolių. Kaip rodo XV a. praktika, į tokius „valkataujančius" valstiečius galėjo pretenduoti bajorai, iš didžiojo kunigaikščio gavę dovanojimo raštus. Visai kitaip *laisvės* sąvoka vartota nelaisvos šeimynos narių (vergų) atžvilgiu. „Paleisti į laisvę" reiškė suteikti jiems žemės sklypus, už kuriuos jie privalėjo atlikti įprastas baudžiauninkų prievoles. Ginče, kilusiame tarp Vytauto ir Ordino didžiojo magistro dėl pabėgėlių valstiečių, pagrindiniais laisvės požymiais, leidžiančiais laisvai rinktis gyvenamąją ir tarnavimo vietą, buvo išeivystės teisė ir činšo nemokėjimas. Taip pat ir vėlesniuose šaltiniuose valstiečio teisė išeiti buvo tiesiogiai siejama su *laisvės* sąvoka. Be to, valstiečių laisvė galėjo būti plečiama jiems dalyvaujant vidaus apgyvendinimo procese. Ankstesnes tarnybas ir gimtinę palikę valstiečiai naujose kolonizuojamose vietose rasdavo palankesnę teisinę ir socialinę aplinką. Būtent šių „keliaujančių" valstiečių grupė, regis, ir buvo aktyviausia įgytų savo laisvių gynėja. Taigi kalbant apie laisvės sampratą viduramžiais, reikia klausti: „laisvė nuo ko" ir „laisvė kam". Todėl valstiečių įbaudžiavinimą vertinant vien tik kaip „laisvės praradimą" apibūdinama tik viena šio reiškinio pusė. To meto visuomenės tvarką ir socialinių pokyčių kryptį adekvačiau nusako tokie reiškiniai, kaip valstiečių tarnybos formų kaita, ūkinio gyvenimo intensyvėjimas ir (ilgalaikėje perspektyvoje) valstietijos socialinis panašėjimas.

Įbaudžiavinimas buvo ilgas procesas, kuris, kaip minėta, suaktyvėjo Vytauto laikais, didžiajam kunigaikščiui pradėjus bajorams dalyti valstiečius – veldamus. Tiesa, iš pradžių tai nebuvo valstiečių šeimų užrašymas bajorams, valdovas suteikdavo teisę tik į kai kurias tų valstiečių atliekamas prievoles, kurios iki tol priklausė jam. Tačiau netrukus pradėta žemes su valstiečiais dalyti „amžiams" (lot. *perpetue et in aevum*), nepasiliekant jokių teismo ir valdymo teisių (lot. *nihil iure et dominio reservantes*), tai reiškė teisinį ir ekonominį bajorų valdų imunitetą. Tiesa, šių iš valdovo rankų gautų žemių valdymas buvo suvaržytas – norint jas perleisti, parduoti ar dovanoti tretiesiems asmenims reikėjo gauti didžiojo kunigaikščio sutikimą. Iš Vytauto laikų išliko tik Vilniaus vaivadai Albertui Manvydui skirti visi dovanojimo „amžiams" dokumentai, tačiau neabejotina, kad ir kiti didikai buvo gavę analogiškus dokumentus. Bajorų ir jiems priklausančių

valstiečių (veldamų, tiaglų) santykį nustatė 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija, pagal kurią didysis kunigaikštis bajorams perleido daugumą jam priklausančių prievolių. Šis potvarkis nelietė tik tų valstiečių, kuriuos bajorams buvo atidavęs pats Kazimieras. Susiklostė praktika, kad pastarųjų valstiečių prievolės galutinai pereidavo į bajorų rankas jau kito valdovo laikais (Aleksandro ir Žygimanto Senojo privilegijos). Valdovas ir bajorai abipusiškai įsipareigojo grąžinti vieni kitiems pabėgusius valstiečius. Taigi nuo XV a. vidurio bajorai tapo visateisiais veldamų šeimininkais, ir valdovas daugiau nesikišo į bajorų valdinių administravimą ir teismą.

Plėtojantis feodaliniams santykiams Lietuvoje nusistovėjo Europos žemėvaldai jau nuo frankų laikų būdingas dviejų dalių domeno principas. Dalis žemės priklausė tiesiogiai ponui, ją dirbo nelaisvoji šeimyna ir baudžiauninkai. Kita dalimi už tam tikras prievoles naudojosi dvarui pavaldūs valstiečiai. Didžiajam kunigaikščiui, Bažnyčiai, didikams ir bajorams priklausantys valstiečiai nebuvo visateisiais žemės savininkais, tačiau išsaugojo teisę naudotis sklypais paveldint. Gavę ponų leidimą, valstiečiai galėjo savo žemes net parduoti ar įkeisti, o ponas neturėjo teisės jų atimti. Kitaip tariant, nebuvo galima perleisti ar parduoti valstiečių be žemės, ir tai buvo svarbi socialinė valstiečių gyvenimo garantija, apsauganti juos nuo socialinės padėties destrukcijos. Pagal galiojusį feodalinį principą, tik be palikuonių mirusio ar pabėgusio valstiečio žemės atitekdavo jo šeimininkui. Ši valstiečių dalinės nuosavybės teisė, kuri reiškėsi savo sklypo valdymu ir paveldėjimu, buvo svarbus visuomeninis veiksnys. Socialiniu požiūriu jis skyrė valstiečių daugumą nuo tokių teisių neturinčios nelaisvosios šeimynos, o civilizaciniu – šią santvarką skyrė nuo Rytų Europoje egzistavusių *miro* valstiečių bendruomenių, kuriose nebūta tokio reiškinio, kaip iš kartos į kartą paveldimas ir ilgalaikiais ryšiais susietas individualus valstiečių šeimos sklypas.

Suprantama, bajorai buvo suinteresuoti didesnėmis pajamomis iš valstiečių darbo, tačiau nežinia, ar tai iš tikrųjų reiškė smarkiai augantį valstiečių išnaudojimą baudžiavos įsitvirtinimo periodu. To meto socialinį ritmą toliau diktavo *senovės* ir papročių kategorijos, kurias pažeisti buvo rizikinga ir valstiečiams, ir bajorams. Priešintis įvedamoms *naujovėms* – tai buvo legali valstiečių rezistencijos forma. Nuo XV a. pabaigos žinomi didžiųjų kunigaikščių raštiški atsiliepimai į valstiečių skundus liudija, kad valsčiaus žmonės mokėjo organizuotai ginti savo teises. Žvelgiant iš ilgalaikės perspektyvos, veikiau galima kalbėti ne apie didėjantį išnaudojimą, bet apie pagrindinių struktūrinių valstiečių gyvenimo elementų – valstiečių kategorijų, organizacinių formų ir prievolių – kaitą.

5.3. Valstietijos kategorijos, organizacinės formos ir prievolių kaita

XV a. socialinio gyvenimo pokyčiai neišvengiamai atsiliepė valstiečių prievolių formų raidai. Archajines kolektyvines duokles (pvz., pasėdžius) pamažu išstumia individualios prievolės, skirstomos pagal atskirus valstiečių kiemus (dūmus). Tuo laikotarpiu vis dar dominavo natūrinės duoklės, iš kurių itin reikšminga buvo medaus duoklė. Medus buvo ne tik vienintelis saldiklis, bet ir svarbiausia alkoholinių gėrimų žaliava. Alkoholis buvo pakankamai reikšminga pajamų rūšis, tai liudija dvaruose gana gausiai minimos smuklės (karčemos), antai viename Radvilų dvare XVI a. pradžioje būta net 8 smuklių. Medaus svarba tuometiniame gyvenime sukūrė ir svarbų socialinį – bičiulystės – fenomeną, kuris draugystės ir tarpusavio pagalbos ryšiais galėjo sieti kaimynystėje gyvenančius valstiečius ir net smulkius bajorus. Kita svarbi duoklė buvo dėkla. Ši, jau ganėtinai normuota, duoklės forma Lietuvoje žinoma nuo XIV a. Iš pradžių šiuo terminu vadinta tik grūdų ir šieno duoklė, vėliau į dėklos sudėtį įėjo ir kiti produktai (linai, kanapės, malkos ir t. t.). Dėklos, kaip fiksuoto prievolinio dydžio, administravimas reikalavo išplėtotos dvarų struktūros, todėl suprantama, kad ji visų pirma buvo įvesta valstybės branduolio teritorijoje, vadinamojoje tikrojoje Lietuvoje, ir tik vėliau išplito rusėniškose žemėse. Grūdų duoklės (dėklos) apimtį varžė ribota XV a. grūdų rinka. Tik nuo XV a. antrosios pusės intensyvėjant prekybai, didėjo grūdinėms kultūroms auginti skirtų arimų plotai. Siekį gauti pajamų iš įvairių šaltinių rodo prievolių rūšių ir valstiečių kategorijų įvairumas – leičiai, arklininkai, sakalininkai, drevininkai, bebrininkai, kiaunininkai, žvejai. Tai buvo istoriškai susiklosčiusi didžiojo kunigaikščio dvaro organizacijai aptarnauti skirta sistema, kuri buvo perkelta ir į diduomenės žemėvaldą. Šiaip bendra šio laikotarpio tendencija buvo laipsniškai vienodinti duoklių formas (ypač vakarinėse ir pietinėse šalies žemėse), į pirmą vietą iškeliant dėklą grūdais. O piniginės įmokos (sidabro, grašių duoklės, vėliau činšas) buvo kur kas mažiau paplitusios, vidaus prekyba buvo per menkai išplėtota, kad leistų patiems valstiečiams prasimanyti grynųjų.

Dėl tų pačių priežasčių iki pat XVI a. mažai išplėtotas buvo ir dvarų palivarkinis ūkis – savininkams buvo tiesiog sunku realizuoti tokiame ūkyje išaugintą derlių. Produktai auginti daugiausia saviems poreikiams, santykinai nedidelius dvaro arimus galėjo įdirbti nelaisvosios šeimynos nariai, o pagrindiniams darbams organizuodavo talkas, į kurias atvykdavo su dvaru susiję valstiečiai. XV a. progines talkas jau galima vadinti atodirbio prievole, tačiau tik retais atvejais jos peraugdavo į reguliarią

prievolę – lažą. Situacija ėmė keistis nuo XV a. pabaigos, kai augant prekybai su kaimyniniais ir Vakarų Europos kraštais vėrėsi galimybės realizuoti kur kas gausesnį žemės ūkio produkcijos kiekį. Stiprėjantys prekiniai ir piniginiai santykiai Lietuvoje vis dar menkai palietė už kilmingųjų dvaro ir miestų ribų esančius visuomenės sluoksnius, ir tai lėmė, kad būtent lažas ilgainiui tapo vyraujančia prievole. Produktų realizavimu rinkoje rūpintis turėjo dvaro administracija. Vis dėlto tam tikri pokyčiai pinigų apyvartoje buvo pastebimi, todėl ten, kur buvo įmanoma, kailių ir kai kurias kitas duokles imta keisti atitinkamais pinigais („kiaunių pinigai", „bebrų pinigai" ir pan.). Senovinės pasėdžio (pono teisė svečiuotis valstiečių bendruomenėje, o vėliau bendruomeninė duoklė) ir mezliavos (kolektyvinis galvijų atidavimas dvarui) prievolės virsta individualiai mokamu piniginiu atsipirkimu nuo šių prievolių, nors valdovo dvarui vartoti suvežamos stacijos išlieka pakankamai ilgai ir minimos dar XVI a. Skirtinguose valstybės regionuose ši prievolių formų raida buvo netolygi. Valstybės branduolio žemėse ir arčiau prekybos kelių ar centrų esančiose teritorijose į rinką orientuoti žemėvaldos pokyčiai pastebimi jau nuo XV a. vidurio, o atokesniuose periferiniuose regionuose tradicinės natūrinės prievolės išsilaikė kur kas ilgiau.

Pagrindinis valstiečių socialinio gyvenimo vienetas buvo šeima. Tačiau patriarchinis tėvo vadovaujamos mažosios šeimos (tėvai ir vaikai) tipas nebuvo vienintelis. Kaip galima spręsti iš šaltinių, kuriuose valstiečiai įvardijami daugiskaitinėmis konstrukcijomis (-aičiai), dažnai drauge gyvendavo ir veikdavo platesnis giminaičių kolektyvas. Tokius „platesnius valstiečių namus" lėmė ta aplinkybė, kad prievolinis vienetas buvo ne atskira šeima ar tam tikras žemės plotas, bet tarnyba – t. y. vienam ūkiniam vienetui priklausančių ir drauge prievoles atliekančių žmonių visuma. Dėl tarnybos kilmės istorikai nesutaria. Dalis tyrinėtojų mano, kad ši samprata perimta iš Vokiečių ordino (vok. *dienste*). Pasak šios teorijos šalininkų, nuo XIV a. pabaigos pradėjus valstiečius dalyti bajorams ar juos perskirstant, iš pradžių tarnybą sudariusi viena šeima, o tik vėliau tarnybos ėmė plėstis. Kiti tyrinėtojai mano, kad tarnybos egzistavo jau nuo seno ir visą laiką reiškė platesnę nei viena šeima žmonių grupę. Tarnyba sieta ne su šeima, o su žeme, kurioje ši žmonių grupė gyveno. Ko gero, abi teorijos iš dalies teisingos: kažkoks tarnybos atitikmuo turbūt buvo iki reformų ir ją sudarė giminaičių grupė. Tačiau prasidėjus įbaudžiavinimui, mėginta tarnybas aiškiau reglamentuoti, pasinaudojus logišku šeimos modeliu. Šeimoms didėjant, ne visi nariai ieškodavo naujos gyvenamosios vietos. Pilnamečiai sūnūs gyveno su tėvais, broliai nesidalydavo palikimo, todėl

dažnai šeimos išaugdavo į platesnes bendrijas (didžiąsias šeimas), kurios drauge atlikdavo senosios tarnybos prievoles. Siekį prievoles padalyti didesniam žmonių kiekiui atskleidžia ir dar vienos specifinės grupės – bendrininkų/pagalbininkų (rus. *potužniki*) – atsiradimas: į bendrą ūkį įtraukiami nuskurdę kaimyniniai valstiečiai. Taip vienoje valstietiškoje tarnyboje ilgainiui atsirasdavo keli kiemai (dūmai).

Žemvaldys buvo suinteresuotas tokias „nesidalijančias" šeimynas skaldyti, tačiau teisiniai papročiai ribojo jo galimybes kištis į vidinį valstiečių šeimų gyvenimą. Tačiau buvo galima didinti tarnybai tenkančias prievoles, žinoma, atsižvelgiant į valstiečių pasipriešinimo „naujovėms" (ir pabėgimo) tikimybę. Be to, paties žemvaldžio karinės tarnybos apimtis priklausė nuo valstiečių tarnybų skaičiaus (vienas raitelis nuo 8 tarnybų). Kadangi, kaip minėta, tarnybos buvo itin nevienodo dydžio, pagal specialius valdovo sprendimus tarnyba galėjo būti sąlygiškai prilyginta dviem, kartais net trim dūmams (kiemams). Todėl žemvaldžiams kai kada buvo neparanku didinti mažų ir nestiprių tarnybų skaičių, o komplikuota valdų struktūra leido tikėtis išvengti retai atvykstančių kontrolierių nuobaudų. Padėtis buvo sudėtinga ir dėl Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vykdomos skirtingos prievolinės apskaitos. Į tarnybas valstiečiai buvo suskirstyti visų pirma vadinamojoje tikrojoje Lietuvoje ir gretimose rusėniškose žemėse. Kitur ši struktūra egzistavo tik sporadiškai. Voluinėje ir Polesėje *tarnybos* sąvokos reikšmę atitikti galėtų sąvoka *dvoriščė*, Smolenske ir kai kuriose kitose rytinėse teritorijose – *seliščė*. Be to, rusėniškose žemėse šias tarnybas paprastai sudarydavo dar daugiau dūmų (kiemų). Lūžis vienodinant prievolinę apskaitą įvyko tik XVI a. viduryje, per Valakų reformą skirtingo dydžio ir įvairias prievoles vykdančias valstiečių tarnybas pertvarkius į daugiau ar mažiau vienodus valakinius ūkius.

Reikšmingas socialinis XV a. reiškinys buvo ankstyvajai monarchijai būdingas gausus visuomenės sluoksnis, kuris balansavo tarp kilmingųjų ir valstiečių: karo tarnai, raitininkai, „gerieji žmonės". Pagrindinė karo tarnų kategorija buvo keliuočiai (kelio žmonės), kurie atliko su karo tarnyba ir kelių priežiūra susijusias pareigas. Jų žinioje buvo sargybos, pranešimų gabenimas, dvaro ir pasiuntinių kelionių aprūpinimas. Kai kurie karo tarnai prireikus atlikdavo tiesioginę karo tarnybą su žirgu ir kita būtina ekipuote (iš čia – šarvuotieji tarnai/šarvuočiai), ir tai jiems leido pritapti prie pamažu užsisklendžiančio bajorijos luomo (šarviniai bajorai). Dar viena galimybė tapti bajorais buvo tarp kilmingųjų pasitaikanti praktika į savo giminę priimti ūkiškai stipresnius aplinkinių žemių gyventojus. Nuo antrosios XV a. pusės, stiprėjant socialinės diferenciacijos procesams ir

santykinai ilgam nusistovėjus taikos periodui, karo tarnų poreikis mažėjo. Tuo metu pradėta griežčiau kontroliuoti priklausomybę bajorų luomui ir tarpinis visuomenės sluoksnis ėmė sparčiai nykti. XVI a. pradžioje šio sluoksnio atstovai šaltiniuose minimi daug rečiau. Ilgiausiai socialinė karo tarnų grupė išliko rytiniuose ir pietiniuose šalies pakraščiuose, kur aktuali sienų apsaugos problema vertė karo tikslams pajungti gausesnį visuomenės sluoksnį.

Kitoje socialinės valstietijos „hierarchijos" pusėje stovėjo nelaisvosios šeimynos nariai (šeimynykščiai, belaisviai vergai). Pagrindinę nelaisvosios šeimynos dalį sudarė per karo žygius iš kaimyninių šalių atsivesti belaisviai. Kita dalis buvo sunkmečiu pragyventi nesugebėję ir sava valia į nelaisvę pasidavę valstiečiai kaimynai. Neišplėtotuose dvarų ūkiuose nelaisvoji šeimyna atlikdavo beveik visus ūkio darbus ponui tiesiogiai priklausančiose valdose. Šeimynos sąvoka rodo asmeninį jos santykį su ponu. Ji buvo namų ūkio dalis, gyveno dvare ir neturėjo teisės iš jo pasitraukti. Kita vertus, šeimininko pareiga buvo savo šeimyną išlaikyti, buvo tam tikra maitinimo norma (mėnesinė), kurios negavę šeimynykščiai galėjo savo pono ūkį palikti. Atsiradus priklausomų valstiečių (veldamų) kategorijai ir plintant dviejų dalių domeno sistemai, imta prie jos derinti ir nelaisvosios šeimynos darbus – daliai jos narių (bernams, parobkams) pradėta suteikti bandas, t. y. nedidelius sklypus, kur jie galėjo savarankiškai ūkininkauti. Kita dalis nelaisvųjų ėmė pamažu išsipirkinėti iš nelaisvės. Abi šios grupės ir toliau priklausė savo ponui, tačiau jų padėtis tapo panašesnė į eilinių baudžiauninkų. Keli veiksniai lėmė žemvaldžių norą mažinti nelaisvos šeimynos gretas ir jų sąskaita didinti savarankiškai prasimaitinti galinčių, tačiau prievoles atlikti privalančių valdinių skaičių. Augant galimybėms pelningai parduoti dvaro sukurtą produkciją, neapsimokėjo dvare nuolat turėti ir išlaikyti daug žmonių. Taip pat socialinius pokyčius veikė ir bažnytinė vergiško darbo kritika. Bent jau nuo XVI a. pradžios galima sutikti nemažai testamentinių potvarkių, pagal kuriuos bajorai paleidžia savo šeimynykščius, nurodydami jiems tarnauti įprastu ir krikščioniškajai moralei neprieštaraujančiu būdu. Jiems išskirti sklypai per kelias kartas tapdavo jų tarnybos neatsiejama dalimi ir netrukus belaisvių palikuonys, kaip ir kiti baudžiauninkai, tapo daliniais savo žemės ir atskiro namų ūkio šeimininkais.

XV a. savo sklypus turintys ir duokles bei lažo prievoles atliekantys baudžiaviniai valstiečiai (veldamai, duoklininkai, valkiniai žmonės) tapo dominuojančia valstiečių grupe. Stiprėjant dvarų ūkiams ir plečiant dvaro naudmenas, šie valstiečiai dažniausiai atlikdavo atodirbio (lažo) prievolę,

todėl juos pradėta vadinti valkiniais (tiaglais) žmonėmis. Jei iš pradžių valkinio valstiečio sąvoka buvo vartojama gana plačiai, apibūdinant visus prievoles atliekančius žmones, tai laikui bėgant įsivyravo labiau specifinė jos reikšmė – lažą einantys valstiečiai. Be darbų dvare, kurie paprastai trukdavo nuo ankstyvo pavasario iki derliaus nuėmimo pabaigos (spalio 28 d. – Šv. Simono ir šv. Judo (Tado) šventės; nuo 1 iki 5 dienų per savaitę nuo tarnybos), jie mokėjo ir natūrinę dėklą, kurios dalį stengtasi versti duokle pinigais. Be valkinių, ir toliau egzistavo kita gausi valstiečių grupė – lažo neatliekantys valstiečiai duoklininkai. Suprantama, jų daugiausia buvo ten, kur nebuvo stambių dvarų (pvz., Žemaitijoje). Ir toliau išliko specialių tarnybų valstiečiai (arklininkai, drevininkai, druskininkai, kalviai, eiguliai ir t. t.), kurie teikė visaverčiam dvaro gyvenimui būtinas paslaugas. Juos mažiau palietė atodirbio prievolės augimas, jie ilgiau išlaikė ir išeivystės teisę, tačiau laikui bėgant jų socialinė padėtis vis mažiau skyrėsi nuo valkinių valstiečių. Neišnyksta valstiečių ūkių dydžių ir pajėgumų nevienodumas bei regioniniai valstietijos skirtumai. Vis dėlto žvelgiant į XVI a. pradžios valstietiją galima konstatuoti, kad valstiečiai buvo vis labiau telkiami į vientisą socialinę grupę (luomą), o pasirodę nauji dvaro ūkį ir valstiečių gyvenimą reglamentuojantys aktai spartino šį procesą.

Bendras šalies valdžios surašymas XVI a. pradžioje palietė ir valstiečius. Atskiriems vietininkams didysis kunigaikštis pavedė surašyti valsčių gyventojus ir jų atliekamas prievoles. Taip buvo pradėti rašyti dvarų inventoriai – būtina priemonė tikslesnei valdovo ūkio apimčiai ir pajėgumui nustatyti. Šie dokumentai įgavo normatyvinį statusą, kadangi pagal juos buvo įteisinama vietose susidariusi mokesčių ir prievolių sistema. 1514 m. ir 1529 m. pasirodė naujo pobūdžio dokumentai – Žygimanto Senojo nuostatai Vilniaus ir Trakų vaivadijų bei Žemaitijos seniūnijos dvarų valdytojams. Nuostatai (instrukcijos) reglamentavo dvarų valdymo tvarką, pajamų padalijimą tarp valdovo ir administratoriaus, kontrolės ir apskaitos formas, dvare gyvenančių valstiečių kategorijas.

XV a. ir XVI a. pradžioje valstietiją apėmęs procesas, kurį įprasta vadinti įbaudžiavinimu, nebuvo vienakryptis. Dalies valstiečių socialinė (bet nebūtinai ekonominė) padėtis luomams formuojantis išties pablogėjo: buvo prarasta išeivystės teisė ir susiaurėjo socialinio mobilumo erdvė. Kita vertus, nelaisvosios šeimynos narių statusas kito priešinga – „laisvėjimo“ – kryptimi. Išsipirkimo reiškinys liudija, kad patys nelaisvieji aktyviai prisidėjo prie savo socialinės padėties kitimo, nors ir nėra aišku, kokia jų dalis tokius siekius puoselėjo. Bet kuri laisvėjimo forma numato atsakomybę, kurios jausmas turėjo būti išugdytas. Ankstyvuosiuose dvarų

nuostatuose aptinkamos užuominos apie parenkamus iš valstiečių tarpo atstovus (seniūnus, dešimtininkus, kluonininkus) rodo valstiečių administravimo stiprėjimą, kartu ir atsivėrusias tam tikras galimybes plėtoti valstiečių savivaldą. Vis dėlto tikroji savivalda šiuo laikotarpiu susiformavo tik Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestuose.

6. Miestiečiai ir savivaldos genezė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

6.1. Vokiška teisė Vidurio Rytų Europoje

Lietuvos miestų istorijos pradžia siekia valstybingumo priešaušrį. Tačiau esminiai pokyčiai miestus palaipsniui apėmė tik XIV a. pabaigoje, kai buvo įvesta nauja teisinė sistema. Lietuvos miestų istorija daugeliu bruožų panaši į kitų Vidurio Rytų ir Šiaurės Europos šalių (Čekijos, Lenkijos, Vengrijos, Skandinavijos karalysčių) miestų raidą, kurią reikšmingiausiai paveikė perimta vokiečių/vokiška teisė. Savo ruožtu vokiškos teisės recepcija susijusi su pagrindiniu Vidurio Rytų Europos regiono socioekonominiu ir demografiniu vėlyvųjų viduramžių reiškiniu, vadinamu naujuoju apgyvendinimu/vidine kolonizacija (*melioratio terrae*). Tai buvo bendras visos Europos Vidurinių amžių fenomenas, kai valstybių viduje įsisavinamos naujos teritorijos. Todėl daugiausia vokiečių (ir ne vien jų, pavyzdžiui, labai aktyvūs buvo flamandai) vykdytą Rytų apgyvendinimą reikia analizuoti šio bendro proceso kontekste. *Vokiška* ši kolonizacija gali būti vadinama tik su išlygomis, kadangi Vokietijos kunigaikščiai jos neorganizavo ir nevykdė. Priešingai, vokiečių atvykėlius į savo kraštus visų pirma kvietėsi patys Vidurio Rytų Europos ir Skandinavijos šalių valdovai, siekiantys ekonominės naudos iš naujakurių darbo. Pagrindinis atvykėlių išskirtinumo požymis buvo ne kalba, o specifinė teisinė padėtis – vokiška teisė (*ius theutonicorum/theutonicum/theutonicale*). Ši sąvoka buvo vartojama tik šiame regione, pačioje Vokietijoje jos nereikėjo, juo labiau kad Vokietijoje tuo metu nebuvo centralizuotos politinės valdžios ir bendros teisinės santvarkos čia apskritai nebuvo.

Vidurio Rytų Europos naujasis apgyvendinimas nebuvo tiesioginis demografinio augimo padarinys (gyvybinės erdvės užkariavimas), kaip kad aiškinama ankstesnėje istoriografijoje. Naujose teritorijose (tiek pačioje Vakarų Europoje, tiek už jos ribų) miestiečiai ir valstiečiai visų pirma

ieškojo geresnių gyvenimo sąlygų ir palankesnės teisinės padėties. Naujakuriai į Vidurio Rytų Europą atnešė svarbias technines naujoves, tokias kaip ariamasis plūgas, kuris pakeitė lig tol ten naudotą žagrę, tik išjudinančią žemę, kaip vėjo ir vandens malūnai, tobulesnė verpimo technika ir arklių kaustymas arimui.

XIII ir XIV a. įvykęs Rytų apgyvendinimas buvo ir agrarinis, ir urbanistinis reiškinys. Kaime vokiškos teisės pagrindiniai bruožai buvo žemės matavimas valakais, laisvesnė valstiečio padėtis (jis turėjo mokėti tik činšą) ir planingai kuriami (pvz., gatviniai) kaimai. Kaimas turėjo dalinę savitvarką, vadovu buvo kaimo seniūnas (vok. *Schulze*). Į miestus vokiška teisė atnešė naują savivaldos sampratą, kuri Europoje susiformavo brandžiaisiais Viduriniais amžiais per komunalinį judėjimą. Jos svarbiausi bruožai buvo miestiečių renkamos savivaldos institucijos, miestiečių asmens laisvė, teisė paveldėti sklypo ar kito nejudamojo turto valdymą, ūkinės veiklos garantijos prekybos ir amatų sferose ir prievolių lengvatos. Perimdami naująją teisę Vidurio Rytų Europos miestai galėjo įsilieti į daugiau ar mažiau vientisą Europos miestų teisinę erdvę. Čekijos, Vengrijos ar Lenkijos miestuose *vokiškos teisės* terminas paprastai buvo konkretizuojamas pagal privilegijoms naudotų miestų pavadinimus – Niurnbergo, Vienos, Liubeko, Magdeburgo, Kulmo teisė ir pan. Tokia teisės perdavimo tradicija būdinga ir kitų Europos regionų miestams, apie vieną (motininį) miestą susiformuodavo ištisos teisinės miestų grupės (šeimos). Jų nariai ne tik keisdavosi rašytiniais teisinių papročių rinkiniais, bet ir konsultuodavosi įvairiais teisiniais klausimais. Vidurio Rytų Europoje miestai toli gražu ne visada buvo kuriami naujoje vietoje, dažnai privilegijas gaudavo senosios prie pilių įsikūrusios gyvenvietės, kurios buvo įgijusios urbanistinius ir socialinius miesto bruožus. Tačiau nauja teisė kardinaliai keitė jų organizaciją ir miestiečių savimonę. O lemiamas lūžis perimant naujos teisės sampratą įvyko tuomet, kai vokišką teisę pradėta suteikti ne tik atvykėliams, bet ir vietos gyventojams.

Vidurio Europos istoriniuose šaltiniuose *vokiečių teisė* (*ius teutonicorum*) vadinama *vokiška teise* (*ius theutonicale/theutonicum*) jau nuo XIII a. vidurio. Ši apibrėžtis ėmė prarasti tiesioginę etninę reikšmę ir rodė jos turėtojų, nebūtinai vokiečių, teisinę bei socialinę padėtį. Istoriškai taip susiklostė, kad Vidurio Rytų Europoje labiausiai išplito Šiaurės Vokietijos Magdeburgo teisė. Silezijoje, Lenkijoje, Vokiečių ordino valstybėje, iš dalies Vengrijoje ir Čekijoje būtent ši teisė tapo vokiškos teisės sinonimu. Kadangi Magdeburgas buvo Saksonijos žemėje, ir šio miesto teisės formavimuisi didelę įtaką turėjo saksų teisiniai papročiai, XIII a. 3-iajame

ir 4-ajame dešimtmečiuose surašyti į *Saksų veidrodį*. Magdeburgo teisė kartais buvo vadinama *ius saxonicum*. Mokslo literatūroje šis ryšys apibrėžiamas saksų Magdeburgo teisės kategorija.

6.2. Magdeburgo teisė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo paskutinė Vidurio Rytų Europos šalis, kuri perėmė šią europinę miestų teisės sampratą. Ilgas krikščionybės kelias į Lietuvą lėmė, kad kaimynines šalis apėmęs vokiečių apgyvendinimas Lietuvos nepasiekė, nors dar 1322–1324 m. didžiajam kunigaikščiui Gediminui svetimšalių atvykimas atrodė visai įmanomas. Vilniuje, kiek vėliau ir Kaune apsigyveno vokiečių pirklių bendruomenės. Vienos ankstyviausių katalikų bažnyčių šiuose miestuose – Šv. Mikalojaus Vilniuje ir Šv. Gertrūdos Kaune [97] – laikomos vokiškomis fundacijomis. Vokiečių pirklių bendruomenė, vadovaujama seniūno Hanulo, netgi suvaidino svarbų vaidmenį politiniuose 1382 m. įvykiuose, palaikydama Jogailos grupuotę kovoje su Kęstučiu. Tačiau apie gausesnį svetimšalių miestiečių atvykimą į Lietuvą iki krikšto kalbėti nėra pagrindo. Vokiška teisė į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę atėjo ir be naujojo apgyvendinimo. Tai įvyko per teisės recepciją.

Pradėdamas šalies krikščioninimą, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila 1387 m. kovo 22 d. suteikė savo sostinei Vilniui vokiškos teisės, kuri vadinama Magdeburgo, privilegiją:

> „Vladislovas, Dievo malone Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis ir Rusios tėvonis, atsižvelgdami į nesavanaudiškus ir gausius nuolankumo ženklus, kuriais mūsų ištikimi miestiečiai ir gyventojai, ir visa mūsų Vilniaus bendruomenė iki šiol mūsų didenybei rodė [...], tiems miestiečiams ir gyventojams, ir visai minėto mūsų Vilniaus miesto bendruomenei karališkosios didenybės galia duodame ir suteikiame vokišką teisę, kuri vadinama Magdeburgo [...]. Vis dėlto tie miestiečiai ir gyventojai, ir visa minėto mūsų Vilniaus miesto bendruomenė turės, kaip įprasta, ištikimai klausyti visų teisėto ir gerbtino mūsų Vilniaus seniūno, kuris tuo metu bus, nurodymų. Taip pat pagal paprotį, kurio nuo senų laikų iki šiol buvo paisoma ir laikomasi, tegul savo lėšomis saugo mūsų pilį Vilniuje tol, kol daug kartų minėtas mūsų Vilniaus miestas bus iš visų pusių apjuostas mūrine siena [...]“ (Išvertė Mintautas Čiurinskas.)

Nuo šio laiko Lietuvoje Magdeburgo teisė tapo miesto savivaldos sinonimu, o savavaldžiai miestai pradėti vadinti magdeburgijomis. Savo

[97]
Šv. Gertrūdos bažnyčia, Kaunas

privilegijoje Jogaila tik lakoniškai nusakė miesto autonomijos kontūrus, kuriuos apibrėžti ir detalizuoti pažadėjo specialia privilegija. Nors apie ją nieko nežinoma, tuoj po 1387 m. pasirodžiusios naujos miesto institucijos liudija spartų savivaldos plėtojimą. Galima manyti, kad suteikdamas naują teisę Jogaila orientavosi į kitą savo sostinę – Krokuvą, kurioje Magdeburgo teisė galiojo jau nuo 1257 m. Bet kuriuo atveju Krokuvos pavyzdys deklaruojamas 1432 m. konfirmacinėje didžiojo kunigaikščio Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje Vilniui. Jau Jogailos dokumentas nedviprasmiškai rodo vokiečių teisės plitimo Lietuvoje kryptį. Saksų Magdeburgo teisė nebuvo griežtai apibrėžtas ir uždaras teisinių normų rinkinys. Skirtinguose kraštuose ir miestuose ši teisė įgavo įvairių transformacijų, kurios padėjo ją pritaikyti prie vietos teisinių santykių. Taip įvyko ir Lenkijoje, atneštos teisės normos veikiai apaugo vietinėmis realijomis. Magdeburgo teisė buvo tam tikri bendri savivaldos ir miestiečių laisvių principai, o atskirų kraštų ar miestų teisės juos konkretino, plėtojo ir taikė naujoms sritims.

Valdant Jogailai ir Vytautui, Magdeburgo teisė pamažu plito Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestuose. 1390 m. savivaldos privilegiją gavo Brestas [98], XV a. pradžioje Trakai. 1408 m. Magdeburgo teisė buvo suteikta Kaunui, kuriame jau gyveno vėliau tapusi įtakinga vokiečių

[98]
Vieno ankstyviausių Lietuvos magdeburginių miestų Bresto antspaudas. Gediminaičių stulpai antspaudo viršuje liudija ypatingą didžiojo kunigaikščio Vytauto globą

pirklių bendruomenė. Beje, nors ir negausios, vokiečių bendruomenės buvo reikšminga ankstyvojo miestietiško elito dalis ir kituose mietuose, o vokiečių kalbą vartoti jų raštinėse buvo būtina jau vien dėl santykių su svarbiausiais užsienio prekybos partneriais – Dancigu ir Ryga. Miestų savivaldos reikšmė itin matoma lyginant Kauno ir Kernavės atvejus. Jei Kaunas, prasidėjus taikingesniam periodui, iš nuolat griautos pilies greitai išaugo į miestą, tai Kernavė, kurioje XIV a. taip pat gyveno stipri miestiečių bendruomenė, amžiaus pabaigoje neatlaikė kelių Ordino antpuolių ir, negavusi savivaldos teisių, netapo visaverčiu miestu.

Kauno peraugimas iš pilies į miestą aiškiai rodo viešosios valdžios įtaką miestui perimant vokiškos teisės sistemą. Privilegijos buvo suteikiamos ar patvirtinamos valdovų iniciatyva, apie savarankiškus miestiečių bendruomenių prašymus paskelbti savivaldą sužinome tik iš daug vėlesnių šaltinių. Kita vertus, greitas naujos teisinės sanklodos prigijimas Lietuvos miestuose liudija, kad bent jau didžiausiuose miestuose buvo susiformavęs miesto elitas, sugebantis suderinti savo interesus bei veiksmus ir prisiimti atsakomybę už sprendimus. Gimstanti nauja miestiečių bendruomenės savimonė atsiskleidžia ir miestų ženkluose. Ženklais buvo ne tik antspauduojami dokumentai, bet ir žymimi miesto vardą galintys turėti ar jį reprezentuoti objektai (matai/saikai, vaškas). Yra išlikęs seniausias (1444) Vilniaus miesto tarėjų antspaudas, nors žinoma, kad miesto antspaudas su šv. Kristoforo (Kristupo) figūra pradėtas vartoti jau XIV a. pabaigoje [99]. Glaudžius ryšius su valdančia dinastija ir valdovu rodė šio herbo viršūnėje esanti Jogailos herbo figūra – dvigubas kryžius. Kaip ir kitose Europos valstybėse, valdovai buvo pagrindiniai augančių miestų globėjai. Net ir vėlesnių laikų didžiųjų kunigaikščių ekonomika nemažai priklausė nuo miestiečių mokesčių, kurie ilgai išliko svarbiausiu grynųjų pinigų

[99]
Vilniaus miesto tarėjų antspaudas (1446)

šaltiniu. O miestiečiams valdovų globa buvo būtina visų pirma tvarkant sudėtingus tolimosios prekybos reikalus.

Iš XV a. turime išlikusį ne vieną Lietuvos didžiųjų kunigaikščių ir jų pareigūnų laišką, kuriame ginami vieno ar kito pirklio reikalai, rūpinamasi jų asmens laisve ir turtu. Tokių laiškų santykinė gausa ypač ryški šiaip jau gana skurdžiame to meto korespondencijos fone. Tiesa, miestiečiai nevaidino didesnio politinio vaidmens, o į kelias tarptautines sutartis, kaip antai 1422 m. Melno ar 1432 m. Skirsnemunės, stambiausi miestai buvo įtraukti tik sekant kontrahento pavyzdžiu. Kita vertus, miestų ir miestiečių teisės buvo ginamos aukščiausiu politiniu lygiu, kadangi punktai apie dvišalę prekybos (tiksliau – pirklių kelionių) laisvę buvo įrašomi į visas pagrindines tarptautines didžiųjų kunigaikščių sutartis. Tiesa, šios sutartys ne mažiau buvo naudingos ir užsienio pirkliams, kurių paslaugomis naudojosi Lietuvos valdančioji viršūnė. Tam tikra dvišalių prekybinių sutarčių tradicija nusistovėjo tarp Rygos ir Polocko (ilgainiui ir Vitebsko) – tuo metu bene svarbiausios prekybos arterijos Dauguvos upe centrų. Dar pagonių Lietuvos valdovų laikais pradėtą šių miestų santykių reglamentavimą 1406 m. įtvirtino Kopysės sutartis, sudaryta tarpininkaujant Vytautui. Ši sutartis, nors abi šalys dažnai skundėsi ir nesutarė, vėliau buvo ne kartą pratęsta ir papildyta. Prekyba abiem pusėms buvo itin aktuali, todėl ieškota institucinių formų jai palaikyti. Polocke ir Kaune šią funkciją iš dalies atliko šiuose miestuose įsikūrusios vokiečių pirklių bendruomenės ir Hanzos atstovybės. Stačiatikiškame Polocke vokiečių pirkliams Vytautas leido pasistatydinti bažnyčią. Taigi tokiomis konkurencijos ir globos sąlygomis XV a. sparčiai plėtojosi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai.

Lietuvoje vokiškos teisės sklaida, kitaip nei Vidurio Rytų Europoje, tapo išimtinai miestietišku reiškiniu. Tik po 1557 m. Valakų reformos kai

kurie savitvarkos elementai buvo perkelti ir į Lietuvos kaimą, tačiau čia jie nevirto užbaigta teisine sistema. O miestuose savivalda ir Magdeburgo teisė tapo socialinės ir teisinės sistemos pamatu.

XV–XVI a. nauja teisinė sistema įsitvirtino visuose svarbiausiuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestuose (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.2.3). Per didžiojo kunigaikščio suteikiamas privilegijas vakarietiškas miestų savivaldos modelis paplito ir senuose rusėnų miestuose Lucke, Kremenece, Kijeve, Gardine, Polocke, Minske, Dorogobuže ir kt., kurių socialinė struktūra lig tol buvo visai kitokia. Šiuose miestuose nuo seno veikė iš miestiečių ir vietos bajorų sudarytos valdžios struktūros (viečės), kurios sprendė visus miesto gyvenimo klausimus, nuo ūkinių iki religinių, ir buvo glaudžiai susijusios su pagrindine miesto stačiatikių cerkve (pvz., Šv. Sofijos cerkvės Kijeve ir Polocke), tačiau jų teisės buvo apribotos didžiojo kunigaikščio vietininko prerogatyvų. Magdeburgo teisė šiems miestams reiškė ne tik platesnes miestiečių laisves, bet ir aiškesnę struktūrą, išskiriančią juos iš aplinkinio socialinio pasaulio. Kalbant apie Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštytėje plintančią savivaldos teisę, svarbu akcentuoti universalų europinį miestų teisės sklaidos bruožą – kai kurie miestai Magdeburgo teisės privilegijas gavo jau pagal Vilniaus organizacijos pavyzdį. Šia prasme miestų savivaldos raida Lietuvoje praplečia saksų Magdeburgo teisės tipologiją dar vienu lokaliu variantu.

6.3. Miestų savivaldos institucijos ir gyventojų grupės

Ankstyvosios magdeburginės privilegijos buvo gana lakoniškos ir vidinė savivaldos struktūra jose išsamiau neaprašoma. Tačiau šaltiniuose sutinkami atitinkamų institucijų ir pareigybių pavadinimai (vaitas, taryba, tarėjai, burmistras, suolininkai), kurie atsirado jau suteikus privilegijas, rodo, kad ši struktūra prigydavo ir be specialaus valdovo potvarkio. Svarbi buvo pirmosios privilegijos kaip valdovo ženklo reikšmė, o tolesnė evoliucija neretai priklausė nuo miestiečių iniciatyvos. Vėlesniuose valdovų ar didikų dokumentuose, kuriuose savivalda patvirtinama ar suteikiama naujiems miestams, valdžios organizacija jau būdavo apibrėžiama kur kas detaliau. Be to, pirmosiose privilegijose kartais pasitaikydavo savivaldos principams prieštaraujančių punktų. Antai 1387 m. privilegijoje Vilniui dar buvo numatytas miesto bendruomenės pavaldumas Vilniaus seniūnui (nuo 1413 m. vaivadai). Vis dėlto ilgainiui pagrindiniai ir charakteringi

magdeburginių miestų organizacijos bruožai įsigaliojo visuose savivaldos privilegijas gavusiuose Lietuvos miestuose.

Savivaldos teisė miesto bendruomenei reiškė teisinį imunitetą, kitaip tariant, išlaisvinimą iš didžiojo kunigaikščio vietinės valdžios pareigūno (vietininko ar vaivados) valdžios ir jurisdikcijos. Magdeburgo teisė garantavo miestiečiams asmens ir turto teises, o miesto bendruomenei – administracinę ir teisminę autonomiją. Ekonominiame gyvenime miestiečiai buvo atleisti nuo darbų pono dvaruose ir pastočių prievolės, jie galėjo laisvai prekiauti visame krašte, o savajame mieste gaudavo prekybos monopolį. Be to, jiems būdavo užtikrinamos įeigos – tai yra teisės naudotis netoli miesto plytinčiomis valdovo giriomis, jose esančiais ežerais, taip pat pievomis. Miestai gaudavo tam tikras pajamas iš svorių ir matų, vaškinių, audeklo karpyklų, prekybos vietų, pirčių ir kitų įrengtų viešųjų įstaigų, kartais valdovas perleisdavo jiems pajamas iš smuklių. Atskiromis privilegijomis miestai įgydavo teisę rengti savaitinius turgus ir vieną ar kelis prekymečius. Vėlesniais laikais tai jau būdavo įtraukiama į Magdeburgo teisę suteikiančios ar patvirtinančios ir atnaujinančios privilegijos tekstą.

Miestą valdė ir dalį juridinių prerogatyvų turėjo formaliai pačių miestiečių renkama miesto taryba (kartais vadinta magistratu), kuriai priklausė burmistrai ir tarėjai. Teismo funkcijas vykdė taip pat iš miestiečių sudarytas suolininkų teismas, kuriam pirmininkavo didžiojo kunigaikščio atstovas mieste – vaitas. Miesto taryba visų pirma kontroliavo amatus, prekybą, administravo miestą (socialinė rūpyba, gatvių, vandentiekio priežiūra) ir mokesčių surinkimą. Dėl tokio veiklos pobūdžio ši institucija perimdavo dalį teisminių prerogatyvų, todėl jos įtaka miesto valdymui nuolat augo. Svarbu ir tai, kad taryba galėjo skelbti naujus teisės aktus. Centrine miesto topografijos vieta buvo rotušė, kurioje posėdžiaudavo savivaldos institucijos, buvo sudaromi sandoriai tarp miestiečių, saugomi saikų pavyzdžiai, įrengta vaškinė ir kt. Rotušės svarba matoma ir iš kai kurių miestiečių apeliacijas galėjusio nagrinėti valdovo teismo sprendimų: ne rotušėje priimtų ir paskelbtų miesto teismų nutarčių ar miestiečių susitarimų šis teismas nepripažindavo. Miesto simboliais buvo herbai ir vėliavos, savo antspaudus turėjo kiekviena miesto institucija.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų daugiatautiškumą ir daugiakonfesiškumą anksti ėmė atspindėti ir savivaldos institucijos. Jau 1432 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje Vilniui suformuluota taisyklė, kad Magdeburgo teisė suteikiama „tiek katalikams, tiek rusėnams". XV a. pabaigos privilegijose (Drohičinui, Polockui) etnokonfesinis principas įgavo institucinę pariteto išraišką – nustatytas vienodas katalikų

ir stačiatikių tarėjų skaičius. Nuo XVI a. pradžios šis principas taikytas ir Vilniuje. Šiuo požiūriu situacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje skyrėsi nuo kai kurių Lenkijos valdomų Rusios miestų, kur rusėnai, bent jau vokiškos teisės sklaidos pradžioje, buvo atskirti nuo naujosios teisės.

Savivaldos teisę gavusiems miestams ir jų gyventojams buvo pripažinta teisė į žemėnaudą ir žemėvaldą. Visateisiais miestiečiais galėjo tapti tik turintys mieste nekilnojamojo turto ir davę priesaiką miestui. Teisėtose miestiečių santuokose gimę vaikai tokią miesto pilietybę formaliai paveldėdavo. Burmistrai, tarėjai ir suolininkai paprastai savo funkcijas vykdydavo iki gyvenimo pabaigos, o vakuojančios vietos ilgainiui būdavo užimamos kooptacijos būdu. Todėl miestus netrukus apėmė oligarchinės tendencijos (tiksliau – jos įgavo naujas formas), kai valdymo reikalus į savo rankas sutelkė keliolika turtingiausių pirklių šeimų (sąlygiškai vadintinas miesto „patriciatas"). Bent jau didžiausiuose miestuose laikui bėgant augo tarybos reikšmė, o valdovo patikėtinio, vaito, funkcijos vis dažniau apsiribodavo fiskaline mokesčių rinkimo priežiūra [100]. Iš pradžių vaitija neretai būdavo suvokiama kaip tam tikras didžiojo kunigaikščio skiriamas lenas kilmingam pavaldiniui; vaitui priklausė nemažos pajamos, žemės naudmenos, o kai kur jis turėjo gana plačias teises, kai buvo skiriamas lentvaitis ar formuojamos miesto savivaldos institucijos. Tiesioginė ekonominė nauda lėmė, kad kai kur vaitijas buvo galima paveldėti ar išpirkti tam tikram laikotarpiui. Antai Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila XV a. pabaigoje išpirko Bielsko, o karalienė Bona XVI a. pirmojoje pusėje iš vaito giminės atpirko Lucko vaitijas. Taigi kai kurie didikai formaliai tapdavo tų miestų vaitais, tačiau iš tikrųjų šių neprestižinėmis laikytų pareigų jie neidavo ir į savo vietą skirdavo lentvaičius. Miestams stiprėjant, patys miestiečiai išpirkdavo teisę siūlyti kandidatus į vaito pareigybę. Pirmasis toks atvejis žinomas iš 1526 m., kai Bielsko miestiečiai kreipėsi į valdovą su prašymu leisti jiems iš privataus asmens išpirkti vaitystę ir galimybę išsirinkti tinkamą vaitą. Kai kuriuose miestuose šis išpirkimo vajus užsitęsė, tai rodo, kad vaito reikšmė miesto gyvenimui buvo itin didelė.

Pagrindinė miestiečių prievolė valdovui buvo pinigais mokamas činšas ir nereguliariai renkamos sidabrinė bei ordinė (mokestis gynybai nuo totorių). Be to, miestiečiai turėjo pasirūpinti atvykusio didžiojo kunigaikščio dvaro ir (seimų vietose) bajorų atstovų apgyvendinimu. Miestiečiai laipsniškai buvo atleisti nuo karinių prievolių (pilies sargybų), bet privalėjo rūpintis savo teritorijos gynyba ir apsauga. Privilegijose kartais abstrakčiai kalbama apie miesto vartus ir sieną, tačiau Europai būdinga

[100]
Vaitais tapdavo ir senųjų vietos miestiečių giminių atstovai, taip pareigūnų įtaka dar labiau sustiprėdavo. Seniausias žinomas gotikinis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaito antspaudas – Vilniaus miesto vaito Joknos Laurinavičiaus herbinis antspaudas (1495/1496)

miesto sienų konstrukcija iš tikrųjų atsirado vėlai ir tik keliuose miestuose. Vilniuje sieną statyti pradėta XVI a. pradžioje, ir ne miestiečių iniciatyva, o pagal didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio įsaką.

Magdeburgo teisė galiojo tik daliai miesto gyventojų. Viduramžių miestai nebuvo konsoliduota bendruomenė, bet iš skirtingų teritorijų ir teisių sudaryti urbanistiniai kompleksai. Visų pirma Magdeburgo teisei ir miesto savivaldos struktūroms nepriklausė gausūs nekilnojamojo turto neturintys miesto varguomenės sluoksniai. Nors miesto valdžia ir stengėsi juos įtraukti į mokestinę sistemą, jie ir toliau priklausė didžiojo kunigaikščio vietininkui ar vaivadokai, ir buvo už miestiečių bendruomenės ribų. Tačiau labiausiai miesto vientisumą ardė įvairios miesto jurisdikcijos (jursdikos) – atskirą teisę turinčios miesto teritorijos. Antai Vilniuje, be minėto pilies jurisdikciją administruojančio vaivados, savo jursdikas turėjo katalikų vyskupas (administravo jo specialiai paskirtas vaitas), vėliau ir katedros kapitula, stačiatikių metropolitas, kai kurie vienuolynai, taip pat pasauliečiai didikai. Šiose teritorijose galiojo visai kita teisė, jų gyventojai nemokėdavo miestui mokesčių ir neatlikdavo kitų miestiečiams privalomų darbų, kas, be abejo, komplikavo miesto, kaip socialinio ir ūkinio organizmo, funkcionavimą. Miestiečių bendruomenei nepriklausė nekrikščioniškų mažumų (žydų, totorių, karaimų) atstovai. Jų gyvenimą mieste reguliavo specialios valdovo privilegijos ir aktai. Tiesa, Trakų karaimų bendruomenė 1441 m. gavo Magdeburgo teisės privilegiją, bet ir toliau liko atskirta nuo panašias savivaldos teises turinčio krikščionių miesto. Lyginant su kitais magdeburginiais miestais, Trakų karaimų savivalda stokojo kai kurių svarbių struktūrinių elementų. Panaši į Trakų karaimų padėtį buvo Ukrainos miestuose (Kijeve, Lucke, Kremenece) gyvenančių armėnų padėtis: jiems taip pat buvo pripažintos tam tikros

miestiečių teisės, kurios leido laisviau dalyvauti ekonominiame krašto gyvenime (visų pirma prekyboje).

Miesto teisės privilegijų negavusios gyvenvietės buvo valdomos senjoro – didžiojo kunigaikščio, didikų ar Bažnyčios. Jau tuomet miestai ir miesteliai buvo skirstomi pagal dydį, reikšmę ir teisinį statusą. Miesteliai nuo kaimų skyrėsi tuo, kad juose gausiau gyveno prekeivių ir amatininkų, neretai tokie miesteliai tapdavo ir vietos administraciniais bei religiniais centrais. O svarbiausia – šios miestietiškos gyvenvietės turėjo teisę, dažnai pripažintą atskira privilegija, rengti savaitinį turgų ir vieną ar kelis prekymečius. Šių privilegijų nereikėtų painioti su magdeburginėmis savivaldos privilegijomis. Su kaimais miestelius siejo agrarinis pobūdis, kadangi dauguma miestelio gyventojų vertėsi žemės ūkiu. Tačiau ir šios veiklos apmokestinimas vis dažniau įgaudavo piniginę išraišką, o dalis miestelėnų (miestelių gyventojų) rinkliavų buvo tiesiogiai susijusios su amatais ir vietine prekyba turguose. Miesteliai ėmė įgauti atskirą prievolinį statusą (jis bus aiškiau atribotas jau per Valakų reformą), kuris ilgainiui išskyrė jų gyventojus kaip tam tikrą socialinę grupę (vėliau Valakų reforma nubrėžė socialinę takoskyrą: miestelių gyventojus nuo baudžiavinių valstiečių skyrė asmens laisvė ir išeivystės teisė). Tiesa, dirbamos žemės valdas turėjo ir didesnių miestų gyventojai, tačiau paprastai jie tų žemių nedirbdavo, bet jas išnuomodavo. Todėl ekonomikos požiūriu tokį miesto gyventojo ūkį būtų netikslu vadinti agrariniu ar urbanistiniu. Vienas iš požymių, skiriančių tokį miestą nuo miestelio, buvo gyventojų veiklos pobūdis ir mastai. Jei miestelio prekeiviai paprastai prekiavo tik savo miestelyje ir aplinkinėse vietovėse, tai miesto pirklys vertėsi ir tolimąja prekyba. Dalis miestelių iš savo savininkų vėliau gavo Magdeburgo teises, tačiau dažniausiai savivaldos principai, bent jau iš pradžių, čia buvo taikomi fragmentiškai ir ne tokiu mastu kaip didžiuosiuose miestuose.

Vokiškos teisės recepcija buvo neabejotinai svarbiausias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų istorijos įvykis. Kai buvo įvesta savivaldos teisė, smarkiai pagyvėjo miestų raida, ji padėjo susiformuoti ypatingai miestiečių savimonei. Jau XVI a. pradžioje Lietuvoje buvo žinomas (nors ir gerokai apribotas) Europos miestų principas: „Miesto oras daro žmogų laisvą." Atvykęs į miestą ir ten kurį laiką pragyvenęs asmuo galėjo tikėtis, kad jis nebus sugrąžintas savo ponui. Vakarų Europos pavyzdžiu kūrėsi įvairios korporacinės miestiečių bendruomenės, kurios veikė derindamos profesinius, konfesinius, socialinės paramos ir globos tikslus. Kaip ir kituose kraštuose, korporaciniai susivienijimai buvo sykiu ir profesinė santalka, ir globos instancija, ir bendros maldos siejama grupė, ir už-

stalės kultūros dalis. Būtent tokius motyvus turėjo XV a. žinomos Vilniaus midaus brolijos. Maždaug tuo pat metu brolijos ėmė kurtis ir prie bažnyčių. Tiesa, šių socialinė sudėtis būdavo daug platesnė ir tik retais atvejais sutapdavo su tam tikra profesine grupe. Cechų genezės požiūriu Lietuva kiek atsiliko nuo kaimynų Lenkijos, Prūsijos ir Livonijos, kurių cechų organizacija buvo žinoma jau XIII a. ir ypač išplito XIV a. ir XV a. pradžioje. Pirmasis konkrečios specialybės atstovus vienijantis ir monopolines verslo teises turintis amatininkų cechas buvo įsteigtas Vilniuje 1495 metais. Aleksandro Jogailaičio paskelbtoje privilegijoje auksakalių susivienijimas tradiciškai vadinamas „brolija", tačiau iš esmės tai jau buvo europiniu pavyzdžiu sukurta cecho organizacija. Tai, kad pirmieji susivienijo auksakaliai, liudija šios profesijos atstovų organizacinį ir prestižo išskirtinumą iš to meto amatininkų. Be to, iš pradžių šiam cechui galėjo priklausyti tik vokiečiai ir lenkai, „vietiniai" – lietuviai ir rusėnai į jį buvo priimami tik nuo XVI a. vidurio. XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje į cechus susibūrė Vilniaus siuvėjai, kirpėjai, kalviai, šaltkalviai, katiliai, batsiuviai, tačiau šiaip cechų organizacija šiuo laikotarpiu dar buvo menkai išplėtota. Cechų struktūrą apibrėždavo ir monopolines teises suteikdavo privilegijos ir statutai, kuriuos skelbdavo valdovas ir tvirtindavo miesto taryba. Statutuose fiksuotos cecho meistrų (tik šie buvo visateisiais nariais), pameistrių ir mokinių teisės ir pareigos, karjeros ceche sąlygos ir egzaminų turinys, mokesčiai, baudos ir kt. Cechams vadovavo išrinktos tarybos, o narių bendrumą rodė antspaudai ir vėliavos. Be profesinių, cechai turėjo aiškiai išreikštas religines ir socialinės globos funkcijas – cechai funduodavo savo altorius, prie kurių melsdavosi už mirusius narius, bendrai dalyvaudavo procesijose ir šventėse, remdavo sergančius ar negalinčius savimi pasirūpinti bendrijos narius (našles, našlaičius). Kai kuriuose rusėniškuose miestuose (Kijeve, Gardine, Polocke, Minske ir kt.) egzistavo tam tikros cechų atmainos, kurios nevartojo cecho pavadinimo ir neturėjo visų europinio cecho bruožų, tačiau taip pat vienijo konkrečios specialybės amatininkus.

XIV a. pabaiga – XVI a. pradžia buvo sparčios miestų plėtros Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje laikotarpis. Susikūrė urbanistinis miestų ir miestelių tinklas, kuris nors ir netolygiai padengė šalies teritoriją, tačiau itin pagyvino socialinį ir ekonominį gyvenimą. Stiprėjantį miestiečių sąmoningumą atskleidžia jų pastangos gerinti savo teisinę ir ekonominę padėtį. Susidūrę su prekybiniais apribojimais kaimyninių valstybių miestuose, jie išsirūpindavo iš didžiojo kunigaikščio analogiškas teises savo miestų teritorijose. Svetimšalių ir kitų miestų pirklių teises reglamentavo

[101]
Kauno miesto antspaudas (1472)

priemonių sistema, žinoma apibendrintu svečių teisės pavadinimu. Ji dažniausiai įgydavo sankrovos ar tarpininkavimo teisių pavidalą ir numatė, kad iš kitų kraštų ir miestų atvykstantys pirkliai privalo iškrauti gabenamus krovinius, negali savarankiškai verstis mažmenine prekyba mieste bei jo apylinkėse ir savo prekes turi parduoti vietos pirkliams. Sankrovos teisės diegimas buvo tiesiogiai susijęs su Magdeburgo teisės raiška. Pirmieji ženklai pasirodo pasirodo dar XV a. 2-ajame dešimtmetyje, o duomenų pagausėjo apie šio amžiaus vidurį. Antai 1444 m. Hanzos pirkliai skundėsi, esą jų veikla varžoma, jiems leidžiama prekiauti tik Vilniuje, Trakuose ir Kaune. XV a. antrojoje pusėje Prūsijos miestų pirkliai savo laiškuose neretai minėjo „šviesaus atminimo Vytauto laikus", kai jų veikla dar nebuvo ribojama. Kazimieras specialiame rašte (1449) ir Magdeburgo teisę Kaunui atnaujinančioje bei patvirtinančioje privilegijoje (1463) įformino tam tikrus svečių teisės elementus šiame mieste [**101**]. Juos į visumą sujungė Aleksandro magdeburginės privilegijos (1492) atitinkamas papildymas, kuris užfiksavo sankrovos teisę Kaune ir užtikrino vietiniams pirkliams ūkinės veiklos monopolį. Vilniuje svetimšalių ir kitų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų pirklių prekybą pradėta varžyti nuo XV a. vidurio, o tarpininkavimo tarp svečių teisė Vilniaus miestiečiams juridiškai įforminta XVI a. pradžioje (1505 m. Aleksandro privilegija dėl svečių namų statybos Vilniuje ir 1511 m. Žygimanto Senojo privilegija dėl svečių tarpusavio prekybos Vilniuje draudimo) [**102**]. Didžiuosiuose slaviškuose miestuose, kurie Magdeburgo teisę gavo vėliau, svečių teisės veikimo peripertijos pradėtos reglamentuoti jau pačiose Magdeburgo teisės suteiktyse (pvz., Polockui 1498 m.). Visa tai rodo, kad savivaldos teisių suteikimas buvo ilgalaikis procesas, kurį pirminė privilegija tik pradėdavo. Vietinės ir Magdeburgo teisės buvo susipynusios visame Vidurio Rytų Europos

[102]
Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1505 m. privilegija Vilniui

regione. Jos veikė viena kitą. Magdeburgo teisė būdavo pritaikoma vietos sąlygoms, o jos teisinės kategorijos veikdavo tradicinius krašto teisinius papročius (tai aiškiai rodo kai kurie Lietuvos Statutų straipsniai). Todėl galima kalbėti apie Lietuvos miestuose įsivyravusią teisinę simbiozę, nors pagrindinė vieta neabejotinai priklausė savivaldą užtikrinančiai Magdeburgo teisei. Miestai ne tik naudojosi valdovo suteiktomis privilegijomis, bet ir apsirūpino rašytiniais Magdeburgo teisės rinkiniais (*Saksų veidrodis* ir Magdeburgo *Weichbild*), išplečiančiais jų žinias apie šios teisės taikymo diapazoną.

7. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisė ir teismai

7.1. Tarp paprotinės ir rašytinės teisės

Seniausieji Lietuvos rašytiniai teisės dokumentai yra valdovo suteiktos privilegijos bajorijai, atskiroms valstybės sritims (Žemaitijai, Kijevui, Voluinei, Polockui ir kt.), Katalikų bažnyčiai, taip pat Magdeburgo privilegijos miestams ir privilegijos etnokonfesinėms mažumoms (žydams). Nuo XIV a. pabaigos rašytinė teisė pradėjo keisti ligi tol viešpatavusią žodinę paprotinę teisę. Šio perėjimo prie rašytinės teisės negalima įsivaizduoti kaip staigaus ir visa apimančio. Net ir pasirodžius pirmiesiems rašytiniams įstatymams, raštu nefiksuoti teisiniai papročiai (šis terminas yra tikslesnis už tam tikrą reglamentaciją numatančią *paprotinės teisės* sąvoką) toliau dominavo visų socialinių sluoksnių žmonių gyvenime. Ilgas šių dviejų teisės formų sugyvenimas buvo būdingas viduramžių teisės reiškinys. Per visą XV amžių ir XVI a. pradžią rašytinių teisės dokumentų pasirodė palyginti nedaug. Be minėtų privilegijų, kurių suteikimo politiką nuo Jogailos ir Vytauto laikų tęsė kiekvienas naujas didysis kunigaikštis, XV a. pabaigoje ėmė rastis specialių valdovo (kartu su Ponų taryba) priimtų nuostatų, kurie teisiškai reguliavo tam tikras socialines aktualijas (pvz., trečdalio žemės užrašymo laisvės, dovio, bajorystės įrodymo procedūros ir dar keli kiti nuostatai). 1468 m. Kazimiero teisyne pirmąkart buvo pamėginta apibendrinti dalį baudžiamosios teisės teisminės praktikos. Istorikai nesutaria, kas stipriausiai paveikė rašytinės teisės sklaidą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Vis dėlto naujesni tyrimai leidžia teisės modernizaciją sieti su vakarietiška įtaka, nors ir reikia pripažinti, kad rusėniškose teritorijose nemažą įtaką turėjo ir senasis Kijevo Rusios teisinis paveldas.

Teisinius papročius išskiria ne tiek jų žodinis pobūdis, kiek įteisinimas: papročiai turi galią ir jiems reikia paklusti, nes taip yra nuo seno. Toks pagrindinis archajinės teisės sampratos principas. Žinoma, tikrame gyvenime teisiniai papročiai keitėsi, jie kaskart prisitaikydavo prie naujos socialinės realybės, tačiau žmonių savimonė šių pokyčių nefiksavo ir toliau „seną gerąją teisę“ traktavo kaip nekintamą. Todėl ginant savo teises visada remtasi „senosiomis teisėmis“, nes tik jos gali ir turi būti teisingos. Toks mąstymas buvo būdingas visiems socialiniams sluoksniams. Kunigaikščiai ir bajorai remdamiesi „senove“ kovojo dėl savo tėvonijų, o valstiečiai gynėsi nuo naujų prievolių.

Žodžiu perduodamiems teisės papročiams ypač būdinga simbolių kalba. Jei neįformindavo kokio nors sandorio raštu, atlikdavo veiksmus, kurie turėjo sandorį sutvirtinti ir padėti atsiminti. Visų pirma buvo reikalingi liudytojai (vad. baryšnikai, magaryčnikai), kurie turėjo atsiminti teisinio akto sudarymo aplinkybes ir esmę. Todėl neretai stengtasi parinkti jaunesnius asmenis, nors šiaip patikimesniais buvo laikomi pirmiausia „senųjų žmonių" liudijimai. Liudytojus parinkdavo ir pagal nepriekaištingą reputaciją, todėl tais „geraisiais žmonėmis", kaip juos dar vadina šaltiniai, iš pradžių galėjo būti įvairių (ne vien kilmingų) socialinių sluoksnių atstovai. Liudytojai buvo reikalingi ne tik iškilus ginčams, jie buvo vienos ar kitos privilegijos ar sandorio įgyvendinimo garantas. Dar nebuvo valstybės institucijų prižiūrimo mechanizmo teisminiams sprendimams įgyvendinti, todėl pasirinkus „pasitikėjimo vertus" ir įtakingus liudytojus buvo galima užsitikrinti, kad teisinis aktas bus užbaigtas sėkmingai. Sutarimą įtvirtindavo simboliniais ritualais, o pats susitarimo faktas būdavo pažymimas simboliškai palankų gestą reiškiančiu rankų sukirtimu. Įsigydami žemės valdą, ją „įsisavindavo" apeidami liudytojų akivaizdoje. Net ir atsiradus dokumentui su visomis jį patvirtinančiomis formomis (antspaudais, parašais, liudytojų išvardijimu), simboliniai gestai neprarado savo reikšmės. Atrodo, ir pats dokumentas iš pradžių buvo suvokiamas kaip simbolinis sandorio paliudijimas. Svarbus buvo pergamento ar popieriaus lapas kaip sutarties ženklas, o ne jo turinys. Kai kildavo neaiškumų, dažniau kreipdavosi į liudytojus, o ne imdavo studijuoti dokumentus. Toks pat požiūris į bylinėjimąsi buvo ir viduramžių teisės. Bylą pradėdavo tik ieškovui pateikus skundą, o svarbiausią vaidmenį joje vaidindavo šalių priesaikos ir liudytojai. Teismo procesą, kaip savotišką rungtį, atspindėjo ir ilgai išlikęs archajinis paprotys „statyti/mesti kepurę" (rus. *шапку ставити/кинути*; teisme įrodinėjant užstatoma tam tikra pinigų suma, bet galėjo būti ir „kaklas": gyvuliai, paukščiai; užstato dydis priklausė nuo bylos dalyvio socialinės padėties). Jei bylą pralaimėdavo, užstatą prarasdavo. Nors ši procedūra nebuvo įrašyta į Pirmąjį Lietuvos Statutą, o ilgainiui vis dažniau buvo atsisakoma ir užstato, simbolinis „kepurės statymo" gestas ir toliau taikytas. Pagrindinis būdas įrodyti teismo procese buvo šalių priesaika. Atsisakymas prisiekti reiškė pripažintą pralaimėjimą. Tokie atsisakymai dažnai minimi teismo bylų medžiagoje, tai liudija, kad į priesaiką buvo žiūrima itin rimtai.

Dar vienas senosios teisės požymis buvo tas, kad valstybė neturėjo įteisinto jėgos naudojimo monopolio. Anot Naujųjų laikų pozityvistinės teisės, valdžios neįgaliotas, savarankiškai vykdantis teisę iš principo

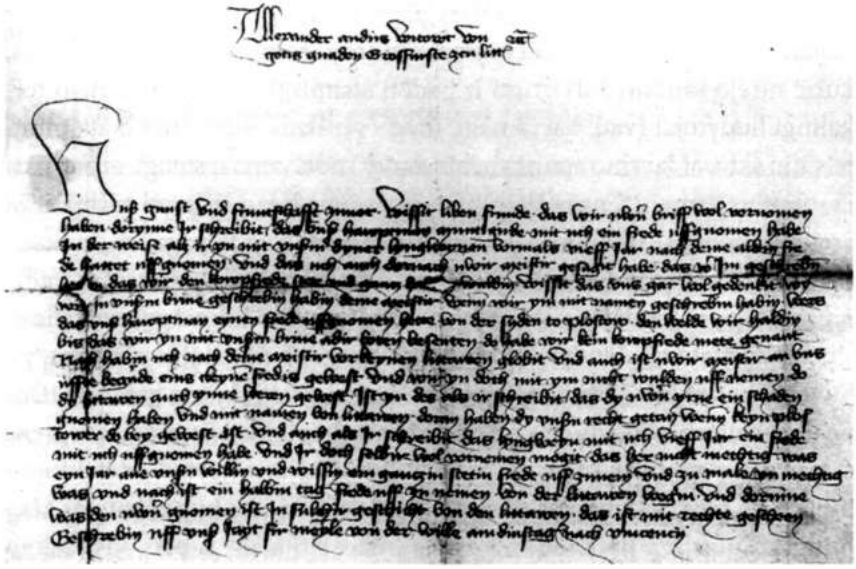

[103] *Santykiai su Ryga veikė ne tik krašto ekonomiką, bet ir teisinį bei politinį jo gyvenimą. 1397 m. sausio 23 d. laiške Rygos miesto burmistrui ir tarėjams Vytautas tituluojasi didžiuoju kunigaikščiu*

prieštarauja teisėtvarkai. Viduramžių visuomenėje teisėtais galėjo būti ir atskirų asmenų ar jų grupių prievartos veiksmai, nukreipti prieš jų gerovę ar jų teises pažeidusius asmenis. Teisminis persekiojimas nebuvo toks reikšmingas, kaip kiti teisingumo įgyvendinimo būdai (kerštas, išpirka ir pan.). Valstybinių teismų trūkumus kompensavo artimų asmenų grupės, iš kurių svarbiausia (nors ir ne vienintelė) buvo giminė. Ši institucija teisingumą vykdė šalia valstybės, todėl nebuvo ribojama valstybės sienų. Antai 1408 m. Žemaitijos vaitas laiške savo viršininkui didžiajam Ordino magistrui pasakojo apie teismą, kuriame nužudytojo palikuonims priteisė 30 markių. Tačiau nužudytojo brolis, kuris gyveno „Vytauto krašte", su devyniais bendrininkais užpuolė žudiko brolius ir juos sunkiai sužeidė. Ordino pareigūno akimis žiūrint, šis išpuolis buvo neteisėtas veiksmas, o žemaičių bajorams toks atpildas turbūt atrodė visai tinkamas teisingumui įvykdyti.

Rašytiniai įstatymai buvo esminis posūkis teisinėje mąstysenoje. Kaip minėta, tokių įstatymų pradžia siejama su šalies krikštu, tačiau dar iki jo lietuvių valdantysis elitas buvo susipažinęs su kai kuriais rašytinės teisės elementais. Antai Gedimino sutartys su Livonija, Polocko ir Rygos santy-

kiai atnešė į Lietuvos teritoriją tuo metu Baltijos jūros pakrantėse galiojusios prekybinės Rygos teisės nuostatas [103]. Nuo Gedimino laikų Lietuvoje matomi ir regalijų (išskirtinių valdovo teisių) sampratos požymiai. Vis dėlto pirmi vietoje surašyti teisiniai dokumentai Lietuvos centrinėse žemėse pasirodė tik 1387 m. Be ankstyvųjų privilegijų ir įstatymų, kita svarbi teisės rašymo sritis buvo XV a. pabaigoje pradėtos vesti teismų bylų knygos, kurios leido kaupti žinias apie teismų praktiką. Turint konkrečius teisinių nutarimų ir teisminių nutarčių pavyzdžius buvo galima kur kas tiksliau spręsti ginčus, o ambivalentišką „senovę" keitė daugiau ar mažiau tiksli įstatymo paskelbimo ar bylos pabaigimo data. Istoriografijoje kartais teigiama, kad būta platesnio teisinių papročių sąvado, tačiau ši hipotezė vis dar neįrodyta ir mažai tikėtina. Šiaip ar taip, žinant to meto rašto kultūros lygį, sunku įsivaizduoti, kad teisėjai turėjo po ranka reikalingus teisinius dokumentus. Ir toliau jie sprendimus dažnai priimdavo remdamiesi žinomais teisiniais papročiais ar galiojančia precedento praktika. Tačiau lemiamas pokytis jau buvo įvykęs ir teisės surašymas nuo šiol tapo nuolatiniu teisėkūros palydovu. Šį procesą vainikavo XVI a. Lietuvos Statutai.

7.2. Teisės surašymo pradžia – pirmosios rašytinės privilegijos

Net jei ankstyvosios monarchijos laikais valdovas ir neturėjo teisės įgyvendinimo monopolio, skelbti teisę ir vykdyti teismus buvo išimtinė valdovo kompetencija. Vėlyvaisiais viduramžiais prancūzų ir italų civilinės ir kanonų teisės daktarų suformuluotas mokymas apie monarcho valdžią savo karalystėje greitai paplito visoje Europoje ir net Gedimino laiškuose girdime jų teorijos atbalsį. Rašytinės valdovo privilegijos buvo tolesnis žingsnis įgyvendinant karališką/kunigaikštišką valdžią. Privilegijos neretai istoriografijoje interpretuojamos kaip valdovų nuolaida luomams. Tačiau toks aiškinimas nėra pakankamas, nes visose šalyse pirmąsias privilegijas paprastai sumanydavo patys valdovai. Iškilmingai surašytuose, antspauduotuose ir liudytojų patvirtintuose dokumentuose valdovai turėjo galimybę aiškiai ir „amžiams" parodyti savo išskirtinę padėtį. Privilegijos ir vėliau jas papildę teisės sąvadai buvo valdovo ir luomų sutartys, kuriose abi pusės įsipareigojo ar buvo įpareigotos gerbti viena kitos teises. Žodiniai teisės papročiai, nors ir buvo konstruojami remiantis „senovės" idėja, iš esmės negalėjo sukliudyti įvesti „nekonstitucines" naujoves. Surašyta teisė buvo tas pagrindas, ant kurio kūrėsi *teisės* ir *pareigos* sąvokomis grįsti visuomeniniai ryšiai.

Trys 1387 m. Jogailos privilegijos bajorijai, Vilniaus miestui ir Vilniaus vyskupui buvo tipiškas vėlyvųjų viduramžių luominės Europos struktūros recepcijos pavyzdys. Tai buvo simbolinė valdovo ir trijų luomų (bajorijos, miestiečių ir dvasininkijos) sutartis, nors pateikiama kaip valdovo malonė. Valstiečiai buvo laikomi neprivilegijuotu luomu, todėl privilegijų sistema jiems nebuvo taikoma. Be abejo, šių privilegijų negalima laikyti Naujųjų laikų dvasios lemta visuomenės sutartimi, kadangi teisės šaltinis buvo valdovas ir tik jo sprendimai buvo pripažįstami. Kita vertus, šiomis privilegijomis valdovas įsipareigojo neperžengti savo valdžios ribų ir nurodė atskiriems luomams jų teises ir pareigas.

1387 m. Jogailos privilegija bajorams pradėjo ilgą didžiųjų kunigaikščių žemės privilegijų eilę. Visi Lietuvos didieji kunigaikščiai, išskyrus trumpai valdžiusį Švitrigailą, paskelbė tokias privilegijas, o 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija, paskelbta jam tampant ir Lenkijos karaliumi, pradėjo paprotį sieti tokias privilegijas su intronizacijos aktu. Jogailos privilegija visiems katalikišką krikštą priėmusiems bajorams pripažino teises į tėvonines žemes, o jų valdos buvo atleistos nuo prievolių valdovui, išskyrus pilių statymo ir taisymo darbus. Tai nereiškia, kad iki tol bajorų žemėvalda buvo besąlygiškai pavaldi didžiajam kunigaikščiui, tačiau dabar kilmingųjų teisės buvo įtvirtintos įstatymiškai. 1413 m. Horodlės suvažiavime paskelbtame Jogailos ir Vytauto dokumente bajorų teisės buvo papildytos svarbiu punktu. Jiems leista laisvai valdyti ir didžiojo kunigaikščio dovanotas (beneficines) valdas. Tik norint jas perleisti, reikėjo gauti valdovo sutikimą. Iš pradžių beneficijos buvo teikiamos ribotam ir dažnai trumpam laikui. Tačiau praktiniai valdymo ir kontrolės sumetimai lėmė, kad tas laikas nuolat būdavo pratęsiamas, o galiausiai buvo suteikiamos iki gavėjo, vėliau jo sūnaus ar net vaikaičio gyvos galvos. Tiek 1387 m., tiek 1413 m. privilegijose pabrėžiamas siekis suvienodinti Lenkijos ir Lietuvos bajorų teises, tačiau šių kraštų socialinė santvarka buvo skirtinga. Lenkijoje egzistavo konsoliduotas ir teisiškai vienas bajorų luomas, o Lietuvoje iš masės bajorų ryškiai išsiskyrė diduomenės atstovai. Todėl teisių suvienodinimo deklaracija buvo ne tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų siekių išraiška, kiek valdovų valia vykdomo abiejų unijos valstybių socialinės ir administracinės struktūros vienodinimo dalis.

Per Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio konfliktą Lietuvos bajorai gavo naują privilegiją. Tiesa, šio dokumento genezės negalima sieti vien su konfliktu, kadangi jau klostėsi tradicija, kad naujas valdovas patvirtina ir papildo pirmtakų privilegijas. Bet šiuo atveju politinė situacija reikalavo atsižvelgti ir į svarbius to meto veiksnius. Pažymėtina, kad 1387 m.

[104]
Nors stačiatikiai ir nedalyvavo heraldiniame susibroliavime Horodlėje, vis dėlto kai kurie iš jų netrukus ėmė vartoti lenkiškos tradicijos herbus. Polocko seniūno Chodkos Jurgaičio antspaudas su Kosciešos herbu prie 1422 m. Melno sutarties

ir 1413 m. privilegijos buvo skirtos tik bajorams katalikams, o 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje buvo suvienodintos katalikų ir stačiatikių socialinės ir žemėvaldos teisės. Politinės teisės skyrėsi, kadangi stačiatikiams vis dar buvo neprieinamos svarbiausios valstybės pareigybės. Tiesa, jiems buvo leista naudotis Horodlės herbais (1413 m. lietuviams suteiktais lenkų bajorų herbai), taigi simboliškai įteisinta jų bajorystė [104]. Be to, šioje privilegijoje didysis kunigaikštis Europoje galiojusios krikščioniškos teisės pavyzdžiu įsipareigojo nieko nebausti ir nesuimti be teismo sprendimo (išskyrus nusikaltimo prieš valdovo asmenį atveju), taip pat atleido bajorams dovanotus valstiečius veldamus nuo dėklos (duoklės grūdais) didžiajam kunigaikščiui.

Politiniam ir socialiniam valstybės gyvenimui bene svarbiausia buvo 1447 m. paskelbta Kazimiero Jogailaičio privilegija. Ir ji buvo susijusi su konkrečia politine situacija. Kazimieras tais metais tapo Lenkijos karaliumi ir išvykdamas paskelbė naują privilegiją bajorams. Todėl daugelis privilegijos nuostatų vertintinos šios naujos situacijos – valdovo rezidavimo svetur – kontekste (neilgas Jogailos vienvaldiškumas abiejuose sostuose jau buvo ne itin aktualus). Ši privilegija iš ankstesnių išsiskiria visų pirma tuo, kad joje galima matyti diduomenės interesų padiktuotus punktus. Ji jau nebuvo vien valdovo valios keisti šalies santvarką deklaracija, o didikų siekių išraiška teisiškai įtvirtinti savo dominuojančią padėtį krašte, keičiantis politinėms aplinkybėms. Išvykdamas valdovas pažadėjo, kad dvarus, pilis, pasaulietines ir bažnytines tarnybas suteiks tik vietos kilmingiesiems ir nespręs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės reikalų be krašto didikų pritarimo. Toks buvo tuo metu daugelyje Europos kraštų įsitvirtinusios indigenato teisės principas – rezervuoti pareigybes ir tarnybas krašto žmonėms. Antai Lenkijoje tokia taisyklė pirmąkart

buvo užfiksuota 1374 metais. Teritorinių ginčų su lenkais akivaizdoje svarbus buvo naujojo karaliaus įsipareigojimas išsaugoti Vytauto laikų Lietuvos sienas. Atskiroms sritims (rusėniškoms žemėms ir Žemaitijai) buvo garantuotas savarankiškumas. Bajorams leista nevaržomiems vykti tobulinti riterystės į bet kuriuos užsienio, išskyrus priešiškus, kraštus. Visuomenės struktūros raidai esminės buvo privilegijos normos, susijusios su bajorų ir valstiečių santykiais. Bajorų valstiečiai buvo atleisti jau nuo visų prievolių valdovui, išskyrus tuos valstiečius, kuriuos bajorams užrašė pats Kazimieras. Sykiu buvo nustatyta, kad didysis kunigaikštis ir bajorai į savo žemes nepriims valstiečių bėglių. Į bajorų rankas buvo perduotas valdinių pirminis teismas ir pajamos iš bausmapinigių. Taigi nuo šiol bajorai tampa svarbiausiais jų žemėse gyvenančių valstiečių administratoriais ir teisėjais. Valstiečiai nebuvo atleisti tik nuo tradicinių viešajai gerovei tarnaujančių darbų – stacijų, pilių, tiltų, kelių statymo ir remonto. Kita vertus, bajorai įsipareigojo prireikus (pvz., kilus karui) laisva valia surinkti sidabrinę (mokestį pinigais). Vėliau, ypač Aleksandro ir Žygimanto Senojo laikais, šis privilegijos punktas taps svarbiu valdovo instrumentu šalies iždui papildyti.

1492 m. didžiuoju kunigaikščiu tapęs Aleksandras Jogailaitis dar tais pačiais metais paskelbė privilegiją. Joje buvo ne tik patvirtinti visi ankstesnių valdovų įsipareigojimai, bet ir atsirado keli nauji straipsniai, kurių dauguma buvo susiję su XV a. antrojoje pusėje galutinai susiformavusios Ponų tarybos veikla (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.6). Kaip tik Aleksandro privilegija ir įteisino šį iš didžiojo kunigaikščio tarybos išaugusį diduomenės politinį institutą. Privilegijoje didysis kunigaikštis pasižadėjo nekeisti bendrai su Ponų taryba priimtų nutarimų. Nuo šiol pareigūnai turėjo būti skiriami bei atleidžiami ir užsienio politika vykdoma su Ponų tarybos žinia. Taigi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės politinė įtaka dar labiau išaugo. Valdovas ir anksčiau svarbiausiais klausimais tardavosi su įtakingiausiais didikais, dabar tai tapo įstatymu apibrėžta pareiga. Tokią naują tvarką lėmė per ilgus Kazimiero karaliavimo laikus išryškėjusios valdymo problemos, kai, valdovui nesant krašte, susikaupdavo daugybė spręstinų klausimų. Dabar Ponų taryba gavo teisę savarankiškai tvarkyti kai kuriuos valstybinius reikalus. Svarbus privilegijos punktas buvo skirtas turtiniams bajorų santykiams. Glaudėjant unijiniams ryšiams su Lenkija, lietuvių didikai pasirūpino ne tik politine, bet ir turtine autonomija. Už užsieniečio (taigi ir lenko) tekanti bajoraitė nuo šiol galėjo gauti tik kilnojamojo turto dalį – kraitį pinigais. 1506 m. Žygimanto Senojo ir 1529 m. Žygimanto Augusto vardu

paskelbtose privilegijose Ponų tarybos teisės buvo dar kartą patvirtintos ir patikslintos.

Didžiųjų kunigaikščių privilegijos, be abejo, smarkiai išplėtė bajorų teises. Tačiau jose, nors ir išskiriami kilmingųjų sluoksniai (kunigaikščiai, ponai, bajorai), paprastai kalbama apie visą luomą. Galima manyti, kad vieni privilegijų straipsniai (pvz., dėl Ponų tarybos kompetencijos) buvo aktualūs tik didikams, o kiti (susiję su ekonominiu ir teisiniu bajorų valdų imunitetu) – visiems kilmingiesiems. Bet svarbiausias buvo institucinis aspektas: užrašytų nuostatų ignoruoti nebuvo galima, ir valdovui sumažėjo erdvė žaisti su skirtingų didikų grupių interesais. Kita vertus, iš Lenkijos santvarkos perimamos normos prisidėjo prie valdymo struktūros reorganizavimo. Tiesa, nebūtinai visi privilegijų punktai galėjo būti iškart įgyvendinami. Antai 1387 m. privilegijoje Lenkijos pavyzdžiu numatyta pilių apygardų ar žemės teisėjo institucija veikiausiai taip ir liko neįsteigta (išskyrus Vilniaus pilies teismą). Šiaip ar taip, žemės privilegijos tapo svarbiu Lietuvos Statutų šaltiniu ir neatsiejama bajorijos savimonės dalimi. Neatsitiktinai valstybės raštinėje XVI a. įsigalėję Radvilos vėliau šiuos dokumentus saugojo savo archyve, o bajorai žemės privilegijas reikalavo įrašyti į Statutą.

Be visai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemei skirtų privilegijų, atskiras privilegijas gaudavo didesnės valstybės sritys. Iš visko sprendžiant, rašytinės privilegijos sritims keitė ankstesnius žodinius didžiojo kunigaikščio ir vietos kilmingųjų susitarimus, kuriuose būdavo apibrėžiamos valdymo sąlygos (tarp jų svarbią vietą vaidino senovės išsaugojimo principas). Apie XV a. vidurį pastebimi pirmieji bandymai į valdovų privilegijas surašyti sričių teisę. Tiesa, iki galo neišaiškintos ankstyvųjų sričių privilegijų datos, kartu ir jų pirmumas, nes nėra išlikusio nė vieno jų originalo. Gali būti, kad kai kurios sritys privilegijas buvo gavusios jau Vytauto laikais. Tikrai žinoma, kad 1442 m. (ar 1441) tokia privilegija buvo suteikta Žemaitijai. Manoma, kad apie XV a. vidurį, ar kiek vėliau, privilegijas gavo ir Kijevas bei Voluinė. Rašytinių privilegijų sritims genezę XV a. viduryje patvirtina politinės situacijos analizė; Kazimiero valdymo pradžioje iškilus atskirų sričių lojalumo problemai buvo mėginama vietos diduomenę į savo pusę palenkti įvairiomis privilegijomis (taip pat skiriant žemės valdas). Aleksandro ir Žygimanto Senojo laikais įvykdyta sričių (1492 m. Žemaitijos, 1501 m. Voluinės ir Bielsko, 1503 m. Vitebsko, 1505 m. Smolensko, 1507 m. Kijevo, 1511 m. Polocko ir kt.) privilegijų suteikimo ir atnaujinimo akcija rodė tuo metu vykusio bendro privilegijų surašymo pažangą. Surašytos privilegijos tapo svarbiu teisinės minties

šaltiniu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštinėje rengiant platesnį, visai šaliai skirtą įstatymų rinkinį.

7.3. Kodifikacijos užuomazgos – Kazimiero teisynas ir valdovų nuostatai

Naują teisės raidos etapą atvėrė mėginimai kodifikuoti atskiras teisines normas. Vėlyvaisiais viduramžiais Vakarų Europoje teisės kodifikacija pasiekė naują lygmenį. Monarchų dvaruose atsirado mokytų juristų grupės, kurias sudarė profesionalūs, civilinės ir kanonų teisės studijas baigę teisininkai. Sustiprėjusi Romos teisės recepcija ir kanonų teisės kodifikacija ruošė dirvą Europos valstybių teisinėms sistemoms pertvarkyti. Naujos tendencijos pamažu toliau keliavo šiaurės ir rytų link, o tam pasitarnavo ir gerėjančios informacijos sklaidos galimybės (plito rankraščiai, vėliau spausdintos knygos). Neįmanoma centralizuoti karalysčių ir kunigaikštysčių be tam tikros teisės „sisteminimo, racionalizacijos ir konceptualizacijos" (Juliuszas Bardachas). Viduramžiams būdinga ryški teisės fragmentacija – kiekvienoje socialinėje grupėje, kiekvienoje didesnėje teritorijoje galiojo savi įstatymai. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kaip jau minėta, tai reiškėsi atskiromis socialinių grupių ir valstybės sričių privilegijomis. Nors naujieji kodifikuoti teisės rinkiniai nebuvo skirti šiems skirtumams naikinti, tačiau jais siekta kiek įmanoma daugiau įtraukti ir plačiau aprėpti visų visuomenės grupių ir šalies regionų teisinius santykius.

1468 m. Kazimieras su didikų taryba Vilniaus seime paskelbė dokumentą (orig. rus. *листъ*), kuris lengva XVII a. stačiatikių vienuolio raštininko ranka gavo netikslų, labiau rusiškai tradicijai įprastą *Kazimiero teisyno* pavadinimą. Dokumentas nėra didelis, tyrinėtojai jame išskyrė 25 straipsnius, kuriuose nustatytos bausmės ir atlygiai už įvairius nusikaltimus, daugiausia vagystes, taip pat kreipimosi į teismą tvarka. Įdomu, kad visi išlikę *Teisyno* nuorašai (XV a. pabaigos – XVI a. pradžios) rasti kodeksuose, kurie buvo parengti rusėniškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Ši aplinkybė atskleidžia svarbią kodifikavimo kryptį. Mat *Kazimiero teisyno* tekstologinė analizė parodė, kad iš pradžių šis dokumentas buvo skirtas tik valstybės branduolio teritorijai (Vilniaus ir Trakų vaivadijoms), tačiau kaip tik tuo metu stiprėjant integracijai, jis netrukus pradėtas taikyti ir rytinėse bei pietinėse valstybės žemėse. *Teisynas* reglamentavo tik kai kuriuos teismų praktikoje, matyt, dažniausiai kylančius neaiškumus, nustatydamas vienodą ir visiems privalomą tvarką.

Būtent šis aspektas ir leidžia *Kazimiero teisyną* laikyti pirmuoju bandymu kodifikuoti – sukurti tam tikrų visiems privalomų normų rinkinį. Jis kilo veikiausiai iš praktinių poreikių vykdyti teisingumą, o jo turinys liudija valdovo raštinės ir teisėjų pasirengimą formuluoti ne vien kazuistinius, bet ir apibendrinamus sprendinius. Anoniminiai *Teisyno* autoriai vadovavosi vietiniais teisės papročiais ir jiems žinomomis europinėmis (pvz., vokiškos teisės) normomis, o senesnėje literatūroje paplitęs teiginys (iš dalies nulemtas atsitiktinių rankraščių radimo aplinkybių) apie *Rusų tiesos* įtaką nepasitvirtino. Priešingai, nauji tyrimai (Старостина, 1991) rodo, kad 1497 m. Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III paskelbto *Teisyno* rengėjai galėjo naudotis *Kazimiero teisynu*.

Galiojimo lauku ir apibendrinamuoju pobūdžiu į *Teisyną* panašūs buvo XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje paskelbti valdovo nuostatai, skirti kilmingųjų visuomenėje aktualiems teisiniams klausimams išaiškinti. Paprastai nuostatai būdavo suformuluojami valdovo teisme išsprendus kokią nors konkrečią bylą ir nutarus šią patirtį užfiksuoti ateičiai. Pavyzdžiui, XV a. pabaigoje priimtas vadinamasis trečdalio nuostatas jau po kelerių metų cituotas teismų bylose. Nors trečiosios valdų dalies laisvo atsiejimo principas (galimybė šią dalį dovanoti, parduoti ar kitaip perleisti be giminaičių žinios) teisinėje praktikoje sutinkamas dar XV antrojoje pusėje, apibendrinamą nuostatą įstatymu įforminti pavyko tik po kelių dešimtmečių. Kaip turbūt ir 1509 m. priimtus dovio (vyro savo žmonai užrašomos turto dalies, kuri buvo suprantama kaip atlygis už jos kraitį) ir teismo mokesčių nuostatus, ir 1522 m. bajorystės įrodymo procedūrą. Šių nuostatų, kaip ir *Kazimiero teisyno*, sudarytojai rėmėsi per Lenkiją perimtomis europinės (arba, kaip tuo metu sakydavo, krikščioniškos) teisės normomis ir derino jas su vietos tradicija ir visuomenės poreikiais. Atskirai minėtini Lietuvoje žinomi nuo 1514 m. valdovo nuostatai dvarų valdytojams. Juose buvo fiksuojami duoklių dydžiai, valdytojų pajamos, dvaro tarnybininkų pareigos ir kt. Šių nuostatų patirtis susisteminta 1529 m. nuostatuose *Lietuvos žemei* (Vilniaus ir Trakų vaivadijoms) ir Žemaitijai.

Aktyvi teisėkūra XV ir XVI amžių sandūroje brandino idėją parengti visai šaliai bendrą teisės rinkinį. Jau 1501 m. Aleksandro sritinėje privilegijoje Voluinei užsiminta apie tokio sąvado reikalingumą, idant „visos mūsų žemės viena teise būtų teisiamos pagal Statutą“. Rašytinės kodifikuotos teisės atsiradimą skatino ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje galioję kitų kraštų rašytinės teisės pavyzdžiai. Rašytinė lenkų teisė buvo taikoma kolonizuotoje Palenkėje. Bažnytinių institucijų gyvenimą reguliavo kanonų teisė. Miestų teismai, spręsdami sudėtingesnes bylas,

pasitelkdavo Magdeburgo teisės kodeksus (*Saksų veidrodį* ir Magdeburgo *Weichbild*), apie jų nuorašus yra duomenų miesto teismų knygose. Šie dokumentai ir kodeksai darė tiesioginę įtaką krašto teisei, o sykiu ugdė supratimą, kad būtina bendra rašytinė teisė. Žvelgiant į kodifikacijos eigą, galima kalbėti apie susiformavusią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisę, kurioje vietinė teisės tradicija sėkmingai integravo svetimas įtakas. Tačiau ši teisė dar nebuvo perkelta į rašytinės teisės lygį, kaip tai jau buvo daroma kituose kraštuose. 1514 m. ir 1522 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimas kreipėsi į valdovą su prašymu suteikti „rašytinius įstatymus". Pats kodifikavimas turbūt jau buvo pradėtas, kadangi pirma redakcija buvo parengta dar tais pačiais 1522 metais. Tačiau tuomet Statutas dar neįsigaliojo. Galimas dalykas, sutrukdė kaip tik tuo metu įvykusios permainos Ponų tarybos ir už Statuto parengimą atsakingos institucijos – raštinės – viršūnėje, 1522 m. vienas po kito mirė kancleris ir Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila ir jo brolis žemės maršalas ir nuolatinis valdovo teismo narys Jonas Radvila. Šios redakcijos tekstas neišliko, todėl neįmanoma pasakyti, kiek jį atitiko 1529 m. priimtas Lietuvos Statutas. Šaltiniai leidžia įsivaizduoti tik XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštinėje ir valdovo teismo aplinkoje vykusį intensyvų teisės surašymą. Tai buvo besikeičiančios krašto socialinės ir kultūrinės padėties išraiška: didikų luominė konsolidacija, kilmingųjų studijų kelionių pradžia, o svarbiausia – nuo XV a. pabaigos aiškiai matyti, kad greitėja rašto ir rašytinių dokumentų sklaida visuomenėje.

7.4. Teisminių institucijų kūrimas

Teisingumo vykdymas buvo išimtinė didžiojo kunigaikščio teisė ir vienas svarbiausių jo valdžios instrumentų. Valdovo vardu skelbiamos teisminės nutartys buvo galutinės ir nekvestionuojamos. Tačiau teismų organizacija, kaip ir visas politinis bei socialinis gyvenimas, buvo padalyta į kelis lygius. Aukščiausiojo teismo galią turintis Didžiojo kunigaikščio teismas egzistavo šalia įvairaus pobūdžio vietinių teisminių struktūrų. Iki 1387 m. Jogailos privilegijų teismai ir jų funkcijos nebuvo apibrėžti rašytiniais dokumentais, todėl sunku pasakyti, kiek XV a. teisminių institucijų raida buvo veikiama senųjų praktikų, o kiek lenkiškų institucijų įtakos. Ypač neaiški teisiniais papročiais besiremiančių teismų (pvz., kuopos) genezė ir tolesnė istorija. Kaip ir kitose gyvenimo sferose, taip ir teisėje bei teismų praktikoje vyko bendra diferenciacija ir atskirų teismų funkcijų gryninimas, bet šiuo laikotarpiu jo pabaigos dar nematyti.

Iš pirmo žvilgsnio to meto teismų sistema galėtų pasirodyti gana nuosekli. Tiek centriniai, tiek vietos teismai veikė valdovo vardu, kaip jo valios reiškėjai. Didžiojo kunigaikščio teismas buvo ir aukščiausia, ir apeliacinė šalies teisminė instancija. Atsižvelgiant į valdovo funkcijų apimtis, taip pat į teismų bylų gausą, ilgainiui išsirutuliojo valdovo teismo atšakos: dvaro (*in curia*) teismas, maršalo teismas ir valdovo komisorių teismas. Vietose veikdavo valdovo pareigūnų (vaivadų, seniūnų, vietininkų) teismai. Tačiau aukštesniojo (valdovo) ir žemesniųjų (vietinių) teismų kompetencija nebuvo aiškiai atribota, todėl neretai šių teismų kompetencija sutapdavo – jie svarstydavo tas pačias bylas, arba dėl neišplėtotos administracijos valdovo teismai dažnai tiesiog neveikdavo, todėl žmonės savo ginčus turėjo spręsti patys, pasitelkę giminaičius ir tarpininkus (trečiųjų teismai). Teismai buvo neatsiejami nuo valdovo administracijos, todėl šaltiniuose dažniausiai regime valdovui atstovaujančius ir bylas sprendžiančius ne teisėjus, o pareigūnus ir kitus valdovo patikėtinius (pvz., dvarionis). Specialūs teismų urėdai buvo žinomi ir anksčiau, tačiau įtvirtinti tik per 1564–1566 m. reformas. Tuo metu pirmąkart buvo išskirtos civilinės ir baudžiamosios bylos, sukurta bendra šalies teismų organizacija.

Į valdovo teismą galėjo kreiptis bet kuris pavaldinys, kad ir kokia būtų jo socialinė padėtis. Iš tikrųjų tokią galimybę turėjo nedaugelis, tačiau jos egzistavimas socialiai buvo reikšmingas ir valdovui, ir visiems jo pavaldiniams. Aukščiausia valdovo teisminė kompetencija buvo ir teisė savo žinion perimti bet kurio asmens reikalus ir išduoti su tuo susijusius specialius dokumentus, draudžiančius vietos pareigūnams šiuos žmones teisti. Visų pirma tokia teisė galiojo diduomenės atstovams, kurie galėjo būti teisiami tik didžiojo kunigaikščio teisme. Taip pat tik šio teismo žinioje buvo į šalį atvykę svetimšaliai ir „didžiosios bylos“ (su valdovo asmeniu ar regalijomis susiję nusikaltimai, bajoriškos garbės reikalų, bajorų tarpusavio užpuolimų ir konfliktų reguliavimas ir pan.). Didysis kunigaikštis teisti iš esmės galėjo bet kurioje šalies vietoje (karaliavimo atveju ir Lenkijoje), tai buvo *keliaujamojo* valdymo sistemos dalis, tačiau pagrindinė teisingumo vykdymo erdvė buvo valdovo dvaras. Nuo XV a. pabaigos formuojantis bajoriško seimo institucijai (plg. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.7), teismai vis dažniau vykdavo per tokius seimus. Dažniausiai didysis kunigaikštis teisdavo kartu su savo tarėjais, kuriems dalyvavimas tokiame teisme buvo viena iš jų tarnybinių funkcijų. Jei Vytauto ir kitų XV a. didžiųjų kunigaikščių teismo struktūrą galima tik nuspėti, tai nuo Aleksandro Jogailaičio laikų gausėja duomenų apie valdovo bendrus teismus su Ponų tarybos atstovais. Teismo darbui organizuoti nuo XV a.

pabaigos imamos rengti reguliarios sesijos (paprastai dukart per metus). Kai nebūdavo valdovo, Ponų tarybos atstovai galėjo teisingumą vykdyti patys, tačiau tik valdovo vardu. Kaip ir luomų struktūrų raidos atveju, nuolatinio valdovo rezidavimo stygius vertė dalį didžiojo kunigaikščio teisminės kompetencijos perduoti didikams. Tos pačios aplinkybės skatino plėtoti komisorių teismą. Tai buvo valdovo paprastai konkrečiam atvejui (nors pasitaikydavo ir ilgalaikių paskyrimų), dažniausiai byloms dėl žemės ribų, paskirtų teisėjų grupė, kuri savo pareigas atlikdavo nuvykusi į ginčo vietą. Komisoriai neretai pasitelkdavo situaciją išmanančius ir pasitikėjimo vertus vietos bajorus. Kai kuriais atvejais raštinėje jiems buvo parengiamos instrukcijos.

Dar viena didžiojo kunigaikščio teismo forma buvo žemės maršalo teismas. Jis susiformavo valdant Kazimierui, o jo kompetencijai priklausė valdovo domene gyvenančių bajorų bylos. Kad maršalo, kaip aukščiausio institucinio valdovo dvaro pareigūno, žinioje buvo ir dvaro gyventojų teisminiai reikalai, ir visos bylos, susijusios su dvaro apsistojimu vienoje ar kitoje vietoje, galima tik spėti, kadangi specialaus dvaro teismo veikla šiuo laikotarpiu šaltiniuose yra menkai paliudyta (kitaip nei kitose šalyse, atskiras dvaro teisėjo institutas nebuvo įsteigtas).

Valdovo teismo formų įvairovė, viena vertus, rodo valdovo, kaip aukščiausiojo teisėjo, autoritetą, tačiau, kita vertus, rodo griežtesnės sistemos stoką. Net jei kai kuriais atvejais ir galima išskirti ypatingas vieno ar kito teismo (kaip maršalo ar komisorių) veiklos sferas, dažniausiai tik nuo susiklosčiusių aplinkybių priklausė valdovo sprendimas, kaip nagrinėti vieną ar kitą ieškinį. Dažna valdovo teismo praktika buvo bylą atidėti tiek dėl rezidavimo Lenkijoje keliamų nepatogumų, tiek dėl siekio laimėti laiko ir išvengti besibylinėjančių pusių konflikto eskalavimo (sprendimai dėl bylos atidėjimo, „iki atvyks valdovas“, nustačius sankcijas už konflikto tęsimą). Be to, neretai svarbios pareigybės ilgesnį laiką būdavo neužimtos, o kai kurie asmenys, priešingai, į savo rankas sutelkę keletą funkcijų nespėdavo laiku spręsti jiems pavestų užduočių. Todėl 1492 m. Aleksandro privilegijos punkte numatoma, kad svarbių garbės ir žemėvaldos bylų sprendimas negali užtrukti ilgiau nei metus.

Vis dėlto formuojantis nuolatinėms valstybinėms institucijoms, galima stebėti ir laipsnišką teismų modernėjimą. Bent jau nuo XV ir XVI amžių sandūros atsiranda iš anksto nustatyti teislaikiai, teismų bylas pradedama užrašinėti ir kaupti valstybės raštinės archyve (Lietuvos Metrikos Teismo bylų knygų genezė). Drauge ryškėja tam tikra teisėjų profesionalizacija – galima išskirti didikų, pareigūnų ir dvarionių grupę, kuriems valdovas

dažniau paveda spręsti bylas, prižiūrėti sprendimų įgyvendinimą, rūpintis teismų organizacija ir įstatymų rengimu. Šalia jų vis dažniau sutinkami tarnybininkai, padedantys kasdieniame teisėjavime – diečkus, vižas. Tuo pat metu atsiranda ir kita teismo proceso moderninimą rodanti žmonių grupė – tai besibylinėjančių šalių įgaliotiniai (prokuratoriai), kurių nemažai jau buvo laisvai samdomi teisės specialistai.

1387 m. Jogailos privilegija numatė, kad Lenkijos pavyzdžiu kiekvienoje pilies apygardoje, žemėje ar paviete turėtų būti įsteigta teisėjo pareigybė. Kaip jau buvo minėta, šis privilegijos straipsnis taip ir liko neįgyvendintas. Lenkijoje egzistavusi renkamų teisėjų institucija, atspindinti vietos bajorų savivaldos stiprėjimą, buvo žinoma tik Palenkėje. Nors įstatymiškai Lenkijos teisės galiojimas šioje srityje buvo įteisintas tik XV a. antrojoje pusėje (pirmoji žinoma privilegija 1444 m.), jau 1432 m. tarp Skirsnemunės sutartį patvirtinančių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų sutinkame iš vietos didikų kilusį Drohičino žemės teisėją Skerdą. Lietuvių valdovai nebuvo linkę keisti tvarkos, kuri šiose žemėse susiklostė per tą laiką, kai jos buvo atitekusios Mazovijos kunigaikščiams, ir kai kurias institucijas paliko galioti.

Visose kitose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijose vietos teismas liko vietinių didžiojo kunigaikščio valdžią reprezentuojančių kunigaikščių ir pareigūnų (vaivadų, seniūnų, vietininkų) rankose. Šis teismas turėjo apimti visų luomų atstovų reikalus, tačiau laikui bėgant jo kompetenciją susiaurino naujos privilegijos. Magdeburgo teisė miestuose sukūrė savitą teismo organizaciją. Nuo pat krikščioninimo pradžios autonominę jurisdikciją turėjo Katalikų bažnyčia, o 1499 m. tokios teisės buvo pripažintos ir Stačiatikių bažnyčiai. Atskirus teismus gavo svarbiausios nekrikščioniškos mažumos – žydai ir totoriai. Pagaliau savo valdoms užsitikrinę imuniteto teises stambieji žemvaldžiai pradėjo savo pavaldinius teisti patys. Tokį tėvoninį pono teismą pripažino 1447 m. Kazimiero privilegija, nors, ko gero, kai kuriose valdose jis jau egzistavo. Vietos pareigūnų teisminę kompetenciją ribojo ir bajorų teisė reikalauti, kad jų bylą spręstų didžiojo kunigaikščio teismas. Pavietininkais nelaikomi didikai apskritai nebuvo pavaldūs vietos pareigūno valdžiai. Tačiau, net ir atsižvelgus į šiuos apribojimus, teisminė vietos pareigūnų valdžia išliko didelė. Tai buvo svarbi jų valdžios forma, taip pat pajamų šaltinis, nors teisę į surinktas baudas valdovas galėjo perduoti ir kam kitam. Ilgesnį laiką tose pačiose žemėse valdantys pareigūnai ir jų įpėdiniai išaugusiu autoritetu naudojosi sutelkdami į savo rankas ne tik valdžią vietos bajorams, bet ir teisminius dalykus. Jie imdavo traktuoti jiems pavaldžią teritoriją

kaip savotišką tėvoniją, kurioje patys nustatydavo teismo organizaciją, jo terminus, vietą ir sudėtį, taip pat stengdavosi sutrukdyti bajorams pasinaudoti teise tiesiogiai kreiptis į didžiojo kunigaikščio teismą. Valdovo pavyzdžiu rengdami savo dvare teismų sesijas, jie mėgino telkti vietos elito atstovus ir formuoti sau ištikimų patarėjų būrį. Iš pradžių taip elgtis išdrįso tik aukščiausio rango kunigaikščiai, tokie kaip Švitrigaila Voluinėje XV a. viduryje ar Olelkaičiai Kijeve ir kiek vėliau Slucke. Tačiau netrukus šiuo keliu pasuko ir kai kurios didikų giminės (Radvilos Palenkėje, Kęsgailos Žemaitijoje). Vis dėlto Pirmojo Lietuvos Statuto paskelbimo laikotarpiu valdovas pradėjo griežčiau stebėti ir veikti situaciją vietose ir, pasinaudojęs bajorų nepasitenkinimu, apgynė savo aukščiausios teisminės valdžios prerogatyvą. Nors Lietuvos Statutas ir buvo rengiamas diduomenės aplinkoje, jis buvo laikomas Lietuvos didžiojo kunigaikščio kūriniu ir skelbė jo aukščiausią valdžią valstybės teritorijoje.

8. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinė organizacija

8.1. Permainos bajorų pašauktinėje kariuomenėje

Per XV a. baigė formuotis bajorų pašauktinės kariuomenės – pagrindinės valstybės karinės organizacijos – struktūra. Pašauktinės kariuomenės esmė – visų kilmingųjų pareiga dalyvauti karinėje tarnyboje. Ši pareiga kartu buvo suvokiama kaip išskirtinė luominė bajorijos teisė, kadangi dar XIV a. pabaigoje egzistavusi ir valstiečiams privaloma priešo persekiojimo – vyties (*pogonia*) pareiga vėlesniuose šaltiniuose jau nesutinkama ir vieninteliais karinės organizacijos atstovais liko bajorai. Bajorų kariuomenės mobilizacija reiškėsi visuotiniu šaukimu (lot. *expeditio generalis*, rus. *посполитое рушение*), kurį skelbė krašto suverenas – didysis kunigaikštis. Jis buvo kariuomenės vadas, jam buvo priskiriamos pergalės ir tuose mūšiuose, kuriuose jis asmeniškai nedalyvavo.

Svarbiausia struktūrinė šio laikotarpio Lietuvos karybos permaina buvo raitelių kariuomenės sukūrimas. Vytauto beneficinė politika (bajorams už karo tarnybą buvo dovanojami valstiečiai veldamai ar jų prievolės) leido kur kas gausesniam nei lig tol kilmingųjų ratui apsiginkluoti pagal europinės riterių kariuomenės reikalavimus. Jau Vytauto laikų dokumentuose sutinkama frazė, kad kiekvienas bajoras turi tarnauti pagal

krašte galiojančius papročius (lot. *iuxta consuetudinem aliorum nostrum terrigenarum in terra Lithuanie*). Iš pradžių griežčiau nereglamentuotas bajoriškos privalomos karinės tarnybos reikalavimas (minėta bendra taisyklė reiškė, kad kiekvienas bajoras privalėjo su žirgu ir tinkama ginkluote atvykti į šaukimo vietą) ilgainiui įgavo konkretų pavidalą. XV a. antrojoje pusėje lenkų kronikininkas Jonas Dlugošas apie lietuvius rašė, kad juo turtingesnis bajoras, tuo daugiau jis turi atsivesti karių. Reikia manyti, kad jau tuomet buvo tam tikri papročių suformuoti reikalavimai didikams ir bajorams. Vėliau buvo parengtos labiau formalizuotos taisyklės. Karo reikalai tapo vienu svarbiausių bajoriško seimo formavimosi veiksnių, todėl dėl karių kvotų buvo sutariama per valdovo ir didikų bei bajorų atstovų pasitarimus.

Pašauktinės kariuomenės organizacinio modelio kūrimas buvo baigtas nustačius pastovias taisykles. XVI a. pradžios nuostatai jau nurodė tikslų raitelių skaičių, kiek kilmingi žemvaldžiai turi pristatyti (išrengti): vienas raitelis nuo dešimt valstiečių tarnybų. Beje, tokia preciziška nuoroda Lietuva aplenkė kaimyninius kraštus, kuriuose bendros ir skaičiais išreikštos tarnavimo tvarkos nebuvo dar ilgai. Tiesa, šis principas Lietuvoje įsigaliojo ne iškart, be to, netrukus buvo kiek modifikuotas. 1528 m. karo tarnybos nuostatai įteisino naują taisyklę – vienas raitelis nuo aštuonių valstiečių tarnybų (po dešimt metų grįžta prie 10 valstiečių tarnybų). Šis raitelis turėjo būti aprūpintas geru žirgu, kalaviju, ilgąja ietimi, skydu, šarvais ir šalmu. Edvardo Gudavičiaus skaičiavimais, apginkluoti raitelį žemvaldžiui kainavo 11 kapų grašių, tai sudarė vidutinio ūkio vertę. Neturintys pakankamai valstiečių tarnybų bajorai, o tokių būta daugiau kaip pusė, nustatytų ginkluotės reikalavimų, žinoma, išpildyti negalėjo. Į rikiuotės vietą jie turėjo atvykti patys, apsiginklavę pagal savo galimybes, o nuo tarnybos buvo atleidžiami tik pasenę ar negalią įrodę asmenys, taip pat vykdantys kitus didžiojo kunigaikščio pavedimus, tačiau ir jie vietoj savęs turėjo atsiųsti kitą žmogų. Nuo karo prievolės nebuvo atleistos ir žemę valdančios moterys (našlės), jos turėjo paruošti reikiamą skaičių karių. Karinę tarnybą bajorai pradėdavo nuo 17 metų, kiek vėliau nuo 18. Už karo prievolės neatlikimą buvo baudžiama – konfiskuojama žemė. 1528 m. kariuomenės surašymas – karo tarnybą atliekančių didikų bei bajorų ir jų valdų apskaita – tapo ne tik kontrolės mechanizmu, bet ir leido išaiškinti pašauktinės kariuomenės galimybes. Iš bajorų pavietų buvo galima surinkti apie 20 tūkstančių karių, o pridėjus didikų vėliavas ir miestiečių bei žydų mokesčiais išruošiamus raitelius, visoje bajorų kariuomenėje galėjo būti apie 30 tūkstančių žmonių.

Tačiau kariuomenės organizacijos pažanga negalėjo kompensuoti pašauktinių parengimo ir mobilizacijos problemų. Santykinai ramus XV amžius, pasibaigus karams su Vokiečių ordinu ir nuslūgus vidaus konfliktams, lėmė karinės patirties stygių ir bajorus atitolino nuo karo reikalų. Riterių kultūra besidominčiai diduomenei karo pratybomis virto riterių turnyrai, dauguma bajorijos tenkinosi vietinės reikšmės karinėmis peržiūromis. Bajorų kariuomenės sušaukimas buvo daug dienų trunkanti procedūra, galbūt ir patogi rengiant ilgesnius žygius, tačiau visiškai netinkama staigiems priešų įsiveržimams atremti. Šauktiniai buvo labai skirtingai apsiginklavę. Šalia gerai išruoštų didikų pasitaikydavo tokių kaip bajoras Motiejus Petraitis, kuris į šaukimą atvyko pėsčias, ginkluotas tik vidutinio ilgio ietimi, apsivilkęs sermėga, – „skurdžius", taip jį trumpai apibūdino kariuomenės rašovas. Karo tarnybos trukmė nebuvo reglamentuota, tarnauti tekdavo, kol vykdavo kariniai veiksmai, tačiau neretai kariuomenė išsiskirstydavo pati (pvz., žiemai). Atskirų sričių (rusėnų žemių, Žemaitijos) kariniai kontingentai per ekspedicijas būdavo bendros kariuomenės dalimi, tačiau specialiais sprendimais buvo numatyta jų (ypač rytinių pasienio sričių) teisė nedalyvauti šaukimuose ir likti ginti savo teritorijas.

Nuo XV a. pabaigos kariuomenės reikalus apėmė surašymas. Į didikų dvarus ir bajorų pavietus didžiojo kunigaikščio vardu buvo siunčiami šaukimai su nurodyta kariuomenės rinkimosi vieta ir laiku. 1502 m. Naugarduko seime paskelbti pirmieji nuostatai, skelbiantys karinės tarnybos principus. Po kelerių metų, 1507 m. nuspręsta surašyti visus asmenis, turinčius atlikti tarnybą, ir numatytos bausmės už neatvykimą ir pavėlavimą. Tais pačiais metais atskirais artikulais buvo apibrėžta didžiojo etmono kompetencija. Lenkijoje ir Lietuvoje karybos surašymas buvo daugiau ar mažiau vienalaikis procesas, tačiau skirtingos struktūros ir reikšmė lėmė daug skirtumų. 1528 m. buvo paskelbti išsamesni visuotiniai karo tarnybos nuostatai, kuriuos tais pačiais metais lydėjo pirmasis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų pašauktinės kariuomenės surašymas.

Mažiausias kariuomenės taktinis vienetas buvo ietis, kurią sudarė vienas ietininkas ir du šauliai. Ietys jungėsi į vėliavas – pagrindinius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinius dalinius, kurie buvo formuojami arba teritoriniu (bajorų pavietų, valsčių), arba asmeniniu (valdovo dvaro, didikų) principu. Pavietų dalinius rikiuodavo vietos valdžios pareigūnas (seniūnas, vėliau vėliavininkas). Didikai turėjo teisę burti ir šaukimuose išstatyti savo atskirus būrius (vėliavas). Iš čia kilo ir kurį laiką vartotas šių didikų pavadinimas – *vėliaviniai ponai*. 1528 m. ir vėlesni kariuomenės surašymai liudija geresnę didikų dalinių karinę parengtį ir ginkluotę. Jau

XVI a. pradžioje kai kurie iš jų turėjo didikų herbais pažymėtų patrankų. Geriausiai parengta buvo didžiojo kunigaikščio dvaro vėliava, kuriai priklausė apie 400 raitelių (dvarionių).

Nuo karo prievolių buvo atleista Bažnyčios žemėvalda, išskyrus specifinį įkeistų dvarų atvejį ir savanoriškas įmokas per karą. O miestiečiai buvo atsakingi už savo miesto ir pilies gynybą ir gynybinių įtvirtinimų statybą. Vykstant karui, jie turėjo mokėti nustatytus karo mokesčius. Tokius mokesčius mokėjo ir žydų bendruomenė. Nuo pat savo įsikūrimo Lietuvoje totoriai buvo glaudžiai susiję su karine tarnyba, tai daliai jų lėmė bajorijos socialinį statusą ir karines pareigas (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.2.7). Tarp totorių išsiskyrė kilmingesnių ulonų ir mažiau turtingų kazokų vėliavos (iš viso apie 500 raitelių), kurios buvo sudaromos pagal giminę ir teritoriją. Totorių daliniai, kuriems vadovavo vėliavininkai ir maršalai, buvo tiesiogiai pavaldūs didžiajam kunigaikščiui ir dažnai vykdydavo specialius valdovo pavedimus. Valstiečių visuomenės sąsaja su karo reikalais ilgiausiai išliko pilių išlaikymo sistemoje, t. y. jie turėjo pilims tiekti maisto, šieno, malkų, rūpintis jų remontu, sargyba. XV a. ši sąsaja tebeegzistavo. Ypač didelių pajėgų reikalavo naujų pilių statyba, tam, kaip skelbė 1387 m. Jogailos privilegija, galėjo būti šaukiama „visa Lietuvos žemė". Pilių išlaikymo prievolių svarbą rodo ir tai, kad nuo „senų ir įprastų" pilių, tiltų ir kelių statymo, tiesimo ir taisymo darbų nebuvo atleisti net ir didžiojo kunigaikščio bajorams perduoti valstiečiai. Pilys ir toliau tarnavo aplinkinių žemių gyventojams kaip slėptuvės: dar per 1433 m. vidaus konfliktą Užpalių pilyje prieglobstį rado keli tūkstančiai gyventojų. Vis dėlto XV a. antrojoje pusėje pilių – kaip gynybinių centrų – reikšmė, bent jau valstybės branduolyje, ėmė mažėti, todėl vis rečiau randame žinių ir apie gausesnį valstiečių mobilizavimą jų statyboms ar remontams. Su karine tarnyba labiausiai susijusios buvo dvi privilegijuotos valstiečių kategorijos: palydovų ir žygūnų tarnybą atliekantys keliuočiai ir tiltų bei kelių tiesimu ir remontu užsiimantys barčiai (bartai).

Nors karinis pasiruošimas ir ginkluotė buvo gana nevienoda, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų pašauktinė kariuomenė per XV a. virto riterių kariuomene. Nedidelė, bet reikšminga bajorų dalis turėjo pagrindinius kario – riterio atributus: palydą, tinkamą ekipuotę (žirgas, kalavijas, lėkštiniai ar žiediniai šarvai, šalmas), ir buvo perėmusi riteriško kariavimo taktiką bei etiką. Tačiau riterių kariuomenė Lietuvoje susiformavo tuo metu, kai Vakarų Europoje riteriškas kariavimo būdas gyveno saulėlydį [105]. Kilmingą ir neretai tik žaidžiantį karą (turnyrai, „reizai" į pagonių žemes) raitelį keitė samdomi, karo amatu besiverčiantys

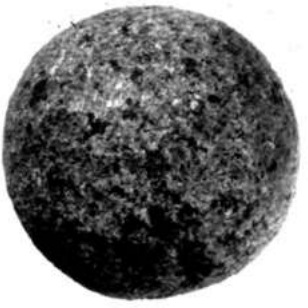

[105]
Vienas naujosios karybos reiškinių buvo patrankos. XIV a. pab. bombardos sviedinys Vilniuje

pėstininkai. Tačiau Lenkijoje ir Lietuvoje šie riterių kultūros ir karybos krizės reiškiniai pasireiškė gana vėlai ir ne taip plačiai. Raitelių kariuomenė išliko svarbiausia kariuomenės dalis. Nors laikui bėgant nemažai bajorų ir pradėjo vengti karinės tarnybos, keitėsi tik kariuomenės organizavimo ypatybės, bet ne jos kokybė. Dažniausiai į šaukimus neatsiliepdavo iš neturtingiausių bajorijos sluoksnių, juos pakeisdavo ne tokie gausūs, bet geriau parengti didikų ir samdinių daliniai. Karinius pralaimėjimus ir teritorinius nuostolius prasidėjusiuose karuose su Maskva lėmė ne kariuomenės pakrikimas, o struktūra ir demografinės priežastys.

8.2. Kariuomenės reorganizacija karų su Maskva epochoje

Karai su Maskva (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.2) visapusiškai paveikė Lietuvos gyvenimą. Suprantama, jie sukrėtė ir visą krašto kariuomenę. XV a. pabaigoje prasidėję Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III puolimai užklupo šalį praktiškai nepasiruošusią ilgiems karo veiksmams. Tuo metu žmogiški ir kariniai Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės ištekliai gerokai lenkė Lietuvos pajėgas. Be to, pradedanti reikštis despotiška šios kunigaikštystės valdžios organizacija leido tuos resursus santykinai lengvai sutelkti.

Vis dėlto nauji kariniai iššūkiai jau nuo XV a. antrosios pusės spartino bandymus reformuoti kariuomenę. Be to, kariuomenę paveikė ir bendra šalies institucionalizacija – buvo steigiamos pareigybės ir institucijos. Pareigybinis aspektas itin svarbus, nes atsiradus pareigybėms kariuomenėje sustiprėjo karinės tarnybos prestižas. Visų pirma tarp Lietuvos kariuome-

nės pareigybių pradėjo sparčiai kilti karo vado – etmono – rangas. Visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės karo vado pareigybė šaltinuose sutinkama nuo XV a. vidurio (plg. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.5), tačiau tai buvo laikini paskyrimai vienai ar kelioms karo ekspedicijoms. Ilgesniam terminui etmonai pradėti skirti XV ir XVI amžių sandūroje, vieni iš pirmųjų tokių etmonų buvo didikas Petras Jonaitis Mantigirdaitis ir kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis. Tiesa, pagal analogiją su kitomis pagrindinėmis pareigybėmis etmonai „iki gyvos galvos" atsirado tik XVI a. antrojoje pusėje. Augant etmono, kaip karo vado, valdžiai, mažėjo kitų šalies pareigūnų karinė reikšmė. Gal tik vaivados išlaikė savo teritorijų karinių dalinių kontrolę, nors šiaip Lietuvoje, kitaip nei Rusioje, vaivados pareigybė niekada nebuvo tiesiogiai siejama su karu. Nors XVI a. pradžioje etmonai dar gana dažnai keitėsi, o *etmono* sąvoka taikyta plačiau (pvz., etmonu vadintas ir samdinių vadas čekas Jonas Černinas), vis dėlto tokios asmenybės kaip kunigaikštis Konstantinas Ostrogiškis ir Stanislovas Kiška jau buvo ne laikinai paskirtais karo vadais. Iš dalies dėl savo karinių nuopelnų jie tapo įtakingais politikais, užėmė ir kitas aukštas šalies pareigybes. Konstantino Ostrogiškio (iš dalies ir Mykolo Glinskio) pavyzdžiai rodo, kad sėkmingas vadovavimas karo lauke galėjo padėti kilti socialine hierarchija, įveikiant net kai kuriuos teisinius barjerus (Ostrogiškis buvo paskirtas Trakų vaivada, nors jam, kaip stačiatikiui, tokia pareigybė tuo metu turėjo būti neprieinama).

Tačiau net ir neaukštos pareigos kariuomenėje leido paprastam bajorui ateityje tikėtis tam tikros karjeros. Išskirtiniai šia prasme buvo vėliavininkai. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės vėliavininko pareigybė (jai tapati turbūt buvo Vilniaus vėliavininko tarnyba) žinoma jau iš Vytauto laikų. Tačiau atskiruose pavietuose vėliavininkų pareigybė ėmė plisti tik nuo XV a. pabaigos. Pavietų ir kitų teritorinių junginių (laukų, valsčių) vėliavininkai, sugriežtinus mobilizacijos tvarką, tapo pagrindine grandimi, kuri turėjo į kariuomenės telkimo vietą atvesti vietos bajorų būrius (vėliavas). Su vyresniais vietinės valdžios pareigūnais (vaivadomis, seniūnais, vietininkais) jie privalėjo pasirūpinti bajorų karių registrais, kontroliuoti bajorų šeimų skaidimąsi ir tarnybų skaičiaus kitimą, ir už visa tai atsiskaityti etmonui. Tokia kompetencija smarkiai pakėlė vėliavininkų prestižą vietos bajorų visuomenėje, todėl nestebina, kad XVI a. pirmojoje pusėje, dar neįsigaliojus bendrai pavietų atstovų rinkimų į seimą tvarkai, būtent jie dažniausiai figūruodavo tarp atskirų sričių bajorų atstovų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimuose. Teritoriniu pagrindu formuojamų vėliavų – kaip pagrindinio kariuomenės struktūrinio vieneto –

išskyrimas prisidėjo ir prie bendros visą šalį apimančios teritorinės bajorų pavietų organizacijos susidarymo per 1564–1566 m. reformas.

Per karus su Maskva ir totoriais pasienio srityse (Ukrainoje) buvo sukurta ištisa gynybinių pilių sistema. Senesnės pilys buvo perstatytos (Lucko, Kremeneco), kitos statomos iš naujo. Šiose mūrinėse pilyse buvo išplėtota karinė technologinė infrastruktūra, gyveno gausus aptarnaujantis personalas. Lyginant su branduolio teritorija, pasienio regionuose bajorų buvo mažiau, tačiau šį stygių kompensavo didesnė nei kitur vietos vaivadų ir seniūnų įtaka kariniams reikalams, kuri leido geriau prižiūrėti ir greičiau mobilizuoti kariuomenę. Kitur greičiau reaguoti į staigius, ypač totorių, užpuolius leido didikams suteikta teisė veikti savarankiškai, nelaukiant pavietų kariuomenės. Prireikus pasienio teritorijose karo prievolę turėjo atlikti ir valstiečiai.

Baigiantis viduramžiams keitėsi kariavimo technika ir taktika, daugiau reikšmės įgavo šaunamieji ginklai. Todėl vykstant karams su Maskva buvo būtina stiprinti artileriją. Jei Vytauto laikais Lietuvos kariuomenė greičiausiai turėjo kelias dešimtis patrankų, tai XVI a. pradžioje jų būta jau keli šimtai. Aleksandro laikų valdovo dvaro sąskaitų knygose gausu patrankininkų (*puškorių*) vardų, kurie kone be išimties buvo svetimšaliai. Valdant Žygimantui Senajam artilerijos atsargos dar daugiau papildytos. Artilerija buvo reguliariai atnaujinama pagal moderniausius pavyzdžius. Ypač stengtasi pabūklais ir patrankininkais aprūpinti pasienio pilis. Beveik visi šie ginklai buvo atvežami iš užsienio. Tačiau svarbiausia karų su Maskva laikotarpio naujovė buvo samdomoji kariuomenė.

8.3. Samdomosios kariuomenės pradžia

Atskiroms karinėms kampanijoms pritaikyta pašauktinės kariuomenės organizacija karų epochoje negalėjo patenkinti išaugusių karo poreikių. Europos valstybėse jau įsitvirtinusi karių samda tapo pavyzdžiu naujos karinės struktūros kūrimui. Pirmieji karių samdymo atvejai žinomi iš Vytauto laikų, kai planuojant karines kampanijas prieš Vokiečių ordiną, Maskvą ir totorius Lenkijoje, Silezijoje, Čekijoje būdavo verbuojami samdiniai. Vis dėlto tai buvo pavieniai reiškiniai, atsiskaitymo pinigais praktika gyvavo šalia archajinio atlygio dovanomis ar teisės į grobio dalį, todėl kalbėti apie samdomosios kariuomenės, kaip atskiro struktūrinio vieneto, atsiradimą būtų dar per anksti. Juolab kad XV a. antrojoje pusėje samdymo atvejų nepasitaikė. Kita vertus, tuo metu patys lietuviai vykdavo į užsienio kraštus ir tapdavo samdiniais: daugiausia jų vyko į Lenkiją,

tačiau ir kitų kraštų valdovų (pvz., Šventosios Romos imperijos imperatoriaus) kariuomenėse pasitaikydavo kilmingų lietuvių.

XV ir XVI amžių sandūroje besiformuojančios samdomosios kariuomenės modeliu tapo dvarionių tarnyba. Būtent šiuo laikotarpiu *dvarionio* sąvokos reikšmė ėmė kisti. Iki tol dvarionimis buvo vadinami kilmingi valdovo dvaro gyventojai, sudarantys jo artimiausią palydą. Jie atlikdavo karo tarnybą po dvaro vėliava, tačiau tai buvo tik viena ir toli gražu ne pagrindinė jų funkcija (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.4). Aleksandro Jogailaičio laikais dvarionimis imta vadinti ir už pinigus tarnaujančius kilmingus samdinius. Kitas samdinių tipas – iždo pinigais apmokami Kijevo vaivados tarnai, šaltiniuose minimi nuo 1506 m. Netrukus tokia organizacija pradėta taikyti ir kitose Ukrainos pilyse. Iš pradžių dažniausiai dvarionimis vadinti samdinių grupių vadai – rotmistrai. Dvarionio ir rotmistro terminams susipynus, *dvarionio* sąvoka toliau keitė savo reikšmę. Todėl nenuostabu, kad XVI a. pradžioje dvarionimis vadinamų žmonių skaičius sparčiai augo. Nors Aleksandro laikų dokumentai liudija, kad verbavimo procesui riterių kultūros elementai dar darė tam tikrą įtaką, vis dėlto piniginis atlygis pamažu tapo pagrindiniu tokios tarnybos akstinu. Valdant šiam valdovui, atlygį imta mokėti kas metų ketvirtį, mokant po tris auksinus už kiekvieną turimą žirgą. Didžiojo kunigaikščio pavyzdžiu karius samdyti netrukus pradėjo ir turtingiausi didikai. Iš pradžių aiškiai dominavo svetimšaliai samdiniai, tačiau ilgainiui augo ir vietos samdinių skaičius. XVI a. 3-iajame dešimtmetyje samdomų dvarionių – taip jie pradėti vadinti – skaičius galėjo siekti tris tūkstančius. Valdovas buvo suinteresuotas šį skaičių didinti, tačiau finansinės galimybės tai ribojo. Samdinių (algininkų) kariuomenė buvo išlaikoma iš didžiojo kunigaikščio iždo, todėl traktuota kaip valdovo kariniai daliniai. Samdomajai kariuomenei vadovavo valdovo laikinai paskirtas vadas (kartais šaltinuose vadinamas etmonu), kol XVI a. antrojoje pusėje neįsigalėjo speciali lauko etmono pareigybė.

Kijevo ir kitos netoli valstybės sienų esančios pilys rodo, kad vietiniai samdiniai pirmiausia atsirado didžiausią karinį spaudimą patiriančiose pasienio regionų (Smolensko, Vitebsko, Polocko, Oršos, Mscislavo, Mogiliavo) pilyse. Vėliau jie vis dažniau naudoti ir karinėse ekspedicijose. Tiek svetimšalių, tiek vietos samdinių karinė organizacija atitiko regione susiformavusią tradiciją. Smulkiausias karinis vienetas buvo būrys, susidedantis iš 2–8 karių. Būriai sudarė kuopas ar vėliavas, kuriose karių skaičius svyravo nuo 80 iki 200. Samdoma buvo iškart visa kuopa, o samdymą organizuodavo iš didžiojo kunigaikščio verbavimo raštus gavę rotmistrai. Rotmistrai (jų funkcijos) buvo svarbiausias samdomosios kariuomenės

elementas. Jie ne tik formuodavo kuopas, bet rūpinosi ir jos ginkluote, atlyginimo mokėjimu, karių parengtimi ir drausme. Samdiniai buvo išlaikomi iš šalies iždo pajamų ir iš seimo nereguliariai skelbiamo sidabrinės mokesčio. Beje, šis mokestis (kurio 1447 m. didysis kunigaikštis atsisakė bajorų naudai) buvo labai svarbus tvarkant kariuomenės reikalus. Tik užsitikrinęs bajorų seimo pritarimą metiniam tokio mokesčio surinkimui, valdovas galėjo planuoti didesnes karines akcijas. Tačiau mokestis netapo reguliarus, ir tai trukdė formuoti gausesnes nuolatinės samdomosios kariuomenės pajėgas.

Socialiniu požiūriu svarbus buvo ir dar vienas įvestas naujas mokestis – žirgo mokestis (iš pradžių suvoktas kaip bauda). Pirmą kartą jis sutinkamas 1520 m., kai seimas vietos bajorams nustatė 30 grašių baudą už karo prievolės neatlikimą. Šis mokestis, kuris atsirado vietoj ankstesnio valdų konfiskavimo, liudija vykstančią pašauktinės ir samdomosios kariuomenės simbiozę. Šaltinių stygius neleidžia net apytikriai paskaičiuoti samdomosios kariuomenės dydžio bei lėšų, reikalingų jai išlaikyti. Aišku, dydis svyravo ir tai priklausė nuo karo veiksmų intensyvumo, krašto ūkinių galimybių ir atskirų rotmistrų organizacinių sugebėjimų.

Kaip ir kituose Europos kraštuose, samdomojoje kariuomenėje svarbų vaidmenį vaidino svetimšaliai. Lenkijos ir Lietuvos karinės pajėgos išsiskyrė itin didele etnine įvairove. Pagrindinė užsienyje samdomų karių grupė į Lietuvą atvykdavo iš Lenkijos. Reikėtų skirti dvi lenkų karinio dalyvavimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karuose formas. Dalis lenkų atvykdavo kaip karinė pagalba. Tačiau šio karinio bendradarbiavimo nevertėtų painioti su lenkų karių samdymu, užmokant iš Didžiosios Kunigaikštystės iždo. Lenkų būriai (vadovaujami Jono Polako, Jonušo Švierčiovskio ir kt.) daug prisidėjo kariaujant su Maskva. Nors nebuvo visiškai integruoti į Lietuvos karinę struktūrą, jie nemažai paveikė bendrą šalies karybos raidą. Jau nuo pat samdymo pradžios Lietuvos kariuomenėje būta ir kitų tautų atstovų. XVI a. pradžioje Lietuvos kariuomenėje pasirodė pirmieji serbų samdiniai – vadinamieji racai. Tai įvyko vienu metu kaip ir Lenkijoje, o daugiausia prie šio verbavimo prisidėjo tik ką iš kelionių po Europos valdovų dvarus grįžęs karo reikalus gerai išmanantis ir svarbių pažinčių įvairiuose kraštuose turintis dvaro maršalas Mykolas Glinskis. Budoje 1501 m. pradžioje Aleksandro vardu jis prašė Vengrijos karaliaus Vladislovo pagalbos kare su Maskva. Greičiausiai tuomet jis daugiau sužinojo apie lengvai ginkluotų serbų raitelių karines pergales prieš turkus. Glaudžius Glinskio kontaktus su tuometiniu serbų despotu Jovanu Brankovičiumi (valdė 1496–1502 m.) liudija ir jo brolio Vasilijaus

Glinskio vedybos su Jovano žmonos seserimi Ona. Po šios Glinskio išvykos pirmuosius serbų husarus sutinkame didžiojo kunigaikščio dvare (keli jų vadų vardai paminėti ir dvaro sąskaitų knygose). Šis šaltinių neblogai atspindimas atvejis rodo husarų dalinių verbavimo į Lietuvos kariuomenę strategiją. Tai vyko ne dėl tiesioginių kontaktų pietinėse Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, kaip anksčiau manė kai kurie istorikai, bet per valdovo dvaro struktūrą ir su ja susijusius asmenis.

Ginkluotės požiūriu racai priklausė platesnei husarų dalinių grupei, nors vienalaikiuose šaltiniuose neretai įvardijami atskirai. Jei racai buvo serbų samdinių sinonimas, tai husarais vadinti įvairių tautų asmenys, kurie nuo kitų raitųjų samdinių skyrėsi lengva ginkluote (ietys ir skydai). Husarams buvo mokama po 6 auksinus už žirgą, todėl jiems veikiai prigijo *šeštokų* (lot. *sextarios*) pavadinimas. Šie mobilūs daliniai turėjo turtingą kovų su turkais patirtį ir buvo nepakeičiami pagalbininkai saugant rytines ir pietines šalies sienas nuo totorių antpuolių. Dalis jų tarnavo asmeninėje valdovo gvardijoje ir kai kurių didikų (kaip antai to paties Glinskio) kariniuose būriuose. Tiesa, vargu ar tuo metu Vengrijoje (iš kurios atvykdavo dauguma husarų) pavyko jų gausiau užverbuoti. Kita vertus, šie racų ir husarų būriai tapo pavyzdžiu kuriant savas panašaus tipo karių formuotes: po kurio laiko Lenkijos ir Lietuvos kariuomenėje paplito vietinės kilmės husarų daliniai, kurie net kelis šimtmečius buvo pagrindine savos kavalerijos jėga ir net savotišku šalies kariavimo būdo simboliu.

Jau Vytauto ir Jogailos laikais susiformavo tradicija samdyti čekų dalinius. Žalgirio mūšyje kovėsi, o vėliau husitų karuose išgarsėjo karo vadas Jonas Žižka. Įvairialypiai kontaktai buvo užmegzti derantis dėl Vytauto čekiškos karūnacijos ir Žygimanto Kaributaičio ilgametės išvykos į Čekiją (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.2.4). Daugiau samdyti imta Aleksandro laikais. Žymiausi buvo Jono Bohumilo Černino atsivesti būriai, o pats Černinas net buvo paskirtas kelių ekspedicijų prieš Maskvos kariuomenę vadu (etmonu). Beje, iš čekų kalbos perimtas žodis *etmonas* liudija čekišką įtaką lenkų ir lietuvių karinei terminijai. Nuo husitų karų čekai Europoje garsėjo sugebėjimais kautis su riterių kariuomene, tačiau vėliau, keičiantis kariavimo technikai ir taktikai, šis jų išskirtinumas tapo nebesvarbus, nors gerai ištreniruoti čekų ir moravų pėstininkai ir patrankininkai ir vėliau buvo vieni geidžiamiausių samdinių visoje Europoje.

Didžiojo kunigaikščio Aleksandro dvare taip pat buvo galima sutikti ir šveicarų, užgrūdintų kovose su riterių kariuomenėmis. Šie elitiniai būriai veikiausiai buvo tik valdovo gvardijos dalis ir svaresnio vaidmens Lietuvos kariuomenės organizacijoje nevaidino. Kur kas gausiau samdinių

atvykdavo iš Šventajai Romos imperijai priklausančių kitų vokiškų žemių. Tai buvo bendraeuropinė tendencija, kadangi politiškai susiskaldžiusios vokiečių kunigaikštystės buvo didžiausia karių rinka visoje Europoje. Daugiausia vokiečių atvykdavo iš netolimų žemių – Brandenburgo, Saksonijos, Čekijai priklausančios Silezijos. Kaip ir čekai, vokiečių pėstininkai (landsknechtai) paprastai buvo naudojami tolimesnėms ekspedicijoms, tokioms kaip svarbių politinių centrų, pvz., Smolensko ar Polocko, gynyba. Nemažai vokiečių tarnavo ir artilerijoje, dauguma jų buvo kilę iš europinio patrankų gamybos centro Niurnbergo.

Manoma, kad Lenkijos kariuomenėje svetimšaliai sudarė ne mažiau kaip penktadalį kariuomenės, Lietuvos kariuomenėje svetimšalių dalis turėjo būti dar didesnė. Atvykėliai praturtino lenkų ir lietuvių karybą naujomis karo taktikomis ir technika. Karyboje, galbūt net ryškiau nei kur kitur, kryžiavosi rytų ir vakarų įtakos. Pietryčių Europos husarai ir vokiečių bei čekų pėstininkai ir patrankininkai – kiekvieni savaip – prisidėjo prie Lietuvos kariuomenės reorganizavimo ir profesionalizacijos. Nors laiku nesumokant pinigų santykiai su samdiniais komplikuodavosi, kariuomenėje tarnaujantys svetimšaliai buvo visaverčiais jos nariais ir ne kartą drąsa ir išmone padėjo karuose ir konfliktuose, kurie nuo XV a. pabaigos įsiliepsnojo įvairiose šalies vietose. Vis dėlto samdiniai ilgesniam laikui savo gyvenimo su Lietuva nesusiedavo. Samdydavo paprastai tik trumpam laikui, vienai karinei kampanijai. Nuolatinei kariuomenei išlaikyti valdovui nepakako finansinių išteklių. Be to, griežtai taikytas indigenato principas neleido samdinių vadams svetimšaliams tikėtis reikšmingų pareigų. Todėl tarp svarbų vaidmenį karo ekspedicijose vaidinančios samdomosios kariuomenės ir krašto visuomenės nesusiklostė artimi socialiniai ryšiai. Tiesa, jau buvo bajorų prašymų pilyse įkurdinti daugiau samdinių. Vis dėlto tuo metu lietuvių bajorų savimonėje svarbią vietą užėmė tik pašauktinė kariuomenė, o samdomoji buvo suvokiama kaip laikina struktūra karo atveju.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės modernizacija tarp vėlyvųjų Vidurinių amžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų

XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vyko socialiniai, politiniai, ekonominiai ir kultūriniai procesai, kurie nulėmė visuomenės transformaciją. Permainos vyko visuose socialiniuose sluoksniuose ir visuomenės grupėse. Šių permainų visuotinumas leidžia

kalbėti apie valstybės ir visuomenės modernizaciją ankstyvųjų Naujųjų laikų epochos išvakarėse. Pagrindiniai impulsai sklido iš tokią modernizaciją jau išgyvenusių Vidurio Rytų Europos karalysčių – Lenkijos, Čekijos, Vengrijos, taip pat iš Šventosios Romos imperijos teritorijų ir Vokiečių ordino. Nors daugelį iniciatyvų galima sieti su didžiuoju kunigaikščiu, nemažiau svarbios pokyčių varomosios jėgos buvo Katalikų bažnyčia ir krašto diduomenė.

Vytauto laikais instituciškai įtvirtinta didžiojo kunigaikščio valdžia buvo formuojama ir reiškėsi per tarptautinį valdovo dvarą, išsilavinusius raštinės sekretorius ir raštininkus, kuriamą centrinę ir vietos pareigybinę organizaciją. Svarbiais tradiciniais didžiojo kunigaikščio valdžios svertais buvo teisės skelbimas ir teisingumo vykdymas, karas ir kariuomenė, miestų ir miestiečių globa. Tuo metu galutinai stabilizuotas dinastinis valdymas, buvo panaikintos šalutinių linijų Gediminaičių teisės į didžiojo kunigaikščio sostą. Nors didžiojo kunigaikščio autoritetą negatyviai ir veikė kai kurie įvykiai ir tendencijos (XV a. 4-ojo dešimtmečio konfliktai dėl valdžios ir jų sukelta krizė, Kazimiero Jogailaičio išvykimas į Lenkijos Karalystę ir nuolatinio valdovo ir jo dvaro rezidavimo stoka Lietuvoje), Gediminaičiams ir Jogailaičiams pavyko savo rankose išlaikyti pagrindines valdžios sferas. Maža to, samdomosios kariuomenės atsiradimas karų su Maskva epochoje ir tuo pat metu padažnėję mokesčių (sidabrinės) skelbimo seimuose atvejai rodytų, kad buvo galimybių toliau stiprinti valdovo vaidmenį krašto valdžios sistemoje.

Per XV a. Katalikų bažnyčia tapo svarbia Lietuvos visuomenės dalimi. Nors vyskupai ir kunigai teoriškai buvo laikomi atskiru luomu, jų savimonė ir gyvenimo būdas buvo panašus į didikų ir miestų patricijų, iš kurių tie dvasininkai būdavo kilę. Katalikų vyskupai buvo įtakingais valdovo (vėliau Ponų) tarybos nariais, stambiosios žemėvaldos valdytojais. Nenuostabu, kad vos tik atsirado išsilavinusių ir aukštesnius mokslus baigusių Lietuvos diduomenės atstovų, vyskupystė tapo geidžiama krašto kilmingųjų bažnytine pareigybe. Žemesniojo klero ir vienuolių krašte nuolat stigo, tačiau tai nesutrukdė atvykusiems dvasininkams (daugiausia iš Lenkijos) svariai pasireikšti Lietuvos krikščioninime. Didikų ir miestiečių fundacijos, pirmosios religinės brolijos liudija parapinės dvasininkijos ryšius su vietos visuomene. Socialiai reikšmingi buvo Bažnyčios diegiami nauji nuosavybės tvarkymo būdai (per fundacijas ir donacijas bažnyčioms ir vienuolynams, testamentinį paskutinės valios pareiškimą) ir nelaisvųjų (vergų) padėties kritika. XVI a. pradžioje baigti reguliuoti santykiai su Stačiatikių bažnyčia, buvo naikinami politiniai apribojimai stačiatikių

diduomenei, o kai kuriose viešojo gyvenimo srityse netgi atsiranda katalikų ir stačiatikių paritetas (pvz., sudarant miestų tarybas ar valdovo komisijas). Tie patys viešojo gyvenimo sutvarkymo pagrindai atsispindi valdovo privilegijose, kuriose buvo nustatytos nekrikščioniškų mažumų (žydų, totorių, karaimų) teisės ir pareigos.

Diduomenė per šį periodą patyrė struktūros pokyčių, kurie iš pagrindų pakeitė šios socialinės grupės kontūrus. Aristokratinė diduomenės sudėtis egzistavo ir toliau, tačiau iš santykinai gausaus didikų giminių būrio išsiskyrė kelios įtaka kitas aplenkusios didikų giminės ir šeimos (Goštautai, Radvilos, Kęsgailos, Alšėniškiai, Ostrogiškiai). Ponų taryba, kaip savarankiškas diduomenės politinis organas, ir jos besiplečianti kompetencija įvairiose valdymo srityse (įskaitant šiaip jau valdovui priklausančius užsienio politiką ir teismus), feodalinių ryšių ir savų karinių būrių formavimas, tarptautinių kontaktų užmezgimas ir europinių kunigaikščių bei grafų titulų gavimas – visa tai pagimdė naują diduomenės valdžios sampratą, kuri leido net konkuruoti su krašte turinčia neginčijamą tėvoninių valdovų statusą Jogailaičių valdžia. Augo atskirų didikų ekonominė galia, kurią sudarė ne tik jų stambioji žemėvalda, bet ir daugiau ar mažiau teisėtai gaunamos pajamos iš atliekamų pareigų. Dalis pajamų galėjo būti skiriama prestižinių vedybų sudarymui, pavyzdžiui, Vilniaus vaivada Mikalojus Radvilaitis XV a. pabaigoje išleisdamas savo dukterį Oną už Mazovijos kunigaikščio Konrado III šiam išmokėjo 20 tūkstančių auksinų kraitį. Tačiau dažniausiai sukauptas lėšas didikai investuodavo priimdami iš valdovo pagal įkaito teisę dvarus ir vykdydami vidinės kolonizacijos projektus Ordino ar Mazovijos pasienyje mažai kontroliuojamuose dykros plotuose.

Tiesiogiai diduomenės įtaką patirianti vidutinė ir smulkioji bajorija ieškojo savų atsakymų į socialinio gyvenimo iššūkius. Imta steigti korporaciniais principais grįstas bendruomenes, kuriose vietos bajorija galėjo formuluoti savo politinius ir socialinius siekius. Kai kur tokios bendruomenės veikė kaip parapijų ar bažnytinės brolijos, todėl galime bajoriškose, tarp lygių žmonių sudaromose, sąjungose stebėti susipynusius pasaulietinius ir dvasinius pradus. Nuo XV ir XVI amžių sandūros besiformuojanti bajorų seimo organizacija po kurio laiko tapo visos Didžiosios Kunigaikštystės šio luomo atstovų politinio gyvenimo centru. Parlamentinio atstovavimo principo įsigalėjimo pradžia, susiformavusi stambioji žemėvalda, riterių kultūros ir užsienio kelionių (taip pat ir į universitetus) tradicijos plitimas buvo svarbiausieji Lietuvos kilmingųjų luomo europėjimo ženklai. XVI a. pirmojoje pusėje didikas Albertas Goštautas ar bajoras nuo Maišiagalos Vaclovas Mikalojaitis (Mykolas Lietuvis)

kūrė į tolimą ateitį nukreiptas valstybės raidos vizijas, kurios mažai kuo priminė improvizacinę jų protėvių politiką.

Taip pat ir mieste pastebimos tendencijos derinti oligarchinę valdžią ir bendruomeninį gyvenimą; miestuose įtakos įgiję turtingiausių pirklių šeimų atstovai savo interesus turėjo derinti su įsikūrusių miestiečių sąjungų (brolijų, cechų) nariais. Naują valdymo tradiciją ir korporacinio gyvenimo principus sujungti padėjo svarbiausias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų istorijoje įvykis – europinės savivaldos suteikimas. Šalies miestus pasiekusi savivalda, kaip vokiška ar Magdeburgo teisė, padėjo formuotis savitam miestiečių luomui ir skatino miestietiško gyvenimo plėtrą agrariniame kraštovaizdyje. Savivaldos pradmenys dar nepasiekė gausiausios krašto gyventojų dalies – valstiečių. Šiuo laikotarpiu pagrindinis valstiečius apėmęs pokytis buvo „iš viršaus" vykdoma luominė konsolidacija – buvo naikinamos tarpinės grandys tarp bajorų bei valstiečių ir stiprinama valstiečių gyvenimo kontrolė bei administravimas. Valstiečių kategorijų įvairovė išliko, tačiau pastebima aiški valstiečių unifikacija – mažėjo nelaisvoji šeimyna ir augo išeivystės „laisvę" praradusių baudžiauninkų skaičius.

Valstybės valdymo sistemos ir organizacijos požiūriu svarbiausias šio laikotarpio reiškinys buvo intensyvėjantis valdžios surašymo procesas – dalykinės raštijos atsiradimas. Pradžią padarė valdovo raštija, pradėjusi naudoti rašytinius dokumentus krašto vidaus poreikiams: pirmosios valdovo privilegijos, administraciniai pavedimai seniūnams ir tijūnams, žemės valdų užrašymai didikams ir bajorams. Raštininkais buvo aprūpinami krašto pareigūnai, o ir patys didikai ilgainiui įtraukė raštininkus į savo privačių dvarų organizaciją. Tiesa, negalima per pirmąjį šimtmetį po šalies krikšto pervertinti dalykinės raštijos reikšmės vis dar mažai raštingoje kilmingųjų visuomenėje. Rašytinių potvarkių reikšmė dar neprilygo žodinių instrukcijų reikšmei, o valdovo ar didiko dokumentas turbūt neretai traktuotas kaip simbolinis valios pareiškimas, o ne kaip tiksli veiklos nuoroda. Vis dėlto šio periodo pabaigoje atsiranda dokumentų, kuriuos galima vertinti kaip naujos kokybės dalykinės dokumentacijos pradžią: valdovų nuostatai dvarų valdytojams, kariuomenės surašymai, seimo darbo raštvedyba.

Apibendrinant pirmojo krikščioninimo šimtmečio pokyčius galima konstatuoti, kad lig tol menkai instituciškai konsoliduota ir iš vidaus integruota viduramžiška ankstyvosios Lietuvos valstybė ir visuomenė nuo XIV a. pabaigos iki XVI a. pradžios peraugo į teritorinę ir institucinę ankstyvųjų Naujųjų laikų Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę.

III. LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ VIDURIO IR RYTŲ EUROPOJE

Vidurio ir Rytų Europa: valstybinės politinės erdvės sandara vėlyvaisiais Viduramžiais

Europa – daugiareikšmė istoriškai kintanti sąvoka. Ją galima apibūdinti įvairiai, kaip geografinę, kultūrinę, religinę, ūkinę, valstybinę politinę erdvę. Tokios erdvės skaidymas regionais visada yra sutartinis. Regionais įvardijamų darinių ribos kinta, jų nustatymas priklauso nuo pasirinktų kriterijų.

Pirmo tūkstantmečio po Kristaus antrojoje pusėje antikinio Vidužemio jūros pasaulio griuvėsiuose kūrėsi du didieji Europos regionai. Vieną jų, Vakarų, sudarė lotyniškosios katalikybės sklaidos apimta postromėniškoji erdvė. Rytų regionui postūmį davė Bizantija ir iš jos perimta Rytų krikščionių bažnyčia ir kultūra. Krikščionybei apimant vis naujas erdves, kūrėsi dar vienas regionas – Vidurio Europa. X ir XI amžių sandūroje pradėjo ryškėti istoriškai didžiųjų Europos regionų ribos, kurios susiformavo viduramžiais (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 2 t.).

Vidurio Europa vadinama geografinė erdvė, kurią iš pietų juosia Alpių kalnų juosta, vakarinė riba yra Reino upė, šiaurėje jos pakrantes skalauja Šiaurės ir Baltijos jūros. Didžiausias diskusijas kelia rytinė regiono riba, kuri neturi aiškių gamtinių geografinių kontūrų. Į klausimą, kur baigiasi Vidurio ir prasideda Rytų Europa, atsakoma įvairiai, dažnai atsakymą lemia politinės konkretaus meto aplinkybės. Po Antrojo pasaulinio karo terminas *Rytų Europa* iš esmės tapo sovietų bloko sinonimu, o skirtumas tarp Rytų Europos ir Rusijos tarsi išnyko. Atsakydamas į šį klausimą istorikas Oskaras Haleckis pasiūlė istoriškai pagrįstą keturių Europos regionų – Vakarų, Vidurio Vakarų, Vidurio Rytų ir Rytų – koncepciją. Sąvoką *Vidurio Rytų Europa* pradėta vartoti norint rytinę Vidurio Europos dalį išskirti kaip atskirą regioną, atskirti ją nuo Rytų Europos. Ypač daug dėmesio šio regiono istorijai imta skirti po to, kai 1990 m. jame prasidėjo esminiai geopolitiniai pokyčiai.

Aptardamas sampratą *Vidurio Rytų Europa* [106, 107], Piotras Wandyczius pabrėžia, kad šis pavadinimas – sutartinis, atsiradęs iš poreikio įvardyti teritoriją, kuri nėra grynai Vakarų, bet ir ne Rytų. Akivaizdus ir tam tikras Vidurio Rytų Europos raidos „vėlavimas“. Viduramžių Europos

[106] *Vidurio Europa: Lenkijos, Vengrijos, Čekijos, Vokietijos, Rusios ir Lietuvos žemėlapis. Parengė M. Beneventietis, Roma, 1507 m. Šiame italų vienuolio, filosofo, matematiko, astronomo ir geografo žemėlapyje, parengtame pagal M. Kuziečio žemėlapį ir išspausdintame K. Ptolemajo atlase „Geographia", pirmą kartą Lietuvos vardas minimas žemėlapio pavadinime.*

bendrijos ir civilizacijos dalimi šio regiono branduolys Čekija (Bohemija), Vengrija ir Lenkija tapo tik X amžiuje, po to, kai Vakarai metė jam pirmą didelį iššūkį – krikščionybę. Jerzis Kłoczowskis, apibūdindamas Vidurio Rytų Europos vietą viduramžių krikščioniškoje civilizacijoje, atsižvelgė į minėtą vėlesnę chronologinę procesų seką ir, lygindamas su Vakarų Europa, šią erdvę pavadino Jaunesniąja Europa. Kita vertus, pabrėžiama, kad per XI–XVI a. atotrūkis tarp Vakarų Europos ir Vidurio Rytų Europos gerokai sumažėjo, jei ne visai išnyko.

Jeigu kalbėsime apie Vidurio Rytų Europos rytinę ribą, dėmesį turėsime sutelkti į mus dominančią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinę politinę, visuomeninę ekonominę ir kultūrinę erdvę. Viena vertus, jos teritorija buvo įsiterpusi į rytinę Europos erdvę, kita vertus, Rytų Europai, kaip regionui, ji nepriklausė dėl vėlyvaisiais viduramžiais istoriškai pradėjusio klostytis bendrumo su Vidurio Europa (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I ir II).

Gediminaičių dinastijos suburta ir valdyta Lietuvos monarchija į Vidurio Europos valstybinę politinę erdvę, kaip visateisė krikščioniškosios bendrijos narė, įžengė XIV a. pabaigoje, kai jos pagoniškojo branduolio žemių gyventojai priėmė katalikišką krikštą (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.). Kokius partnerius ir konkurentus Lietuvos valstybė ir jos valdovai rado šioje erdvėje, kokie veiksniai ir iššūkiai veikė neformalios regioninės bendrijos naujos narės elgseną?

XIV amžiaus viduryje, Lietuvos pasirodymo regione išvakarėse, didžiąją Vidurio Europos valstybinės politinės erdvės dalį vakaruose užėmė X a. sukurtos Šventosios Romos imperijos valdos. Imperiją sudarė stambesni ir smulkesni pasaulietiniai ir bažnytiniai Vokietijos žemių valstybiniai dariniai, kuriuose veikė savos administracijos, pinigų, teisės sistemos, skirtingai buvo suvokiamas valstybinis savarankiškumas, taip pat Čekijos karalystė, Austrijos kunigaikštystė, Šveicarijos žemių konfederacija ir maždaug šešios dešimtys miestų. Imperija neturėjo pastovios sostinės, o Romos karalių rinko septynių rinkėjų (kurfiurstų) kolegija, kurią sudarė Mainco, Kelno, Tryro arkivyskupai, Čekijos, Reino (Pfalco) palatinatas, Saksonijos ir Brandenburgo kunigaikščiai. Imperatoriai konkuravo su popiežiais dėl universalios valdžios ir įtakos. XV a. keitėsi imperijos vidaus gyvenimas ir santykiai su jai nepriklausančiomis valstybėmis. Vidaus permainas pradėjo Čekija, kur jėgą įgijęs religinis, socialinis, tautinis ir politinis husitų judėjimas XV a. pirmojoje pusėje nepripažino imperiją valdančios Liuksemburgų dinastijos atstovų teisių į Čekijos karaliaus sostą. Į konfliktą buvo įtraukti Lenkijos ir Lietuvos valdovai Jogaila ir Vytautas, jiems buvo pasiūlytas Čekijos karalystės sostas. Tai liudijo, kad naujakrikščių Gediminaičių dinastija įsiterpė į Vidurio Europos galingųjų dinastijų terpę ir tapo konkurente, o jai atstovaujantys po pagoniškosios Lietuvos krikšto pirmos kartos politikai užmezgė tiesioginius dalykinius ryšius su Šventosios Romos imperija. Jogaila, Vytautas, Švitrigaila, Žygimantas Kaributaitis buvo gerai žinomi imperatoriaus Zigmanto Liuksemburgo dvare, apie juos savo veikale pasakoja imperatoriaus biografu vadintas įvykių amžininkas Eberhartas Vindekė (Windecke). Po Zigmanto Liuksemburgo mirties 1437 m. formaliai renkamo imperatoriaus sostas perėjo Habsburgų dinastijai. Habsburgai ir iš Gediminaičių išaugusi Jogailaičių dinastija XV a. antrojoje – XVI a. pirmojoje pusėje tapo svarbiausiais konkurentais ir partneriais Vidurio Europos valstybinėje politinėje erdvėje.

Glaudžiais ryšiais su Šventąja Romos imperija buvo susijęs ir pagrindinis viduramžių Lietuvos priešas – Vokiečių ordinas, aktyvus Vidurio

Rytų Europos geopolitinių procesų dalyvis. 1226 m. imperatorius Frydrichas II Vokiečių ordino magistrui Hermanui Zalcai (Salza) (1210–1239) išdavė Aukso bulę, kuri leido Ordinui kurti valstybę dar nenukariautose prūsų žemėse, magistrui atiduotose kaip lenas. Vokiečių ordinas gavo imperijos kunigaikštystės teises, nors ir netapo jos sudedamąja dalimi. Didieji Ordino magistrai laviravo tarp konkuruojančių popiežiaus ir imperatoriaus naudodamiesi abiejų Europos universaliųjų jėgų globa ir parama. Su tuo susidūrusiems naujakrikščiams Lietuvos valdovams XV a. teko išmokti pirmąsias vėlyvųjų viduramžių Vidurio Europos diplomatijos pamokas.

Tačiau XV ir XVI amžių sandūroje situacija iš esmės pasikeitė. Europoje brendo nauji politiniai, socialiniai bei kultūriniai procesai, didėjo įtampa tarp visuomenės jėgų ir iš viduramžių paveldėtų politinių valstybinių darinių bei bažnytinės organizacijos. Greta politikų pastangų įgyvendinti universaliosios monarchijos viziją, stiprėjo tautiniais ryšiais pagrįstos politinės valstybinės bendruomenės samprata, pamažu brendo naujas požiūris į viduramžių bažnytinę organizaciją, ryškėjo poreikis ieškoti naujo Bažnyčios santykio su visuomene ir valstybe. Jo galimybę dar XV a. parodė Janas Husas ir Čekijos husitai. XVI a. pradžioje beveik vienu metu įvairūs Europos gyventojų sluoksniai reformacijoje įžvelgė problemų ir šių įtampų sprendimą bei būdus, kaip pagerinti savo padėtį sudėtingoje visuomenės struktūroje. Teologine kalba šį permainų siekį Vokietijos žemių visuomenei išsakė reformacijos pradininkas Martynas Liuteris (1483–1546). Jis aršiai kritikavo to meto Bažnyčią ir siūlė ją reformuoti. Tai vertė pasaulietinę Šventosios Romos imperijos valdžią ir katalikų Bažnyčios vyresnybę nustatyti savo santykį su vis didesnę jėgą įgaunančiu judėjimu. 1521 m. imperijos seime pats imperatorius Karolis V įvertino Liuterio mokymą kaip ereziją ir paskelbė ištikimybę senajai Dievo, pasaulio ir pasaulietinės valdžios koncepcijai. Vis dėlto prasidėjusių visuomenės gyvenimo ir Katalikų bažnyčios permainų sustabdyti nepavyko, imperijos žemėse reformacijos nuotaikos ir toliau sklido.

Trylikametį karą (1454–1466) su Lenkijos Karalyste pralaimėjusios, į žlugimo laikotarpį įžengusios Vokiečių ordino valstybės vidaus gyvenime reformacijos pradžia taip pat išprovokavo esmines permainas. Po pralaimėto 1519–1521 m. karto su Lenkija paskutinis Ordino magistras Albertas Brandenburgietis (1490–1568, Žygimanto Senojo sūnėnas, jo sesers Sofijos ir Brandenburgo kunigaikščio Frydricho Hohencolerno sūnus) apsisprendė tapti pasauliečiu kunigaikščiu, atsisakė vienuolio įžadų ir magistro pareigų. Vokiečių ordino valstybės nebeliko, reikėjo tik

nustatyti jos paveldėtojų statusą. 1525 m. buvo pasirašytas aktas, kuriuo Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis pripažino buvusią Vokiečių ordino valstybę kaip Lenkijos Karalystės leną. Albertas Brandenburgietis oficialiai gavo Prūsijos kunigaikščio titulą, t. y. leno teisėmis tapo dalies buvusios Ordino valstybės valdovu. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaiminystėje atsirado protestantiška Prūsijos kunigaikštystė, kurios žemėse gyveno lietuvių ir kitų baltų palikuonys (vadinamoji Mažoji Lietuva, Prūsų Lietuva).

Prie šiaurinės Lietuvos valstybės sienos, Livonijos žemėse, tebeegzistavo Livonijos ordinas. Jo karinė galia buvo sutriuškinta XV a. viduryje, XVI a. Livonijos ordinas gyveno nuosmukio laikotarpį. Tarp Ordino magistro ir Rygos arkivyskupo vyko vidaus kovos dėl politinės hegemonijos, su Ordinu kivirčijosi ir stambių vyskupijų (Revelio, Dorpato, Saremos, Kuršo) vyskupai, iš Ordino valdžios siekė išsivaduoti didieji Livonijos miestai. Ypač daug nesutarimų buvo tarp Rygos miestiečių ir Ordino magistrų bei Rygos arkivyskupo. Plintantis reformacijos sąjūdis dar labiau komplikavo Livonijos vidaus padėtį.

Savarankiška, galinga ne tik ūkine, bet ir politine bei karine jėga regione XIV a. viduryje tapo Hanzos sąjunga, kuri savo klestėjimo laikais iki XV a. vidurio vienijo apie du šimtus miestų, nuo Reino upės vakaruose iki Livonijos imtinai. Šios sąjungos nariu buvo ir didysis Vokiečių ordino magistras. Ordino magistro narystė stiprino šios pirklių organizacijos prestižą ir galią Europoje. Hanza kontroliavo didžiųjų regiono upių, įtekančių į Šiaurės ir Baltijos jūras, žiotis, konkuruodama su kitais ūkiniais ir politiniais regiono subjektais siekė turėti prekybos monopolį šių jūrų pakrančių ruože ir visoje Vidurio bei Rytų Europoje. Aktyvus Vokiečių ordino, kuriam priklausė tokie dideli ir stiprūs miestai, kaip Dancigas, Torunė, Elbliongas, dalyvavimas Hanzos veikloje, Livonijos miestų, visų pirma Rygos, kuri kontroliavo Dauguvos žiotis, narystė, Hanzos pirklių kontoros Kaune ir Polocke vertė nuo pat XIV ir XV amžių sandūros Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pirklius ir valdovus mokytis Hanzos sukurtų ekonominės ir politinės konkurencijos taisyklių ir jų taikymo būdų (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.2.4). Tačiau XV a. antrojoje pusėje, ypač tada, kai po Trylikamečio karo kai kurios Vokiečių ordino valstybės teritorijos su jose buvusiais stipriais miestais atiteko Lenkijos Karalystei (atsirado vadinamieji Karališkieji Prūsai), politinė ir ekonominė Hanzos reikšmė regione sumenko.

Hanzos iškilimas XIV a. išprovokavo naujus valstybinius politinius procesus taip pat šiaurinėje Vidurio Europos dalyje. Danijai pralaimėjus

[107]
Vidurio Europa XV a. pabaigoje

1367–1370 m. karą su Hanza, Skandinavijos valdančios dinastijos pamėgino spręsti problemą kurdamos valstybines politines sąjungas, vadinamąsias unijas. XIV–XV a. galima pavadinti Skandinavijos dinastinių unijų laikais: 1319–1365 m. gyvavo Švedijos ir Norvegijos unija, 1380 m. buvo sudaryta Danijos ir Norvegijos, o 1389 m. – Danijos ir Švedijos unija. 1397 m. politiniame Skandinavijos kraštovaizdyje atsirado dinastinė Kalmaro unija, kuri sujungė Danijos, Švedijos ir Norvegijos karalystes. Bendro valdovo valdoma trijų valstybių politinė sąjunga numatė bendrus tarptautinės politikos ir karinius veiksmus. Vidaus gy-

venime valstybės – unijos dalyvės – išsaugojo suverenumą ir santvarką. Tačiau XV a. pirmojoje pusėje Europoje populiarėjant suverenios teritorinės valstybės koncepcijai, Skandinavijos valstybių sąjungoje daugėjo prieštaravimų, vienijantys saitai silpo, kol galop, Švedijai savarankiškai išsirinkus karaliumi Gustava I Vazą ir 1523 m. formaliai išstojus iš sąjungos, Kalmaro unija iširo.

Centralizuotos suverenios teritorinės monarchijos sukūrimo dvasia XIV a., valdant Anžu dinastijai, sklandė ir pietinėje Vidurio Europos dalyje – Vengrijos karalystėje. XIII a. antrojoje pusėje ir XV a. pirmojoje pusėje valdžiusi Sicilijos (iki 1182) ir Neapolio (iki 1435) karalystes Italijoje, Anžu dinastija kilmės saitais buvo susieta su prancūziška Kapetingų dinastija, palaikė artimus ryšius su Prancūzijos karaliaus dvaru. Prancūzijos monarchijos modelis tapo pavyzdžiu Vengrijos karalystės pertvarkai. Užsienio politikoje Vengrijos valdančioji dinastija karaliaus Liudviko I laikais (1342–1382) pradėjo aktyvią teritorinę ekspansiją Balkanuose, kur tuo metu buvo keletas nedidelių valstybėlių, kariavo ir su Venecijos respublika dėl Dalmatijos. Anžu dinastijos prestižas regione sustiprėjo, kai 1370 m. Vengrijos karalius Liudvikas I tapo ir Lenkijos karaliumi. Galimybė Lenkijos ir Vengrijos unijai atsirasti buvo numatyta dar 1355 m. akte, kuris skelbė, kad sostas atiteks giminystės ryšiais su Piastais susietos Anžu dinastijos vyrams, jei Lenkijos karalius Kazimieras III Piastas mirs nepalikęs vyriškos lyties paveldėtojo. Tačiau 1382 m. mirus Liudvikui I, personalinė Lenkijos ir Vengrijos unija iširo. Dviejų Vidurio Europos valstybių sostus paveldėjo Liudviko I dukterys, per vedybas užmezgusios naujus tarpdinastinius ryšius. Vyresnioji Marija, paveldėjusi Vengrijos sostą (1382–1387), ištekėjo už Čekijos karaliaus sosto paveldėtojo būsimo imperatoriaus Zigmanto Liuksemburgo. Lenkijos Karalystės sosto paveldėtoja Jadvyga, Mažosios Lenkijos politinio elito sprendimu, nutraukė sužadėtuves su Vilhelmu Habsburgu ir 1386 m. ištekėjusi už Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos užmezgė Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dinastinę uniją. Šios Vengrijos ir Lenkijos sostų paveldėtojų vedybos turėjo didelę įtaką politinių jėgų išsidėstymui ir būsimai dinastijų konkurencijai Vidurio Europoje.

XIV a. antrojoje pusėje į krikščioniškojo pasaulio erdvę besiveržianti Turkija pasiekė Vidurio Europos žemes ir pakeitė geopolitinę situaciją ir prioritetus. Pirmieji tai pajuto Balkanai. 1396 m. prie Nikopolio krikščioniškosios Europos valdovų sutelkta jungtinė kariuomenė patyrė pirmą didelį pralaimėjimą mūšyje su turkais. XV a. viduryje Osmanų

[108]
Kulikovo mūšis, 1380 m.

imperija pasiekė galybės viršūnę, o jos kariuomenė priartėjo prie Vengrijos sienų. Didžiulės grėsmės akivaizdoje vidaus kovą dėl Vengrijos sosto 1440 m. laimėjo Jogailos sūnų Lenkijos karalių Vladislovą parėmusi Vengrijos diduomenės grupuotė. Vladislovas Jogailaitis tapęs ir Vengrijos karaliumi atkūrė Lenkijos ir Vengrijos uniją. Tačiau 1444 m. mūšyje su turkais prie Varnos Vladislovas Jogailaitis žuvo ir personalinė Lenkijos ir Vengrijos unija iširo. Dėl Vengrijos sosto vykusią permainingą kovą, kurioje XV a. pabaigoje, be vietinių pretendentų, rungėsi Habsburgai ir Jogailaičiai, lydėjo auganti Turkijos grėsmė. 1452 m. turkai užėmė Juodosios

jūros sąsiaurius ir atkirto Bizantijos imperiją nuo išorės pagalbos. 1453 m. Turikijos kariuomenė užėmė Bizantijos sostinę Konstantinopolį, žuvo imperatorius Konstantinas IX, Rytų Romos imperija nustojo egzistuoti. Sultonas Mechmetas II (1451–1482) Konstantinopolį pavadino Stambulu ir paskelbė Osmanų imperijos sostine. Veržtamiesi į Balkanus, 1456 m. turkai užėmė Atėnus, 1459 m. nukariavo Serbijos karalystę, 1460 m. – Bosnijos karalystę, po 1463–1474 m. karo su Venecijos respublika į Osmanų imperijos sudėtį pateko Albanijos teritorijos ir Dalmatijos pakrantės dalis bei salos Egėjo jūroje. XV a. 9-ajame dešimtmetyje Turkijos valdžia stiprėjo Krymo chanate, Valakijoje ir Moldovoje. 1526 m. Mohačo mūšis ne tik atvėrė turkiškąjį Vengrijos istorijos laikotarpį, bet ir privertė pripažinti, kad islamiškoji Turkija įsitvirtino pietinėje krikščioniškosios Vidurio Europos dalyje. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė pietuose įgijo bendrą sieną su turkų valdoma Osmanų imperija (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.3).

XIV a. pabaigoje iš pagrindų keitėsi ir Rytų Europos erdvė. 1380 m. pergale prieš totorius Kulikovo mūšyje [108] prasidėjo šimtmetis, per kurį ne tik pasibaigė totorių viešpatavimo epocha susiskaldžiusioje Rusioje. Maskvos didieji kunigaikščiai sutelkė valdžią ir įvairiais būdais toliau didino jiems priklausomą teritoriją. XV ir XVI amžių sandūroje, valdant Vytauto provaikaičiui, jo dukters Sofijos vaikaičiui Ivanui III (1462–1505), suvienijus iš totorių išsivadavusias Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei nepriklausiusias senosios Rusios žemes, Rytų Europoje buvo sukurtas valstybinis darinys, kurį valdė Maskvos didysis kunigaikštis. Dėl didžiulės Rytų Europos erdvės rungėsi Lietuva ir Rusia, o Maskvos valstybė tapo aktyvia Vidurio ir Rytų Europos regioninės geopolitikos dalyve. Tai sukomplikavo Lietuvos valstybės padėtį, tapo svarbiausiu jos diplomatinį ir karinį dėmesį prikaustančiu veiksniu (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.2).

Taip trumpai galima apibūdinti geopolitinę Vidurio Rytų Europos erdvę, kurioje sau vietos XIV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje ieškojo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Jos valdovai Gediminaičiai priėmė iššūkius ir politiniais sprendimais parodė, kad įsitraukia į dinastijų varžytuves dėl teritorijų, valdžios ir galios regione.

1. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės dinastinis ryšys ir jo transformacijos

1.1. 1386–1398 metai: Jogaila – Lenkijos karalius ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tėvonis

Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila atvyko į Lenkiją gavęs 1386 m. sausio 11 d. Valkaviske Lenkijos Karalystės ponų išduotą dokumentą, patvirtinantį tai, kas buvo Lenkijos, kuriai atstovavo Jadvygos motina Piastų kilmės Vengrijos karalienė Elžbieta ir Lenkijos ponai, pažadėta Jogailos pasiuntiniams per derybas dėl dinastinių Gediminaičio ir Anžujietės vedybų (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.). Lietuvos valdovą lydėjo keletas Gediminaičių dinastijos kunigaikščių ir diduomenės atstovai (šaltiniuose skirtingai nurodomi dalyvavusiųjų vardai ir skaičius). 1386 m. vasario 2 d. bajorų suvažiavime Liubline Jogaila buvo išrinktas Lenkijos karaliumi, vasario 12 d. naujasis valdovas atvyko į Krokuvą, kur vasario 15 d. buvo iškilmingai pakrikštytas Vladislovo vardu, vasario 18 d. įvyko Jogailos jungtuvės su Lenkijos Karalystės sosto paveldėtoja Jadvyga, kovo 4 d. Jogaila buvo karūnuotas Lenkijos karaliumi Vladislovu II.

Į klausimą, kas buvo šios dinastinės sąjungos iniciatorius, istorikai atsako nevienodai. Vieni tvirtina, kad tai buvęs Mažosios Lenkijos ponų sumanymas, kiti galvoja, kad jos visų pirma siekusi Lietuvos pusė. Taip yra dėl to, kad skurdūs šaltiniai leidžia tyrinėtojams tik samprotauti ir daryti prielaidas.

Žinoma, kad XIV a. 9-ajame dešimtmetyje derybose dėl Jogailos vedybų su Lenkijos sosto paveldėtoja iš Lietuvos pusės dalyvavo Gediminaičių dinastijos kunigaikščiai. Paliudijimų, kad rengiant ir įgyvendinant šį sumanymą dalyvavo kiti pagoniškos visuomenės atstovai, šaltiniuose tyrinėtojai nėra radę. Kaip minėta, nežinoma, ar Gediminaičiai buvo šio dinastinio derinio tikrieji sumanytojai. Kita vertus, akivaizdu, kad Lietuvos valdančiajai dinastijai Jogailos pasirinkimas buvo visokeriopai naudingas ir svarbus: garantavo pagonių lietuvių krikštą, pakėlė Gediminaičių prestižą ir atvėrė kelią į Vidurio Europos karalių bendriją, užtikrino sąjungininką kovoje su Vokiečių ordino agresija. Kai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tėvonis Jogaila tapo dviejų valstybių valdovu, pasikeitė padėtis ir Gediminaičių dinastijoje, atsivėrė naujos valstybinės politinės raidos perspektyvos. Kaip jos buvo įgyvendinamos, matome Vytauto ir jį rėmusiųjų vykdytoje politikoje (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.2).

Mažosios Lenkijos politinis elitas, iškiliausiais jo atstovais buvo ponai Dobieslavas iš Kurozvenkų (Dobiesław z Korozwęk), Dymitras iš Gora-

jaus (Dymitr z Goraja), Spytekas iš Melštyno (Spytek z Melsztyna), Janas iš Tarnuvo (Jan z Tarnowa), Janas iš Tenčyno (Jan z Tęczyna), Kristinas iš Ostrovo (Krystyn z Ostrowa), siekdamas dinastinės unijos su Gediminaičiais puoselėjo savus tikslus. Ši Lenkijos dalis jau buvo pajutusi, kokią naudą teikia auganti žemės ūkio produkcijos paklausa Vakarų Europoje ir jos eksportas. Todėl bajorus viliojo galimybė įgyti naujų žemės valdų didžiulėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje ir gauti naujų pelningų tarnybų. Krokuvos ir kitų didžiųjų Lenkijos miestų pirkliai tikėjosi išplėsti prekybą, sustiprinti savo pozicijas keliuose, kurie vedė į Juodosios jūros uostus, plačiau įsilieti į prekių judėjimą Dauguvos ir Dniepro arterijomis. Be ekonominių interesų, Lenkija turėjo ir politinių. Jai, kaip ir Lietuvai, kovojant su Ordinu reikėjo sąjungininkės. Svarbus šios kovos elementas buvo ir Lietuvos krikštas, kuris Lenkijos prestižą katalikiškoje Europoje pakėlė, o Ordino – susilpnino. Kviečiant į sostą Jogailą tikėtasi išspręsti ir įsisenėjusius ginčus su Lietuvos valstybe dėl teritorijų Podolėje ir Voluinėje, taip pat vėl kontroliuoti Haličo Rusią ir vakarų Podolę, kurias XIV a. Kazimieras III buvo prijungęs prie Lenkijos, o Vengrijos karalius Liudvikas iš Anžų dinastijos, kai 1370 m. tapo ir Lenkijos karaliumi, jas perdavė valdyti Vengrijai.

Kita vertus, Lenkijos politikų pasirinkimas pasikviesti Jogailą sukomplikavo santykius su Šventąja Romos imperija. Tėvo, Vengrijos ir Lenkijos karaliaus Liudviko I, valia ketverių metų amžiaus Jadvyga dar 1378 m. buvo sužadėta su aštuonmečiu Vilhelmu Habsburgu, 1385 m. liepos 29 d. pritarimą vedyboms su kunigaikščiu Vilhelmu pakartojo ir jos motina našlaujanti Vengrijos karalienė Elžbieta. Tačiau tuo metu Lenkijos politikams Jadvygos santuoka su Vilhelmu ir karaliaus sosto atidavimas Ordiną remiantiems Habsburgams nebuvo priimtinas. Habsburgai lengvai nenusileido. 1385 m. Vilhelmas atvyko į Krokuvą ir siekė sužadėtuves paversti santuoka. Akcijai nepavykus, po Jadvygos jungtuvių su Jogaila, Habsburgai 1387 m. kreipėsi į popiežiaus kuriją prašydami pripažinti šią santuoką neteisėta ir negaliojančia, o jų palaikomas Ordinas skleidė propagandines paskalas, kad Jogailos krikštas esąs apsimestinis. Šiuos daugiau teorinius ginčus dėl Lenkijos karaliaus sosto užbaigė popiežius Urbonas VI, 1388 m. jis paskelbė, kad Jadvygos ir Jogailos santuoka yra teisėta.

Būdas, kuriuo 1386 m. buvo įgyvendintas derybose sutartas dinastinis Lenkijos ir Lietuvos susijungimas, vėlyvųjų viduramžių Europoje nebuvo niekuo ypatingas. Lenkijos Karalystė, 1382 m. mirus valdovui Liudvikui I, užbaigė ją siejusį dinastinį ryšį su Vengrijos karalystę valdančia Anžu dinastija ir per vedybas sudarė naują dinastinį ryšį su Lietuvos Didžiosios

Kunigaikštystės valdovu Jogaila iš Gediminaičių. Šį dvi valstybes susiejusį ryšį, kaip dinastinį, suprato ir vėlyvųjų viduramžių Vidurio Europos valdovai. Tokią sampratą liudija XV a. vidurio ikonografija. Imperatoriaus Zigmanto Liuksemburgo dvariškio ir metraštininko Eberharto Vindekės parašytų pasakojimų iliustracijos, kurias piešė garsių Lubero Dybolto (Loubert Diebolt) dirbtuvių Hagenove (Hagenow) rankraščių iliustracijų dailininkas. Piešiniuose, vaizduojančiuose Lenkijos karalių Jogailą, prie jo matome ne Lenkijos Karalystės herbą Erelį, o šio valdovo priklausymą Gediminaičių dinastijai rodantį lietuvišką Raitelį (Vytį) (Windecke, 1443).

Apibendrindamas derybų dėl Jogailos ir Jadvygos dinastinių vedybų rezultatus, S. C. Rowellas Lenkijos ir Lietuvos unijų istorijos istoriografijoje pirmą kartą šį užmegztą ryšį kitaip įvardijo – jo esmę atskleisdamas europiniame kontekste pavadino jį dviejų valstybių sujungimu į sudėtinę monarchiją, kurią valdė bendras valdovas.

Sąvoka *sudėtinė valstybė/monarchija* (*composite state/monarchie*) apibūdina vėlyvaisiais Viduriniais amžiais ir ankstyvaisiais Naujaisiais laikais Europoje egzistavusį specifinį daugiavariantį valstybių jungimosi ir sugyvenimo būdą. Sudėtinę monarchiją galėjo sudaryti savarankiškos, teritorijomis net nesiribojančios valstybės. Tokių sudėtinių monarchijų Europoje buvo ne viena. Laikui bėgant šie dariniai kito, vieni buvo trumpalaikiai, greitai iširdavo, kiti – išliko ilgesnį laiką. Sudėtine monarchija galima pavadinti ir 1386 m. susiformavusį dviejų valstybių, Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, junginį – Lenkijos Karalystės Karūna (*Coronae Regni Poloniae*). Sąvoka *Lenkijos Karalystės Karūna* viduramžių politinėje kalboje turėjo ne vieną XIII ir XIV amžių sandūroje įgytą prasmę. XV a. Jogailos valdymo laikotarpiu sąvokos *Lenkijos Karalystės Karūna* prasmė toliau kito ir jau nebebuvo tik sąvokos *Lenkijos Karalystė* atitikmuo, buvo suprantama plačiau, kaip monarcho Jogailos – Lenkijos karaliaus ir Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio – valdomų teritorijų visuma. Lenkijos Karalystė ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo sudėtinės tos visumos dalys. Neturėtų gluminti šios sudėtinės monarchijos pavadinime esantis žodis *Lenkija*. Viduramžių hierarchizuotoje vertybių sistemoje karalystė buvo rangu viršesnė už kunigaikštystę. Todėl Lenkijos karaliaus karūnos siekė Jogaila, o Vytautas ir po jo valdę valdovai bei diduomenė XV a. 3-iajame dešimtmetyje dėjo pastangas, kad Lietuva taptų karalyste.

Jogaila, užimdamas Lenkijos karaliaus sostą ir pasilikdamas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, aiškiai parodė, kad sieks savo valdžioje išlaikyti abi valstybes. Tačiau pirmuosius kelerius karaliavimo metus didžiąją laiko dalį jis praleido Lenkijos Karalystės sostinėje Krokuvoje arba važinėdamas

po valstybės teritoriją. Naujasis karalius turėjo susipažinti su savo pradėta valdyti karalyste, jos gyventojais, įgyti pasitikėjimą, suburti jį palaikančią politinę aplinką. Gerai pažįstamoje tėvonijoje Lietuvoje valdovas tuo metu lankėsi palyginti retai.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės reikalų tvarkymą Jogaila pirmiausia patikėjo vietininku paskirtam savo broliui Skirgailai. Beveik tuo pat metu kovą dėl savo tėvonijos ir dėl valdžios visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pradėjo Vytautas. Kovos dėl Lietuvos pirmąjį etapą vainikavo 1392 m. Astravos sutartis (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.2).

Astravos sutartyje formaliai nebuvo aptartos ar pakeistos 1386 m. Jogailos ir Jadvygos dinastinės sąjungos sąlygos. Sutartimi buvo siekiama sureguliuoti trijų Gediminaičių – Vytauto, Jogailos ir Skirgailos – tarpusavio santykius ir sutvarkyti Lenkijos karaliaus tėvonijos, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, valdymą. Iš tikrųjų situacija labiau pasikeitė. Jogaila buvo priverstas pripažinti, kad jo paskirtas vietininkas, brolis Skirgaila, nesugeba atlikti patikėtų pareigų, neįgijo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės pasitikėjimo ir autoriteto. Šiuo susitarimu Jogaila patvirtino, kad pirmasis asmuo Lietuvoje yra kitas Gediminaitis – Vytautas. Tai buvo pirma įteisinta, dokumentu užfiksuota Vytauto pergalė kovoje dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Jis atgavo tėvoniją ir, pastūmęs į šalį konkurentą Skirgailą, sutelkė aplink save Lietuvos valstybę ginti bei stiprinti pasirengusius šalininkus ir galėjo pradėti siekti absoliučios valdžios. Tačiau formaliai Vytauto valdžios Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje apimtis, jos santykis su Skirgailos, kaip Jogailos paskirto vietininko, valdžia, Astravos sutartyje nėra aptarta.

Lenkijos valdžios elitui 1386–1392 m. bendravimo su Lietuva patirtis, pirmosios pažintys ir kontaktai su politiniais partneriais lietuviais bei Astravos sutartis parodė, kad pasiekti tikslus, dėl kurių buvo sudaryta dinastinė unija, bus kur kas sunkiau nei tikėtasi. Tai parodė ir atsinaujinusio seno Lenkijos ir Lietuvos ginčo dėl Podolės ir Voluinės 1395 m. sprendimas, kuris buvo naudingesnis Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.1). Bendrų Gediminaičių interesų kurstomiems Jogailai ir Vytautui suartėjus, Lenkijos politikai sunerimo. Ir ne tik jie.

1392 metų Astravos sutartis sulaukė ir tarptautinio atgarsio. Supratę, kad formuojasi Gediminaičių dinastijos narių dvivaldystė, kuri gali sustiprinti Jogailos valdomos didžiulės sudėtinės Lenkijos ir Lietuvos monarchijos pozicijas regione, sunerimo Liuksemburgai – Jogailos svainis Vengrijos karalius Zigmantas, jo brolis Čekijos ir Romos karalius Vaclovas

ir kiti šios regione dominuoti siekusios dinastijos vyrai, kurie puoselėjo ir teritorines pretenzijas. Liuksemburgų sąjungininku buvo situaciją atidžiai stebėjęs Lenkijos ir Lietuvos priešas Vokiečių ordinas. 1395 m. mirus Zigmanto Liuksemburgo žmonai Marijai, padėtis Vengrijos karalystėje susikomplikavo, nes Lenkijos karalienė Jadvyga po sesers mirties tapo vienintele Vengrijos karalystės sosto paveldėtoja.

Konkurencinė kova su Liuksemburgais ir jų šalininkais, prikausčiusi Lenkijos Karalystės dėmesį, buvo naudinga Vytautui, leido jam stiprinti savo padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Vytautui pravarti buvo ir Skirgailos mirtis 1394 m. Tai patvirtina faktas, kad 1395 m. Vytautas bendraudamas su Ordino didžiuoju magistru pradėjo tituluotis nebe „Trakų ir Lucko kunigaikščiu", o Lietuvos „didžiuoju kunigaikščiu".

Pirmasis Jogailos valdymo Lenkijoje dešimtmetis parodė, kad Mažosios Lenkijos politinis elitas ne tik nesugebėjo primesti savo valios Jogailai ir jo tėvoninei Lietuvos valstybei, bet ir pats suskilo. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė gyveno savarankišką valstybinį gyvenimą, čia formavosi ir stiprėjo lietuvių diduomenės elitas, kuris rėmė Vytauto politiką. Viešojoje tarpvalstybinių santykių erdvėje šalia dinastijos atstovo Vytauto pasirodė nauja Lietuvos valstybei atstovaujanti visuomeninė jėga – diduomenė. Gediminaičių valdoma sudėtinė monarchija judėjo link tikros dvivaldystės (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.2).

Šį procesą 1399 m. pristabdė du įvykiai. Karalienė Jadvyga pagimdė dukterį Elžbietą Bonifaciją Jogailaitę, Lenkijos Karalystėje atsirado sosto paveldėtoja. Tačiau netrukus naujagimė (1399 06 22–1399 07 13) ir gimdyvė (1399 07 17) mirė. Našliu likusio Jogailos padėtis susikomplikavo. Dinastinė unija su Lenkija formaliai nutrūko. Jogailos, kaip karaliaus, tolesnis likimas priklausė nuo Lenkijos politinės tautos (ponų ir bajorijos) sprendimo. Tais pačiais metais 1399 m. Vytautas pralaimėjo mūšį su totoriais prie Vorsklos (1399 08 12). Pralaimėjimas sudavė smūgį Vytauto tarptautiniam autoritetui, tą ypač stipriai pajuto su totoriais dažniausiai susiduriančios pietrytinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės. Kita vertus, Vorsklos mūšis, kuriame žuvo nemažai Gediminaičių kunigaikščių, sumažino Vytauto galimų konkurentų iš dinastijos skaičių.

Per palyginti trumpą laiką abu Gediminaičiai krizes įveikė. Jogaila, 1399 m. rugpjūčio mėnesį gavo naują karalystės politinės tautos patvirtinimą ir ištikimybės priesaiką ir liko Lenkijos karaliumi. 1400 m. vasarą, praėjus metams po Jadvygos mirties, oficialiai pradėti tvarkyti naujos Jogailos santuokos reikalai, išsiųsta pasiuntinybė pas Oną iš Cilijos. Šiomis vedybomis siekta sutvirtinti Jogailos teisę į Lenkijos sostą. Ona buvo

vienintelė Šventosios Romos imperijos grafo Vilhelmo iš Cilijos (dab. Celė, Slovėnijoje) ir Onos iš Piastų duktė, paskutiniojo Lenkijos karaliaus iš Piastų dinastijos Kazimiero III dukraitė. Naujosios sužadėtinės kilmė pagal motinos liniją suteikė jai teisę pretenduoti į Lenkijos Karalystės sostą ir dar labiau sutvirtino Jogailos pozicijas. 1402 m. sausio 29 d. Krokuvoje įvyko Jogailos ir Onos iš Cilijos jungtuvės. Tačiau antrosios Lenkijos karaliaus Jogailos vedybos nepratęsė dinastinės unijos su Lietuva. Dvi valstybes siejo tik bendro valdovo Jogailos asmuo.

Jogailos pirmosios žmonos Jadvygos ir jų dukters mirtimi skubėjo pasinaudoti ir Vytautas, kuris po pralaimėjimo prie Vorsklos palyginti greitai atgavo jėgas ir tęsė kovą dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. 1401 m. Vytautas pasiekė, kad būtų pripažintas naujas jo, kaip savarankiško valdovo, statusas, kuris atvėrė kitą Lenkijos ir Lietuvos valstybių tarpusavio santykių laikotarpį.

1.2. 1401–1501 metai: Lenkijos ir Lietuvos ryšio pavidalų kaitos šimtmetis

1400 m. gruodžio pabaigoje Gardine įvykusiame Jogailos ir Vytauto susitikime buvo aptarta pasikeitusi situacija ir priimti atitinkami sprendimai, kuriuos rašytiniais dokumentais patvirtino Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovai. Šiais aktais Vytautas ir Lietuvos bajorai (1401 m. sausio 18 d. Vilniuje), Jogaila (dokumentas neišliko, bet jo turinys žinomas iš kitų vienalaikių šaltinių) ir Lenkijos karaliaus taryba (1401 m. kovo 11 d. Radome) įteisino naują valdžios galių pasidalijimą tarp Gediminaičių – Lenkijos karaliaus ir Lietuvos tėvonio Jogailos ir kunigaikščio Vytauto. Lenkijos karalius Jogaila išlaikė tėvonines teises į Lietuvos valstybę ir aukščiausiojo kunigaikščio titulą, tačiau visą valdžią Lietuvos valstybėje perleido Vytautui iki jo mirties ir suteikė jam didžiojo kunigaikščio titulą. Vytautas prisiekė būti ištikimas karaliui Jogailai ir jo valdomai Lenkijos Karalystės Karūnai. Nustatyta buvo ir valstybių valdymo tvarka. Ji numatė, kad po Vytauto mirties Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovu bus Jogaila ir teisėti jo paveldėtojai. O jei pirmas mirtų Jogaila, nepalikęs įpėdinio, Lenkijos karalius bus renkamas dalyvaujant Vytautui ir Lietuvos diduomenei. Lenkija ir Lietuva susitarė remti viena kitą užsienio politikoje.

Naūja, palyginti su ankstesniu laikotarpiu, buvo tai, kad 1401 m. Vilniuje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės besiformuojančios politinės tautos atstovai dalyvavo ne tik kaip organizuota, Vytautą palaikanti jėga.

Pirmą kartą jų vardu buvo paskelbtas valstybinis aktas. Lenkijos politinės tautos atstovai susipažino su Lietuvos valstybei atstovauti juridinę galią turinčiu politiniu partneriu.

1401 metų Vilniaus ir Radomo susitarimais buvo nustatytas naujas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės statusas ir Jogailos valdomų valstybių tarpusavio santykių modelis. Padėtis kuriam laikui tapo stabili, sustiprėjo tarptautinės Lenkijos ir Lietuvos pozicijos ir buvo labai svarbu kariaujant su Ordinu.

1410 metų Žalgirio pergalė pakeitė ne tik tarptautinį politinį kraštovaizdį, bet ir jėgų išsidėstymą Lenkijos ir Lietuvos vidaus politinėje erdvėje. Vokiečių ordinas pralaimėjo ir nusilpo, bet nebuvo sunaikintas ir greitai atgavo jėgas. 1411 m. vasario 1 d. Torunės taika neišsprendė visų Lenkijos, Lietuvos ir Ordino prieštaravimų, brendo naujas karas. Lenkijos ir Lietuvos politinėje erdvėje sutvirtėjo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto padėtis. Lenkijos Karalystėje susibūrė Vytautą palaikančių didikų grupuotė. Nauja situacija vertė persvarstyti ir pakeisti Lenkijos bei Lietuvos valstybes, partneres ir konkurentes, siejusius 1401 m. susitarimus.

Lenkijos ir Lietuvos valdovų Jogailos ir Vytauto susitikime Horodlėje prie Bugo upės (Lenkija), dalyvaujant abiejų valstybių diduomenių atstovams, buvo surašyti trys 1413 m. spalio 2 d. datuoti dokumentai: bendras valdovų Jogailos ir Vytauto ir du atskiri, Lenkijos diduomenės ir Lietuvos didikų bei bajorų. Pagal Horodlės dokumentus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus santvarką reikėjo suderinti su valstybės partnerės Lenkijos Karalystės santvarka, taip pat buvo deklaruotos dviejų valstybių tarpusavio santykius keičiančios pataisos.

Istorikai seniai atkreipė dėmesį ir stengiasi paaiškinti valdovų Jogailos ir Vytauto bendro dokumento [109] turinio prieštaringumą. Pirmasis jo straipsnis skelbia, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė prijungiama prie Lenkijos Karalystės Karūnos. Diskutuojama, kaip vertinti šią formulę, ar kaip formalią deklaraciją, kuri nepanaikina dviejų valstybių atskirumo, ar kaip tikrą inkorporaciją. Diskutuoti verčia 12-ame dokumento straipsnyje numatyta valdovų rinkimo tvarka po Vytauto ir Jogailos mirties. Jame užrašyta, kad po Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto mirties Lietuvos didikai ir bajorai negali turėti ir rinkti jokio kito naujo Lietuvos didžiojo kunigaikščio, tik tą, kurį Lenkijos karalius ar jo įpėdiniai su Lenkijos ir Lietuvos diduomenių atstovais nutars paskirti. Taip pat numatyta, kad jei pirmas mirs karalius Jogaila, nepalikęs teisėto palikuonio ir paveldėtojo, lenkai rinksis naują valdovą tik Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vytautui ir Lietuvos didikams ir bajorams sutikus ir pritarus. Ši formu-

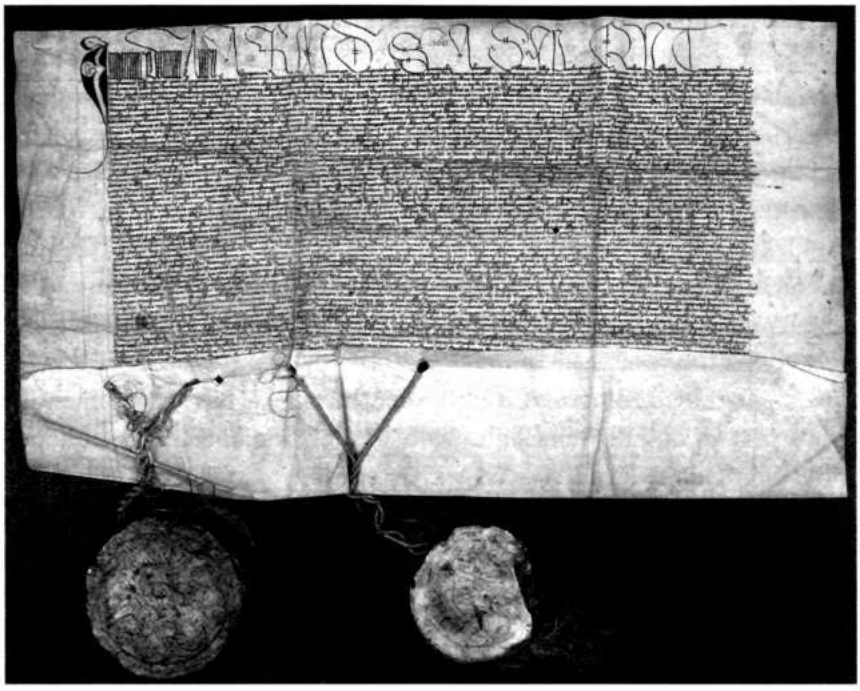

[109] *Lenkijos karaliaus ir Lietuvos aukščiausiojo kunigaikščio Jogailos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto 1413 m. spalio 2 d. Horodlėje duotas dokumentas*

luotė rodo, kad 1413 m. Horodlėje priimtu bendru valdovų dokumentu nustatyta tęstinė, vieno valdovo gyvenimo trukmės neribojama, suverenaus Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucija, kuri liudijo Lietuvos valstybingumą.

Istorikams kyla klausimas, kaip paaiškinti aptartas, atrodytų, viename dokumente nesuderinamas nuostatas. Padėti suprasti šį vėlyvųjų viduramžių dokumentą gali mūsų priimta sąvoka *sudėtinė monarchija*. Bendrame valdovų dokumente vartojamais jungimosi reikšmę turėjusiais viduramžių lotynų kalbos žodžiais: „įsisavinome“, „inkorporavome“, „sujungėme“, „suvienijome“, „prijungėme“, „surišome“, „pririšome“, apibūdinamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių, Gediminaičių dinastijos prigimtinio paveldo, prijungimas prie Lenkijos Karalystės Karūnos, kaip sudėtinės monarchijos, bet ne kaip prie Lenkijos valstybės. Todėl šias dvi valstybes valdantys Jogaila ir Vytautas vienu straipsniu deklaruoja Lietuvos ir jai priklausančių žemių prijungimą prie

bendro Jogailos valdomo politinio kūno – sudėtinės monarchijos, o kitu straipsniu reglamentuoja, kokia bus šį darinį sudarančių savarankiškų valstybių narių valdymo tvarka. Valdovų dokumentas taip pat numatė bendrus Lenkijos ir Lietuvos valstybių bajorų susirinkimus, kurie prireikus turėjo rinktis Liubline, Parčeve ar kurioje kitoje vietoje. Tačiau tokie susirinkimai XV a. netapo sudėtinės monarchijos institucija, bajorų atstovai kiekvienoje valstybėje rinkdavosi atskirai, ir tai nulėmė ne Horodlės dokumento formuluotė, o tolesnė valstybinė politinė raida, kurioje vis labiau ryškėjo Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybinių interesų nesutapimas.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje intensyviai buvo vykdoma valstybės pertvarka, kuri telkė valdovą ir besiformuojančią politinę tautą. 1422 m. Melno taika užfiksavo Lietuvai svarbius santykių su Ordinu pasikeitimus, svarbiausias po Žalgirio mūšio užsitęsusio karo tikslas buvo pasiektas – Žemaitija grįžo į Lietuvos valstybės sudėtį, prasidėjo taikaus gyvenimo laikotarpis. Nebekariaujančiai, į valstybės vidaus reikalus dėmesį sutelkusiai Lietuvos visuomenei Lenkija, kaip sąjungininkė, tapo nebūtina, vis rečiau susirinkdavo Jogaila, Vytautas, Lenkijos ir Lietuvos atstovai. Į Lenkijos žemvaldžius ir miestiečius pradėta žiūrėti kaip į pavojingus konkurentus, turinčius nepageidaujamų ekonominių interesų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Maža to, po Horodlės suvažiavimo Lenkijoje pastebimai išaugo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto autoritetas. Įtakos tam turėjo ne tik Vytauto, kaip valdovo, asmeninės savybės, bet ir stiprėjanti jo padėtis Vidurio Europoje, tai liudijo 1421 m. husitų siūlymas Vytautui užimti Čekijos karaliaus sostą. Natūralus buvo ir Gediminaičių dinastijos noras valdyti Lenkijos Karalystę ir ateityje. Padėtį komplikavo tai, kad XV a. 3-iojo dešimtmečio pradžioje Lenkijos karalius Jogaila iš trijų santuokų turėjo tik 1408 m. gimusią dukterį, sūnaus neturėjo ir Vytautas. Tai vertė griebtis politinių manipuliacijų. Kilus politiniams vidaus nesutarimams, pavyzdžiui, kai Lenkijos politinis elitas pamėgino pasipriešinti Jogailos trečiajai, politiškai neaktualiai, santuokai su Elžbieta Granovska, Jogaila priminė Lenkijos Karalystės tarybai, kad jis yra Lietuvos tėvonis ir gali bet kada išvykti, palikęs Lenkijos sostą dukrai Jadvygai Jogailaitei, o tai reikštų nutrauktą dviejų valstybių uniją ir problemą – ieškoti naujo karaliaus.

Situacija visiškai pasikeitė, kai iš ketvirtosios Jogailos santuokos su Alšėnų kunigaikščio dukterimi Sofija gimė sūnūs Vladislovas (1424) ir Kazimieras (1427) Jogailaičiai. Politinėje Vidurio Rytų Europos erdvėje atsirado Jogailaičių dinastijos tęsėjai, kurie paveldėjo teisę į Gediminaičių

tėvoninę Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Jų teises į Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostą sutvirtino ir lietuviška jų motinos kilmė iš Alšėnų kunigaikščių. Gimę sūnūs naujais ryšiais susiejo Jogailą su Lenkijos Karalyste, dinastijai atsirado galimybė įgyti formaliai renkamo sosto paveldėjimo teisę. Tačiau tam Jogaila turėjo gauti Lenkijos diduomenės ir bajorijos sutikimą. Gauti sutikimą politinės bendruomenės, kuri nuo XIV a. 8-ojo dešimtmečio dalyvavo sprendžiant karalystės sosto klausimą, nebuvo lengva. Pirmagimio Vladislovo Jogailaičio teisių į Lenkijos Karalystės sostą klausimas buvo svarstomas kelerius metus. Šiose diskusijose Lietuvos tėvonis Jogaila siekė užtikrinti besąlygišką Lenkijos karaliaus sosto paveldėjimo teisę, o bajoriškoji Lenkijos visuomenė mainais už sutikimą iš dinastijos reikalavo privilegijų ir garantijų. Tarp jų buvo reikalavimas, kad Vladislovas Jogailaitis po Vytauto mirties taptų ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, t. y. garantuoti, kad ir ateityje abi valstybes valdys vienas asmuo.

Diskusijos dėl Jogailos sūnų teisių į Lenkijos Karalystės sostą parodė, kad XV a. pirmojoje pusėje susidūrė dvi monarchijos sampratos. Jogaila atstovavo stiprios paveldimos karaliaus valdžios įtvirtinimo koncepcijai. O Lenkijos visuomenėje nuo XIV a. antrosios pusės stiprėjo politinė tauta, kuri siekė turėti jos kontroliuojamą, su ja bendradarbiaujantį monarchą. Laimėjęs kovą dėl Lenkijos Karalystės, kaip potencialios Gediminaičių/Jogailaičių dinastijos tėvonijos, ir gavęs pritarimą, kad jo sūnus paveldės sostą, Jogaila sutvirtino savo ir dinastijos tarptautinę padėtį, tačiau šalies viduje stiprios centralizuotos monarchijos modeliui visuotinai pritarta nebuvo. Lenkijos sosto reikalai, kurie ilgam prikaustė Jogailos dėmesį, atvėrė Vytautui laisvę manevruoti stiprinant suverenią Lietuvos valstybę ir siekiant jai karalystės statuso (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.2). Kad Lietuva taptų karalyste, buvo suinteresuotas ir Jogaila, nes po sūnaus neturinčio Vytauto mirties Jogailaičiai būtų paveldėję ir šią karalystę.

1430 m. Vytautas mirė, Lietuvos valstybė liko Didžiąja Kunigaikštyste. Lietuvos diduomenė, nesitarusi su Lenkijos Karalystės taryba, didžiuoju kunigaikščiu pripažino Jogailos jauniausią brolį Švitrigailą. Nors tai ir prieštaravo 1413 m. Horodlės susitarimams, Lietuvos tėvonis aukščiausiasis kunigaikštis ir Lenkijos karalius Jogaila patvirtino Lietuvos diduomenės sprendimą. Įtampa tarp dviejų valstybių sustiprėjo. Lenkijos kariniai daliniai, be karaliaus sutikimo, įsiveržė į Vytautui iki mirties valdyti atiduotą Podolę ir užėmė pasienio pilis. Po Vytauto mirties Podolės statuso klausimą turėjo spręsti Lenkijos karalius Jogaila, gavęs ponų pritarimą,

[110] *Žygimanto Kęstutaičio ištikimybės priesaika Jogailai ir Lenkijos Karūnai. Gardinas, 1432 m. spalio 15 d.*

tačiau 1431 m. vasarą prasidėjo Lenkijos ir Lietuvos kariniai susidūrimai. Švitrigaila stiprino savo pozicijas sudarydamas paliaubas su Vokiečių ordinu ir siekdamas, kad Zigmantas Liuksemburgas paremtų Lietuvos siekį gauti karalystės statusą. 1432 m. pavasarį sunerimęs Lenkijos politinis elitas Seradzo suvažiavime susitarė su Jogaila, kad po jo mirties vyriausias sūnus Vladislovas besąlygiškai bus karūnuotas karaliumi, o Švitrigaila bus pripažintas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu su sąlyga, kad po jo mirties sostas atiteks vienam iš Jogailos sūnų. Tačiau tai nesustabdė Švitrigailos, kuris atkakliai siekė savo tikslo. Kilus santykių krizei su tėvoniu Jogaila ir Lenkija, Lietuvos diduomenė nebuvo vieninga, ne visi pritarė Švitrigailos politikai, tai liudija 1432 m. rudens pradžioje Ašmenoje prieš jį vykdytas sąmokslas. Pasikėsinimas pavyko tik iš dalies, Švitrigaila pabėgo, jis neteko valdžios Lietuvos branduolio dalyje, kuri buvo veikiama politinio katalikiškojo elito, bet pradėjo telkti šalininkus valstybės rusėniškose žemėse ir siekti karinės Or-

[111]
Jogailos antkapio Vavelio katedroje fragmentas

dino paramos. Sąmokslininkai Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu paskelbė Vytauto brolį Žygimantą Kęstutaitį. Lietuvos valstybės vidaus politinėje erdvėje atsirado du tarpusavyje konkuruojantys pretendentai į didžiojo kunigaikščio sostą (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.3.3.1 ir 3.2).

Žygimantas Kęstutaitis kreipėsi į Gediminaičių dinastijos atstovą Lenkijos karalių ir Lietuvos aukščiausiąjį kunigaikštį Jogailą prašydamas, kad jį pripažintų Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Jogaila pasiuntė į Lietuvą Lenkijos delegaciją, kuriai 1432 m. rugsėjo 30 d. dokumentu pavedė suteikti Žygimantui iki mirties Lietuvos didžiojo kunigaikščio galias valdyti Jogailos tėvoniją – Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. 1432 m. spalio 15 d. Gardine išduotu dokumentu Žygimantas prisiekė ištikimybę Jogailai ir Lenkijos Karalystės Karūnai [110]. Jogaila 1433 m. sausio 3 d. aktu patvirtino Žygimantą Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, o šis 1433 m. sausio 20 d. dokumentu pakartojo ištikimybės priesaiką. Po susitikimo su Žygimantu Jogaila 1434 m. vasario 27 d. aktu dar kartą patvirtino, kad perduoda Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdymą Kęstutaičiui, ir nurodė jo teises bei pareigas. 1434 m. vasario 27 d. Gardine išduotu aktu Žygimantas pakartojo Lietuvos didžiojo kunigaikščio priesaiką Jogailai ir Lenkijos Karalystės Karūnai.

Kai 1434 m. birželio 1 d. Jogaila mirė [111], Lenkijos karaliumi tapo jo dešimtmetis sūnus Vladislovas (1424–1444). Lenkijos vidaus gyvenime prasidėjo grupuočių kova dėl įtakos, politinių jėgų persigrupavimas vyko ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. 1435 m. pralaimėjęs Ukmergės

(Pabaisko) kautynėse Švitrigaila akivaizdžiai atsisakė pretenzijų į valdžią Lietuvoje, Žygimanto padėtis sutvirtėjo, Lenkijos politikai neteko galimybės jo šantažuoti spekuliuodami Švitrigailos grėsme. 1437 m. gruodžio 6 d. Žygimantas atnaujino sutartį su naujuoju Lenkijos karaliumi ir Lietuvos aukščiausiuoju kunigaikščiu Vladislovu prisiekdamas, kad po jo mirties ginčytinos su Lenkija teritorijos pilys bus atiduotos Lenkijos karaliui ir Lenkijos Karalystės Karūnai. Tą pačią dieną Lenkijos atstovai išdavė garantinį raštą patvirtindami, kad jie laikysis Lenkijos karaliaus susitarimų su Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir parems jį kovoje su Švitrigaila. 1438 m. gruodžio 16 d. Vladislovas prisiekė, kad laikysis visų sutarčių, kurias su Žygimantu buvo sudaręs jo tėvas karalius Jogaila. 1439 m. spalio 31 d. Trakuose Žygimantas išdavė dokumentą, patvirtinantį visas jo sutartis, sudarytas su Jogaila. Dokumente buvo įrašyta ir 1434 m. vasario 27 d. Gardine išduoto dokumento santrauka. Visi minėtieji dokumentai, kurie XV a. 4-ajame dešimtmetyje reguliavo Lenkijos ir Lietuvos tarpvalstybinius santykius, pagal pirmojo akto išdavimo vietą istorikų buvo pavadinti bendru Gardino sutarčių vardu.

Šiomis abiejų susitariančių pusių kelis kartus pakartotomis ir turinio prasme vienodomis Gardino sutartimis siekta keleto tikslų. Norėta dokumentu užfiksuoti Gediminaičių dinastijos, kuri valdė Lenkijos ir Lietuvos valstybes, valdžios ir galios pasidalijimą. Galvojant, kad senyvas Jogaila vargu ar sulauks sūnaus Vladislovo pilnametystės ir Lietuvos tėvoniu bei Lenkijos karaliumi taps mažametis, kurio vardu valdys regentai, skubėta sunorminti Lenkijos ir Lietuvos valstybių santykius ir išspręsti jų teritorinius ginčus dėl Voluinės ir Podolės. Ne mažiau norėta sutramdyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus politinę krizę, kuri kilo Švitrigailą nušalinus nuo didžiojo kunigaikščio sosto, ir panaikinti susidariusią faktinę dvivaldystę.

Gardino sutartis vertinant Lietuvos valstybingumo požiūriu, reikėtų pabrėžti, kad sudėtingomis vidinės sumaišties sąlygomis, vykstant kovai dėl valdžios, sugebėta išsaugoti ir dokumentuose užfiksuoti valstybės suverenumui svarbiausios Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucijos tęstinumą. Tuo pasinaudojo 1440 m. kovo 20 d. sąmokslo prieš Žygimantą Kęstutaitį organizatoriai. Remdamasi nuo Vytauto valdymo laikų išlaikyta atskira Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucija, kurią sutartimis buvo pripažinę Lenkijos karaliai ir Lietuvos aukščiausieji kunigaikščiai bei politinis elitas, Jono Goštauto grupuotė vienašališkai, neatsiklaususi Lenkijos karaliaus Vladislovo III Jogailaičio ir karalystės tarybos, 1440 m. birželio 29 d. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu paskelbė Jogailos jaunesnįjį tryli-

kametį sūnų Kazimierą (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.3.3). Lenkijos ir Lietuvos unija faktiškai buvo nutraukta.

Galimybė atgaivinti dviejų valstybių uniją atsirado, kai 1444 m. mūšyje su turkais prie Varnos žuvo Lenkijos karalius Vladislovas III Jogailaitis. Dvi valstybes siejančia jungtimi buvo antrasis Jogailos sūnus Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras. Prasidėjo ir kelerius metus užtruko sudėtingos derybos su didikais, kurie valdė Lenkiją iki naujo karaliaus išrinkimo. Vėl susidūrė dvi skirtingos Lietuvos ir Lenkijos santykių koncepcijos. 1446 m. Lietuvos aukštieji pareigūnai, vadovaujami Jono Goštauto, suformulavo dviejų valstybių ryšio sampratą, kuri numatė, kad, Kazimierui tapus Lenkijos karaliumi, bendro valdovo valdomų valstybių ryšiai turi būti dviejų savarankiškų draugiškų ir lygių valstybių amžina sąjunga, jos turės bendrus sąjungininkus ir priešus. Po Kazimiero mirties abi galėtų turėti arba bendrą valdovą, arba išsirinkti, dalyvaujant antrosios šalies atstovams, atskirus valdovus.

1447 metais Kazimieras tapo Lenkijos karaliumi ir liko Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Dvi savarankiškas valstybes vėl sujungė bendras valdovas, arba personalinė unija. Tačiau susitarus ir atkūrus tarpvalstybinį ryšį nebuvo panaikinti Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politiniai prieštaravimai ir teritoriniai ginčai, kurie tęsėsi per visą ilgą Kazimiero Jogailaičio valdymo laikotarpį (1447–1492). Skirtingi buvo ir visuomenių raidos procesai: Lenkijos viešajame gyvenime toliau didėjo su diduomene konkuruojančios bajorijos įtaka, Lietuvoje, Kazimierui nuolat reziduojant Krokuvoje, valdžios galią į savo rankas sutelkė Ponų taryba, kurią sudarė aukščiausi valstybės pareigūnai.

Kazimiero Jogailaičio mirtis 1492 m. birželio mėnesį dar kartą nutraukė Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės personalinę uniją. Kazimieras Jogailaitis testamente išsakė paskutinę valią: dvi valstybes turi valdyti du atskiri valdovai, jo sūnūs. Tų pačių metų liepos mėnesį Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, nesuderinus su Lenkija, buvo paskelbtas Kazimiero sūnus Aleksandras. Rugpjūčio mėnesį Lenkijos karaliumi buvo išrinktas kitas mirusio valdovo sūnus – Jonas Albertas. Gediminaičių/Jogailaičių dinastija savo rankose laikė abi valstybes. Be to, vyriausias Kazimiero sūnus Vladislovas II Jogailaitis nuo 1471 m. buvo Čekijos, nuo 1490 m. Vengrijos karalius. Ketvirtas brolis Frydrichas padarė dvasininko karjerą: nuo 1488 m. buvo Krokuvos vyskupas, 1493 m. tapo Gniezno arkivyskupu, aukščiausiu Lenkijos Karalystės dvasiniu asmeniu, tais pačiais metais popiežiaus Aleksandro VI buvo nominuotas kardinolu. XV ir XVI a. Jogailos vaikaičių konkurentais Vidurio Europos

dinastijų kovoje buvo tik Habsburgai. Jogailaičiai stengėsi įveikti vidinius prieštaravimus ir tarpusavio konkurenciją ir siekė bendro tikslo. Tai liudija 1494 m. įvykęs keturių brolių – Čekijos ir Vengrijos karaliaus Vladislovo, Lenkijos karaliaus Jono Alberto, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro, jokio sosto tuo metu dar neturinčio jaunėlio Žygimanto ir kardinolo Frydricho – susitikimas, kuriame buvo aptarti dinastijos įtakos stiprinimo regione klausimai. Kai XV a. pabaigoje paaštrėjo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santykiai su Maskva (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.2), abi valstybės pajuto didėjantį Turkijos pavojų, 1499 m. Lenkijos karalius Jonas Albertas ir Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras, dalyvaujant abiejų valstybių politinių tautų atstovams, tarėsi, kaip sustiprinti dviejų valstybių sąjungą. 1499 m. liepos 24 d. Vilniaus seime visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vardu buvo priimtas aktas, kuris skelbė, kad dėl sąjungos susitaria dvi lygiavertės valstybės. Jogailaičiai išsaugojo prigimtinę teisę į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, tą liudijo „aukščiausiojo kunigaikščio" formulė Lenkijos karaliaus Jono Alberto titulatūroje, Lietuvos Ponų taryba patvirtino Lietuvą ir Lenkiją jungiantį ryšį pagal 1413 m. Horodlės sutarties sąlygas, kurios numatė, kad Lietuvos didysis kunigaikštis bus renkamas tik pritarus Lenkijai, o Lenkijos karaliaus kandidatūrai turės pritarti į rinkimus atvykę Lietuvos atstovai.

Kai 1501 m. mirė Lenkijos karalius Jonas Albertas, tokia galimybė atsirado. Tapti Lenkijos karaliumi buvo pakviestas Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras. Lenkijos politinis elitas stengėsi atgaivinti dviejų valstybių ryšį, karaliaus sosto atkakliai siekė ir pats Aleksandras.

1501 m. spalio 23 d. Melnike Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras, išrinktas Lenkijos karaliumi, išdavė aktą, kuriuo patvirtino, kad Lenkijos ir Lietuvos valstybes valdys bendras monarchas, kuris bus renkamas Lenkijoje, bus šaukiamas bendras seimas, sudaryta bendra kariuomenė ir įvesta viena pinigų sistema. Šis Jogailos vaikaitis tapdamas Lenkijos karaliumi atsisakė dinastijos tėvoninių teisų į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Melniko aktas nebenumatė atskiro Lietuvos didžiojo kunigaikščio rinkimo, tik titulą, įrašytą po Lenkijos karaliaus. Viena vertus, galima būtų manyti, kad 1501 m. aktu siekta dinastijos tėvoniją pajungti naujiems Jogailaičių politiniams tikslams Vidurio Europoje. Tačiau situacija buvo sudėtingesnė. Brolio sprendimui nepritarė Vengrijos ir Čekijos karalius Vladislovas Jogailaitis. Šio 1501 m. Melniko susitarimo, kurį parėmė tik Trakų vaivados Jono Zaberezinskio ir Vilniaus vyskupo Alberto (Vaitiekaus) Taboro sutelkta nedidelė Lietuvos didikų grupė, niekada nepatvir-

tino Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimas ir jis neturėjo teisinės galios, liko tik deklaracija.

Lenkijos politikai puoselėjo planus, kad 1501 m. Melnike numatytus unijos sutarimus pavyks įgyvendinti 1505 m. vykusiame Radomo seime, į kurį buvo pakviesti ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovai. Tačiau į Lenkijos seimą Radome atvykę Lietuvos Ponų tarybos nariai, kurie prieš ketverius metus buvo parėmę unijos projektą, neatsivežė jokių Lietuvos seimo įgaliojimų pritarti unijai, neturėjo ir patvirtinto 1501 m. Melnike suformuluoto unijos dokumento. Radomo seimas negalėjo oficialiai net įtraukti unijos klausimo į darbotvarkę (Urnszczak, 2005).

Kita vertus, Aleksandras buvo paskutinis didysis kunigaikštis, kuris dešimt metų valdė Lietuvos valstybę nebūdamas Lenkijos karaliumi. Po jo valdę Jogailaičiai vienose rankose laikė Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio galias. 1506 m. Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir Lenkijos karaliumi tapęs Žygimantas Senasis unijos problemos nekėlė. Tačiau kai 1526 m. Lietuvos politinio elito atstovai atgaivino Lietuvos karalystės idėją, valdovas jos nepalaikė, nors karaliumi buvo siūlomas jo mažametis sūnus Žygimantas Augustas.

Apibendrinant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santykių su Lenkijos Karalyste raidą 1386–1529 m. galima pasakyti, kad vyko keletas vienalaikių, susipynusių politinių ir visuomeninių procesų. Vieną jų pavadintume Gediminaičių virtimas Jogailaičiais, kai dinastijos regioniniai interesai nustelbė tėvoninės Lietuvos valstybės interesus. Tokią dinastijos laikyseną rėmė Lenkijos politinė tauta. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nuo Vytauto valdymo laikų vyravo priešinga tendencija – išsaugoti atskirumą nuo Lenkijos Karalystės. Šią tendenciją perėmė ir puoselėjo Ponų taryba, kurią sudarė Lietuvos diduomenės atstovai. Todėl nuo XV a. vidurio Lietuvos politinės tautos ir iš Gediminaičių išaugusios Jogailaičių dinastijos santykiai buvo komplikuoti. Susidariusios situacijos rezultatas – XVI a. pirmojoje pusėje beveik vienu metu Vidurio Rytų Europoje subrendo dvi konkuruojančios ankstyvųjų Naujųjų laikų centralizuotos valstybės sukūrimo koncepcijos – lenkiškoji ir lietuviškoji (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 5 t.).

2. Vytauto laikai. Suverenus valdovas

2.1. Kova dėl tėvonijos

1377 m. gegužės mėn. mirus Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Algirdui atrodė, kad valdžia bus perduota sklandžiai. Apie tų dienų įvykius Lietuvos metraštis pasakoja, kad Algirdas ir Kęstutis buvo sutarę valdžią palikti savo sūnums Jogailai ir Vytautui, tai tikėtina prisiminus bendravaldžių brolių tarpusavio santykius. Tačiau apie tokį sutarimą žinome tik iš Vytauto aplinkoje kurto didžiųjų kunigaikščių metraščio, kuriame aiškiai matoma tendencija pagrįsti ir teisinti Vytauto veiksmus. Vis dėlto situacija kunigaikštiškoje giminėje ramybės nežadėjo – tuo metu gyveno net 12 Algirdo ir 4 Kęstučio sūnūs, neskaitant šalutinių linijų giminaičių. Ypač Algirdo sūnūs, gimę iš pirmosios santuokos su Vitebsko kunigaikštyte Marija, nenorėjo sutikti su jiems skirta dalinių kunigaikščių padėtimi. Neseniai Janas Tęgowskis iškėlė hipotezę, kad Algirdas paveldėtoju buvo numatęs vyriausiąjį sūnų iš pirmosios santuokos – Teodorą (Fiodorą). Jis remiasi 1377 m. rugsėjo pabaigoje rašytu Vengrijos ir Lenkijos karaliaus Liudviko laišku, kuriame cituojami Teodoro žodžiai, kad jis, kaip pirmagimis, turi teisę paveldėti Algirdo valstybę. Vis dėlto šį laišką reikėtų interpretuoti atsargiai: jis liudija, kad ir Lietuvoje buvo žinoma pirmagimystės teisė, tačiau laiško autoriaus ir paties Teodoro šališkumas neleidžia manyti, kad ši teisė buvo taikoma politikoje. Veikiausiai susiduriame su tipišku atveju, kai tėvo paskyrimu nepatenkintas sūnus ieško sąjungininkų už šalies ribų. Panašiai netrukus pasielgė ir Teodoro broliai – Andrius ir Dmitrijus.

Todėl kiek vėliau užrašyti „Vytauto skundo prieš Jogailą ir Skirgailą“ žodžiai apie Kęstučio paramą Jogailai, šiam užimant šalies sostą, veikiausiai yra teisingi. Pirmieji bendri Jogailos ir Kęstučio žingsniai (pvz., derybos su Ordinu) rodo, kad mėginta tęsti ankstesnę politiką, kai didysis kunigaikštis savo veiksmus derino su įtakingiausiais giminės atstovais. Tačiau netrukus išryškėjo Algirdo sūnų iš antrosios santuokos (visų pirma Jogailos ir Skirgailos) bandymas perimti valdžią į savo rankas. 1382 m. ši grupuotė jau buvo įsitvirtinusi visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Ji vykusiai pasinaudojo Ordino pagalba, taikos sutartimis nukreipdama jo žygius į Kęstučio valdomas žemes. Beje, pirmąsias sutartis su Ordinu sudarė Kęstutis kartu su Jogaila (inspiravo Kęstutis, jis turėjo daugiau bendravimo su Ordino pareigūnais patirties ir reikalingų pažinčių), tačiau vėliau iniciatyvą į savo rankas perėmė Jogaila. Taigi tai nebuvo susidūrimas tarp pagoniškos tradicijos tęsėjo Kęstučio ir naujos linijos pradininko

Jogailos, nors būtent taip ši situacija vaizduojama XIX a. istoriografijoje (apie šį konfliktą plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 3 t.). Tai buvo įprasta konkurencija dėl valdžios, kurioje stebime skirtingą abiejų kunigaikščių taktiką ir Jogailos sugebėjimą atrasti naujas priemones kryžiuočių palankumui pelnyti, jas, beje, vėliau perėmė Vytautas.

Po Kęstučio mirties Vytautas vietos to meto politinėje sistemoje ieškojo brolio Butauto išmėgintu būdu – pabėgo į Vokiečių ordino kraštą. Tiesa, iš pradžių 1382 m. jis atvyko pas savo sesers Onos Danutės vyrą Mazovijos kunigaikštį Jonušą, kuris jam pažadėjo duoti valdyti nedidelę teritoriją. Šis atvejis dar sykį parodo, kad to meto politiką geriau suvokti padeda ne tautinės, bet dinastinės kategorijos: Vytautas turėjo galimybę tapti smulkiu kaimyninės šalies kunigaikščiu, bet jo tai netenkino. Galbūt jis tikėjosi tarp Lietuvos ir Mazovijos esančios Palenkės, kurią valdė jo tėvas ir kurią, pasinaudojęs vidaus nesutarimais Lietuvoje, Mazovijos kunigaikštis ką tik buvo užėmęs. Iš Mazovijos Vytautas nuvyko į Ordiną ieškoti sąjungininkų kovoje dėl pagrindinio savo tikslo – tėvoninės Trakų kunigaikštystės. Ordinas iš pradžių mėgino tarpininkauti tarp Jogailos ir Vytauto, tačiau Jogaila oficialiai laišku atsisakė priimti Vytautą atgal į savo valstybę, arba, tariant to meto politinių realijų kalba, atsisakė suteikti jam kunigaikštystę. 1383 m. vasarą Jogailos ir naujojo Ordino magistro Konrado Ciolnerio Rotenšteino santykiai pašlijo, nes Dubysos sutartis Nemuno Salyne nebuvo ratifikuota. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad Ordino krašte Vytautas krikštijosi tik 1383 m. spalio mėnesį ir, kaip naujakrikštis, pagal paprotį gavo krikšto tėvo Ragainės komtūro Vygando vardą. Tokį jo vėlyvą krikštą galėjo lemti tiek katechezės, tiek politiniai (neišspręstų Ordino santykių su Jogaila) motyvai. 1384 m. pradžioje Vytautas Karaliaučiuje paskelbė dokumentą, kuriuo perdavė Ordinui savo tėvoniją ir atgavo ją iš magistro rankų kaip leną. Pagal leno teisę, jei Vytautas mirtų nepalikęs palikuonių, jo valdomos žemės turėtų atitekti Ordinui (leno nedalomumo principas). Kartu Vytautas pripažino Ordinui ir tas valdas (Žemaitiją iki Nevėžio), kurių santykis su jo tėvonija buvo mažų mažiausiai neaiškus ir kuriomis disponuoti vienašališkai jis negalėjo. Dokumentą, kuriame Vytautas titulavosi „Trakų kunigaikščiu“, kai kurie tyrinėtojai linkę laikyti klastote, tačiau jame nėra nieko, kas paremtų tokią nuomonę. Toks buvo turbūt vienintelis įmanomas į tremtį pasitraukusio kunigaikščio sprendimas.

Kartu su Vytautu iš Lietuvos pabėgo įtakingiausi Kęstutaičių politinės grupės atstovai. Istoriografijoje paprastumo dėlei kartais linkstama į to meto grupuotes žvelgti kaip į nekintamas sąjungas. Asmeninių

santykių pagrindu formuojamos grupės politiniame gyvenime vaidino svarbų vaidmenį, tačiau jų stabilumas buvo gana problemiškas dalykas. Neretai pasitaikydavo, kad žmonės dėl vienų ar kitų aplinkybių keisdavo politines stovyklas. Antai kunigaikštis Jonas Algimantaitis iš Alšėnų iš pradžių buvo Jogailos aplinkos žmogus, tačiau po kurio laiko (per antrąjį pabėgimą ar kiek anksčiau) prisijungė prie Vytauto. O kitas Vytauto giminaitis kunigaikštis Sudimantas, priešingai, prieš pat antrąjį Vytauto pabėgimą perėjo tarnauti Jogailai ir išdavė Vytauto rengiamo maišto planus.

1389 m. vėl apsigyvenęs Ordino krašte Vytautas iš čia surengė kelis grėsmingus žygius, į jo pusę perėjo svarbi žemaičių bajorų dalis. Sunku pasakyti, kodėl Vytautui pavyko rasti atramą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų visuomenėje. Vargu ar tai lėmė jo tėvo Kęstučio žygių ir tariamai nuoseklios pagoniškos laikysenos atmintis. Įtakingiausiems Lietuvos bajorams veikiau nepatiko didėjanti lenkiškos Jogailos aplinkos įtaka. Antai abu pirmieji Jogailos paskirti Vilniaus pilies seniūnai buvo lenkų didikai Klemensas iš Moskoževo ir Jonas iš Olesnicos. Vietinio suvereno valdžia lietuvių diduomenei galėjo būti svarbi dar ir dėl siekio išsaugoti simbolinę monarcho padėtį: paklusti vietininkui buvo visai ne tas pat, kaip paklusti suvereniam valdovui. Jogailos išvykimas keitė nuo seno nusistovėjusią padėtį, nors naujasis Lenkijos karalius ir mėgino iš Krokuvos dvaro toliau vaidinti didžiojo kunigaikščio vaidmenį: jo dvaro iždo knygose netrūksta duomenų apie dovanas Lietuvos didikams, jų keliones pas Jogailą į Lenkiją. Tačiau visavertės monarcho ir didikų komunikacijos tokie epizodiniai santykiai atstoti negalėjo. Todėl Jogailai teko paskirti Lietuvai atskirą kunigaikštį, juo tapo jo brolis ir artimiausias bendražygis Skirgaila [112]. Šis kunigaikštis aktyviai veikė rengiant Jogailos karūnaciją. Kaimyniniuose kraštuose jis jau nuo seno buvo traktuojamas kaip „antras žmogus šalyje". 1382 m. jis su Jogaila skelbė Dubysos taikos dokumentus, o 1385 m. Ordino maršalas dėl rengiamo susitikimo kreipėsi ne tik į Jogailą, bet ir į Skirgailą. Po Jogailos karūnacijos 1386 m. vasarį Skirgaila netrukus tapo jo svarbiausiu patikėtiniu Lietuvoje. 1387 ir 1388 m. būtent su Skirgaila Ordino pareigūnai derėjosi dėl įvairių paliaubų punktų. Vis dėlto Skirgaila netapo vienintelių valdovu Lietuvoje. Svarbią padėtį užėmė ir kiti pilnametystės sulaukę Jogailos tikrieji broliai – Kaributas, Lengvenis ir Karigaila.

Krėvos suvažiavimo išvakarėse grįžęs Vytautas žadėtos tėvonijos negavo. Tiksliau jam buvo grąžinta dalis tėvonijos – valdos tarp Lenkijos ir Lietuvos esančioje teritorijoje (Brestas, Gardinas, Valkaviskas) ir Luckas

[112]
Jogailos vietininko ir Lietuvos kunigaikščio Skirgailos monetos

Voluinėje, tačiau svarbiausią valdą – Trakus Jogaila atidavė Skirgailai. 1387 m. Jogaila šiam net išdavė dokumentą, pripažįstantį Trakų kunigaikštystės valdymą ir išskirtinę padėtį Lietuvoje. Tai buvo akivaizdus ženklas Vytautui, ir šis 1389 m. atsakė kruopščiai parengtu maištu. Maištas prasidėjo tuo metu bene pagrindiniame Vytauto dvare Gardine. Vieta pasirinkta ir dėl Ordino žemių artumo, kadangi Vytautas, tarpininkaujant Markvardui iš Zalcbacho, buvo atnaujinęs sąjungą su Ordinu. Maištas nepavyko ir Vytautas dar kartą pasitraukė į Ordino žemes, už prieglobstį jis tradiciškai pažadėjo Žemaitiją ir davė kilmingų įkaitų. 1390 m. surengtas didžiausias bendras Vytauto ir Ordino žygis į Lietuvą, kurio tikslas buvo didžiojo kunigaikščio sostas Vytautui. Be kitų kilmingųjų iš Vakarų Europos, žygyje dalyvavo anglų riteriai su Derbio grafu (būsimuoju karaliumi Henriku IV) priešakyje. Buvo apgultas Vilnius ir per šią apgulą žuvo Jogailos brolis Karigaila. Nors dvi iš trijų Vilniaus pilių atsilaikė, Vytauto pozicijos stiprėjo. Jam pavyko įsitvirtinti Gardine ir Merkinėje, o prie Kauno jam Ordinas pastatė naują Marienverderio pilį. Skirgailos valdymas Lietuvoje buvo nepopuliarus, istoriografijoje sutinkama nuomonė, kad Jogaila net planavo jį pakeisti kitu broliu – Vygandu [113]. Tiesa, ši hipotezė iš esmės remiasi tik tuo faktu, kad Vygandas 1392 m. birželį mirė Vilniuje ir buvo palaidotas Vilniaus katedroje. Tačiau Vygando vedybos su Opolės kunigaikščio Vladislovo dukterimi Jadvyga ir Dobrynės žemės paskyrimas liudija, kad Jogaila jam buvo numatęs

[113]
Lietuvos kunigaikščio Skirgailos antspaudas, 1394 m.

svarbų vaidmenį Lenkijos Karalystėje. Tuo metu Vytautas išleido dukterį Sofiją už Maskvos didžiojo kunigaikščio Vasilijaus I ir tomis vedybomis pasiekė svarbią diplomatinę pergalę. Lenkijos situaciją komplikavo ir prieš ją nukreipta Vengrijos karaliaus Zigmanto Liuksemburgo, Vokiečių ordino ir Opolės kunigaikščio Vladislovo sąjunga. Įvertinęs nepalankiai besiklostančią situaciją, Jogaila dar kartą užmezgė ryšius su Vytautu. Tarpininko vaidmenį suvaidino Mozūrijos kunigaikščio brolis neseniai paskirtas Plocko vyskupas Henrikas (beje, jis netrukus paliko dvasininkų luomą ir vedė Vytauto seserį Oną Ringailę). 1392 m. rugpjūčio 5 d. Astravos sutartyje Vytautas pasižadėjo būti ištikimas Jogailai, Jadvygai ir Lenkijos Karalystės Karūnai, o Jogaila pripažino jam Lietuvos kunigaikščio titulą ir tėvonines Trakų bei Lucko kunigaikštysčių žemes. Iš istorinės perspektyvos žiūrint, Astravos dokumentas buvo senjoro ir vasalo sutartis. Tačiau ji suteikė Vytautui galimybę įtvirtinti savo valdžią Lietuvoje. Erdvė politiniams pokyčiams dar labiau padidėjo po 1394 metų.

Pastaruoju metu istoriografijoje atgimė teorija apie bendrą Vytauto ir Skirgailos valdymą 1392–1394 metais. Bet jei ir buvo toks Jogailos planas (o apie jį nieko tikra nežinome), to meto įvykiai liudija ką kita. Kaip rodo Jogailos dvaro iždo knygų įrašai, Skirgaila didžiąją šio laikotarpio dalį praleido Krokuvoje, tai visai nepanašu į savarankiško kunigaikščio elgesį. Tačiau Skirgailos pretenzijos į valdžią surišo Vytautui rankas, todėl turbūt neatsitiktinai naujų Kęstutaičio veiksmų pradžia sutampa su Skirgailos mirtimi 1394 m. pabaigoje. Nuo 1395 m. Vytautas laiškuose ir oficialiuose dokumentuose ėmė tituluotis „didžiuoju kunigaikščiu“ ir pradėjo kurti suverenaus monarcho padėtį atitinkančią institucinio dvaro organizaciją (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.4).

2.2. Pokyčiai: dalinių kunigaikščių šalinimas ir teritorinės valdžios įtvirtinimo pradžia

Naujos kartos Gediminaičių įsitvirtinimo problemos atskleidė didelės ir menkai konsoliduotos teritorijos valdymo sunkumus. Įvairiose vietose periodiškai kildavo neramumų, kurie reikalavo nuolatinio karinio įsikišimo. Giminiško solidarumo ir valstybės dezintegracijos pavojaus priešprieša buvo neatsiejama to meto politikos dalis. Giminaičiai buvo svarbiausia valdovų politinė atrama, bet kartu ir potencialūs pretendentai į savarankišką viešpatavimą. Reikėjo rasti būdą, įtraukti dalinius kunigaikščius į kuriamos teritorinės valstybės struktūrą. Naujos Gediminaičių kilmės kunigaikščių vietos valstybėje paieškos buvo ilgalaikis procesas, kuris prasidėjo Vytauto laikais. Tuo metu iš esmės buvo nubrėžtos ir šio proceso kryptys daugeliui metų į priekį. Žemių kunigaikščius pakeisti teritoriniais vietininkais (vėliau vaivadomis) buvo didžiojo kunigaikščio sprendimas, kuris reikalavo atsižvelgti į neišvengiamą kunigaikščių ir vietos bajorų nepasitenkinimą. Sukilimai ir neramumai Kijeve, Smolenske, Podolėje liudija politinį senosios santvarkos keitimo problemiškumą. Kaip didikai valstybės centre nenorėjo tarnauti Jogailos paskirtiems vietininkams, taip ir rusėniškų žemių bajorija buvo prisirišusi prie tradicinės kunigaikštiškos santvarkos. Branduolio ir periferijos santykis viduramžių valstybėje buvo vis atsinaujinanti problema, todėl *centralizacijos* sąvoka, kuria neretai apibūdinama Vytauto politika, nevisiškai adekvačiai nusako valdovo tikslus. Vytauto laikais įsibėgėjęs sudėtingas teritorinės valdžios įtvirtinimas buvo valstybės valdymo reformavimas, vykdomas iš centro į pakraščius, stengiantis nepažeisti vietos kilmingųjų politinių ir socialinių interesų.

Dalinių (sritinių) kunigaikščių šalinimas to meto veikėjams turėjo kelti prieštaringus jausmus. Juk pats Vytautas vos prieš kelerius metus savo teises įrodinėjo naudodamas tradicinę retoriką tėvoninėms žemėms atgauti. Galimas dalykas, kad pirmosios ekspedicijos buvo tik nepaklusnių kunigaikščių baudimo akcijos, kurios vėliau virto sisteminga teritorine politika. Pirmieji atvejai neabejotinai buvo bendros Vytauto ir aukščiausio krašto suvereno Jogailos politikos rezultatas. Tai rodo tiek veiksmų chronologija, tiek dalinių kunigaikščių Jogailai adresuoti dokumentai. Jau 1393 m. iš Teodoro Liubartaičio buvo atimta dalis Voluinės (Vladimiro žemė), iš Kaributo – Severo Naugardas, iš Švitrigailos – Vitebskas. 1394 m. įvykdyta žymiausia intervencija į Kijevą ir Podolę. Tai buvo svarbios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos, išsaugoti jų teritorinį integralumą buvo pirmaeilis uždavinys. Podolę valdantys

broliai Karijotaičiai jau kurį laiką vykdė savarankišką politiką ir buvo užmezgę leninius santykius su kaimynine Vengrija (plg. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.1). Kijeve jau kelis dešimtmečius valdančio Vladimiro Algirdaičio savarankiškumą rodė savų monetų kalimas, o ideologinį pamatą sudarė atsiminimas apie Kijevą kaip apie bažnytinį ir politinį Rusios žemių centrą. Pašalintiems kunigaikščiams (jei jie nepasitraukdavo į aplinkinių valdovų žemes) buvo skiriamos kitos teritorijos, tačiau naujose vietose jie jau nesijautė padėties šeimininkais. Nutrūkdavo senieji ryšiai su žemių bajorija, o sėkmingą valdymą garantuodavo tik didžiojo kunigaikščio parama. Tokią kunigaikštysčių kaitaliojimo politiką Vytautas tęsė ir vėlesniais metais.

Tarptautiniu požiūriu sudėtingiausias buvo Podolės – geografiškai svarbios teritorijos tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Lenkijos ir Vengrijos – pavaldumo klausimas. Trys valstybės dėl šios žemės konkuravo visą XIV a. antrąją pusę, jos reikšmę politinei savimonei atskleidžia Lietuvos metraštis, kuriame Podolės užėmimo Vytauto laikais epizodas (beje, ganėtinai tendencingas) yra vienas pagrindinių istorinio pasakojimo siužetų. Kai Karijotaičiai buvo išvaryti, 1394 m. Jogaila Podolę padalijo į tris dalis. Vakarinę Podolę valdyti pagal leno teises perdavė lenkų didikui Spitekui iš Melštino. Vieną dalį Jogaila pasiliko sau, o trečią paskyrė Vytautui. Po Spiteko žūties 1399 m. Vorsklos mūšyje, vakarinę Podolę kelis metus valdė Švitrigaila. Galiausiai 1411 m. Jogaila pripažino Vytautui ne tik visą rytinę, bet ir vakarinę dalį (pastarąją kaip leną iki gyvos galvos). Iš anksto galima pasakyti, kad taip laikinai ir komplikuotai sutvarkytas šios žemės valdymas vėliau, po Vytauto mirties, lėmė lenkų ir lietuvių konfliktus dėl Podolės.

Podolė su kitomis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasienio žemėmis (Palenke, Užnemune, Voluine) sudarė erdvę dar vienam svarbiam Vytauto teritorinės politikos komponentui – vidaus kolonizacijai. Kai taika su Vokiečių ordinu nusistovėjo ir bent laikinai buvo išspręsti teritoriniai ginčai su Lenkija, buvo galima pradėti apgyvendinti dykras, kuriomis buvo tapęs visas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasienis. Šie anksčiau tik medžioklei naudoti plotai pamažu tapo valstiečių ir smulkiųjų bajorų gyvenamąja vieta. Atvykėliai iš Lenkijos, Mazovijos ar Žemaitijos (kai šis kraštas buvo atiduotas Ordinui) kartu su kaimyninių vietovių gyventojais pradėjo vieną svarbiausių valstybės demografijos ir ekonominės raidos procesų, kuris užtruko kelis šimtus metų. Nors vidinės kolonizacijos pažanga Vytauto laikais turbūt nebuvo itin didelė, svarbu pažymėti šio proceso pradžią, kurią liudija išlikę Palenkėje, Voluinėje ir

Podolėje įsikuriantiems lenkų ir lietuvių kilmingiesiems išduoti Vytauto dokumentai.

Geresnes sąlygas naujakuriams turėjo užtikrinti ne tik kolonizuojamoms žemėms įprastos mokestinės lengvatos, bet ir valdovo rūpestis jų saugumu. Vytauto laikais buvo pradėta žymėti sienas su užsienio valstybėmis. Jau 1398 m. Salyno sutartyje su Ordinu regime ganėtinai aiškiai atribotas žemes, dar smulkiau ir tiksliau sienas pradėta žymėti po 1422 m. Melno taikos. Bent jau vakarinės šalies ribos įgavo linijinės sienos pavidalą, nesitenkinta tik gamtos suformuotais atskaitos taškais (upėmis, ežerais, giriomis). Ribas pradėta tiksliai matuoti ir žymėti suvereno ženklais, vėlesnėms kartoms tai priminė pasienyje aptinkami „Vytauto ženklai".

Vėlyvųjų viduramžių Europos valstybių pavyzdžiu pradėta teritorinė politika buvo būtinas žingsnis vidinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konsolidacijos link. Tiesa, šios raidos padariniai išryškėjo daug vėliau, o pačiam Vytautui teritorijos „įsisavinimas" buvo visų pirma priemonė išskirtinei didžiojo kunigaikščio valdžiai krašte ir visuomenėje pabrėžti.

2.3. Suverenumo link

Šaltiniai neleidžia pasakyti, ar Vytautas nuo pat savo valdymo pradžios turėjo aiškią valstybės modernizavimo viziją. Turbūt vargu ar galėtume jam priskirti ką nors panašaus į išplėtotą valdymo programą, tačiau, kita vertus, Vytautas neabejotinai aiškiai įsivaizdavo, kokie turi būti suverenaus valdovo atributai. Netrukus po 1392 m. Astravos sutarties Vytautas ėmė kurti savąją valdymo organizaciją. Pirmasis žingsnis buvo sukurti institucinį didžiojo kunigaikščio dvarą (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.4). Vytauto politinius siekius rodo jo vartotų titulų ir valdžios ženklų kaita. 1395 m. laiške Vokiečių ordinui jis pirmąkart save pavadino didžiuoju kunigaikščiu ir nuo to laiko dokumentuose nustoja vartoti sritiniam kunigaikščiui būdingą teritorinį – Trakų ir Lucko kunigaikščio – apibūdinimą. Pavartodamas naują titulą teisinės galios neturinčiame rašte, jis mėgino juo remtis kaip precedentu ir palaipsniui tyrė padėties tinkamumą valdžiai plėsti. Tuo pat metu jis pradėjo kaldinti savo monetas – denarus [114]. Naują Vytauto, kaip valdovo, savimonę patvirtina ir jo antspaudai. Dar pasitraukusio į Ordiną Vytauto antspaude tėvo pavyzdžiu naudoto pėstininko vietoje atsiranda garbingesnis raitelio motyvas. XIV a. pabaigoje sukuriamas naujo tipo antspaudas – didysis antspaudas [115], kuriame

[114]
Vytauto kaldintos monetos – didžiojo kunigaikščio valdžios ženklas

[115]
Vytauto didysis antspaudas, 1404 m.

šalia dinastinio raitelio (Vyčio) atsiranda krašto suvereno padėtį pabrėžiantys žemių (Voluinės, Trakų, Kijevo arba Smolensko) herbai.

Kurdamas naują reprezentacinę programą, Vytautas žengė ir pirmus savarankiškus žingsnius tarptautinėje politikoje. Ir čia parodė apdairumą: pirmąją sutartį 1396 m. sudarė su periferiniu partneriu – Tartu vyskupu ir miestu. Tai buvo Lietuvos kunigaikščių tradicinių santykių su Livonijos dvasinėmis ir savivaldos institucijomis tąsa, šįkart buvo paremtas Ordinui oponavusios grupuotės atstovas Tartu vyskupas Dytrichas Damerau. Taip pat įvykdė Lenkijos ir Jogailos antikryžiuotiškai politikai palankų veiksmą – tais pačiais metais išleido savo mirusio brolio Tautvilo dukterį Jadvygą už Pamario kunigaikščio Barnimo. Rytuose 1395 m. buvo išvyti Vytautui nepalankūs Smolensko kunigaikščiai Jurgis ir Glebas, o jų vietą užėmė lietuvių kunigaikštis Jomantas. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad iš pradžių svarbiausių rusėniškų žemių valdytojais Vytautas skirdavo kunigaikštiškos kilmės asmenis. Taip pat ir Kijeve 1394 m. pabaigoje staiga mirus (pasak Lietuvos metraščio, nunuodytam) Skirgailai, į jo vietą buvo paskirtas Vytauto giminaitis kunigaikštis Jonas Alšėniškis.

Lenkijoje Vytauto galios augimas sukėlė nepasitenkinimą. 1398 m. karalienė Jadvyga paprašė, kad Vytautas mokėtų metinį činšą iš jai Jogailos Lietuvoje užrašyto dovio. Akivaizdu, kad ekonominis šio prašymo motyvas buvo antraeilis, pirmoje vietoje buvo politinė aukštesnės valdžios demonstracija. Šeimos teisės institutas (dovis buvo vyro atlygis žeme už žmonos kraitį) čia vaidino simbolinį reikalavimą pripažinti valdžią. Tačiau Vytautas šį teisine prasme legalų (nors praktikoje tarpvalstybiniu lygiu netaikytą) reikalavimą sugebėjo paversti sau naudingu politiniu instrumentu, sukeldamas lietuvių didikų nepasitenkinimą. Vytauto sukurstyti Lietuvos didikai ir bajorai Jadvygos reikalavimą atmetė tvirtindami, kad jie yra laisvi žmonės ir niekada niekam činšo nėra mokėję. 1398 m. Salyne jie paskelbė Vytautą Lietuvos karaliumi, aiškiai parodydami, ką laiko savo siuzerenu. 1398 m. spalį be Jogailos pritarimo Salyne sudaryta amžinosios (t. y. nenumatant galiojimo laiko) taikos sutartis su Vokiečių ordinu rodė išaugusią Vytauto valdžią. Tiesa, teiginys, kad 1398 m. Vytautas pirmąkart pamėgino išsirūpinti karaliaus karūną, yra istorikų sukurta teorija, kuri nėra būtina aiškinant Vytauto politinius veiksmus. Jogailos pozicija dėl pusbrolio poelgių nėra visai aiški, bet kuriuo atveju atkreiptinas dėmesys į tai, kad nepasitenkinimo jis nerodė ir lenkų riteriams netrukdė dalyvauti Vytauto rengiamuose žygiuose į rytus.

Svarbiausia to meto karinė Vytauto ekspedicija buvo nukreipta prieš žymiausio stepių valdovo Timūro (Vakarų Europoje vadinto Tamerlanu) statytinį Aukso ordoje Timūrą Kutluką. Aukso ordos vidiniuose konfliktuose Vytautas parėmė į jo kraštą pagalbos prašyti atvykusį chaną Tochtamyšą. Jau 1397 ir 1398 m. Vytautas buvo Krymo link surengęs tolimas išvykas prieš totorius. Prie Dniepro iškilo Vytauto valdžios simbolis – Šv. Jono pilis (Johanesburgas/Tavanė). Laikiną pranašumą mėginta nedelsiant įtvirtinti, o sąjungininką Tochtamyšą paversti savotišku Vytauto atstovu tolimose ir nekontroliuojamose stepių žemėse. Ta proga Jogaila ir Vytautas subrandino idėją organizuoti kryžiaus žygį prieš totorius. 1399 m. gegužės 5 d. popiežius Bonifacas IX paskelbė kryžiaus žygio bulę, kurioje pakvietė visus krikščionis prisidėti prie lenkų ir lietuvių valdovų kovos prieš totorius, turkus ir kitus tikėjimo priešus. Šiam žygiui buvo net sukurta mokesčių rinkimo tvarka, už kurią buvo atsakingas Vroclavo vyskupas. Tiesa, ši bulė buvo paskelbta per vėlai, kad būtų galėjusi kaip nors padėti 1399 m. Vytauto žygiui. Ir pats tų metų žygis, ko gero, veikiau buvo Kijevo ir aplinkinių teritorijų gynimas nuo totorių, o ne ekspansijos tikslais rengta ekspedicija. Popiežiaus bulė vertintina kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kryžiaus žygių pradžios gairės.

Ji liudija, kad Lietuvoje pamažu buvo perimama Vengrijoje ir Lenkijoje paplitusi krikščionybės gynimo (krikščionybės pylimo/priešpilio) idėja. Panašiai savo vidinės politikos tikslams Vytautas tikrojo tikėjimo gynimo argumentą naudojo ir per vėlesnius karinius žygius prieš stačiatikių kraštus – Maskvą, Pskovą ir Naugardą. Tačiau tąkart ir be popiežiaus bulės sugebėta Kijeve sutelkti galingą kariuomenę, kurioje, be vietinių, gausiai dalyvavo riterių iš Lenkijos, Mazovijos, Moldovos ir Vokiečių ordino. Šis žygis liudija, kad krikščioniškos valstybės nors ir nuolat konfliktavo, tačiau sugebėjo vienytis riteriškai kovai su „netikėliais". Deja, tą kartą Vytauto kariuomenė rugpjūčio mėnesį Ukrainoje prie Vorsklos upės skaudžiai pralaimėjo Timūrui Kutlukui ir jo karinių būrių vadui Edygai. Mūšyje žuvo daug kunigaikščių ir riterių, vos išsigelbėjo ir pats Vytautas. Tikėtina, kad šiam stebuklingam išsigelbėjimui atminti Vytautas Kaune pranciškonams pastatė bažnyčią [116]. Kitas šių tolimų Vytauto žygių palikimas buvo Lietuvoje apgyvendinti totoriai ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės „nuo jūros iki jūros" mitas.

Ši nesėkmė sudavė stiprų smūgį Vytauto autoritetui, ypač Rytų pasaulyje. Jam sunkiai sekėsi ginti Kijevą, jau po poros metų teko malšinti sukilimą Smolenske, o kiek vėliau – dėl susikertančių interesų vėl aiškintis su Maskvos kunigaikščiu. 1401 ir 1404 m. buvo naujai sureguliuoti santykiai su Lenkija ir Vokiečių ordinu. 1402 m. pretenzijas į valdžią pradėjo reikšti jaunesnysis Jogailos brolis Švitrigaila, Butauto ir Vytauto pramintu keliu atvykęs ieškoti paramos į Ordiną. Vis dėlto pridėjus daug pastangų didžiojo kunigaikščio autoritetas buvo atgautas ir išplėtotas. Verta paminėti, kad per visą laikotarpį iki Žalgirio mūšio fiksuojamos tolimos karinės ir diplomatinės Vytauto išvykos: 1401 m. į Smolenską, 1402 m. į Krokuvą, 1403 m. į Livoniją ir Liubliną, 1404 m. į Smolenską, 1406–1408 m. Maskvos link, 1409 m. į Lenkiją ir Podolę, 1410 m. pavasarį į Vengriją.

Kita vertus, už šios šaltinių fiksuotos karinės ir tarptautinės veiklos slypi naujos pastangos sustiprinti valdovo padėtį krašto viduje. Geriausiai jas atskleidžia ne skurdūs rašytinių dokumentų liudijimai, bet ikonografinė medžiaga. Apie 1407 m. Vytautas pradeda naudoti majestotinį didžiojo kunigaikščio antspaudą. Jo sukūrimą sunku susieti su kuriais nors konkrečiais politiniais įvykiais, tačiau jis įsilieja į tuo metu plėtotą reprezentacinę didžiojo kunigaikščio valdžios įtvirtinimo programą. Karališko tipo (nors ir su kunigaikštiškomis insignijomis) majestotinis antspaudas buvo simbolinė suverenaus valdovo manifestacija, kurią reiškė antspaude pavaizduotas monarcho soste sėdintis asmuo. Kalavijas, mitra

[116]
Vytauto funduota pranciškonų bažnyčia Kaune

ir herbinis skydas atspaude įtaigiai rodė naują didžiojo kunigaikščio savivoką. Beje, sekant Vytauto aplinkoje suformuotos mitros ir majestotinio antspaudo simbolikos plitimo kelius galima aptikti Vytauto dvaro ideologinius spindulius kaimyniniuose kraštuose, pavyzdžiui, Mazovijos kunigaikščių dvare. Vytauto politinės ikonografijos pokyčius galima sieti ir su kitais XV a. pradžios įvykiais. Tuo pat metu, apie 1408 m., baigiama statyti rezidencinė Trakų salos pilis, kurios menę papuošė sienų tapyba, vaizduojanti bendraujantį su pavaldiniais monarchą. Iš esmės užbaigiama kurti dvaro pareigybių sistema: 1405 m. šaltiniuose pirmąkart pasirodo Vytauto heroldas, 1407 m. didysis maršalas, 1409 m. – dvaro taurininkas ir virtuvininkas. Vytauto dvaro aplinka vis labiau įgauna visaverčio europietiško valdovo dvaro išvaizdą.

2.4. Karalystės idėja

Mindaugo karalystės istorija ilgainiui buvo užmiršta, tačiau ankstyvieji Gediminaičių giminės valdovai dokumentuose neretai tituluodavosi karaliais, taip akcentuodami savo aukščiausią valdžią valstybėje. Nors jų aplinkoje buvo žinomas dar Karolingų laikais Vakarų Europoje susiformavęs principas, kad krikščioniškoje Europoje karaliumi pripažįstamas tik popiežiaus palaiminimą ir bažnytinį patepimą gavęs asmuo. Todėl derybose dėl pagonių valdovų krikšto nuolat iškildavo ir Lietuvos karaliaus vainikavimo idėja. Kita vertus, įvairiuose Europos kraštuose (Šventojoje Romos imperijoje, Burgundijoje, Rusioje) egzistavusi kunigaikščio (hercogo) valdžios suverenumo samprata leido politinėje praktikoje perimti didžiojo kunigaikščio titulą. Būtent Vytauto laikais *didysis kunigaikštis* galutinai tampa Lietuvos valdovo apibūdinimu (plg. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.3). Istoriografijoje vyrauja požiūris, kad plėsdamas savo savarankiškumą Vytautas neišvengiamai turėjo ieškoti būdų, kaip pasiekti karališką statusą. Istorikai dažnai linkę Vytauto veiksmus vertinti pagal jo paskutinį didįjį projektą ir tai trukdo adekvačiai suvokti ankstesnius Vytauto veiksmus ir intencijas. Todėl klausimas, ar tikrai iki 1428/1430 m. įvykių Vytautas puoselėjo karūnacijos idėją, yra visiškai pagrįstas. Klausimą galima formuluoti ir kitaip: ar Vytauto gyvenimo pabaigos idėją galima paversti universaliu jo politikos motyvu?

Iš visko sprendžiant, tokia ilgalaikė programa vis dar neįrodyta ir yra tik prielaidomis grįsta istoriografinė koncepcija. 1398 ir 1410 m. bandymai karūnuotis yra veikiau taktiniai politiniai didžiojo kunigaikščio manevrai, o ne fundamentinius valstybės santvarkos klausimus liečiantys projektai. Jau minėjome, kad 1398 m. Salyno įvykiai, kai Lietuvos didikai ir bajorai paskelbė Vytautą savo karaliumi, gali būti vertinami tik kylančio ginčo su lenkais kontekste kaip simbolinė lietuvių kilmingųjų ištikimybės Vytautui deklaracija. Be to, apie šį įvykį žinome iš Ordino kronikininko Jono Posilgiečio pasakojimo, kurio terminija nėra itin preciziška. Nežinome, iš kur Ordino kronikininkas sužinojo apie įvykius, taip pat nežinome, kokias sąvokas lietuvių bajorai tąkart pavartojo. Karūnacijos projektas buvo visų pirma tarptautinės politikos dalykas, todėl tikriau atrodo 1410 m. įvykiai, kai apie galimą Vytauto karūnaciją asmeniniame susitikime Kežmarke (Kežmaroke) užsiminė Vengrijos karalius Zigmantas Liuksemburgas. Nors toks pasiūlymas visai tikėtinas, jo aplinkybės ir Vytauto nediplomatiška reakcija (jis apie tai iškart papasakojo Jogailai) rodo ne tiek Zigmanto norą suskaldyti Lenkijos ir Lietuvos sąjungą karo su Ordinu išvakarėse, kiek paties Vytauto siekį kurti apie save teigiamą

opiniją Lenkijoje. Jei peržvelgtume Vytauto tuometinės politikos bruožus (institucinio dvaro steigimas, reprezentacinė veikla, santykiai su kitomis užsienio valstybėmis), dar neturėtume pagrindo teigti, kad programa karūnai gauti buvo daugiau ar mažiau apmąstyta. Suverenaus valdovo statuso pabrėžimas ir deklaravimas dar neliudija karalystės rango siekio. Didžiojo kunigaikščio statusas Vytautui ilgą laiką galėjo būti visiškai priimtinas politinis sprendimas. Europiniai kunigaikštiškos valdžios pavyzdžiai rodo, kad karalystės rangas buvo sunkiai pasiekiamas ir toli gražu ne visi stipriausi kunigaikščiai ir hercogai (kaip Burgundijos) buvo pasirengę to rango siekti. Tam buvo būtini šalies vidaus pokyčiai, palanki tarptautinė situacija, taip pat paties valdovo ir jo aplinkos politinė branda. Todėl 1428–1430 m. įvykiai buvo ne ilgalaikio plano apogėjus, bet ne tokios jau ilgos istorijos atomazga.

Būtinas tarptautinis karalystės idėjos kontekstas lėmė, kad svarbų vaidmenį šioje istorijoje turėjo suvaidinti užsienio monarchas. Vidurio Rytų Europos regione juo tuo metu galėjo būti tik Vengrijos ir (nuo 1410) Romos karalius Zigmantas Liuksemburgas. Reikia pažymėti, kad Zigmantas Romos imperatoriumi buvo vainikuotas tik 1433 m. (jau po Vytauto mirties) ir istoriografijoje kartais jam imperatoriaus titulas priskiriamas ne visai tiksliai. To meto dokumentų kalba aiškiai liudija apie šio tik iš pažiūros nežymaus skirtumo reikšmę. Imperatoriumi nevainikuotas Romos karalius, nors save ir laikė universaliu valdovu, neturėjo simbolinių regalijų, kurios jį išskirtų iš Europos karalių šeimos. Kita vertus, dėl savo asmeninių savybių Zigmantas Liuksemburgas buvo neabejotinai ryškiausia politinė asmenybė Vidurio ir Šiaurės Europoje. Jo aktyvumas derėjo su kitais jo sugebėjimais (kalbų mokėjimu, rafinuoto derybų meno išmanymu). Neįtikėtinos politinės korespondencijos apimtys liudija nepaliaujamą Zigmanto rūpinimąsi savo valstybių ir dinastijos reikalais. 1419 m. prie dviejų karūnų prisidėjo ir Čekijos karaliaus sostas, kurį paveldėjo po brolio Vaclovo mirties [117]. Tiesa, įsitvirtinti karalystėje, kad ir kokie būtų ilgamečiai Liuksemburgų dinastijos ryšiai su šiuo kraštu, jam pavyko toli gražu ne iškart. Ir čia iškyla dar viena reikšminga Vytauto karūnacijos klausimo aplinkybė – husitų klausimas.

Romos karalius Zigmantas buvo nepataisomai sugadinęs santykius su religiniu ir tautiniu čekų husitų sąjūdžiu dar 1415 m., kai Konstance buvo sudegintas šio judėjimo lyderis Janas Husas. Tiesa, paties Zigmanto vaidmuo šioje istorijoje nėra iki galo aiškus, šiaip ar taip, jis neištesėjo karaliaus vardu patvirtintos garantijos laisvai atvykti ir išvykti. Be to, kaip tik jo valdymo Čekijoje pradžioje, priėmus vadinamuosius Keturis Prahos

[117]
Romos, Vengrijos ir Čekijos karalius Zigmantas Liuksemburgas

straipsnius, husitų judėjimas įgavo institucionalizuotą formą. Čekijoje vis labiau įsigalintys husitai Zigmanto nenorėjo įsileisti, todėl šis 1420 m. išsirūpino iš popiežiaus kryžiaus žygio prieš husitus bulę, su kariuomene įsiveržė į šalį ir buvo oficialiai karūnuotas. Taip prasidėjo husitų karai, kurie truko ilgus metus ir baigėsi tik 1433 m., kai Bazelio bažnytiniame susirinkime buvo priimta kompromisinė sutartis. Šie karai smarkiai ribojo Zigmanto laisvę veikti, jais naudojosi jo politiniai varžovai, tarp jų ir Jogaila su Vytautu. Tačiau Vytauto istorijoje lemiamas buvo kitas aspektas – būtent tuo metu į tarptautinį lygį pirmąkart iškilo Vytauto karūnacijos idėja. Tiesa, ta karūna turėjo būti Čekijos.

Zigmanto ir husitų konfliktui tik įsibėgėjant, 1421 m. husitai Vytautui pasiūlė Čekijos Šv. Vaclovo karūną. 1421 m. vasarį Jogaila ir Vytautas medžioklės dvare Varėnoje priėmė gausią husitų delegaciją (130 žirgų), kuriai vadovavo Hinekas iš Valdšteino. Šis čekų kreipimasis nebuvo toks jau atsitiktinis, kaip gali pasirodyti žvelgiant į tuometinės Europos žemėlapį. Vytautas nuo seno palaikė glaudžius santykius su čekų riteriais, kunigaikštiškoje raštinėje būta čekų raštininkų, jo pavedimu pagonims žemaičiams krikšto tiesas bandė skleisti vienuolis Jeronimas Prahiškis, o garsiajame 1410 m. Žalgirio mūšyje su Vokiečių ordinu Vytauto kariuomenėje buvo ir čekų būrys su vėliau išgarsėjusiu husitų vadu Jonu Žižka priešakyje. 1421 m. Vytautas su jam būdingu diplomatiniu apdairumu neskubėjo duoti čekams galutinio atsakymo, siūlėsi tarpininkauti tarp jų ir Katalikų bažnyčios, surengti Lietuvoje religinį disputą. Bet ir tai sukėlė

nerimą Romos karaliui ir popiežiui, kurie laiškais ragino nutraukti bet kokį politinį bendradarbiavimą. Tačiau jų veiksmai nesutrukdė Kutna Horos seimui 1421 m. rugpjūčio mėnesį Vytautą išrinkti Čekijos karaliumi. Šaltiniai iki galo neatskleidžia Vytauto vaidmens rengiant šį išrinkimą. Tačiau yra žinoma, kad Vytautas pasiuntė į Čekiją savo giminaitį kunigaikštį Žygimantą Kaributaitį, kuris skelbėsi Vytauto vietininku Čekijoje ir Moravijoje, o Prahos miestiečiai įteikė jam miesto raktus. Vytautas vengė pripažinti husitų programą (Keturis Prahos straipsnius) ir čekams tvirtai neįsipareigojo. Tiesa, ir husitų palankumas Vytautui nebuvo vieningas ir ilgalaikis. Turbūt iš tiesų neįmanoma pasakyti, kaip Vytautas traktavo husitų pasiūlymą. Jo veiksmai rodo, kad jis buvo pasiruošęs įvairiems tolesnių įvykių scenarijams. Laiške popiežiui jis tvirtino, kad savo planus yra suderinęs su tuo metu Lenkijoje ir Lietuvoje besilankančiu popiežiaus legatu Antanu Zenonu. Net jei karūnacija Prahoje buvo gana miglota perspektyva, šiaip ar taip, ši istorija jam suteikė progą tarptautinėje arenoje pabrėžti savo valdžios suverenumą, kartu jam ir jo aplinkai davė peno apmąstymams apie galimus politinės santvarkos pokyčius.

Turbūt teisūs tie istorikai, kurie mano, kad Vytautas į Čekijos reikalus visų pirma įsipainiojo dėl politinių aplinkybių, siekdamas priešintis Vokiečių ordino globėjui Zigmantui. Kaip tik tų įvykių išvakarėse, 1420 m., Zigmantas buvo paskelbęs Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei nepalankų Vroclavo sprendimą dėl sienų su Ordinu, kurį Jogaila su Vytautu iškart atmetė. Santykius temdė ir seni Vengrijos, Lenkijos ir Lietuvos pasienio nesutarimai dėl Podolės ir Moldovos. Abi pusės turėjo padaryti nuolaidų, 1423 m. Kežmarke buvo sudaryta sutartis tarp Lenkijos ir Lietuvos valdovų bei Zigmanto. Vytautas turėjo neberemti husitų, už tai gavo svarbias teritorines nuolaidas ir amžinosios Melno taikos su Ordinu pripažinimą. Net jei „husitų istorijoje" Vytautas pirmiausia mąstė apie aktualius politikos uždavinius, ji rodo augantį Vytauto tarptautinį autoritetą, jo sugebėjimą vykdyti plačiąją politiką, taip pat užsimezgančius Vidurio Rytų Europos šalių ryšius. Čekų riteriai ir po Vytauto mirties atvykdavo į Lietuvą, o savo senjorui atsisakęs paklusti Žygimantas Kaributaitis tapo žymiu husitų vadu, net kandidatu į Čekijos sostą. Lenkų ir lietuvių didikai bei karaliaus dvaras toliau sekė įvykius Čekijoje ir palaikė ryšius su įvairiomis krašto grupuotėmis. Šie santykiai lėmė, kad Čekijos karūna vis dėlto atiteko lenkų/lietuvių dinastijai: 1471 m. Jogailos anūkas ir Lenkijos karaliaus Kazimiero Jogailaičio sūnus Vladislovas buvo vainikuotas Čekijos karaliumi. O Zigmantas po 1423 m. tapo svarbiausiu Vytauto sąjungininku karūnacijos byloje.

Tarp istorikų netyla ginčas dėl 1430 m. Vytauto karūnacijos idėjos autorystės. Lietuvių istorikų dauguma mano, kad tai buvo ilgametis paties Vytauto tikslas, Zigmantas jam tik talkino. Lenkų tyrinėtojai, iš dalies sekdami dar XV a. antrojoje pusėje suformuluotu Jono Dlugošo požiūriu, linkę šioje istorijoje visų pirma įžvelgti Romos karaliaus Zigmanto Liuksemburgo kėslus suardyti Lenkijos ir Lietuvos sąjungą. Trūkstant šaltinių turbūt niekada nepavyks išspręsti šio istorikų ginčo. Žinoma, Zigmanto interesai buvo svarbus šios istorijos motyvas, tačiau ir iš Vytauto bei jo aplinkos negalima atimti sprendimo galimybės. Šiaip ar taip, pirmąkart karūnacijos idėja iškilo per 1428 m. Zigmanto ir Vytauto susirašinėjimą ir apsikeitimą pasiuntinybėmis. 1429 m. pradžioje Vytauto surengtas tarptautinis Lucko suvažiavimas buvo tinkama vieta tokiems planams paskelbti. Šio suvažiavimo tikslas buvo išspręsti bendras regiono politikos problemas, o visų pirma – telkti ir koordinuoti pastangas kovoje su turkais ir husitais. Organizuodamas gynybą nuo turkų antpuolių, Zigmantas puoselėjo planus dalį Vokiečių ordino perkelti į Vengriją. Suvažiavimui pasirinkta Voluinėje esanti Lucko pilis buvo patogioje vietoje tiek Zigmantui atvykti iš Vengrijos, tiek Jogailai iš Lenkijos. Savo senoje tėvonijoje Vytautas buvo pastatęs didelę reprezentacijai tinkamą pilį. Šis forumas buvo bene vienintelis tokio masto tarptautinis renginys, kuriame Vytautas galėjo mėgautis šeimininko teisėmis. Anksčiau bendri Jogailos ir Vytauto suvažiavimai su Zigmantu paprastai vykdavo Kežmarke, prie tos pačios sienos, tik Vengrijos pusėje esančioje vietovėje. Ši Romos karaliaus kelionė už imperijos ribų tolyn į rytus, be abejo, buvo politinė demonstracija, nulemta aiškių interesų, tačiau tai nepaneigia Vytauto savarankiškos politikos principų. Suvažiavime taip pat dalyvavo Bizantijos, Kalmaro unijos karalysčių, Vokiečių ordino, Vytauto vaikaičio Maskvos didžiojo kunigaikščio, Naugardo, Moldovos, totorių chanų delegacijos. Vėliausiai, kaip dera, atvyko Romos karalius Zigmantas su žmona Barbora, kurių priėmimas su pasitikimo ritualu tapo vienu iš pagrindinių reprezentacinio spektaklio epizodų.

Tačiau netrukus visus klausimus užtemdė Vytauto karūnacijos idėjos paviešinimas. Pirmiausia apie tai oficialiai pranešta Jogailai, kadangi Vytautas jau anksčiau buvo atsisakęs šį klausimą svarstyti be savo pusbrolio žinios. Tiesa, neaišku, ar Vytauto karūnacijos idėja suvažiavimo dalyviams iš tiesų buvo netikėta. Instrukcija į suvažiavimą vykstantiems Ordino pasiuntiniams veikiau rodytų, kad pagrindiniams veikėjams tokie planai jau buvo žinomi. Palankią Jogailos pirmą reakciją į Vytauto karūnacijos idėją galėjo lemti dinastinės aplinkybės. 1424 ir 1427 m. jis susilaukė

dviejų sūnų – Vladislovo ir Kazimiero, kuriems dabar vėrėsi perspektyva paveldėti du sostus. Be to, nauja komplikuota situacija galėjo labai pagerinti Jogailos padėtį Lenkijoje, kur didikai nebuvo linkę sutikti su karaliaus dvaro puoselėjama nuostata dėl karūnos paveldėjimo. Vis dėlto ta pati sosto perdavimo vaikams aplinkybė vertė Jogailą skaitytis su lenkų diduomenės valia. Nuo pat pradžių Vytauto karūnacijai prieštaraujančių Lenkijos atstovų veikiamas Jogaila paskubomis paliko suvažiavimą. Lenkų diduomenė, vadovaujama Krokuvos vyskupo Zbignevo Olesnickio, kanclerio Jono Šafraneco ir pakanclerio Vladislovo Oporovskio, sugebėjo primesti Jogailai savąjį įvykių vertinimą ir po Jogailos laiško, kuriame jis pranešė Vytautui apie savo atsiribojimą nuo karūnacijos, kilo bene didžiausia nuo pat 1392 m. Vytauto ir Jogailos bei Lietuvos ir Lenkijos santykių krizė. Greitai šis konfliktas iškilo į tarptautinį lygį. Savo diplomatiškame laiške Vytautui popiežius Martynas V iš esmės nepritarė karūnacijai, o kitu raštu uždraudė joje dalyvauti katalikų vyskupams. Popiežiui tuo metu aktualiausias buvo karas su husitais ir jis nenorėjo, kad Lenkija – viena svarbiausių jo atramų regione – ilgam įsipainiotų į naują politinę bylą. Be to, karūnacijos idėjos iškėlimo aplinkybės stiprino seno popiežiaus konkurento – Romos karaliaus įtaką Vidurio Rytų Europos šalyse. Taigi iškilo viduramžiams tradiciškas imperatoriaus ir popiežiaus prerogatyvų klausimas, kurį išsamiai nagrinėjo gausios abiejų pusių intelektualų pajėgos. Krokuvos universiteto profesoriai įrodinėjo, kad sprendimas karūnuoti yra išimtinai popiežiaus valioje, ir juo labiau tokios teisės neturi imperatoriumi nevainikuotas Romos karalius. Jie rėmėsi katalikiškoje Europoje įsitvirtinusia karaliaus vainikavimo tradicija, kurios pagrindinis punktas buvo popiežiaus sankcionuotas ir vyskupo atliekamas bažnytinis patepimas. O Vienos universiteto teisininkas ir Zigmanto tarėjas Jonas Baptista Cigala ir kiti šio universiteto profesoriai savo interpretacijoms naudojo vėlyvaisiais viduramžiais suformuluotą Romos karaliaus ir imperatoriaus valdžios kilmės aiškinimą, kuris į pirmą vietą kėlė ne patepimą, o pasaulietinę kunigaikščių forume atliekamą elekciją. Todėl jie tvirtino, kad karūnacijai vyskupo patepimas esąs antraeilis dalykas (tačiau vis tiek būtinas, todėl pas Vytautą vykstančioje Zigmanto delegacijoje buvo Magdeburgo arkivyskupas), nes karūnacija visų pirma yra pasaulietinis veiksmas.

Šis teorinis dvarų užsakymu vykstantis mokytų vyrų susirašinėjimas įvykių tėkmės beveik nepaveikė. Kur kas svarbesnis susirašinėjimas vyko tarp Zigmanto, Vytauto ir Jogailos. Vytauto ir Jogailos laiškuose netrūko abipusių užgauliojimų, nors, kita vertus, slaptos pasiuntinybės liudija

pastangas normalizuoti santykius, ar bent jau palikti šansą konfliktui sureguliuoti. Todėl nenuostabu, kad 1430 m. rudenį, jau po to, kai lenkai nepraleido karūnos, į Lietuvą atvykusį Jogailą Vytautas sutiko kaip seną draugą ir giminaitį ir mirdamas jam patikėjo savo žmonos ir pavaldinių globą.

Tačiau istoriografijoje šis susitaikymas yra konflikto šešėlyje. 1430 m. Švč. Mergelės Marijos gimimo dieną (rugsėjo 8 d.) numatytos Vytauto karūnacijos sužlugdymas virto ilgalaike lietuvių nuoskauda, iš kurios XVI a. pradžioje gimė idėja, kad lenkai Krokuvoje laiko paslėpę Vytautui siųstą karūną. Ši legenda minima Plačiajame Lietuvos metraščių sąvade (Bychovco kronikoje) ir 1526 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ponų tarybos kreipimesi į Žygimantą Senąjį. Ji atspindi ne tikrą Vytauto laikų istoriją, o Alberto Goštauto vadovaujamos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės politinius siekius XVI a. pirmojoje pusėje (1526 metų Lietuvos karalystės projektas). Vėliau, XIX ir XX a., istoriografijoje ir populiariojoje literatūroje neretai teigta ir kartais tebeteigiama, kad 1430 m. rugpjūčio mėnesį lenkų kariniai būriai iš Romos karaliaus Zigmanto Liuksemburgo pasiuntinių atėmė Vytautui nukaldintą karūną ir ją išsivežė į Lenkiją, kur ji nuo to laiko ir saugoma. Ši hipotezė akivaizdžiai prieštarauja turimiems istorinių šaltinių duomenims ir suplaka į vieną dvi Zigmanto pasiuntinybes. Pirmąją pasiuntinybę, kuri turėjo išaiškinti Vytautui teisinius karūnacijos niuansus ir kuriai vadovavo minėtas Vienos universiteto teisininkas Jonas Baptista Cigala, lenkų iš tiesų buvo sulaikyta ir apiplėšta (minimi atimti dokumentai ir dovanos). O paskui ją turėjusi vykti pasiuntinybė su Niurnbergo auksakalių pagamintomis karūnomis Vytautui ir jo žmonai Lenkijos ir Lietuvos taip ir nepasiekė. To meto dokumentuose apie karūnų atėmimą žinių nėra, kas būtų itin keista, jei tai būtų įvykę. Zigmantas tikrai būtų neužmiršęs apie šį nutikimą plačiai paskelbti krikščioniškame pasaulyje, o vėliau ir paminėti viena ar kita proga. Vienalaikiame kronikiniame Ordino tekste aiškiai rašoma, kad iškilminga Romos imperatoriaus pasiuntinybė, sužinojusi apie lenkų užtvaras, iš Frankfurto prie Oderio grįžo su karūnomis atgal į Niurnbergą.

Kas vertė Vytautą taip atkakliai siekti karūnos gyvenimo pabaigoje? Viską vertinti tik kaip Zigmanto intrigą ir siekį pasinaudoti Vytauto ambicijomis, reikštų siaurinti istorinę perspektyvą. Be abejo, Zigmantas, kaip ir kiti konflikto protagonistai, turėjo savų interesų. Bet kur kas labiau nei Lenkijos ir Lietuvos reikalai jam rūpėjo universalus Romos karaliaus (ar imperatoriaus) valdžios aspektas. Vytauto karūnacija jam buvo puiki

proga patikrinti savo valdžios universalumą. O Vytauto veiksmų motyvų reikia ieškoti Lietuvoje – jo asmenybėje ir lietuvių bajoriškoje visuomenėje. Deja, Vytauto laiškuose nerasime šių motyvų, o kitų šaltinių, kurie atspindėtų didžiojo kunigaikščio savimonę, neturime. Bandymas karūnuotis tikrai nebuvo paprastas siekis nutraukti unijinius ryšius su Lenkija, kadangi unija galėjo egzistuoti ir tarp karalysčių, tą rodo Skandinavijos karalysčių pavyzdys. Dinastinės aplinkybės taip pat neturėjo ypatingos reikšmės. Vienintelė duktė seniai buvo nutekėjusi į Maskvą, o vienintelio dar gyvo brolio Žygimanto politinė ateitis Vytauto niekada pernelyg nedomino. Greičiausiai Vytautas ir jo bajorai naudojosi palankia padėtimi ir siekė įtvirtinti savarankišką Lietuvos poziciją. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės savarankiškos politinės ateities po Vytauto mirties problema ypač turėjo jaudinti lietuvių didikus, ir šio veiksnio negalima ignoruoti. Tačiau turbūt nemažiau svarbus buvo ir paties Vytauto siekis (suprantama, per konfliktą dar labiau pakurstytas ir sustiprėjęs) vainikuoti savo gyvenimo darbą. Paskutinieji jo kariniai žygiai 1426 ir 1428 m. į Pskovą ir Naugardą tik iš dalies gali būti aiškinami politinio dominavimo kategorijomis. Šie žygiai labiau primena ne apgalvotas strategines ekspedicijas, o reprezentacines monarcho ir jo riterių keliones. Riterių ir linksmintojų (kaip antai Ordino juokdario Henės) kvietimas į žygius, nevykdant didesnių karinių akcijų, demonstratyvios pskoviečių ir naugardiečių duoklės ir Vytauto dovanos riteriams – visa tai byloja apie sąmoningai kuriamą monarcho ir karvedžio viziją. Netrukus po to buvo vykdomas karūnacijos projektas. Galbūt karūna turėjo būti atminimo paminklas dinastijos nesukūrusiam, tačiau savo išskirtinumą suvokiančiam valdovui?

3. Vytauto įpėdiniai

3.1. Švitrigailos iškilimas

Kai 1430 m. spalio 27 d. Vytautas mirė, didžiuoju kunigaikščiu tapo žmogus, kurio santykiai su Vytautu niekada nebuvo artimi. Tai buvo jaunesnysis Jogailos brolis ir Vytauto pusbrolis Švitrigaila. Po Skirgailos mirties jis vienintelis iš Gediminaičių drįso nuolat ginčyti Vytauto teisę valdyti Lietuvą. Vytautas ir Jogaila mėgino sutramdyti Švitrigailą įvairiais būdais, pradedant valdų suteikimu ir baigiant įkalinimu Kremeneco pilyje, tačiau jaunesnysis dinastijos atstovas tik trumpam susitaikydavo su

dalinio kunigaikščio padėtimi. 1420 m. Švitrigailai buvo skirta Černigovo kunigaikštystė, tačiau tolimos žemės valdymas jo ambicijų nepatenkino. Šaltiniuose nėra užuominų, kad Vytautas prieš mirtį būtų ką paskyręs didžiojo kunigaikščio sosto įpėdiniu. Nėra jokio pagrindo teigti, kad juo turėjo tapti jo brolis Žygimantas, kuris per visą Vytauto valdymo laikotarpį buvo šešėlyje (atokaus Starodubo kunigaikštis). Toks Vytauto neapsisprendimas stebina, žinant to meto valdovų pastangas iš anksto sureguliuoti būsimo paveldėjimo tvarką. Veikiausiai Vytautas išties neturėjo favorito ir susitaikė su didėjančia Švitrigailos įtaka dvare. Priešmirtinis susitaikymas su Jogaila liudija, kad politinė krašto ateitis buvo siejama su Jogailos sūnumis, tačiau šių mažamečių vaikų valdymas galėjo būti suvokiamas tik kaip galimybė. Šiuo atveju, ko gero, nulėmė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų pasirinkimas, kurie į Švitrigailą žvelgė kaip į galimą Vytauto politikos tęsėją. Nedviprasmišku vienalaikių stebėtojų ir paties naujojo valdovo teigimu, didžiuoju kunigaikščiu jis tapo remiamas lietuvių didikų. Buvo pasirūpinta gauti ir tuo metu Vilniuje besilankančio Jogailos palaiminimą. 1430 m. lapkričio 7 d. Trakuose paskelbtame dokumente Jogaila titulavo Švitrigailą tuo metu jau įsigalėjusiu didžiojo kunigaikščio titulu. Galutinai Jogailos ir Švitrigailos bei Lenkijos ir Lietuvos santykiai turėjo būti įforminti per kitų metų Žolines. Sunku pasakyti, ar nuoširdus buvo Jogaila patvirtindamas brolio valdymą. Pasirinkimo jis neturėjo. Atskira didžiojo kunigaikščio institucija buvo numatyta 1413 m. Horodlės sutartyje ir jos atsisakyti karūnacijos nuotaikomis gyvenantis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinis elitas tikrai neketino. Abu Jogailos sūnus buvo mažamečiai, o kitų realių kandidatų nebuvo. Vis dėlto nevedęs brolis Švitrigaila Jogailos dinastinei politikai kėlė mažesnę grėsmę nei suaugusį sūnų turintis pusbrolis Žygimantas Kęstutaitis. Vėlesni Švitrigailos veiksmai galėjo kelti Jogailai nerimą, bet jo laikysenos tuoj po Vytauto mirties negalima vertinti iš laiko perspektyvos [**118**].

Situacija komplikavosi po to, kai didžiojo kunigaikščio dvarą pasiekė žinios apie lenkų intervenciją Podolėje. Toks lenkų žingsnis – nelaukti derybų dėl šios žemės ateities (Švitrigaila pats kadaise buvo valdęs Podolę, gerai orientavosi tenykščiuose santykiuose) – buvo suvoktas kaip karinio konflikto paskelbimas. Tai paskatino Švitrigailą imtis drastiškų priemonių ir kurį laiką neišleisti karaliaus atgal į Lenkiją. Tuo pat metu jis per Vytauto ir Zigmanto Liuksemburgo patikėtinį Silezijos bajorą Zigmantą Rotą kreipėsi į Romos karalių siūlydamas bendrų veiksmų programą. Mainais už paramą gaunant karūną, Švitrigaila žadėjo savo ištikimybę ir pagalbą kare su turkais. Taip pat, kone kaip būsimas vasalas senjoro, prašė patarti dėl

[118]
Lietuvos didžiojo kunigaikščio Švitrigailos moneta

santuokos. Pažymėtinas ir Švitrigailos pasirinkimas (tiesa, neįgyvendintas) – Moldovos vaivados duktė, mat šis kraštas buvo artimiausia Zigmanto interesų sfera. Gali būti, kad būtent Švitrigailos pasiryžimas tuoktis ir jo plėtojami separatiniai santykiai su Zigmantu netrukus pakeitė Jogailos nusistatymą dėl brolio. Žvelgiant į tuometinę Jogailos politiką aiškiai matyti, kaip svarbūs jam buvo dinastiniai veiksniai. Jis mokėjo naudotis giminaičių vedybomis ir kurti politinius aljansus, tačiau pretenzijas į savarankiškesnį valdymą leido pareikšti tik nevedusiems broliams Skirgailai ir Švitrigailai. Taip Jogaila elgėsi turėdamas dukteris, dar svarbesnis toks elgesys tapo gimus sūnums.

Konfliktas dėl Podolės smarkiai pablogino Lenkijos ir Lietuvos santykius. Lenkų kariuomenė laimėjo kelis mūšius prieš lietuvius, suėmė keletą lietuvių didikų, apgulė svarbiausią Voluinės pilį – Lucką. 1431 m. rugsėjo 1 d. buvo sudarytos Čartorisko (Lucko) paliaubos. Tačiau dėl galutinės (arba amžinosios, kaip tuomet sakydavo) taikos buvo ilgai ir nesėkmingai deramasi. Lenkai nesutiko į sutartį įtraukti Švitrigailos sąjungininko Ordino, su kuriuo 1431 m. birželio 19 d. Skirsnemunėje Švitrigaila buvo sudaręs sąjungą. Atsiradus trečiajai pusei, neišvengiamai būtų sustiprėjusi savarankiškos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir jos valdovo padėtis, todėl visiškai suprantama, kodėl Švitrigaila santykius su Lenkija norėjo plėtoti tarptautiniu lygiu, įtraukdamas Zigmantą Liuksemburgą ir net Valakiją.

3.2. Vidaus karas: Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio kova dėl valdžios

1432 m. rugsėjo 1 d. Ašmenoje buvo surengtas sąmokslas prieš Švitrigailą, po kurio didžiuoju kunigaikščiu tapo Žygimantas Kęstutaitis. Šio sąmokslo priežastis paaiškinti nėra lengva. Lietuviškos monografijos apie Švitrigailą autorius Jonas Matusas perdėtai iškelia lenkų pasiuntinio

Lauryno Zarembos reikšmę („Zarembos perversmas“) teigdamas, kad šis tariamai įgyvendinęs lenkų planą pašalinti neparankų kunigaikštį. Vis dėlto greičiausiai perversmo šaknų reikėtų ieškoti pačioje Lietuvoje. Lenkų kronikininkas Jonas Dlugošas nedviprasmiškai užsimena, kad Jogaila Zarembą į Lietuvą pasiuntė tik po to, kai sužinojo, kad tarp lietuvių stiprėja nepasitenkinimas Švitrigaila. Kai kurie tyrinėtojai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės elito vidaus kivirčus linkę sieti su kintančiomis didžiųjų kunigaikščių nuotaikomis dėl unijos su Lenkija. Be abejo, šis politikos aspektas buvo itin svarbus, tačiau neatrodo, kad dėl jo lietuvių valdančios viršūnės atstovų nuomonės itin skyrėsi. Niekas neginčijo glaudžių santykių su Lenkija, tačiau buvo siekiama šioje sąjungoje išsaugoti/įgyti kuo daugiau savarankiškumo. Iš visko sprendžiant, sąmokslų seriją Lietuvoje sukėlė ne kunigaikščių nesėkmės tarptautinėje arenoje, o jų nesugebėjimas laiku reaguoti į besikeičiančią situaciją krašte ir užbėgti maištams už akių. Sąmokslas viduramžiais buvo tipiškas konflikto sprendimo būdas, juos rezgė ir anksčiau, Jogailos ir Vytauto laikais, ir vėliau, valdant Kazimierui, tik sėkmė vainikavo sąmokslus prieš Švitrigailą ir Žygimantą, tad be reikalo sąmokslai laikomi išskirtiniu šio laikotarpio bruožu.

Konfliktus dėl valdžios po Vytauto mirties geriausiai paaiškina susidariusios skirtingos politinės grupės. Jų sudėtį (plg. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.8) lemdavo asmeniniai kunigaikščių ir didikų santykiai, tačiau vienokie ar kitokie valdovų veiksmai galėjo tuos santykius pakeisti. Švitrigailos laikų dokumentai rodo Lietuvos valdančiojo elito sudėties tęstinumą: pagrindinius postus valstybėje išsaugojo buvę Vytauto aplinkos didikai. Antai pirmasis Švitrigailos pasiuntinys į Ordino valstybę buvo įtakingų Jauniaus, Rumbaudo ir Kęsgailos Valmantaičių brolis Šedbaras. Santykius su lenkais kuravo jau Vytauto laikais diplomatinėse misijose pasižymėjęs Vilniaus vaivada Jurgis Gedgaudas. Tačiau ilgainiui Švitrigailos aplinkoje atsirado naujų rusėniškų vardų. Tai neabejotinai senieji Švitrigailos bendražygiai, suburti valdymo rusiškose žemėse laikais. Antai 1432 m. Skirsnemunės sutarties liudininkai Šilovičius ir Hulevičius buvo kilę iš Voluinės, Korsakovičius ir Kureiša atvyko iš Polocko. Neatmestina prielaida, kad viena iš 1432 m. sąmokslo prieš Švitrigailą priežasčių ir buvo šis valdančiojo elito „papildymas“. Tiesa, nedera Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio konflikto interpretuoti vartojant religines ar net tautines kategorijas. Istoriografijoje mėginta įrodyti, kad Švitrigailą rėmė stačiatikiška, o Kęstutaitį – katalikiška Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalis. Oskaro Haleckio ir Horsto Jablonowskio išsamūs tyrimai parodė, kad tokie tvir-

tinimai nepagrįsti. Šaltiniais neparemtos ir kai kurių istorikų hipotezės apie socialinę šios kovos prigimtį – esą tai buvo smulkiosios bajorijos kova su stambiąją. Ir vienoje, ir kitoje stovykloje galima buvo sutikti įvairių konfesijų ir įvairaus socialinio statuso atstovų. Kur kas parankiau XV a. 4-ojo ir 5-ojo dešimtmečių konfliktus aiškinti kaip skirtingų vietos politinio elito interesų susidūrimą. Toks požiūris leidžia išvengti daug kitoms teorijoms būdingų prieštaravimų.

Atrodo, susidarius įtemptai situacijai 1432 m. Švitrigaila pažeidė kažkokius vietos diduomenės interesus. Vienalaikis Ordino kronikininkas nurodo, kad beveik visi lietuviai ir kai kurie rusėnai stojo į naujojo kunigaikščio pusę, kadangi senasis valdovas lietuvių ponams buvo padaręs daug neteisybės. Neatsižvelgus į tai, kad santykiai galėjo paaštrėti, sunku suprasti, kodėl lig tol vieningai rėmę didžiojo kunigaikščio veiksmus lietuvių didikai nuo jo nusisuko. Iš įtakingiausių pavaldinių Švitrigailai ištikima liko tik nedidelė Jurgio Gedgaudo ir jo sūnėno Jono Manvydaičio grupuotė. Gerai informuoto Ordino pareigūno pranešimas iš didžiojo kunigaikščio dvaro pateikia pagrindinių sąmokslininkų sąrašą, jame kunigaikštis Simonas Alšėniškis, kunigaikštis Aleksandras (Olelka) Vladimiraitis, Petras Mantigirdaitis, Jonas Goštautas. Visus juos siejo artimi giminystės ryšiai, leidžiantys greitai parengti sąmokslą ir užtikrinti jo konfidencialumą.

Dar tais pačiais 1432 m. už santykius su Švitrigailos grupe Lietuvos žemės maršalas Rumbaudas ir Trakų vaivada Jaunius Valmantaičiai naujojo valdovo Žygimanto Kęstutaičio įsaku buvo nubausti mirtimi. Šis beprecedentis aukščiausių didikų nukirsdinimas rodo, kad politinė įtampa buvo pasiekusi apogėjų. Beje, verta pastebėti, kad likusiems gyviems Valmantaičiams pavyko išsaugoti politinę įtaką ir turtus. Artimi santykiai su kitais valdžios viršūnės didikais padėjo išspręsti valdovo nemalonės sukeltas problemas. Antai Kęsgailos Valmantaičio dukterį buvo vedęs vienas įtakingiausių Žygimanto didikų Jonas Goštautas. Tos pačios priežastys leido į Kęstutaičio aplinką nesunkiai integruotis ir grįžusiems Gedgaudams.

Asmeninių santykių analizė atskleidžia reikšmingus kunigaikščių konflikto užkulisius. Akivaizdu, kad tarp kelių politinių grupuočių vyko kova, kuri paprastai skatina konfliktuoti kunigaikščius. Taip pat ši analizė rodo personalinės istorijos tyrimo metodų vertingumą. Kai trūksta tiesioginių šaltinių, atskleisti genealoginiai ryšiai dažnai leidžia išaiškinti iki tol „paslėptas" politines aplinkybes. Asmeniniai ryšiai lėmė ir tai, kad Švitrigaila po perversmo pabėgo į Polocką. Jį iš tiesų palaikė stačiatikiškos

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės. Tačiau ne dėl konfesinių priežasčių (Švitrigaila buvo katalikas), o dėl minėtos asmeninių santykių tradicijos. Švitrigaila ilgai gyveno rusėniškuose kraštuose, 1431 m. jis vedė Tverės kunigaikščio dukterį Oną. Kita vertus, Švitrigailą aktyviai rėmė katalikiško Vokiečių ordino livoniška atšaka. Keblią konfesinę padėtį Švitrigaila siekė pakeisti atgaivindamas bažnytinės unijos idėjos svarstymą ir tuo klausimu susirašinėjo su popiežiumi Eugenijumi IV ir Bazelio bažnytiniu susirinkimu. Jo pasiuntinį kapelioną Petrą popiežius net įšventino Žemaičių vyskupu, tai rodo, kad žinios apie Europos pakraščio įvykius Vakarų sostines dažnai pasiekdavo pavėluotai. Nebuvo nepajudinama Švitrigailos padėtis ir rusėniškose žemėse. 1435 m. Smolenske prieš jį buvo surengtas sąmokslas, kuriam vadovavo stačiatikių vyskupas, neseniai tapęs Rusios metropolitu, Gerasimas. Sąmokslą laiku nuslopino Smolensko vietininkas (beje, katalikas) Jurgis Butrimas, o Gerasimas, Švitrigailos įsakymu, buvo sudegintas. Šie atvejai rodo, kad konfesinė situacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo paini ir paprastas Švitrigailos ir Žygimanto šalininkų skirstymas į stačiatikius ir katalikus nepadeda atskleisti sudėtingos ir nuolat besikeičiančios politinės realybės.

Žygimanto Kęstutaičio padėtis po 1432 m. perversmo buvo ne mažiau kebli. Pirmieji jo veiksmai (pvz., pasiuntinybė pas Ordino didįjį magistrą) rodo, kad ir jis ketino tęsti laviravimo tarp Ordino ir Lenkijos politiką. Tačiau jam įsigalėti buvo pernelyg nepalankios aplinkybės. Jo vienintelė patikima atrama buvo Lenkija, todėl 1432 m. spalio 15 d. Gardine jis prisiekė ištikimybę Jogailai. Vidaus karas tęsėsi kelerius metus ir baigėsi 1435 m. rugsėjo 1 d. Pabaisko (Ukmergės) mūšiu, kuriame Žygimanto Kęstutaičio ir lenkų kariuomenė nugalėjo Švitrigailos ir Livonijos ordino pajėgas. Dar kurį laiką Švitrigaila mėgino susigrąžinti iniciatyvą, tačiau galiausiai rezignavo ir 1437 m. priėmė iš Lenkijos karaliaus ir jo sūnėno Vladislovo Jogailaičio rankų Voluinės kunigaikštystę. Žygimantas Kęstutaitis šios sutarties nepripažino, todėl Švitrigailai Voluinėje įsitvirtinti pavyko tik po Žygimanto mirties. Voluinėje Švitrigaila sukūrė gana savarankišką teritorinę kunigaikštystę su išplėtota reprezentacine dvaro struktūra. Ją paskutinysis iš Algirdaičių valdė iki pat savo mirties 1452 m., retkarčiais savo patarimais padėdamas didžiuoju kunigaikščiu tapusiam brolėnui Kazimierui Jogailaičiui.

Bandymas Švitrigailą aprūpinti lenkų ir lietuvių ginčytina teritorija negalėjo patikti Žygimantui ir Voluinėje pradedančiai įsitvirtinti Lietuvos diduomenei. Kita vertus, pašalinus konkurentą dėl didžiojo kunigaikščio sosto, Žygimantas galėjo keisti savo politiką dėl Lenkijos [119].

[119]
Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Kęstutaičio majestotinis antspaudas (1434) – Vytauto heraldinės tradicijos tąsa

Santykiai su Ordinu nebekėlė problemų, todėl reikšmingesnis buvo kitas Vytauto politikai būdingas bruožas – ryšiai su Romos imperatoriumi. Imperatorius ir Vengrijos karalius Albertas II iš Habsburgų dinastijos tuo metu konfliktavo su lenkais, kadangi dalis vengrų ir čekų bajorų savo karalysčių sostuose norėjo matyti 1434 m. mirusio Jogailos sūnų ir Lenkijos Karalystės sosto paveldėtoją Vladislovą ir jo brolį Kazimierą. Neaišku, kuri pusė pirmoji pradėjo ruošti dirvą naujai sąjungai (hipotezė apie anoniminio Krokuvos kanauninko, galbūt Hermano Giedraičio, savarankišką iniciatyvą mažai tikėtina), bet 1438 ir 1439 m. tarp Alberto ir Žygimanto dvarų nuolat kursavo pasiuntiniai. Buvo planuota į kuriamą sąjungą įtraukti ir Vokiečių ordiną, tačiau patyręs Ordino magistras Paulius Rusdorfas neskubėjo leistis į dar vieną pavojingą politinį žaidimą. Vis dėlto tarptautiniuose santykiuose Žygimantas Kęstutaitis patirtimi ir sugebėjimais neprilygo net Švitrigailai, jau nekalbant apie Vytautą. Švitrigaila dar gyvendamas Ordino krašte, viešėdamas brolio Jogailos dvare, valdydamas Podolę buvo užmezgęs gana platų ryšių tinklą už Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribų. Jo dvare buvo galima sutikti Silezijos kunigaikščių, Čekijos ir Mazovijos bajorų, Ordino dvasininkų. Žygimanto gyvenimas ir politinė veikla iki 1432 m. nesuteikė jam daug progų perprasti didžiosios politikos subtilybių. Galbūt Alberto ir Žygimanto ryšys būtų perauges į tvirtesnę sąjungą (imperatorius derybose su Lenkija reikalavo, kad Žygimantas dalyvautų taikos sudaryme kaip atskiras politinis subjektas), tačiau tam sutrukdė abiejų protagonistų mirtis: 1439 m. mirė Albertas II, o 1440 m. per Verbų sekmadienį (kovo 20 d.) Trakuose buvo nužudytas Žygimantas Kęstutaitis.

1440 metų įvykius Lietuvoje geriausiai atskleidžia politinių grupuočių sudėtį analizuojantys personalinės istorijos tyrimo metodai. Istoriografijoje įsigalėjusi nuomonė, kad valdant Žygimantui Kęstutaičiui valdžios viršūnėje vyko reikšmingos reformos. Teigiama, kad šis kunigaikštis globojo vidutiniąją ir smulkiąją bajoriją, o tai sukėlė atitinkamą didikų reakciją, ir valdovas buvo nužudytas. Tačiau Žygimanto dokumentų liudytojų sąrašų tyrimas rodo, kad nėra pagrindo Žygimanto valdymą vadinti naujų žmonių iškėlimo laikotarpiu. Visų įtakingų asmenų (išskyrus Trakų vaivados Leliušo) karjera buvo prasidėjusi dar Vytauto laikais. Žygimanto valdymą kaip „naujų žmonių" iškėlimo laikotarpį vertinanti istoriografija remiasi tendencingu XVI a. 3-iajame dešimtmetyje sukurtu Lietuvos metraščių pasakojimu, kuriame minimas Žygimanto ketinimas išnaikinti ponų luomą. Metraštyje teigiama, kad Žygimantas buvo nužudytas visiems ponams pritarus, taigi šiam veiksmui suteikiamas legalus kovos prieš tironą pobūdis. Tačiau XV a. viduryje vargu ar buvo įmanoma „visiems ponams" koordinuotai pareikšti nuomonę, kadangi diduomenė tik buvo pradėjusi telktis. Kur kas labiau įmanoma, kad sąmoksle dalyvavo konkreti asmenų grupė, siekianti partikuliarinių tikslų. Ankstesnių ir vėlesnių įvykių interpretavimas vartojant *didikų grupių* kategorijas labiau atitinka tuometinę realybę, nei teiginiai apie bendrą ideologiją ir interesus turintį didikų luomą.

Dar 1439 rugsėjo mėnesį Brandenburgo komtūras pranešė savo viršininkams Ordino magistrams apie skirtingas lietuvių nuotaikas ir apie Žygimanto pasiryžimą nubausti kai kuriuos asmenis. Šio konflikto atgarsiai galėjo padėti sukurti didikams nepalankaus Žygimanto paveikslą vėlesniame metraštyje. Vis dėlto artimesnis įvykiams Jonas Dlugošas kalba tik apie kai kurių didikų, vadovaujamų stačiatikių kunigaikščio Ivano Čartoriskio, sąmokslą. Tiesa, ir jis pažymi ūmų Žygimanto charakterį, apie kurį liudija įvairūs šaltiniai ir kurį galbūt lėmė ilgi nelaisvės Ordino pilyse metai. Dlugošas užsimena ir apie ketinimą nužudyti žymiausius ponus, tačiau visas jo pasakojimo kontekstas, ypač tolesnė įvykių raida, rodo, kad tai buvo veiksmai, nukreipti tik prieš Žygimantui prieštaraujančius didikus, išvardytus mūsų minėtame kryžiuočių pareigūno pranešime. Apskritai gandai ir vėlesni pasakojimai apie Žygimanto žiaurumą buvo smarkiai perdėti, o jo žemių dovanojimo politika Lietuvos didikams buvo labai palanki, kartą šie akcentavo tai per privatų pokalbį su Ordino pasiuntiniu.

Jono Dlugošo kronikoje pateikiamas lietuvių didikų grupių, gyvavusių po Žygimanto Kęstutaičio nužudymo, sąrašas neleidžia traktuoti

lietuvių didikų kaip vieno politinio darinio. Pirmajai grupei priklausė Vilniaus vyskupas Motiejus, Kristinas Astikas, Jonas Goštautas, Jonas Manvydaitis, Petras Mantigirdaitis. Vėliau jai dar priskiriamas Simonas (Senka) Gedgaudaitis, kunigaikščiai Aleksandras Vladimiraitis, Jurgis Simonaitis Alšėniškis, Vasilijus Putiata, Teodoras Kaributaitis. Bychovco kronika tarp šių asmenų įterpia Kęsgailą, Mikalojų Nemiraitį ir Radvilą Astikaitį. Ši neabejotinai stipriausia grupė didžiuoju kunigaikščiu iškėlė Jogailos sūnų ir Lenkijos karaliaus Vladislovo jaunesnįjį brolį Kazimierą.

Kitą grupę sudarė Švitrigailos šalininkai. Būtent jie ir buvo nužudymo iniciatoriai, kurie veikiausiai siekė sugrąžinti ankstesnį valdovą į didžiojo kunigaikščio sostą. Tai rodo Ivano Čartoriskio veiksmai: užėmęs Švitrigailai Trakų didžiąją (pusiasalio) pilį, ilgai neįsileido į ją iniciatyvą perėmusių Kazimiero rėmėjų. Beje, kitas sąmokslininkas – Vilniaus vaivada Jonas Daugirdas – Švitrigailos vardu valdė Vilniaus pilį.

Trečios grupės – Mykolo Žygimantaičio sąjungininkų – sudėtis nėra tiksliai žinoma. Dlugošas teigia, kad tai buvo žemesnioji, iškelta Žygimanto, bajorija, taip pat žemaičiai. Tačiau jo paties minimi du šios grupės atstovai (Načkus Ginvilaitis ir Mykolas Goliginaitis) buvo iš aukščiausio kilmingųjų sluoksnio, jam priklausė dar nuo Vytauto laikų. Nėra pagrindo teigti, kad Žygimantas Kęstutaitis rėmėsi smulkiąja ar vidutiniąja bajorija, nors, aišku, atskirų buvusių jo palydos narių protegavimo atvejų galėjo pasitaikyti. Toks favoritas, ko gero, buvo Trakų vaivada Petras Leliušas, tačiau abipusių politinių simpatijų laikinumą liudija faktas, kad jis buvo tarp aktyviausių sąmokslo rengėjų. Be minėtų, žinomas dar vienas Žygimanto ir jo sūnaus Mykolo aplinkos žmogus Narbutas, jis po 1440 m. sąmokslo Mykolui buvo užėmęs Vilniaus Aukštutinę pilį.

Pagrindiniai Mykolo Žygimantaičio užtarėjai gyveno už šalies ribų. Tai buvo jo giminaičiai Mazovijos kunigaikščiai. Leniniais ryšiais su Lenkijos karaliumi susieti Mazovijos Piastai laviravo tarp Lenkijos, Ordino ir Lietuvos mėgindami išsaugoti savo valdžios savarankiškumą ir, progai pasitaikius, ją išplėsti, tačiau nuolatinės valdų dalybos tarp atskirų kunigaikščių trukdė jų valdžiai stiprėti. Šie Piastai nuo seno giminiavosi su Gediminaičiais, o Mazovija buvo vienas svarbiausių ir saugiausių kelių, kurie jungė Lietuvą su Europos kraštais. XIV ir XV amžių sandūroje Lietuvos ir Mazovijos santykiai buvo itin glaudūs. Antai visi trys Siemovito III sūnūs buvo vedę iš Gedimino giminės kilusias lietuvių kunigaikštytes: Jonušas I – Oną Danutę Kęstutaitę, Henrikas – kitą Kęstučio dukterį Oną Ringailę, o Siemovitas IV – Aleksandrą Algirdaitę. Vis dėlto abu kraštai konkuravo dėl Palenkės ir kai kurių kitų rusėniškų žemių.

1434 m. Žygimantas Kęstutaitis apvesdino savo vienintelį sūnų Mykolą su Mazovijos kunigaikščio Boleslovo dukterimi Eufemija. Po jos mirties 1439 m. Mykolas vedė kitą Mazovijos kunigaikštytę, Siemovito IV dukterį Kotryną. Abi santuokos buvo akivaizdžiai politinės, taip Žygimantas ieškojo sąjungininkų konfliktui su Švitrigaila (lig tol mazoviškiai rėmė būtent pastarąjį) išspręsti ir vėliau, kai stiprino valdžią Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Abiem atvejais lietuvių valdovas turėjo pagal vedybinės teisės normas suteikti marčiai dovį už jos piniginį kraitį. Turbūt abipusiu sutarimu Mazovijos kunigaikštytės buvo aprūpintos šalia jų gimtinės esančiomis Palenkės pilimis (Drohičinu, Bielsku), todėl po Žygimanto mirties visas kraštas atsidūrė Mazovijos kunigaikščių rankose. 1444 m. buvo susitarta – Palenkė grįžo Lietuvai, tačiau Mazovijos kunigaikščiui Boleslovui turėjo būti sumokėta 6000 kapų plačiųjų Prahos grašių išpirka. Šis santykių su Mazovija epizodas dar kartą paryškina tuometinę valstybės sampratą. Valdovai savo valdas (ypač periferines) lengva ranka naudojo vedybinės politikos tikslams įgyvendinti. Kur kas labiau už teritorinį integralumą jiems rūpėjo išspręsti aktualias kasdienės politikos problemas. Politinės santuokos šiose kovose buvo pakankamai svarus ginklas. Mazovijos kunigaikščiai stengėsi rasti Mykolui vietą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, o neradę pasirūpino, kad jam būtų suteikta valda Lenkijos Karalystėje. Vėliau Mykolas Žygimantaitis dar bandė ieškoti sąjungininkų Maskvoje, kur ir mirė 1452 m., tais pačiais metais kaip ir jo priešininkas Švitrigaila. Ilgą laiką tarpusavyje kariavę Gediminaičiai buvo palaidoti vienas šalia kito Vilniaus katedroje, kurioje jau gulėjo Vytautas, kurio politika jie nesėkmingai mėgino sekti.

XV a. 4-ojo dešimtmečio situaciją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nulėmė kelios aplinkybės. Lietuvos valdantysis elitas ieškojo erdvės savarankiškos politikos sklaidai. Lenkijos politines pretenzijas Vytauto pavyzdžiu siekta įveikti aktyvia tarptautine politika. Sąjungininkų ieškota ne tik tarp stambių valstybių, bet ir panašias problemas sprendžiančiose nedidelėse Mazovijos ir Silezijos kunigaikštystėse. Tačiau tarptautinė padėtis nebuvo palanki naujoms sąjungoms kurti. Ekonomiškai nusilpęs ir vidiniuose konfliktuose skęstantis Vokiečių ordinas per vidaus karą Lietuvoje vaidino tik epizodinį vaidmenį. Romos imperatorius bandė šiame regione tęsti universalią politiką, tačiau Albertui aiškiai stigo Zigmanto valios ir sugebėjimų. Didžiausią įtaką turėjo Lenkija, bet ir šią įtaką susilpnino Jogailos mirtis 1434 metais. Lietuvoje menkai pažįstamas Vladislovas neturėjo tokio autoriteto, juolab jo paties žvilgsnis visų pirma buvo nukreiptas į Čekiją ir Vengriją. Naujieji Lietuvos valdovai nerado

būdų, kaip sutelkti krašto diduomenę, ir tapo dviejų, nors ir skirtingų, sąmokslų aukomis. Jie nenukrypo nuo Vytauto užsienio politikos linijos, tačiau neprilygo didžiajam pirmtakui gebėjimu vienu metu spręsti įvairias politines problemas. Jų nesėkmės buvo gera pamoka Lietuvos didikams, kurių dominuojanti padėtis valstybėje nepajudėjo per visas politines audras. Būtent šie asmenys ir nulėmė tolesnę įvykių Lietuvoje raidą.

3.3. Kazimiero Jogailaičio valdymas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės konsolidacija

1440 metais į Vilnių atvykęs jaunesnysis Jogailos sūnus trylikametis Kazimieras vargu ar įsivaizdavo, kaip ši kelionė pakeis jo gyvenimą. Jo brolis Lenkijos karalius Vladislovas galbūt ir tikėjosi, kad lietuviai su juo derins didžiojo kunigaikščio institucijos ateitį lemiančius veiksmus. Tuo nebuvo tikras, todėl į Lietuvą Kazimierą atlydėjo gausi patarėjų delegacija. Tačiau lietuvių didikų grupė su Jonu Goštautu priešakyje nenorėjo ir neturėjo laiko aiškintis unijinio ginčo aspektų. Jiems reikėjo skubiai paskelbti savo kandidatą didžiuoju kunigaikščiu ir užbėgti už akių kitiems pretendentams į sostą. Tokiomis aplinkybėmis Kazimieras Jogailaitis 1440 m. birželio 29 d. Vilniaus katedroje buvo paskelbtas didžiuoju kunigaikščiu. Lenkų protestas buvo suprantamas, tačiau dėl sudėtingos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus situacijos jie negalėjo imtis veiksmų, kurie keltų grėsmę Kazimiero valdžiai. Vladislovui teko tylomis susitaikyti su šia padėtimi, nors jis tėvo pavyzdžiu ir toliau titulavosi aukščiausiuoju Lietuvos kunigaikščiu. Be to, tuo metu jis buvo įsipainiojęs į kovą dėl Vengrijos sosto. 1439 m. jo konkurentė ir mirusio karaliaus Alberto Habsburgo našlė Elžbieta tuoj po vyro mirties pagimdė sūnų, kurį jos grupuotės atstovai vainikavo slapta atsivežtomis karališkomis insignijomis. Per 1440 m. žygį į Vengriją vainikuotas buvo ir Vladislovas. Šis konfliktas vyko turkų grėsmės akivaizdoje, todėl tarpininkauti ėmėsi popiežius Eugenijus IV per savo legatą Julijoną Cezarinį. Visi šie įvykiai rutuliojosi tuo metu, kai Lietuvoje vyko vidaus konfliktas, tačiau vengrų klausimas lenkams buvo aktualesnis.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės lyderiams nerimą kėlė padėtis tolimesnėse šalies teritorijose. Neaiški politinė situacija skatino įvairių sričių separatistines nuotaikas, kurių dar nebuvo panaikinusi Vytauto laikais prasidėjusi teritorinė konsolidacija. Sukilimai ir neramumai vyko Žemaitijoje, Smolenske, Kijeve, Palenkėje. Smolensko vietininkui

Andriui Sakaičiui tik drastiškomis priemonėmis pavyko nuslopinti vietos bajorų maištą. Kijevo valdymą teko pripažinti stačiatikių kraštuose turinčiam autoritetą Algirdo vaikaičiui kunigaikščiui Aleksandrui Vladimiraičiui, kuris buvo vedęs Maskvos kunigaikščio Vasilijaus I dukterį ir Vytauto dukraitę Anastaziją. Iš Palenkės tik dedant daug pastangų (ir pinigų) pavyko išstumti Mazovijos kunigaikščius.

Iš Ordino šnipų pranešimų daugiausia žinome apie įvykius Žemaitijoje. Lenkų kronikininkas Jonas Dlugošas teigė, kad žemaičiai vidaus kare rėmė Mykolą Žygimantaitį, tačiau kiti šaltiniai atskleidžia kur kas dviprasmiškesnę jų poziciją. Asmeniniai santykiai su žemaičiais buvo beveik nutrūkę (žemaitiškos kilmės buvo tik Mykolo senelė – didžiojo kunigaikščio Kęstučio žmona Birutė). Net jo tėvas Žygimantas Kęstutaitis kadaise buvo pripažinęs, kad negali kontroliuoti visų žemaičių. Žemaitijos bajorai per konfliktą dėl didžiojo kunigaikščio sosto sprendė savo problemas, siekdami pasinaudoti susidariusiomis aplinkybėmis. Jų politinius siekius turėjo įvertinti lietuvių didikai. Jie palenkė į savo pusę žemaičių kilmės seniūną Kontautą, kuriam tarpininkaujant žemaičiai pripažino Kazimiero valdžią. Užmokestis už tai buvo 1441/1442 m. Kazimiero privilegija, garantuojanti žemaičiams senąsias jų teises ir suteikianti kai kurias naujas laisves. Antai žemaičiams buvo leista patiems siūlyti savo kandidatus į vietos valdžios atstovus – tijūnus, didysis kunigaikštis pažadėjo nesteigti Žemaitijoje savo dvarų, vietiniams bajorams buvo leista medžioti ir žvejoti kunigaikščio giriose ir kt. Žemaičiams savu taip ir netapęs iš vadinamosios tikrosios Lietuvos kilęs Mykolas Kęsgaila turėjo kuriam laikui susitaikyti su Žemaičių seniūno pareigybių praradimu, bet praėjus keleriems metams buvo grąžintas į šias pareigas. Tai buvo tam tikras kompromisas, nes žemaičiui Kontautui buvo sukurta antrojo seniūno pareigybė. Nuo to laiko Žemaitijos padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tapo kur kas aiškesnė ir didesnių neramumų čia nebepasitaikė.

Kur kas problemiškesni tapo santykiai su Lenkija. Per 1444 m. kryžiaus žygį lapkritį prie Varnos įvykusiame mūšyje su turkais žuvo Jogailos pirmagimis ir Lenkijos karalius Vladislovas (po mirties pramintas Varniečiu). Lenkijoje dar kurį laiką laukta jo grįžtančio ar žinių apie jo paėmimą į nelaisvę, įvairiose Europos vietose pasigirsdavo istorijų apie stebuklingą karaliaus išsigelbėjimą ir naujo žygio prieš turkus rengimą, tačiau jau kitų metų viduryje Krokuvoje pradėta rimtai tartis dėl sosto perdavimo. Pagrindinis kandidatas buvo Vladislovo brolis Kazimieras, tiek dėl kadaise Jogailai pažadėtos jo sūnų teisės į sostą, tiek siekiant išsaugoti santykius su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. 1445 m. į Lietuvą

atvykusi lenkų delegacija, vadovaujama Gniezno arkivyskupo Vincento Koto ir Krokuvos vyskupo Zbignevo Olesnickio, dalyvaujant karalienei motinai Sofijai Alšėniškei, Gardine pakvietė Kazimierą užimti brolio sostą. Kurį laiką delsęs ir vykusiai pasinaudojęs tvyrojusia nežinia dėl brolio likimo, taip pat santykinai stabilia padėtimi Lietuvoje, Kazimieras 1446 m. rugsėjo mėn. sutiko derėtis su lenkų didikais. Derybos įvyko Breste, o ne lenkų siūlytame netolimame, bet jau anapus sienos esančiame Parčeve. Ir nors tuo metu nebuvo sudaryta 1446 m. unija, kaip manė dalis ankstesnių istorikų, vis dėlto Kazimieras sutiko tapti Lenkijos karaliumi. Per tuos kelerius metus situacija Lenkijoje pasikeitė, užsitęsęs tarpuvaldis lenkams kėlė nerimą ir Kazimieras jau galėjo diktuoti savo valią. Nesutikdamas su Lenkijos diduomenės siūlomomis sąlygomis, jis apgynė savo išankstinę nuostatą – valdyti abi valstybes, neskatindamas tolesnės jų unijinės integracijos. Jam pavyko pademonstruoti, kad karaliumi jis tapo kaip teisėtas savo tėvo ir brolio įpėdinis, o ne buvo išrinktas, ir atsispirti lenkų siekiams valdovo rinkimo principą perkelti į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Panašu, kad toks kompromisas atitiko Lietuvos didikų interesus, jie sutiko savo valdovą išleisti į Lenkiją. Atsilygindamas Kazimieras dar prieš karūnaciją 1447 m. paskelbė privilegiją Lietuvos bajorams, kurioje pažadėjo nemenkinti Lietuvos luomų teisių ir išsaugoti šalies teritoriją. Taigi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės savarankiškumas buvo užtikrintas net ir viešpataujant bendram valdovui.

Jau Kazimiero valdymo pradžioje išryškėjo pirmieji Lietuvos diduomenės konsolidacijos požymiai. Žymiausieji Mykolo Žygimantaičio rėmėjai – Načkus Ginvilaitis, Mykolas Goliginaitis, Kontautas ir Narbutas – gana greitai perėjo į laimėjusios grupuotės pusę. Načkus Ginvilaitis ir Kontautas išsaugojo Bresto ir Žemaitijos seniūnų pareigas, o Mykolas Goliginaitis tapo Drohičino seniūnu. Visi jie buvo apdovanoti naujomis valdomis. Ragainės komtūras 1451 m. laiške magistrui pažymi suderintą lietuvių didikų veikimą. Istoriografijoje dažnai įrodinėjama, kad lietuvių diduomenė XV a. 6-ajame dešimtmetyje politiškai buvo susiskaldžiusi ir turėjo skirtingas valstybės raidos vizijas. Remiamasi Jono Dlugošo 1456 m. žinute apie dvi didikų grupes. Pirmoji, kuriai vadovavo Trakų vaivada Jonas Manvydaitis ir kancleris Mykolas Kęsgailaitis, pasak Dlugošo, buvo ištikima Kazimierui. Antroji, susibūrusi apie Vilniaus vaivadą Joną Goštautą, tariamai siekė didžiuoju kunigaikščiu iškelti kunigaikštį Simoną (Semioną) Olelkaitį. Visai tikėtina, kad dėl kai kurių dalykų Lietuvos didikų nuomonės išsiskirdavo. Iš vienalaikių šaltinių žinoma, kad Vilniaus vaivada Jonas Goštautas jau 1453 m. buvo patekęs

į valdovo nemalonę. Šio laikotarpio įvykius tyrę istorikai netgi mano, kad būtent Jonas Goštautas buvo tais metais įvykusio pasikėsinimo į Kazimiero gyvybę iniciatorius. Vis dėlto Ordino informatoriai, regis, perdėjo Kazimierui Lietuvoje iškilusius pavojus. Šiaip ar taip, šaltiniai Goštauto su pasikėsinimu tiesiogiai nesieja, o ir jokių griežtesnių sankcijų jis nesulaukė. Greičiausiai į Kazimiero nemalonę jis pateko tų pačių metų birželio mėnesį, kai atsisakė vykti į Kazimiero kruopščiai rengtą Parčevo suvažiavimą. Tų įvykių liudininkas Ordino pranešėjas informavo didįjį magistrą, kad suvažiavimą paliko ne tik lietuvių delegacija, bet ir Kazimiero dvare buvę lietuviai, išskyrus kai kuriuos žemos kilmės karaliaus tarnus. Šiame suvažiavime, kuriame turėjo būti sprendžiamas aktualiausias Voluinės klausimas, Lietuvos didikai veikė vieningai. Praėjus vieneriems metams (Voluinę valdęs Švitrigaila mirė 1452) situacija vis dar buvo neaiški, lietuviai net pradėjo rinkti kariuomenę žygiui į Lucką. 1453 m. rugpjūtį visi įtakingiausi to meto lietuvių didikai (kunigaikštis Jurgis Simonaitis Alšėniškis, Jonas Goštautas, Jonas Manvydaitis, Petras Mantigirdaitis) demonstratyviai parašė savarankišką laišką Ordino magistrui, kuriame išreiškė norą sutvirtinti ryšius su Ordinu, ir pasiuntė pas jį savo delegaciją, vadovaujamą didiko Bartošo Mantautaičio. Lietuvių pasiuntiniai skundėsi lenkais, kurie neva juos laiko pavaldiniais, kai jie esą ištikimi tik didžiajam kunigaikščiui. 1454 m. dėl Voluinės Kazimieras pasisakė lietuvių naudai ir ištesėjo privilegijoje duotą pažadą išsaugoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienas. Tai sutvirtino jo autoritetą tarp lietuvių didikų, tačiau visų pirma šis konfliktas parodė pastarųjų sugebėjimą prireikus suderinti savo nuostatas.

Toks vieningas lietuvių didikų elgesys tarptautinėje politikoje išliko ir toliau, todėl reikia atsargiai vertinti Jono Dlugošo pastabas, kad būta skirtingų grupių, ir jo bei kai kurių kitų šaltinių teiginius dėl kunigaikščio Simono Olelkaičio (juo labiau dėl Radvilos Astikaičio) kandidatūros į didžiojo kunigaikščio sostą. Gandai dėl šių kandidatų veikiausiai buvo priemonė priversti Kazimierą dažniau atvykti į Lietuvą ir pasirūpinti krašto reikalais. Atviro konflikto su karaliumi vengta, demonstratyvius žingsnius lydėjo konfliktą glaistantys gestai. Tuo metu, kai Jonas Goštautas nesutarė su karaliumi, Andrius Sakaitis ir Jonas Nemiraitis padėjo įgyvendinti Kazimiero vedybinę politiką. Buvo ir daugiau galimybių konfliktui užglaistyti. Visai galimas dalykas, kad tarp Kazimiero dvariškių tuo metu buvo ir Jono Goštauto sūnus Martynas, kuris 1460 m. derybose su čekais kartu su kitos žymios didikų giminės palikuonimi Albertu Jonaičiu Manvydu buvo Kazimiero pasiuntinybės nariu.

Tokia laviravimo taktika leido lietuvių diduomenei apginti savo interesus Voluinėje ir išplėtoti savarankišką politiką su Ordinu. Tyrinėtojai linkę įžvelgti Kęsgailaičių antikryžiuotišką politiką, priešpriešindami ją Jono Goštauto grupuotės derybų su Ordinu taktikai. Išties žemaičiai nuolat puldinėjo Livonijos teritoriją, trukdė Ordino šakoms susisiekti. Tačiau Žemaitijos seniūno Jono Kęsgailaičio veiksmų negalima interpretuoti kaip besąlygiškos paramos Kazimierui ir Lenkijai Trylikamečiame kare. Jo tėvas Mykolas Kęsgaila ir dėdė Sudivojus Valmantaitis nuo seno buvo užmezgę draugiškus santykius su Ordino pareigūnais. O ir pats Jonas Kęsgailaitis per karą bendravo su Ordino magistru, savarankiškai siuntė pas jį atstovus. Jis negalėjo prieštarauti valdovui, kuris reikalavo uždaryti Prūsijos ir Livonijos sieną, be to, jam buvo pakankamai keblu suvaldyti nepaklusnumu garsėjančius pavaldinius. Dar iki karo pradžios Ordino vadovai lietuvių didikus traktavo kaip galimus bręstančio konflikto tarpininkus, o karui vykstant, apie 1459 m., per savo pasiuntinius dėkojo lietuviams už jų laikyseną ir žadėjo girti juos popiežiui, imperatoriui ir kitiems karaliams bei kunigaikščiams. Sienų uždarymo Ordino pareigūnai nelaikė kariniais veiksmais, o žemaičių antpuoliai nebuvo išskirtiniu Trylikamečio karo reiškiniu. 1457 m. Naugarduko suvažiavime didikai valdovo akivaizdoje atsisakė dalyvauti kare prieš Ordiną ir sutiko savo karines prievoles pagal seną paprotį atlikti tik Lietuvoje. Karo veiksmuose dalyvavo tik Kazimiero dvaro jaunesnės kartos lietuvių didikai, asmeninės karaliaus vėliavos nariai.

Taigi vienalaikių šaltinių analizė neduoda pagrindo kalbėti apie kokius nors reikšmingus Lietuvos valdančiojo elito atstovų konfliktus. Situacija nepakito ir 1458 m., kai mirė vienas iš diduomenės lyderių Jonas Goštautas. Lenkijos ir Lietuvos pareigūnų sudėties palyginimas rodo, kad Kazimieras paskyrimais kur kas aktyviau veikė Lenkijos politinį elitą. Remiantis Lenkijos analogija ir iš lenkiškos perspektyvos žvelgiančio Jono Dlugošo svarstymais, negalima spręsti apie karališkos grupuotės egzistavimą Lietuvoje. Vis dėlto lietuvių diduomenė ir Kazimieras, nors retkarčiais ir nesutardavo, sugebėjo sukurti gana tvirtą ir abi puses tenkinantį politinį ryšį. Didikai parėmė Kazimiero dinastinę politiką, o šis garantavo jų dominuojančią padėtį valdžios struktūrose. Didikai padėjo Kazimierui panaikinti paskutinę stambią Gediminaičių dalinę Kijevo kunigaikštystę. Beje, vaivada ir valdovo politikos įgyvendintoju šioje problemiškoje Kijevo statuso pakeitimo istorijoje tapo Jono Goštauto sūnus Martynas. 1481 m. didikai nuslopino kunigaikščių Mykolo Olelkaičio, Jono Alšėniškio ir Teodoro Bielskio sąmokslą prieš valdovą, o

svarbiausia – 1492 m. vieningai Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu išrinko Kazimiero sūnų Aleksandrą. Verta pažymėti, kad tai buvo bene pirmas atvejis nuo pat Gediminaičių įsigalėjimo, kai didžiojo kunigaikščio sostas paveldimas taikiai. Iš dalies tam nemažai įtakos turėjo pačios dinastijos politika, per kurią buvo suformuluota idėja, kad valdovais gali tapti tik tiesioginiai Jogailos palikuonys. Bet šios idėjos pergalė neįsivaizduojama be diduomenės pritarimo.

Diduomenės vienijimasis geriausiai atsiskleidžia nagrinėjant jos asmeninius ryšius. 1458 m. mirus Jonui Goštautui ir Jonui Manvydaičiui, Vilniaus vaivada tapo pirmojo svainis Mykolas Kęsgailaitis. Jono Manvydaičio dukterys ištekėjo už Aleknos Sudimantaičio ir Mikalojaus Radvilaičio, Jono Kęsgailaičio duktė – už Mykolo Mantautaičio sūnaus. Aleknos Sudimantaičio dukterį vėliau vedė Jono Kęsgailaičio sūnus Stanislovas, o Alberto Jonaičio Manvydo – Stanislovo brolis Mykolas. Petro Jonaičio Mantigirdaičio žmona buvo Manvydų giminaičio Jono Vėževičiaus ir Kęsgailaičių pusseserės Sudivojaitės duktė. Susipynę didikų vedybiniai ryšiai neišvengiamai vedė prie Bažnyčios draudžiamų giminaičių santuokų, o dažni popiežiui adresuoti dispensos prašymai tik patvirtina šio reiškinio aktualumą.

Ši diduomenės konsolidacija prasidėjo dar prieš XV a. vidurį. Jau Vytauto laikais didikais buvo išskirtinio kilmingųjų sluoksnio atstovai. Konkurencija Gediminaičių dinastijoje, silpnas ryšys tarp įvairių šalies regionų, senoji giminės struktūra ilgą laiką neleido susiformuoti bendram didikų luomui. Tačiau Kazimiero laikais padėtis pasikeitė ir diduomenė pradėjo naują savo raidos etapą. Didikų grupės neišnyko, tačiau keitėsi jų formavimosi principai. Naujos luominės struktūros sudarė sąlygas bendrauti tiesiogiai. Maždaug XV a. viduryje vietoj *Didžiojo kunigaikščio tarybos* pradedama vartoti *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarybos* sąvoka. Didikai vis aiškiau suvokė save kaip politinę bendriją, o šalia giminės ir valdinystės įsitvirtina vieno luomo idėja.

Kazimieras Jogailaitis tuo metu labiau reiškėsi tarptautinėje politikoje – tarpdinastinės vedybos, sostų sūnums Vidurio Rytų Europoje užtikrinimas, santykiai su Vokiečių ordinu ir rusėniškais kraštais.

4. Santykiai su Vokiečių ordinu: iš priešo į sąjungininką

4.1. Kryžiaus karų epochos pabaiga

Nuolatiniai karai su Ordinu daugiau kaip šimtą metų buvo Lietuvos istorijos leitmotyvas. Šiame kare Ordinas išplėtojo „reizų" taktiką, nuolatiniais žygiais alindamas visų pirma pasienio gyvenvietes. Kaip tik tuo metu ištisas ruožas tarp Ordino ir Lietuvos tapo negyvenama dykra. Savo ruožtu Ordino vadovybė sugebėjo sukurti šiems žygiams organizuoti pritaikytą ir iš jų gyvuojančią ekonomiką (žygeivių aptarnavimas, belaisvių naudojimas ūkyje, išpirkos). Nors Lietuvos krikščioninimas XIV a. pabaigoje iš pradžių dar nesustabdė žygių srauto (praėjus trejiems metams po popiežiaus palaiminto Lietuvos krikšto Derbio grafas ir būsimas Anglijos karalius Henrikas IV dar vyko kautis prieš „pagonis"), vis dėlto žlugus misijų politikai gyvavimo pagrindo netekusį Ordiną nuo XIV a. pabaigos apėmė ekonomikos krizė ir vidaus suirutė. Nors Europoje ir toliau buvo platus veiklos laukas krikščioniškam karui tęsti (visų pirma Vengrijoje ir toliau į rytus prieš turkus), tačiau teritorine valstybe tapęs Ordinas negalėjo būti naujų kryžiaus žygių varomąja jėga. Vienas iš sprendimų, mažėjant atvykstančių riterių skaičiui, buvo stiprinti samdomąją kariuomenę. Tačiau čia iškilo kita problema, kuri galbūt ir lėmė galutinę Ordino nesėkmę Baltijos regione. Kaip žinoma, samdomajai kariuomenei išlaikyti reikėjo daug finansinių išteklių. Taigi ilgą laiką brendęs konfliktas tarp Prūsijos luomų (vietinių kilmingųjų ir turtingų miestų – Dancigo, Kulmo, Torunės, Elbingo) ir Ordino riterių (kurių dauguma buvo atvykėliai iš Vokietijos ir paprastai neturėjo vietinio socialinio užnugario) peraugo į atvirą priešpriešą. Suprantama, įsitraukė ir kaimyninių šalių valdovai (ypač Lenkijos, senąsias pretenzijas į Estiją prisiminė ir danai). Prie Prūsijos vidaus konfliktų prisidėjo kaip tik tuo metu Vokietijos žemėse sustiprėję socialiniai prieštaravimai tarp smulkiųjų bajorų, iš kurių buvo kilusi Ordino riterių dauguma, ir miestiečių. Vokietijoje ir kitur Europoje esančios Ordino balijos negalėjo padėti itin veiksmingai, kadangi tie kraštai nuo XIV a. antrosios pusės buvo apimti agrarinės krizės, kurią dar paaštrino XIV a. pabaigoje kritusios grūdų kainos.

Tiesa, lemtingos šių pokyčių padariniai matomi tik iš laiko perspektyvos, o tuometiniams veikėjams reikėjo spręsti aktualias kasdienės politikos problemas. Jie turėjo priimti sprendimus sparčiai besikeičiant aplinkybėms ir vargu ar turėjo galimybių kurti politinius ateities

projektus. Todėl teiginys, kad pagrindinis Vytauto tikslas buvo palaužti Ordino galybę, yra tik istoriografinė teorija, kuri nedaug ką pasako apie didžiojo kunigaikščio veiksmus. Kur kas labiau pagrįstos kalbos būtų apie Lenkijos prieš Ordiną vykdomą politiką, kuri iš tiesų buvo paremta svariais teoriniais valdovo kanceliarijoje ir Krokuvos universitete parengtais raštais. Tuo metu Vytauto diplomatinė organizacija Lietuvoje dar tik formavosi. Tiek Vytautas, tiek jo laikų Ordino magistrai laikėsi įprastų elgesio taisyklių ir tik pamažu taikėsi prie naujų sąlygų. Todėl nekorektiška šių istorinių asmenų veiksmus vertinti pagal vėlesnes aktualijas, nors istoriografijoje toks požiūris ilgą laiką dominavo. Tiek lenkų ir lietuvių, tiek vokiečių istorikų veikaluose Jogailos ir Vytauto politika neretai aiškinama atsižvelgiant į tai, kaip jiems pavyko įgyvendinti tariamai svarbiausią jų valdymo užduotį – išspręsti Ordino problemą. Ordinui šioje schemoje tenka skaldančiojo, kurio ateitis priklauso nuo to, ar sėkmingai jis pasinaudoja vidiniais unijos šalių prieštaravimais, vaidmuo.

Žvelgiant į Ordino ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santykių istoriją, dažnai ignoruojama, kad abi pusės per šiuos ilgalaikius karus nuolat stengėsi išsaugoti tam tikrą erdvę taikiems ryšiams. Šie ryšiai, be kita ko, lėmė, kad lietuvių valdantysis elitas perėmė daug europinės bajorijos riteriškų papročių. Dar būdingesni tokie asmeniniai santykiai Vytautui, kuris per du savo gyvenimo Ordino krašte periodus užmezgė ganėtinai plačius ryšius su Ordino pareigūnais ir kilmingaisiais. Šių pastangų vertė tampa ypač akivaizdi, kai prisimenama asmeninių ryšių reikšmė to meto politikoje. Galbūt realią valdžią Lietuvoje gavusį Vytautą kaip tik jo gyvenimo Ordino valstybėje patirtis paskatino pradėti valdymo reformas.

Didysis magistras buvo pagrindinis (be Jogailos) Vytauto korespondencijos adresatas, jos apimtis nesumažėdavo net ir per karinius susidūrimus. Nors Ordinas ir po Lietuvos krikšto bandė tęsti žygių politiką (ypač prieš pagonišką Žemaitiją), Ordino vadovybę ir Vytautą siejo bendras riteriškos kultūros pasaulis. Kelias iš Vakarų Europos į Lietuvą vedė per Ordino teritoriją, todėl nestebina, kad didysis magistras 1406 m. finansavo tolesnę Burgundijos heroldų kelionę į didžiojo kunigaikščio dvarą. Vytautas ir magistrai reguliariai keitėsi pasiuntinybėmis ir dovanomis, kaskart patvirtindami norą išsaugoti taikius santykius. 1399 m. Vytauto žmona Ona lankė šventas vietas keliaudama po Ordino kraštą – neabejotinai ji atliko simbolišką taikios misijos funkciją.

Ordino vadovybė stengėsi užmegzti kontaktus ir su kitais įtakingais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilmingaisiais. Iš visko sprendžiant, jai pavyko įgyti nemažos grupės lietuvių didikų palankumą. Jau 1396 m.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikai atskiru dokumentu didžiajam magistrui pažadėjo, kad prireikus skatins Vytautą laikytis paliaubų sutarties. Taip pat ir Ordino pasiuntiniai per keliones į Lietuvą neretai visų pirma aplankydavo kurį nors lietuvių didiką, idant geriau ištirtų būsimų derybų didžiojo kunigaikščio dvare situaciją. Didysis magistras mokėjo atsilyginti, tai liudija jo iždo knygų įrašai apie dovanas lietuvių kilmingiesiems. Tą patį rodo ir Ordino vadovybės rūpinimasis Vytauto dvaro maršalo Stanislovo Čupurnos sveikata, jis magistro lėšomis kurį laiką gydėsi Ordino krašte.

Atrodo, tokie ryšiai visai netrukdė šių didikų karjerai. Priešingai, galima manyti, kad toks bendravimas vyko su Vytauto žinia. Mat didysis kunigaikštis pasiuntinybėms į Ordino kraštą paprastai parinkdavo būtent tuos pačius, santykiais su Ordino pareigūnais pagarsėjusius asmenis. Tokia buvo tuometinės diplomatijos forma, kai karas nebuvo suvokiamas kaip neišvengiama išeitis, o sutarties šalys nuolat turėjo būti pasiruošusios naujiems politikos posūkiams, vadinasi, ir turėti galimybę veikti įvairiai.

Kaip magistras Lietuvoje, taip ir Vytautas Ordino krašte buvo užmezgęs asmeninių ryšių. Žymiausias jo bičiulių buvo Brandenburgo komtūras Markvardas Zalcbachas, su kuriuo Vytautas susipažino dar tą lemtingą XIV a. 9-ąjį dešimtmetį. Šaltiniai atskleidžia sudėtingą šios draugystės istoriją, kuri daug pasako tiek apie šių žmonių asmenines savybes, tiek apie tuometinės politinės komunikacijos sąlygas. Zalcbachas praleido Vytauto aplinkoje apie 8 metus iki pat 1392 metų (įskaitant ir pirmąjį Vytauto pasitraukimą iš Ordino). Ir Vytautui galutinai išvykus į Lietuvą, Zalcbachas nuolat svečiavosi jo dvare, vykdė diplomatines misijas ir dalyvavo kariniuose žygiuose prieš totorius (1399) ir Maskvą (1408). Tiesa, vėliau šie santykiai virto atviru priešiškumu ir po Žalgirio mūšio Vytauto įsaku baigėsi Ordino pareigūno mirtimi. Bendrame tokio pobūdžio asmeninių ryšių kontekste šis smurtinis atvejis yra greičiau netipiškas, matyt, nulemtas ypatingos situacijos. Nors ir būdavo įvairių konfliktų, protagonistai paprastai išsaugodavo senuosius ryšius ir neprarasdavo išbandytų ir patyrusių derybininkų bei tarpininkų.

Kaip ir visame tuometiniame gyvenime, taip ir diplomatijoje buvo daug visuotinai priimtų taisyklių, kurios sudarė svarbią pasiuntinybių dalį. Viename laiške didysis magistras nusako tinkamą pasiuntinybei elgesį (tokia pati tvarka neabejotinai galiojo ir Vytauto pasiuntiniams): kai situacija sudėtinga, pasiuntiniai visų pirma turi „slapta“ kreiptis į didįjį kunigaikštį ir jokiu būdu savo kalbos nesakyti viešai. Tokiomis išankstinėmis priemonėmis siekta išvengti nereikalingų ginčų, kurie konfliktą

dar labiau paaštrintų, ir palikti atvirus kelius kompromisui. Kad ir kaip baigtųsi derybos, valdovui visuomet likdavo galimybė išlikti oriam savo pavaldinių akivaizdoje. Visiškai kitaip elgtasi, jei konfliktas neišvengiamas (arba siekiama jį paaštrinti). Antai 1410 m. gegužės mėn., žygio į Ordino teritoriją išvakarėse, kai konfliktas dėl Žemaitijos pasiekė apogėjų, Ordino delegacija demonstratyviai buvo pasodinta stalo gale, o žemaičiai užėmė vietą prie pat Vytauto.

Draugiškus ryšius paryškindavo valdovų susitikimai. Jie vykdavo retai (išskyrus Jogailos ir Vytauto susitikimus) ir pagal viduramžių papročius dažniausiai pasienyje (kaimyninių kraštų atveju). Ypatingas draugiškų santykių simbolis buvo bendra medžioklė. Ir nors Vytauto laikais Vytautas ir didysis magistras kartu nemedžiojo, tam tikras bendrų medžioklių pakaitalas buvo „medžioklių laiškai", leidžiantys medžioti svetimoje teritorijoje esančiose pasienio giriose.

Šių didžiojo kunigaikščio ir Ordino taikių santykių formų apžvalga rodo abiejų šalių pastangas išsaugoti esamus santykius. Nuo XIV antrosios pusės tarp Ordino ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nusistovėjo savotiška pusiausvyra – abi puses vis labiau siejo bendra karo etika, tai liudija dažnėjantys Algirdo ir Kęstučio susitikimai su Ordino pareigūnais. Į Vytauto antrąjį pabėgimą Ordinas atsakė keliais 1392–1394 m. žygiais, tačiau po to nuolat atnaujinant paliaubas keleriems metams nusistovėjo taika. Vytautas naudojosi taikiais santykiais su Ordinu ir plėtė įtaką rusiškose žemėse, stiprindamas santykius su Jogaila ir Lenkija. Neatsitiktinai būtent susirašinėdamas su didžiuoju magistru Vytautas 1395 m. pirmą kartą pavartojo jo politinius siekius išreiškiantį didžiojo kunigaikščio titulą. Tolesnis žingsnis buvo 1398 m. Salyno sutartis, kuri buvo tiek Rytų politikos dalis (Ordino būriai dalyvavo 1399 m. žygyje, Ordinas pripažino Lietuvos įtaką Naugardui), tiek savarankiškumo demonstracija Lenkijai. Dar 1398 m. balandį Ordino pasiuntiniai su Vytautu sudarė parengiamąją Gardino taiką. Buvo numatyta, kad ją patvirtins specialus abiejų pusių suvažiavimas, pagal to meto tarptautinių santykių praktiką turėjęs įvykti pasienyje. Tų pačių metų spalio 12 d. Nemuno Salyne buvo patvirtinta taikos sutartis – pirmoji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Vokiečių ordino taika, sudaryta ne keliems mėnesiams ar metams, bet – kaip tuo metu sakydavo ir rašydavo – „amžiams". Pagal šią tik tarp krikščioniškų valstybių galimą amžinąją taiką Vytautas Ordinui atidavė Žemaitiją, abi pusės apsikeitė belaisviais (po Gardino paliaubų į Lietuvą pagaliau grįžo nuo 1390/1392 m. Ordino įkaitu buvęs Vytauto brolis Žygimantas). Pskovas buvo pripažintas Ordino, o Naugardas – Lietuvos interesų zona.

Tokiose sutartyse buvo įprasta deklaruoti laisvą prekybą tarp abiejų kraštų ir įsipareigoti nepriimti pabėgėlių. 1401 m. sukilimas Žemaitijoje, per kurį Vytautas užėmė dviprasmišką poziciją, ir Švitrigailos pabėgimas į Ordiną atnaujino karo veiksmus. Ordinas nusiaubė Gardino žemę, Ašmeną, Medininkus ir priartėjo prie Vilniaus. Vytautas atsakė sugriaudamas Daugpilį. 1402 ir 1403 m. Ordino žygiai buvo paskutinieji jo „reizai" į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę (neskaitant nekrikštytos Žemaitijos). 1403 m. popiežius Bonifacas IX uždraudė Ordinui kariauti su Lietuva. Kitas Ordino siuzerenas Romos karalius Vaclovas IV Liuksemburgas tai jau buvo padaręs 1395 m. Kryžiaus karų Lietuvoje epocha baigėsi, juos pakeitė galios karai ir taikos derybos tarp kaimyninių krikščioniškų valstybių. 1404 m. gegužės 22/23 d. Racionžo sutartimi Vytautas, dabar jau su Jogaila, patvirtino Salyno taikos straipsnius, dar kartą pripažino Ordinui Žemaitiją ir pažadėjo padėti jam įsitvirtinti šiame krašte. Negalėjęs asmeniškai atvykti į Racionžą (Smolenske slopino maištą), Vytautas dar tų pačių metų rugpjūčio mėn. prie Kauno susitiko su didžiuoju magistru Konradu Jungingenu. Tarp Lietuvos ir Ordino nusistovėjo taikių santykių periodas.

4.2. Kova dėl Žemaitijos ir Žalgirio mūšis

Šis draugystės laikotarpis tęsėsi iki 1409 metų. Jo pabaiga susijusi su kraštu, kuris buvo svarbiausias ginčų su Ordinu objektas. Žemaitija, nors Lietuvos valdovai ir stengėsi, XIV a. taip ir netapo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalimi. Nėra duomenų, kad didieji kunigaikščiai iki 1409 m. būtų diegę Žemaitijoje savo administracinę struktūrą. Turbūt faktas, kad Žemaitijoje nebuvo galutinai įsitvirtinta, paaiškina, kodėl tiek Jogaila, tiek Vytautas buvo pasirengę bent jau kuriam laikui šio krašto atsisakyti. Po 1404 m. sutarties Vytautas vykdė savo pažadą padėti Ordinui įsitvirtinti Žemaitijoje – pastatė kelias pilis, net suteikė jų įguloms žmonių. Tačiau kartu stengėsi išlaikyti asmeninius savo pavaldinių ir žemaičių santykius. Vytautas sugebėjo į savo kraštą perkelti dalį jam palankių žemaičių bajorų šeimų. Kai kuriuos iš šių bajorų netrukus sutinkame dalyvaujančius apgyvendinant atokesnes Naugarduko ar Palenkės sritis. Bet visų pirma Vytautas naudojosi išvykusiųjų ryšiais su krašte likusiais artimaisiais ir per juos kontroliavo įvykių eigą. Nors buvo suprantama, kad Žemaitijos kraštas atiduotas iki Nevėžio, sienos tarp dviejų valstybių egzistavo tik pergamente, o pasienio gyventojai toliau gyveno bendruomeninį gyvenimą abipus sienos. Antai 1407 m. Žemaitijos vaitas, krašte vyriausias

Ordino pareigūnas, rašė savo vadovybei apie Lietuvoje gyvenančių bajorų kraujo kerštо akciją Ordinui priklausančioje Žemaitijoje. Vytautas naudojosi ir su juo išvykusių bajorų turtiniais interesais. Siekdamas apginti jų teises į Žemaitijoje likusias tėvonines žemes, jis 1409 m. pasiūlė Ordinui originalų sprendimą – išvykę senieji lieka pas jį, o jų vaikai tampa Ordino pavaldiniais. Taigi santykiams su žemaičiais Vytautas pasirinko to meto politinei santvarkai charakteringą sprendimą – gimtinėje likę jam artimų bajorų giminaičiai užtikrino nuolatinį asmeninį ryšį su šiuo kraštu. Panašią politiką bandė vykdyti ir Vokiečių ordinas – dalį žemaičių perkėlė į Prūsiją. Jie tapo savotiškais naujojo krašto siuzereno tarpininkais Žemaitijoje: per savo giminiškų ryšių tinklą nesunkiai sužinodavo krašto nuotaikas, o kai kada jas ir veikdavo. Tačiau Ordino galimybės plėtoti šiuos ryšius buvo daug siauresnės – jam aiškiai stigo tiek žmogiškų, tiek finansinių išteklių. Visa tai paaiškina po kelerių metų įvykusią Vytauto intervenciją į Žemaitiją.

Šaltinių duomenys prieštarauja įprastam ir tariamai natūraliam tvirtinimui, kad visi žemaičiai troško būti Vytauto pavaldiniais ar bent jau buvo nusiteikę prieš Ordino valdžią. Ordino veiksmai istoriografijoje dažnai traktuojami kaip prievartiniai, o Vytauto politika anachroniškai pateisinama „valstybiniais interesais". Žemaičių bajorų, Vytauto ir Ordino santykiai buvo sudėtingesni, nei tai leidžia suvokti paplitusi aiškinimo schema. Vokiečių ordinas, žinoma, atnešė į Žemaitiją naują socialinę tvarką, su tuo turbūt susiję valstiečių bėgimai į Vytauto kraštą. Kita vertus, panašias reformas pradėjus Vytautui, žemaičiai pradėjo bėgti jau kita kryptimi. Siekdami įsitvirtinti Žemaitijoje, Ordinas ir Vytautas naudojo tas pačias politines praktikas – skatino žemaičių bajorus persikelti į savo teritoriją, ėmė bajorų šeimų įkaitus, bet ir dalijo joms dovanas. Ordinas žadėjo surašyti ir išmatuoti bajorijos valdas ir suteikti savo krašto kilmingųjų teises. Taip pat ir Žemaitijoje įsitvirtinęs Vytautas skelbė privilegijas, kuriomis žemaičių bajorams dalijo valstiečius. 1419 m. grupės žemaičių bajorų sąmokslą prieš Vytauto valdžią veikiausiai nulėmė nesiskaitymas su vietos kilmingųjų lūkesčiais: jau 1409 m. žemaičiai rodė nepasitenkinimą, kai jiems paskirtas naujasis seniūnas iš aukštaitiškos Deltuvos Rumbaudas atsivedė kamarininkus iš savo krašto. Žemaičių nepasitenkinimas suprantamas atsižvelgus į tai, kad pareigūnų stokojantis Ordinas kamarininkais skirdavo vietos bajorus. Stebėdamas tokias vietos didikų nuotaikas, Vytautas vykdė apdairią asmeninę politiką: pirmaisiais Žemaitijos seniūnais skyrė Rumbaudą ir Kęsgailą Valmantaičius, kurių motina buvo kilusi iš Žemaitijos. Kurdamas administracinę organizaciją, rėmėsi ištikimybę

įrodžiusiais žemaičių bajorais (Jurgiu Galminu, Getautu, Klausigaila). Žemaičių bajorų elitas savo teises sėkmingai gynė per visą pirmąją XV a. pusę, o didieji kunigaikščiai ilgainiui turėjo jiems pripažinti nemažai savivaldos teisių, iš jų ir teisę dalyvauti parenkant seniūnus ir tijūnus. Ordinui palankią žemaičių bajorų grupę Vytautas siekė ne sunaikinti, bet integruoti, krašto galinguosius palenkti į savo pusę. Ši politika ne visada buvo sėkminga, tai rodo 1418–1419 m. maištas Žemaitijoje, kuris istoriografijoje paprastai vadinamas valstiečių, arba pagoniškų, sukilimu. Ordino vadovybės dėmesys ir maištininkų ryšiai su kryžiuočiais greičiau bylotų apie kilmingų žemaičių veiksmus, kuriuos Vytautas tendencingai bandė vaizduoti kaip prieš krikščioninimą nusiteikusių prasčiokų pasipriešinimą. Personalinė žemaičių bajorų grupių analizė atskleidžia jų pastangas išsaugoti politinę ateitį valdant tiek Ordinui, tiek Lietuvos kunigaikščiams. Jie galvojo apie savo valdžią ir turtus, apie jų sklandų perdavimą vaikams ir nemąstė tautinėmis kategorijomis. Politinės komunikacijos veiksmų įvairovė leido žemaičių diduomenei (ar bent jau jos daliai) sėkmingai spręsti šiuos uždavinius keičiantis politinėms aplinkybėms.

Žvelgiant plačiau, Žemaitijos klausimas turbūt nebuvo toks egzistencinis, kaip atrodytų vėlesniam stebėtojui. Žinoma, tiek Ordinui, tiek Vytautui ši teritorija buvo svarbi, tačiau ne taip svarbi, kad dėl jos būtų galima aukoti kitus interesus. Vargu ar Žemaitija buvo tas nesantaikos židinys, dėl kurio įvyko konfliktas, kuris pasibaigė Žalgirio mūšiu. Šį karą sukėlė daugelio veiksnių, tarp jų ir atsitiktinių, grandinė. 1409 m. žemaičių sukilimas buvo aiškiai inspiruotas Vytauto, kuris pasinaudojo Ordino neatsargiu bado sukeltų problemų sprendimu. Palanki situacija leido Vytautui susigrąžinti kraštą, kai su pareigūnų ir lėšų trūkumu susiduriantis Ordinas negalėjo išsiversti be jo pagalbos. Per penkerius metus po 1404 m. taikos Ordinas taip ir nesukūrė administracinės struktūros ir nesiėmė krašto krikščioninimo darbo. 1409 m. Vytautui Žemaitiją atsiėmus, karas tarp Lenkijos ir Lietuvos bei Vokiečių ordino dar neatrodė neišvengiamas, buvo nemažai būdų priimtinam kompromisui rasti. Tačiau vienas po kito sekę abipusiai išpuoliai diplomatines pastangas pavertė niekais. Reikšmingesnio vaidmens nesuvaidino ir potencialūs tarpininkai. Šventoji Romos imperija, kurios valdovai paprastai aktyviai dalyvaudavo tokiose derybose, tuo metu išgyveno eilinę krizę. 1400 m. imperijos elektoriai (kurfiurstai) vietoj Vaclovo Liuksemburgo Romos karaliumi išrinko Ruprechtą iš Vitelsbachų dinastijos. Tiek vienas, tiek kitas faktiškai valdė tik savo „namų" teritorijas – Vaclovas Čekiją, o Ruprechtas Reino žemę ir Bavariją. Kai 1410 m. gegužės mėn. Ruprechtas mirė, kova dėl valdžios

tapo dar aršesnė. Vaclovas 1409 m. spalio mėn. dar spėjo tarpininkauti tarp Ordino ir Jogailos bei Vytauto dėl paliaubų iki 1410 m. Šv. Jono dienos (birželio 24 d.). Po to iniciatyvos ėmėsi jo brolis Vengrijos karalius Zigmantas, 1410 m. kovo pabaigoje jis susitiko su Vytautu Kežmarke. Apčiuopiamų rezultatų šis susitikimas nedavė, o pats Zigmantas netrukus įsitraukė į kovą dėl Romos karaliaus karūnos. Ordino valdžios viršūnėje atgijo karingos nuostatos. 1407 m. mirusį didįjį magistrą ir diplomatą Konradą Jungingeną (palaikiusį draugiškus santykius su Vytautu) pakeitė jo brolis Ulrikas Jungingenas – patyręs „reizų" dalyvis, kuris galėjo prisiminti dar 1390 m. Vilniaus apgultį. Žinoma, negalima Jungingeno paskelbti karo kaltininku, tačiau jo kategoriškumas neabejotinai prisidėjo prie tolesnių derybų erdvės siaurėjimo.

Taigi konfliktuojančios pusės ėmė ruoštis galimo karo veiksmams, visų pirma pradėdamos puolimą diplomatijos frontu. Karas tarp krikščionių valstybių teoriškai buvo traktuojamas kaip galima teisėta ginčo sprendimo priemonė, kai visos derybų ir tarpininkavimo pastangos neduoda teigiamų rezultatų. Tokia samprata reikalavo įtikinti tarptautinę opiniją savo teisumu, juolab tai siejosi ir su karine pagalba iš užsienio. Todėl tiek Ordinas, tiek Lenkija su Lietuva 1409 ir 1410 m. viešuose laiškuose Vakarų Europos valdovams pateikė savąsias konflikto interpretacijas. 1409 m. pabaigoje Jogaila ir Vytautas, medžiodami Palenkės miškuose, turėjo progą aptarti ir suderinti būsimus veiksmus. Nežinia, ar tuo metu tikrai gimė karo planas, tačiau dėl bendrų paruošiamųjų veiksmų tikrai buvo susitarta. Dar kartą abu valdovai susitiko 1410 m. balandžio mėn. Lenkijoje, Vytautui grįžtant iš susitikimo su Zigmantu. Svarbi lietuvių diplomatijos pergalė buvo tuo metu sudaryta paliaubų sutartis su Livonijos ordinu. Konflikto įkarštyje Vytautas ėmėsi netradicinių saugumo priemonių: jis uždarė nuolatinį Ordino informatorių Švitrigailą į nelaisvę, o du jo kunigaikštiško kraujo šalininkus įsakė nukirsdinti. Ordino pasienio pareigūnų pranešimuose vadovybei matomi jų nuogąstavimai dėl Vytauto ketinimų, bet ir jiems tolesnių įvykių eiga buvo netikėta. Jei jie ir tikėjosi lenkų ir lietuvių kariuomenės puolimo, tai veikiau Ragainės ir Tilžės kryptimi.

Lenkijos Karalystė ir Lietuvos Didžiosioji Kunigaikštystė sutelkė kariuomenes prie Červinsko Mazovijoje ir puolė Marienburgo link. Ordino vadovybę užklupo nepasiruošusią. Tokios gausios priešo kariuomenės Ordino teritorijoje nebūta jau nuo XIV a., o paskutinis reikšmingas susidūrimas mūšio lauke įvyko 1370 metais (Rudavos mūšis). Skubiai surikiuotos Ordino pajėgos turėjo sulaikyti jungtinę kariuomenę kuo toliau nuo didžiojo magistro rezidencijos. Ordino gretose vis dar buvo

[120]
Žalgirio mūšis XV a. pabaigos Europos raštijoje: Dyboldo Šilingo (Schilling) Berno miesto kronikos miniatiūra

gausu riterių (riterišką dalies kariuomenės pobūdį liudija mūšyje dalyvavę heroldai), atvykusių iš įvairių kraštų, taip pat ir iš kai kurių su Lenkija ginčytinų regionų. Tačiau daug reikšmingesnė buvo vietinė pašauktinė ir samdomoji kariuomenė. Pagrindinė Ordino kariuomenės jėga buvo tuometinėje Europoje vyraujanti sunkioji raitija. Raitelių kariuomenės smulkiausi vienetai buvo ietys (paprastai trys raiteliai), kurios savo ruožtu sudarė pagrindinį karinį dalinį – vėliavą. Pagal žinomą vėliavų (Ordino kariuomenėje 52) ir maždaug įsivaizduojamą iečių kiekį tyrinėtojai mėgina nustatyti bendrą mūšyje dalyvavusių karių skaičių. Iš visko sprendžiant, sąjungininkų kariuomenė turėjo 25–30 tūkstančių karių ir buvo maždaug trečdaliu gausesnė nei Ordino. Ordino kariuomenė buvo geriau ginkluota, tačiau reikia turėti omeny, kad ir kryžeivių ginkluotė smarkiai skyrėsi. Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė iš dalies taip pat buvo tipiška europinių iečių formacija, tačiau šalia buvo ir kitos rūšies (pvz., totorių) dalinių. Bet kuriuo atveju naujesnėje istoriografijoje Vytauto atsivesta lietuvių ir rusėnų kariuomenė jau nelaikoma atsilikimo pavyzdžiu. Tiksliau būtų galima kalbėti apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ginklo tradicijų įvairovę [120].

Liepos 15 d. mūšis tarp Griunfeldės ir Tanenbergo kaimų prasidėjo nuo nesusipratimo, sąlygoto skirtingų karo papročių ir mentaliteto. Lenkų ir lietuvių kariai Ordino magistro Vakarų riterių papročiu atsiųstus du kalavijus klaidingai palaikė įžeidimo gestu. Šis įvykis paspartino karinių veiksmų pradžią ir užbaigė ilgą abipusį delsimą. Jau po vidudienio prasidėjęs mūšis tęsėsi kone septynias valandas. Kai kurių istorikų nuomone, mūšį pradėjo Vytautas, siekdamas užkirsti kelią galimoms deryboms. Jei tezė dėl karo veiksmų pradžios dešinėje lietuviškoje pusėje didesnių abejonių nekelia, tai Vytauto rizikos veiksnys nėra toks akivaizdus. Įteikus kalavijus, kelio atgal nebuvo ir kariaujančios pusės sprendė savo taktinius uždavinius. Žalgirio mūšio pradžia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės būriams buvo ypač sunki. Dalis jų neatlaikė Ordino spaudimo. Tačiau kita dalis, sėkmingai manevravusi (po Sveno Ekdahlio tyrimų „lietuviškas klaidinančio atsitraukimo manevras" yra įrodytas ir ginčytis galima tik dėl to, kokia Vytauto kariuomenės dalis jame dalyvavo), grįžo į mūšio lauką ir su lenkų daliniais nulėmė sėkmingą mūšio baigtį. Jono Dlugošo pasakojime svarbiausias vaidmuo mūšyje priskiriamas Vytautui. Tiesa, šį lenkų kronikininko pagyrimą turime vertinti kitų jo tendencingų pasakojimų (pvz., apie lietuvių bėgimą ir Smolensko būrių kovą) kontekste. Mūšiui baigiantis įvyko incidentas – Ordino riteris Liupoldas Kiokricas (Köckritz) užpuolė Jogailą. Karalių apgynė jo patarėjas ir būsimas Krokuvos vyskupas Zbignevas Olesnickis, po kelerių metų (prieš tapdamas vyskupu) jis turėjo gauti iš popiežiaus indulgenciją dėl smurtinio veiksmo. Mūšis baigėsi Ordino kariuomenės bėgimu ir didžiojo magistro Ulriko Jungingeno žūtimi. Be jo, žuvo kiti du svarbiausi Ordino pareigūnai (didysis komtūras ir maršalas) ir dar apie 200 Ordino riterių. Gana didelį žuvusių Ordino narių skaičių lėmė neriteriškas sąjungininkų kariuomenės elgesys. Apranga išsiskiriančių Ordino narių tiesiog neėmė į nelaisvę, kitaip nei atvykusius riterius ir samdinius. Verta paminėti, kad lenkų ir lietuvių kariuomenė dar prieš kelias dienas savo nusiteikimą parodė nusiaubdama Gilgenburgo (dab. Donbrovno) miestą. Dalis Ordino svečių riterišku papročiu pasidavė į nelaisvę, pasidavimą laikydami kilnesniu poelgiu už bėgimą. Po mūšio sąjungininkų kariuomenė išsidalijo trofėjus (visų pirma vėliavas) ir belaisvius ir pagal riterių paprotį „įtvirtino pergalę", dar tris dienas liko mūšio lauko prieigose [121].

Žalgirio mūšis padarė didelį įspūdį amžininkams. Jis minimas svarbiausiose to meto Europos kronikose, jau po kelerių metų kariavusių valstybių vadintas Didžiuoju. Buvo pasirūpinta mūšio atminimu. Jogaila ketino mūšio vietoje pastatyti brigitiečių vienuolyną, tačiau vėliau,

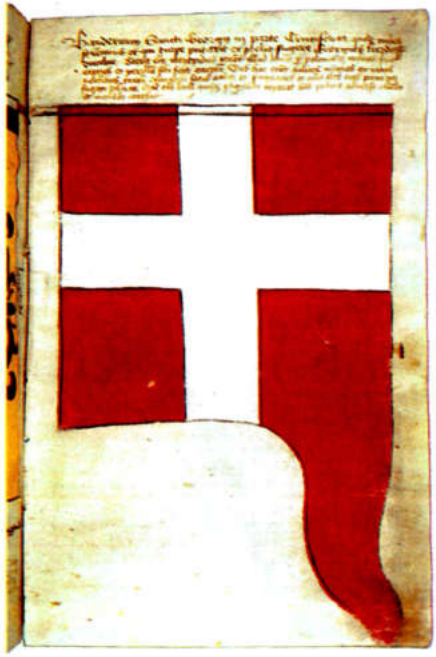

[121]
Riterių globėjo šv. Jurgio vėliava. Po mūšio paimtos Ordino vėliavos buvo demonstruojamos Krokuvos ir Vilniaus katedrose. XV a. jas aprašė žymus lenkų kronikininkas Jonas Dlugošas (Banderia Prutenorum)

sąjungininkams palikus Prūsiją, vienuolyną mūšio garbei fundavo Liubline. Atgautame lauke didysis magistras žuvusiems atminti pastatė koplyčią. Tačiau mūšio reikšmė neretai pervertinama. Mūšis iš tiesų simbolizavo Vokiečių ordino galios pabaigą, tačiau Ordino silpnėjimas buvo prieš kelis dešimtmečius Europoje ir pačioje Prūsijoje pakitusios situacijos rezultatas. Be abejo, mūšis psichologiškai paveikė Ordino narių sąmonę: vadovai ėmė daugiau kliautis diplomatinėmis gudrybėmis, o ne ginkluotais veiksmais. Didžiojo magistro pareigas prisiėmęs Henrikas Plauenas suorganizavo Marienburgo gynybą ir liepos 25 d. Ordino sostinę pasiekę sąjungininkai prieš save pamatė neįveikiamą pilį. Po kelis mėnesius trukusios apgulos Vytauto, o vėliau ir Jogailos daliniai pasitraukė. Ordinas netrukus susigrąžino užimtas pilis, kurių pašauktinė sąjungininkų kariuomenė negalėjo ilgesnį laiką valdyti. Todėl 1411 m. vasario 1 d. Torunės taika nebuvo jau tokia kukli, kaip gali pasirodyti. Lenkija atgavo Dobrynės žemę, o Lietuva – Žemaitiją iki Jogailos ir Vytauto mirties. Šis laiko apribojimas buvo derybų nuolaida, tačiau žinant jau anksčiau išryškėjusias Ordino galimybes, jis Jogailai ir Vytautui neturėjo kelti didesnių problemų. Ordinui itin didele problema tapo ne teritorijų praradimas (jų

[122] *Didžiojo magistro rezidencija – Marienburgo pilis*

praktiškai buvo netekta dar iki mūšio), o milžiniška kontribucija – 100 tūkstančių kapų Prahos grašių. Finansiniai Ordino įsipareigojimai, smarkiai lenkiantys jo galimybes, galėjo sukrėsti krašto ekonomiką ir sukelti tolesnius prieštaravimus tarp Ordino ir Prūsijos kilmingųjų bei miestų [122].

Po Žalgirio mūšio Žemaitijos klausimas nors ir nebuvo iki galo išspręstas, vis dėlto buvo aišku, kad Vytautas pasinaudojo palankia padėtimi ir laimėjo Žemaitiją. Tačiau ne mažiau svarbu buvo tai, kad nuo šiol jis įgijo erdvės kur kas įvairesniems politiniams žaidimams. O teiginys, kad tolesnis Vytauto tikslas buvo galutinai sunaikinti Ordiną, neturi pagrindo. Priešingai, jau po Torunės taikos, ir ypač po amžinosios Melno taikos (1422), Vytautas siekė derinti Lenkijos ir Ordino politiką. Jis tarpininkaudavo, kai tarp šių šalių kildavo konfliktai, ir tai sėkmingai darė iki pat savo mirties. Vytauto reikalavimai atiduoti jam dalį Prūsijos, kaip tariamą jo tėvoniją, ar kandžios užuominos apie „Ordino protėvių žemes“ vertintinos kaip politinė retorika ir spaudimo priemonė, o ne kaip tikri ketinimai. Tiesa, dar reikėjo su Ordinu išspręsti Žemaitijos ribų klausimą. Formaliai ginčytasi dėl Veliuonos ir Klaipėdos, taigi net ne dėl

[123]
Konstanco vaizdas Hartmano Šedelio „Pasaulio kronikoje“

visos Žemaitijos. Tačiau už šio ginčo slypėjo neaiški Žemaitijos krašto sąvoka, tai gerai žinojo vienas to meto Ordino vadovų, 1414 m. didžiuoju magistru tapęs Mykolas Kuchmeisteris, kuris dar prieš keletą metų buvo Žemaitijos vaitu. Vėl buvo kreiptasi dėl tarpininkavimo į Romos karalių, šįkart tai buvo Zigmantas Liuksemburgas. Tiesioginiu arbitru Zigmantas paskyrė iš Vengrijos miestiečių kilusį savo tarėją Benediktą Makrą. Vytautas priėmė Zigmanto pasiuntinį Trakuose su visa priderama pagarba – apdovanojo, pakėlė į riterius. Tačiau toks priėmimas leido Ordinui vėliau ginčyti Makros sprendimą. Ši byla vyko išties keistai. Ordinas rėmėsi Mindaugo XIII a. dokumentais, apie kuriuos Vytauto pusė nieko nenutuokė ir atmetė remdamasi formaliais kriterijais. Vytauto pakviesti žemaičiai kalbėjo apie savo medžioklės plotus prie Ragainės, o iš Lenkijos atsiųsti mokyti tarėjai operavo įmantriomis kanonų teisės kategorijomis. 1413 m. Kaune paskelbtas Makros sprendimas buvo itin palankus lietuviams – jiems pripažinta Veliuona ir Klaipėda. Tačiau Romos karalius Zigmantas šio sprendimo nepatvirtino. Lenkija ir Lietuva į tai atsakė 1414 m. įsiveržiamos į Prūsijos teritoriją (bado karas),

bet prasidėjęs Konstanco bažnytinis susirinkimas (1414–1418) ginkluotą kovą pakeitė propagandiniu karu [123].

Bažnytiniame susirinkime lenkų ir lietuvių pusė pasitelkė jau išmėgintas diplomatinės kovos priemones. Ir vėl buvo derinami teoriniai ir simboliniai argumentai. Lenkų atstovas Krokuvos universiteto daktaras Paulius Vladkovicas 1415 m. Konstance paskelbė prieš Ordiną nukreiptą raštą, kuriame buvo teigiama, kad visi Ordino dokumentai yra niekiniai, kadangi nei popiežius, nei imperatorius neturėjo ir neturi teisės disponuoti pagonių žemėmis. Kitame savo tekste jis kritikavo XIII a. mokymą, pagal kurį „netikėliams" nepripažįstama teisė į valdžią ir bet koks karas prieš juos laikomas teisėtu. Ypač pavojingas Ordinui buvo 1416 m. suformuluotas kaltinimas erezija ir jo palyginimas su tamplieriais. Ordinas į tai atsakė prieš Jogailą nukreipta Lenkijos provincijos dominikono Jono Falkenbergo satyra. 1416 m. pradžioje Konstanco susirinkime pasirodžiusi Vytauto didiko Jurgio Gedgaudo ir žemaičio Jurgio Galmino vadovaujama žemaičių bajorų delegacija sukėlė didelį susidomėjimą ir ne mažiau už mokytus raštus prisidėjo prie požiūrio į Lietuvos ir Žemaitijos krikštą pokyčių. Lietuvai svarbi buvo 1415 m. popiežiaus Jono XXIII bulė, anuliuojanti visas Ordino teises į Lietuvą ir Rusią, kurias jam anksčiau buvo pripažinę popiežiai ir imperatoriai. Vis dėlto kitų svaresnių sprendimų dėl Žemaitijos (be nutarimo įsteigti vyskupiją) nebuvo priimta ir byla vėl atsidūrė Romos karaliaus Zigmanto arbitraže. 1420 m. per Tris Karalius Vroclave paskelbtas Zigmanto verdiktas buvo palankus Ordinui. Dabar jau Jogaila ir Vytautas nesutiko su šiuo sprendimu. Jų pasitikėjimą stiprino po ilgų derybų 1419 m. sudaryta sutartis su Skandinavijos Kalmaro unijos šalimis ir valdovu Eriku VII Pamarėnu, kuris siekė iš Ordino Danijai sugrąžinti Estiją. Tiesa, konkrečių padarinių ši sutartis tuo metu neturėjo (ji net nebuvo ratifikuota), tačiau stiprino Lenkijos ir Lietuvos autoritetą tarptautinėje arenoje ir atvėrė kelius glaudesniems kontaktams su Švedija ir Danija.

Lemiamas kovos dėl Žemaitijos etapas įvyko 1422 metais. Lenkija ir Lietuva pasinaudojo bene vienintelio patikimo Ordino užtarėjo Romos karaliaus Zigmanto kova dėl Čekijos sosto ir įsiveržė į Ordino teritoriją. Ordinas gintis nepajėgė ir sutiko derėtis, 1422 m. rugsėjo 27 d. buvo sudaryta Melno amžinoji taika, pagal kurią Žemaitija visiems laikams buvo pripažinta Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Jau kitais metais šią taiką pripažino ir Zigmantas, ji buvo patvirtinta Veliuonoje apsikeičiant antspauduotais dokumentais. Prikabintų antspaudų gausa (prie lenkų ir lietuvių pusės dokumento jų net 120) turėjo simbolizuoti taikos patvaru-

mą. Buvo nustatytos sienos tarp Ordino ir Žemaitijos, bet dėl kai kurių jos atkarpų derėtasi per visą XV a. Nors padėtis tam susiklostė palanki, tačiau Vytautas nebekėlė klausimo dėl Klaipėdos priklausomybės, tai tik dar kartą patvirtina, kad toks reikalavimas buvo taktinis lietuvių valdovo manevras sudėtingoje byloje dėl Žemaitijos. Valdyti Nemuną iki pat žiočių nebuvo politinis Vytauto tikslas, kaip manė XX a. pradžios istorikai. Prekyba šia upe lietuviams tuo metu dar nebuvo ekonomiškai svarbi. Kaip Stepheno C. Rowello tyrimai rodo, XVI a. lietuvių kunigaikščiai mokėjo kontroliuoti upių kelius, tačiau jie tenkinosi karo ir prekybos (muitai) požiūriu strateginių vietų valdymu. Taigi Melno taika išsprendė paskutinius prieštaravimus tarp Vytauto ir Vokiečių ordino ir nuo šiol didysis kunigaikštis galutinai perėjo prie taktikos derinti Ordino ir Lenkijos politiką, stiprindamas valdžią Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir plėsdamas savo įtaką visame regione.

4.3. Vokiečių ordinas tarp Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinių interesų

Šią balansavimo tarp Ordino ir Lenkijos politiką daugiau ar mažiau sėkmingai tęsė ir didžiojo kunigaikščio Vytauto sosto įpėdiniai Švitrigaila ir Žygimantas Kęstutaitis. Vėliau ja savo veiksmus grindė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikai. Tapęs didžiuoju kunigaikščiu, Švitrigaila atnaujino draugiškus santykius su Vokiečiu ordinu, su kurio atstovais asmeniniai ryšiai jį siejo dar nuo 1402 m. politinės tremties Ordino žemėje. Jau 1431 m. birželio 19 d. šiuos santykius vainikavo taikos sutartis, sudaryta per pasienio derybas Skirsnemunės dvare. Ilgalaikiai Švitrigailos ryšiai su Ordino kraštu lėmė, kad šioje valstybėje jis turėjo patikimų bičiulių būrį, tarp kurių buvo ir Ordino maršalas, beje, mokėjęs lietuviškai, Henrikas Holtas. Ordino pareigūnai susirašinėdami Švitrigailą nuolat vadino „mūsų senuoju draugu", rūpinosi jo likimu per visą jo valdymą ir vėlesnį konfliktą su Žygimantu Kęstutaičiu. Kita vertus, didelę įtaką Ordino ir Švitrigailos santykiams darė Romos karalius Zigmantas, kurio garbei, kaip sakoma Skirsnemunės taikos dokumente, sutartis buvo sudaryta. Pagrindiniais sutarties punktais numatyta abipusė pagalba karo atveju ir pasižadėta nesudaryti sąjungų su trečiosiomis šalimis, jei nedalyvauja viena iš pusių. Ši sutartis buvo pirmoji (nuo pat Salyno laikų) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sutartis su Ordinu, kurioje nedalyvavo Lenkija. Prisiminus teritorines Vytauto nuolaidas Salyne matyti, kaip per šį periodą regione

pasikeitė situacija. Skirsnemunėje sudaryta sąjunga patikrinta dar tais pačiais metais. Į lenkų puolimą prieš Švitrigailą Voluinėje Ordinas atsakė karine intervencija. O paliaubas su lenkais sudaręs Švitrigaila nesutiko jų praplėsti iki nuolatinės taikos, kol į sutartį nebus įtrauktas Ordinas. Atmetė jis ir Lenkijos kanclerio Petro Šafraneco pasiūlymą tapti regentu, jei Jogaila mirtų, o laiške magistrui skambiai pareiškė, kad neapleis Ordino, net jei jam bus „padovanotas visas pasaulis". Glaudžius santykius paryškino Švitrigailos dvare pasirodęs nuolatinis Ordino pasiuntinys, juo tapo senasis Švitrigailos bičiulis, buvęs Ordino maršalas, o tuo metu Bratiano vaitas Henrikas Holtas. 1432 m. gegužės 15 d. Skirsnemunėje taika buvo dar kartą patvirtintina, o jai prisiekė didikai, nedalyvavę pirmame suvažiavime. Po Ašmenos perversmo panašią taikių santykių su Ordinu politiką iš pradžių bandė vykdyti Žygimantas, bet susidūrė su atsargia Ordino vadovybės laikysena, ši negalėjo iškart atsimesti nuo Švitrigailos. Todėl Žygimantui nieko kito neliko, kaip prisiekti ištikimybę Jogailai. Į konfliktą tarp Švitrigailos ir Žygimanto įsikišęs Livonijos ordino magistras Frankas Kerskorfas su savo sąjungininku Švitrigaila patyrė pralaimėjimą ir pats padėjo galvą 1435 m. rugsėjo 1 d. Pabaisko kautynėse. Amžininkams tragiški šio mūšio padariniai Ordinui priminė Žalgirio mūšį, tik šįkart skaudų smūgį patyrė livoniškoji Ordino dalis. 1435 m. gruodžio 31 d. Lenkijos Karalystė ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė sudarė Kujavijos Bresto taiką su Ordinu. Tačiau ši drauge su Lenkija sudaryta sutartis nesutrukdė didžiajam kunigaikščiui po kelerių metų atnaujinti savarankišką santykių politiką.

XV a. antrojoje pusėje taip pat interesus derino tarptautinėje politikoje vis aktyviau pradėję reikštis Lietuvos didikai. Jie savarankiškai siuntė pasiuntinybes ir laiškus Ordino magistrams ir kitiems pareigūnams, derėjosi dėl sienų, prekybos ir dėl kitų abiem pusėms svarbių klausimų. Kaip galima spręsti iš jų laiškų tekstų, toli gražu ne visuomet savo politiką jie derino su karaliumi ir didžiuoju kunigaikščiu Kazimieru Jogailaičiu. Šioje didikų korespondencijoje su Ordino pareigūnais nuolat vartojami „draugo" ar „brolio" kreipiniai rodo taikingus santykius vakariniame Lietuvos pasienyje. Bendri taikos ir stabilumo interesai artino kaimyninius abiejų kraštų pareigūnus – Karaliaučiuje reziduojantį maršalą, Klaipėdos ir Ragainės komtūrus iš Ordino pusės ir Žemaitijos, Gardino bei Kauno seniūnus iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pusės. Asmeninius kontaktus su Ordino vadovais ypač aktyviai plėtojo Žemaitijos seniūnas Jonas Kęsgailaitis ir jo sūnus bei posto įpėdinis Stanislovas. Didžiausią savarankiškumą parodė Lietuvos didikai atsisakydami dalyvauti Trylikame-

čiame Lenkijos ir Ordino kare. Kare dalyvavo tik tie lietuviai, kurie buvo Kazimiero dvaro dvarionys, jų vardai sutinkami Ordino belaisvių sąraše po 1454 m. Choinicų mūšio. 1455 m. Klaipėdos nusiaubimas greičiausiai buvo vis dar pasitaikantis plėšikiškas nepaklusnių žemaičių išpuolis, kuris įvyko be Žemaitijos seniūno Jono Kęsgailaičio žinios. Sunku paaiškinti „strateginį" Klaipėdos puolimą, kadangi neturime pagrindo galvoti, kad lietuviai ketino išplėsti savo teritoriją. Priešingai, Kazimiero pasiūlymą už paramą pasiimti dalį Rytų Prūsijos, o Ordiną perkelti į Podolę lietuvių didikai atmetė. XV a. Klaipėda buvo strategiškai svarbioje vietoje tarp Prūsijos ir Livonijos, o jos, kaip uosto, reikšmė buvo dar menka ir didelių pajamų nežadėjo. Bet ekonominio suinteresuotumo stoka buvo antraeilis dalykas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenė buvo linkusi palaikyti tradicinius santykius su Ordinu. Nors valdovas ir buvo bendras, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinis elitas atsisakė kariauti lenkų pusėje ir, vėlesnių istorikų vertinimu, praleido progą (at)gauti „giminingų" baltų tautų žemes. Tačiau lietuvių kilmingieji gyveno ir mąstė visai kitomis politinėmis sąvokomis, kurių pagrindinės reikšmės susiformavo Vytauto laikais ir galiojo beveik iki XVI a. vidurio. Tai buvo „Vytauto sienų" idėja ir politinio savarankiškumo paieškos, pasinaudojant Lenkijos ir Ordino nesutarimais. Tačiau Vokiečių ordinas silpnėjo ir tokios politikos galimybės siaurėjo, nors XV a. ji vis dar buvo pakankamai veiksminga ir liudijo Lietuvos diduomenės politinę brandą. O grįžtant prie ekonomikos, taikius santykius su Ordinu lietuvių politinis elitas naudojo prekybiniams ryšiams su Prūsija stiprinti ir savo pirklių interesams ginti.

Atskirai minėtina Lietuvos politika Livonijoje. Tiek Kazimieras, tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikai nuolat gaudavo popiežiaus pavedimus padėti įsitvirtinti naujiems Rygos arkivyskupams ir Tartu vyskupams, ginti juos nuo galimų Livonijos ordino pretenzijų. Vidiniai nesutarimai Livonijoje, ypač nuolatiniai Rygos miesto ir arkivyskupo konfliktai su Ordinu, leido Lietuvai legaliai kištis į krašto vidaus santykius. 1473 m. Kurcumo sutartimi tarp Lietuvos ir Livonijos buvo nustatytos „Radvilos sienos" (taip jos buvo pavadintos vėliau, vieno iš 1473 m. derybininkų Radvilos Astikaičio vardu, įvertinant vėlesnių Radvilų įtaką), pagal kurias sienas tikslindavo iki pat lemtingų XVI a. vidurio įvykių.

Aleksandro Jogailaičio laikais santykiai su Ordinu įgavo naują perspektyvą. Ordinas, ypač jo livoniška atšaka, tapo potencialiu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sąjungininku karuose su Maskva. Maskvos Didžioji Kunigaikštystė karinį spaudimą Livonijai pradėjo daryti praktiškai tuo pat metu kaip ir Lietuvai, 1492 m. prieš Narvą pasistatydama

Ivangorodo pilį. 1494 m. Naugarde buvo uždaryta Hanzos kontora. Todėl ir Livonija, ir Lietuva buvo suinteresuotos karine sąjunga. Tačiau Ordino vadovybė vengė kištis į vykstantį karą tarp Maskvos ir Lietuvos, nepaisydama popiežiaus Aleksandro VI raginimų. Be to, kaip paprastai, Livonijos konfederacijoje išsiskyrė Ordino, Rygos miesto ir arkivyskupo interesai. Vis dėlto pagal 1501 m. kovo 1 d. (Vilniaus) ir birželio 21 d. (Cėsių) dokumentus dešimčiai metų buvo sudaryta Lietuvos ir Livonijos ordino sąjunga prieš Maskvą. Nors abi sutarties dalyvės karo laukuose patyrė nesėkmių ir stigo realios abipusės pagalbos, 1514 m. ši sąjunga buvo pratęsta. Į šią sąjungą planuota įtraukti ir Kalmaro unijos kraštus, tačiau Skandinaviją buvo apėmę vidiniai kivirčai, kurie neleido formuoti bendros politikos. Karui su Maskva Livonijos ordinas pasitelkė ir politinės propagandos priemones (Vakarų Europoje platino rusų kariuomenės žiaurumą aprašančius pamfletus), kurias vėliau perėmė ir Lenkija su Lietuva.

Vėlesnius santykius su Vokiečių ordinu nulėmė kiti veiksniai. Ordinas, per XV a. antrosios pusės karą nemažą savo teritorijos dalį perleidęs Lenkijai, 1525 m. didžiojo magistro Alberto Brandenburgiečio iniciatyva tapo pasaulietine Prūsijos kunigaikštyste ir Lenkijos vasalu. Vokiečių ordino organizacija išliko tik Šventosios Romos imperijos žemėse ir Livonijoje.

5. Vakarų kryptis. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Jogailaičių monarchijos

5.1. Aleksandras Jogailaitis ir jo laikų reformos

Po 52 metus trukusio Kazimiero valdymo 1492 m. didžiuoju kunigaikščiu tapo jo sūnus Aleksandras (1461–1506) [124]. Kazimiero ir Elžbietos iš imperatoriškos Habsburgų giminės vaikai (iš viso jų buvo net trylika) ne tik sujungė dviejų tuo metu bene galingiausių Europos dinastijų patirtis. Tėvai pasirūpino, kad vaikai gautų tinkamą išsilavinimą – tai buvo Europos monarchų privalomo ugdymo dalis. Juos mokė Vavelio dvaro intelektualai Jonas Dlugošas ir Pilypas Kalimachas. Todėl ketvirtasis Kazimiero ir Elžbietos sūnus Aleksandras, kaip ir jo broliai bei seserys, buvo pirmieji Jogailaičiai, kuriems skaitymas ir rašymas nebuvo svetimas. Tiesa, Aleksandras buvo ir pirmasis Lietuvos valdovas, kuris nemokėjo lietuviškai. Bet tai netapo kliūtimi deramai atlikti savo kunigaikštiškas pareigas Lietuvoje. Ilgas ir sėkmingas tėvo valdymas garantavo sklandų

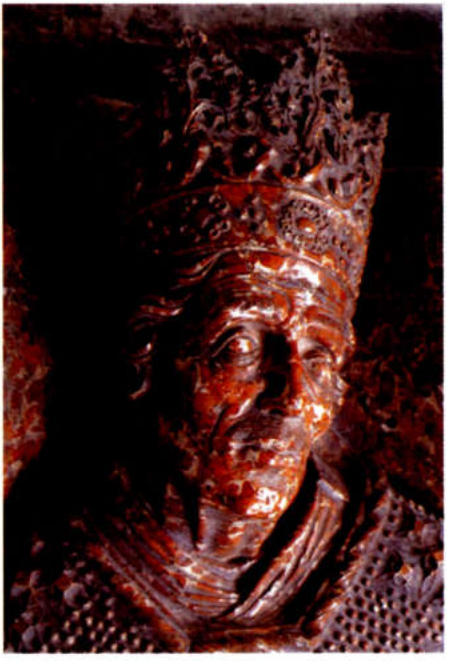

[124]
Kazimiero Jogailaičio antkapio Vavelyje fragmentas

abiejų unijos valstybių sosto perdavimą sūnums: Lenkijos karaliumi tapo vyresnis Aleksandro brolis Jonas Albertas. Vyriausias brolis Vladislovas jau kurį laiką buvo Vengrijos ir Čekijos karaliumi. Istoriografijoje nesutariama, ar tai, kad iš kelių Kazimiero sūnų didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu tapo būtent Aleksandras, buvo dinastijos sprendimas, ar Lietuvos didikų valia; veikiausiai tai buvo bendras to meto valdančiojo elito sutarimas, o Aleksandro iškėlimas tais laikais buvo tipiškas sosto paveldėjimo ir karaliaus rinkimų derinys. Aleksandro Jogailaičio paskelbimo didžiuoju kunigaikščiu proga 1492 m. pirmą kartą buvo sušauktas susirinkimas, kurį galima laikyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimo ištakomis: buvo nurodyta, kad kiekviena sritis į Aleksandro išrinkimo ir vainikavimo iškilmes turi atsiųsti po kelis bajorų atstovus. Taip gimė bajorų atstovavimo tradicija.

Tačiau pagrindiniais Aleksandro partneriais valstybiniame gyvenime buvo Lietuvos didikai. Jau pirmomis Aleksandro viešpatavimo dienomis jie išsirūpino privilegiją, kuri dar labiau išplėtė jų politinės institucijos – Ponų tarybos – teises (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.7.2). Nauja privilegija pernelyg nevaržė valdovo, kaip krašto suvereno, veiksmų. Iš

visko sprendžiant, daugelis svarbių privilegijos punktų buvo numatyti situacijai, jei valdovas vėl išvyktų reziduoti į kitą kraštą. Valdydamas Lietuvoje Aleksandras ganėtinai savarankiškai skyrė pareigūnus, plėtojo administracinę šalies sistemą, formavo užsienio politikos kryptis. Nuolatinės kompromisų su diduomene paieškos iš dalies lėmė Aleksandro vidaus politiką. Tarp valdovo ir įtakingiausių didikų giminių susiklostė geri santykiai. Diduomenė rėmė valdovo reformas, siuntė savo vaikus į jo dvarą, vykstant karui su Maskva, sutikdavo su naujais mokesčiais. Aleksandras valdymo pradžioje paskelbė keletą dokumentų, kuriais apdovanojo didikus naujomis valdomis. Valdovo personalo politika atitiko ankstesnes tendencijas: į atsilaisvinusias pareigybes skiriami žymiausių giminių atstovai. Tiesa, reikia pasakyti, kad per 14 Aleksandro valdymo metų vakavo vos kelios svarbios pareigybės. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleriu ir Vilniaus vaivada per visą laikotarpį buvo Mikalojus Radvila Vyresnysis (1491–1509), Žemaitijos seniūnu – Stanislovas Jonaitis Kęsgaila (1485–1527), Albertas Taboras Vilniaus vyskupu taip pat buvo nominuotas 1492 m. pradžioje, dar valdant Kazimierui. Reikšmingesni Aleksandro paskyrimai buvo kunigaikščio Aleksandro Alšėniškio skyrimas į Vilniaus kašteliono (1493–1511) ir Jono Zaberezinskio į Trakų vaivados (1498–1505) bei žemės maršalo (1498–1508, su pertrauka 1505) pareigas. Galbūt tik pastarąjį iškėlimą galima traktuoti kaip bandymą stiprinti valdovo grupuotę, nors iš kilmingos giminės kilusio Zaberezinskio nominacija ir nepažeidė įprastų neformalių pareigūnų skyrimo normų. Bandymai formuoti valdovo grupuotę labiau pastebimi valdovo maršalų, kurių galėjo būti paskirta gausiau, institucijoje. Turbūt neatsitiktinai per pirmuosius kelerius viešpatavimo metus Aleksandras paskyrė net 11 maršalų, tarp kurių buvo ir tokie vėliau politiniame gyvenime pasižymėsiantys asmenys, kaip Jonas Litavoras (Liutauras) Chreptavičius, Stanislovas Petraitis Kiška, Grigalius Stanislovaitis Astikas. Tačiau net ir valdovo malone besidžiaugiantys asmenys įgytą aukštą padėtį siekdavo įtvirtinti prestižinėmis vedybomis – Jonas Chreptavičius vedė kunigaikščio Aleksandro Alšėniškio dukterį, Stanislovas Kiška – paskutinę didikų Mantigirdų palikuonę ir turtų paveldėtoją, dar vienas Aleksandro maršalas – Albertas Kločka – kunigaikščių Ostrogiškių giminės atstovę.

Nors kurį laiką santykiai ir buvo darnūs, 1501 m. Aleksandrui po brolio mirties tapus ir Lenkijos karaliumi, kilo keli dideli nesutarimai Lietuvos valdžios viršūnėje. Pirmasis iš jų buvo 1501 m. Melniko unijos epizodas (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.1), kai ką tik Lenkijos

karaliumi išrinktas, bet dar nekarūnuotas Aleksandras ir dalis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų sutiko sustiprinti unijinius saitus su Lenkija. Melniko unija buvo Aleksandro įsipareigojimų dalis, be to, sudaryta Maskvos pavojaus akivaizdoje. Tačiau ši unija taip ir neįsigaliojo, kadangi Ponų taryba, o vėliau ir seimas atsisakė ją pavirtinti, patvirtinimas buvo numatytas dokumento tekste. Tiesa, ir pats Aleksandras galėjo būti suinteresuotas panaikinti Melniko sprendimus, kadangi jie stiprino lenkų didikų valdžią karaliui. Ponų tarybos ir dinastijos veiksmai gal ir nebuvo galutinai suderinti, tačiau esminių prieštaravimų, ko gero, taip pat nebuvo. Antrasis ir kur kas didesnis nesutarimas kilo dėl karaliaus aplinkoje augančios Mykolo Glinskio įtakos. Šis į katalikybę atsivertęs totorių kilmės kunigaikštis, grįžęs iš kelionių po Europos valdovų dvarus (tarp jų ir imperatoriaus Maksimilijono I), padarė greitą ir jau vien dėl to neįprastą tiems laikams karjerą. Jis neturėjo įtakingų giminaičių užnugario, tačiau išsiskyrė plačiomis tarptautinėmis pažintimis, gyvenimo dvare patirtimi ir asmeniniais sugebėjimais, vieną po kitos gavo pareigybes, svarbiausia jų buvo (vyriausiojo) dvaro maršalo (nuo 1500). Jo savimonę ir tarptautinius ryšius iliustruoja 1504 m. laiško Vokiečių ordino vadovybei intituliacija, kurioje vartodamas suvereno retoriką save vadina Dievo valia Glinsko kunigaikščiu, Turovo ponu, didžiuoju Lietuvos Kunigaikštystės maršalu. Toks Mykolo Glinskio iškilimas išardė gana subalansuotą Lietuvos diduomenės sudėtį ir lėmė valstybinės krizę, kuri kulminaciją, tiesa, pasiekė jau po Aleksandro mirties (plg. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.5.2). Vis dėlto Aleksandro laikais šį diduomenės konfliktą dar pavyko užgesinti. Jo užuomazga buvo dviejų asmenų, kuriuos pagrįstai galima vadinti Aleksandro patikėtiniais, asmeninis kivirčas. Tik jei žemės maršalas ir Trakų vaivada Jonas Zaberezinskis buvo nuo seno valdančiajame elite įsitvirtinusios diduomenės atstovas, tai Mykolas Glinskis atstovavo naujųjų laikų permainas pranašaujančiam, savo jėgomis iškylančiam asmenybės tipui. 1499 m. į Lietuvą grįžęs Glinskis jau po ketverių metų su Zaberezinskiu apsikeitė kaltinimais dėl rengiamo pasikėsinimo. Valdovas iškart atsakė griežtomis prevencinėmis priemonėmis – nustatė didžiules pinigines bausmes už santarvės nesilaikymą. Per 1505 m. Bresto seimą Aleksandras sutaikė konfliktuojančias puses ir pakeitė kai kuriuos pareigūnus, taip sutvirtindamas savo autoritetą tarp Ponų tarybos narių. Naujesnė istoriografija šį vidinį Lietuvos diduomenės konfliktą interpretuoja kaip tipišką grupuočių kovą dėl valdžios, o ne kaip skirtingų nuomonių dėl valstybės santvarkos išraišką. Bausmė tariamam Melniko unijos šalininkui Jonui Zaberezinskiui buvo laikina valdovo nemalonė. Zaberezinskiui buvo atimtos pareigybės, tačiau

netrukus jis vėl ėjo savo svarbiausias didžiojo maršalo pareigas ir net gavo iš valdovo rankų dosnią beneficiją.

Vis dėlto susitaikymas liko konflikto šešėlyje. Viską komplikavo vėlesnis Mykolo Glinskio maištas ir su juo susiję neramumai šalyje. Šis trumpas konfliktas su didikais paradoksaliai nulėmė, kad vėliau Aleksandro valdymas Lietuvoje buvo vertinamas neigiamai. Nepraėjus nė dviem dešimtmečiams po Aleksandro mirties, Lietuvos didikų iniciatyva sukurtoje naujoje Lietuvos metraščių redakcijoje (Bychovco kronikoje) valdovą gyvenimo pabaigoje ištikusi fizinė negalia aiškinama Dievo bausme už neteisingus sprendimus. Nesėkminga ilgalaikio karo su Maskvos kunigaikštyste pradžia ir konfliktai su abiejų kraštų didikais, regis, iš tiesų liudijo, kad svarbiausios valdovo funkcijos – valstybės teritorijos apsauga ir taikos šalyje užtikrinimas – nebuvo deramai atliktos. Tačiau vėlesni istorikai (Fryderykas Papée, Krzysztofas Pietkiewiczius), visapusiškai ir išsamiai nagrinėję to meto politinę situaciją ir veikėjų galimybes, diferencijuotai pažvelgė ir į Aleksandro Jogailaičio palikimą. Karas su Maskva (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.2) turbūt buvo neišvengiamas, Maskvos didysis kunigaikštis Ivanas III tiesiog laukė palankaus momento jį pradėti, ir tai sutapo su Aleksandro įžengimu į didžiojo kunigaikščio sostą. Lietuvos valdovo veiksmai liudija, kad jis aktyviai siekė išspręsti šią problemą. Jo 1495 m. vedybos su Ivano dukterimi Elena buvo bandymas sudaryti ilgalaikę taiką, ir ne dviejų sutuoktinių veiksmai lėmė, kad šioms viltims nebuvo lemta išsipildyti [125]. Nors Ivanas III ir siekė paversti Eleną savo politikos įrankiu, ji stengėsi tarpininkauti tarp vyro ir tėvo, į Maskvą siunčiamuose laiškuose gynė sutuoktinio veiksmus. Kai vedybų strategija nedavė lauktų rezultatų, Aleksandras prieš Maskvą mėgino suburti aplinkinių valstybių koaliciją. Būtent jo laikais suaktyvėjusi pasiuntinybių tarnyba nuolat siuntė atstovus į Lenkiją, į abi Vokiečių ordino šakas Prūsijoje ir Livonijoje, į Moldovą, Daniją ir Švediją, pas totorių chanus, ieškodama įvairių būdų, kaip suformuoti karinę sąjungą. Ypač įdomus buvo sąjungos su Švedija projektas. Švedija, kitaip nei rytinėje Baltijos jūros pakrantėje nuo seno aktyvi Danija, tuo metu platesnę tarptautinę politiką tik pradėjo. Ji vis dar priklausė Danijos dominuojamai Kalmaro unijai, tačiau buvo įgijusi plačią autonomiją, kuri leido jai savarankiškai vykdyti užsienio politiką. Todėl derybos su Lietuva Švedijai buvo ir proga pademonstruoti savo separatistinius siekius. Be to, Danija 1493 m. buvo sudariusi sąjungą su Maskva, kurios kariuomenė keliskart įsiveržė į Švedijai tuo metu priklausiusią Suomiją. 1495 m. Švedijos valdytojas Stenas Sturė pasiuntė atstovus pas Lietuvos didįjį kunigaikštį

[125]
Aleksandras ir Elena Liudviko Jodoko Decijaus Jogailaičių giminės istorijoje

siūlydamas imtis bendrų veiksmų prieš Maskvą. Ką tik taiką su Ivanu III sudaręs ir jo dukterį vedęs Aleksandras, žinoma, tokio pasiūlymo priimti negalėjo. Tačiau jis pamėgino per savo pasiuntinius tarpininkauti Maskvos valdovo dvare. Švedijoje net buvo kilusi idėja pakviesti Aleksandrą tapti jos karaliumi, o tai reikštų Lietuvos ir Švedijos personalinę uniją. Tačiau šis projektas, kurį dargi diskreditavo į šį reikalą įsipainiojęs vienas portugalų avantiūristas, buvo pernelyg prastai parengtas, kad būtų galima pereiti prie konkretesnių derybų. Tačiau jis minėtinas kaip Aleksandro laikais suaktyvėjusių Baltijos jūros valstybių santykių epizodas, kuris prisidėjo prie lemtingo vėlesnio Švedijos ir Lenkijos bei Lietuvos valstybių politinio suartėjimo.

Įtemptos tarptautinės situacijos kontekste prisimintinas atnaujintas katalikų ir stačiatikių bažnytinės unijos idėjos svarstymas (plačiau sk. *Lietuvos* istorija, 4 t., II.2.6). Šiam projektui plėtoti palanki dingstis buvo Aleksandro ir Elenos vedybos, sėkmę žadėjo ir kai kurių stačiatikių didikų iniciatyva. Aleksandro dvaro raštininko Jono (Ivano) Sapiegos 1501 m. kelionė į Romą pas popiežių Aleksandrą VI tapo šios akcijos apogėjumi. Vis dėlto Aleksandro Jogailaičio ir kelių stačiatikių didikų pastangų įveikti valstybėje konfesinius skirtumus neparėmė nei katalikų, nei stačiatikių bažnytinė hierarchija. Taigi didžiojo kunigaikščio užsienio politikoje matome nemažai to meto politines realijas atitinkančių veiksmų, liudijančių jo pastangas įveikti krizę.

Per Aleksandro valdymą sukelti valstybės vidaus gyvenimo pokyčiai galbūt iškart nebuvo veiksmingi, tačiau pasirodė itin svarbūs vėlesnei socialinei ir politinei krašto raidai. Įvertinus reformų apimtį ir kokybę, galima būtų ryžtis suformuluoti tezę apie naują valstybės valdymo modernizavimo etapą. Aleksandro laikais šį modernizavimą užtikrinanti valdovo raštinė patyrė postūmį, antrą tokį nuo Vytauto laikų. Labai padaugėjo valstybės vidaus gyvenimui skirtų dokumentų, suintensyvėjo diplomatinis susirašinėjimas su užsienio šalimis, paspartėjo raštininkų ir diplomatų specializacija, o svarbiausia – galutinai susiformavo valstybės kanceliarijos archyvas – Lietuvos Metrika. Nors raštininkų skaičius vis dar nebuvo reglamentuotas, aiškiai išsiskyrė keli (vadinami didžiaisiais raštininkais arba sekretoriais – lotyniškos dalies Erazmas Ciolekas ir rusėniškos Fedka Grigorjevičius), kurie prižiūrėjo dokumentų sudarymo ir kopijavimo archyvui procedūras. Visa tai leido labiau formalizuoti kanceliarijos darbą ir sukurti daugiau ar mažiau patikimą dokumentacijos rengimo ir kontrolės tvarką. Kaip tik valdant Aleksandrui įvyko valdžios surašymo šuolis, kuris paliko mums išties didžiulį, lyginant su ankstesniais laikais, dokumentų kiekį (plg. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.6).

Svarbi Aleksandro laikų naujovė buvo aktyvi ekonominė politika, ypač monetų. Jau nuo XIV a. pabaigos Lietuvoje buvo kaldinami vietiniai pinigai – denarai (pinigėliai), tačiau jie buvo ne tiek monetarinės, kiek proginės reprezentacinės politikos dalis. O pirmaisiais Aleksandro valdymo metais, be toliau leidžiamų denarų, pradėtas kalti lietuviškas pusgrašis jau buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės monetų politikos reiškinys [126]. Apie 1495 m. pradėjo reguliariai veikti monetų kalykla. Šios kalyklos pradžia susijusi su jos neoficialaus vadovo ir artimo Aleksandro patikėtinio vokiečių kilmės Krokuvos miestiečio Henriko Šliagerio veikla. Šį asmenį su didžiuoju kunigaikščiu siejo daugybė piniginių reikalų, jie ir atviliojo krokuviškį į Lietuvą. Čia jis kelerius metus buvo Kauno muitinės nuomininku ir tuo metu Vilniuje įsteigtos monetų kalyklos vienu iš vadovų. Oficialus Šliagerio titulas buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pinigų kalikas (vok. *Münzer*, rus. *минцар*). Iš visko sprendžiant, būtent jo finansinė patirtis iš dalies lėmė, kad valdant Aleksandrui pinigų kalykla pagaliau ėmė tinkamai funkcionuoti, o už kalyklos darbą atsiskaitantis valdovo maršalas Jonas Liutauras Chreptavičius veikiausiai tik prižiūrėjo darbą, mat Ponų tarybos nariai turėjo kontroliuoti iždo reikalus, tai buvo numatyta 1492 m. valdovo privilegijoje. Po kurio laiko Henriką Šliagerį pakeitė kitas vokiečių kilmės miestietis Ulrichas Hozijus. Staigiai pagausėjus vietoje nukaldintų pinigų dar valdant Aleksandrui

[126]
Didžiojo kunigaikščio Aleksandro monetos – naujos monetų politikos pradžia

lietuviškas monetas imta falsifikuoti. Buvo planuota kaldinti ir lietuviškus grašius, tačiau šio sumanymo nespėta įgyvendinti. Vis dėlto įsteigus monetų kalyklą ir sukūrus naujas urėdų pareigybes buvo padėtas pagrindas vėlesniam pinigų ūkiui.

Karų su Maskva epochoje pakito ir krašto kariuomenės organizacija. XV ir XVI amžių sandūroje atsirado nuolatinio kariuomenės vado – etmono pareigybė. Tiesa, kitaip negu kitų pareigybių, karo vado institucionalizacija dar nebuvo pasibaigusi, etmonai nebuvo skiriami iki gyvos galvos, o atskiroms karinėms kampanijoms vadovaudavo laikinas karo vadas. Juo galėjo tapti net ir svetimšalis, kaip antai kare su Maskva pasižymėjęs čekas Jonas Bohumilas Černinas. Europines tendencijas atitiko kita struktūrinė kariuomenės raidos kryptis: Aleksandro laikais atsirado nauja Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės dalis, kurios reikšmė nuo to laiko tik didėjo, – samdomoji kariuomenė (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.8.3). Nors karius Lietuvoje samdydavo jau Vytauto laikais, XV ir XVI amžių sandūroje samdomoji kariuomenė tapo instituciškai (sutartys, įsipareigojimai) tvarkoma karine struktūra.

Dar akivaizdžiau Aleksandro iniciatyvas rodė bažnytinė ir miestų politika. Amžininkų ne kartą paliudytas Aleksandro pamaldumas reiškėsi įvairiomis formomis. Jo laikais buvo smarkiai išplėsta dvaro koplyčia, kuriai priklausė gausus kapelionų ir klierikų būrys. Asmeninį rūpinimąsi krašto žmonių katekizacija liudija jo pastangos padėti įgyvendinti

popiežiaus reikalavimą kunigais skirti vietos žmonių kalbą mokančius dvasininkus. Kita bažnytinės politikos dalis buvo parapinių bažnyčių fundacijos. Nors su Aleksandro vardu siejamas tik kelių naujų bažnyčių steigimas, tai neatskleidžia jo valdymo įtakos bažnytinės organizacijos plėtrai. Nemažai Vytauto ir vėlesniais laikais funduotų bažnyčių praktiškai nefunkcionavo – trūko kunigų, jos buvo per menkai aprūpintos, apleisti kulto pastatai. Todėl Aleksandro bažnyčių privilegijas galima prilyginti fundacijoms, daugelyje jų minima naujos bažnyčios statyba ir kiti atnaujinimo darbai.

Taip pat ir Magdeburgo teisių suteikimas miestams. Jei iki XV a. pabaigos savivaldos privilegijas gaudavo tik didieji ir paprastai valstybės branduolyje esantys miestai, tai Aleksandro laikais buvo suformuotas savivaldos teises turinčių miestų ir miestelių tinklas, ypač tose srityse, kur sąlygos prekybai buvo itin palankios – Palenkėje, Juodojoje Rusioje ir dabartinės Ukrainos žemėse. Kaip ir bažnyčių fundacijų atveju, kartais tai būdavo atnaujintos senos privilegijos, tačiau jas atnaujinus dažnai prasidėdavo tikroji vieno ar kito miesto savivaldos istorija. Aleksandro laikais magdeburgines privilegijas gavo tokie svarbūs miestai kaip Kijevas, Luckas (atnaujinimas), Gardinas, Polockas, Minskas, Valkaviskas. Išsamūs privilegijų tekstai aiškiai rodo planingą akciją. Miestai gavo prekybines privilegijas, mokestines nuolaidas, naujus pajamų šaltinius. Kai kur šios priemonės sukėlė dalies įplaukų netekusių vaivadų ir vietininkų nepasitenkinimą, bet nuoseklus privilegijų įgyvendinimas, nevengiant pakartotinių akcijų, leidžia teigti, kad tarp valdovo ir miestų mezgėsi tarpusavio paramos ryšys. Toks ryšys jau egzistavo su Lenkijos Karalystės miestiečiais, ypač su krokuviškiais, kurie net dalyvavo politiniuose krašto įvykiuose. Beje, išeivių iš Krokuvos miestiečių niekada netrūko Aleksandro aplinkoje. Taip pat stengtasi formuoti ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų patriciatą. Todėl dažni Kijevo ir Lucko vaitų Erazmo Kreidlaro ir Jono Signatoriaus vizitai į valdovo dvarą buvo ne tik ekonominio pobūdžio – atveždavo mokesčius ar skolindavo (šie veikiausiai iš užsienio atkeliavę pirkliai buvo ir valdovo kreditoriai). Galima spėti, kad šiems ir kitiems vokiečių, lenkų ar čekų kilmės asmenims buvo patikėta diegti naują teisę ir kurti institucijas miestuose, kur europinės savivaldos principai dar nebuvo įprasti. Net ir tuose rusėnų miestuose, kur Magdeburgo teisė taip ir nebuvo įvesta, kaip antai Smolenske ir Vitebske, valdovas parėmė miesto bendruomenes įsteigdamas naujas seniūno ar vaito institucijas ir suteikdamas ekonomines lengvatas, būdingas miestams, turintiems savivaldą. Sunku pasakyti, kaip būtų susiklostęs valdovo ir miestų ryšys,

[127]
Aleksandro Jogailaičio didysis antspaudas, 1503 m.

jei Aleksandro politika būtų susilaukusi tęsinio. Tiesa, Žygimanto Senojo veiksmai tokį tęstinumą rodo, tačiau jiems aiškiai stigo nuoseklumo. Todėl XVI a. pradžioje valdovo ir miestų sąjungos užuomazgos netapo politiniu reiškiniu, kaip kad Vakarų Europos valstybėse. Kaip verbuojami samdinių daliniai buvo žingsnis nuolatinės kariuomenės link, taip miestams įvesti pastovūs mokesčiai liudijo pastangas vienodinti ekonominę politiką. Šios dvi naujovės, nors ir ne visai įgyvendintos, keitė valstybės struktūrą ir artino ją prie tos, kuri susidarė Europoje Vidurinių amžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų epochų sankirtoje.

Vykstančius pokyčius vaizdavo naujos valdžios ženklų sistemos apraiškos. Aleksandro laikais didžiųjų kunigaikščių sfragistika patyrė antrą nuo Jogailos ir Vytauto laikų lūžį. Didžiajame valdovo antspaude [127] atsiranda naujoviška ir meniškai įtaigi Vytį supančių dinastinių ir žemių herbų vainiko kompozicija. Beje, analogiška heraldinė kompozicija netrukus buvo perimta Lenkijos, o tai yra unikalus lietuviškos sfragistikos įtakos lenkiškajai atvejis (Edmundas Rimša, Zenonas Piechas). Lenkijos Karalystės Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicijas suderinusi simbolika (pirmąkart lietuviškoje sfragistikoje atsiranda lenkiškas Erelis, kuris buvo traktuojamas ne kaip unijos, bet kaip dinastijos ženklas) aiškiai rodė abiejų kraštų politines priešpriešas įveikiančią dinastijos perspektyvą. Tai buvo ikonografinė Jogailaičių valdžios manifestacija, liudijanti naujos dinastinės valdžios sampratos genezę – gimusią tradiciją,

kurią vėliau pratęsė Aleksandro įpėdiniai Lenkijos ir Lietuvos valdovai Žygimantas Senasis ir Žygimantas Augustas.

Visos šios naujovės rodo, koks svarbus valstybės gyvenimui buvo valdovo nuolatinis rezidavimas, t. y. padėtis, kokios Lietuvoje nebuvo jau kone 50 metų. Atkurtas nuolatinis didžiojo kunigaikščio dvaras Vilniuje tapo ta erdve, kurioje buvo įgyvendinami nauji politiniai projektai. Pagerėjusi raštvedybos situacija lėmė, kad turime išsamias Aleksandro dvaro sąskaitų (pajamų ir išlaidų) knygas, įgalinančias kur kas geriau pažinti vidinę dvaro organizaciją ir jo kasdienį gyvenimą. Aleksandro Jogailaičio dvarą pagrįstai galime laikyti naujai plėtojamu Vytauto laikų didžiojo kunigaikščio instituciniu dvaru (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.4). Tuo pat metu šiame dvare pasireiškė tendencijos, būdingos bendrai XV a. pabaigos ir XVI a. pradžios Europos karalių ir kunigaikščių dvarų raidai. Visų pirma tai buvo išaugusi dvaro apimtis, glaudžiai susijusi su besikeičiančia rezidavimo praktika. Aleksandro itinerarijus liudija, kad šis valdovas, kaip ir jo pirmtakai, nemažą savo valdymo laiko dalį leisdavo kelionėse, tačiau, lyginant su Vytauto laikais, aiškiai pastebimas daug ilgesnis rezidavimas centrinėje valstybės vietoje – Vilniuje. Antai Vilniuje Aleksandras praleido didžiąją 1495-ųjų (nuo 1494 m. gruodžio pradžios iki 1495 m. rugpjūčio vidurio), taip pat 1499-ųjų (nuo kovo pradžios, su trumpa medžioklės pertrauka, iki spalio pabaigos) dalį. Net ir tapęs Lenkijos karaliumi, Vilniuje pragyveno kone visus 1503-iuosius. Kitos dvi mėgstamos Aleksandro rezidencijos (dar viena Vytauto laikų tradicijos tąsa) buvo palyginti netoli nuo sostinės esančiuose Trakuose ir Gardine. Svarbu pažymėti, kad būtent Vilniuje Aleksandras spręsdavo daugumą valstybinio gyvenimo reikalų: išduodavo dokumentus, priimdavo užsienio pasiuntinybes ir pan. Pagrindines rezidencijas palikdavo tik susiklosčius nenumatytoms politinėms aplinkybėms (per karines ekspedicijas prieš Maskvą ir 1501 m. kelionę prie Lenkijos sienų, kandidatuodamas į karaliaus sostą) arba prasidėjus medžioklės sezonui. Per visą valdymo Lietuvoje laikotarpį iki 1501 m. Aleksandras neišvyko (neskaitant vieno trumpo epizodo) už Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribų, ir tai tuo metu, kai Jogailaičių valdžia Vidurio Rytų Europoje buvo pasiekusi savo įtakos kulminaciją ir tarptautinė situacija, regis, vertė valdovą leistis į užsienio išvykas. Tačiau sureguliuotas raštinės ir pasiuntinių tarnybos darbas leido valdovui susitelkti koordinatoriaus vaidmeniui ir asmeniškai nedalyvauti tarptautiniuose suvažiavimuose. Tad galima sakyti, kad iki XV a. pabaigos Lietuvoje įsitvirtino valdymo iš nuolatinio centro sistema.

Vilniuje įsikūręs nuolatinis didžiojo kunigaikščio dvaras pavertė miestą tikrąja sostine, kurioje nuo šiol egzistavo pagrindinis sostinės atributas – nuolatinės administracinės institucijos. Aleksandras pasistengė išpuoselėti savo pagrindinę rezidavimo vietą: jau valdymo pradžioje patvirtino miestui Magdeburgo savivaldos teises, taip pat parėmė Vilniaus miestiečius, suteikdamas jiems sankrovos teisę, kuri ribojo užsienio pirklių galimybes laisvai prekiauti mieste. 1495 m. Vilniuje įsikūrė ir pirmasis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje cechas (auksakalių). Tačiau dar svarbesnės miestui buvo visos tos investicijos ir pajamos, susijusios su dideliu dvaru. Valdovo dvaras į miestą neišvengiamai pritraukdavo krašto politinio elito atstovus, todėl Aleksandro laikais diduomenė pradėjo aktyviau kurti savo rezidencijas Vilniuje. 1503 m. pradėta statyti ir Vilniaus miesto siena. Iki mūsų dienų išliko tuomet pastatyta gotikinė Vilniaus bernardinų bažnyčia, jos architektus iš Gdansko asmeniškai pakvietė pats Aleksandras. Gali būti, kad tuo pat metu šalia iškilo ir Šv. Onos bažnyčia. 1501 m. Aleksandro iniciatyva Vilniuje įsikūrė viena svarbiausių Europos miestų vienuolijų – dominikonai. Aleksandras rūpinosi pagerinti ir savo gyvenimo mieste sąlygas: šaltiniuose nėra tiesioginių duomenų apie Žemutinės pilies rūmų statybą, tačiau, iš visko sprendžiant, pagrindinės rezidencijos rekonstrukcija turėjo įvykti. Šiaip ar taip, Aleksandro laikais Vilnius įgavo Jogailaičių valdomos Vidurio Rytų Europos metropolijos veidą, leidžiantį miestą lyginti su kitomis sostinėmis – Praha, Buda, Krokuva.

Aleksandras į savo dvarą Vilniuje pasikvietė daug žinomų ar dar tik pradedančių reikštis asmenybių. Jo sekretorius Erazmas Ciolekas (Vitelijus) buvo humanistas, pagarsėjęs diplomatinėmis misijomis Romoje. Vienas garsiausių Europos astronomų, Mikalojaus Koperniko mokytojas Albertas iš Brudzevo, nors ir neilgai gyveno Vilniuje, prisidėjo prie astrologijos – tuo metu neatskiriamos ir visuomeniškai reikšmingos astronomijos dalies – populiarinimo Lietuvoje. Dvaro kapelai vadovavo Europos valdovų dvaruose pasižymėjęs muzikas Henrikas Finkas. Pagrindinė dvaro gyventojų grupė buvo kilmingi vietos ir užsienio dvarionys ir kambariniai. Jų skaičius sparčiai augo ir greitai pasiekė kelis šimtus, o šį augimą lėmė prasidėjęs karas su Maskva ir sąvokos *dvarionis* išplėtimas. Nuo šiol *dvarionys* reiškė ne tik kilmingus valdovo dvaro narius, bet iš dalies buvo ir kilmingų samdinių sinonimas. Neatsitiktinai daugelį samdinių rotmistrų jau anksčiau buvo galima sutikti didžiojo kunigaikščio dvare. Iš tikrųjų samdinių skaičius dvare buvo dar didesnis, kadangi dvarionys atvykdavo su savo tarnais (paprastai tarnaudavo su 2–12 žirgų). Vis dėlto to laiko dvarionių dar negalima vadinti samdiniais, kadangi juos su valdovu

tebesiejo dvaro ir riterių kultūros kategorijos (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.3.4–4.4). Dvarionims nustatyta pastovi ketvirtinė 3 auksinų už vieną žirgą išmoka rodo, kad šalyje plito piniginiai santykiai, kurie keitė ligtolinį atsilyginimą dovanomis ir karo grobiu.

Aleksandro suburtas tarptautinis dvaras buvo reprezentacinio gyvenimo dalis, kuri turėjo demonstruoti valdovo padėties išskirtinumą. Tačiau kartu dvaro aplinka skleidė naujas gyvenimo formas ir kultūrines tendencijas Lietuvos bajorų ir miesto visuomenėje, taip pat prisidėjo diegiant krašto valdymo naujoves. Daugybė iki mūsų dienų išlikusių to meto pėdsakų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje liudija Aleksandro neilgo viešpatavimo reikšmę. Aiškiai pastebimą kontrastą tarp Aleksandro ir Kazimiero palikimų paaiškina ne valdovų asmenybės, bet rezidavimo šalyje bruožai. Galbūt Aleksandras išties neišsiskyrė ypatingais sugebėjimais, kaip tvirtino jo vėlyvieji amžininkai ir jų nuosprendį atkartojusi istoriografija. Tačiau neabejotina, kad jo valdymas suteikė svarbų postūmį tolesnei krašto raidai. Aleksandras pasižymėjo bent keliomis gero valdovo savybėmis. Jis mokėjo pasirinkti tinkamus patarėjus ir gebėjo rasti kompromisinius sprendimus konfliktinėse situacijose.

Šios jo savybės spėjo pasireikšti ir per kelis trumpus valdymo Lenkijoje metus. 1501 m. išrinktas Lenkijos karaliumi, Aleksandras sutiko su karališką valdžią apribojusiomis privilegijomis, tačiau rasdavo būdų, kaip paveikti magnatus jam rūpimais klausimais. 1503 m. mirė Mazovijos kunigaikštis Konradas ir vėl iškilo Mazovijos teisinio statuso Lenkijos Karalystės Karūnoje problema. Abu Konrado sūnūs buvo mažamečiai, o jiems atstovavo Konrado žmona – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio ir Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos sesuo Ona. Į ginčą įsivėlė Aleksandro brolis Vengrijos ir Čekijos karalius Vladislovas, veikiausiai vėl ketino pasirūpinti jauniausio brolio Žygimanto reikalais. Kad ėjo kalba apie vedybas su Mazovijos kunigaikščio našle, liudija Žygimanto jai pasiųstas portretas. Tačiau Aleksandras su savo taryba nesutiko veltis į neaiškius padarinius galintį turėti vedybinį projektą ir 1504 m. Petrikavos seime perdavė Varšuvos kunigaikštystę kaip leną Konrado sūnums Stanislovui ir Jonušui, regentystę patikėdamas jų motinai Onai. Tai buvo abi puses tenkinantis sprendimas, prie kurio galbūt prisidėjo ir sesers interesus ginantis Mikalojus Radvila. Kaip ir Lietuvoje, Lenkijoje Aleksandras ėmėsi administracinių pertvarkymų, mėgindamas tiksliau apibrėžti centrinės valdžios pareigūnų (kanclerių, maršalų, iždininkų) kompetenciją ir jų tarpusavio santykius. Jam valdant prasidėjo ir karališkų valdų išpirkimo vajus, kuris vėliau įgavo egzekucinio judėjimo pavadinimą.

[128]
Didžiojo kunigaikščio Aleksandro insignija – kalavijas, rastas Vilniaus katedroje

Tačiau svarbiausi tolesniam valstybės valdymui buvo 1505 m. Radomo seime priimti nutarimai, iš kurių išsiskyrė *nihil novi* straipsnis. Jis numatė, kad joks valstybės reikalus liečiantis įstatymas negali būti priimtas be tarybos ir žemių atstovų žinios bei pritarimo. Taip buvo užbaigtas Lenkijos seimo kūrimas, kurio atstovu nuo šiol galėjo tapti kiekvienas kilmingųjų (šlėktų) luomo narys. Radomo seime dalyvavo ir lietuvių pasiuntiniai, kurių vardai buvo įrašyti seimo nutarimuose. Tačiau *nihil novi* principas Lietuvoje tuomet neįsigaliojo. Čia ir toliau didysis kunigaikštis valdė tardamasis su Ponų taryba.

Aleksandras mirė 1506 m. rugpjūčio 19 d. Vilniuje. Jo testamentu išreikštas noras būti palaidotam Vavelyje, prie karalių brolio, tėvo ir senelio kapų, nebuvo išpildytas. Aleksandras yra vienintelis Lietuvos valdovas Jogailaitis, palaidotas Vilniaus katedroje [128]. Ir šis Lietuvos

didikų sprendimas rodo išskirtinę Aleksandro vietą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijoje. Net ir neužmiršę nuoskaudų, kurias netrukus aprašys kronikininkai, didikai norėjo savo sostinėje saugoti mirusio valdovo kūną. Aleksandras atgulė netoli savo žymaus pirmtako ir bendravardžio Aleksandro Vytauto, tačiau palaidotas atskirai nuo kiek vėliau mirusios žmonos Elenos, kuri atgulė poilsio Vilniaus Skaisčiausios Dievo Motinos cerkvėje. Šis sutuoktinių palaidojimas atskirai rodo Aleksandro bažnytinės unijos politikos nesėkmę ir su tuo susijusį Elenos vietos valstybėje problemiškumą: ji taip ir nebuvo karūnuota Lenkijos karaliene. Tačiau, kita vertus, Aleksandro kapas Vilniaus katedros kriptoje yra jo intensyvios ir reformatoriškos didžiojo kunigaikščio politikos simbolis.

5.2. Žygimanto Senojo valdymas iki 1530 metų: politinio prestižo Europoje stiprėjimas ir vidaus reformų pradžia

Žygimantas Kazimieraitis (1467–1548; *Senasis* pridėta tik po 1529 m., kai jo sūnus Žygimantas Augustas buvo paskelbtas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu ir Lenkijos karaliumi) iki šiol tebėra Lietuvos istorijos skaitytojams bene menkiausiai pažįstamas Gediminaičių/Jogailaičių dinastijos valdovas, istorikų tarsi paliktas garsių jo šeimos moterų: žmonos karalienės Bonos Sforcos, marčios Barboros Radvilaitės, ir sūnaus Žygimanto Augusto šešėlyje. Lietuvių istoriografijoje, apibūdinant šį valdovą, dažnai pabrėžiama, kad jis labiau rūpinosi Lenkijos nei Lietuvos reikalais. Pažiūrėkime atidžiau, ar toks vertinimas nėra pernelyg vienpusiškas.

Žygimantas buvo aštuntasis Kazimiero Jogailaičio ir Elžbietos Habsburgaitės vaikas. Tarp karališkosios poros sūnų jis buvo jauniausias, ir sosto Žygimantui teko laukti ilgiausiai. Didelę šio laiko dalį jis praleido gyvendamas ir talkindamas vyriausiojo brolio Vladislovo, Čekijos ir Vengrijos karaliaus, dvare Budoje, savarankiškai valdė Glogovo kunigaikštystę Silezijoje ir kitas valdas, kur įgijo valstybės valdymo, diplomatijos ir administravimo įgūdžių. Kai brolį Aleksandrą 1501 m. išrinko Lenkijos karaliumi, Žygimantas tikėjosi, kad jam bus atiduota Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Tačiau Aleksandras nepaisė brolio Žygimanto interesų. Sosto teko laukti dar penkerius metus. Todėl 1506 m. Žygimantas, sužinojęs apie sparčiai progresuojančią bevaikio Lenkijos ir Lietuvos valdovo Aleksandro ligą, skubėjo į Vilnių tikėdamasis, kad gavęs dinastijos tėvoninį Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostą bus išrinktas ir Lenkijos karaliumi.

[129]
Žygimanto Senojo didysis antspaudas, 1522 m.

Mirus Aleksandrui, savo kandidatūrą į Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostą pasiūlė ir konkurentas – Maskvos valdovas Vasilijus III. Ieškodamas paramos, jis rašė laiškus savo seseriai Aleksandro našlei Elenai, Vilniaus vaivadai ir kancleriui Mikalojui Radvilai ir visai Lietuvos Ponų tarybai. Tačiau ši iniciatyva, kuri kėlė tiesioginę grėsmę Lietuvos valstybei, liko be atsako (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.2).

Žygimantui pavyko pasiekti tikslą: 1506 m. spalio 20 d. Vilniuje susirinkęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimas, nepaisydamas Lenkijos politikų protestų (šie reikalavo, kad vyktų bendri valdovo rinkimai), paskelbė jį didžiuoju kunigaikščiu. Tų pačių metų gruodžio 8 d. trisdešimt devynerių metų Žygimantas buvo pakviestas užimti ir Lenkijos karaliaus sostą, ir 1507 m. sausio 20 d. jis buvo karūnuotas. Prasidėjo Žygimanto Senojo valdymas, kuris truko keturis dešimtmečius [129].

Naujasis valdovas vargu ar buvo labai gerai susipažinęs su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidaus gyvenimo realijomis, nėra žinių ir apie glaudžius jo asmeninius ryšius su šalies politikais, kol tapo didžiuoju kunigaikščiu. Kita vertus, dinastijos tėvonija Kazimiero Jogailaičio sūnui nebuvo visiškai nepažįstamas kraštas. Per Mazovijos kunigaikščio Konrado III našlę Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos dukterį Oną bendrauta su Radvilomis. Į Vilnių skubantį Žygimantą Gardine pasitiko velionio valdovo Aleksandro favoritas įtakingasis kunigaikštis Mykolas Glinskis. Tačiau jo santykiai su naujuoju Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, kaip matysime, nesusiklostė taip, kaip norėjo Glinskis. Jam nepavyko išlikti įtakingesniu už kitus Lietuvos didikus Vilniaus dvaro pareigūnu, jam net nebuvo patvirtintos Aleksandro laikais jo turėtos dvaro maršalo pareigos. Atvirą kovą su kunigaikščiu Glinskiu pradėjo

senas jo konkurentas Jonas Zaberezinskis ir jo šalininkai, kurie apkaltino buvusį favoritą išdavyste ir valdovo Aleksandro nunuodijimu. Šie įsisenėję politiniai valdančiojo elito nesutarimai greitai peraugo į atvirą konfrontaciją ir sukomplikavo naujojo Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdymo pradžią. Šiam teko spręsti nenumatytas problemas, kurias sukėlė 1507 m. pabaigoje prasidėjęs kunigaikščio Mykolo Glinskio suorganizuotas maištas.

Asmeninės ambicijos buvo svarbi priežastis, pastūmėjusi Glinskį maištauti prieš Lietuvos valdovą ir Ponų tarybą. Kilęs iš totorių Mamajų giminės, katalikų tikėjimo, europinio išsilavinimo ir gyvenimo būdo, pusę gyvenimo praleidęs Europoje, vadintas imperatoriaus Maksimilijono I mokiniu kunigaikštis Glinskis paramos ieškojo stačiatikiškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse ir Maskvoje.

Kai Glinskis ėmė telkti šalininkų karinius dalinius gimtojo Turovo ir Minsko apylinkėse, suruošė keletą puolamųjų žygių, įsiveržė į valdą, nužudė Trakų vaivadą Joną Zaberezinskį ir pasiskelbė Lietuvos valstybėje gyvenančių stačiatikių gynėju ir vienytoju ar net atskiros valstybės kūrėju, šis aukštų valstybės pareigūnų konfliktas, vykstant karui dėl senosios Rusios žemių, tapo labai pavojingas Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, kėlė grėsmę valstybės vientisumui. Glinskis buvo pirmas didikas, artimai susijęs su valdovu ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės taryba, kuris siekdamas valdžios išdavė valstybės interesus ir kreipėsi į pavojingiausią priešą – Maskvos valdovą Vasilijų III – prašydamas paramos. Valdančiojo elito konkurencija ir vidiniai vaidai virto regioninio tarptautinio konflikto sudedamąja dalimi (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.2).

Su kitais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarybos nariais naujajam valdovui bendrą politinę kalbą rasti pavyko nesunkiai. Tiesa, abi pusės siekė savų, nebūtinai tų pačių, tikslų: Lietuvos politinis elitas atidavė sostą Žygimantui siekdamas įtvirtinti savo valstybės suverenumą, Žygimantui dinastijos tėvonija garantavo Lenkijos, kuri norėjo išsaugoti unijos ryšius su Lietuva, karaliaus sostą ir didesnį politinį prestižą regione.

Pirmas Žygimanto žingsnis, siekiant užmegzti kontaktą su valdančiuoju Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų luomu, buvo tradicinis – 1506 m. gruodžio 7 d. Gardino seime, prieš išvykdamas į karaliaus rinkimus, į Krokuvą, jis išdavė privilegiją, patvirtinančią ankstesnių Lietuvos didžiųjų kunigaikščių suteiktas teises ir laisves. Papildomai privilegijoje buvo įrašytas valdovo įsipareigojimas nepriimti sprendimų, naujų įstatymų be Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarybos žinios ir sutikimo. Tai reiškia, kad aukštieji Lietuvos valstybės pareigūnai drau-

ge su valdovu dalyvauja valdant valstybę, leidžiant įstatymus, atliekant administracijos ir teismo funkcijas. 1506 m. privilegija apribojo Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžią, sustiprino Tarybos kolektyvinę galią ir paskatino Aleksandro laikais užgimusių parlamentarizmo tradicijų plėtrą bei visuotinio bajorijos atstovavimo principo diegimą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Šios privilegijos svarba Lietuvai, ko gero, prilygsta 1505 m. Radomo seime priimtų sprendimų svarbai Lenkijos Karalystei (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.5.1).

Po dviejų dešimtmečių 1506 m. privilegijos nuostatos buvo pakartotos 1529 m. Pirmojo Lietuvos Statuto įžangoje užrašius: „...gera valia ir mūsų valdoviška malone norėdami apdovanoti krikščioniškąja teise, visiems prelatams, kunigaikščiams, vėliaviniams ponams, dignitoriams, pakeltiesiems riteriams, bajorijai ir visai visuomenei bei jų valdiniams ir mūsų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių čiabuviams, kokios bebūtų padėties ir luomo, visas jų teises bei privilegijas – bažnytines, tiek lotynų, tiek ir graikų tikėjimo, taip pat ir pasaulietiškas, kurias iš šviesaus atminimo karalių ir didžiųjų kunigaikščių ir kitados iš mūsų pirmtakų, mūsų tėvo Kazimiero bei mūsų brolio Aleksandro, jiems gyviems esant, [...] duotas, suteiktas [...] patvirtiname bei įteisiname, įsakydami jas galioti amžiniems laikams." Trečiajame statuto skyriuje „Apie šlėktijos laisves ir apie Didžiosios Kunigaikštystės plėtimą" užrašytas valdovo, gavusio valdyti kitą valstybę, taip pat ir karalystę, įsipareigojimas: „mūsų valstybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, ir mūsų tarėjų niekaip nemenkinsime, bet nuo visokios nepagarbos ir pažeminimo tą valstybę saugosime, kaip darė šlovingo atminimo mūsų tėvas savo laimingo valdymo metais", įtvirtino Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarybos, kaip aukščiausios valstybinės valdžios, statusą ir pripažino ją esant valstybingumo garantu.

Žygimantas perėmė Jogailaičių paveldo valdymą tuo metu, kai dinastijos pozicijos Vidurio Rytų Europoje dar buvo stiprios, nors netrūko ir spręstinų sudėtingų problemų. Iš rytų nauju karu Lietuvai grasino Maskvos valstybė, pietuose didėjo totorių ir Turkijos puolimų pavojus, neišspręsta iki galo buvo ir santykių su Ordinu problema. 1466 m. Torunės taika tarp Lenkijos Karalystės ir Vokiečių ordino nustatė, kad Lenkijai atitenka Pamarys su Dancigu (Gdansku) ir kitos Ordinui priklausančios teritorijos su Marienburgu (Malborku), Kulmu, Torune. Tačiau Karališkuosius Prūsus su Lenkijos Karalyste siejo tik karaliaus asmuo. Vykdomąją valdžią krašte turėjo Taryba, kurią sudarė diduomenės ir minėtų didžiųjų miestų atstovai. Santykiai buvo sudėtingi. Kita vertus, Vakarų Europos

rinkose sparčiai augant žemės ūkio produkcijos paklausai, didėjo Dancigo uosto svarba visam karalystės ūkiniam gyvenimui. Natūralu, kad Žygimantas Senasis Dancigui taip pat skyrė ypatingą dėmesį. Pagal 1466 m. Torunės taiką Ordinui paliktos kitos Prūsijos dalies su Karaliaučiumi pavaldumo ryšys su Lenkijos Karalyste nebuvo preciziškai nustatytas ir kėlė rūpesčių. 1510 m. mirus Ordino didžiajam magistrui, Saksonijos kunigaikščiui Frydrichui, magistru buvo išrinktas Žygimanto Senojo seserėnas kunigaikštis Albertas Brandenburgietis, tai dar labiau sukomplikavo Lenkijos karaliaus padėtį.

Lietuvoje didžiausias Žygimanto, kaip didžiojo kunigaikščio, rūpestis buvo pasirengti bręstančiam karinio konflikto su Maskva tęsiniui (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.2). Valstybės iždas stokojo pinigų samdiniams, o pašauktinė bajorų kariuomenė buvo nepakankamai efektyvi, ją reikėjo pertvarkyti ir modernizuoti. Šiems reikalams spręsti 1507 m. valdovas sušaukė visuotinį seimą. Jame greta didikų pirmą kartą gausiai dalyvavo bajorai, susirinkę iš įvairių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijų. Jau per pirmą naujajam valdovui tekusį 1507–1508 m. karinį susidūrimą su Maskva, kuris vyko vienu metu su jos remiamo valdžios Lietuvoje siekiančio kunigaikščio Mykolo Glinskio maištu, Žygimantas Senasis pasirodė esąs patyręs ir apdairus valstybės reikalų tvarkytojas, siekiantis sustiprinti ir modernizuoti jos valdymą. Veikdamas su valstybės Taryba ir seimu valdovas sugebėjo gauti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijos sutikimą rinkti karo reikmėms sidabrinę, per trumpą laiką buvo parengti ir priimti karo tarnybos atlikimą reguliuojantys sugriežtinti nuostatai, pašauktinei kariuomenei buvo užtikrinta Lenkijos algininkų parama. Dėmesys Lietuvos kariuomenės reikalams ir Lenkijos karinė parama buvo ne vienkartinė akcija, o nuosekli valdovo pozicija, kurios svarbiausiu rezultatu tapo 1528 m. įgyvendintas pirmas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės surašymas (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.8).

Apdairiai laviruodamas tarp Lenkijos ir Lietuvos politinių grupuočių valdovas stengėsi neaštrinti vidaus santykių ir išvengti ginčų dėl dviejų valstybių unijos, o du jo turimi sostai jam leido gana efektyviai panaudoti abiejų valstybių potencialą stiprinant Jogailaičių padėtį Vidurio Rytų Europos regione. Tokia Žygimanto Senojo laikysena užtikrino jam Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos daugumos paramą ir Tarybos pasitikėjimą.

Tarptautinėje arenoje Jogailaičių konkurentai regione Habsburgai stengėsi pasinaudoti Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikš-

čio Žygimanto Senojo sunkumais kovoje su Maskva dėl senosios Rusios žemių. Dar Kazimiero Jogailaičio valdymo laikais Habsburgai užmezgė pirmuosius kontaktus su stiprėjančia Maskvos valstybe. 1489 m. imperatorius Frydrichas III net siūlė karaliaus karūną Ivanui III. Šiam pasiūlymą atmetus, 1490 m. naujasis imperatorius Maksimilijonas I Habsburgas iškėlė mintį, kad imperija ir Maskva galėtų bendradarbiauti Vidurio Rytų Europoje, pasidalydamos įtakos zonas ir nustumdamos Jogailaičius. Atvykęs į Maskvą imperatoriaus pasiuntinys pasiūlė sudaryti sąjungą, kurios sąlygos numatytų, kad Maksimilijonui I atitektų Jogailaičių valdomos Vengrijos sostas, o Maskvos valdovas prisijungtų rusėniškąsias Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijas (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.3). XV a. pabaigoje šis planas nebuvo įgyvendintas. Tačiau sėkminga Žygimanto Senojo valdymo pradžia privertė Habsburgus sunerimti ir jie atnaujino ryšius su Maskva. Į šią akciją imperatorius įtraukė ir Vokiečių ordino didįjį magistrą Albertą. Tokią Habsburgų reakciją išprovokavo aktyvi Žygimanto Senojo pozicija per 1507–1508 m. karą su Maskva ir Mykolo Glinskio maišto nesėkmė, paliudijusi daugiatautės ir daugiakonfesės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės vidinį susitelkimą. Kita svarbi priežastis, kuri paskatino Habsburgų suartėjimą su Maskva, buvo 1512 m. Žygimanto vedybos su priešiškos Habsburgams Vengrijos Zapolijajų giminės atstove Barbora ir savitarpio pagalbos sutartis su Zapojajais, tai liudijo nekintančius su Vengrija susijusius Jogailaičių interesus.

Tačiau jau po poros metų situacija pasikeitė, ir tai buvo dar viena Žygimanto Senojo diplomatijos pergalė. Politikoje Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis sugebėjo, atrodo, maksimaliai pasinaudoti ne itin reikšminga karine pergale prieš Maskvą 1514 m. mūšyje prie Oršos. Tam buvo pasitelkta iki tol precedento neturėjusi tarptautinė propagandinė kampanija (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.4.4).

Tai buvo didelė ne tik asmeninė Žygimanto Senojo, kaip valdovo, bet ir jo valdomos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sėkmė, kuri sustiprino jos tarptautinį prestižą. Pakanka prisiminti, kad dar prieš Oršos mūšį vyko aktyvi diplomatinė kova, savimi pasitikintis Maskvos valdovas siuntė pasiuntinius pas Europos monarchus klausdamas, ką jis turės daryti su Žygimantu Senuoju, kai laimės mūšį, jis buvo įsitikinęs, kad laimės. Mūšiui pasibaigus, pralaimėjusių maskvėnų stovykloje buvo surasti Vasilijaus III nurodymai, ką daryti sučiupus Žygimantą Senąjį ir kur link veržtis sutriuškinus jo kariuomenę, aptikti ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės belaisviams skirtų grandinių vežimai. Tikrovė buvo kitokia – Maskvos kilmingi karo belaisviai buvo vežiojami po Europos galingųjų dvarus ir

rodomi kaip Žygimanto Senojo ir jo sutelktos Lietuvos ir Lenkijos kariuomenės pergalės simboliai.

Oršos pergalės propagandinėje kampanijoje svarbų vaidmenį suvaidino Europoje paskleisti įvairūs valdovo kanceliarijoje surašyti raštai ir laiškai. Oficialūs mūšį aprašantys laiškai buvo pasiųsti popiežiui, kardinolams, Žygimanto Senojo broliui Čekijos ir Vengrijos karaliui Vladislovui, Venecijos dožui Julijonui Medičiui, kitiems valdovams. Išsamiausias Žygimanto Senojo laiškas buvo skirtas popiežiui Leonui X, parašytas Žygimanto Senojo karinėje stovykloje prie Borisovo, praėjus vos dešimčiai dienų po mūšio. Laiške nurodomas priešo kariuomenės dydis (80 000) ir mūšyje nužudytų arba nuskendusių priešo karių skaičius (30 000), taip pat rašoma, kad į nelaisvę paimta 10 svarbiausių vadų kunigaikščių, 27 didikai ir žymiausi tarėjai, o pareigūnų ir kilmingų karių – daugiau nei 2000. Stačiatikiai maskvėnai lyginami su netikėliais turkais, totoriais ir skitų gentimis, pergalė prieš maskvėną, vadinamą visos azijinės Sarmatijos tironu, iškeliama kaip katalikiškojo valdovo, kuris vienas gina Europos katalikybę nuo tiek daug priešų, nuopelnas. Laiškas baigiamas pažadu toliau kovoti už visos krikščionybės reikalą, kad nesustiprėtų nuolat Bažnyčiai grasinantis priešas. Šio laiško popiežiui turinys greitai tapo plačiai žinomas, nes tais pačiais 1514 m. buvo atspausdintas Krokuvoje atskiru leidiniu, o 1515 m. – įvairių tekstų rinkinyje, Bazelyje (plačiau sk. Čiurinskas, 2006).

Propagandinėmis priemonėmis sutelkus Europos dėmesį į šį įvykį, pavyko ne tik suardyti Habsburgų sąjungą su Maskva, kurios sąlygas savo priesaika imperatorius buvo patvirtinęs vos mėnesiui likus iki mūšio pradžios – 1514 m. rugpjūčio 4 d. Jos vietoje po trijų valdovų, Šventosios vokiečių tautos Romos imperijos imperatoriaus Maksimilijono I Habsburgo, Čekijos ir Vengrijos karaliaus Vladislovo Jogailaičio bei Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Jogailaičio, susitikimo ir derybų Vienoje 1515 m. politiniame regiono kraštovaizdyje atsirado Jogailaičių sąjunga su Habsburgais, kurią sutvirtino dviguba dinastinių vedybų sutartis. Joje buvo numatyta, kad vienas iš imperatoriaus Maksimilijono I vaikaičių, Ferdinandas arba Karolis (būsimasis imperatorius Karolis V) Habsburgas, ves Čekijos ir Vengrijos karaliaus Vladislovo Jogailaičio dukterį Oną Jogailaitę, o imperatoriaus dukraitė Marija Habsburgaitė, Kastilijos ir Aragono sosto paveldėtoja, bus ištekinta už Vladislovo Jogailaičio sūnaus Liudviko. Vienoje Šv. Stepono katedroje įvyko pirmoji oficiali sutartų, tuo metu dar mažamečių, Habsburgų ir Jogailaičių vedybų ceremonija. Mažamečiui Ferdinandui Habsburgui, tuo metu gyvenusiam

Ispanijoje, jungtuvių *per procura* ceremonijoje atstovavo pats imperatorius Maksimilijonas I.

1515 metais Vienoje Žygimantą Senąjį lydėjo ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atstovai Mikalojus Radvila ir Stanislovas Goštautas, kurie atsivežė 100 žmonių orkestrą. Tačiau ne kultūrinė programa buvo svarbiausia, Lietuvos atstovai turėjo užduotį – sugadinti imperatoriaus Maksimilijono I ir Maskvos didžiojo kunigaikščio Vasilijaus III santykius, jų raidą pakreipti savo valstybei, kariaujančiai su Maskva, palankia kryptimi. Lietuvos politinio elito atstovams per Vienos susitikimus pirmą kartą pavyko užmegzti su Habsburgais savarankišką dialogą, kurio rezultatais daugiausia pasinaudojo didikų Radvilų giminė. Jos atstovui Vilniaus vaivadai ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleriui Mikalojui Radvilai imperatorius Maksimilijonas pirmajam iš Lietuvos diduomenės suteikė Goniondzo ir Medilo kunigaikščio titulą. XVI a. 2-ajame dešimtmetyje prasidėjo Radvilų politinio prestižo ir galios augimas.

XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais imperatoriaus dvare pradėjo lankytis su įvairiais pavedimais pareigūnai, siųsti iš Vilniaus. Pasibaigus 1515 m. Vienos kongresui, imperatoriaus dvare, vykdydamas Žygimanto Senojo užduotį, liko Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvaro maršalas, senos Voluinės bajorų giminės atstovas, turintis keliolikos metų diplomatinio darbo Rytuose patirtį Bohušas Bohovitinavičius. Jis turėjo stebėti Šventosios Romos imperijos ir Maskvos santykius, derinti juos su Lietuvos ir Lenkijos interesais. Bohovitinavičius per trumpą laiką ne tik užmezgė gerus asmeninius santykius Habsburgų aplinkoje, jo diplomatinė misija davė rezultatų – Romos imperija ėmėsi tarpininkauti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės derybose su Maskva.

Be abejo, imdamiesi sudėtingo tarpininko vaidmens Habsburgai turėjo savų tikslų, o jų tarpininkavimas nesustabdė Maskvos veržimosi į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes. Kita vertus, užsimezgę ryšiai buvo abipusiai naudingi. Imperatoriaus dėmesys kėlė Lietuvos valstybės prestižą ir liudijo katalikiškosios Europos bendrijos paramą. Lietuvos pasiuntiniai bendraudami su patyrusiais Romos imperijos diplomatais sėmėsi europinės patirties, o pastarieji gavo galimybę iš arti pažinti Maskvos valdovus, išgirsti jų pretenzijas į Vidurio Rytų Europos teritorijas ir jų motyvaciją, ir įgijo naujos patirties, kaip tvarkyti reikalus stačiatikiškuose Rytuose.

Tačiau nors diplomatai ir stengėsi, kompromisinis Žygimanto ir Vladislovo Jogailaičių 1515 m. susitarimas su Habsburgais negarantavo, kad stabilūs santykiai regione bus ilgalaikiai. Mat nebuvo išspręsti Lenkijos

nesutarimai su imperatoriaus remiamu Vokiečių ordinu. Didysis Ordino magistras Albertas Brandenburgietis provokavo karą. 1519 m. pabaigoje magistrui atsisakius duoti lenininko priesaiką Žygimantui Senajam, prasidėjo karo veiksmai, kurie pasibaigė 1521 m. ketveriems metams sudarytomis paliaubomis. Per tuos metus situacija iš esmės pasikeitė. 1525 m. Vokiečių ordino paskutinis didysis magistras atsisakė katalikybės, priėmė liuteronų tikėjimą ir vienuolių Ordino valstybę pavertė pasaulietine kunigaikštyste. Kunigaikštis Albertas pripažino Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo siuzerenitetą. Tai buvo svarbus Jogailaičių laimėjimas prieš Habsburgus ir Romos imperijos kunigaikščius. Lenkijos Karalystei šis laimėjimas atnešė ne tik politinę, bet ir didelę ekonominę naudą. Tačiau, norint pasinaudoti atsivėrusiomis naujomis galimybėmis, reikėjo įveikti tuo metu Pamario ir Sambijos miestus ir kaimus apėmusius socialinius konfliktus, nuraminti reformacijos nuotaikomis persiėmusį maištingąjį Dancigą, kurio miestiečiai 1525 m. sukilo prieš valdantį patriciatą. 1526 m. Žygimantas Senasis su kariuomene įžengė į Dancigą, ekonominėje Lenkijos Karalystės širdyje buvo atkurta, su nedaug pakeitimų, senoji tvarka. Dancigo uostas perėjo Lenkijai, tai atnešė nemenkos naudos ir bendro valdovo valdomos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės ūkio produkcijos eksportuotojams, kurie naudojosi su Vysla susisiekiančia Narevo upe.

Visi šie įvykiai – dinastijos konkurencija su Habsburgais, kova su Vokiečių ordinu, vidaus grupuočių kova dėl valdžios sūnėno Liudviko valdomoje Vengrijoje, maištas Dancige, stiprėjantis radikaliosios bajorijos judėjimas, kuris siekė apriboti diduomenės ir karaliaus valdžią, Lenkijoje – reikalavo vis daugiau Žygimanto Senojo energijos ir pastangų. XVI a. 3-iajame dešimtmetyje pradėjo keistis valdovo ir sustiprėjusio, naujos tarptautinės veiklos Vidurio Europos regione patirties įgijusio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinio elito santykiai. Svarbiu postūmiu tapo 1520 m. iš antrosios santuokos su Bona Sforca gimęs sūnus Žygimantas Augustas. 1522 m. Vilniaus seimas patvirtino Žygimanto Augusto teisę po tėvo mirties paveldėti Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostą. Šiuo su Lenkijos politikais nesuderintu veiksmu buvo tradiciškai pabrėžtas Lietuvos valstybinis suverenumas. 1526 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarybos vardu buvo kreiptasi į valdovą su prašymu sūnų Žygimantą Augustą karūnuoti Lietuvos karaliumi (taip pat sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.4.4). Žygimantas Senasis Lietuvos karalystės idėjos nepalaikė, tačiau pasirūpino, kad jam dar gyvam esant 1529 m. mažametis Žygimantas Augustas būtų pakeltas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Šis

politinis Žygimanto Senojo sprendimas Lenkijoje nesulaukė visuotinio pritarimo, buvo įvertintas kaip sutarties tarp visuomenės ir monarcho sulaužymas ir paspartino bajoriškojo radikalizmo stiprėjimą. Tačiau, kad nenutrūktų pagrindinė dvi valstybes siejanti grandis – dinastinis ryšys, tais pačiais 1529 m. Piotrkovo seime mažametis Žygimantas Augustas buvo išrinktas ir Lenkijos karaliumi. Toks renkamo sosto užėmimo būdas buvo priimtinas ne visiems. Kad situacija nepasikartotų, Lenkijoje buvo priimtas įstatymas (vad. konstitucija), kuris uždraudė karaliaus rinkimus *vivente rege* (valdovui dar valdant).

XVI a. 3-iajame dešimtmetyje Jogailaičių padėtis tapo komplikuota ir Vengrijos karalystėje. 1521 m. sultonas Suleimanas Puikusis įsiveržė į Balkanus ir užėmė Vengrijai priklausiusį Belgradą. 1526 m. viduje dėl valdžios kovojanti susiskaldžiusi Vengrija pralaimėjo turkams mūšyje prie Mohačo, žuvo Žygimanto Senojo sūnėnas Vengrijos karalius Liudvikas Jogailaitis. Imperatoriui Karoliui V Habsburgui, Kastilijos ir Aragono karaliui bei Nyderlandų valdovui, užjūrio valdų Amerikos žemyne laikytojui, atsivėrė kelias ir į Vengrijos sostą. Jogailaičiai konkurencinėje kovoje dėl Vidurio Europos galutinai pralaimėjo. Bet ir Habsburgų pergalę temdė Turkija, kurios kariuomenė 1529 m. pirmą kartą stovėjo Vienos prieigose.

Europai skaičiuojant dėl Osmanų imperijos agresijos patirtus nuostolius pietryčiuose, Maskvos didžiojo kunigaikščio planuose ryškėjo kovos dėl Baltijos jūros pakrančių ir Livonijos uostų kontūrai.

Dar viena problema, su kuria valdymo pradžioje susidūrė Žygimantas Senasis, buvo Lietuvos valstybės iždo padėtis. Jo pajamos buvo prastai surenkamos ir netenkino išaugusių karų alinamos ir nemenkų teritorijų netekusios šalies poreikių. XVI a. pradžioje išryškėjo didžiojo kunigaikščio valdų ūkinio pajėgumo, ribojančio eksporto plėtojimą, neatitikimas Europos rinkose išaugusios žemės ūkio produkcijos bei žaliavų paklausos. Rezervų, kurie leistų padidinti valdovo domeno žemėvaldą, nebuvo. Daug valstybinės žemės buvo ankstesnių valdovų išdalyta privatiems asmenims, už paskolas užstatyti domeno žemes turėjo ir Žygimantas Senasis (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.2.2). Tuščių derlingų žemių taip pat nebebuvo. Nežymiai valstybinį žemės fondą papildydavo privačių asmenų dovanojamos ar valdovui užrašomos valdos bei „išmaros“, kai po savininko mirties nelikdavo paveldėtojų. Tačiau dažniausiai tai buvo nedidelės išsibarsčiusios žemės valdos.

Didžiojo kunigaikščio domeno ūkis buvo ne tik sumažėjęs, bet dar ir blogai tvarkomas bei administruojamas, valstybės iždą pasiekdavo tik

dalis gaunamų pajamų. Kitas pasisavindavo valdų administratoriai. Iš įvairių valstybės vietų vis daugiau ateidavo skundų dėl valdovo administracijos pareigūnų savivalės ir piktnaudžiavimo, bajoriškoji visuomenė pradėjo reikalauti, kad būtų aiškiai atskirtos valdovo asmeninės valdos nuo valstybinių ir nustatyta jų panaudos tvarka. XVI a. 2-ajame dešimtmetyje Žygimantas Senasis, siekdamas padidinti valstybinių žemių pajamingumą ir panaikinti galimybes valsčių ir dvarų administracijos pareigūnams savintis iždo pajamas, ėmėsi įgyvendinti ilgalaikę didelio masto kompleksinę ūkinę, administracinę ir finansinę žemėtvarkos ir žemėnaudos pertvarką.

Reformos pradėtos įgyvendinti parengus valstybės valsčių ir dvarų administracijai skirtus normatyvinius dokumentus. 1514 m. kovo 28 d. buvo paskelbti nuostatai Vilniaus ir Trakų vaivadijų didžiojo kunigaikščio valsčių ir dvarų valdytojams. Tai buvo pirmas tokio pobūdžio dokumentas, kuriuo mėginta įvesti racionalesnę, efektyvesnę ūkininkavimo sistemą, stengtasi sunorminti natūrinių ir piniginių valstiečių prievolių surinkimo ir atsiskaitymo su iždu tvarką. 1527 ir 1529 m., patikrinus didžiojo kunigaikščio valdų būklę, buvo paskelbti nauji nuostatai Žemaitijos, Vilniaus ir Trakų vaivadijų valsčių ir dvarų pareigūnams. Jais buvo nustatytos naujos, fiksuotos valstiečių prievolės ir jų atlikimo tvarka, numatanti dalį natūrinių prievolių pakeisti piniginiais mokesčiais, taip pat pareikalauta, kad dvarų valdytojai steigtų valstiečių lažininkų dirbamus arimus turinčius palivarkus tik derlingose žemėse, o kitose – rinktų iš valstiečių nustatyto dydžio piniginius mokesčius (činšą).

Šios naujovės turėjo modernizuoti ūkininkavimo sistemą, valstiečių prievolių krepšelyje padidinta piniginių mokesčių dalis turėjo skatinti prekinių piniginių santykių ir vidaus rinkos plėtrą. Kita vertus, įgyvendinti numatytas reformas nebuvo lengva. XVI a. pirmojoje pusėje Lietuvoje dar nebuvo bendros žemės paviršiaus ploto matavimo sistemos. Aukštaitijoje dirbamoji žemė buvo matuojama pasėlių statinėmis, Žemaitijoje apytikris sutartinis dirbamosios žemės ploto vienetas buvo dviejų jaučių traukiama žagrė, kuria galima suarti maždaug 1 valaką (21,36 h) žemės. Natūrinių prievolių ir atodirbių keitimas piniginiais mokesčiais vertė valstiečius keisti ūkininkavimo įpročius, patiems organizuoti žemės ūkio produktų pardavimą. Tai, be didėjančios bendrosios prievolių naštos, buvo dar viena priežastis, kuri sukėlė nepatenkintų naująja prievolių sistema valstiečių pasipriešinimo protrūkius. Taip pat prisidėjo ir valdovo ūkio administracijos pareigūnų pastangos reikalauti valstietiškų prievolių iš vis didesnio skaičiaus laisvųjų žemdirbių, kurių ūkiai buvo

valdovo žemėse. Tokie žemdirbiai, šaltiniuose vadinami bajorais, siekė atsikratyti valstietiškų prievolių naštos ir stengėsi, kad juos pripažintų bajorais žemvaldžiais.

XVI amžiaus 3-iojo dešimtmečio ūkinės ir administracinės reformos Lietuvos didžiojo kunigaikščio žemėse neapribojo ir nesuvienodino valstiečių žemėnaudos, valstiečių turimų žemių nepavertė skirtiniais sklypais, prievolės dalis pinigais padidėjo, bet išliko prievolių įvairovė. Pirmaisiais Žygimanto Senojo valdymo dešimtmečiais pertvarkant ūkio ir finansų sistemą buvo žengti tik pirmieji žingsniai, bet jie nubrėžė gaires, kurios nulėmė visą XVI a. ekonominės ir socialinės raidos tendenciją (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 5 t.).

Su valstybės ūkio ir finansų reformomis ir toliau buvo kodifikuojama teisė. 1514 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Gardino seime buvo kreiptasi į valdovą Žygimantą Senąjį su prašymu sutvarkyti veikiančią teisės sistemą, kancleriui Mikalojui Radvilai vadovaujant, buvo pradėtas rengti pirmas visuotinis Lietuvos valstybės teisynas. Po aštuonerių metų, 1522 m., Vilniaus seimui buvo pateiktas svarstyti pirmasis teisyno projektas. Nors projektas ir buvo seimo priimtas, tačiau jo tobulinimas užtruko dar septynerius metus. Kai 1522 m. mirė darbą pradėjęs kancleris Mikalojus Radvila, teisyno rengimą tęsė naujasis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Albertas Goštautas. Per tą laiką teisynas buvo redaguojamas, svarstomas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės taryboje ir bajoriškoje visuomenėje. Užbaigtas Pirmasis Lietuvos Statutas 1528 m. pabaigoje buvo pateiktas tvirtinti Vilniaus seimui, kuriame jo svarstymas ir vėl buvo susietas su Žygimanto Senojo šeimai labai svarbiu klausimu – sūnaus Žygimanto Augusto paskelbimu Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. 1522 m. Žygimanto Senojo privilegija numatė, kad Lietuvos Statutas bus išspausdintas. Tačiau pirmasis visuotinis Lietuvos teisių sąvadas, surašytas Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje vartota rusėnų kalba, nebuvo išspausdintas, visuomenėje išplito jo rankraštiniai nuorašai, kuriais ir buvo naudojamasi kasdieniame teismų darbe.

Šioje knygoje dažnai cituojamas 1529 m. Lietuvos Statutas buvo tik Lietuvos valstybės įstatymų leidybos, tuomet daugiausia paremtos ne teisės mokslu, o teismų darbo praktika, pradžia. Statutui įsigaliojus, netrukus aukščiausiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdžios instancijose – taryboje, seimuose, didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje – jo straipsnius, kurių buvo 282, pradėta pildyti ir tobulinti. Tai užtruko beveik 60 metų, per tą laiką buvo parengtos 1566 ir 1588 m. naujos papildytos Lietuvos Statuto redakcijos (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 5 t.).

Apibendrinant Žygimanto Senojo valdymo pirmosios pusės rezultatus galima būtų pasakyti, kad tai buvo laikotarpis, kai monarchas stengėsi ir sugebėjo derinti Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio pareigas, rado bendrą kalbą su abiejų valstybių interesus ginančiomis politinėmis tautomis, sukėlė ir palaikė svarbiausių valstybės gyvenimo sričių pertvarką, modernizavo viduramžiškus santvarkos reliktus, taip pat rūpinosi ir Jogailaičių dinastijos politiniu prestižu Vidurio Europos regione, stengdamasis nenusileisti vidaus ir išorės jėgų spaudimui.

5.3. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės ir Jogailaičių dinastijos bendrumas ir prieštaravimai

Aleksandro Jogailaičio valdymo laikais išryškėjo pagrindinės santykių tarp viešpataujančios dinastijos ir Lietuvos diduomenės tendencijos. Jogailaičiai toliau krašte tradiciškai buvo traktuojami kaip tėvoniniai monarchai, kurių autoritetas ir prerogatyvos visuotinai pripažįstami, o kilmingų pavaldinių bendravimą su valdovu ženklino nuolankumo ceremonijomis išreiškiama pagarba. Kita vertus, Ponų taryboje savo veiksmus derinantis politinis šalies elitas toli gražu ne visuomet pritardavo dinastijos sprendimams ir rasdavo būdų, kaip pasipriešinti, kad nebūtų pažeisti jo interesai. Lenkijos, Vengrijos, Čekijos sostuose įsitvirtinę Jogailaičiai Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę suvokė kaip svarbią savo valdžios atramą, ir jiems visai netrukdė tai, kad kai kurie iš jų su senąja giminės tėvonija turėjo mažai ką bendra. Veikiausiai vietos situacijos nežinojimas Aleksandro laikais nulėmė mėginimą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje išskirti atskirą Kijevo kunigaikštystę jauniausiajam Kazimiero sūnui ir karalių broliui Žygimantui (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.4.2). Ši istorija atskleidė kelis dinastijos ir politinio krašto elito santykių aspektus. Viena vertus, pati dinastija ne visada sugebėdavo vieningai siekti savo tikslų. Antra vertus, didikai vis dažniau reiškėsi kaip krašto politinio intereso gynėjai, savo ruožtu tai rodė, kad Vidurio Rytų Europoje kaip *corona regni* įvardijama transpersonalinė valstybės samprata pamažu skynėsi kelią ir Lietuvoje. Nuo šiol ne tik dinastijai, bet ir diduomenei priklausė teisė valdyti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Teritorinio vientisumo idėja dar buvo suvokiama personalizuotai (Vytauto sienos) ir neatsiejama nuo didikų latifundijų, kurios driekėsi skirtingose valstybės žemėse, vientisumo siekio.

Valdant Žygimantui Senajam, didikų ir valdovo santykiai nedaug tepakito. Valdovą ir jo kilmingus pavaldinius suartino bendri veiksmai

per 1508 m. Mykolo Glinskio maištą. Ir nors per šią politinę krizę kai kurie didikai nukentėjo (tarp jų ir tuomet dar mažai įtakingas Albertas Goštautas, Žygimanto sprendimu kurį laiką turbūt nepelnytai kalintas), vis dėlto karalius sugebėjo atstatyti teisingumą, ir tai sutvirtino jo autoritetą šalyje. Karaliaus ir diduomenės aplinka 1508 m. Glinskio maištą tendencingai vaizdavo kaip stačiatikiškos visuomenės dalies išdavystę, nutylėdama vidines Lietuvos diduomenės konflikto aplinkybes. Glinskio iškilimu nepatenkinti didikai pasinaudojo visuomet sudėtinga tarpuvaldžio situacija ir perimdami valdžią sugebėjo įgyti naujojo valdovo, kuriam nebuvo jokio reikalo globoti pirmtako favorito, aplinkoje lemiamą persvarą. Tačiau ši tipiška grupuočių kova dėl valdžios tąkart turėjo svarbių padarinių valstybės ideologijos formavimuisi. Per konfliktą rusėnų kalboje paplitęs *išdaviko* (*здрайца*) terminas liudija, kad politinėje kalboje atsirado naujų kategorijų.

Žygimantas Senasis, kaip ir jo pirmtakai, siekė paveikti valdžios pasiskirstymą tarp krašto elito atstovų nemėgindamas keisti diduomenės sudėties. Tiesa, jo galimybes veikti šalies vidaus gyvenimą ribojo rezidavimas karališkame Vavelyje. Prieštaringa valdovo politika aiškiai matoma svarbiausiuose pareigybiniuose skyrimuose. 1509 m. mirusį Vilniaus vaivadą ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerį Mikalojų Radvilą pakeitė jo bendravardis sūnus. Didžiuoju maršalu 1509 m. tapo kitos nuo seno įsitvirtinusios giminės atstovas Mikalojus Kęsgaila. Po Mykolo Glinskio „nuvertimo" vakuojanti vyriausiojo dvaro maršalo urėdo vieta iki 1519 m. liko neužimta, tai rodo tam tikrą valdovo svyravimą ir dvaro gyvenimo Vilniuje sąstingį. Kita vertus, vis didesnę svarbą įgaunanti didžiojo iždininko pareigybė buvo patikėta valdovo raštininkui Mykolui Bohušui Bohovitinavičiui, o netrukus po jo – žydų kilmės Abraomui Juzefavičiui. Šis beprecedentis paskyrimas derėjo su kitais, kiek vėlesniais, Žygimanto sprendimais. Antai 1522 m. Trakų vaivados pareigybę gavo kare su Maskva pasižymėjęs didysis etmonas Konstantinas Ostrogiškis, nors vis dar galiojo sena teisinė nuostata, draudžianti stačiatikius skirti aukščiausio rango pareigūnais. Dinamiškus valdovo ir diduomenės santykius dar labiau pagyvino (ir komplikavo) antroji Žygimanto žmona – karalienė Bona, kurią domėtis lietuviška politika skatino vyro jai užrašytos valdos Palenkėje.

Savo valdžią valdovų pora stiprino naudodama įvairias priemones. Šalia tradicinių, tokių kaip pareigūnų nominavimas, susidarius tam tikroms aplinkybėms, buvo naudojamos ir ypatingos valdovo prerogatyvos. Tai galėjo būti mažamečių velionio Jono Radvilos vaikų globa arba valdo-

vo sprendimas susigrąžinti didikų neteisėtai pasisavintas valdas (1528 m. valdovo šeimai sugrąžinta Radvilų valda Knišinas). 1527 m., pasinaudojus žemaičių bajorų nepasitenkinimu, Kęsgailų viešpatavimui Žemaitijoje buvo suduotas rimtas smūgis pertvarkant vietos administravimo sistemą. 1529 m. Stanislovas Stanislovaitis Kęsgaila, šiaip jau dinastijai nesvetimas, buvo priverstas trečdalį savo valdų užrašyti Žygimantui Augustui (turbūt tai buvo Bonos pradėtos domeno politikos dalis), o po ankstyvos Stanislovo mirties valdovas Žemaitijos seniūnystę pirmą kartą kone per šimtą metų patikėjo ne Kęsgailai (tiesa, čia lėmė ir tai, kad tuo metu nebuvo pilnametystės sulaukusio giminės nario).

Svarbus veiksnys buvo ir karaliaus lankymasis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Šie atvykimai nebuvo dažni, tačiau visada ilgalaikiai. Antai po penkerių metų pertraukos, 1522 m., į Vilnių atvykęs Žygimantas čia pragyveno kone 9 mėnesius. Panašiai ir per kitą ilgalaikį atvykimą 1528/1529-aisiais. Nenuostabu, kad šios dvi datos sutapo su svarbiausiais Jogailaičių projektais Lietuvoje. 1522 m. mažametis Žygimantas Augustas buvo išrinktas, o 1529 m. vainikuotas sosto įpėdiniu. 1522 m. Vilniaus vaivados ir valstybės kanclerio pareigas iš kelias kartas jas ėjusių Radvilų perėmė Albertas Goštautas. Šis paskyrimas paaštrino Alberto Goštauto ir Radvilų konfliktą, kuris vyko jau nuo 1519 metų. Abiejų giminių valdos Palenkėje (Tykocinas ir Goniondzas) tapo aršių ginkluotų kovų arena. Be to, Goštauto paskyrimą lydėjo kitas, jau minėtas, Konstantino Ostrogiškio paskyrimas Trakų vaivada, šįkart sprendimas sukėlė konfliktą tarp Vilniaus ir Trakų vaivadų. Pakeldamas Trakų vaivados rangą aukščiau nei Vilniaus vaivados, valdovas pademonstravo, kad gali imtis senojo ginklo ir naudotis vidiniais diduomenės atstovų prieštaravimais. 1525 m. nuo valstybinių vizijų prie asmeninių nuoskaudų pereinantis Alberto Goštauto laiškas karalienei Bonai rodo tiek naujoviškos valstybės sampratos formavimąsi, tiek įsiliepsnojusią diduomenės nesantaiką.

Tačiau ši konfrontacija neperžengė valdžios papročių ir netrukdė dinastijai ir didikams susitarti dėl abiem pusėms naudingų sprendimų. Jogailaičius tėvoniniais valdovais laikantys didikai parėmė jų pastangas vainikuoti Žygimantą Augustą. Gali būti, kad tik situacija valdovo šeimoje (vienintelis, vos šešerių sulaukęs sūnus) ir nepalanki tarptautinė situacija (1526 m. Mohačo mūšyje žuvus Vengrijos ir Čekijos karaliui Liudvikui, baigėsi Jogailaičių viešpatavimas tose karalystėse) sutrukdė Žygimantui konkrečiau apsvarstyti Alberto Goštauto aplinkoje 1526 m. gimusią idėją paversti Lietuvą karalyste. 1528 m. karalienės Bonos ekspansijos į Palenkę grėsmės akivaizdoje susitaikė Goštautų ir Radvilų

šeimos, kiek vėliau savo sutarimą jos patvirtino Stanislovo Goštauto ir Barboros Radvilaitės vedybomis. Jogailaičių ir didikų sutartį vainikavo ypatingos reikšmės įvykis. 1529 m. karalius ir didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis pagaliau paskelbė Ponų taryboje ilgai brandintą Pirmąjį Lietuvos Statutą.

6. Rytų ir pietryčių kryptys: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kova dėl teritorijų ir įtakos

6.1. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Bizantijos paveldas

Bizantijos istorija prasidėjo IV a. Romos imperijai suskilus į Vakarų ir Rytų dalis, kai pirmojo imperatoriaus krikščionio Konstantino I valdymo laikais (305–337) Bizantijos miesto vietoje buvo įkurtas ir pastatytas, Konstantinopolis, 331 m. paskelbtas oficialia Romos imperijos sostine.

XIII a. prie Lietuvos valstybės pradėjus jungti susiskaldžiusios senosios Rusios žemes, atsirado kontaktų su Bizantijos civilizacijos paliesta erdve. Šioje knygoje aptariamą krikščioniškosios Lietuvos monarchijos kūrimą vėlyvaisiais viduramžiais nuo Bizantijos istorijos pradžios skiria 1000 metų. Per tą tūkstantmetį Bizantija išgyveno daugybę įvairių transformacijų. Nors daugiatautėje Rytų imperijoje valdovai ir gyventojai save vadino romėnais, jų išsaugotas romėniškasis paveldas jau buvo pakitęs. Europos, Azijos ir Afrikos sandūros erdvėje susijungus helenistinių graikų, lotyniškųjų romėnų ir krikščionybės tradicijoms gimė savita krikščioniška civilizacija, kuri skyrėsi nuo antikinės Romos imperijos paveldą, perėmusios ir viduramžiais išplėtojusios Vakarų Europos visuomenės civilizacinės erdvės organizacijos modelį.

Lietuva susitiko su Bizantija paskutiniuoju buvusios galingos Rytų imperijos gyvavimo laikotarpiu, kai Paleologų dinastijos valdyta (1261–1453) stačiatikiška Bizantija buvo nedidelė valstybė islamo pasaulio šešėlyje. Kita vertus, negalima pamiršti, kad Bizantija, nors ir nusilpusi kaip valstybė, per Konstantinopolio patriarchą išlaikė dvasinio centro, vienijančio Stačiatikių bažnyčią, pozicijas. Iš Bizantijos į stačiatikių pasaulį, kuriame paskutiniuoju jos egzistavimo laikotarpiu dominavo slavai, sklido Valstybės ir Bažnyčios vienybės idėjos, puoselėtos nuo imperatoriaus

[130]
Andrejaus Rubliovo ikona „Švenčiausioji Trejybė", nutapyta 1410–1427 m.

Justinijono I (527–565) laikų. Šios idėjos didino atskirtį nuo katalikiškosios Europos, kur dvi pripažintos universaliosios jėgos – Šventosios Romos imperatorius ir popiežius – vėlyvaisiais viduramžiais konkuravo ir, prarasdamos dalį prestižo, keitėsi. Habsburgams pavyko iš dalies atgaivinti Šventosios Romos imperatorių, kaip universalios imperijos valdovų ambicijas, tačiau tai nebuvo senosios viduramžiškos universalizmo doktrinos tąsa, o galios, kurią suteikia dinastijos valdomos teritorijos, demonstracija. Popiežiams buvo dar sunkiau išlaikyti universaliosios Vakarų krikščioniškojo pasaulio jėgos pozicijas, kai ją XIV a. suskaldė idėjinė ir organizacinė krizė. Stačiatikiškajame pasaulyje susiklostė kitokia situacija, ji atvėrė slavams galimybę tapti Rytų bizantiškojo universalizmo tradicijų paveldėtojais ir tęsėjais.

Slavai su Bizantija istoriškai buvo ypač susiję. VI a. viduryje daugelyje vietų per Dunojų persikėlė ir į imperijos žemes įsiveržė pietų slavų

[131]
Šv. Sofijos soboras Kijeve

gentys, kurios ėmė slavinti Bizantijos provincijas Balkanuose. Slavai tapo buvusioje imperijos teritorijoje įsikūrusių kunigaikštysčių pagrindiniu etnosu. Bizantija palaikė ryšius ir su rytų slavais, su jais prekiauta, tuoktasi ir kariauta. IX–X a. Kijevo Rusios kunigaikščių kariuomenės ne vieną kartą buvo įsiveržusios į imperijos valdas, plėšikavo sostinės Konstantinopolio prieigose.

Iš Bizantijos pagonys rytų slavai perėmė krikščionybę ir Stačiatikių bažnyčią [130]. Pirmieji bizantiečiai dvasininkai graikai stačiatikiai Rusios krikščioninimo darbą pradėjo IX a. antrojoje pusėje. 988 m. Bizantijoje apsikrikštijo Kijevo Rusios valdovas (980–1015) kunigaikštis Vladimiras. Šį per krikščionybę užmegztą ryšį sutvirtino Vladimiro santuoka su imperatoriaus (976–1025) Bazilijaus II seserimi Ana. Apie 997 m. Kijeve buvo įsteigta nauja Bizantijos imperijos bažnytinė provincija, pavaldi Konstantinopolio patriarchui.

Stačiatikybė stipriai susiejo Rusią politiniais ir kultūriniais ryšiais su Bizantijos imperija, Rytų krikščionių bažnyčia tapo ideologiniu valstybės ir su valstybe glaudžiai susijusios Bažnyčios organizacijos pagrindu, pradėjo tvirtą Valstybės ir stačiatikių Bažnyčios sąjungą, sukūrė pamatus savimonei, kultūros savitumui ir visuomenės organizacijai. Bizantijos kultūros lobyno tradicijas pradėta puoselėti Rusios bažnytinėje architektūroje ir mene. Geriausias to liudijimas – Kijeve pagal Konstantinopolio Sofijos šventovės architektūrą pastatytas Šv. Sofijos soboras [131]. XII a. ir XIII a. pradžioje tokie bizantiškos architektūros sakraliniai pastatai buvo pastatyti ir kituose svarbiuose centruose – Vladimire, Naugarde, Pskove.

Naujo laikotarpio pradžią senosios Rusios istorijoje paženklino XIII a. pirmojoje pusėje prasidėjusi mongolų invazija. Per trumpą laiką Kijevo Rusia subyrėjo į atskiras kunigaikštystes. Šias žemes pradėjus jungti prie Lietuvos valstybės, atsivėrė tiesioginių kontaktų su Bizantijos civilizacija erdvė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojai stačiatikiai slavai (rusėnai) tapo jungtimi, kuri vėlyvaisiais viduramžiais susiejo šias, tokias skirtingas, civilizacijas – jauną veržlią iš pagonybės išsivaduoti siekiančią Lietuvą ir krikščionybės tradicijomis garsėjančią, tuo metu valstybės nuosmukį pergyvenančią stačiatikišką Bizantiją.

Edvardas Gudavičius yra suformulavęs ir pavyzdžiais pagrindęs teiginį, kad rusų rašto ir kalbos vartojimas bei stačiatikybės plitimas tarp susiduriančių su rusais lietuvių kunigaikščių supažindino šią terpę su rusų raštija, stačiatikių liturgija ir bažnytiniu menu, o šiuos ryšius palaikančios terpės kultūrinius poreikius tenkino rusų ar Balkanų meistrai. Taip bizantiškas menas pradėjo veikti šio lietuviško elito buitį. Tačiau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikiai neturėjo politinės įtakos, pagonių valdovų valdoma valstybė ne itin palaikė stačiatikių institucijų veiklą. Todėl bizantiškoji rusų kultūra liko tik jos vasalinių sričių civilizacijos fenomenas.

Senosios rusų kalbos tyrinėtojas Sergejus Temčinas atskleidžia kitą tuo metu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vykusio kultūrinio perimamumo pusę, atkreipdamas dėmesį, kad greitas Lietuvos valstybės plėtimasis suteikė galios lietuviškajai pagonių kunigaikščių kultūrai rytų slavų erdvėje, ką pastebėjo ir Bizantijos istorikas Nikiforas Gregoras XIV a. viduryje. Ši kultūra, nors ir gerokai veikiama rytų slavų kultūros, pakankamai efektyviai atsverdavo krikščioniškąją tradiciją. Ši aplinkybė galėjo suteikti senajai rusų kalbai anksčiau (Kijevo Rusioje) neturėtą kultūrinį statusą ir naujomis istorinėmis aplinkybėmis atkurti kultūrinės situacijos

poliariškumą, kuris buvo būdingas Bizantijai, tačiau adaptuojant bizantiškąjį kultūrinį palikimą Kijevo Rusioje buvo prarastas.

Kai valdančioji Gediminaičių dinastija XIV a. pabaigoje pasirinko katalikišką krikštą ir integraciją į Vakarų valstybinę erdvę, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Rusios žemių stačiatikiai vėl liko atskirti nuo valstybės valdymo. Tačiau, kaip ir pagoniškuoju Lietuvos valstybės laikotarpiu, keliai Bizantijos kultūros sklaidai nebuvo uždaryti. Priešingai, slavai (rusėnai) stačiatikiai, kurie laikui bėgant buvo įleidžiami į viešąjį valstybinį Lietuvos gyvenimą, ne tik išlaikė, bet ir sutvirtino savo, kaip Bizantijos kultūrinio paveldo perdavimo tarpininkų, pozicijas.

Bizantinio stiliaus architektūra ir menas aptariamu laikotarpiu jau buvo tapęs neatskiriama kultūrinio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdžio dalimi ne tik slaviškose žemėse, bet iš dalies buvo priimtas ir į Lietuvos valstybinį gyvenimą svarbiausiuose centruose – Vilniuje ir Trakuose (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.4.4).

Tikėtina, kad ateityje bus surasti ir kiti čia tik trumpai aptartas kultūrines jungtis su Bizantijos civilizacijos erdve liudijantys faktai. Tačiau ir to, ką žinome šiandien, užtenka, kad galėtume vėlyvųjų viduramžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūrinėje erdvėje pamatyti ištakomis su antikine pasaulio civilizacija susijusį stačiatikiškos Bizantijos paveldą, jo susipynimą su lietuviškąja pagoniškąja ir europine lotyniškąja kultūromis.

Vėlyvaisiais viduramžiais atsirado dar vienas Bizantijos civilizacijos paveldo sklaidos kelias, kuris ėjo iš rytų slavų žemių, valstybiškai sujungtų su Maskva. Konkuruodami su senosios Rusios žemių vienytojais pasiskelbusiais Maskvos kunigaikščiais, Lietuvos valdovai gynė savo valstybėje esančias slavų stačiatikių gyvenamas žemes ir užmezgė ryšius su Bizantija, siekdami nuo Maskvos nepriklausomo, tiesiogiai pavaldaus Bizantijos patriarchui Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikių metropolito (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.2.5).

Visą XV a. brendęs konfliktas su Maskva amžiaus pabaigoje peraugo į karą ir nauja patirtis papildė sąlyčio su Bizantijos paveldu sritį, išplėtė ją į politinių diplomatinių santykių sferą. XV a. pabaigoje galutinai išsivadavę iš totorių chanų valdžios, Maskvos valdovai sutelkė senosios Rusios žemes, kurios tuo metu nepriklausė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, ir pradėjo naują aktyvų vidaus valstybinio gyvenimo ir užsienio politikos etapą. Jo pradžia beveik sutapo su Bizantijos imperijos žlugimu 1453 m. Nors Bizantijos žlugimas nebuvo visiškai netikėtas, stebėtojai jį prognozavo, tačiau viskas įvyko taip staiga, tai sukėlė didelį nerimą Europoje, visų pirma

dėl to, kad negrįžtamai išnyko universalią imperijos idėją skleidusi jėga, tai sukėlė grėsmę krikščioniškojo pasaulio stabilumui. Kita vertus, Bizantijos imperijos žlugimas atvėrė naujas galimybes stačiatikiams Maskvos valdovams, kuriomis jie pasinaudojo siekdami sutvirtinti savo valstybės tarptautines pozicijas.

Sunku pervertinti, pasak Normano Davieso, tą prestižą, kurį suteikė Bizantijos žlugimo laikais Maskvą valdžiusiam, katalikiškoje Europoje beveik nežinomam stačiatikiui kunigaikščiui Ivanui III jo 1472 m. sudaryta santuoka su Paleologų dinastijos palikuone Bizantijos imperatoriaus dukterėčia Sofija (gim. 1445), kurią po 1453 m. katastrofos globojo Romos popiežiai. Popiežius Paulius II (1464–1471) norėdamas užsitikrinti Rytuose sąjungininką siekė atgaivinti 1439 m. sudarytą, tačiau merdinčią Florencijos uniją, kuri turėjo suvienyti Stačiatikių ir Katalikų bažnyčias, ir puoselėjo viltį stačiatikiškos Maskvos valdovą padaryti savo sąjungininku kovoje su turkais.

Tačiau Ivano III santuokos su Sofija Paleolog rezultatai Europai buvo netikėti. Ryšys su Bizantijos imperatorių dinastijos moterimi Maskvos valdovui suteikė papildomos simbolinės jėgos kuriamam stačiatikiškos Rusios galybės mitui skleisti. 1492 m. rusų Stačiatikių bažnyčios galva metropolitas Zosima paskelbė, kad Maskva esanti naujasis Konstantinopolis, ir Maskvos didįjį kunigaikštį pavadino „Visos Rusios valdovu ir patvaldžiu, naujuoju caru Konstantinu, esančiu naujajame Konstantinopolio mieste – Maskvoje, ir visos rusų žemės ir daugelio kitų žemių valdovu". Vėliau, XV ir XVI amžių sandūroje, doktrina „Maskva – trečioji Roma", kurios esmę sudarė *imperijos perdavimo* (*translatio imperii*) idėja, buvo nuosekliai plėtojama ir tobulinama, kol virto ilgaamžės Maskvos, vėliau Rusijos, valdovų politinės koncepcijos pagrindu.

Imperijos perdavimo teorija nebuvo sukurta Maskvoje XV a. pabaigoje. Jos ištakos daug senesnės, siejamos su frankų karaliaus Karolio Didžiojo karūnacija imperatoriumi 800 m. ir naujos imperijos sukūrimu Vakaruose, kai 962 m. popiežiaus imperatoriumi karūnuotas Otonas I pasiskelbė Romos imperijos teisių perėmėju, imperatoriumi, tarp karalių turinčiu ypatingų teisių. Tais laikais dar vieno imperatoriaus atsiradimas sudavė stiprų smūgį bizantiečių supratimui apie krikščioniškojo pasaulio sutvarkymą, jų įsitikinimui, kad pasaulyje egzistuoja viena, Vakaruose ir Rytuose, universali Romos imperija (*imperium Romanum*) ir vienas imperatorius. Kaip atsakas, Bizantijoje pradėta skleisti *imperijos perdavimo* teorija, kuri skelbė, kad pirmasis imperatorius krikščionis (Konstantinas I) perkėlė savo sostinę iš senosios Romos į naująją Romą – Konstantinopolį.

[132]
Konstantinopolio planas

Maskvoje XV ir XVI amžių sandūroje *imperijos perdavimo* teorija buvo naudojama Maskvos teisėms į Bizantijos imperijos statusą stačiatikių pasaulyje pagrįsti. Doktrinai „Maskva – trečioji Roma" paviešinti buvo skirti tuo metu Maskvoje parašyti istoriniai pasakojimai: „Spiridono Savos laiškas" ir „Pasakojimas apie Vladimiro kunigaikščius". Juose Maskvos didžiųjų kunigaikščių valdžia kildinama ne tik iš Konstantinopolio [132], bet ir iš Romos bei visos visatos caro Augusto, taip Maskvos patvaldžių istorija visiškai sutapatinama su valstybės istorija. XVI a. pradžioje rašytuose istoriniuose pasakojimuose išdėstyta Maskvos valdovo, kaip „Didžiosios Rusios Viešpaties" bei viso pasaulio tikrųjų krikščionių – stačiatikių – globėjo, samprata ir pabrėžiama, kad 1453 m. turkams užėmus Konstantinopolį, Bizantijos istorija pasibaigė, žlugo ne tik Bizantijos valstybinė valdžia, bet ir Konstantinopolio patriarcho autoritetas, ir Maskvos didysis kunigaikštis yra vienintelis nepriklausomas valdovas stačiatikių pasaulyje, jam atitenka Bizantijos imperatoriaus vieta ir pripažinimas, kad jis yra Dievo išrinktasis, o ne gavęs valdžią paveldėjimo būdu.

Helenistinę teoriją apie valdovą kaip Dievo atvaizdą dar IV a. imperatoriaus Konstantino I valdymo laikais naujoms aplinkybėms pritaikė mokslininkas Bažnyčios istorikas Eusebijas Cezarėjietis, kuris vadinamas Bizantijos politinės teorijos kūrėju. Po tūkstančio metų ši teorija buvo sėkmingai panaudota ideologinėms Maskvos valdovų reikmėms. Rusų valstybėje, kaip ir Bizantijoje, kur imperatorius ir Stačiatikių bažnyčios patriarchas buvo suvokiami kaip dvi lygiavertės Dievo valdžios atramos (pasaulietinė ir bažnytinė), Valstybė ir Bažnyčia sudarė nedalomą visumą. Maskvos valdovai perėmė ir įvardijimą „caras", taip Rusioje buvo vadinamas Bizantijos imperatorius, ir pradėjo kurti bizantiško modelio centralizuoto hierarchizuotos valstybės valdymo ir administravimo aparatą, visiškai paklūstantį valdovui.

Kai XV a. pabaigoje prasidėjo kova dėl senosios Rusios žemių, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užsienio politikos žinybai ir diplomatams teko susidurti su šia Maskvos valstybės aktyviai propaguojama ideologija, kurioje buvo daug bizantiškojo universalizmo nuostatų, ir hierarchinę pasaulio santvarką konstruojančiomis politinėmis doktrinomis, taip pat teko išmokti adekvačiai suprasti ir patiems naudoti stačiatikiškos Maskvos politinę diplomatinę kalbą. Konkrečiu tokios kalbos pavyzdžiu gali būti Maskvos diplomatijoje vartotos sąvokos *brolis/brolybė*.

Terminas *brolybė* rodė ne giminystę, o lygiavertiškumą ir buvo taikomas tik pagal rangą lygiam monarchui. Valdovai, kurių rangus pagal disponuojamą valdžią suverenai laikė už savo žemesnius, nebuvo vadinami *broliais*. Šio Maskvos diplomatų vartoto termino kilmę tyrinėtojai sieja su bizantiškojo universalizmo nuostatomis, pagal kurias buvo formuojamos hierarchinę pasaulio santvarą konstruojančios politinės doktrinos. Jose hierarchijos viršūnė buvo numatoma romėjų basilėjui (romėnų imperatoriui). Kitų valdovų vietą reglamentavo sudėtinga rangų sistema, kurioje konkretaus valdovo poziciją nulemdavo ne titulas, bet bizantiškosios kanceliarijos priskirti garbės epitetai ir „dvasinės giminystės" su romėjų basilėju artumo laipsnis. Pagal Bizantijos tradicijas „valdovų šeima" turėjo visus politinės institucijos bruožus, o *draugo, sūnaus* ar aukščiausiasis *brolio* rangas buvo priskiriamas tik galingiausiam ir suvereniam valdovui. Mariaus Sirutavičiaus tyrimas parodė, kad XV a. viduryje bendraujant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valdovams vartotas *brolio* terminas, 1449 m. jis užrašytas Kazimiero Jogailaičio ir Vasilijaus II taikos sutarties tekste kaip kreipinys: „...mūsų broliui Kazimierui, Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui."

Iš Bizantijos paveldo, Rusios dirvoje sumišusio su rytų slavų ir totorių kultūrinėmis tradicijomis, įgyta patirtis, Maskvoje vartojamos slavų kalbos ir rašto mokėjimas ir derinimas su Vakarų diplomatijos universaliosios lotynų kalbos žiniomis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diplomatinei tarnybai užtikrino prioritetą ir sukūrė tvirtą Rusios žinovės įvaizdį, kuriuo ilgai ir vaisingai buvo naudojamasi tarptautinėje arenoje sprendžiant Lietuvos valstybei svarbius užsienio politikos klausimus. Kokia svarbi ši patirtis, paaiškėjo XV ir XVI amžių sandūroje, kai įsiplieskė ilgalaikis karinis ir diplomatinis konfliktas su Maskva.

6.2. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karų dėl išlikimo Rytų erdvėje pradžia

1380 metų Kulikovo mūšyje Maskvos kariuomenės pasiekta pergalė prieš totorius – esminių pokyčių Rytų Europoje pradžia. Prasidėjo Maskvos valdovų organizuoto senosios Rusios žemių vadavimo iš totorių ir jungimo į naują valstybę šimtmetis. Rytų erdvėje atsirado dvi į tą patį senosios Rusios teritorinį paveldą pretenduojančios valstybės – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Maskvos valstybė [133].

Naują apie Maskvą XIV ir XV amžių sandūroje pradėtą telkti valstybinį darinį istorikai vadina įvairiai: Maskovija, Maskvos valstybė, Maskvos Rusia, Maskvos Didžioji Kunigaikštystė, Rusų valstybė, Visos Rusios kunigaikštystė, Rusijos valstybė. Tokia pavadinimų įvairovė yra dėl to, kad keitėsi formuojamos valstybės teritorija ir valdovo titulas. Pradiniam Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karų dėl Rytų erdvės laikotarpiui pasirinkome pavadinimą *Maskvos valstybė*, nes jis aiškiausiai nurodo iš totorių išlaisvintą Rusią sutelkusį ir išauginusį branduolį, kurį sudarė iki totorių įsiveržimo buvusios Vladimiro ir Maskvos kunigaikštysčių žemės.

XV a. pirmojoje pusėje, Vytauto valdymo laikais, Lietuvos valstybės rytinės ribos pasiekė Okos upės aukštupį. Tačiau jos nebuvo stabilios, nuolat vyko kovos dėl teritorijos. 1399 m. patirtas pralaimėjimas mūšyje su totoriais prie Vorsklos sutrukdė Vytautui siekti hegemonijos Rytų Europoje ir sustiprino Maskvos pozicijas. Pralaimėjimas paskatino senuosius kunigaikščius maištauti prieš Vytauto vietininkus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėniškose žemėse. 1400 m. Smolenske, kurį nuo 1395 m. valdė Vytauto skiriami vietininkai, į valdžią sugrįžo kunigaikštis Jurijus. Smolenskas atsimetė nuo Lietuvos. Tik per 1404 m. žygį Vytauto kariuomenė užėmė Smolenską, Lietuvos didžiojo kunigaikščio vietininko valdžia buvo atkurta. 1406 m. Vytauto kariuomenė pradėjo karinę

[133]
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV a. – XVI a. pradžioje

kampaniją Pskovo žemėse, šiems užmojams pasipriešino Vytauto žentas Maskvos didysis kunigaikštis Vasilijus I [134]. Tris kartus (1406, 1407 ir 1408) Vytauto ir Vasilijaus I kariuomenės susitiko, bet taip ir nesusikovė, buvo pasirašytos paliaubos, 1408 m. sudaryta

[134]
Metropolito Fotijaus didžiojo siuvinėto sakoso (1414–1417) fragmentas, kuriame pavaizduoti Maskvos didysis kunigaikštis Vasilijus I ir Sofija Vytautaitė. Vytauto duktė Sofija (apie 1371–1453), gimusi iš jo santuokos su Smolensko kunigaikštyte Ona, 1391 m. ištekėjo už Vasilijaus I (1371–1425). Jų sūnus – Maskvos didysis kunigaikštis Vasilijus II (1415–1462).

ilgalaikė taikos sutartis, kurioje buvo užfiksuota *status quo*. Vytauto veržimasis į Rytų erdvę sustojo.

Kita vertus, kai 1425 m. po Vytauto žento kunigaikščio Vasilijaus I mirties prasidėjo vidaus kovos dėl valdžios, Lietuvai atsirado galimybė sutvirtinti savo valdžią Rusios žemėse. Kova dėl Maskvos didžiojo kunigaikščio sosto, kurioje grūmėsi Sofijos Vytautaitės sūnus kunigaikštis Vasilijus II, vyko permainingai ir užtruko du dešimtmečius. Per tą laiką 1440 m. buvo organizuotas Lietuvos kariuomenės žygis į Smolenską, jame dalyvavo ir jaunasis Lietuvos didysis kunigaikštis Kazimieras. 1441 m. Lietuvos kariuomenė užėmė Smolenską, tuo pat metu buvo atnaujinti geri santykiai su Naugardu ir Pskovu, kurie stengėsi nepaklusti Maskvai ir ieškojo sąjungininko. Tačiau Kazimieras Jogailaitis nepratęsė Vytauto laikų ekspansijos į Rusios žemes. Priešingai, stengėsi sutartimis sutvirtinti esamą padėtį. 1440 m. buvo sudarytos sutartys su Pskovu ir Naugardu, 1447–1448 m. – sutartys su Okos aukštupio žemių kunigaikščiais.

1449 m. buvo sudaryta „amžinos taikos, brolybės ir meilės“ sutartis su 1446 m. Maskvos soste įsitvirtinusiu Vasilijumi II. Sutartyje buvo užfiksuotas „senovės“ išlaikymas ir numatytas nepreciziškas įtakos sferų

pasidalijimas tarp Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Smolenskas, Liubutskas ir Mcenskas buvo pripažinti Kazimiero, o Rževas – Vasilijaus II „tėvonijomis". Okos aukštupio kunigaikštysčių vasalinė priklausomybė palikta „po senovei". Kazimieras pažadėjo neberemti Naugardo ir Pskovo, Maskva Lietuvai paliko Tverės kunigaikštystę, o Riazanei buvo palikta teisė „globėją" pasirinkti pačiai. Nors 1449 m. sutarties formuluotės nebuvo tikslios, ji keliems dešimtmečiams užtikrino taiką Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės pasienyje.

Kita vertus, 1449 m. sutartis rodė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinės ekspansijos į Rytų Europą sustabdymą. XV a. viduryje Jogailaičių dinastijos interesai Vidurio Europoje buvo svarbesni. Kazimieras Jogailaitis, 1447 m. tapęs ir Lenkijos karaliumi, dėmesio centrą perkėlė iš Rytų į Vidurio Europą. Vedęs Elžbietą Habsburgaitę ir sulaukęs penkių sūnų, Kazimieras pasinėrė į Lenkijos Karalystės ir regiono reikalus. Trylikametis Lenkijos karas su Vokiečių ordinu, įvykiai Čekijoje ir Vengrijoje prikaustė Kazimiero dėmesį. Nors iki 1485 m. Maskvos valstybės teritorijos formavimą lėmė santykiai su kitais Rusios politiniais dariniais, Lietuva į juos beveik nebesikišo. Rytų politika XV a. antrojoje pusėje buvo palikta savieigai arba Lietuvos Ponų tarybos žiniai, nors santykiai su Maskva prastėjo.

1454 m. Vasilijus II pažeidė 1449 m. taikos sutartį su Kazimieru Jogailaičiu ir privertė Tverės kunigaikštystę paklusti Maskvai (galutinai ji buvo prijungta 1483). 1456 m. toks pat likimas ištiko Riazanės kunigaikštystę. Beliko įveikti Naugardo ir Pskovo priešinimąsi. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė neparėmė ir šių strategiškai svarbių ir su ja bendradarbiauti linkusių valstybių. 1462 m. į Maskvos sostą atėjęs Ivanas III pratęsė Rusios žemių jungimo politiką. 1471 m. Maskvos kariuomenė puolė Naugardą. Iki 1477 m. Naugardas dar išlaikė formalų valstybingumą, bet iš tikro jau buvo prijungtas. Kazimieras Jogailaitis praktiškai nereagavo į Maskvos veiksmus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasienyje, karinę, politinę ir ideologinę iniciatyvą atidavė Ivanui III, kuris netruko tuo pasinaudoti. Prisijungęs Naugardą, Ivanas III pareikalavo, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė grąžintų jam jo tėvoniją – Smolenską, Polocką, Vitebską. Tėvonijos samprata laikui bėgant keitėsi, Maskvos valdovo tėvonija buvo pavadinama vis daugiau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių.

XV amžiaus 9-ojo dešimtmečio viduryje pablogėjo situacija Okos aukštupio kunigaikštystėse. 1486–1487 m. čia pradėta nuolat puldinėti Lietuvos valstybės pasienio žemes, kur Lietuvos didžiojo kunigaikščio Ka-

zimiero ir Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III valdos nebuvo aiškiai atskirtos. Šiose žemėse Ivano III kurstomi supriešinti vietos kunigaikščiai ar jo atsiųsti kariniai daliniai pradėjo puldinėti Kazimiero vasalų valdas. Įtampa augo, padėtis vis labiau komplikavosi. Nors karo Maskvos valdovas oficialiai nebuvo paskelbęs, XV a. paskutiniajame dešimtmetyje buvo patirti pirmieji teritorijos nuostoliai. Toks buvo 1492 m. vasarą mirusio Kazimiero Jogailaičio Rytų politikos rezultatas.

Tų pačių 1492 m. rugpjūčio mėnesį Ivanas III tęsė nepaskelbtą karą, buvo pradėtos didelio masto karinės operacijos, paimti ir sudeginti Mcenskas ir Liubutskas, organizuotas žygis į Masalską, užpultos ir apiplėštos Viazmos kunigaikščių valdos. Svyravo ar į Maskvos pusę perėjo iki tol buvę Lietuvos valdovams ištikimi rytinių žemių kunigaikščiai. Michailas Kromas, atlikęs specialų teritorijose, kurios anksčiausiai atsidūrė „tarp Rusios ir Lietuvos", susidariusios padėties tyrimą, atkreipia dėmesį, kad jas valdę kunigaikščiai stačiatikiai keitė savo valdinybės statusą ne dėl religinių motyvų ir ne dėl simpatijų Maskvai. Istoriko manymu, svarbiausią vaidmenį suvaidino pasikeitusi Lietuvos valdovų politika: XV a. antrojoje pusėje imta nebepaisyti „senovės" arba anksčiau sudarytų sutarčių, o į tų kunigaikščių tarnybą Lietuvos didžiajam kunigaikščiui pradėta žiūrėti kaip į paveldimą. Kita vertus, jau Kazimiero laikais paaiškėjo, kad Lietuvos valdovas nesugeba apginti šių kunigaikščių tėvonijų nuo Maskvos puolimų ir nesuteikia tinkamų valdų (vadinamųjų atmainų) kitose vietose. O Maskvos valdovai demonstravo, kad rūpinasi šiais stačiatikiais kunigaikščiais ir jų valdomis. Aktyviausiais Ivano III politikos talkininkais XV a. pabaigoje tapo kunigaikščiai Voratynskiai.

1493 m. Maskva pradėjo pirmą paskelbtą karą su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Šis oficialus karinis susidūrimas truko neilgai, Lietuvos valstybė patyrė palyginti nedidelių teritorijos nuostolių. 1494 m. sausio 17 d. į Maskvą atvyko Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro didžioji pasiuntinybė [135, 136]. Tarp jos narių buvo Trakų vaivada krašto maršalas Petras Mantigirdaitis ir Žemaitijos seniūnas Stanislovas Kęsgaila. Pasiuntiniams buvo suteikti gana platūs įgaliojimai taikos sutarčiai sudaryti. Jie turėjo reikalauti, kad sutartis būtų sudaryta pagal 1449 m. taikos sutarties sąlygas, tačiau jiems buvo leista padaryti ir nemažai nuolaidų.

1494 m. buvo pasirašyta amžinoji taika, kuri turėjo sureguliuoti dviejų valstybių ryšius dar iki Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro jungtuvių su Maskvos valdovo Ivano III dukterimi Elena. Ivanas III įsipareigojo nesikišti į Lietuvos didžiojo kunigaikščio tėvoniją – Smolenską, Liubutską, Mcenską, Brianską, Serpeiską, Lučiną, Masalską, Dmitrovą,

[135]
Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro didžioji pasiuntinybė 1494 m. atvyksta į Maskvą ir sudaroma taikos sutartis. Taip šį įvykį pavaizdavo XVI a. iliustruoto metraščių sąvado miniatiūrų piešėjas.

[136]
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntiniams Maskvoje išduodamas maistas. Miniatiūroje dailininkas pavaizdavo Pasiuntinių namų Maskvoje, kuriuose XVI a. būdavo apgyvendindavo atvykusius diplomatus, kiemą.

Zuiną, Lyčiną, Zalidovą, Byškovičius ir Opakovą. Aleksandras atsisakė pretenzijų į Naugardą, Pskovą, Tverę, Viazmą, Aleksiną, Tešilovą, Roslavlį, Venevą, Mscislavą, Tarusą, Obolenską, Kozelską, taip pat atsisakė siuzereno teisių į keletą Okos aukštupio kunigaikštysčių. Sutartyje taip pat buvo aptarta bendrų teismų pasienio ginčams spręsti tvarka ir pirklių bei diplomatinių pasiuntinių apsaugos garantijos.

Dieną prieš oficialiai patvirtinant 1494 m. sutartį įvyko Maskvos didžiojo kunigaikščio Ivano III dukters Elenos ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro sužadėtuvių ceremonija. Jaunikio vaidmenį atliko Žemaitijos seniūnas Stanislovas Kęsgaila. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo daug tikėtasi iš šių dinastinių vedybų, tačiau jos nieko nepakeitė. Tai liudija ir Ivano III pareiškimas, esą „kiekvienam sava tėvonija yra brangi ir kiekvienam savosios gaila. O juk žentas Aleksandras žino, kad visa Rusios žemė iš Dievo malonės ir nuo senovės, nuo protėvių laikų yra Maskvos valdovo tėvonija, ir šiandien tos tėvonijos jam gaila. O Aleksandro tėvonija – Lenkijos žemė ir Lietuvos. Ir kodėl Maskvos valdovas turėtų perleisti tuos miestus ir valsčius, kuriuos jam Dievas davė?“ Ivanas III reikalavo, kad žentas atiduotų „mūsų tėvonijos, visas Rusios žemes, Kijevą ir Smolenską, ir kitus miestus, kuriuos laiko prijungęs prie Lietuvos“.

Tiesa, per XV a. pabaigos karą dar nebuvo prarasta daug teritorijos, Maskvos kariuomenė užėmė Viazmą, bet Lietuvai sugrįžo Mcenskas, Serpeiskas, Liubutskas ir kiti anksčiau užimti miestai. Buvo sutarta, kad abi pusės ateityje nepriims į tarnybą perbėgėlių kunigaikščių, o tokių iš Lietuvai pavaldžių Okos aukštupio žemių į Maskvą traukėsi vis daugiau.

Kur kas pavojingesnis buvo pats faktas, kad karinis konfliktas prasidėjo ir virto nesustabdomu, tiesiogiai ir netiesiogiai įtraukdamas kitas regiono šalis – Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro brolio Jono Alberto valdomą Lenkiją, Livonijos ordiną, Krymo chanato totorius, turkus, Moldovą, kurios valdovo vaivados Stepono Didžiojo duktė buvo ištekinta už Ivano III sūnaus. Karas, kaip ir kovų su Vokiečių ordinu laikais, ilgam tapo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės gyvenimo kasdienybe.

1500 m. gegužės mėnesį 1494 metų amžinoji taika buvo sulaužyta, Maskvos kariniai daliniai atnaujino puolimą Okos aukštupyje, užėmė svarbią Lietuvos tvirtovę Severo žemėje Brianską, po keleto mėnesių – Putyvlį, Dorogobužą, buvo pradėtas puolimas ir Smolensko kryptimi. Rytų ir pietryčių teritorijas valdantys kunigaikščiai Viazemskiai, Masalskiai, Bielskiai, Mezeckiai ir kiti, tiek savo valia, tiek aplinkybių priversti, perėjo į Maskvos pusę. Totoriai nuolat puldinėjo ir niokojo Kijevo, Voluinės, Podolės žemes. 1500 m. liepos 14 d. mūšyje prie Vedrošos upės Lietuvos

[137]
Ivangorodo pilies vaizdai. XV a. paskutiniajame dešimtmetyje Maskvos valdovas Ivanas III pastatė dešiniajame Narvos upės krante, 14 km nuo Suomių įlankos, uostą ir tvirtovę. Tai buvo vienas pirmųjų žingsnių, kurie liudijo, kad Maskva pradėjo kovą dėl Livonijos.

Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenė patyrė triuškinamą pralaimėjimą, į Maskvos nelaisvę pateko keletas aukštų valstybės pareigūnų, tarp jų ir etmonas Konstantinas Ostrogiškis. Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras buvo kariuomenės dislokacijos vietoje ir matė uošvio Ivano III žygio į savo valstybės žemes padarinius. Karo veiksmai su pertraukomis vyko ir 1501 m., kai svarbiausias Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro rūpestis, atrodo, buvo įsitvirtinti Lenkijos Karalystės soste. Tik 1502 m. viduryje prasidėjo sunkios derybos dėl taikos, kuriose Maskvos valdovas

reikalavo grąžinti, kaip buvo formuluojama, jam priklausančias tėvonines žemes, tarp jų Smolenską, Kijevą ir kitus centrus. 1503 m. kovo mėnesį buvo sudaryta šešerių metų paliaubų sutartis, kurioje buvo užfiksuoti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos praradimai. Aleksandro Jogailaičio diplomatams derybose nepavyko paliaubų paversti nuolatine taikos sutartimi.

Kai 1505 m. mirė Maskvos valdovas Ivanas III [137], prasidėjusi vidaus kova dėl sosto Lietuvai suteikė trumpą atokvėpį rytuose. Tačiau 1507 m. kilo naujas karas, kurį apsunkino 1508 m. pradžios Lietuvos valstybės vidaus gyvenimo įvykiai, istoriografijoje vadinami kunigaikščio Mykolo Glinskio maištu (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.5.2).

Pradžioje maištininkų veiksmai atrodė be aiškaus tikslo, padriki: savo valdoje netoli Gardino nužudomas Jonas Zaberezinskis, nesėkmingai mėginama užimti Kauno pilį ir išvaduoti ten laikomą belaisvį, Krymo totorių priešą Didžiosios ordos chaną Achmatą, žygiuota link Naugarduko, kurio vietininku buvo Ivanas (Jonas) Glinskis, iš ten buvo planuotas, bet taip ir neįvykęs, Vilniaus puolimas. Galop įsitvirtinęs Turove Glinskis bandė derėtis su valdovu Žygimantu Senuoju. 1508 m. pavasarį tapo žinoma apie Mykolo Glinskio ryšius su Maskva. Kas buvo šių kontaktų iniciatorius, kunigaikštis maištininkas ar Maskvos valdovas, nėra visiškai aišku. Tačiau svarbu ne tai, o faktas, kad vidinis konfliktas tapo 1507 m. atsinaujinusio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės karinio konflikto dalimi. Tačiau ir maskvėnų kariuomenės palaikomi maištininkai nesugebėjo užimti miestų, nei Minsko, nei Slucko, nei Oršos, nei Mscislavo, nei Kryčevo, o Mozyrius buvo užimtas tik po to, kai miesto vartus priešo kariuomenei atidarė vietininkas Glinskio giminaitis Jokūbas Ivašencevičius.

Karinės maištininkų nesėkmės liudija, kad jie nesulaukė didesnės vietos gyventojų stačiatikių paramos, nors pats Glinskis skelbėsi esąs persekiojamo stačiatikių tikėjimo gynėjas. Stačiatikiai, tarp jų kunigaikščiai ir didikai, nepalaikė maištininkų, kurie plėšė ir degino jų valdas. Stačiatikiai kunigaikščiai, etmonas Konstantinas Ostrogiškis, Teodoras (Fiodoras) ir Semionas Čartoriskiai ir kiti, aktyviai dalyvavo kovose prieš maištininkus ir Maskvos kariuomenę, stačiatikiai žemvaldžiai kreipėsi į Žygimantą Senąjį prašydami kompensuoti patirtus nuostolius. Savo ruožtu Lietuvos didysis kunigaikštis atsilygino maištą malšinti padėjusiesiems konfiskuotu maištininkų turtu.

Mykolas Glinskis patyrė nesėkmę, o tai, kad jo pusėje dalyvavo palyginti mažai stačiatikių, liudija, kad tai nebuvo sukilimas, nukreiptas

prieš Lietuvos valstybę, kad tik grupė asmenų negalėjo susitaikyti su prarastomis pozicijomis valdovo dvare, todėl organizavo maištą. Dauguma Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikių XVI a. pradžioje jau buvo glaudžiais ryšiais susiję su valstybės gyvenimu, buvo lojalūs Vilniaus valdžiai, nerėmė ir Maskvos karinių veiksmų. Maišto organizatorius Glinskis buvo priverstas ieškoti prieglobsčio Maskvoje ir pripažinti Vasilijaus III valdžią. Nedavė norimų rezultatų ir Maskvos kariuomenės veiksmai. 1508 m. spalio 8 d. sudaryta taikos sutartimi buvo pripažintos 1503 m. sienos tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės.

Tačiau ramūs santykiai su Maskva buvo neilgai. 1512 m. rudenį Vasilijaus III kariuomenė vėl įsiveržė į Lietuvos valstybės teritoriją, propagandinę veiklą tarp stačiatikių atnaujino ir kunigaikštis Glinskis. Grėsmė kilo svarbiems Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestams: Smolenskui, Polockui, Vitebskui, pašauktinė bajorų kariuomenė rinkosi vangiai, algininkams samdyti išde nebuvo pinigų. Tuo metu Maskvos kariuomenė, sutelkusi jėgas, keletą kartų buvo apgulusi Smolenską, 1514 m. liepos mėnesį jis buvo paimtas. Strategiškai ir ūkiškai valstybei svarbaus Smolensko miesto praradimas sukrėtė ir sutelkė visuomenę. Aktyvūs valdovo Žygimanto Senojo veiksmai užtikrino Lenkijos paramą algininkais. Po poros mėnesių, 1514 m. rugsėjo 8 d., kariuomenės susitiko mūšio lauke prie Oršos. Pergalę šventė etmono Konstantino Ostrogiškio vadovaujama jungtinė Lietuvos ir Lenkijos kariuomenė. Maskva patyrė skaudų pralaimėjimą. Nors atgauti Smolensko nepavyko, Oršos pergalė kuriam laikui sustabdė Maskvos karinę ekspansiją ir suteikė galimybę Žygimantui Senajam pasiekti reikšmingų diplomatinių laimėjimų Vidurio Europoje, suardyti Šventosios Romos imperatoriaus sąjungą su Maskva (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.5.2).

1516 m. pabaigoje į Vilnių ir Maskvą išvyko Šventosios Romos imperatoriaus Maksimilijono I pasiuntinys Zigmantas Herberšteinas (1486–1566), vienas žymiausių to meto Europos diplomatų. Imperatoriaus pasiuntinys turėjo tarpininkauti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės derybose su Maskva. Atvykęs į Vilnių jis susipažino su Lietuvos siūlomu taikos projektu. 1517 m. pavasarį Herberšteinas atvyko į Maskvą ir pradėjo derybas, kurių pagrindinis tikslas buvo įtikinti Maskvos didįjį kunigaikštį Vasilijų III, kad būtina visų krikščionių valdovų taika ir santarvė vienijantis prieš bendrą priešą – Osmanų imperiją. Derybose dalyvavo ir Žygimanto Senojo siųsti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diplomatai Jonas Ščitas ir Bohušas Bohovitinavičius. Per derybas Maskvoje, dalyvaujant imperatoriaus pasiuntiniui, Vasilijus III pareiškė, kad Žygimantas

Senasis neteisėtai valdo Maskvos didžiųjų kunigaikščių tėvoniją – Kijevą, Polocką ir Vitebską. Į tai pasiuntiniai atsakė, kad Lietuvos didiesiems kunigaikščiams „nuo senovės" priklauso ne tik Maskvos kariuomenės užimtas Smolenskas, bet ir Didysis Naugardas, Pskovas, Viazma, Severo Naugardas. Derybos nutrūko, imperatoriaus pasiuntinys išvyko, karinis konfliktas tęsėsi.

Kitam imperatoriaus pasiuntiniui tarpininkaujant, 1518 m. pavyko sudaryti metams paliaubų sutartį, bet tai neišsprendė problemos. Po pusmečio Maskvos kariuomenė iš užimto Smolensko įsiveržė į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją, pasiekė Molodečną, Ašmeną, Krėvą, nesėkmingai bandė paimti Polocką. Regione nuolat siautėjo turkų palaikomi totoriai, su kuriais turėjo skaitytis visi kaimynai. 1522 m. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Maskvos valstybė sudarė paliaubų iki 1527 m. sutartį, kuri vėliau buvo pratęsta dar penkeriems metams.

Šiais įvykiais galima pabaigti kronikinį pasakojimą apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karų su Maskvos valstybe pradžią. Kai 1462 m. Ivanas III tapo Maskvos didžiuoju kunigaikščiu, jo valdomą teritoriją sudarė 430 tūkstančių kvadratinių kilometrų. Po 50 metų, kai 1514 m. buvo užimtas Smolenskas, Vasilijaus III valstybės teritorija buvo padidėjusi daugiau kaip šešis kartus. Dalį šios teritorijos sudarė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prarastos rytinės žemės. Kita vertus, karų su Maskva pradžia parodė, kad rytinėse Lietuvos valstybės teritorijose susitelkusi visuomenės dalis, slavai stačiatikiai, neperėjo į Maskvos pusę, vidaus santarvės nepažeidė ir Mykolo Glinskio suorganizuotas ir Maskvos paremtas maištas. Daugiatautė, daugiakonfesė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenė išliko susitelkusi, pasiryžusi ginti visas valstybei likusias žemes (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 5 t.).

6.3 Prieštaravimų mazgas pietryčių Europoje. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sąlyčio su islamo pasauliu patirtys

Lietuvos istoriografijoje valdovas Kazimieras Jogailaitis tradiciškai „kaltinamas", kad nepakankamai dėmesio skyrė XV a. antrojoje pusėje pradėjusiai augti Maskvos valstybės grėsmei, kad Lenkijos interesus iškėlė aukščiau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Toks įspūdis iš tiesų gali susidaryti, ypač žinant tuos skaudžius Lietuvai Maskvos valstybės sustiprėjimo padarinius XVI amžiuje (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.6.2). Tačiau jei peržengsime trikampio Lietuva–Maskva–Lenkija

ribas ir plačiau pažvelgsime į to meto situaciją Europoje, vaizdas bus gerokai kitoks.

Maskva, galima sakyti, visą Kazimiero valdymo laikotarpį buvo vis dar priklausoma nuo totorių, iki XV a. 9-ojo dešimtmečio konkuruodama su Tvere dar tik telkė senosios Rusios žemes, tokiems jos veiksmams vis dar priešinosi Naugardas ir Pskovas. Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei priklausančių slaviškų žemių gyventojai nerodė susidomėjimo Maskvos, kaip rusų žemių vienytojos, veiksmais ir jos nepalaikė.

Visiškai kitaip įvykiai klostėsi Pietryčių Europoje, kur iškilo greitai stiprėjantis islamiškosios civilizacijos kolosas – turkų Osmanų imperija, pavadinta pagal valdovą Osmaną I. Į Europą imperijos kariai pirmą kartą įsiveržė XIV a. pradžioje, o 1396 metus, kai prie Nikopolio Vengrijos karalius, būsimas Šventosios Romos imperatorius, pralaimėjo turkams, galima būtų pavadinti didžiųjų geopolitinių pokyčių pradžia, nuo tada pradėti skaičiuoti paskutinieji Bizantijos gyvavimo dešimtmečiai. Kita riba peržengta 1453 m., kai Konstantinopolis, viduramžiais buvęs svarbiausiu krikščioniškojo pasaulio centru Rytuose, tapo Osmanų imperijos sostine Stambulu. Turkai, savo valdžiai pajungę Krymo chanatą, 1475–1478 m. su totoriais pradėjo plataus masto ekspansiją į šiaurines Juodosios jūros pakrantes. Pasislinkus sienai, kuri skyrė krikščionišką pasaulį nuo islamiško, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė išvydo naujo savo priešininko didybę visai iš arti, kaimyninės Moldovos teritorijoje.

Vėlyvaisiais viduramžiais ypač išaugo tarptautinė prekyba, todėl šiaurinė Juodosios jūros pakrantė vis labiau masino. Jau aptarėme, kaip to paties tikslo vedamas šioje vietoje įsitvirtinti stengėsi Vytautas, kaip jo vykdyta aktyvi politika dėl Aukso ordos ir jos skeveldrų suteikė galimybę Lietuvos valstybei įsiterpti į didžiulę pietrytinių žemių erdvę ir pradėti kontroliuoti svarbią Europos–Azijos tranzitinės prekybos kelio atkarpą (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.1.4). XIV a. pabaigoje dėl Juodosios jūros pakrantėje pastatytų strategiškai ir ekonomiškai svarbių Kilijos ir Akermano uostų bei į juos vedusių prekybos kelių, ties Moldova, kurios valstybingumo pradžia datuojama XIV a. viduriu, užsimezgė sudėtingas regioninis politinės dinastinės konkurencijos mazgas tarp Lenkijos, Lietuvos, Vengrijos ir Valakijos.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ryšys su Moldova užsimezgė XIV a. antrojoje pusėje per Podolę valdančius kunigaikščius Karijotaičius, kurie mėgino įtvirtinti savo įtaką ir valdžią kaimyninei valstybei. Per Moldovos teritoriją Dniestro upe ėjo svarbus vandens kelias, kuriuo buvo patogu išvežti grūdus ir kitą derlingų pietinių žemių produkciją.

Lietuvai tuo metu priklausė Juodosios jūros uostas Chadžibėjus, tačiau gabenti prekes į šį uostą buvo sudėtinga, nebuvo jungiančio vandens kelio, prekybai trukdė apylinkėse klajojantys totoriai.

Į Moldovą pretendavo taip pat Lenkijos ir Vengrijos karaliai. Patys Moldovos valdovai laviravo tarp stipresnių kaimynų, tai vieniems, tai kitiems liudijo savo vasalinę priklausomybę. Taip 1387 m. Moldovą valdęs vaivada Piotras Mušatas prisiekė vasalinę priklausomybę Lenkijos Karalystės Karūnai ir karališkajai porai – Jogailai ir Jadvygai bei jų palikuonims. Moldova, kuri iki tol laikyta kraštu, pavaldžiu Vengrijai, tapo Lenkijos lenininke. Tačiau po kelerių metų, 1396 m. liepos 14 d., Lenkijos karalius Jogaila, Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas ir Vengrijos karalius Zigmantas Liuksemburgas pasirašė susitarimą, kuriuo vėl pripažino Vengrijos valdžią Moldovoje. Tačiau su Lenkija ir Lietuva Moldovą ir toliau siejo glaudūs ekonominiai ryšiai. 1399 m. baigtas statyti Akermano uostas Moldovai galėjo duoti daug pelno tik gaudamas eksportuojamą produkciją iš kaimyninių Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių. Palankūs prekybai plėtoti buvo du pirmieji XV a. dešimtmečiai, kurie Moldovoje buvo palyginti ramūs. Turkai dar nebuvo užvaldę Valakijos ir pajungę totorių.

Tuo metu atrodė įmanoma įgyvendinti Zigmanto Liuksemburgo planą – iš Prūsijos į Moldovą perkelti po Žalgirio mūšio nusilpusį ir susikompromitavusį Vokiečių ordiną, kad paribyje su islamiškuoju pasauliu jis atliktų naują krikščionybės gynėjo nuo kitatikių agresijos misiją ir atgautų pasitikėjimą. 1418 m. net buvo pradėta tiesti kelią, kuris turėjo sujungti Kiliją su Vengrija ir vokiečių žemėmis. Tačiau, kai 1420 m. osmanai pirmą kartą užpuolė Moldovos pakrantę ir pabandė užimti Kiliją ir Akermaną, darbai buvo nutraukti, Ordinas liko prie Baltijos jūros. Turkų puolimas Moldovoje 1420 m. pasibaigė nesėkmingai, įsikišo Lenkijos ir Lietuvos kariniai daliniai, ramybės laikotarpis pasibaigė. 1454–1455 m. turkai užvaldė didžiąją dalį Serbijos, 1463 m. aneksavo Bosniją ir ėmė grasinti Vengrijai.

XV amžiaus antrojoje pusėje Kazimiero Jogailaičio valdomos Lenkijos ir Lietuvos pietinės žemės, Voluinė, Podolė, Raudonoji Rusia, pirmosios pajuto naujos Osmanų imperijos grėsmės mastą ir padarinius. Greitu laiku Osmanų invazija tapo trukdžiu visai tarptautinei regiono prekybai, kuri vyko per Juodosios jūros uostus. 1475 m. Kryme turkai užėmė Genujos pirklių įsteigtą Kafos miestą, kuriame telkėsi karavanų iš Vidurio ir Vakarų Europos prekyba. Dalį šios prekybos perėmė Akermano uostas. 1480 m. buvo gauta žinia, kad turkų sultono kariuomenė ruošiasi pulti

Podolės Kamenecą, istorikai mano, kad tai galėjo būti priežastis, kodėl Lietuvos kariuomenė neparėmė tuometinio savo sąjungininko totorių chano Achmato lemiamoje kovoje su Maskva. 1482 m., kai Krymo totorių kariuomenė, kurioje, atrodo, buvo ir turkų sultono karių, nusiaubė ir sugriovė Kijevą ir keliolika kitų gyvenviečių pietuose, Osmanų grėsmė pasiekė ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdas.

Sparčiai keitėsi situacija ir Moldovoje. 1484 m. sultonas Bajazitas II su didžiule kariuomene persikėlė per Dunojų ir priartėjo prie žiotyse pastatytos Kilijos, iš jūros pusės uostą blokavo turkų laivynas. Po savaitės Kilijos uosto gynėjai pasidavė, o Osmanų kariuomenė, susijungusi su totorių daliniais, tęsė puolimą link Akermano ir jį taip pat paėmė. Moldova ne tik prarado jūros pakrantę ir uostus, turkams atsivėrė kelias sausuma veržtis gilyn, užimti svarbiausius strateginius atramos punktus ir kontroliuoti Juodosios jūros prekybą Dunojaus ir Dniestro upėmis. Sausumos kelias, per Lvovą ir Krokuvą jungiantis Moldovos uostus su Vakarų kraštais, prarado strateginį ir ūkinį patrauklumą.

Įvykiai Moldovoje buvo stiprus smūgis Vengrijai, Lenkijos Karalystei ir Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Lenkijos seime bajorija reikalavo suteikti karinę pagalbą Moldovai. 1485 m., kai turkų kariuomenė apsiautė sostinę Sučavą, Moldovos vaivada Steponas Didysis (1457–1504) prisiekė vasalinę ištikimybę Lenkijos karaliui Kazimierui Jogailaičiui, kuris įsipareigojo ginti Moldovos valstybės teritorinį vientisumą ir stengtis jį atkurti, sugrąžinti prarastus uostus. Tačiau įgyvendinti šių įsipareigojimų nepavyko, nedavė norimų rezultatų ir 1485–1489 m. Kazimiero Jogailaičių diplomatų pastangos. 1489 m. Stambule karaliaus pasiuntiniui Mikalojui Firlėjui pavyko su sultonu sudaryti taikos sutartį, kurioje buvo įrašyta, kad turkai gerbs Moldovos nepriklausomybę, tačiau Kilija ir Akermanas liks jų rankose. Steponas buvo priverstas sudaryti taiką ir vasalinės priklausomybės sutartį su turkais, o po kurio laiko ir pats ėmė puldinėti buvusių sąjungininkų žemes.

Turkai šiaurinėje Juodosios jūros pakrantėje atsirado labai ne laiku, tada, kai Vakarų Europoje sparčiai augo grūdų, gyvulių, kitos žemės ūkio produkcijos ir žaliavos paklausa, žemvaldžiams atsivėrė galimybės eksportuoti iš Vidurio Rytų Europos regiono kraštų. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemvaldžiams taip pat buvo svarbu užtikrinta ramybė ir stabilumas Juodosios jūros regione, kaip ir Lenkijos, Moldovos, Vengrijos ir kitų krikščioniškų pietryčių Europos šalių potencialiems eksportuotojams.

Tokiomis aplinkybėmis popiežiai ėmėsi iniciatyvos sutelkti krikščioniškąją Europą naujam kryžiaus žygiui prieš turkus. Norint suprasti

XV a. antrojoje pusėje mėgintus organizuoti kryžiaus žygius prieš kitatikius islamo išpažintojus, reikia atsiminti, kad viduramžių žmones vienijo, telkė bendras tikėjimas, o kitaip tikinčiųjų atmetimas buvo visuotinis visuomenės mentaliteto bruožas. Istorikas Johanas Huizinga rašė, kad Jeruzalė dar vis reiškė aukščiausią politinį tikslą, kurio siekė visi Europos valdovai ir kuris, kaip ir anksčiau, skatino juos veikti. Čia būta keisto politinių interesų ir politinės idėjos kontrasto. XIV ir XV a. krikščionijai Rytuose be galo skubiai reikėjo spręsti problemą – atremti turkus, paėmusius Adrianopolį (1378) ir sunaikinusius Serbijos karalystę (1389). Pavojus grėsė Balkanuose. Tačiau vadovaujantys Europos politikai vis dar neįstengė atsiplėšti nuo kryžiaus žygio idėjos. Į turkų problemą žvelgta tik kaip į dalį švento tikslo, kurio nepavyko pasiekti protėviams, tik kaip į Jeruzalės išvadavimą.

Planuojant kryžiaus žygį prieš turkus, iš Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero buvo tikimasi, kad jis aktyviai dalyvaus rengiamose pasipriešinimo akcijose, nukreiptose prieš Osmanų vienijamų islamo išpažintojų ekspansiją į Pietryčių ir Vidurio Europos krikščioniškąją erdvę. Tačiau idėją paversti tikrove buvo labai sunku. Tai paaiškėjo, kai popiežius Pijus II (1458–1464) prie organizuojamo kryžiaus žygio prieš turkus 1459 m. pakvietė prisijungti kiekvieną, kas suinteresuotas sustabdyti Osmanų agresiją. Vakarų Europos monarchijos varžėsi dėl valdžios ir galios, pirkliai stengėsi ir toliau pelningai prekiauti turkų užimtose teritorijose, ieškojo naujų užjūrio prekybos rinkų. Tikėtasi, kad Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis, kurio brolis Vladislovas 1444 m. žuvo kovodamas su turkais ir kurio valdoms iškilo pavojus, noriai parems antiturkišką koaliciją. Tačiau Kazimieras laikėsi rezervuotai. Lenkija tuo metu kariavo su Ordinu dėl žemių ir miestų prie Baltijos jūros. Be to, karas su Ordinu saistė Lenkijos ir Lietuvos valdovą ir politinę bendruomenę ideologiškai, primindamas popiežiaus ir krikščioniškosios Europos skatintų ir palaikytų kryžiaus žygių į Baltijos šalis padarinius. Nors Pijaus II organizuotas kryžiaus žygis neįvyko, į Kazimierą Jogailaitį ir toliau buvo žiūrima kaip į potencialų kovos su totoriais ir turkais regione lyderį. 1482 ir 1484 m. su analogiškais raginimais į jį kreipėsi ir popiežius Sikstas IV (1471–1484). 1490 m. pavasarį, kai popiežius Inocentas VIII sukvietė į Romą visų Europos krikščioniškų valstybių atstovus, kad būtų sutarta dėl didelio kryžiaus žygio prieš turkus, Kazimieras Jogailaitis vėl sulaukė specialaus kreipimosi.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės valdovai Aleksandras ir Žygimantas Senasis paveldėjo išskirtinį popiežiaus kurijos

dėmesį. Aptariamu laikotarpiu bene svarbiausias kurijos politikos tikslas vis dar buvo suburti didelę ir vieningą, nors ir patekusią į prieštaravimus, krikščioniškų valstybių koaliciją prieš Osmanus. XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje pastangas sutelkti Europą kryžiaus žygiui prieš islamo išpažinėjų agresiją komplikavo pačių krikščioniškų monarchijų politiniai ir kariniai konfliktai, kurie apėmė didžiules Vakarų ir Vidurio Europos teritorijas. Negalima pamiršti, kad skirtingi Jogailaičių valdomų Vidurio Rytų Europos valstybių interesai taip pat trukdė susiburti bendrai kovai su turkų grėsme. Tai labai aiškiai parodė 1497 m. Lenkijos karaliaus Jono Alberto karinės kampanijos, skirtos atgauti Juodosios jūros pakrantę ir uostus, nesėkmė, prie kurios daug prisidėjo Vengrijos ir Moldovos pozicija.

1497 m. vasarą Jonas Albertas su Lenkijos kariuomene iššygiavo iš Lvovo link Moldovos. Tuo pat metu Aleksandras su Lietuvos kariuomene pajudėjo iš Vilniaus ir rugsėjo mėnesį pasiekė Braclavą, toliausiai į pietus išsikišusį, prie Moldovos sienos buvusį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atsparos punktą. Vykdant bendrą su Lenkija karinę akciją tikėtasi, kad pavyks užimti Krymo totorių atsparos punktą Očakovą ir užgrobtą Akermano uostą – susigrąžinti išėjimą į Juodąją jūrą ir apginti pietines Lietuvos valstybės žemes nuo didžiulę ūkinę žalą darančių Krymo totorių antpuolių. Tačiau nei aukštieji Lietuvos politikai, nei eiliniai žemvaldžiai nebuvo suinteresuoti veltis į Lenkijos konfliktą su Moldova. Todėl Aleksandras, pasitaręs su Ponų taryba (valdovo įsipareigojimas derinti užsienio politikos sprendimus buvo įrašytas 1492 m. privilegijoje), nutraukė pradėtą savo kariuomenės žygį į Moldovą, nepalaikė brolio Lenkijos karaliaus Jono Alberto ir rengėsi sudaryti sutartį su Moldovos valdovu Steponu III, ko, beje, reikalavo ir Maskvos didysis kunigaikštis Ivanas III. 1499 m. buvo sudaryta sutartis su Moldova. Kai Aleksandras 1501 m. buvo išrinktas ir Lenkijos karaliumi, 1502 m. rudenį jis susitarė dėl penkerių metų paliaubų su Turkija. 1506 m. Lenkijos ir Lietuvos valdovu išrinktas Žygimantas Senasis laikui bėgant atsisakė minties jėga atgauti Juodosios jūros pakrantę ir ieškojo būdų, kaip taikiai susitarti su Osmanais. 1508 m. pas sultoną Bajazitą II atvykęs Žygimanto Senojo pasiuntinys net siūlė sudaryti neterminuotą (amžinąją) taiką.

Vertinant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pastangas XV ir XVI amžių sandūroje atgauti galimybę netrukdomai naudotis šiaurinės Juodosios jūros pakrantės uostais reikia prisiminti ir tai, kad suderinti veiksmus su Lenkija trukdė dviejų valstybių politinių tautų atstovų nesutarimai dėl unijos (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., III.5.1.). Egidijus Banionis pateikia iškalbingą konkretų pavyzdį: kai Lenkijos žemes nunio-

[138]
Maksimilijono I pasiuntinys atvyksta į Maskvą

kojo turkų daliniai ir ji 1498 m. kreipėsi į Lietuvą pagalbos, šios politikai pasinaudojo proga ir iškėlė reikalavimą sunorminti tarpusavio santykius, 1499 m. vasario mėnesį Krokuvoje jie pareiškė, kad tarp valstybių sudarytos sutartys nėra „lygūs ir teisingi susitarimai", o tokių Lietuvos Ponų tarybos narių protėviai niekada nenorėjo laikytis.

Osmanų politika XV a. pabaigoje atrodė, ir kurį laiką iš tikrųjų buvo, daug grėsmingesnė nei Maskvos pastangos tapti Rytų Europos regiono lydere. Sparčiai augančio Maskvos pavojaus tuo metu neįvertino ir Vidurio bei Vakarų politikai. Popiežiaus kurijoje ir Šventojoje Romos imperijoje tikėta, kad pavyks įkalbėti Maskvos valdovą Ivaną III sudaryti stačiatikių

ir katalikų bažnytinę uniją, kaip minėta, buvo net vedamos derybos dėl karaliaus karūnos suteikimo Maskvos didžiajam kunigaikščiui. 1489 m. į Maskvą atvykęs imperatoriaus Maksimilijono I pasiuntinys atvežė oficialų pasiūlymą sutuokti Ivano III dukterį su vienu iš imperatoriaus sūnėnų [138]. Konfidencialiai Maskvos didžiajam kunigaikščiui buvo pasiūlyta ir karaliaus karūna. Ivanas III nepriėmė nė vieno pasiūlymo, bet kontaktai su Romos imperija užsimezgė. 1490 m. imperatoriaus pasiuntinys Jurgis Turnas (von Thurn) atvežė į Maskvą siūlymą sudaryti sąjungą prieš Kazimierą Jogailaitį ir kitus, kurie norėtų sutrukdyti imperatoriui turėti Vengrijos karūną. Ivanas III pasiūlymą priėmė, 1490 m. rugpjūčio 16 d. Maskvoje buvo pasirašyta sutartis, kuri numatė, kad susitariančios šalys parems viena kitos siekius Vengrijoje ir buvusios Kijevo Rusios žemėse.

Šiuose imperatoriaus Maksimilijono I užmegztų santykių su Ivanu III planuose būta ir tikėjimo, kad Maskva, kuri siekė būti pripažinta Bizantijos paveldėtoja, taps sąjungininke kovoje su islamo išpažinėjų ekspansija, būta ir tikrosios padėties bei stačiatikiškos Maskvos doktrinos, perimtos iš Bizantijos, nežinojimo.

Padėtis pasikeitė 1514 m., kai mūšyje prie Oršos Žygimanto Senojo kariuomenė pasiekė pergalę prieš Ivaną III (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., I.4.4, III.5.2 ir III.6.2). Popiežiaus aplinkoje vėl atgimė mintis Lenkijos ir Lietuvos monarchui patikėti vadovavimą kryžiaus žygiui prieš turkus, kurie, kaip galvota, yra nusilpę dėl vidinių nesutarimų ir karo su Persija. Popiežius Leonas X ne tik surengė iškilmingą Oršos pergalės paminėjimą, Romos Šv. Petro bazilikoje įvyko iškilmingos mišios už „schizmatikų" nugalėtojus, bet asmeniškai laišku kreipėsi į Žygimantą Senąjį. Iš vienos pusės, pasiūlymas imtis atsakomybės už Europos krikščionių kryžiaus karą prieš musulmonus, kurie įsiveržę į Europą, buvo prestižinis ir teikė vilties paspartinti mirusio brolio karalaičio Kazimiero kanonizavimą. Iš kitos, Žygimantas Senasis buvo linkęs ir toliau vengti brangios ir pavojingos karinės konfrontacijos su turkais. Juolab kad kiti Vakarų Europos monarchai tuo metu kariavo tarpusavyje ir kryžiaus žygis prieš Osmanus jiems neatrodė svarbiausias. Antai 1514 m. Prancūzijos karaliumi tapęs Pranciškus I pirmiausia pradėjo ruoštis naujai karinei intervencijai Italijoje ir tik po to, kai 1515 m. įžengė į Milaną, prasitarė, kad, sutvarkęs itališkuosius reikalus, ketintų imtis vadovauti kryžiaus žygiui prieš Osmanus.

Patekęs į tokią keblią padėtį, nenorėdamas gadinti santykių su popiežiumi, Lenkijos ir Lietuvos valdovas diplomatiškai laviravo. 1514 m. pabaigoje į Romą buvo nuvežtas pranešimas „Turkijos galybės aprašymas"

(*Descriptio potentie Turcie*), kuriame buvo pateikti duomenys apie turkų ginkluotųjų pajėgų potencialą, apskaičiuota, kokių finansinių išteklių reikėtų planuojamam kryžiaus žygiui, kad jis būtų sėkmingas. „Turkijos galybės aprašymo" autorius buvo Vilniaus kapitulos kanauninkas Laurynas Mendzyleskis (Międzyleski), asmuo, kuris nuo Aleksandro Jogailaičio valdymo laikų buvo susijęs su valdovais, su politine ir kultūrine Vilniaus terpe, artimai bendravo su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aukštaisiais pareigūnais, garsėjo kaip geras diplomatas ir Turkijos reikalų žinovas.

Kryžiaus žygio organizavimas 1515 m. dar kartą įstrigo. Tačiau jau po poros metų Romoje vėl pradėta aktyviai ruoštis akcijai prieš turkus, popiežius Leonas X visiems valdovams krikščionims išsiuntė brevę, raginančią artimiausius penkerius metus nekariauti tarpusavyje, buvo sudaryta speciali komisija, kuri turėjo parengti kryžiaus žygio planą, numatyti jo finansavimo šaltinius. Žygimantas Senasis išsiuntė į Romą pasiuntinius, įgaliotus svarstyti kryžiaus žygio reikalus ir aptarti karalaičio Kazimiero kanonizaciją. Delegacijos vadovu buvo paskirtas minėtas Laurynas Mendzyleskis, kuris Romoje tapo specialios kardinolų komisijos patarėju. Komisijos pagrindinis tikslas buvo organizuoti žygį Konstantinopoliui išlaisvinti. Komisija pasiūlė kryžiaus žygio vadovais imperatorių Maksimilijoną I ir Lenkijos ir Lietuvos valdovą Žygimantą Senąjį. Tačiau ir šį kartą apsiribota tik deklaracijomis. Galingieji Europos monarchai turėjo savų interesų, kurie nebuvo susiję su turkų invazijos sukeltomis problemomis. Ir Žygimantas Senasis 1520 m. pradžioje pranešė Apaštalų sostui, kad buvo priverstas pradėti karinius veiksmus prieš Ordiną, kurio didysis magistras sudarė su Maskva, totoriais ir turkais sutartis prieš jo valdomas valstybes.

Tarptautinė krikščioniška Europos valstybių bendrija XV a. pabaigoje ir XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais taip ir nesusibūrė į vieningą antiturkišką koaliciją, neįvyko ir ilgai rengtas kryžiaus žygis. Osmanų imperija, parodžiusi savo galią, ilgam liko pietryčių Europoje.

Teritoriniai pokyčiai, kurie įvyko Europos erdvėje vėlyvųjų Viduriniu amžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų sandūroje, turėjo ilgalaikių padarinių Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Į tarptautinės prekybos erdvę tik XV a. įžengusi valstybė, XVI a. susidūrė su teritorine Osmanų imperijos ekspansija Pietryčių Europoje ir buvo priversta atsisakyti puoselėtų planų organizuoti didelio masto žemės ūkio produkcijos eksportą per Juodosios jūros uostus. Netekę šios galimybės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovai, politikai ir žemvaldžiai sutelkė dėmesį į

Baltijos jūros uostus. Tai nulėmė vėlesnius santykius su Baltijos jūros baseino valstybėmis.

Kita vertus, Lietuvos politikai, diplomatiniai pasiuntiniai, karo vadai ir eiliniai pašauktiniai įgijo patirties spręsti sudėtingus ir netikėtus užsienio politikos uždavinius, sustiprėjo Lietuvos valstybės, kaip krikščioniškosios Europos koalicijos partnerės, prestižas. Raginimai vienytis kryžiaus žygiui prieš krikščionybės priešus ir siūlymai Lenkijos ir Lietuvos valdovams imtis vadovauti bendrai Europos krikščionių kovai paliko pėdsaką savimonėje ir istorinėje atmintyje, formavosi samprata, kad Lenkijos Karalystė ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė yra *krikščionybės priešpilis*, ginantis Vidurio ir Vakarų Europą.

Turkų osmanų invazija ir įsitvirtinimas Pietryčių Europoje pakeitė ir politinių jėgų išsidėstymą Vidurio Rytų Europoje. Jogailaičiai ir Habsburgai, XV a. antrojoje pusėje tarpusavyje kovoję dėl Vengrijos sosto ir dominuojančios padėties regione, XVI a. nuo konfrontacijos perėjo prie politinės partnerystės paieškų. Tai Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei suteikė šansą sutrukdyti Šventajai Romos imperijai sutvirtinti labai pavojingą sąjungą su Maskva.

Pradėjo keistis Lenkijos ir Lietuvos santykiai, atsirado daugiau savitarpio supratimo. Lenkijos valdantysis žemvaldžių luomas, kuriam XV ir XVI amžių sandūroje dar beveik nerūpėjo Lietuvos karas su Maskva, pradėjo palankiau vertinti bendrų valdovų Rytų politiką, ėmė geriau suprasti karų su Maskva prasmę. Kita vertus, Lietuvos bajorija, kuriai teko didžioji karinė ir finansinė karo su Maskva našta, pradėjo palankiau žiūrėti į bendradarbiavimą su Lenkija, iš kurios tikėtasi karinės ir finansinės paramos (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 5 t.).

„Lietuviškasis feodalizmas". Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės socialinės ir ekonominės raidos vėlyvaisiais viduramžiais ypatumai

Kalbėti apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vėlyvųjų viduramžių visuomenės socialinės ir ekonominės raidos ypatumus galima tik lyginant ją su kitais Europos kraštais. Tačiau mėginant palyginti susiduriama su procesų nevienalaikiškumo ir su tuo susijusios sąvokos *feodalizmas* problemomis.

Žodžiai *feodalas*, *feodalizmas* šnekamojoje kalboje dažnai vartojami net nesusimąstant apie tikrąjį jų turinį. Tai ganėtinai sena tradicija. Sąvoka *feodalizmas*, aprėpianti įvairių visuomenės gyvenimo sričių visumą,

susiformavo XVIII a. pabaigoje Prancūzijoje, kur vadinamasis senasis režimas (*Ancient régime*) buvo sutapatintas su samprata *feodalinė santvarka* (*régime féodal*) arba *feodalizmu* (*féodalité*). Po to, kai 1789 m. rugpjūčio 11 d. Prancūzijos Steigiamasis susirinkimas paskelbė panaikinąs feodalinę santvarką, žodis *feodalizmas* greitai pateko į viešąją kalbėseną, pradėtas taikyti tam tikro tipo santvarkai apibūdinti. Tarp istorikų sąvoka *feodalizmas* išprovokavo diskusijas, kurioms galo nematyti.

Sutariama iš esmės tik dėl vieno, kad tradiciniu feodalizmu vadintinas laikotarpis maždaug nuo 900 iki 1250 metų, ir susiformavo šis fenomenas vakarinėje Europos dalyje, tarp Reino ir Luaros upių, iš kur ir išplito. Kartu pabrėžiama, kad feodalizmo fenomeną sunku tiksliai apibūdinti net kalbant apie Vakarų Europos viduramžius, dar sunkiau, kai pamėginama šią sąvoką pasitelkti apibūdinant kituose regionuose susiformavusias visuomenes, kadangi Europos pakraščius pasiekė tik feodalizmo atšakos, o kai kurių gal ir visai nepalietė.

Situacijos sudėtingumą taikliai apibūdina Normanas Daviesas pabrėždamas, kad feodalizmas nebuvo vieninga sistema, dėl to yra tiek daug jo variantų ir taip sudėtinga šį reiškinį išaiškinti. Iš prigimties feodalizmas, kurio šaknys siejamos su Karolingų žlugimu, taip ir liko Vakarų fenomenu, o Rytų feodalizmui, jei toks apskritai buvo, trūko daug pagrindinių sudėtinių dalių. Kai kalbama apie Centrinės Europos šalis, istorikai smarkiai nesutaria dėl feodalinių institucijų svarbos. Viskas priklauso nuo to, kokio feodalizmo apibrėžimo laikomasi.

Piotras Wandyczius vertindamas situaciją, susiklosčiusią Vidurio Rytų Europoje, nurodo, kad dėl skirtingų poreikių ir aplinkybių šiame regione įsigalėjo tik kai kurios feodalizmo formos, be to, smarkiai vėluodamos. Leniniai santykiai apėmė tik hierarchinės piramidės viršūnę; be keleto išimčių, nei pačių kunigaikščių vasalai, nei riteriai žemės, kaip leno, nelaikė; karo tarnyba buvo atliekama iš lojalumo viršesniajam, tačiau netipišku vasaliniu būdu; feodalinė piramidė beveik neegzistavo, nors kartais smulkieji bajorai tapdavo priklausomi nuo senjoro, tačiau ir tais atvejais nebuvo nei tikrų investitūros formalumų, nei visiškos senjorų jurisdikcijos laisviems žmonėms; kitokį pavidalą Vidurio Rytų Europoje įgavo ir Vakarų Europai feodalizmo laikais būdingas riterystės fenomenas.

Tęsiant šiuos svarstymus reikia pasakyti, kad feodalizmo apibrėžimų yra ne vienas ir jie skirtingi. Vieni feodalizmą priskiria teisinių politinių reiškinių sferai ir supranta jį kaip tam tikrą visuomenėje susiklosčiusią institucijų sistemą, kurios esmę sudaro pavaldumo ir įsipareigojimų, siejančių vieną laisvą žmogų (vasalą) su kitu laisvu žmogumi (senjoru), sistema.

Tokiu atveju dėmesys sutelkiamas į visuomenės narius jungusių teisinių politinių ryšių struktūras ir jų kaitą. Kiti į feodalizmą žvelgia per socialinių ir ekonominių žemvaldžių (senjorų) ir žemės naudotojų (vasalų) santykių prizmę arba apibūdindami ikikapitalistinį gamybos būdą ir žemės nuosavybės santykius dar labiau susiaurina žodžio *feodalizmas* turinį. Kita vertus, yra tvirtinančių, kad ūkio istorijos tyrinėtojams sąvoka *feodalizmas* iš viso nereikalinga, nes feodalizmas – valdymo būdas, o ne socioekonominė sistema, todėl ši sąvoka nevartotina, kai kalbama apie ūkio raidą.

Nesutariama ir dėl miesto, kaip socialinio organizmo, savivaldą įgijusių miestiečių bendruomenių sąsajų su feodalizmu, kaip su sistema. Vieni tyrinėtojai pabrėžia, kad miesto, kaip kolektyvinio vasalo, negalima dirbtinai išskirti iš feodalinės viduramžių visuomenės, su kuria jį siejo daugybė teisinių, ūkinių, socialinių, kultūrinių saitų. Kiti savivaldžius miestus vadina savotiškais tos visuomenės svetimkūniais, ne tik susietais su feodaline santvarka, bet ir ardančiais ją iš vidaus.

Daugelis istorikų pabrėžia, kad sąvokos *feodalizmas* daugiaprasmiškumas ir yra svarbiausia aplinkybė, trukdanti skirtingų mokyklų istorikams suprasti vieniems kitus ir susitarti.

Atsakant į klausimą, ar Lietuvos viduramžių visuomenė, jos sukurta ir įteisinta santykių sistema gali būti pavadinta feodaline, taip pat nesutariama. Vieni nemato kliūčių Lietuvos istorijoje vartoti sąvoką *feodalizmas* (M. Liubavskis, E. Gudavičius). Kiti, pasitelkę Vidurio Rytų Europos regiono šalių analogijas, abejoja, ar yra pagrindo šios visuomenės sandarą viduramžiais vienareikšmiškai apibūdinti kaip feodalinę, nes joje geriausiu atveju galima matyti tik tam tikras jos apraiškas (H. Łowmiańskis, O. Backus, Z. Norkus).

Dar vienas sudėtingas klodas atsiveria į feodalizmo problemą žvelgiant per prizmę Lietuva – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir keliant klausimą, ar pagoniškosios Lietuvos visuomenė, prisijungdama senosios Rusios žemes, feodalizmą perėmė kaip paveldą, ar prijungiamose žemėse feodalinė sistema buvo susiformavusi dar iki mongolų invazijos XIII a. pirmojoje pusėje, o jei buvo, tai kokia buvo tolesnė jos transformacija? Ir šiuo atveju istoriografijoje rasime nuomonių įvairovę.

Feodalizmo sąvokos taikymą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raidos vėlyvaisiais viduramžiais apibūdinimui komplikuoja ne tik teorinių interpretacijų įvairovė, bet ir šaltinių trūkumas bei jų teikiamos informacijos lakoniškumas. Išlikusi XIV a. pabaigos ir XV a. Lietuvos valdovo kanceliarijos produkcija, leidžianti pažinti visuomenės gyvenimo procesus, nėra gausi, jos teikiamos žinios – neišsamios. Dar viena

kliūtis, varžanti apibendrinamų įžvalgų formulavimą, – postmarksistinio laikotarpio, Lietuvos istoriografijoje prasidėjusio po 1990 m., naujų faktografinių socioekonominės istorijos tyrimų stoka, be kurių neįmanoma palyginti didžiulės valstybės teritorijoje vykusių reiškinių specifikos ir pamatyti visumos, – neleidžia nagrinėti visų sąvokos *feodalizmas* taikymo problemos aspektų. Kad feodalizmo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje problemą būtų galima svarstyti kaip teoriją, reikalingi nauji faktografiniai tyrimai ir jais paremtos lyginamosios įžvalgos.

Šios sintezės autoriai, teikdami sąvoką *lietuviškasis feodalizmas* (plačiau sk. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.3.3), supranta, kad ji nėra galutinai suformuluota. Atsižvelgiant į šiandienos istoriografijos įdirbį, nesistengta ieškoti vėlyvųjų viduramžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės sandaroje X–XIII a. Vakarų tradicinio feodalizmo, norėta tik parodyti, kurias jos sferas palietė feodalinės sistemos atšakos, kokius pavidalus įgijo šio reiškinio apraiškos.

Vėlyvųjų viduramžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės socioekonominėje sandaroje feodalizmo požymiai pastebimi XV a. pirmojoje pusėje, kai prasidėjo beneficinės žemėvaldos plėtra ir kariauninkų virtimas bajorais žemvaldžiais. Panašu, kad pradiniu laikotarpiu šie pasikeitimai sparčiausiai vyko valstybės branduolio žemėse, krikštą priėmusioje Lietuvoje, kur buvo susitelkusi didžiojo kunigaikščio valdžios atramą sudaranti kariauna. Tačiau labai greitai, ypač po to, kai XV a. 3-iajame dešimtmetyje galutinai pasibaigė karas su Ordinu ir prasidėjo vidinė kolonizacija, beneficinės žemėvaldos plėtra suintensyvėjo, daugėjo valdovo suteikčių pagal leno teisę. Sparčiai formuojantis stambiajai žemėvaldai, beneficinė žemėvalda plito vis naujose teritorijose ir peržengė Lietuvos branduolio ribas.

Kariauninkų virtimas žemvaldžiais paveikė vidinę agrarinės bendruomenės sandarą. Čia pastebimai augo socialinė ir turtinė diferenciacija. Vieni – senosios ir naujosios diduomenės atstovai, kurie sudarė valdovų aplinką ir užėmė aukštas pareigas formuojamame valstybės valdymo aparate, už tarnybą gavo dideles beneficijas – tapo stambiais žemvaldžiais. Kiti – buvę eiliniai kariauninkai – tapo nedidelių žemėvaldų laikytojais lenininkais. Per XV amžių susiklostė poliarizuota visuomenė, kurios vienoje pusėje susitelkė negausus, bet dideles žemes valdantis diduomenės sluoksnis, kitoje – daug vidutinių ir smulkiųjų žemvaldžių. Palyginti didelis smulkiosios bajorijos skaičius sukūrė savitą visuomenės vidaus ryšių sistemą, kurioje prestižas, galia ir ūkinės plėtros galimybės buvo kilmingųjų mažumos rankose. Tokia aiškiai poliarizuota agrarinės visuomenės

sandara – ryškus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės socioekonominės raidos vėlyvaisiais viduramžiais ypatumas.

Dar vienas aptariamos visuomenės bruožas vėlyvaisiais viduramžiais buvo jos vidaus mobilumas. Valstiečiai dar galėjo įsiterpti į bajoriškąją terpę, o dalis bajorų, dažniausiai dėl ekonominių priežasčių, nusmukdavo į valstietiškąją. Formavosi naujas, turto prasme diferencijuotas, socialinis katalikų dvasininkijos sluoksnis. Dar nesuvaržytas buvo ir judėjimas tarp kaimo ir miesto.

Beneficinės žemėvaldos sklaida vyko tuo metu, kai formavosi savivaldžių miestiečių bendruomenės. Ir šiuo atveju Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenė turėjo galimybę pasinaudoti Vakarų ir Vidurio Europos sukaupta patirtimi, kurią toji įgijo nuėjusi ilgą miesto, kaip kolektyvinio vasalo, ir siuzereno, valdovo ar privataus žemvaldžio santykių kaitos kelią, kur susiformavo miesto teisė ir pagaliau vėlyvaisiais viduramžiais savivaldą įgijusios miestiečių bendruomenės tapo savotiškais feodalinės visuomenės svetimkūniais. Formavosi kolektyvinė miestiečių savimonė, kad jie sudaro savitą, kitaip nei aplinkiniai gyvenančią bendruomenę ir jos gyvenimo būdas turi teisinį pagrindą (miesto teisę).

XIV ir XV amžių sandūroje pradėta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės struktūrinė pertvarka vyko labai sparčiai. Kita vertus, nors vėlyvaisiais viduramžiais ir turėta galimybė diegti, plėtoti Europoje sukurtus, šimtmečiais tikrintus feodalinės visuomenės teisinės politinės ir socioekonominės sanklodos elementus, tačiau įvairių valstybės ir visuomenės gyvenimo sričių pokyčiai vyko skirtingu tempu, nevienodi buvo ir jų rezultatai. Sparčiausiai įgyvendinta valstybės politinių ir administracinių struktūrų modernizacija, buvo sukurtas ir pradėjo veikti biurokratinis valstybės valdymo aparatas. Valdymo sistemos pertvarka veikė ir visuomenės socialinę bei ūkinę raidą. Būta ir bendraeuropinių priežasčių, kurios nulėmė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ūkio plėtros kryptį ir turėjo įtakos naujų socialinių struktūrų kūrimuisi.

Šį procesą spartino pasikeitimai Vakarų Europoje, kur augant miestams daugėjo gyventojų, nesusijusių su žemės ūkiu. XV a. pabaigoje prasidėjus didžiųjų geografinių atradimų erai, išaugo tarptautinė prekyba, laivų statyba ir eksploatacija tapo stambiu verslu, kuriam plėtoti reikėjo medienos, jos gaminių ir kitų žaliavų. Naujieji prekybos keliai iš pietinės žemyno dalies persikėlė į šiaurę, Baltijos jūra tapo judria prekybos zona, jos uostai tapo patrauklūs.

Sparčiai besikeičiantis, įvairėjantis Europos ūkinis gyvenimas keitė ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemvaldžių mąstymą, brandino suvokimą, kad už tarnybą pagal leno teisę gautą žemėvaldą ūkiškai naudinga paversti nesuvaržyta nuosavybe, kurioje būtų galima steigti dvarus (palivarkus) ir verstis pelninga prekine žemės ūkio produktų gamyba. Palivarkinio ūkio, kurio užuomazgos pastebimos XV ir XVI amžių sandūroje, plėtra paskatino keistis ir valstietišką terpę. Turtingesni valstiečiai stengėsi išlaikyti ūkinį savarankiškumą ir skubėjo pakeisti socialinį statusą įsiterpdami į bajoriškąją terpę. Tačiau daugumos valstiečių laisvė rinktis gyvenamą vietą ir būdą buvo suvaržyta, jie buvo paversti baudžiauninkais ir patyrė didėjančių prievolių naštą.

Taip vos prasidėjęs feodalinės santvarkos formavimasis buvo sutrikdytas. Plečiantis įvairiapusiams kontaktams su Vidurio ir Vakarų Europa, visuomenės raidą ėmė veikti yrančio feodalizmo sandarai būdingi reiškiniai. XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės gyvenime pastebimas naujos, su feodaline santvarka nesietinos, socialinių ryšių formos. Feodalinės prigimties reiškinį, vidutinės ir smulkiosios bajorijos subordinaciją diduomenės valdžiai, pradėjo keisti nauja ryšių sistema – klientiniai santykiai. Atsirado klientiniams santykiams formuotis palanki terpė. Bajorų žemėvaldos dydis ir iš jos gaunamos pajamos nulėmė šio socialinio sluoksnio elgseną. Mažažemiai bajorai, nesukūrę rentabilaus ūkio, buvo priversti ieškotis tarnybų pas dideles žemės valdas turinčius didikus. Pastariesiems, plečiantiems ūkinės veiklos apimtis, reikėjo vis daugiau ūkio administracijos pareigūnų. Taip atsirado abipusis interesas plėtoti klientinius santykius, kurių prigimtis jau nedera su sąvoka *feodalizmas*.

XIV ir XV amžių sandūroje prasidėjus visuomenės gyvenimo pertvarkai, dviejų beveik vienalaikių socioekonominės raidos procesų susidūrimas turėjo ir negatyvių padarinių. Valstybėje nespėta sukurti bendros, gerai veikiančios prievolių, mokesčių ir finansų sistemos pagrindų, nebuvo sukurtas efektyvus iždo pajamų surinkimo ir kontrolės mechanizmas. Atskirose didžiulės valstybės teritorijose ilgai išliko senoji, tradicinė prievolių struktūra. Be to, prievoles nustatydavo ir surinkdavo vietos administracijos pareigūnai, kurių sprendimus dažnai nulemdavo ne valstybės, o privatūs interesai. Valstybės administracijos aparato pareigūnai vietose įgijo didelę, centro menkai kontroliuojamą valdžią, už valstybės tarnybą gautų valdovo domeno žemių laikytojams atsirado palanki dirva savivalei ir iždo pinigams pasisavinti.

Nesutvarkyta prievolių ir mokesčių sistema XVI a. pradžioje tapo valstybės problema, kai, plečiantis karui su Maskva, valdovo ir valstybės iždė (jie dar nebuvo aiškiai atskirti) pradėjo chroniškai trūkti pinigų. Tada tapo aišku, kad atlygis už tarnybą didžiajam kunigaikščiui priklausančiomis valdomis, suteikiant galimybę pasilikti dalį iš jų gaunamų pajamų, pažeidžia valdovo ir valstybės interesus. Kai karas virto ilgalaikiu, ūkininkauti ir prekiauti norinčių žemvaldžių pašauktinė bajorų kariuomenė nebegalėjo užtikrinti sėkmingos karinės veiklos. Tačiau šią neefektyvią kariuomenę, kurią surinkti darėsi vis sunkiau, norint pakeisti samdomąja, reikėjo daug papildomų lėšų. Jų gauti galima buvo tik pakeitus didžiojo kunigaikščio valdose ūkio vedimo ir pajamų surinkimo sistemą. 1514–1529 m. ūkio ir administracijos reformos Lietuvos didžiojo kunigaikščio valsčiuose ir dvaruose buvo pirmieji žingsniai naujoviškos ūkininkavimo sistemos link.

Apibendrinant galima pabrėžti, kad per istoriškai trumpą šimto metų laikotarpį Lietuvos feodalinė santvarka, veikiama išorinių yrančios Vakarų Europos feodalinės santvarkos impulsų, taip ir nepasiekė brandos, neapėmė visų socialinių struktūrų, lietuviškas feodalizmas taip ir liko iki galo neišsamus, jam trūko daugelio pagrindinių sudėtinių dalių.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vėlyvųjų viduramžių Europoje: kultūrinės refleksijos apraiškos ir istorinės savimonės genezė

XV a. įsibėgėjanti ankstyvoji modernizacija keitė ne tik politinį, socialinį, ekonominį ir kultūrinį šalies veidą. Keitėsi ir žmonės. Vėlyvaisiais viduramžiais visoje Europoje galima stebėti reikšmingas žmonių savimonės permainas. Pasaulietiniai ir dvasiniai reiškiniai buvo neatsiejamai susipynę, todėl naujas pamaldumas, religinių praktikų ir sielovados struktūros pokyčiai vertintini kaip tos pačios modernizacijos komponentai. Nors lavinimasis ir toliau kilmingųjų buvo suprantamas visų pirma kaip riteriško kariavimo ir dvaro papročių pamokos, vis dėlto nuo XIV a. pabaigos Europos kilmingos jaunuomenės gyvenimo būdo dalimi tapo kelionės (*Grand Tour*), į kurių maršrutus laikui bėgant, be užsienio dvarų, buvo įtraukiami ir universitetai. Mobilumas ir išsilavinimas kūrė naujas krikščioniškų europinių tautų bendrumo suvokimo formas, kurios atsispindėjo vienodo modelio kilmės mituose (Europos tautų kilmės iš senovės trojėnų ir romėnų teorijos), socialine prasme platesnio lygmens atgimusioje lotyniškoje kultūroje ir plintančiose vienalaikėse madose ar įpročiuose.

[139]
Lietuva Hartmano Šedelio „Pasaulio kronikoje“

Ar visa tai galima pavadinti europinės savimonės atsiradimu? Tai sudėtingas klausimas. Tačiau, šiaip ar taip, Europos kraštai, nors ir suskaldyti karų, o vėliau ir religijų, tapo artimesni tiek kultūrinės raidos, tiek socialinės struktūros požiūriu. *Teisingo karo* samprata nesustabdė tarpusavio konfliktų, tačiau sukūrė įteisinto karo reiškinį. Tarptautinė Europos monarchijų politika balansavo tarp valstybinio intereso ir krikščioniškojo universalumo. Turkų grėsmės akivaizdoje pastebimi Europos valstybių bandymai konsoliduotis. Prie popiežių ir imperatorių prisijungė kai kurie karaliai. Tiesa, kaip rodo aktyvių kryžiaus žygių prieš turkus organizatorių – Burgundijos kunigaikščių – pavyzdys, – tai jie darė visų pirma vedami pragmatinių tikslų, siekdami įtvirtinti savo kunigaikštišką suverenumą. Tačiau „bendro reikalo“ propaganda kūrė priklausomybės vienai bendruomenei viziją. Taip vėlyvaisiais viduramžiais *Europa* tampa politiškai, konfesiškai ir kultūriškai aiškiau apibrėžta idėja.

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė į šį pasaulį įsiliejo, kai jis jau baigė formuotis, tačiau greitai tapo integralia, nors ir periferine, jo dalimi [139]. Tai rodo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įsitraukimas į krikščioniškos

[140]
Alberto Goštauto maldaknygė – pamaldumo ir išsilavinimo liudijimas. Albertas Goštautas prie savo globėjo šv. Alberto (Vaitiekaus)

Europos diskursą. Lietuvoje, kaip Lenkijoje, jau pirmaisiais dešimtmečiais po krikšto plėtojamos kryžiaus žygių, teisingo karo ir krikščionybės gynimo (krikščionybės priešpilio – lot. *antemurale christianitatis*) idėjos. Nuo XV a. vidurio tarp Lietuvos kilmingųjų pradeda plisti kelionių po Europos dvarus mada (Aleksandras Soltanas, Mykolas Glinskis), o nuo XVI a. pradžios atsiranda ir diduomenės universitetinio lavinimosi apraiškos. Kazimiero sūnūs buvo pirmieji Jogailaičiai, kurie mokėjo skaityti ir rašyti, maždaug nuo tada (XV–XVI a. sandūra) raštingumas tampa ir diduomenės vaikų lavinimo dalimi. Todėl nuo šio laikotarpio atsiranda privati didikų korespondencija, didikai ima skatinti, užsakinėti, o kartais ir patys rašyti ar diktuoti rašytinius tekstus (Lietuvos metraščiai su romėniška lietuvių kilmės teorija, Alberto Goštauto laiškas Bonai ir kiti tekstai, panegirikos). O šiuose raštuose vartotos net trys kalbos (lotynų, rusėnų,

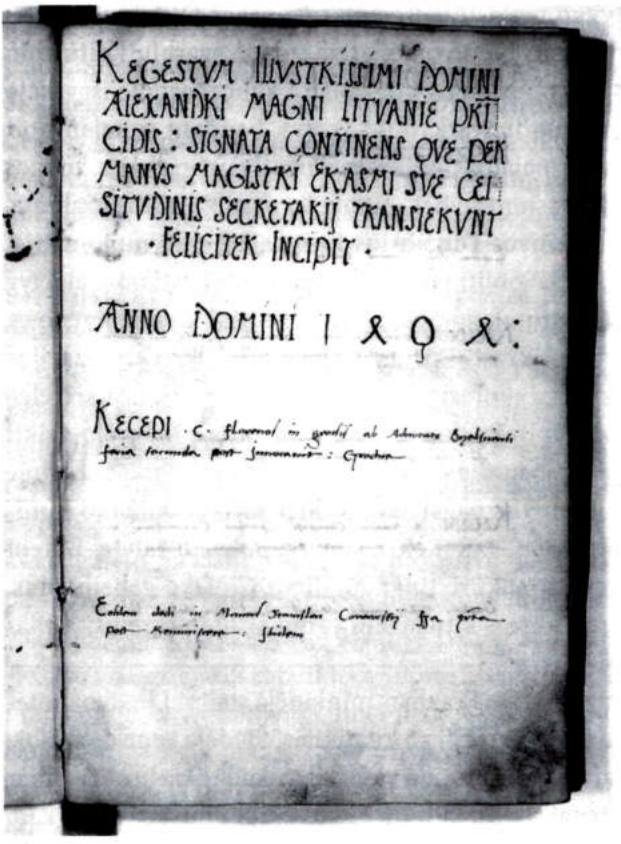
KEGESTVM ILLVSTRISSIMI DOMINI
ALEXANDRI MAGNI LITVANIE PRI
CIPIS : SIGNATA CONTINENS QVE PER
MANVS MAGISTRI ERASMI SVE CEI
SITVDINIS SECRETARIJ TRANSIERVNT
· FELICITER INCIPIT ·

ANNO DOMINI 1 8 9 8 :

KECEPI

[141]
Magistro Erazmo vesta Aleksandro Jogailaičio sąskaitų knyga. Lietuvoje finansus pradėta tvarkyti naujoviškai

lenkų) rodo kultūrinių orientacijų diapazoną. Nors raštinėje daugėjo rusėniškų dokumentų, pastebimas didikų noras svarbiausias privilegijas išversti iš rusėnų į lotynų kalbą, taip pat ir plintantis „liaudiškos" lenkų kalbos vartojimas privačioje korespondencijoje netrukdė visoje Europoje vykstančiam dar vienam lotynų kalbos atgimimui [140].

Svarbu ir tai, kad nuo šio laiko Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje regime besiplėtojančią to meto europinės kultūros paradigmą. Nors čia gal ir nebuvo sukurta originalių europinio masto kūrinių, reikšmingas pats kultūrinės adaptacijos ir jos augančios pilnatvės reiškinys. Istoriografijoje įtakinga ir daugeliu požiūrių vertinga vėlavimo (sąlygoto vėlyvo pritapimo prie krikščioniškos Europos) koncepcija negali būti svarstoma neatsižvelgiant į vietos visuomenės pasirengimą kultūrinei adaptacijai. Antai XV a. pabaigoje į Vilnių su naujojo valdovo Aleksandro Jogailaičio

dvaru iš Lenkijos atvyko magistras Erazmas Ciolekas (Vitelijus), kuris jau pirmais savo gyvenimo Lietuvoje metais sukėlė svarbių kultūrinių padarinių turėjusius pokyčius. Jam vadovaujant kanceliarijoje išryškėjo naujos dokumentų rašymo ir tvarkymo kryptys, bandant subalansuoti valdovo dvaro išlaidas ir pajamas pradėtos vesti dvaro sąskaitų knygos [141]. Kiek vėliau savo pasiuntinybei į Romą jis paruošė kalbą-traktatą, kuris tapo pavyzdžiu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diplomatijai ir dar tik besiformuojančiai politinei ir poleminei publicistikai. Taigi lyg ir galėtume šį asmenį vertinti kaip tipišką „aukštesnės" kultūros atstovą, padedantį „nebrandžiam" kraštui priartėti prie tam tikrų civilizacijos standartų. Bet ar adekvačiai suprasime visas šias iniciatyvas, neatsižvelgę į vietinę sociokultūrinę aplinką, kurioje staiga atsidūrė ir turėjo veikti Erazmas Ciolekas. Didžiojo kunigaikščio Aleksandro valdymo pradžioje buvo atnaujintas nuolatinis ir pagal sudėtį tarptautinis didžiojo kunigaikščio dvaras, kurio žmonės pradėjo daugybę pokyčių šalyje. Būtent tokia dinamiška aplinka ir sukūrė tinkamą dirvą Cioleko gebėjimams, žinioms ir iniciatyvoms, kurios kitu atveju vargu ar būtų turėjusios platesnę erdvę raiškai.

Popiežiui skirtame traktate Erazmas mini idėją steigti Lietuvoje riterių broliją, kuri turėtų padėti kovoti su kitatikiais. Ši idėja istoriografijoje niekada nebuvo rimtai traktuojama jau vien dėl to, kad tokia brolija taip ir nebuvo įkurta. Ir apskritai riterių kultūra Lietuvoje yra nuvertinama kaip „pavėluota", „fragmentinė", tai neleido adekvačiai pažinti jos reikšmės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilmingųjų visuomenei. Tačiau riterių kultūros formų raidos Lietuvoje analizė (plg. *Lietuvos istorija*, 4 t., II.3.4) rodo, kad ji turėjo savo vidinę logiką, o kai kuriais periodais, kaip antai Vytauto ir vėliau Aleksandro laikais, savotiškai klestėjo, todėl bandymas XVI a. pradžioje kurti riterių broliją (vienintelę ne tik Lietuvoje, bet ir Lenkijoje) neatrodo toks jau ekscentriškas ir atsitiktinis.

Be vakarietiškos lotyniškos kultūros, Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę nuo pat jos susidarymo pradžios veikė ir Bizantijos civilizacijos veiksnys. Kultūrinės sintezės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje atvejai verčia kritiškai žiūrėti į vis dar gausią istoriografiją, kuri katalikiškos ir stačiatikiškos kultūros fenomenus nagrinėja atskirai. Pavyzdžiui, bažnytinės unijos problemų tyrimas rodo, kad šią konfesinę ir kultūrinę problematiką galima ir būtina suvokti iš skirtingų perspektyvų (Oskaras Haleckis). Tai, kad kai kurios Supraslio ir Ostrogo Biblijos į rusėnų kalbą buvo verčiamos iš lotyniškos Vulgatos, liudija apie katalikiškos ir stačiatikiškos Biblijos interpretacijos ir Šventojo Rašto vertimų tarpusavio

įtakas. Beje, šis XVI a. pradžios Supraslio pavyzdys tinkamai iliustruoja tradicinio atskiro stačiatikiškos kultūros nagrinėjimo nepakankamumą. Šio vienuolyno vaidmens Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūrai nepavyks suvokti, jei nebus atsižvelgta į Chodkevičių fundacinę politiką. Formuodami savo giminės konfesinį ir politinį centrą, jie savo ruožtu sekė kitų, bet jau katalikiškų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės giminių pavyzdžiu.

Tokių kultūrinės integracijos pavyzdžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje yra daug. Pasak Sergejaus Temčino, XV a. antrojoje pusėje Kijeve gyveno žydų knygininkas Scharija (galbūt atvykęs per Bizantiją iš Provanso), kuris vertė Senojo Testamento knygas iš senosios žydų kalbos į rusėnų kalbą (*ruska/prosta mova*). Šios knygos tapo vietos rusėnų raštijos dalimi ir darė tiesioginę įtaką Supraslio Biblijos vertėjams. Tą patį galima pasakyti ir apie Scharijos perrašytus astrologinius traktatus, kurie galėjo paskatinti kaip tik tuo metu krikščioniškoje visuomenėje plintantį susidomėjimą astrologiniais kūriniais ir įvaizdžiais. Taigi turime tradiciją, kuri prancūziško Provanso žydų ir krikščionių kultūrinį pasaulį siejo su stačiatikiškai katalikiška Supraslio aplinka. Todėl nestebina XVI a. pradžioje gyvenęs lietuvių kilmės ir katalikų tikėjimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikas, kurio privačioje bibliotekoje buvo katalikiškos ir stačiatikiškos liturginės knygos, lotyniškas pasaulio istorijos kompendiumas, lenkiška Aleksandro Makedoniečio istorija ir rusiškas Kijevo metraštis, šis didikas kildino save ir kitus lietuvių didikus iš Romos, tačiau buvo vedęs rusų kunigaikštytę, su savo giminaičiais ir draugais bendravo lietuviškai, rusiškai, lenkiškai ir vokiškai, aistringai kovojo prieš lenkų politinę įtaką, bet savo ranka rašė lenkiškus laiškus. Tautų ir kultūrų sąveika XV a. ir XVI a. pradžios Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje subrandino tokius fenomenus, kaip gotikos bruožai stačiatikių cerkvėse ar rusėnų kalba surašyta ir įvairioms etnokonfesinėms grupėms perduota Romos teisė ir lotyniška istorijos samprata.

Būtent naujoviška istorijos samprata, kurią regime XVI a. pradžioje sukurtuose Lietuvos metraščiuose, bene geriausiai tinka vykstantiems sociokultūriniams pokyčiams iliustruoti. Rusėniškai surašytuose, bet vakarietiškai kronikų tradicijai priklausančiuose kūriniuose atsispindi tiek kultūrinės integracijos formos, tiek valstybės ir tautos idėjų raida. Kaip ir kitose Vidurio Rytų Europos šalyse, Lietuvoje istorinė raštija atsirado su krikščionybe. Pirmasis istoriografinis kūrinys (Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštis) buvo surašytas Vytauto kanceliarijoje ir išreiškė šio valdovo aplinkos požiūrį į naujausią šalies istoriją. Didžiųjų kunigaikščių

istorija prasidėjo Gedimino laikais (turbūt tiek siekė dinastijos atmintis), o jos kulminacija buvo paties Vytauto valdymas. Keliose vietose (Vilniuje, Kijeve, Smolenske) puoselėta metraščių tradicija XV a. viduryje buvo apibendrinta Trumpajame Lietuvos metraščių sąvade, kuris užbaigė pirmąjį lietuviškų metraščių kūrimo etapą. Šio etapo tekstams būdingas politinių įvykių siejimas tik su valdovo asmeniu, pasakojimo nevientisumas (pametiniai įrašai kaitaliojasi su sklandžiu apibendrintu dėstymu) ir istorijos „trumpumas" (Lietuvos istorija suvokiama kaip XIV a. prasidėjusi Gediminaičių istorija).

Visiškai kitaip istorija suvokiama ir užrašoma XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais didikų Alberto Goštauto ir Pauliaus Alšėniškio aplinkos sukurtuose antrojo etapo Lietuvos metraščiuose (Vidurinysis ir Platusis metraščių sąvadai). Juose beveik nepasitaiko pametinių, atskirų, į istorinį pasakojimą neintegruotų įrašų, kūrinių struktūra apgalvota ir racionali, o svarbiausia – atsiranda dvi esminės naujovės: Lietuvos istorijai sukurta pradžia, ji susieta su visuotine romėniška ir krikščioniška praeitimi. Todėl Platusis Lietuvos metraščių sąvadas (Bychovco kronika) laikytinas pirmuoju Lietuvos istorijos variantu, kuriame krašto įvykiai aprašyti nuo pradžios (lietuvių kilmės) iki autorių gyvenamo meto.

Šiai metraščių istorijai, kaip bet kuriam kitam epochiniam kūriniui, būdingi du dalykai: viena vertus, joje susumuota ir perteikta nuo XIV a. pabaigos kuriama valstybės ideologija, o kita vertus, ji nusakė tam tikras kryptis ilgiems dešimtmečiams į priekį. Viena svarbiausių metraščių koncepcijos vietų yra Gediminaičių/Jogailaičių dinastijos valdžios ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, kaip teritorinės valstybės, idėjų suderinimas. Jau Kazimiero Jogailaičio laikais raštinės dokumentuose įsitvirtina teritorinės valstybės sąvokos – *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės taryba*, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės antspaudas* ir pan. Todėl nuo XVI a. pradžios metraščiai vadinami ne didžiųjų kunigaikščių, bet Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės metraščiais, o valstybę jos istorijoje reprezentuoja ne tik valdovai, bet ir didikai bei bajorai. Istorijos reikšmę kilmingos visuomenės savimonėje liudija tuo pat metu atsiradusios giminių genealogijos, kuriose krašto istorijos kontekste mėginama pasakoti apie atskiros giminės likimą. Kartu vis svarbesnį vaidmenį politinėje ir istorinėje savimonėje užima Vytauto laikų atminimas. Asmeninis Vytauto stulpų herbas XVI a. išgyvena atgimimą ir pradedamas suvokti kaip antrasis po Raitelio (Vyčio) valstybės herbas – Gediminaičių stulpai (Edmundas Rimša). Didelę reikšmę čia turėjo metraštyje užfiksuota lietuvių kilmės iš romėnų teorija, kuri smarkiai paveikė valstybės ir bajoriškos visuomenės ideologiją.

Etnogenetinės legendos, arba teorijos apie tautų ar atskirų dinastijų kilmę, Europoje buvo žinomos jau nuo ankstyvųjų viduramžių, bet tik vėlyvaisiais viduramžiais jos tapo įvairių socialinių grupių, ne tik negausaus intelektualų būrio, savastimi. Šiame kontekste lietuvių kilmės iš romėnų teorija modernių laikų istoriografijoje ilgai buvo pernelyg politizuojama – ieškoma jos tariamai antilenkiško ar antimaskvietiško pobūdžio. Daug svarbesnis yra šio reiškinio idėjinis kontekstas, išcentrinio istorinio mąstymo schema, kuri įvairias to meto tautas drąsiai kildino iš kelių europinėje raštijoje paplitusių archetipų – Trojos, Romos, Sarmatijos. Lietuvoje sutinkame tą patį pasakojimo modelį, kuris tuo metu buvo paplitęs skirtingose Europos šalyse, netgi kai kurios Romos senatorių giminės (Orsiniai ir Kolonos), iš kurių kildinami Lietuvos kunigaikščiai ir didikai, buvo ir kitų kraštų legendose. Etnogenetinių teorijų recepcija reikalavo tam tikro išsilavinimo ir komunikacijos lygio, todėl tokie pasakojimai gimdavo ne bajorų susibūrimuose, bet mokytų žmonių skriptoriumuose. Istoriografijoje neretai pasitaikanti lietuviško mito genezės priešprieša – svetimšalių ar lietuvių kūrinys – nėra produktyvi. Suprantama, pirmieji lietuvių kilme susidomėjo užsienio autoriai, kurie pagal tuometinio mokslo reikalavimus ieškojo ištakų į jų akiratį patekusiai tautai. Kadangi žinomuose šaltiniuose nieko apie tai nerašoma, teko pasitelkti kelis istoriografijoje dominuojančius tautų kilmės aiškinimo modelius. Ankstyviausieji XV a. antrosios pusės Jono Dlugošo ir Pilypo Kalimacho tekstai, kuriuose kalbama apie lietuvių kilmę iš romėnų, dar nerodo, kad legenda (kurią tie autoriai tariamai tik užrašė) gyvavo lietuvių visuomenėje; tie tekstai tik byloja apie pačių kūrėjų ir jų mokytos aplinkos norą atrasti lietuvių vietą visuotinėje istorijoje. XVI a. Lietuvos metraščių autoriai perėmė į tautos pradžią orientuoto istorinio mąstymo modelį, bet ne jau suformuotą pasakojimą apie lietuvių kilmę.

Naujasis istoriškumas Lietuvoje atsirado XVI a. pradžioje, kai įtakingiausios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės giminės siekė sukurti politinę ir idėjinę erdvę savo išaugusiai valdžiai įtvirtinti. Kartu ši teorija susiejo romėniškų lietuvių įsigalėjimą rytinėse žemėse ir rusėniškos bajorijos genezę, suteikdama ideologinį pamatą stačiatikių bajorijos integracijai. Chodkevičiai, Sapiegos, Tiškevičiai ir kiti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikiai galėjo jaustis tokiais pat „romėnais" ir „lietuviais", kaip katalikai Goštautai, Radvilos ar Kęsgailos. Visų jų protėviai buvo tarp tų penkių šimtų kilmingųjų, kurie kunigaikštį Palemoną iš Romos atlydėjo prie Baltijos krantų. Ir tik vėlesni politiniai įvykiai šią žmonių grupę išblaškė po plačius Didžiąja virstančios kunigaikštystės plotus.

Besikuriančiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinei bendrijai reikėjo identiteto, ir tam geriausiai tiko bendro likimo idėja. Lietuvos metraščiai ir lietuvių kilmės iš romėnų teorija politinei bajorų tautai paaiškino jos šaknis (to meto mąstyme reiškiniai buvo gyvybingi tiek, kiek galėjo būti suvokta jų pradžia), įkurdino ją tarp pasaulio tautų ir suteikė svarių argumentų politinėms diskusijoms. Žvelgdami į savo istoriją lietuvių, žemaičių ir rusėnų bajorai galėjo save suvokti ne tik kaip politiškai konsoliduotus didžiųjų kunigaikščių pavaldinius, bet ir kaip vieną bajorų tautą, kurios tapatumui negali trukdyti konfesijos ar kalbos skirtumai.

Romėniška teorija leidžia stebėti ir dar vieną idėjinį procesą: kaip Lietuvoje buvo priimta, adaptuota ir permąstyta bendraeuropinė tradicija, kuri dėl savo universalumo ilgainiui tapo vienu svarbiausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros reiškinių. Šios teorijos sukūrimas XVI a. pradžios Lietuvoje yra krašto įsitraukimo į vėlyvųjų Vidurinių amžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų sandūros Europą ženklas ir jos kilmingos bei išsilavinusios visuomenės dalies priklausymo europinei lotyniškai civilizacijai suvokimo manifestacija.

Žvelgiant iš kitos pusės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įsitraukimą į Europos Rytų ir Vakarų civilizacijų horizontą liudija vis daugiau svetimšalių tekstuose pasirodančių Lietuvos aprašymų. Nors juose ir netrūksta keistenybių (jų paieškos apskritai yra šio žanro bruožas), ir Bizantijos, ir Vakarų Europos autoriams Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė jau buvo gerai žinoma šalis. Bizantijos rašytojas Laonikas Chalkokondilas, totorių imperatoriaus Timūro pasiuntinys dominikonas Jonas iš Galofontibų, italų dvasininkas Enėja Silvijus Pikolominis (vėliau popiežius Pijus II) aprašė gamtą ir žmones krašto, kurio pavadinimas daugeliui skaitytojų turėjo būti girdėtas. Lietuva pavaizduota ir XV a. pradžios Strasbūro Šv. Petro bažnyčios freskoje, kurioje įtaigiai atskleistas Lietuvos prisijungimas prie katalikiško Vakarų pasaulio [142]. Praėjus dar vienam šimtmečiui, XVI a. pradžioje, Romos popiežiui Aleksandrui VI Lietuva pristatoma kaip krikščionybės gynėja nuo turkų, o kito popiežiaus Leono X nuncijus Zacharijas Fereris Lietuvą vadina nuo Romos laikų garsėjančiu kraštu.

1386–1529 m. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė gyveno permainų laikotarpį. Nors krašte tebeviešpatavo ta pati valdovų dinastija ir tos pačios diduomenės giminės, politinė ir socialinė šalies situacija XVI a. pradžioje smarkiai skyrėsi nuo ankstesnio šimtmečio. Jogailaičiai išaugo į Europos mastu veikiančią, besituokiančią, konkuruojančią dinastiją, didikai (Goštautai, Radvilos, Kęsgailos, Alšėniškiai, Ostrogiškiai) susikūrė

[142]
Lietuva paskutinė krikščioniškų tautų eilėje. XV a. pr. freska Strasbūro Šv. Petro bažnyčioje

naujas socialinio (genealoginė giminystė) ir politinio (Taryba, pareigybės, titulai) gyvenimo formas. Savivaldą gavusių miestų bendruomenėse plito naujoviškas miestietiško gyvenimo būdas. Valstietijoje nyko archajinius laikus menantys papročiai ir socialinės grupės. Valstybės branduolyje galutinai susiformavo centrinės valdžios struktūros – pareigybės, kanceliarija, iždas, archyvas. Šias institucijas sutelkęs Vilnius tapo ne vien svarbiausia valdovo rezidencija ir vyskupijos centru, bet ir institucine šalies sostine. Šalia valdančios dinastijos susiformavo nauji politinius sprendimus priimantys valdžios centrai – Ponų taryba ir bajorų seimas. Valdovo dvaro ir pagrindinių pareigybių, valdovo ir valstybės iždo atskyrimas, valdovo patariamosios tarybos ir dvarą aptarnaujančios raštinės virsmas valstybinio lygio institucijomis – visa tai pranašavo Naujųjų laikų teritorinės ir institucinės valstybės kūrimąsi – valstybės, kurią reprezentavo ne vien valdovo asmuo, bet ir didikų bei bajorų luomas. 1529 m. Lietuvos Statutas vainikavo su 1386/1387 m. šalies krikštu prasidėjusios visuomenės ir valstybės transformacijos etapą. Žinoma, atsiveriantys nauji horizontai matomi tik iš laiko perspektyvos, to meto žmonės ir toliau norėjo gyventi „pagal senus įpročius ir papročius“, kaip formulavo vienas ryškiausių epochos

atstovų – Albertas Goštautas. Tačiau per XV a. ir XVI a. pradžią Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenė ir valstybė įgavo naujų bruožų, kurie buvo išplėtoti vėlesniais XVI a. dešimtmečiais, – krikščioniškųjų luomų idėja, ankstyvasis parlamentarizmas, miesto, kaimo ir etnokonfesinių grupių savivalda, dalykinė, politinė ir kultūrinė raštija, teisės kodifikacija ir istorijos samprata.

Svarbiausieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bažnyčios hierarchai ir pasauliečiai pareigūnai

Vilniaus vyskupai

1388–1398 – Andrius
1399–1407 – Jokūbas Plichta
1408–1414 – Mikalojus Goškovskis
1415–1421 – Petras
1422–1453 – Motiejus
1453–1467 – Mikalojus Deržkavičius
1468–1481 – Jonas Losovičius
1481–1491 – Andrius Šeliga
1492–1507 – Albertas Taboras
1507–1519 – Albertas Radvila
1519–1536 – Jonas iš Lietuvos kunigaikščių

Medininkų (Žemaičių) vyskupai

1417–1422 – Motiejus
1423–1434 – Mikalojus Trakiškis
1434–1435 – Petras iš Lvovo
1436–1439 – Jokūbas Vilniškis
1440–1453 – Baltramiejus
1453–1464 – Jurgis
1464–1470 – Motiejus Topolietis
1471–1482 – Baltramiejus Svirenkavičius
1483–1492 – Martynas I
1492–1515 – Martynas II
1515–1530 – Mikalojus Radvila

Lucko vyskupai (iki 1425 m. Voluinės Vladimiro)

1400–1425 – Grigalius iš Bučkovo
1425–po 1459 – Andrius iš Plonsko
1459–apie1462 – Vaclovas Račkaitis
1463–1468 – Jonas Losovičius
apie 1468–prieš 1483 – Martynas Krešovskis
1483– apie 1485 – Stanislovas Stavskis

1493–1501 – Jonas Andriuševičius (Pudelka)
1502–1507 – Albertas Radvila
1507–1536 – Paulius Alšėniškis

Kijevo vyskupai
1405 – Borislovas
1410–1429(?) – Mykolas Trestka
1430–1431(?) – Stanislovas Budzovietis
1431 – Stanislovas iš Braclavo
prieš 1449 – Mikalojus
1449–1473 – Klemensas iš Vidavos
1477 – Jonas
prieš 1487 – Stanislovas
1495–1512(?) – Baltramiejus Soloznickis
1520–1524 – Jonas Filipavičius
1526–1531 – Mikalojus Viežgaila

Kancleriai
1441 – Sudivojus Valmantaitis
1444–1476 – Mykolas Kęsgailaitis
1478–1490 – Alekna Sudimantaitis
1491–1509 – Mikalojus Radvilaitis
1510–1521 – Mikalojus Mikalojaitis Radvila
1522–1539 – Albertas Goštautas

Didieji (žemės) maršalai
1407–1411 – Stanislovas Čupurna
1412–1432 – Rumbaudas Valmantaitis
1433–1434 – Radvila Astikaitis
1434–1459 – Petras Mantigirdaitis
1463–1474 – Radvila Astikaitis (antrąkart)
1476 – Stankus Sudivojaitis
1477–1479 – Martynas Goštautas
1480–1490 – Bagdonas Andriejaitis Sakaitis
1491–1497 – Petras Jonaitis Mantigirdaitis
1498–1505, 1505–1508 – Jonas Jurgaitis Zaberezinskis
1505 – Mikalojus Mikalojaitis Radvila
1509–1512 – Mikalojus Jonaitis Kęsgaila
1512–1513 – Stanislovas Petraitis Kiška

1514–1522 – Jonas Mikalojaitis Radvila
1522–1538 – Jonas Jonaitis Zaberezinskis

Dvaro maršalai
1494–1500 – Grigalius Astikas
1500–1506 – Mykolas Glinskis
1519–1526 – Jurgis Iljiničius
1527–1541– Jurgis Mikalojaitis Radvila

Didieji (žemės) iždininkai
1443(?)–1454 – Aleksandras Jurgaitis
1473–1486 – Jonas Aleksandraitis
1486–1498 – Andrius Aleksandraitis
1500–1509 – Teodoras Chreptavičius
1509 – Bohušas Bohovitinavičius
1509–1519 – Abraomas Jozefavičius
1520–1530 – Bohušas Bohovitinavičius (antrąkart)

Dvaro iždininkai
1429 – Jurgis Strumila
1474–1482 – Solanas Aleksandraitis
1482–1492 – Jonas Litavoras Chreptavičius
1494–1500 – Teodoras (Fedka) Chreptavičius
1502–1504 – Martynas Chreptavičius
1504–1554 – Jonas Andriejaitis

Didieji etmonai
Prieš 1497 – Petras Jonaitis Mantigirdaitis
1497–1500 – Konstantinas Ostrogiškis
1500–1501 – Simonas Jurgaitis Alšėniškis
1501–1503 – Stanislovas Jonaitis Kęsgaila
1503–1507 – Stanislovas Petraitis Kiška
1507–1530 – Konstantinas Ostrogiškis (antrąkart)

Vilniaus seniūnai, nuo 1413 m. vaivados
1387 – Andrius Goštautas
1393 – Mykolas Minigaila
1395–1423 – Albertas Manvydas
1426–1432 – Jurgis Gedgaudas

1432 – Jaunius Valmantaitis
1433–1443 – Jonas Daugirdas
1443–1458 – Jonas Goštautas
1458 – Jonas Manvydaitis
1459–1476 – Mykolas Kęsgailaitis
1477–1490 – Alekna Sudimantaitis
1491–1509– Mikalojus Radvilaitis
1510–1522 – Mikalojus Mikalojaitis Radvila
1522–1539 – Albertas Goštautas

Vilniaus kaštelionai
1413 – Mykolas Minigaila
1418–1442 – Kristinas Astikas
1444–1449 – Kęsgaila Valmantaitis
1451 – Petras Senka Gedgaudaitis
1451–1459 – Sudivojus Valmantaitis
1461 – Albertas Jonaitis Manvydas
1475–1477 – Radvila Astikaitis
1478–1485 – Jonas Kęsgailaitis
1492–1511 – Aleksandras Jurgaitis Alšėniškis
1511–1522 – Konstantinas Ostrogiškis
1522–1527 – Stanislovas Jonaitis Kęsgaila
1527–1541 – Jurgis Mikalojaitis Radvila

Trakų seniūnai, nuo 1413 m. vaivados
1398 – Ginvilas
1412–1432 – Jaunius Valmantaitis
1433–1440 – Petras Leliušas
1440–1443 – Jonas Goštautas
1443–1458 – Jonas Manvydaitis
1459–1465 – Andrius Sakaitis
1466–1477 – Radvila Astikaitis
1478 – Stankus Sudivojaitis
apie 1465/1479 – Jonas Vėževičius (trumpai)
1480–1483 – Martynas Goštautas
1484–1490 – Bagdonas Andriejaitis Sakaitis
1490–1497 – Petras Jonaitis Mantigirdaitis
1498–1505 – Jonas Jurgaitis Zaberezinskis
1505–1510 – Mikalojus Mikalojaitis Radvila

1510–1519 – Grigalius Stanislovaitis Astikas
1519–1522 – Albertas Goštautas
1522–1530 – Konstantinas Ostrogiškis

Trakų kaštelionai
1413–1433 – Jonas Sungaila
1452–1455 – Načkus Ginvilaitis
1459 – Alekna Davainaitis
1477 – Jonas Kęsgailaitis
1483–1484 – Mykolas Mantautaitis
1488–1492 – Mikalojus Radvilaitis
1492–1499 – Jonas Jurgaitis Zaberezinskis
1499–1522 – Stanislovas Jonaitis Kęsgaila
1522 – Jonas Mikalojaitis Radvila
1522–1527 – Jurgis Mikalojaitis Radvila
1528–1532 – Stanislovas Stanislovaitis Kęsgaila

Žemaitijos seniūnai
1409–1411 – Rumbaudas Valmantaitis
1412–1432 – Kęsgaila Valmantaitis
1433–1434 – Galminas Nadabaitis
1436–1440, 1441 – Kontautas
1440, 1443–1449 – Kęsgaila Valmantaitis (antrąkart)
apie 1441/1443 – Gedgaudas
1449–1485 – Jonas Kęsgailaitis
1486–1527 – Stanislovas Jonaitis Kęsgaila
1527–1532 – Stanislovas Stanislovaitis Kęsgaila

Kijevo kunigaikščiai/vietininkai, nuo 1471 m. vaivados
1396 – Jonas Algimantaitis
1411 – Jurgis Gedgaudas
1422/1423–1430 – Mykolas Jonaitis Alšėniškis
1443–1455 – Olelka Vladimiraitis
1455–1470 – Simonas Olelkaitis
1471–1480 – Martynas Goštautas
1480–1483 – Jonas Chodkevičius
1486–1492 – Jurgis Pacevičius
1492–1505 – Dmitrijus Ivanovičius Putiatičius

1505–1506 – Jonas (Ivanas) Glinskis
1507–1508 – Jurgis Mykolaitis Mantautas
1508–1511 – Jurgis Aleksandraitis Alšėniškis
1511–1514 – Jurgis Mikalojaitis Radvila
1514–1540 – Andrius Nemiraitis

Polocko vietininkai, nuo 1504 m. vaivados
1396 – Mantigirdas
1409 – Jurgis Simonaitis
1412–1413 – Jonas Nemira
1422/1423 – Chodka Jurgaitis
1439 – Prišgintas
1440 – Petras Senka Gedgaudaitis
1441–1444 – Jonas Gojcevičius
1444–1458 – Andrius Sakaitis
1459 – Petras Mantigirdaitis
1463–1477 – Alekna Sudimantaitis
1479/1480–1484 – Bagdonas Andriejaitis Sakaitis
1484–1496 – Jonas Jurgaitis Zaberezinskis
1496–1500 – Jurgis Pacevičius
1501–1513 – Stanislovas Glebavičius
1513–1519 – Albertas Goštautas
1519 – Stanislovas Astikas
1519–1532 – Petras Stanislovaitis Kiška

Vitebsko vietininkai, nuo 1511 m. vaivados
1392 – Teodoras Vesna
1422/1423 – Rumbaudas Valmantaitis
1431 – Vasilijus Simonaitis
1445–1452 – Jonas Gojcevičius
1452 – Načkus Ginvilaitis
1463–1470 – Mikalojus Nemiraitis
1477 – Jonas Chodkevičius
1483 – Jonas Iljiničius
1485–1492 – Ivanas Jurjevičius Zaslavskis
1494–1495 – Mykolas Ivanovičius Zaslavskis
1495–1501 – Stanislovas Glebavičius
1503–1508 – Jurgis Glebavičius

Smolensko vietininkai, nuo 1508 m. vaivados
prieš 1399 – Jomantas ir Vasilijus Boreikaitis
1422/1423 – Jonas Butrimas
apie 1424 – Jurgis Gedgaudas
1435 – Jurgis Butrimas
1436–1440 – Jonas Goštautas
1440 – Andrius Sakaitis
1440/1441 Simonas Jomantaitis
1445 – Sudivojus Valmantaitis
1447–1451 – Petras Senka Gedgaudaitis
1450–1458 – Mykolas Kęsgailaitis
1560–1472 – Jonas Vėževičius
1467 – Mikalojus Nemiraitis
1482–1486 – Mikalojus Radvilaitis
1487–1488 – Jonas Iljiničius
1490–1499 – Jurgis Glebavičius
1499 – Mikalojus Iljiničius
1500–1503 – Stanislovas Petraitis Kiška
1503–1507 – Jurgis Andriejaitis Solohubavičius
1507–1508 – Jurgis Zenavičius
1508–1514 – Jugis Glebavičius (antrąkart)

Lucko seniūnai
1429–1431 – Jurša
1433 – Aleksandras Nosas
1463–1477 – Mykolas Mantautaitis
1478–1479 – Jonas Chodkevičius
1480–1486 – Olizaras Šilovičius
1486–1489 – Petras Jonaitis Mantigirdaitis
1490–1499 – Simonas Jurgaitis Alšėniškis
1500–1501 – Mykolas Ostrogiškis
1501 – Simonas Jurgaitis Alšėniškis (antrąkart)
1505–1507 – Teodoras Januškevičius
1507–1522 – Konstantinas Ostrogiškis
1522–1542 – Teodoras (Fiodoras) Čartoriskis

Naugarduko vietininkai, nuo 1507 m. vaivados
1430–1432 – Petras Mantigirdaitis
1433–1435 – Jurgis Gojcevičius

1445–1456 – Petras Mantigirdaitis (antrąkart)
1459 – Alekna Davainaitis
1461 – Jurgis Gojcevičius (antrąkart)
1464–1471 – Martynas Goštautas
1473–1475 – Albertas Jonaitis Manvydaitis
1482–1484 – Mykolas Mantautaitis
1486–1487 – Solanas Aleksandraitis
1488–1490 – Mikalojus Radvilaitis
1492–1496 – Jurgis Pacevičius
1496–1498 – Jonas Jurgaitis Zaberezinskis
1499–1500 – Jonas Litavoras Chreptavičius
1500–1501 – Simonas Jurgaitis Alšėniškis
1501–1503 – Petras Glebavičius
1503–1506 – Albertas Goštautas
1506–1508 – Jonas (Ivanas) Glinskis
1508–1509 – Albertas Goštautas (antrąkart)
1509–1530 – Jonas Jonaitis Zaberezinskis

Palenkės vaivados

1514–1517 – Jonas (Ivanas) Sapiega
1520–1527 – Jonušas Kostevičius
1529–1544 – Jonas (Ivanas) Bagdonaitis Sapiega

Chronologinė lentelė
1386–1529

1386 02 15 – Jogailos krikštas
1386 02 18 – Jogailos ir Jadvygos vedybos
1386 03 04 – Jogailos karūnacija Lenkijos karaliumi Vladislovu II
1387 02 17 – Jogailos privilegija Vilniaus vyskupo katedrai, Lietuvos krikščioninimo pradžia
1387 02 17 – Jogailos privilegija bajorams katalikams, žemės privilegijų pradžia
1387 03 22 – Jogailos privilegija Vilniaus miestui, miestų savivaldos pradžia
1388 03 12 – popiežius Urbonas VI pripažįsta Lietuvos krikštą
1388 – pirmoji privilegija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydams (Bresto bendruomenei)
1392 08 05 – Astravos sutartis tarp Jogailos ir Vytauto
1392–1430 (oficialiai nuo 1401) – Vytauto, kaip didžiojo kunigaikščio, valdymas
1394 – miršta Skirgaila
1395 – pirmą kartą šaltiniuose minimas institucinio dvaro pareigūnas (maršalas)
1395 – Vytautas pradeda tituluotis Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu
1397 – pirmą kartą šaltiniuose minima (Vilniaus katedros) mokykla
1398 10 12 – Salyno taika su Vokiečių ordinu
1399 07 17 – miršta Jadvyga
1399 08 12 – Vorsklos mūšis su totoriais
1401 01 18/03 11 – Vilniaus ir Radomo sutartis su Lenkija
1404 05 22/23 – Racionžo taika su Vokiečių ordinu
1405 – įkuriamas Senųjų Trakų benediktinų vienuolynas
1408 – taikos sutartis su Maskva
1410 07 15 – Žalgirio mūšis su Vokiečių ordinu
1411 02 01 – Torunės taika su Vokiečių ordinu
1413 – Benedikto Makros misija
1413 10 02 – Horodlės susitarimai
1414–1418 – Konstanco bažnytinis susirinkimas

1415 – Grigalius Camblakas išrenkamas Kijevo metropolitu
1417 10 24 – įsteigiama Žemaičių (Medininkų) vyskupija
1419 – Jogailos ir Vytauto sutartis su Kalmaro (Skandinavijos) unijos karalystėmis
1420 – Romos karaliaus Zigmanto sprendimas Vroclave Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Vokiečių ordino byloje
1421 rugpjūčio mėn. – Vytautas išrenkamas Čekijos karaliumi
1422 balandžio mėn. – Žygimantas Kaributaitis, kaip Vytauto vietininkas, išvyksta į Čekiją
1422 09 27 – Melno taika su Vokiečių ordinu
1423 – Kežmarko sutartis tarp Romos karaliaus Zigmanto ir Jogailos bei Vytauto
1429 sausio mėn. – Lucko suvažiavimas
1430 09 08 – numatytos Vytauto karūnacijos diena
1430 10 27 – miršta Vytautas
1430–1432 – Švitrigailos valdymas
1431–1449 – Bazelio/Feraros ir Florencijos bažnytinis susirinkimas
1431 06 19 – Skirsnemunės sutartis su Vokiečių ordinu
1431 09 01/02 – Lucko/Čartorisko paliaubos su Lenkija
1432 09 01 – Ašmenos perversmas
1432–1440 – Žygimanto Kęstutaičio valdymas
1432 10 15 – Gardino sutartis su Lenkija
1434 05 06 – Žygimanto Kęstutaičio privilegija bajorams
1434 05 31/06 01– miršta Jogaila
1435 09 01 – Pabaisko (Ukmergės) mūšis tarp Žygimanto Kęstutaičio ir Švitrigailos
1435 12 31 – Bresto (Kujavų) taika tarp Lenkijos ir Lietuvos bei Vokiečių ordino
1437(40)–1452 – Švitrigailos valdymas Voluinėje
1439 07 06 – Florencijos bažnytinės unijos paskelbimas
1440 03 20 – nužudomas Žygimantas Kęstutaitis
1440–1492 (nuo 1447 ir Lenkijoje) – Kazimiero Jogailaičio valdymas
1441 – pirmąkart šaltiniuose minima kanclerio pareigybė
1441 – Kazimiero privilegija Trakų karaimams
1442 – Kazimiero privilegija Žemaitijai
1444 – lenkiškos teisės galiojimo Palenkėje patvirtinimas
1444 11 10 – Varnos mūšis, žūva Lenkijos karalius Vladislovas Jogailaitis
1447 05 02 – Kazimiero privilegija bajorams
1447 06 25 – Kazimiero vainikavimas Lenkijos karaliumi

1449 08 31 – taikos sutartis su Maskva
1453 – turkai užima Konstantinopolį, žlunga Bizantija
1453 – lenkų ir lietuvių didikų suvažiavimas Parčeve
1454–1466 – Trylikametis karas tarp Lenkijos ir Vokiečių ordino
1458 – įsteigiama atskira Lietuvos (Kijevo) Stačiatikių bažnyčios metropolija
1466 10 19 – Antroji Torunės taika tarp Lenkijos ir Vokiečių ordino
1468 – paskelbiamas Kazimiero teisynas
1471 – panaikinama Kijevo kunigaikštystė ir įsteigiama Kijevo vaivadija
1471–1516 – Vladislovas Jogailaitis (Kazimiero sūnus) Čekijos, o nuo 1490 m. ir Vengrijos karalius
1473 07 07 – Kurcumo sienų sutartis su Livonija
1481 – kunigaikščių sąmokslas prieš Kazimierą
1484 03 04 – miršta karalaitis Kazimieras, būsimas Lietuvos šventasis
1492 06 07 – miršta Kazimieras Jogailaitis
1492–1506 (nuo 1501 m. ir Lenkijoje) – Aleksandro Jogailaičio valdymas
1492 liepos mėn. – Aleksandras seime išrenkamas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriško seimo genezė
1492 08 06 – Aleksandro privilegija bajorams
1492–1494 – karas su Maskva
1495 02 15 – Aleksandro ir Maskvos kunigaikštytės Elenos vedybos
1495 – Vilniuje pradeda veikti pirmasis Lietuvoje (auksakalių) cechas
1495 – Vilniuje pradeda reguliariai veikti monetų kalykla
1495 – žydai išvaromi iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (leista grįžti 1503)
1499 – Aleksandro nuostatai Stačiatikių bažnyčiai
1499 – Vilniaus kanauninkas Martynas Radomietis parengia pirmąją Lietuvoje knygą – agendą
1500–1503 – karas su Maskva
1500 07 14 – Vedrošos mūšis su Maskva
1501 – Jono Sapiegos ir Erazmo Cioleko (Vitelijaus) misija Romoje
1501 03 01 ir 06 21 Vilniaus ir Cėsių sutartys su Livonijos ordinu
1501 10 23 – Melniko sutartis su Lenkija
1501 12 12 – Aleksandras vainikuojamas Lenkijos karaliumi
1502 – pirmieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karo tarnybos nuostatai
1503 – Vilniaus miesto sienos statybos pradžia
1505 – Radomo seimas Lenkijoje, paskelbiamas *nihil novi* principas

1506 08 06 – Klecko mūšis su totoriais
1506 08 19 – miršta Aleksandras Jogailaitis
1506–1548 – Žygimanto Senojo valdymas Lenkijoje ir Lietuvoje
1506 12 07 – Žygimanto Senojo privilegija bajorams
1507 – naujo karo su Maskva pradžia
1507 – pirmoji visuotinė Žygimanto Senojo privilegija (teisynas) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydų bendruomenei
1507–1508 – Mykolo Glinskio maištas
1514 – Žygimanto Senojo nuostatai Vilniaus ir Trakų vaivadijų dvarų valdytojams, ūkio pertvarkos pradžia
1514 09 08 – Oršos mūšis su Maskva
1515 – Vienos suvažiavimas, kuriame dalyvavo Šventosios Romos imperatorius Maksimilijonas I ir Jogailaičių dinastijos monarchai Vladislovas ir Žygimantas
1518 – Mikalojus Radvila gauna Šventosios Romos imperijos kunigaikščio titulą
1522 – Žygimantas Augustas skelbiamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sosto įpėdiniu
1522–1525 – Pranciškaus Skorinos spaustuvės veikla Vilniuje, knygų spausdinimo pradžia
1523 – Mikalojus Husovianas parašo poemą *Giesmė apie stumbro išvaizdą, žiaurumą ir medžioklę*
1526 – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų taryboje parengtas Lietuvos paskelbimo karalyste projektas
1528 – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės surašymas
1529 – Žygimantas Augustas išrenkamas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu
1529 – Pirmasis Lietuvos Statutas

Literatūra

Adamska, A., „Słowo władzy i władza słowa. Język polskich dokumentów monarszych doby Średniowiecza", in *Król w Polsce XIV i XV wieku*, pod redakcją A. Marca i M. Wilamowskiego, Kraków, 2006, p. 57–87.

Adamus, J., *O herbie miasta Wilna*, Łódź, 1996.

Adamus, J., *Zastaw w prawie litewskim XV i XVI w.*, Lwów, 1925.

Adamus, J., „O tytule panującego i państwa litewskiego: Parę spostrzeżeń", *Kwartalnik historyczny*, t. 44, 1930, p. 313–332.

Adamus, J., „Państwo litewskie w latach 1386–1398", in *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego*, Wilno, 1935, p. 15–79.

Akta unji Polski z Litwą, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków, 1932.

Akty cechów wileńskich 1495–1795, zebrał i przygotował do druku H. Łowmiański. Przedmową i skorowidzami opatrzył J. Jurkiewicz, Poznań, 2006.

Alexandrowicz, S., „Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.", *Acta Baltico-Slavica*, t. 7, 1970, p. 47–108.

Alexandrowicz, S., „Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim", *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 28, 1980, p. 413–428.

Ališauskas, V., „Fides ex auditu: pastabos dėl sakytinės ir rašytinės kultūros Lietuvos krikščionėjime", in *Tarp istorijos ir būtovės*: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui, sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas,Vilnius, 1999, p. 307–318.

Almonaitis, V., *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*, Kaunas, 1998.

Ankstyvieji šv. Kazimiero „Gyvenimai". Casimiriana II. Vitae antiquiores S. Casimiri, sud., įvadą ir paaiškinimus parašė M. Čiurinskas, Vilnius, 2004.

Antanaitis, K., „Riterijos apraiškos Lietuvoje XIV–XVI amžiais", *Darbai ir Dienos*, t. 5(14), 1997, p. 125–142.

Antanavičius, D., „1380 ir 1412 m. Vytauto falsifikatų Bresto dvasininkams genezė", *Lietuvos istorijos metraštis, 2003/1*, Vilnius, 2004, p. 41–70.

Antanavičius, D., „Du neskelbti 1396 m. Vytauto raštai", *Lietuvos istorijos metraštis, 1993*, Vilnius, 1994, p. 138–146.

Antoniewicz, M., „Pochodzenie episkopatu litewskiego XV–XVI wieku w świetle katalogów biskupów wileńskich", *Studia Źródłoznawcze*, t. 39, 2001, p. 47–68.

Axer, J., „Wielogłosowe przesłanie *Pieśni o żubrze* Mikołaja Hussowskiego", in *Łacina jako język elit*, koncepcja i redakcja naukowa J. Axer, Warszawa, 2004, p. 319–327.

Backus, O. P., *Motives of West Russian nobles in deserting Lithuania for Moscow 1377–1514*, Kansas–Lawrence, 1957.

Baczkowski, K., *Walka o Węgry w latach 1490-1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basienie środkowego Dunaju*, Kraków, 1995.

Bairašauskaitė, T., „Lietuvos totorių rankraščiai – LDK raštijos fenomenas", *Senoji Lietuvos literatūra*, 6 kn., *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis*, Vilnius, 1998, p. 114–122.

Baliulis, A., „Trakų miesto privilegijos", in *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 2, Vilnius, 1992, p. 39–61.

Baliulis, A., Mikulionis, S., Miškinis, A., *Trakų miestas ir pilys*, Vilnius, 1991.

Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sud. N. Vėlius, t. 1, *Nuo seniausių laikų iki XV a. pabaigos*, Vilnius, 1996.

Banionis, E., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius, 1998.

Banionis, E., „Lietuvos bajorai 1413 m. Horodlėje", in *Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai*, sud. R. Čapaitė ir A. Nikžentaitis, Vilnius, 1993, p. 189–206.

Banionis, E., „Lietuvos Metrikos knygos: sąvoka, terminas, definicija", *Lietuvos istorijos metraštis, 1988*, Vilnius, 1989, p. 135–148.

Baranowski, I. T., „Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-Goniądzkie „państwo" Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI wieku", *Przegląd historyczny*, t. 4, 1907, p. 62–74, 158–169.

Bardach, J., „Adopcja w prawie litewskim XV i XVI w.", in Bardach, J., *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa–Białystok, 1970, p. 191–259.

Bardach, J., „Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w.", in Bardach, J., *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w.*, Warszawa–Białystok, 1970a, p. 174–187.

Bardach, J., „O praktyce kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego", in Bardach, J., *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa–Białystok, 1970b, p. 351–378.

Bardach, J., „Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wiek)", *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 15, 1963, p. 85–148.

Bardach, J., „Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku", in Bardach, J., *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988, p. 120–139.

Bardach, J., „Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku", in Bardach, J., *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, 1988a, p. 72–119.

Bardach, J., Leśnodorski, B., Pietrzak, M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa, 2005.

Baronas, D., „Karyba", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 225–240.

Baronas, D., „Stačiatikiai kitatikių valdžioje. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atvejis XIII–XV a.", in *Lietuvos istorijos metraštis, 2004*, [t.] 1, Vilnius, 2005, p. 5–24.

Baronas, D., „Stačiatikiai", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001a, p. 674–689.

Benevolo, L., *Europos miesto istorija*, Vilnius, 1998.

Beresnevičius, G., *Palemono mazgas: Palemono legendos periferinis turinys:* religinė istorinė studija, Vilnius, 2003.

Bergdolt, K., *Der Schwarze Tod in Europa. Die Große Pest und das Ende des Mittelalters*, München, 1995.

Białowiejska, W., „Stosunki Litwy z Moskwą w 1. połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)", *Ateneum Wileńskie*, t. 7, 1930, p. 59–110, 726–785.

Biržiška, V., *Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais*, red. ir papildymai M. Biržiškos, įvadas A. Šapokos, Chicago, 1987.

Byrne, J. P., *The black death*, Westport, Connecticut, London, 2004.

Błaszczyk, G., *Burza koronacyjna. Dramatyczny fragment stosunków polsko-litewskich w XV wieku*, Poznań, 1998.

Błaszczyk, G., *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Uposażenie*, Poznań, 1992.

Błaszczyk, G., *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań, 1993.

Błaszczyk, G., *Dzieje stosunków polsko-litewskich. T. 2. Od Krewa do Lublina*, cz. 1, Poznań, 2007.

Błaszczyk, G., *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569*, Poznań, 2002.

Błaszczyk, G., „Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 r.", *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. 39, 1998a, p. 29–75.

Błaszczyk, G., „Witold a polacy", in *Praeities pėdsakais. Skiriama Profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius, 2007a, p. 49–82.

Blockmans, W., Hoppenbrouwers, P., *Introduction to Medieval Europe, 300–1550*, London, New York, 2007.

Bogucka, M., *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*, Warszawa, 1981.

Boockmann, H., *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. Untersuchungen zur politischen Theorie des späteren Mittelalters*, Göttingen, 1975.

Boockmann, H., *Vokiečių ordinas. Dvylika jo istorijos skyrių*, vertė A. Nikžentaitis, Vilnius, 2003.

Borkowska, U., „Edukacja Jagiellonów", *Roczniki Historyczne*, t. 71, 2005, p. 99–119.

Bucevičiūtė, L., „Vandens kelias Kaunas–Karaliaučius XV–XVIII a. kartografijoje", *Kauno istorijos metraštis*, [t.] 6, Kaunas, 2005, p. 55–104.

Bulst, N., *Mundus in imagine: Bilderspache und Lebenswelten im Mittelalter*, München, 1996.

Bumblauskas, A., *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*, Vilnius, 2005.

Butrimas, A., Žulkus, V., Nikžentaitis A., Vaivada, V., Aleksandravičius A., *Žemaitijos istorija*, Vilnius, 1997.

Chodynicki, K., *Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370–1632*, Warszawa, 1934.

Choroškevič, A., „Der Handel Rigas mit Polock im 14./15. Jahrhundert. Nach den Polocker Urkunden", in *Fernhandel und Handelspolitik der baltischen Städte in der Hansezeit*, Lüneburg, 2001, p. 137–155.

Chronologia polska, redakcja naukowa B. Włodarski, Warszawa, 2007.

Chrzest Litwy, pod red. ks. M. T. Zahajkiewicza, Lublin, 1990.

Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430, ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882.

Czamańska, I., *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań, 1996.

Czas i przestrzeń w kulturze średniowiecza. Materiały XIV seminarium mediewistycznego, Poznań, 1994.

Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości, pod redakcją P. Guzowskiego i M. Liedke, Kraków, 2007.

Čapaitė, R., *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, Vilnius, 2007.

Čapaitė, R., „The Everyday Life of Grand Duke Vytautas of Lithuania According to Contemporary Correspondence", *Lithuanian Historical Studies*, vol. 8, 2003, Vilnius, 2005, p. 1–26.

Čapaitė, R., „Vytauto laiškai kaip viduramžių epistolinio žanro pavyzdys", *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4, *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai*, Vilnius, 1996, p. 47–95.

Čelkis, T., „Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje", *Lietuvos istorijos studijos*, t. 7, Vilnius, 1999, p. 58–73.

Černius, R., „Konfesinis ir politinis XV a. pabaigos Bažnytinės unijos aspektas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje", in *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas, Vilnius, 1999, p. 235–262.

Čiurinskas, M., „Pergalės prie Oršos (1514) propaganda Europoje", *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 21, Vilnius, 2006, p. 317–342.

Dąbkowski, P., *Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim (1447–1558)*, Lwów, 1912.

Dahlbäck, G., „Mittelalterliche Städte im Ostseeraum. Versuch eines vergleichenden Überblicks", in *Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübischen Rechts bis zur Aufklärung*, Helsinki und Lübeck, 2001, p. 209–218.

Davies, N., *Europa: istorija*, vertė L. Tamas ir V. Petrukaitis, Vilnius, 2002.

Delanty, G., *Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė*, iš anglų k. vertė A. Samalavičius, Vilnius, 2002.

Dini, P. U., „Dar kartą apie lietuvių romėniškosios kilmės teoriją: lingvistinė valakiškojo varianto samprata", *Archivum Lithuanicum*, t. 5, Wiesbaden, 2003, p. 195–206.

Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 roku, wyd. P. Nowak i P. Pokora, Poznań, 2004.

Dolinskas, V., „Vilniaus katedros lobynas: istorinė apžvalga", in *Vilniaus katedros lobynas*: albumas, sud. R. Budrys ir V. Dolinskas, Vilnius, 2002, p. 255–350.

Dubonis, A., *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius, 1998.

Dubonis, A., „Giminė ir tarnyba Lietvoje XVI a. pradžioje", in *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono*, prof. B. Dundulio atminimui, Vilnius, 2001, p. 228–236.

Duczmal, M., *Jagiellonowie. Leksykon biograficzny*, Poznań, 1996.

Dundulis, B., *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV amžiuje*, Vilnius, 1993.

Dziubiński, A., *Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław, 2005.

Ekdahl, S., *Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen. Bd. 1: Einführung und Quellenlage*, Berlin, 1982.

Ekdahl, S., *Jono Dlugošo „Prūsų vėliavos" Žalgirio mūšio šaltinis*, vertė J. Kibirkštytė, Vilnius, 1992.

Ekdahl, S., *Žalgiris: šiandienos žvilgsnis*, sud. V. Dolinskas, Vilnius, 1999.

Elliot, J. H., „A Europe of Composite Monarchines", *Past and Present*, nr. 137, November 1992, p. 49–71.

Europa im späten Mittelalter. Politik – Gesellschaft – Kultur, hrsg. von R. C. Schwinges, Ch. Hesse, P. Moraw, München, 2006.

Fałkowski, W., *Elita władzy w Polsce za panowania Kazimierza Jagiellończyka (1447–1492). Studium aspektów politycznych*, Warszawa, 1992.

Fijałek, J., „Kościół rzymsko-katolicki na Litwie. Uchrześcijanienie Litwy przez Polske i zachowanie w niej języku ludu po koniec Rzeczypospolitej", in: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków, 1914, p. 37–333.

Fletcher, R., *The Conversion of Europe: From Paganism to Christianity, 371–1386*, London, 1997.

Forstreuter, K., *Deutschland und Litauen im Mittelalter*, Köln–Graz, 1962.

Forstreuter, K., *Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten*, Königsberger, 1931.

Forstreuter, K., „Der Deutsche Orden und die Kirchenunion während des Basler Konzils", *Annuarium Historiae Conciliorum*, t. 1, 1969, p. 114–139.

Gaddis, J. L., *The Landscape of History. How Historians Map the Past*, Oxford, 2002.

Gąsiorowski, A., *Itinerarium króla Władysława Jagiełły (1386–1434)*, Warszawa, 1972.

Gawlas, S., *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*, Warszawa, 1996.

Gawlas, S., „Król i stany w późnośredniowiecznej Europie Środkowo-Wschodniej wobec modernizacji państwa", in *Król w Polsce XIV i XV wieku*, pod redakcją A. Marca i M. Wilamowskiego, Kraków, 2006, p. 155–186.

Gersdorf, H., *Der Deutsche Orden im Zeitalter der polnisch–litauischen Union. Die Amtszeit des Hochmeisters Konrad Zöllner von Rotenstein (1382–1390)*, Marburg, 1957.

Gidžiūnas, V., *Pranciškonų observantų-bernardinų gyvenimas ir veikla Lietuvoje XV ir XVI amž.*, Roma, 1982.

Gidžiūnas, V., *Vienuolijos Lietuvoje IX–XV amžiuje*, Roma, 1969.

Girkontas, R., „Bandymai įgyvendinti Bažnytinę uniją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a. I pusėje", *Lituanistica*, nr. 1, 1993, p. 3–16.

Grygiel, J., *Życie i działalność Zygmunta Korybutowicza: Studium z dziejów stosunków polsko–czeskich w pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław i in., 1988.

Gudavičius, E., *Lietuvos istorija*, t. 1, *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999.

Gudavičius, E., „Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai", *Karo archyvas*, t. 13, 1992, p. 43–118.

Gudavičius, E., „Pora pastabų apie tautinės lietuvių savimonės atsiradimą", in *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*: mokslinių straipsnių rinkinys, sud. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007, p. 85–96.

Gudavičius, E., „Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a. (1. Bajorų luomo susidarymas XV a.)", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A*, nr. 2, 1975, p. 97–106; „(2. Dėl XVI a. privilegijuotųjų ir „neprivilegijuotųjų" bajorų)", *ibid.*, nr. 3, 1975, p. 65–74.

Gudavičius, E., „Teisė", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 700–713.

Gudavičius, E., „Vytautas kaip Europos dinastas", in Gudavičius, E., *Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos*, Vilnius, 2002, p. 263–269.

Gudavičius, E., Lazutka, S., „Riteriai", *Lietuvos istorijos metraštis, 1980*, Vilnius, 1981, p. 105–109.

Gudmantas, K., „Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai", *Knygotyra*, t. 41, 2003, Vilnius, 2003, p. 9–24.

Gudmantas, K., „Vėlyvųjų Lietuvos metraščių erdvė", *Darbai ir Dienos*, [t.] 44, *Senoji Lietuva. Viduramžiai. Renesansas. Barokas*, Kaunas, 2005a, p. 105–124.

Gudmantas, K., „Vėlyvųjų Lietuvos metraščių veikėjai ir jų prototipai: „romėnai", *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 18, *Istorijos rašymo horizontai*, 2004, Vilnius, 2005, p. 113–139.

Gurevičius, A., *Viduramžių kultūros kategorijos*, Vilnius, 1989.

Halecki, O., *Dzieje Unii Jagiellońskiej*, t. 1, Kraków, 1919.

Halecki, O., *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin, 1994.

Halecki, O., *Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe*, New Jersey, 1991.

Halecki, O., *Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków, 1916a.

Halecki, O., *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. 1–2, Lublin, 1997.

Halecki, O., *Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków, 1915a.

Halecki, O., *The Limits and Divisions of European History*, London, New York, 1950.

Halecki, O., „Kwestje sporne w sprawie początków szlachty litewskiej", *Kwartalnik Historyczny*, t. 30, 1916, p. 62–72.

Halecki, O., „O początkach szlachty i heraldyki na Litwie", *Kwartalnik Historyczny*, t. 29, 1915, p. 177–207.

Hanczewski, P., „Panstwo złożone" a unia realna", in *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?* red. B. Dybaś, P. Hanczewski, T. Kempa, Toruń, 2007, p. 269–274.

Heinl, K., *Fürst Witold von Litauen in seinem Verhältnis zum Deutschen Orden in Preußen während der Zeit seines Kampfes um sein litauisches Erbe 1382–1401*, Berlin, 1925.

Historia Europy, pod red. A. Mączaka, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1997.

Historia Europy Środkowo-Wschodniej, t. 1–2, pod red. J. Kłoczowskiego, Lublin, 2000.

Hoensch, J. K., *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit (1368–1437)*, München, 1996.

Huizinga, J., *Viduramžių ruduo: studija apie keturiolikto ir penkiolikto šimtmečio gyvenseną ir mąstyseną Prancūzijoje ir Nyderlanduose*, iš nyderlandų k. vertė A. Gailius, Vilnius, 1996.

Husovianas, M. *Raštai. Opera*, sud. S. Narbutas, Vilnius, 2007.
Husovianas, M., *Giesmė apie stumbrą* (Nicolaus Hussovianus, *De statura feritate ac venatione bisontis carmen*, Cracoviae, MDXXIII), vertė B. Kazlauskas, Vilnius, 1977.
Ivinskis, Z., *Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts*, Berlin, 1933.
Ivinskis, Z., *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, Roma, 1978.
Ivinskis, Z., *Lietuvos prekyba su Prūsais iki XVI a. pradžios*, Kaunas, 1934.
Ivinskis, Z., *Rinktiniai raštai*, IV t., *Krikščionybė Lietuvoje*, Roma, 1987.
Ivinskis, Z., „Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų", *Athenaeum*, t. 6, 1935, p. 1–64.
Ivinskis, Z., „Trakų Galvės ežero salos pilis", in *Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus metraštis*, t. 1, Kaunas, 1941, p. 135–198.
Jablonowski, H., *Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15. Jh.*, Leiden, 1955.
Jablonskis, K., *Istorija ir jos šaltiniai*, sud. ir spaudai paruošė V. Merkys, Vilnius, 1979.
Jablonskis, K., *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, sud. V. Merkys, Vilnius, 1973.
Jakštas, J., Ivinskis, Z., Sužiedėlis, S., *et al.*, *Jogaila*, red. A. Šapoka, Kaunas, 1991.
Jankauskas, V., „Kijevo žemės statusas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XV amžiai)", *Darbai ir Dienos*, t. 44, *Senoji Lietuva. Viduramžiai. Renesansas. Barokas*. Kaunas, 2005, p. 81–104.
Jankevičienė, A., „Dviejų stilių sintezė XVI a. Vilniaus cerkvių architektūroje", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*, Vilnius, 2002d, p. 167–181.
Jankevičienė, A., „Kauno gotikinės bažnyčios", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*, Vilnius, 2002c, p. 98–149.
Jankevičienė, A., „Lietuvos periferijos gotikinių bažnyčių architektūros bruožai", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*. Vilnius, 2002a, p. 150–166.
Jankevičienė, A., „Stilių sąveika Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sakralinėje architektūroje", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*, Vilnius, 2002b, p. 7–12.
Jankevičienė, A., „Vilniaus bernardinų pastatų ansamblis ir jo architektūros kilmės problemos", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*, Vilnius, 2002, p. 43–88.
Janonienė, R., „XVI a. pradžios sienų tapybos idėjinės programos Vilniaus bernardinų bažnyčioje", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*, Vilnius, 2002, p. 209–225.
Janulaitis, A., „Žemaičiai ir bažnytinis seimas Konstancijoj (1414–1418)", in Janulaitis, A., *Praeitis ir jos tyrimo rūpesčiai*, Vilnius, 1989, p. 54–119.
Jarmolik, W., „Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku", *Przegląd Historyczny*, t. 73, 1982, p. 23–46.
Jaszczołt, T., „Fundacje kościelne na Polasiu do końca XV wieku", in *Kościoły a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, Białystok, 2005, p. 13–48.

Jaworski, I., „Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellońskiej", *Wileński Rocznik Prawniczy*, t. 5, 1931, p. 197–352.

Jaworski, I., „Zagadnienie feodalizmu litewskiego i zachodniego", in *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Wilnie*, t. 1, Lwów, 1935, p. 220–227.

Jaworski, R., *Dwór litewski Kazimierza Jagiellończyka (1440–1492). Rozprawa doktorska*, Uniwersytet Warszawski, 2004.

Jogaila, red. A. Šapoka, Kaunas, 1991 (1-as leid. 1935).

Jokūbas Voraginietis, *Aukso Legenda, arba Šventųjų skaitiniai*, pirma knyga, vertė V. Gerliakienė, S. Narbutas, V. Stalioraitytė ir T. Veteikis, Vilnius, 2008.

Jovaiša, L., „Brolijos", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 109–128.

Jovaiša, L., „Šventųjų relikvijos ir jų gerbimas Lietuvoje (1387–1655)", in *Šventieji vyrai, šventosios moterys: šventųjų gerbimas LDK XV–XVII a.*, sud. M. Paknys, Vilnius, 2005, p. 191–200.

Jovaiša, L., „Vyskupas", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001a, p. 763–784.

Jóźwiak, S., *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1410. Rozwój-Przekształcenia-Kompetencje*, Toruń, 2001.

Jučas, M., *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a. pr.)*, Vilnius, 2000.

Jučas, M., *Lietuvos metraščiai*, Vilnius, 1968.

Jučas, M., *Lietuvos parapijos XV–XVIII a.*, Vilnius, 2007.

Jučas, M., *Žalgirio mūšis*, Vilnius, 1999.

Jurginis, J., *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1962.

Jurginis, J., *Lietuvos valstiečių istorija*, Vilnius, 1978.

Jurginis, J., Merkys, V., Tautavičius, A., *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius, 1968.

Jurkiewicz, J., *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku*, Poznań, 1991.

Kamieniecki, W., *Społeczeństwo litewskie w XV wieku*, Warszawa, 1947.

Kamuntavičienė, V., „Kauno dekanato bažnyčių raida XV–XVII a.", *Lituanistica*, 2006, nr. 4 (68), Vilnius, 2006, p. 1–22.

Kantak, K., *Bernardyni polscy*, t. 1 (1453–1572), Lwów, 1933.

Kantorowicz, E. H., *Dwa Ciała Króla. Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*, Warszawa, 2007.

Karalius, L., „Privatūs muitai XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: dar viena bajorų ekonominio aktyvumo sritis?" in *Tarp istorijos ir būtovės*: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui, sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas, Vilnius, 1999, p. 263–278.

Karalius, L., „XVI a. pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės muitinės aktai *Lietuvos Metrikoje* (Šaltiniotyrinės problemos)", in *Konstantinas Jablonskis ir istorija*, sud. E. Rimša, Vilnius, 2005, p. 197–214.

Karpavičienė, J., *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje. Gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*, Vilnius, 2005.

Karpavičienė, J., „Magdeburgo teisė: ištakos ir transformacijos", in *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 3, 2001, p. 175–254.

Kasperczak, S., *Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku*, Poznań, 1965.

Katalynas, K., *Vilniaus plėtra XIV–XVII a.*, Vilnius, 2006.

Kazimiero teisynas, red. J. Jurginis, Vilnius, 1971.

Kelma, E., „Ród Sakowiczów i jego majętności w XV i pierwszej połowie XVI wieku", *Lituano-Slavica Posnaniensia: Studia Historica*, t. 3, 1989, p. 155–177.

Kiaupa, Z., „Die litauischen Städte im Spätmittelalter – zwischen eigener Herkunft und dem Einfluß ausländischer Nachbarn", in *Zwischen Lübeck und Novgorod: Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburststag*, Lüneburg, 1996, p. 167–177.

Kiaupa, Z., „Dwuczłonowe miasto Troki w XV–XVI wieku", in *Z dziejów kultury prawnej. Prace ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa, 2004, p. 345–352.

Kiaupa, Z., „Miestai", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 351–364.

Kiaupa, Z., „Pastabos dėl kai kurių Lietuvos miestų raidos viduramžiais ypatybių", in *History, Culture and Language of Lithuania. Proceedings of he International Lithuanina Conference, Poznań 17–19 September 1998*, ed. by G. Błaszczyk, M. Hasiuk, Poznań, 2000, p. 173–181.

Kiaupa, Z., „Rygos miesto partneriai Lietuvoje nuo valstybės susidarymo iki Livonijos karo pradžios", in *Istorijos akiračiai*, Vilnius, 2004a, p. 53–64.

Kiaupa, Z., „Svečių (pirklių) teisė Vilniuje XV a. – XVI a. pradžioje", *Lituanistica*, 1983, nr. 4(85), Vilnius, 1983, p. 35–45.

Kiaupa, Z., „Šviesaus atminimo didžiojo kunigaikščio Vytauto laikai" Lietuvos prekyboje", *Acta historica Universitatis Klaipedensis*, [t.] 1, *Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai*, Vilnius, 1993, p. 178–188.

Kiaupa, Z., „1408 m. Vytauto privilegija Kauno miestui", *Lietuvos istorijos metraštis, 1979*, Vilnius, 1981, p. 5–19.

Kiaupa, Z., „Žemaitijos miestelių ir miestų tinklo susidarymas XV a. – XVI a. pirmojoje pusėje", in *Konstantinas Jablonskis ir istorija*, sud. E. Rimša, Vilnius, 2005, p. 155–170.

Kiaupa, Z., Kiaupienė, J., Kuncevičius, A., *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 1995 (1-as leid.), 1998 (2-as pataisytas ir papildytas leid.), 2000 (3-ias leid.).

Kiaupienė, J., *„Mes, Lietuva": Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas)*, Vilnius, 2003.

Kiaupienė, J., „Das Großfüstentum Litauen und Nordosteuropa", *Nordosteuropa als Geschichtsregion*, herausgegeben von J. Hackmann und R. Schweitzer, Lübeck, 2006, p. 297–307.

Kiaupienė, J., „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė Vidurio Rytų Europoje: diskusinės modeliavimo problemos", *Lituanistika pasaulyje šiandien: darbai ir problemos*, Vilnius, 1998, p. 9–26.

Kiaupienė, J., „Lietuvos valdovų profiliai Eberharto Windeckes veikale", in *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2005–2006 m. tyrimai*, sud. L. Glemža, Vilnius, 2007a, p. 323–350.

Kiaupienė, J., „XV–XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmų istoriniai šaltiniai Habsburgų dinastijos, dvaro ir Austrijos valstybės archyve Vienoje",

in *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2005–2006 m. tyrimai*, sud. L. Glemža, Vilnius, 2007a, p. 300–322.

Kiaupienė, J., „Rola klienteli w procesie jednoczenia narodu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.", in *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań, XVI–XVIII wiek*, pod red. T. Ciesielskiego i A. Filipczak-Kocur, Warszawa, Opole, 2008, p. 167–178.

Kiaupienė, J., „Some Consideration on the Sources of Unity of the Lithuanian Political Nation in the Sixteenth Century", *Separation of Powers and Parliamentarism. The Past and the Present Law, Doctrine, Practice*, 56th Conference of International Commissions for the History of Representative ad Parliamentary Institutions in Crakow and radom (5–8th September 2005), ed. by W. Uruszczak, K. Baran, A. Karabowicz, Warsaw, 2007, p. 326–333.

Kiaupienė, J., „The Grand Duchy of Lithuania in East Central Europe or once again about the Lithuanian–Polish Union", *Lithuanian Historical Studies*, vol. 2, 1997, Vilnius, 1997, p. 56–71.

Kiaupienė, J., Zakrzewski, A., „Unie polsko-litewskie – próba nowego spojrzenia", in *Lex est Rex in Polonia et in Lithuania... Tradycje prawno-ustrojowe Rzeczypospolitej – doświadczenie i dziedzictwo*, Warszawa, 2008, p. 65–82.

Kirkienė, G., *LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje*, Vilnius, 2008.

Kirkienė, G., „Supraslio vienuolyno konfesinės priklausomybės ir pobūdžio klausimas", *Lietuvos istorijos studijos*, t. 18, 2006, p. 39–50.

Kitkauskas, N., *Vilniaus pilys, statyba ir architektūra*, Vilnius, 1989.

Kłoczowski, J., *Młodsza Europa: Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijanskiej średniowiecza*, Warszawa, 1998.

Koenigsberger, H. G., *Monarchies, states generales and parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries*, London, 2002.

Koenigsberger, H. G., „Composite states, representative institutions and the American revolution", *Historical Research*, vol. 62, 1998, nr. 148, p. 137–153.

Kolankowski, L., *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1 (1377–1499), Warszawa, 1930.

Koneczny, F., *Jagiełło i Witołd*, Lwów, 1892.

Kopystiański, A., „Książę Michał Zygmuntowicz", *Kwartalnik Historyczny*, t. 20, 1906, p. 74–165.

Korczak, L., *Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku*, Kraków, 1998.

Korczak, L., *Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim*, Kraków, 2008.

Korczak, L., „Jan Gasztołd – przywódca opozycji wobec rządów Kazimierza Jagiellończyka w Wielkim Księstwie Litewskim", in *Faworyci i opozycjoniści. Król i elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku*, pod red. M. Markiewicza i R. Skowrona, Kraków, 2006, p. 67–76.

Korczak, L., „W kręgu litewskich zwolenników unii kościelnej w drugiej połowie XV wieku", in *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*, Kraków, 2000, p. 323–332.

Kosman, M., „Dokumenty wielkiego księcia Witołda", *Studia źródłoznawcze*, t. 16, 1971, p. 139–168.

Kosman, M., „Kancelaria wielkiego księcia Witołda", *Studia źródłoznawcze*, t. 14, 1969, p. 91–119.

Kosman, M., „Polacy w Wielkim Księstwie Litewskim", in *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 1, Warszawa, 1981, p. 347–378.

Krasauskaitė, M., *Die litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts*, Leipzig, 1927.

Kraštas ir žmonės. Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.), 2-as papildytas leid., parengė J. Jurginis ir A. Šidlauskas, Vilnius, 1988.

Krikščionybės Lietuvoje istorija, sud. V. Ališauskas, Vilnius, 2006.

Krumbholtz, R., *Samaiten und der Deutsche Orden bis zum Frieden am Melno-See*, Königsberg, 1890.

Krzyżaniakowa, J., Ochmański, J., *Władysław II Jagiełło*, Wrocław, 1990.

Kulisiewicz, W., *Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku*, Warszawa, 1993.

Kuncevičius, A., *Lietuvos viduramžių archeologija*, Vilnius, 2005.

Kuncevičius, A., „Senųjų Lietuvos miestų raida XIII–XVI amžiuje", *Istoriniai miestai: sena ir šiuolaikiška*, Vilnius, 2003, p. 20–36.

Kuolys, D., „Lietuvos Respublika: idėjos ištakos", *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 19, *Literatūros tyrimų erdvės. Studijos profesoriaus Juozo Girdzijausko 70-mečiui*, Vilnius, 2005, p. 157–198.

Kurtyka, J., „Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku", in *Kamieciec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, pod red. F. Kiryka, Kraków, 2000, p. 9–59.

Kurtyka, J., „Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r.", *Rocznik Przemyski*, t. 40, Przemyśl, 2004, p. 127–269.

Kušnerevič, A., „Baltarusių žemių XIII–XVI amžių sakralinė architektūra", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė*, Vilnius, 2002, p. 180–191.

Kwiatkowski, S. F., *Der Deutsche Orden im Streit mit Polen-Litauen: eine theologische Kontroverse über Krieg und Frieden auf dem Konzil von Konstanz (1414–1418)*, Stuttgart, 2000.

La Cristianizzazione della Lituania. Atti del colloquio internazionale di storia ecclesiastica in occasione del VI centenario della Lituania cristiana (1387–1987), red. P. Rabikauskas, Città del Vaticano, 1989.

Lazutka, S., „Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė", in *Tarp istorijos ir būtovės*: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius, 1999, p. 279–298.

Lesen und Schreiben in Europa, hrsg. von A. Messerli, Basel, 2000.

Lesmaitis, G., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – 1570 m. Daktaro disertacija*, Vytauto Didžiojo universitetas, 2005.

Lewicki, A., *Powstanie Świdrygiełły*, Kraków, 1892.

Lewicki, A., *Przymierze Zygmunta Kiejstutowicza z królem rzymskim Albrechtem II*, Kraków, 1899.

Lewicki, A., „Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy?" *Kwartalnik Historyczny*, t. 8, 1894, p. 424–436.

Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha / Grand duke of Lithuania Alexander Jagiellonian and his time, Vilnius, 2007.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504), parengė D. Antanavičius ir R. Petrauskas, Vilnius, 2007a.
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai, sud. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, 2001.
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika: sakralinė architektūra ir dailė, Vilnius, 2002b.
Lietuvos metraštis. Bychovco kronika, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas, Vilnius, 1971.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 1 (1380–1584): *Užrašymų knyga 1*, parengė A. Baliulis ir R. Firkovičius, Vilnius, 1988.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 3 (1440–1498): *Užrašymų knyga 3*, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius, 1998.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 4 (1479–1491): *Užrašymų knyga 4*, parengė L. Anužytė, Vilnius, 2004.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 5 (1427–1506): *Užrašymų knyga 5*, parengė E. Banionis, Vilnius, 1993.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 6 (1494–1506): *Užrašymų knyga 6*, parengė A. Baliulis, Vilnius, 2007b.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 9 (1511–1518): *Užrašymų knyga 9*, parengė K. Pietkiewicz, Vilnius, 2002.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 10 (1440–1523): *Užrašymų knyga 10*, parengė E. Banionis ir A. Baliulis, Vilnius, 1997.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 11 (1518–1523): *Užrašymų knyga 11*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 1997a.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 12 (1522–1529): *Užrašymų knyga 12*, parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 2001.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 14 (1524–1529): *Užrašymų knyga 14*, parengė L. Karalius ir D. Antanavičius, Vilnius, 2008.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 15 (1528–1538): *Užrašymų knyga 15*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2002a.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 25 (1387–1546): *Užrašymų knyga 25*, parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 1998a.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 224 (1522–1530): *4-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka ir I. Valikonytė, Vilnius, 1995.
Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика, kn. nr. 225 (1528–1547): *6-oji Teismų bylų knyga*, parengė S. Lazutka ir I. Valikonytė, Vilnius, 1995a.
Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai, Vilnius, Mokslas, 1983.
Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, *Feodalinis laikotarpis*, Vilnius, 1955.
Lietuvos vienuolynai: vadovas, Vilnius, 1998b.
Łowmiański, H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań, 1999.
Łowmiański, H., *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań, 1983.
Łowmiański, H., *Uwagi w sprawie podłoza społecznego i gospodarczego unji Jagiellońskiej*, Wilno, 1934.
Łowmiański, H., *Witold wielki książę litewski*, Wilno, 1930.
Łowmiański, H., „Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w. XVI jako źródło do dziejów zaludnienia", in *Medievalia w 50. rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa, 1960, p. 425–435.

Łowmiański, H., „Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w wiekach średnich", *Przegląd Historyczny*, t. 40, 1949 (1950), p. 96–127.

Łowmiański, H., „Zagadnienie feudalizmu w W. Księstwie Litewskim", in *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Wilnie*, t. 1, Lwów, 1935, p. 209–219.

Lückerath, C. A., *Paul von Rusdorf. Hochmeister des Deutschen Ordens 1422–1441*, Bad-Godesberg 1969.

Lukšaitė, I., *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius, 1999.

Lukšaitė, I., „The Interaction of Two Cultural Models in Lithuanian Pedagogical Thought During the 16th–17th Centuries", *Lithuanian Historical Studies*, t. 1, Vilnius, 1996, p. 59–77.

Machovenko, J., *Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*, Vilnius, 1999.

Machovenko, J., *Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: diskusiniai klausimai*, Vilnius, 2007.

Mačiukas, Ž., „Švitrigailos ir Bazelio susirinkimo santykių etapai", in *Visuotinė istorija Lietuvos kultūroje: Tyrimai ir problemos*, sud. R. Juzefovičius ir Ž. Mačiukas, Vilnius, 2004, p. 82–90.

Mačiukas, Ž., „Teisinis Vytauto karūnacijos ginčas", in *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 271–283.

Mačiukas, Ž., „Zigmanto Liuksemburgiečio veiksnys Lietuvos santykiuose su Vokiečių ordinu 1411–1412 m.", in *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas, Vilnius, 1999, p. 159–176.

Makselienė, S., *Intelektualinis vėlyvosios Bizantijos gyvenimas*, Vilnius, 2007.

Malczewska, M., *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań, 1985.

Maleczyńska, E., *Rola polityczna królowej Zofii Holszańskiej na tle walki stronnictw w Polsce w latach 1422–1434*, Lwów 1936.

Mandziuk, J., „Zakony w (archi)diecezji Wileńskiej", *Studia Teologiczne*, t. 5–6, 1987–1988, p. 161–200.

Matusas, J., *Švitrigaila Lietuvos didysis kunigaikštis*, Vilnius, 1991 (1-as leid. 1938).

Meysztowicz, W., *Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno, 1935.

Michaluk, D., „Między Koroną a Litwą. Kształtowanie się terytorium ziemi Mielnickiej w XVI–XVII wieku", in *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*, pod red. M. Liedke, J. Sadowskiej, J. Trynkowskiego, t. 1, Białystok, 1999, p. 36–54.

Mickūnaitė, G., *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*, Vilnius, 2008.

Mikalojaitis (Mykolas Lietuvis), V., *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, vertė I. Jonynas, Vilnius, 1966.

Morzy, J., „Geneza i rozwój cechów wileńskich do końca XVII w.", *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia*, t. 4, 1959, p. 3–93.

Nadolski, A., *Grunwald. Problemy wybrane*, Olsztyn, 1990.

Narbutas, S., „Lietuviškoji raštija", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, sud. V. Ališauskas, *et al.*, Vilnius, 2001, p. 276–292.

Narbutas, S., „Lietuvių kilmės iš romėnų legenda kultūrinės integracijos šviesoje", *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 17, *Literatūros istorija ir jos kūrėjai*, Vilnius, 2004, p. 286–315.

Narbutienė, D., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a.*, Vilnius, 2004.

Neitmann, K., *Der Hochmeister des Deutschen Ordens in Preußen – ein Residenzherrscher unterwegs*, Köln–Wien, 1990.

Neitmann, K., *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen 1230–1449*, Köln–Wien, 1986.

Neuman, M., Pietkiewicz, K., „Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Aleksandro Jogailaičio itinerariumas (1492 m. birželis – 1506 m. rugpjūtis)", *Lietuvos istorijos metraštis, 1995*, Vilnius, 1996, p. 154–240.

Nikodem, J., *Polska i Litwa wobec husyckich Czech w latach 1420–1433. Studium o polityce dynastycznej Władysława Jagiełły i Witolda Kiejstutowicza*, Poznań, 2004.

Nikodem, J., „Charakter rządów Skirgiełły i Witolda na Litwie w latach 1392–1394", *Lituano – Slavica Posnaniensia: Studia historica*, t. 11, 2005, p. 153–163.

Nikodem, J., „Data urodzenia Jagiełły. Uwagi o starszeństwie synów Olgierda i Julianny", *Genealogia. Studia i materiały historyczne*, t. 12, 2000, p. 23–49.

Nikodem, J., „Objęcie władzy na Litwie przez Jagiełłę w 1377 r.", *Przegląd Historyczny*, t. 92, 2001, p. 451–460.

Nikodem, J., „Przyczyny zamordowania Zygmunta Kiejstutowicza", *Białoruskie zeszyty historyczne*, t. 17, 2002, p. 5–33.

Nikodem, J., „Rola Skirgiełły na Litwie do 1394 roku", *Scripta minora*, t. 2, 1998, p. 83–129.

Nikodem, J., „Spore o koronację wielkiego księcia Litwy Witolda w latach 1429–1430. Część I. „Burza koronacyjna" w relacji Jana Długosza", *Lituano-Slavica Posnaniensia: Studia historica*, t. 6, 1994(95), p. 55–75; „Część II. Próba rekonstrukcji wydarzeń", *ibid.*, t. 7, 1995 (97), p. 155–171.

Nikodem, J., „Stosunki Świdrygiełły z Zakonem Krzyżackim w latach 1430–1432", *Białoruskie zeszyty historyczne*, t. 14, 2000a, p. 5–32.

Nikodem, J., „Uwagi o genezie niedoszłego przymierza Zygmunta Kiejstutowicza z Albrechtem II", in *Docendo discimus. Studia historyczne ofiarowane profesorowi Zbigniewowi Wielgoszowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. K. Kaczmarczyka i J. Nikodema, Poznań, 2000b, p. 335–356.

Nikodem, J., „Wyniesienie Świdrygiełły na Wielkie Księstwo Litewskie", *Białoruskie zeszyty historyczne*, t. 19, 2003.

Nikžentaitis, A., „Prancūzijos karaliaus Karolio VI sveikinimo laiškas Jogailai krikšto priėmimo proga ir Lietuvos tarptautinio pripažinimo problema", *Lietuvos istorijos metraštis, 1988*, Vilnius, 1989, p. 104–108.

Nikžentaitis, A., „XIII–XIV a. lietuvių kariuomenės bruožai", *Karo archyvas*, t. 13, 1992, p. 3–33.

Nöbel, W., *Michael Küchmeister. Hochmeister des Deutschen Ordens 1414–1422*, Bad Godesberg, 1969.

Nowak, Z. H., *Międzynarodowe procesy polubowne jako narzędzie polityki Zygmunta Luksemburczyka w północnej i środkowowschodniej Europie (1412–1424)*, Toruń, 1981.

Nowak, Z. H., *Współpraca polityczna państw unii polsko-litewskiej i unii kalmarskiej w latach 1411–1425*, Toruń, 1996.

Obolensky, D., *The Bizantine Commonwealth: Eastern Europe 500–1453*, London, 1971.

Ochmański, J., *Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań, 1972.

Ochmański, J., *Historia Litwy*, Wrocław, 1982 (wyd. 2).

Ochmański, J., *Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa Wileńskiego (1387–1550). Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu*, Poznań, 1963.

Ochmański, J., „Moniwid i jego ród", *Lituano-Slavica Posnaniensia: Studia Historica*, t. 9, 2003, p. 13–74.

Ochmański, J., „Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI wieku", *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. 5, 1960, p. 349–398.

Ochmański, J., „Privilegijuota katalikų bažnyčios padėtis viduramžių Lietuvoje", in Ochmański, J., *Senoji Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 106–130.

Ochmański, J., „Seniausios Lietuvos mokyklos XIV a. pabaigoje – XVI a. viduryje", in Ochmański, J., *Senoji Lietuva*, Vilnius, 1996a, p. 131–156.

Pacevičius, A., „Skriptorius ir raštinių kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje", in *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, sud. J. Liškevičienė, T. Račiūnaitė, Vilnius, 2002, p. 25–50.

Papée, F., *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków, 2006 (1-as leid. 1949).

Paravicini, W., *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, t. 1–2, Sigmaringen, 1989–1994.

Peltz, W., *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.)*, Zielona Góra, 1994.

Peltz, W., „Ród Giedygołda i jego majętności. Z dziejów tworzenia się wielkiej własności ziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XV wieku", *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia*, t. 11, 1971, p. 23–44.

Petrauskas, R., *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius, 2003.

Petrauskas, R., „Der Frieden im Zeitalter des Krieges. Formen friedlicher Kommunikation zwischen dem Deutschen Orden und dem Großfürstentum Litauen zu Beginn des 15. Jahrhunderts", *Annaberger Annalen*, Bd. 12, 2004a, p. 28–42.

Petrauskas, R., „Didieji Lietuvos kunigaikščiai", in *Lietuvos valdovai (XIII–XVIII a.): enciklopedinis žinynas*, sud. V. Spečiūnas, Vilnius, 2004, p. 9–13.

Petrauskas, R., „Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)", *Lietuvos istorijos metraštis, 2005/1*, Vilnius, 2006, p. 5–38.

Petrauskas, R., „Giminaičiai ir pavaldiniai: Lietuvos bajorų grupės XIV a. pab. – XV a. I pusėje", in *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui*, Vilnius, 2001, p. 107–126.

Petrauskas, R., „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Seimo ištakos: Didžiojo kunigaikščio taryba ir bajorų suvažiavimai XIV–XV a.", *Parlamento studijos*, t. 3, 2005, p. 9–32.

Petrauskas, R., „Luomai", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001a, p. 320–328.

Petrauskas, R., „Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema", in *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, Vilnius, 2007, p. 47–55.

Petrauskas, R., „Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XIV a. pabaigoje – XV amžiuje", *Lietuvos istorijos metraštis, 2001/1*, Vilnius, 2002, p. 9–30.

Petrauskas, R., „Riteriai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje", in *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 1, Vilnius, 2008, p. 91–113.

Petrauskas, R., „Socialiniai ir istoriografiniai lietuvių kilmės iš romėnų teorijos aspektai", *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 17, *Literatūros istorija ir jos kūrėjai*, Vilnius, 2004b, p. 270–285.

Petrauskas, R., „Titulas ir valdžia: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų savimonės pokyčiai XVI amžiaus pirmoje pusėje", in *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, sud. I. Valikonytė ir L. Steponavičienė, Vilnius, 2005a, p. 35–46.

Petrauskas, R., „Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai", in *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*: mokslinių straipsnių rinkinys, sud. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007a, p. 206–222.

Petrauskas, R., „XV amžiaus Lietuvos bajorijos struktūra: giminės problema", in *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas, Vilnius, 1999, p. 123–158.

Petrauskas, R., „Žemaičių diduomenė ir politinė padėtis Žemaitijoje XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje", in *Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos*, sud. A. Ivinskis, Vilnius, 2004c, p. 151–172.

Pficneris, J., *Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas kaip politikas*, Vilnius, 1989 (1 leid. Kaunas, 1930).

Piech, Z., *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*, Warszawa, 2003.

Pietkiewicz, K., *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku. Ze studiów nad rozwojem własności ziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w średniowieczu*, Poznań, 1982.

Pietkiewicz, K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań, 1995.

Pietkiewicz, K., „Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)", in *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 75–131.

Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.), parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, 2001.

Plewczyński, M., *W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej armii koronnej w latach 1500–1574*, Siedlce, 1995.

Pomianyk of Horodyshche, part 1: a.D. 1484, ed. by J. B. Rudnyćkyj, Winnipeg, 1962.

Prochaska, A., *Dzieje Witołda w. księcia Litwy*, Wilno, 1914.

Purc, J., „Itinerarium Witolda wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 roku – 27 października 1430 roku)", *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia*, t. 11, 1971, p. 71–115.

Rabikauskas, P., *Krikščioniškoji Lietuva: istorija, hagiografija, šaltiniotyra*, Vilnius, 2002.

Rachuba, A., Kiaupienė, J., Kiaupa, Z., *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, Warszawa, 2008.

Radoch, M., *Zarys działalności polityczno-dyplomatycznej książąt mazowieckich wobec państwa krzyżackiego w Prusach w latach 1385–1407*, Olsztyn, 1999.

Ragauskienė, R., „Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Elenos (1476–1513 m.) patronatas", in *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, Vilnius, 2007, p. 99–112.

Rietbergen, P., *Europe. A cultural history*, London and New York, 1998.

Rimša, E., „Aleksandro antspaudai – naujas etapas valstybės sfrafistikoje", in *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, Vilnius, 2007, p. 152–165.

Rimša, E., *Heraldika. Iš praeities į dabartį*, Vilnius, 2004.

Rimša, E., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius, 1999a.

Rimša, E., „Nežinomi Aleksandro ir Žygimanto Senojo signetiniai antspaudai", *Lietuvos istorijos metraštis, 1988*, Vilnius, 1999, p. 109–116.

Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, t. 58, za rok 1998, Feodalizm w Europie średniowiecznej i nowożytnej, Poznań, 1998.

Rohdewald, S., *Vom Polocker Venedig. Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa*, Stuttgart, 2005.

Rowell, S. C., „Amžinos pretenzijos arba kaip turime skaityti elitinę literatūrą?" *Seminarai*, str. rinkinys, red. A. Jokubaitis, A. Kulikauskas, Vilnius, 1998, p. 7–30.

Rowell, S. C., „Casimir Jagiellończyk and the Polish gamble", *Lithuanian Historical Studies*, vol. 4, 1999, p. 20–38.

Rowell, S. C., „Custom, rites and power in mediaeval and early modern Lithuanian Society", in *Kultūrų sankirtos*, skiriama Ingės Lukšaitės 60-mečiui, Vilnius, 2000, p. 46–65.

Rowell, S. C., „Dynastic bluff? The road to Mielnik, 1385–1501", *Lithuanian Historical Studies*, t. 6, 2001, p. 1–22.

Rowell, S. C., „Du Europos pakraščiai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir ispanų karalysčių ryšiai 1411–1412 m. tekstuose", *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003, [t.] 1, Vilnius, 2004, p. 149–188.

Rowell, S. C., „Forging a union? Some reflections on the early Jagiellonian monarchy", *Lithuanian Historical Studies*, vol. 1, Vilnius, 1996, p. 6–21.

Rowell, S. C., „Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais", in *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 45–74.

Rowell, S. C., „Lietuva – krikščionybės pylimas? Vienos XV amžiaus ideologijos pasisavinimas", in *Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis*, sud. D. Staliūnas, Vilnius, 2002, p. 17–32.

Rowell, S. C., „Naujieji kryžiaus žygiuotojai: LDK ir Bizantijos santykiai XIV–XV a. sandūroje. Ar Vytautas Didysis buvo Lietuvos kryžiaus žygių prieš turkus bei totorius pradininkas?" in *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, str. rinkinys, sud. R. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007a, p. 181–205.

Rowell, S. C., „Nolite confidere in principibus: Mikhail Glinsky, Sigismund the Old and the Council of Lords", in *Faworyci i opozycjoniści. Król i elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku*, pod red. M. Markiewicza i R. Skowrona, Kraków, 2006, p. 77–100.

Rowell, S. C., „Pranciškonų (konventualų) ordino įsitvirtinimas Lietuvoje XV a.: Vilniaus pavyzdys", in *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.*, sud. D. Baronas, Vilnius, 2006a, p. 32–53.

Rowell, S. C., „Procesy rozwoju i zaniku kultu świętych na Litwie i w Polsce w drugiej połowie XV wieku", *Zapiski Historyczne: poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich*, t. 70, z. 4, Toruń, 2005, p. 7–26.

Rowell, S. C., „Rumour and ambiguity in diplomatic relations between the Jagiellonians and the Theutonic Order, 1445–1466", in *Kancelaria wielkich mistrzów i polska kancelaria królewska w XV wieku*, pod red. J. Trupindy, Malbork, 2006b, p. 249–256.

Rowell, S. C., „Rusena karas Žemaičiuose: keletas pastabų apie 1442 m. privilegijos genezę", in *Žemaičių praeitis*, t. 8, 1998a, p. 5–28.

Rowell, S. C., „Social developments in the Grand Duchy of Lithuania in the mid- to late fifteenth century as reflected in lithuanian correspondence with the grand master in Prususia", in *Kancelarie krzyżackie. Stan badań i perspektywy badawcze*, pod red. J. Trupiny, Malbork, 2002a, p. 211–223.

Rowell, S. C., „The Jagiellonians and the stars: dynasty-sponsored astrology in the fifteenth mentury", *Lithuanian Historical Studies*, vol. 7, 2002, Vilnius, 2003, p. 23–42.

Rowell, S. C., „The joyous entry of Casimir I and IV into Lithuanian and Polish cities", *Lithuanian Historical Studies*, vol. 11, 2006, Vilnius, 2007, p. 89–106.

Rowell, S. C., „Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio dvaro: neeilinė kasdienybė tarnauja valstybei", *Lietuvos istorijos metraštis, 2004/1*, Vilnius, 2005a, p. 25–56.

Rowell, S. C., „1386: the Marriage of Jogaila and Jadwiga embodies the union of Lithuania and Poland", *Lithuanian Historical Studies*, vol. 11, 2006, Vilnius, 2007b, p. 137–144.

Rowell, S. C., „1446 and all that", in *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui*, Vilnius, 2001a, p. 189–207.

Rowell, S. C., „Vilniaus pirklių partnerių tinklas XV a. viduryje: šaltiniotyrinis spektas", *Vilniaus istorijos metraštis*, 1 t., Vilnius, 2007c, p. 19–27.

Rowell, S. C., „Winning the living by remembering the dead? Franciscan tactics and social change in fifteenth-century Vilnius", in *Tarp istorijos ir būtovės*: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui, sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas, Vilnius, 1999a, p. 87–121.

Różycka-Bryzek, A., *Bizantyńsko-ruskie malowidla w kaplicy zamku lubelskiego*, Warszawa, 1983.

Sach, M., *Hochmeister und Großfürst. Die Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden in Preußen und dem Moskauer Staat um die Wende zur Neuzeit*, Stuttgart, 2002.

Sahanowicz, H., *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin, 2001.

Samsonowicz, H., „Z zagadnień handlu litewsko-hanzeatyckiego w XV w.", in *Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas, Vilnius, 1999, p. 77–85.

Sarnowsky, J., *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1282–1454)*, Köln–Weimar–Wien, 1993.

Saviščevas, E., „Kęsgailų Žemaitija. Kelios pastabos apie Kęsgailų valdymą Žemaitijoje (1442–1527)", *Lituanistica*, 2004, nr. 2(58), Vilnius, 2004, p. 1–21.

Schema, S., *Landscape and Memory*, London, 1995.

Semkowicz, W., „Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskiem w unji horodelskiej 1413 roku", in *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków, 1914, p. 393–446.

Semkowicz, W., „Hanul namiestnik wileński (1382-1387) i jego ród", *Ateneum Wileńskie*, t. 7, 1930, p. 1–20.

Semkowicz, W., „W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego", *Kwartalnik Historyczny*, t. 29, 1915, p. 224–256.

Senoji Lietuvos literatūra, kn. 4, *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai*, atsak. red. M. Vaicekauskas, Vilnius, 1996.

Senoji Lietuvos literatūra, kn. 5, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, sud. A. Samulionis, R. Jurgelėnaitė ir D. Kuolys, Vilnius, 2000.

Sieradzan, W., *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1411–1466*, Toruń, 1999.

Sirutavičius, M., „Diplomatinės veiklos normos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės santykių praktikoje (XV–XVI a. sandūroje)", *Lietuvos istorijos metraštis, 2002/2*, Vilnius, 2004, p. 5–26.

Sirutavičius, M., „Diplomatinis ceremonialas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės santykių praktikoje (XV–XVI a. sandūroje)", *Lietuvos istorijos metraštis, 2003/1*, Vilnius, 2004a, p. 81–101.

Sirutavičius, M., „Maskvos pasiuntinių priėmimo ceremonialas Lietuvos valdovo dvare Vilniuje XV a. pabaigoje – XVI a. viduryje", in *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2005–2006 m. tyrimai*, sud. L. Glemža, Vilnius, 2007, p. 8–33.

Skurvydaitė, L., „Lietuvos valdovo titulas ir valdžia XIV a. pab. – XV a. viduryje", *Lietuvos istorijos studijos*, t. 7, Vilnius, 1999, p. 18–26.

Skurvydaitė, L., „Lietuvos valdovų insignijos XIII a. pabaigos – XV a. vidurio majestotiniuose antspauduose: ikonografiniai politinės programos ypatumai", *Lietuvos istorijos studijos*, t. 14, 2005, p. 18–30.

Smołucha, J., *Papiestwo a Polska w latach 1484–1526. Kontakty dyplomatyczne na tle zagrożenia tureckiego*, Kraków, 1999.

Sobczak, J., *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa-Poznań, 1984.

Steindorff, L., *Memoria in Altrußland. Untersuchungen zu den Formen christlicher Totensorge*, Stuttgart, 1994.

Stone, D., *The Polish-Lithuanian State 1386–1795*, Seattle, London, 2001.

Suchocki, J., „Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza", *Zapiski historyczne*, t. 48, 1983, p. 31–78.

Suchocki, J., „Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej: Aspekty polityczne i narodowe", *Zapiski historyczne*, t. 52, 1987, p. 27–67.

Sverdiolas, A., „Kultūros individualumas, tipiškumas ir savastis erdvėlaikio plotmėje", in *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius, 2002, p. 11–23.

Svetikas, E., „Burial and sacrifice in Lithuania during the late fourteenth–fifteenth century: religious confrontation or a unique conversion phenomenon – baptism by fire?" *Lithuanian Historical Studies*, vol. 11, 2006, Vilnius, 2007a, p. 107–135.

Svetikas, E., „Mirusiųjų pinigai Lietuvoje XIV a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje: krikščioniškas laidojimo paprotys ir jo semantika", *Lietuvos istorijos metraštis, 1999*, Vilnius, 2000, p. 26–48.

Svetikas, E., „Senųjų Trakų benediktinų veiklos pėdsakai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacijoje XV–XVI a. pradžioje: šv. Kotrynos Aleksandrietės kulto atributas – segės su rato simboliu", *Lituanistica*, 2007, nr. 3(71), Vilnius, 2007, p. 13–28.

Svetikas, E., „Šešiakampės žvaigždinės segės LDK ir jų analogijos Šv. Romos imperijoje", *Lituanistica*, 2003, nr. 3(55), Vilnius, 2003, p. 23–41.

Świeżawski, A., *Mazowsze i Ruś Czerwona w średniowieczu*, Częstochowa, 1997.

Szybkowski, S., „Polish staff as a social group in the chancery of grand duke Witold", *Quaestiones medii aevi novae*, vol. 3, 1998, Warszawa, 1998, p. 75–94.

Szybkowski, S., „Pozakancelaryjne aspekty życiorysu Mikołaja Cebulki z Czechowa – sekretarza, dyplomaty i doradcy Witolda. Przyczynek do badań nad kręgiem polskich współpracowników wielkiego księcia", *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 7, Warszawa, 1996, p. 243–265.

Szűcs, J., *Trzy Europy*, przełożył J. M. Kłoczowski, Lublin, 1995.

Šapoka, A., *Senasis Vilnius*, Brooklyn–New York, 1963.

Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J., „Žydai", *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 796–809.

Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J., „Žydai XVI a. pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: skaičiai, statusas, požiūriai", *Kultūros istorijos tyrinėjimai*, t. 5, Vilnius, 1999, p. 378–441.

Šmahel, F., *Die Hussitische Revolution*, aus dem tschechischen übersetz von T. Krzenck, t. 1–3, Hannover, 2002.

Šv. Kazimiero gyvenimo ir kulto istorijos šaltiniai, sud., vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė M. Čiurinskas, Vilnius, 2003.

Tęgowski, J., *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław, 1999.

Tęgowski, J., „Dokumenty Koriatowiczów władców Podola XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów", in *Tekst źródła. Krytyka–Interpretacja*, Warszawa, 2005, p. 227–237.

Tęgowski, J., „Małżeństwo Wigunta Olgierdowica w politycznych planach króla Władysława Jagiełły", *Genealogia. Studia i materiały historyczne*, t. 7, 1996, p. 57–68.

Tęgowski, J., „O następstwie tronu na Litwie po śmierci Olgierda", *Przegląd Historyczny*, t. 84, 1993, p. 127–134.

Tęgowski, J., „Polityczne aspekty małżeństwa księżniczki mazowieckiej Katarzyny Siemowitówny z Michałuszkiem synem Zygmunta Kiejstutowica", *Genealogia. Studia i materiały historyczne*, t. 13, 2001, p. 39–48.

Tęgowski, J., „Powiązania genealogiczne wojewód moldawskich Bogdanowiczów z domem Giedyminowiczów w XIV–XV wieku", *Genealogia. Studia i materiały historyczne*, t. 3, 1993a, p. 45–66.

Tęgowski, J., „Rok 1394 w dziejach Kijowszczyzny", in *Polacy w Kijowie*, pod red. H. Strońskiego, Kijów, 2002, p. 19–28.

Tęgowski, J., „Ślub tajemny Jana Janowica Zabrzezińskiego. Garść uwag o powiązaniach rodzinnych elity możnowładczej na Litwie w XV i początkach XVI w.", in *Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 2, Katowice, 2002a, p. 246–257.

Tęgowski, J., „Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku", *Teki Krakowskie*, t. 5, 1997, p. 155–176.

Tęgowski, J., „Stosunki wielkiego księcia litewskiego Zygmunta Kiejstutowica z książętami mazowieckimi (1432–1440)", *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis: Studia Historica*, t. 3, 2004, p. 45–57.

Tęgowski, J., „Świadectwo postępów w chrystianizacji Litwy. Misja legatów papieża Bonifacego IX na Litwę w 1390 roku", in *Ecclesia – cultura – potestas*, Kraków, 2006, p. 431–439.

Tęgowski, J., „Zagadnienie władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie między unią krewską a zgonem Skirgiełły (1385–1394)", *Zapiski Historyczne*, t. 66, 2001a, p. 7–18.

Temčinas, S., „Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikšijos tradicija ir paveldo „dalybos"*, Vilnius, 2008, p. 129–156.

The Peoples of the Grand Duchy of Lithuania, ed. G. Potašenko, Vilnius, 2002.

Thomson, F. J., *Gregory Tsamblak, the man and the myths*, Gent, 1998.

Tyszkiewicz, J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa, 1989.

Trajdos, T. M., *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434)*, t. 1, Wrocław, 1983.

Trajdos, T. M., „Fundacja opactwa benedyktynów w Starych Trokach", *Analecta Cracoviensia*, t. 19, 1987, p. 245–254.

Trimonienė, R., *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV–XVI a. sandūroje*, Šiauliai, 1996.

Trimonienė, R., „1471 m. Čekijos sosto klausimas ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė", in *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas, Vilnius, 1999, p. 193–212.

Trimonienė, R., „Kryžiaus karų idėja XV a. antroje pusėje ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė", in *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*: mokslinių straipsnių rinkinys, sud. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007, p. 223–234.

Trimonienė, R., „Vakarų Europos valdovų rekomendaciniai raštai Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero dvariškiui. Aleksandro Soltano politinės veiklos štrichai", *Lietuvos istorijos studijos*, t. 3, 1996a, p. 101–119.

Truskauskaitė, N., „Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 m. nuostatai Vilniaus ir Trakų vaivadijų dvarų laikytojams", in *Lietuvos istorijos studijos*, t. 2, 1994, p. 34–61.

Tumelis, J., „Pilypo Kalimacho žinios apie lietuvių kilmę", *Lietuvos istorijos metraštis, 1985*, Vilnius, 1986, p. 94–100.

Ulčinaitė, E., „Lotyniškoji literatūra", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, sud. V. Ališauskas, *et al.*, Vilnius, 2002, p. 303–319.

Urban, W., *Žalgiris ir kas po jo. Lietuva, Lenkija ir Vokiečių ordinas – nemirtingumo beieškant*, vertė O. Stokys ir A. Matulytė, Vilnius, 2004.

Urban, W., Lūžys, S., *Lietuvių Krokuva XIV–XVI amžiais*, Vilnius, 1999.

Uruszczak, W., „Sejm walny w Radomiu w 1505 roku i jego konstytucja *Nihil novi*", *Radomiensis Conventionis decreta Alexandri Regis, Konstytucje Wieczyste Sejmu Radomskiego 1505 roku*, oprac. W. Uruszczak, W. T. Kasperski, E. Orzechowska, A. Karabowicz, G. M. Kowalski, Radom, 2005, p. XIII–XVII.

Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994.

Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik, 1994a.

Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. 1: Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, Warszawa, 2004.

Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. 2: Województwo trockie XIV–XVIII wiek, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, Warszawa, 2009.

Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T. 4: Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, Warszawa, 2003.

Vaitkevičius, V., *Alkai. Baltų šventviečių studija*, Vilnius, 2003.

Valikonytė, I., „Ar Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. moteris buvo pilietė", *Lietuvos istorijos studijos*, t. 2, 1994, p. 62–73.

Valikonytė, I., „Dviguba išpirka už moterį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pirmoje pusėje", *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 17/2, 1977, p. 51–63.

Valikonytė, I., „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekėti: realybė ar fikcija?" in *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 147–157.

Valikonytė, I., „Prokuratorius XVI amžiaus pirmoje pusėje: bylos šalies pavaduotojas, kalbovas ar „teisingumo riteris", in *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, sud. I. Valikonytė ir L. Steponavičienė, Vilnius, 2005, p. 135–151.

Valikonytė, I., „The venets of Noblewomen in the Grand Duchy of Lithuania", *Lithuanian Historical Studies*, vol. 2, Vilnius, 1997a, p. 97–107.

Valikonytė, I., „Zwyczaj stawiania czapki: szczególny aspekt kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku", in *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. W. Kriegseisena i A. Rachuby, Warszawa, 2006, p. 191–206.

Varakauskas, R., *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, Vilnius, 1982.

Vaščukas, D., „Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema", *Lietuvos istorijos metraštis, 2003/1*, Vilnius, 2004, p. 71–79.

Velička, Ž., „Kaunas ir Ryga XV a.", *Kauno istorijos metraštis*, [t.] 2, Kaunas, 2000, p. 155–157.

Viduramžių žodynas, sud. P. Dinzelbacher, Vilnius, 2004.

Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje: 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos, sud. R. Ragauskienė, Vilnius, 2006.

Vytautas Didysis, red. P. Šležas, Vilnius, 1988 (1-as leid. 1930, Kaunas).

Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430, ed. J. Ochmański, Warszawa–Poznań, 1986.

Walawender, A., *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580*, t. 1, *Zjawiska meteorologiczne i pomory*, Lwów, 1932.

Wandycz, P. S., *Laisvės kaina: Vidurio Rytų Europos istorija nuo viduramžių iki dabarties*, iš anglų k. vertė A. Sabonis, Vilnius, 1997.

Wasilewski, T., „Daty urodzin Jagiełły i Witolda. Przyczynek do genealogii Giedyminowiczów", *Przegląd Wschodni*, t. 1, 1991, p. 15–34.

Wawrzyńczyk, A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław, 1951.

Wielka Historia Polski, t. 2, Baczkowski, K., *Dzieje Polski późnosredniowiecznej (1370–1506)*, Kraków, 2003.

Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, A., *Spory graniczne polsko-litewskie w XV–XVII w.*, Wilno, 1938.

Windecke, E., *Geschichte Kaiser Sigismunds (mhd)*, Süddeutschland, 1443, Österreichische Nationalibliothek Wien, Handschriften- und Inkunabelsammlung, Signatur: Cod. 13975.

Wojciechowski, Z., *Zygmunt Stary (1506–1548)*, oprac. i wstępem poprzedził A. F. Grabski, Warszawa, 1979.

Wojtyska, H. D., „Początki kultu i procesy kanonizacyjne św. Kazimierza", *Analecta Cracoviensia*, 16, 1984, p. 187–231.

Wojtkowiak, Z., *Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI. Podziały Litwy północnej w późnym średniowieczu*, Poznań, 2005.

Wojtkowiak, Z., „Urzędnicy zarządu lokalnego na Litwie: Tytulatura zarządców powiatowych przed reformą administratyczną z lat 1565–1566", *Studia źródłoznawcze*, t. 24, 1979, p. 139–155.

Zakrzewski, A., „Czołobicia i żedania. Kartka z dziejów kultury prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku", in *Z dziejów kultury prawnej. Prace ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa, 2004, p. 369–378.

Zakrzewski, A., „Wiż w prawie litewskim XVI w.", *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 37, 1985, p. 153–165.

Ždan, M., „Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. księcia Litwy", *Ateneum Wileńskie*, t. 7, 1930, p. 529–601.

Zinkevičius, Z., *Lietuvių tautos kilmė*, Vilnius, 2005.

Zujienė, G., *Insignijos ir ceremonialas Lietuvos viešajame gyvenime (XIII–XVIII a.)*, Vilnius, 2008.

Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai, sud. R. Čapaitė ir A. Nikžentaitis, Vilnius, 1993.

Акты, относящиеся к истории Западной Росии, собранные и изданные археографическою комиссиею, 1506–1544, т. 2, Спб. [Санкт-Петербург], 1848.

Баравы, Р., „Атрыманне магдэбурскага права Берасцем і палітычная барацьба ў Вялікім Княстве Літоўскім на мяжы XIV–XV ст.", *Беларускі гістарычны агляд*, т. 1, 1994, p. 38–53.

Барвінский, Б., *Жігимонт Кейстутович*, Жовква, 1905.

Белы, А., *Хроніка Белай Русі*, Мінск, 2000.

Бершадский, А., *Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии*, С.-Петербург, 1883.

Бїлоус, Н., *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування*, Київ, 2008.

Бохан, Ю. М., *Наёмнае войска у Вялікім Княстве Літоускім у XV–XVI стст.*, Мінск, 2004.

Бохан, Ю. М., *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.*, Мінск, 2002.

Бычкова, М. Е., *Русское государство и Великое Княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя*, Москва, 1996.

Варонін, В., „Рака Бярэзіна як мяжа паміж „Руссю" и „Літвой" (да гісторыі геаграфічных уяўленняў ва Ўсходняй Еўропе)", *Беларускі гістарычны агляд*, т. 13, 2006, p. 177–198.

Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяу, т. 1, Мінск, 2007.

Груша, А. І., *Канцылярыя Вялікага княства Літоускага 40-х гадоу XV – першай паловы XVI ст.*, Мінск, 2006.

Гурбик, А. О., *Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)*, Київ, 1998.

Дворниченко, А. Ю., *Русские земли Великого Княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности*, С.-Петербург, 1993.

Довнар-Запольский, М. В., *Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах*, т. 1, Киев, 1901.

Дубонис, А., „Потребность в литовском языке и маштабы его использования в конце XV в. и в первой половине XVI в. в Великом Княжестве Литовском", in *Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого Княжества Литовского*, Москва, 2006, p. 65–76.

Копысский, З., *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв.*, Минск, 1975.

Кром, М. М., *Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва, 1995.

Кяупа, З., Кяупене, Ю., „Европейские контакты купцов Вильнюса в XV–XVI вв.", in *Цивилизация Северной Европы. Средневековый город и культурное взаимодействие*, Москва, 1992, p. 96–107.

Кяупене, Ю., „Двор Великого Княжества Литовского в XV–XVI вв. – пространство взаимодействия культур", in *Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого Княжества Литовского*, Москва, 2006, p. 44–52.

Лазутка, С., Гудавичюс, Э., *Привилегия евреям Витаутаса Великого 1388 г.*, Москва, 1993.

Леонтович, Ф. И., „Областные суды в Великом Княжестве Литовском", *Журнал Министерства Юстиции*, т. 16/9, 1910, p. 83–130; т. 16/10, 1910, p. 85–128.

Леонтович, Ф. И., „Суд государей и их советников в Великом Княжестве Литовском до и после Люблинской унии", *Журнал Министерства Юстиции*, т. 15/6, 1909, p. 116–166, т. 15/7, 1909, p. 159–208.

Любавский, М. К., *Литовско-русский сейм*, Москва, 1900.

Любавский, М. К., *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания перваго Литовскаго статута*, Москва, 1892.

Максимейко, Н. А., *Сеймы Литовско-русскаго государства до Люблинской унии 1569 г.*, Харьков, 1902.

Малиновский, И., *Рада Великаго Княжества Литовскаго в связи с боярской думой древней России*, ч. 2, т. 1–2, Томск, 1904–1912.

Метрыка Вялікага Княства Літоускага. Кніга запісаў 28 (1522–1552), пад. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі, Мінск, 2000.

Метрыка Вялікага Княства Літоускага. Кніга Запісаў 43 (1523–1560), пад. В. Мянжынскі, Мінск, 2003.

Морозов, В. В. *Лицевой свод в контексте отечественного летописания XVI века*, Москва, 2005.

Носевич, В., *Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе*, Минск, 2004.

Памятники дипломатическихъ сношений Древней России съ державами иностранными: сборник императорскаго русскаго историческаго общества, т. 1 (съ 1487 по 1533 годъ), *Памятники дипломатических сношений Московского государства съ Польско-Литовскимъ*, С. Петербург, 1882.

Петрунь, Ф. О., „Степове Побужжя в господарському та військовім укладі Українського пограниччя, Замітки до Броневського та Боплана", *Журнал научно исследовательских кафедр в Одессе*, т. 2, № 2, Одесса, 1926, p. 91–103.

Пичета, В. И., *Белоруссия и Литва XV и XVI вв.*, Москва, 1961.

Полоцкие грамоты XIII–начала XVI вв., т. 1–5, состав. А. Л. Хорошкевич, Москва, 1977–1985.

Русина, Е. В., „К характеристике канцелярии Великого Княжества Литовского на рубеже XV–XVI вв.: литературная деятельность писаря Василия Николского", in *Этнокультурные и этноязыковые контакты на территории Великого Княжества Литовского*, Москва, 2006, p. 190–198.

Русина, О., *Сіверська земля у складі Великого Князівства Литовського*, Київ, 1998.

Русина, О., *Студії з історії Києва та київської землі*, Київ, 2005.

Русина, О., *Україна під татарами і Литвою*, Київ, 1998а.

Сас, П. М., *Феодальные города Украины в конце XV–60-х годах XVI в.*, Киев, 1989.

Семянчук, А., *Беларуска-літоускія летапісы і польскія хронікі*, Гродна, 2000.

Спиридонов, М. Ф., *Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.)*, Минск, 1993.

Старостина, И. П., „О месте Судебника Казимира в праве Великого Княжества Литовского", in *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.*, под ред. Б. А. Рыбакова, Москва, 1976, p. 94–113.

Старостина, И. П., „Судебник Казимира 1468 г.", in *Древнейшие государства на территории СССР, 1988–1989*, Москва, 1991, p. 170–344.

Темчин, С., „Схария и Скорина: об источниках Виленского ветхозаветного свода", in *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 21, Vilnius, 2006, p. 289–314.

Торгівля на Україні, XIV–середина XVII століття. Волинь і Наддніпрящина, Київ, 1990.

Флоря, Б. Н., *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*, Москва, 2007.

Хорошкевич, А. Л., *Русское государство в системе международных отношений конца XV – начале XVI в.*, Москва, 1980.

Хорошкевич, А. Л., *Русь и Крым. От союза к противостоянию. Конец XV–начало XVI в.* Москва, 2001.

Чамярыцкі, В., *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры*, Мінск, 1969.

Шабульдо, Ф. М., *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского*, Киев, 1987.

Яковенко, Н. М., *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця століття*, Київ, 1997.

Яковенко, Н. М., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*, Київ, 1993 (2-as leid. 2008).

Ясинский, М., *Уставные земския грамоты Литовско-рускаго государства*, Киев, 1889.

Asmenvardžių rodyklė

Achmatas, chanas 465, 470
Adalberas iš Laono 44
Albertas Brandenburgietis Hohencolernas 40, 50, 346–347, 420, 438, 442
Albertas iš Brudzevo 431
Albertas iš Lietuvos 151
Albertas II, imperatorius 393, 396–397
Aleknaitis, Petras 208
Aleksandra Algirdaitė 395
Aleksandras, Moldovos vaivada 59
Aleksandras Jogailaitis 16, 23, 36–39, 42–43, 52, 67, 69, 73, 76, 79–80, 82, 90–91, 94, 97–99, 110, 115, 129–132, 134, 136–138, 141, 144, 161–162, 185, 187, 201, 204–206, 212, 216, 218–219, 223, 238–239, 256–258, 260–261, 266–267, 269, 275–276, 280–281, 286–287, 292, 307, 309–310, 319, 321, 323, 324, 332, 333–335, 365–367, 402, 419–437, 446, 461–465, 471–472, 475, 485–486
Aleksandras Makedonietis 487
Aleksandras V, popiežius 119
Aleksandras VI, popiežius 136–137, 216, 365, 420, 425, 490
Algirdas 29–30, 51, 53, 66, 68–72, 78, 109, 176, 209, 225, 246, 250, 252–255, 271
Alifijus, Liudvikas 83, 171
Alšėniškiai 131, 253, 338, 490
Alšėniškis, Aleksandras 422
Alšėniškis, Jonas 68, 209, 251, 283, 376, 401
Alšėniškis, Jonušas 75
Alšėniškis, Jurgis Simonaitis 284, 395, 400
Alšėniškis, Mykolas 253
Alšėniškis, Paulius 196–197, 200, 488
Alšėniškis, Simonas 391
Anastazija, Aleksandro Vladimiraičio žmona 398
Anastazija, Jurgio Pacevičiaus žmona 208
Andrius, studentas iš Vilniaus 151
Andrius, Sereto vyskupijos valdytojas 192
Andrius, Vilniaus vyskupas 176, 195, 202
Andrius Algirdaitis 71, 368
Antanas Zenonas, popiežiaus legatas 383
Anžu 28, 179, 349, 352–353
Astikai 247, 289
Astikaitis, Radvila 77–78, 93–94, 134, 284, 396, 400, 419
Astikaitis, Grigalius 76, 117, 422
Astikas, Kristinas 77, 208, 395
Augustas (Gajus Julijus Cezaris Oktavianas), imperatorius 42

Bajazitas II, sultonas 470, 472
Baltramiejus iš Gurkos 273
Barbora, Zigmanto Liuksemburgo žmona 143, 384
Barbora, Žygimanto Senojo žmona 258, 439
Barkus 167
Barnimas, Pamario kunigaikštis 376
Batu, chanas 167–168
Bielskiai 255, 463
Bielskis, Ivanas 51
Bielskis, Martynas 36
Bielskis, Teodoras 401
Birutė, Kęstučio žmona 398
Bodzanta, arkivyskupas 188
Bohovitinavičiai 210, 212, 275
Bohovitinavičius, Mykolas Bohušas 82, 142, 441, 447, 466
Boleslovas, Mazovijos kunigaikštis 67, 396
Bona Sforca 36, 59, 83, 171, 221, 232, 306, 442, 447–448, 484, 434
Bonifacas IX, popiežius 119, 124, 192, 377, 407
Brankovičius, Jovanas 334–335
Brigita Švedė, šventoji 152
Butautas Henrikas Kęstutaitis 72, 369, 378
Butrimas, Jurgis 392

Camblakas, Grigalius, metropolitas 210, 214
Cebulka, Mikalojus 141, 273
Cezarinis, Julijonas 397
Chalkokondilas, Laonikas 490

Chodkevičiai 210–212, 247, 289
Chodkevičius, Aleksandras 60, 247
Chodkevičius, Jonas 234
Chreptavičiai 286, 487, 489
Chreptavičius, Jonas Litavoras (Liutauras) 422, 426
Chrysobergas, Andriejus 214
Chrysobergas, Teodoras 214
Cigala, Jonas Baptista 385–386
Ciolekas, Erazmas (Vitelijus) 136–137, 157, 261, 267, 275, 426, 431, 485–486
Ciolekas, Stanislovas 274

Čanibekas, chanas 164
Čartoriskiai 255
Čartoriskis, Ivanas 394–395
Čartoriskis, Semionas 465
Čartoriskis, Teodoras (Fiodoras) 465
Černinas, Jonas Bohumilas 331, 335, 427
Čupurna, Stanislovas 206, 224, 236, 263, 268, 284, 405

Damerau, Dytrichas 376
Danilovičius, Šamakas 115
Daugėla, Stanislovas 267
Daugirdas, Jonas 59, 208, 283, 395
Dausprungas 167
Decijus, Liudvikas Jodokas 256, 425
Dedkovičius, Danilas 82
Dlugošas, Jonas 35, 123, 144, 236, 246, 327, 384, 390, 394–395, 398–401, 412–413, 420, 489
Dmitrijus Algirdaitis 70–71, 368
Dmitrijus Donietis 40, 43, 71, 118
Dmitrijus Ivanovičius, Ivano III vaikaitis 42
Dobrogostas, vyskupas 120, 191
Drakula, Jostas 187, 238
Durkopas, Ernestas 113

Edyga 378
Elena, Aleksandro žmona 43, 138, 267, 206, 216, 424–425, 434–435, 461, 463
Elena, Mykolo Kęsgailos žmona 207
Elžbieta Bonifaca Jogailaitė 356
Elžbieta Granovska, Jogailos žmona 360
Elžbieta Habsburgaitė, Kazimiero Jogailaičio žmona 127, 144, 258, 420, 434, 460
Elžbieta, Alberto Habsburgo žmona 352–353, 397
Elžbieta, Žygimanto Augusto žmona 267

Enėja Silvijus Pikolominis žr. Pijus II
Erdvila 167
Erikas VII Pamarėnas 143, 416
Eufemija, Mykolo Žygimantaičio žmona 396
Eugenijus IV, popiežius 208, 214
Eusebijas Cezarėjietis 456

Falkenbergas, Jonas 416
Fedka Grigorjevičius 142, 426
Fedka Nesvyžiškis 284
Fereris, Zacharijas 197, 490
Finkas, Henrikas 187, 267, 431
Firlėjus, Mikalojus 470
Fiodoras, Novosilio kunigaikštis 69
Formanas, Henrikas 113
Fotijus, metropolitas 210, 459
Frydrichas, Saksonijos kunigaikštis 438
Frydrichas Jogailaitis 257, 258, 365–366
Frydrichas Hohencolernas 346
Frydrichas II, imperatorius 346
Frydrichas III, imperatorius 134, 439

Galiginai-Tabutai 196
Galminas, Jurgis 193, 409, 416
Gedgaudai 77, 391
Gedgaudaitis, Simonas (Senka) 395
Gedgaudas, Jurgis 207, 390–391, 416
Gediminaičiai 15, 24–31, 33–34, 36–39, 46, 59, 61, 66–68, 70, 72–73, 77, 118, 124, 128, 159–162, 166, 176, 183, 209, 223, 242, 246, 251–256, 262, 271, 281, 302, 337, 345, 351–357, 359–361, 363–365, 367, 373, 380, 387, 395–396, 401–402, 434, 453, 487–488
Gediminas 58, 81, 225, 242, 252–253, 255, 258, 300, 314–315, 395
Gedkantas, Frydrichas 97
Gerasimas, metropolitas 164, 210, 215, 392
Gerhardas iš Kambrė 220
Getautas 409
Giedraičiai 131, 247, 252
Giedraitis, Hermanas 393
Giedraitis, Mykolas 205
Gimbutas 167
Ginvilaitis, Načkus 395, 399
Girėjus, Menglis 44, 57, 141
Glebas, Smolensko kunigaikštis 376
Glebavičiai 289
Glinskis, Jonas (Ivanas) 82
Glinskis, Mykolas 94, 219, 238, 286, 331, 334, 439, 447, 465–467, 484

Glinskis, Vasilijus 335
Goliginaitis, Mykolas 395, 399
Goštautai 64, 77, 128, 131, 204, 207, 243, 247, 282, 285, 288–289, 338, 448, 490
Goštautas, Albertas 94, 128, 150, 152, 166, 168, 207, 221, 227, 230, 232, 233, 247, 289, 338, 386, 445, 447–448, 484, 488–489, 491
Goštautas, Andrius 284
Goštautas, Jonas 128, 164, 168, 221, 242, 284–285, 364–365, 391, 395, 397, 399–402
Goštautas, Martynas 68, 95, 114, 128, 203, 208, 400–401
Goštautas, Stanislovas 441, 449
Griaužys 167
Grigalius Bulgaras, metropolitas 210
Grigalius iš Bučkovo 194
Grumbys 167

Habsburgai 230, 231, 258, 345, 350, 353, 366, 393, 420, 438–443, 450, 476
Hanulas 63–64, 131, 186, 187, 300
Hanusas Baltasis 116
Henė 187, 387
Henrikas IV, Derbio grafas 371, 403
Henrikas, Onos Ringailės vyras 372, 395
Herberšteinas, Zigmantas 231, 466
Herbertas 113
Hinekas iš Valdšteino 382
Holtas, Henrikas 417–418
Hornostajai 212, 275
Hozijus, Ulrichas 426
Hulevičius 390
Husas, Janas 119, 346, 381
Husovianas, Mikalojus 75–76, 157, 170, 171–172

Iljiničiai 289
Iljiničius, Jurgis 230
Inocentas VIII, popiežius 134, 471
Ivanas, Lietuvos bajoras 63–64
Ivanas III, Maskvos didysis kunigaikštis 23, 41–43, 51–52, 138, 141, 173, 216, 321, 330, 351, 424–425, 439, 454, 460–461, 463–465, 467, 472–474
Ivanas IV, Maskvos didysis kunigaikštis 23, 51–52
Ivanas Šemiatičius 79
Ivanas, Možaisko kunigaikštis 79
Ivašencevičius, Jokūbas 465
Izidorius, metropolitas 208, 215

Jadvyga, Aleknos Sudimantaičio duktė 250
Jadvyga, Jogailos žmona 25, 31, 120, 135, 147, 188, 349, 352–357, 372, 377, 469
Jadvyga, kunigaikščio Barnimo žmona 376
Jadvyga, Vygando Aleksandro žmona 371
Jadvyga Jogailaitė 360
Jaunius Valmantaitis 243, 248, 390–391
Jeronimas Prahiškis 193, 382
Joakimas, Smolensko vyskupas 211
Jogaila Vladislovas 15, 23, 25–29, 31–39, 46, 48, 54, 57–59, 68, 71–72, 84, 87, 103, 105, 112, 118, 120, 123–124, 127, 131, 135, 139, 141, 143–145, 149, 159, 163, 165–166, 168, 172, 175, 185–186, 188–193, 202, 209, 212, 213, 214, 221, 223, 227–228, 236, 247–248, 250, 252–256, 258, 265, 283–284, 287, 300–302, 312, 316–317, 322, 325, 329, 335, 345, 349–350, 352–366, 368–374, 376–378, 380, 382–390, 392–393, 395–398, 402, 404, 406–407, 410, 412–413, 416, 418, 429, 469
Jokūbas iš Kobylanų 237
Jokūbas, Vilniaus vyskupas 202
Jomantas 376
Jonas, studentas iš Vilniaus 151
Jonas, Vytauto heroldas 235
Jonas Albertas Jogailaitis 39, 58, 216, 257, 365
Jonas iš Galofontibų 490
Jonas iš Kauno 151
Jonas iš Komorovo 206
Jonas iš Lietuvos kunigaikščių 145, 168
Jonas iš Olesnicos 370
Jonas Posilgietis 380
Jonas Vislicietis 174
Jonas VIII, imperatorius 210
Jonas XXIII, popiežius 119, 149, 416
Jonušas, Mazovijos kunigaikščio Konrado sūnus 432
Jonušas I, Mazovijos kunigaikštis 58, 369
Jozefavičius, Abraomas 218
Jozefavičius, Mykolas (Michelis) 114, 115, 218, 240
Julijona Alšėniškė, Vytauto žmona 248
Julijona, Lengvenio Algirdaičio žmona 66
Julijona, Algirdo žmona 71–72
Jungingenas, Konradas 407, 410
Jungingenas, Ulrikas 410, 412
Juozapas II, Kijevo metropolitas 210, 216

Jurijus Sviatoslavičius, Smolensko kunigaikštis 69, 457
Justinijonas I, imperatorius 152, 450
Juškaitis, Albertas 208
Juškienė, Barbora 130

Kalenikas Miškovičius 211
Kalikstas II, Bizantijos patriarchas 213
Kalimachas, Pilypas 144, 420, 489
Kapusta, Timotiejus 75
Kaributaitė, Marija 69
Kaributaitis, Teodoras 395
Kaributaitis, Žygimantas 335, 345, 383
Kaributas 71–72, 370, 373
Karigaila Kazimieras Algirdaitis 71–72, 190, 370–371
Karijotaičiai 59, 253–254, 262, 374, 468
Karijotaitė, Anastazija 254
Karijotaitis, Aleksandras 254
Karijotaitis, Borisas 254
Karijotaitis, Jurgis 254
Karijotaitis, Konstantinas 254
Karijotaitis, Teodoras 254
Karijotaitis, Vasilijus 254
Karolingai 380, 477
Karolis Didysis, frankų karalius 262, 454
Karolis IV, imperatorius 72, 179
Karolis V, imperatorius 230–231, 346, 440, 443
Karolis VI, Prancūzijos karalius 191
Kazimieras Didysis, Lenkijos karalius 26, 28, 179, 253, 254, 349
Kazimieras Jogailaitis 23, 35–37, 39–41, 50–51, 58, 60, 67–70, 73, 76, 78, 79, 90, 116, 127–128, 133, 135–136, 138, 144–145, 152, 156, 158, 160–161, 168, 187, 196, 203, 215–216, 218, 223, 234, 239, 255, 257–258, 260–261, 266, 268–269, 274, 278, 279, 280, 284, 287, 292, 310, 312, 316–321, 324–325, 337, 360, 365, 383, 385, 390, 392–393, 395, 397–402, 418–422, 432, 434–435, 437, 439, 446, 456, 459–461, 467–471, 474–475, 484, 488
Kazimieras, šventasis 136–138
Kerdiejaitis, Hricka 284
Kernius 167
Kerskorfas, Frankas 418
Kęsgaila Mykolas Valmantaitis 50, 78, 168, 207, 243, 284, 390–391, 395, 398, 401, 408
Kęsgaila, Mikalojus 447
Kęsgailaitis Stanislovas Jonaitis 75, 79, 233, 402, 418, 422, 461, 463
Kęsgaila, Stanislovas Stanislovaitis 83, 230, 448
Kęsgailaitė 285
Kęsgailaitis, Butrimas 208
Kęsgailaitis, Jonas 208, 243, 401–402, 418–419
Kęsgailaitis, Mykolas 243, 274, 399, 402
Kęsgailos 77–79, 232–233, 243, 247, 282, 289, 326, 338, 401–402, 448, 489–490
Kęstutaitis, Baltramiejus 147
Kęstutis 51–52, 58, 67, 71–72, 78, 176, 368
Kiokricas, Liupoldas 412
Kiprijonas, metropolitas 54, 209, 210
Kirsmantas, Mikalojus 147
Kiška, Stanislovas Petraitis 60, 331, 422
Kiškos 230, 289
Klausigaila 409
Klemensas iš Moskoževo 370
Klemensas VII, popiežius 119, 191, 204, 230
Kločka, Albertas 422
Kobrinskiai 210, 255
Kolona, Odonas (Oddone Colonna), žr. Martynas V
Kolonos 489
Konradas, riteris iš Silezijos 237
Konradas Megenbergietis 263
Konradas III, Mazovijos kunigaikštis 59, 230, 338, 432, 435
Konstantinas I, imperatorius 449, 454, 456
Konstantinas XI, imperatorius 42
Konstantinas IX Monomachas 42, 351
Kontarinis, Ambraziejus 56
Kontautas 398–399
Kopernikas, Mikalojus 431
Kopotas 274
Korsakovičius 390
Kostevičiai 247
Kotas, Vincentas, Gniezno arkivyskupas 144, 399
Kotryna, Mykolo Žygimantaičio žmona 396
Kreidlaras, Erazmas 428
Krošinskis, Konstantinas 82
Kuchmeisteris, Mykolas 415
Kučukai 205
Kučukaitis, Albertas 82
Kūnas 167
Kureiša 390

Kušleika, Ivanas 274
Kutlukas, Timūras (Temir-Kutlujus) 23, 44, 54–55, 377–378

Laskaris, Andrius 193
Laskis, Jonas 200, 281
Leliušas, Petras 283, 394–395
Lengvenaitis, Jurgis 284
Lengvenis Simonas (Semionas) Algirdaitis 29, 66, 71–72, 370
Leonas X, popiežius 157, 440, 474–475, 490
Liubartaitis, Teodoras (Fiodoras) 72, 373
Liubičiai 275
Liubičius, Petras 274
Liudvikas, Vengrijos ir Lenkijos karalius 28, 71, 253, 262, 349, 353, 368
Liudvikas Jogailaitis, Vengrijos ir Čekijos karalius 440, 442–443, 448
Liuteris, Martynas 346
Lučkė (Nicklus Luczke), Niklas 235

Makaras, Naugarduko vaitas 91
Makra, Benediktas 48, 235, 415
Maksimilijonas I, imperatorius 230–231, 233, 423, 436, 439–441, 466, 473–475
Maldžikas, Mikalojus 141, 273
Mantautai 204
Mantautaitis, Bartošas 400
Mantautaitis, Mykolas 402
Mantigirdai, Mantigirdaičiai 63, 247, 422
Mantigirdaitis, Alekna 267
Mantigirdaitis, Petras 168, 208, 391, 395, 400
Mantigirdaitis, Petras Jonaitis 36, 331, 402, 461
Mantvilas 167
Manvydai 64, 77–78, 207, 247, 285, 288, 289, 402
Manvydaitis, Jonas 168, 211, 391, 395, 399–400, 402
Manvydas Albertas (Vyresnysis) 95, 206–207, 211, 236, 284–285, 291
Manvydas Albertas Jonaitis 400, 402
Marchajevičius, Simsa 115
Marija, Algirdo žmona 71–72, 368
Marija, Zigmanto Liuksemburgo žmona 349, 356
Marija Habsburgaitė, Liudviko žmona 440
Martynas iš Dušnikų 201
Martynas Radomietis 150
Martynas V, popiežius 119, 143, 214, 248, 385
Mechmetas II, sultonas 351
Medičis, Julijonas 440
Mendzyleskis, Laurynas 475
Mezeckiai 463
Mikalojaitis, Venclovas 54, 338
Mikalojus, notaras 140
Mikalojus, virtuvininkas 267
Mykolas Lietuvis žr. Mikalojaitis, Venclovas
Mykolas Žygimantaitis 58, 73, 255, 395–396, 398–399
Mindaugas 13, 15, 118, 183, 259, 380, 415
Mingaila 63, 167–168, 284–285
Mordyševičius, Mošejus 115
Motiejus iš Drohičino 151
Motiejus, Žemaičių ir Vilniaus vyskupas 119, 140, 194, 215, 395
Mudara, Alfonsas 187, 234, 237
Mušatas, Piotras 469

Narbutas 395, 399
Nemira, Jonas 267
Nemiraičiai 231
Nemiraitis, Jonas 400
Nemiraitis, Mikalojus 284, 395
Neronas, imperatorius 166
Nikiforas Gregoras 452

Olelka Vladimiraitis žr. Vladimiraitis Aleksandras
Olelkaičiai 210, 255, 289, 326
Olelkaitis, Mykolas 68, 401
Olelkaitis, Simonas (Semionas) 68, 399–400
Olelkaitis, Vladimiras 68
Olesnickis, Jonas Glovačas 237
Olesnickis, Zbignevas 35, 385, 399, 412
Ona, Astiko žmona 208
Ona, Ferdinando Habsburgo žmona 440
Ona, Jogailos žmona 357
Ona, Timotiejaus Kapustos žmona 75
Ona, Vasilijaus Glinskio žmona 335
Ona, Vilhelmo iš Cilijos žmona 357
Ona, Vytauto žmona 135, 404, 459
Ona Danutė, Kęstučio dukra 369, 395
Ona Ringailė, Kęstučio dukra 372, 395
Oporovskis, Vladislovas 385
Orsiniai 489
Osmanas I, imperatorius 468
Ostrogiškiai 210, 289, 338, 422, 490
Ostrogiškis, Konstantinas 60, 174, 211, 331, 447–448, 464–466

Ostrogiškis, Teodoras (Fiodoras) 214–215
Otonas I, imperatorius 454

Pacevičius, Jurgis 208
Palemonas 166–167, 489
Paulius iš Bojančicų 263
Paulius II, popiežius 216, 454
Pavlovskis, Stanislovas 274
Petraitis, Motiejus 328
Petras, Vilniaus vyskupas 193, 248
Petras, Žemaičių vyskupas 392
Petras iš Kremeneco 237
Piastai 188, 254, 349, 352, 357, 395
Plauenas, Henrikas 413
Polakas, Jonas 334
Pranciškus I, Prancūzijos karalius 474
Prokopičius, Nikelis 115
Putiata, Dmitrijus 210
Putiata, Vasilijus 395
Putiatos 210

Račkaitis, Vaclovas 196
Radvila, Albertas 138, 196, 200
Radvila, Jonas 322, 447
Radvila, Jurgis 60, 82, 168, 232
Radvila Mikalojus Juodasis 230
Radvila Mikalojus, vyskupas 196
Radvila/Radvilaitis Mikalojus (Vyresnysis) 78, 94, 157, 205, 211, 306, 338, 402, 422, 435, 447
Radvila Mikalojus 227, 230, 233, 322, 432, 441, 445, 447
Radvilaitė, Barbora 434, 449
Radvilaitė, Ona 205, 230, 338, 432, 435
Radvilos 59, 77–78, 131–132, 157, 204–205, 230–233, 247, 282, 289, 293, 319, 326, 338, 419, 435, 441, 448, 489–490
Rebičkovičius, Izakas 115
Rebičkovičius, Michelis 115
Riurikaičiai 69
Romanas, metropolitas 209
Romeikė 65
Rotas, Zigmantas 388
Rotenšteinas, Konradas Ciolneris 369
Rudolfas Tirolis, heroldas 235
Rumbaudaitis, Mykolas 243
Rumbaudas Valmantaitis 243, 390–391, 408
Ruprechtas Vitelsbachas 409
Rusdorfas, Paulius 112, 393

Sakaitis, Andrius 50, 140, 269, 398, 400
Sakas, Stanislovas 242
Sakavičiai (Sakaičiai) 247
Sakranas, Jonas 216
Sanguškos 255
Sapiega, Jonas (Ivanas) 142, 216, 237, 425
Sapiega, Simonas 247
Sapiegos 210, 212, 275, 489
Sapienskis, Mikalojus 273
Scharija 487
Siemovitas III, Mazovijos kunigaikštis 395
Siemovitas IV, Mazovijos kunigaikštis 395–396
Signatorius, Jonas 428
Sikstas IV, popiežius 195, 208, 216, 471
Skirgaila 29, 54, 68–69, 71–72, 163, 250, 283–284, 355–356, 368, 370–372, 376, 387, 389
Slavka 285
Smolna 285
Sofija, Dmitrijaus Doniečio dukra 118
Sofija, Frydricho Hohencolerno žmona 346
Sofija, Kazimiero Jogailaičio dukra 40
Sofija, Vytauto dukra 143, 351, 372, 459
Sofija Alšėniškė, Jogailos žmona 360, 399
Sofija Paleolog, Ivano III žmona 42, 454
Solomereckis, Vasilijus 82
Soltanai 210–212, 216
Soltanas, Aleksandras 134, 216, 234, 237, 484
Soltanas, Jonas (Ivaška) 216
Spėra 167
Spitekas iš Melštino 374
Stanislovas, Mazovijos kunigaikščio Konrado sūnus 59, 432
Stanislovas iš Lietuvos 151
Stečka, Motiejus 238
Steponas Didysis, Moldovos vaivada 463, 470
Steponas III, Moldovos vaivada 472
Strijkovskis, Motiejus 35
Strumila, Jurgis 237, 267–268
Sturė, Stenas 424
Sudimantai 204
Sudimantaitis, Alekna 205, 208, 250, 402
Sudimantas, kunigaikštis 251–252, 283, 370
Sudimantas, taurininkas 267
Sudivojaitė 402

Sudivojaitis, Stanislovas (Stankus) 95, 134, 203, 237, 243
Sudivojus Valmantaitis 243, 274, 401
Suleimanas Puikusis, sultonas 443
Sviriškiai (Svirskiai) 247

Šafranecas, Jonas 385
Šafranecas, Petras 418
Ščitai 231
Ščitas, Jonas 466
Šedbaras Valmantaitis 390
Šedelis, Hartmanas 26, 145, 415, 483
Šilovičius 390
Širinai 54
Šliageris, Henrikas 187, 426
Švierčiovskis, Jonušas 334
Švitrigaila Boleslovas 35, 39, 59–60, 68–69, 71–72, 97, 124, 160, 190, 211, 214–215, 235, 255, 266, 271, 284, 286–287, 316, 326, 345, 361–362, 364, 373–374, 378, 387–393, 395–396, 400, 407, 410, 417–418

Taboras, Albertas, Vilniaus vyskupas 216, 261, 366, 422
Tautvilas Kęstutaitis 73, 376
Teodoras (Fiodoras) Algirdaitis 70–72, 368
Teodozijus, Polocko vyskupas 210
Timūras (Tamerlanas) 54, 377, 490
Tiškevičiai 211–212, 489
Tiškevičius, Vasilijus 234
Tochtamyšas, chanas 44, 54–55, 57, 377
Tromba, Mikalojus, Gniezno arkivyskupas 211
Turnas, Jurgis

Urbonas VI, popiežius 119–120, 191–192, 353
Uzbekas, chanas 164

Vaclovas IV Liuksemburgas 355, 381, 407, 409–410
Vaidotas, Kęstutaitis 73
Valmantaičiai 243, 391
Valmantas Stanislovas, Buškio sūnus 78, 243
Vasilijus I, Maskvos didysis kunigaikštis 50–51, 210, 372, 398, 458–459
Vasilijus II Tamsusis, Maskvos didysis kunigaikštis 41, 456, 459–460
Vasilijus III, Maskvos didysis kunigaikštis 53, 435–436, 439, 441, 466–467
Vesna, Fiodoras 68, 72
Vėževičius, Jonas 134, 402
Viekavičius, Martynas 89
Vygantas Aleksandras Algirdaitis 71–72, 190, 227
Vilhelmas Habsburgas 349, 353, 357
Vincentas 151
Vytautas Aleksandras 15, 23–24, 27, 31, 33–39, 44–48, 50, 53–55, 57–60, 67–74, 76–77, 80, 88, 94, 97, 103, 109, 112–113, 118, 123–124, 127, 129, 131, 134–136, 139, 141, 143–144, 146, 154, 157, 159–160, 163–166, 168–169, 171–173, 175, 179, 185, 187, 192–196, 202, 205–206, 208–210, 231–214, 217–220, 223–225, 227–229, 234–239, 242, 247–248, 250–255, 259, 262–269, 272–278, 280, 283–285, 287, 290–291, 301–303, 310, 312, 314, 316, 318–319, 323, 326, 331–332, 335, 337, 345, 351–352, 354–361, 363–364, 367–388, 390, 393–398, 402, 404–417, 419, 426–434, 446, 457–459, 468–469, 486–488
Vladimiraitis, Aleksandras (Olelka) 215, 391, 395, 398
Vladimiras Algirdaitis 68, 374
Vladislovas III Jogailaitis, Lenkijos ir Vengrijos karalius 39, 144, 350, 360–365, 385, 392–393, 395–398, 471
Vladislovas II Jogailaitis, Vengrijos ir Čekijos karalius 257, 365–366, 383, 421, 432, 434, 440–441
Vladislovas Lokietka 254
Vladislovas Opolietis 188, 371–372
Vladkovicas, Paulius 193, 416
Volanas, Andrius 240
Voratynskiai 461
Voratynskis, Fiodoras 79
Voratynskis, Ivanas 51

Zaberezinskiai 247, 289
Zaberezinskis, Jonas 60, 115, 366, 422–423, 436, 465
Zalca, Hermanas 346
Zalcbachas, Markvardas 236, 371, 405
Zaluskis, Jonas 129

Zapojajai 258, 439
Zaremba, Laurynas 390
Zaslavskiai 255
Zigmantas Liuksemburgas 48, 72, 143, 154, 214, 235, 237–238, 345, 349, 354–356, 362, 372, 380–386, 388–389, 396, 410, 415–417, 469
Zosima, metropolitas 454

Žygimantas Augustas 24, 36, 39, 50, 169, 212, 234, 239, 258, 267, 318, 367, 430, 434, 442–443, 445, 448
Žygimantas Kęstutaitis 35, 39, 58, 60, 68–69, 71, 73, 76, 97, 124, 160, 203, 211, 215, 235, 255, 266, 283–285, 287, 301, 305, 316–317, 362–364, 388–396, 398, 406, 417–418
Žygimantas Senasis 16, 36, 39–40, 53, 56–57, 59, 60, 67, 69, 75, 80, 89, 82–83, 94, 110, 115, 130, 138, 144–145, 152, 157, 168, 171, 173, 175, 196, 212, 217–219, 222, 232–233, 239, 257–258, 275, 280, 346–347, 366–367, 386–388, 429–430, 432, 434–449, 465–466, 471–472, 474–475
Žilberas de Lanua, Burgundijos riteris 95
Žižka, Jonas 335, 382

Vietovardžių rodyklė

Adrianopolis (Edirnė) 471
Afrika 449
Aina 190
Aismarės 110
Akermanas 55–56, 468–470, 472
Albanija 351
Aleksinas 463
Alytus 87
Alpės 343
Alsėdžiai 89
Alšėnai 87, 252, 284
Amerika 443
Anglija 117, 119, 134, 153, 171, 237, 403
Anykščiai 77, 147
Apaščia 271
Arabija 54
Aragonas 134, 440, 443
Ariogala 83, 89
Astrachanė 55
Astrava 71, 227, 262, 355, 372, 375
Ašmena 62, 64, 78, 147, 202, 389, 407, 418, 467
Ašvietės miškas 121
Ašvija 121
Atėnai 351
Aukštaitija 74, 154, 194, 444
Austrija 132, 345
Avinjonas 119, 191
Azija 54, 449, 468

Bachčisarajus 53
Baliklėjus 55
Balkanai 27, 349, 351, 443, 451–452, 471
Baltarusija 155–156
Baltijos jūra 48–49, 55, 86, 98, 104, 109–110, 112, 116, 158, 166, 170, 315, 343, 347, 403, 424–425, 443, 469, 471, 476, 480, 489
Baranja 51
Batakiai 89
Bazelis 119, 214–215, 382, 392, 440
Bebirva 65
Bebra 47, 58
Beleika 51
Belikas 52
Beliovas 69–70
Belgradas 443
Berislavas 55
Besarabija 165
Betygala 89
Biala 157
Biarezina 62, 65–66
Bielskas 62, 67, 92, 94, 114–115, 306, 319, 396
Belgorodas (Dniestro Bilhorodas) žr. Akermanas
Birališkiai 129
Birštonas 87, 116
Bistryčia 205
Bizantija 15, 17, 23, 27, 42, 156, 210, 212–213, 215, 343, 351, 384, 449–457, 468, 474, 486–487, 490
Bychovcas 23, 166–168, 234, 261, 386, 395, 424, 488
Bohemija žr. Čekija
Bokštai 65, 79, 191
Bolonija 147
Borisovas 155, 440
Bosnija 351, 469
Brabantas 235
Braclavas 55, 59, 62, 472
Braginia 52
Braginas 82
Brandenburgas 236, 336, 345, 394, 405
Brasta (Lietuvos Brasta) žr. Brestas
Bratianas 418
Breslauja 62, 155, 167, 271
Brestas 23, 60, 62, 67, 73, 91, 94, 114–116, 205, 216–217, 245, 280, 301–302, 370, 399, 418, 423
Brianskas 55, 72, 92, 461, 463
Buda 431
Bugas 55, 58, 75, 114–115, 358
Bulgarija 210
Burgundija 134, 235, 237, 380–381, 404, 483

Cechanovecas 92
Cėsys 420
Chadžibėjus 55, 59, 469
Chelmas 71
Choinicai 419
Cilija 356–357

Čartoriskas 389
Čečerskas 52
Čekija 15, 116, 132, 163, 179, 217, 229, 257–258, 262–263, 279, 298–299, 332, 335–337, 344–346, 349, 355, 360, 365–366, 381–383, 393, 396, 409, 416, 421, 432, 434, 440, 446, 448, 460
Čerkasai 52, 54–55, 61, 75, 94
Černigovas 55, 69, 70, 72, 156, 252, 388

Dakija 158
Dalmatija 349, 351
Dancigas (Gdanskas) 48, 87–88, 94, 104, 109–110, 113, 116–117, 187, 278, 302, 347, 403, 437–438, 442
Danija 54, 86, 143, 348–349, 416, 424
Darsūniškis 116
Daškovas 59
Dauguva 62, 109, 116, 155, 167, 303, 347, 353
Deimena 110
Deltuva 78, 147, 167, 408
Dysna 62
Dmitrovas 461
Dniepras 30, 53, 55, 57, 61–62, 109, 155, 157, 353, 377
Dniestras 53, 55, 57, 165, 468, 470
Dobrynė 371, 413
Donas 53
Dorogobužas 114, 304, 463
Drohičinas 58, 60, 62, 67, 72, 92, 114–115, 151, 168, 195, 202, 212, 305, 325, 396, 399
Druckas 155
Druvetas 62
Dubysa 30, 65, 167, 170, 236, 369–370
Dubrovna 191
Dunojus 158, 450, 470

Egėjo jūra 351
Eišiškės 147, 252
Elbingas 113, 403
Erfurtas 147
Europa 12–15, 17, 22, 24–31, 35, 39, 44, 46, 57, 61, 74, 81, 84, 86, 97–98, 100–104, 109–110, 113, 116–120, 126–127, 130–135, 138–139, 141, 144, 146–147, 149, 151–153, 158–159, 162–164, 166, 168, 170–173, 176, 179, 182–183, 186, 189–190, 205, 215, 217–218, 221, 229–231, 234–235, 237–239, 248, 254, 258, 262, 265, 267–268, 273, 277, 282, 290, 292, 294, 298–300, 302–303, 306, 308–310, 316–317, 320, 329, 332, 334–337, 341, 343–349, 351–355, 360, 365–366, 371, 375, 377, 380–383, 385, 392, 395, 398, 402–404, 410–413, 420, 423, 427, 429–431, 436–443, 446, 449–450, 453–454, 457, 460, 466–478, 480–485, 487, 489–490

Ferara 215
Flandrija 117
Florencija 208, 215–216, 454, 502

Galšia 64
Gardinas 60, 62, 66–67, 73, 75, 77, 82, 91, 94, 99, 115, 147, 156–157, 168, 190, 203, 205, 217, 219, 269, 280, 304, 309, 357, 362–364, 370–371, 392, 399, 406–407, 418, 428, 430, 435–436, 445, 465
Genuja 54, 469
Geranainys 64,114, 128, 201, 221, 230, 247, 288
Giedraičiai 131, 147, 247, 252, 393
Gilgenburgas 412
Glinskas 55, 423
Glogovas 434
Gnieznas 104, 129, 135, 144, 188, 194, 200, 211, 258, 365, 399
Gomelis 79
Goniondzas 78, 94, 157, 230–231, 233, 289, 441, 448
Gorajus 353
Gorodecas 168
Gorvolia 52
Grajevas 49
Griunfeldė 412
Grudekas 91

Hagenovas (Hagenow) 354
Haličas 41, 57, 353
Haličas-Voluinė 156
Hluskas 234
Horodiščė 207
Horodlė 38, 160, 209, 211, 221–224, 241–242, 257, 269, 278–279, 316–317, 358–361, 366, 388

Indija 54, 187
Ispanija 14, 119, 218, 441
Iškoldzė 104
Išlynas 65
Italija 14, 98, 147, 349, 474

Ivangorodas 420, 464
Ivankovas 52
Yvija (Vija) 104, 247, 289

Janovas 91
Jašiūnai 64, 131
Jeruzalė 134, 471
Joniškis 89
Josvainiai 83, 89
Jugra 42
Julija 158
Juodoji jūra 156, 428
Jūra 167, 170
Jurbarkas 83, 167
Jurjevas 41
Juškiai 130
Juškonys 130

Kafa 54, 56, 109, 113, 469
Kalmaras 348–349, 384, 416, 420, 424
Kaltinėnai 89, 121
Kambrė 220
Kamenecas 55, 59, 62, 67, 91
Kanevas 52, 61, 94
Karaliaučius 40, 110, 116, 134, 262, 369, 418, 438
Karmėlava 130
Kastilija 134, 143, 234, 237, 440, 443
Kaunas 47–48, 66, 87–88, 93–94, 100, 104, 109–110, 112–117, 129–130, 133–134, 147, 151, 167, 184, 186, 190, 201–204, 218, 300–303, 310, 347, 371, 378–379, 407, 415, 418, 426, 465
Kazanė 55
Kėdainiai 78, 89, 93–94, 100, 104
Kelmė 89, 123
Kelnas 345
Kena 131
Kernavė 77, 86, 167, 183, 231, 252, 271, 302
Kiaulėkai 64
Kijevas 15, 41–44, 52, 54–57, 67–68, 71, 77, 92–94, 110, 113–115, 152, 156, 194–195, 197, 203–204, 207–210, 212, 215–217, 252–253, 255, 257, 271, 274, 281, 304, 307, 309, 312, 319, 326, 333, 373–374, 376–378, 397–398, 401, 428, 446, 451–453, 463, 465, 467, 470, 474, 487–488, 494
Kilija 56, 468–470
Klaipėda 48–50, 278, 414–415, 417–419
Kleckas 62, 66, 83, 155
Klinas 52
Kodenis 91
Kolomnas 41
Komorovas 206
Konstancas 119, 124, 130, 160, 163, 193–195, 213, 381, 415–416
Konstantinopolis (Stambulas) 109, 138, 165, 209–215, 351, 449, 451–452, 454–455, 468, 475
Kopysė 109, 303
Kostroma 41
Kovelis 92
Kozelskas 463
Krakės 89
Kražiai 78, 83, 89, 121, 147, 230, 247
Kremenecas 72, 92, 237, 304, 307, 332, 387
Krėva 64, 87, 188, 190, 219, 370, 467
Kryčevas 52, 115, 465
Krymas 44, 53–57, 61, 113, 141, 218, 351, 377, 463, 465, 468–470, 472
Krokuva 32, 34–35, 72, 109, 129, 135, 143–149, 151, 157, 161, 188, 190, 196, 205, 208, 216, 257, 301, 352–354, 357, 363, 365, 370, 373, 378, 385–386, 393, 398–399, 404, 412–413, 416, 426, 428, 431, 436, 440, 470, 473
Kujavijos Brestas 418
Kulikovo laukas 43, 71, 350–351, 457
Kulmas 92, 94, 299, 403, 437
Kupiškis 147
Kurcumas 419
Kurskas 55
Kuršas 347
Kuršių marios 48, 110
Kurtuvėnai 89
Kutna Hora 383

Labanoras 191
Lahoiskas 234
Lancutas 157
Laonas 220
Latgala 167
Latyšovas
Lebedžiai/Lebedevas 201
Leipcigas 147
Lentrakiai 64
Lepūna 49
Levkovas 91
Lyčinas 463
Lyda 65, 131, 147, 190, 202
Lieponys 64
Lykas 49

Lioliai 89
Liubekas 104, 299
Liubičas 65
Liublinas 15, 106–107, 109, 156, 236, 279, 352, 360, 378, 413
Liubutskas 51, 52, 156, 460–461, 463
Livonija 15, 39, 47–50, 76, 86, 89, 94, 110, 123, 215, 309, 314, 347, 378, 401, 419–420, 424
Loretas 134
Losičiai 92
Loskas 289
Luara 477
Luckas 55, 59, 73, 90, 92, 106, 114–115, 136, 138, 164, 194–197, 200, 204, 207, 214, 217–218, 228, 271, 281, 304, 306–307, 326, 332, 356, 370, 372, 375, 384, 389, 400, 428
Lukomlis 155
Lunevas 91
Luokė 89
Lvovas 135, 193, 470, 472

Magdeburgas 87, 90–94, 113, 144, 180, 184, 189, 240, 299–302, 304–305, 307–308, 310–312, 322, 325, 339, 385, 428, 431
Maincas 345
Maišiagala 87, 147, 190, 271, 338
Marienburgas (Malborkas) 40, 48, 192, 410, 413–414, 437
Markininkai 64
Masalskas 53, 461
Maskvos valstybė 17, 23, 30, 40–44, 50–54, 57, 69–72, 82–83, 94, 109–111, 113, 118, 137–138, 143, 155–156, 162, 165, 172–175, 188, 208–210, 215–216, 235, 238–239, 255, 282, 288, 321, 330, 332, 334–335, 337, 351, 366, 372, 378, 384, 387, 396, 398, 405, 419–420, 422–425, 427, 430–431, 435–441, 443, 447, 453–468, 470, 472–476, 482
Mazovija 30, 49, 58–60, 67, 77, 94, 102, 187, 200, 228, 230–231, 237, 254, 289, 325, 338, 369, 374, 378–379, 393, 395–396, 398, 410, 432, 435
Mažoji Lenkija 102, 191, 349, 352, 356
Mcenskas 51–52, 156, 460–461, 463
Medilas 131, 230–231, 441
Medininkai 64, 87, 89, 97, 136, 147, 190, 193, 205, 407
Mėlynieji Vandenys 53
Melnas 49–50, 62, 75, 242, 253, 303, 317, 360, 375, 383, 414, 416–417
Melnikas 58, 60, 67, 92, 147, 162, 168, 256–257, 366–367, 422–423
Mendzyžečas 91
Merkinė 63, 87, 104, 131, 147, 371
Merkys 64
Merūniškė 49
Mėta (Neta) 47
Milanas 235, 474
Mileičičiai 91
Minskas 62, 89, 91, 111, 114, 155, 304, 309, 428, 436, 465
Miras 230
Mirkliškės 288
Mišas 234
Mochas 51
Mogiliovas 52, 82, 114, 333
Mohačas 351, 443, 448
Moldova 55–57, 59, 135, 165, 192, 253–254, 351, 378, 383–384, 389, 424, 463, 468–470, 472
Molėtai 191
Molodečnas (Maladečina) 467
Moravija 132, 383
Mozyrius 52, 465
Možaiskas 79, 164
Mscislavas (Mstislavlis) 52, 66, 72, 333, 463, 465
Musninkai 78, 147, 231, 289
Muroma 41
Mūša 47

Narevas 47, 58, 92, 94, 442
Narva 419, 464
Naugardas (Didysis Naugardas) 41–42, 51–52, 54, 72–73, 79, 98, 104, 109–111, 165, 378, 384, 387, 406, 420, 452, 459–460, 463, 467–468
Naugardukas 62, 64–66, 73, 90–91, 104, 114, 131, 147, 156, 167–168, 208, 210, 219, 252, 271, 328, 401, 407, 465, 499
Naujieji Trakai žr. Trakai
Neapolis 119, 349
Nemakščiai 89, 121
Nemenčinė 190
Nemėžis 131
Nemunas 47–50, 62, 64–66, 75, 88, 94, 112, 116, 131, 133–134, 155, 167, 170, 406, 417
Nemunaitis 87
Neris (Vilija) 62, 66, 89, 110, 129–130, 134, 167

Nešava 112
Nevėžis 30, 47, 62, 93–94, 167, 369, 407
Nyderlandai 116–118, 443
Nikopolis 349, 468
Niurnbergas 299, 336, 386
Nogajai 55
Norvegija 348
Novosilis 69–70

Obolcai 145, 190
Obolenskas 463
Očakovas 55, 472
Odojevas 69–70, 165
Oka 51–52, 69–70, 72, 79, 95, 105, 156, 457, 459–460, 463
Olandija 235
Olyka 78
Opakovas 463
Orlincas 51
Orša 155, 173–175, 211, 333, 439–440, 465–466, 474
Orvidavičiai 89
Osmanų imperija 349, 351, 443, 466, 468–476
Ostrogas 204, 212, 214–215, 219, 486
Osucha 51
Ovručas 52

Pabaiskas 364, 392, 418
Padauguvys 62
Padnieprė 62, 66
Paduva 147, 150
Pajūrė 83, 89
Palanga 121
Palenkė 58–60, 62, 67, 75–76, 78, 92, 94, 180, 184, 187, 195, 197, 211–212, 227, 230–231, 271, 289, 321, 325–326, 369, 374, 395–398, 407, 410, 428, 447–448
Pamarys (Pomeranija) 102–103, 110, 376, 437, 442
Parčevas 58, 279, 360, 399–400
Pastovys 156
Pašaltuonis (Eržvilkas) 89
Pavolgis 53
Pčyča 52
Pečiorai 93, 207
Perejeslavlis 41, 53, 71
Perekopas 53, 82
Peremislis 157
Perloja 63–64
Permė 41–42
Persija 54, 56, 474
Pinskas 62, 83, 147, 203, 252
Piotrkovas 443
Piza 119
Plateliai 78, 89
Plockas 59, 136, 275, 372
Plotincas 51
Podolas 93
Podolė 30, 55, 57, 59–60, 67, 72, 93, 124, 217, 253–254, 262, 271, 353, 355, 361, 364, 373–375, 378, 383, 388–389, 393, 419, 463, 468–469
Podolės Kamenecas 254, 263, 470
Polockas 47, 50, 52, 67–69, 71, 89–92, 94, 97–98, 109–110, 114–115, 138, 150, 155–156, 167–168, 183–184, 203, 207, 210, 212, 252, 269, 271, 303–305, 309–310, 312, 314, 317, 319, 333, 336, 347, 390–391, 428, 460, 466–467
Polonka 201
Poniklis 51
Ponto Euksinas 54
Popieliškiai 130
Porozovas 91
Portugalija 119, 134
Poznanė 120, 191
Praha 72, 119, 147, 150, 193, 381–383, 396, 414, 431
Prancūzija 119, 153, 163, 191, 349, 474, 477
Preivastė 49
Prieglius 110
Pronskas 53
Propoiskas 52
Provansas (Prancūzija) 487
Prudovas 52
Prūsija 15, 39–40, 49–50, 72, 94, 102–103, 110, 112–113, 123, 174, 290, 309–310, 347, 401, 403, 408, 413, 414–415, 419–420, 424, 437–438, 469
Prutas 165
Pskovas 42, 51–52, 54, 98, 109–110, 165, 378, 387, 406, 452, 458–460, 463, 467–468
Punia 87, 116
Putyvlis 53, 55, 463
Putriai 65

Racionžas 407
Radomas 241, 357–358, 367, 433, 437
Ragainė 48, 369, 399, 410, 415, 418
Raigardas 76, 78, 92, 94, 289
Raseiniai 65, 89, 94, 147
Ratnas 60

Rečica 52
Reinas 343, 347, 409, 477
Reinas (Pfalcas) 345
Revelis žr. Talinas
Riazanė 53, 71, 165, 460
Ribiškės 131
Rietavas 83, 89
Ryga 88, 94, 104, 109–110, 113, 116, 143, 186, 200, 208, 302–303, 314–315, 347, 419–420
Rylskas 53, 55, 79
Rodas 138
Rodūnia 87
Roma, Senovės 13, 42, 158, 245, 320, 487, 489, 490
Roma 13, 119, 134, 138, 158, 189, 191, 208, 216, 237, 245, 320, 344, 425, 431, 471, 474–476, 486–487, 490
Romos imperija (Šventoji Romos imperija) 119, 143, 158, 164, 166, 169, 172, 214, 230, 232, 235, 237–238, 263, 279, 333, 336–337, 345–346, 351, 353, 355, 357, 380–386, 388, 393, 396, 407, 409–410, 415–417, 420, 440–442, 449–450, 454–455, 466, 468, 473–474, 476
Roslavlis 52, 463
Rostokas 147
Rostovas 41
Rūdninkai 64, 97, 147
Rukainiai 131
Rumšiškės 130
Rusia (Rusija) 15, 22, 27–28, 36, 38, 40–44, 49–50, 52, 56, 61, 63, 67, 69–72, 74, 79–80, 87, 89–90, 92, 104–105, 107, 109–110, 115, 118, 124, 135, 149, 155–156, 158, 161–162, 164, 166–167, 172–173, 209, 212, 215, 252–253, 300, 306, 312, 321, 331, 343–344, 351, 353, 374, 380, 392, 416, 436, 439, 449, 451–457, 459–461, 463, 468, 474, 478
Rusia, Baltoji 155
Rusia, Juodoji 156, 428
Rusia, Raudonoji 469
Rusnė 49

Saksonija 299, 336, 345, 438
Salynas 47, 160, 185, 278, 369, 375, 377, 380, 406, 417
Sambija (Semba) 442
Santjago de Kompostela 134
Sarema 347
Sarmatija 440, 489
Seda 89
Senieji Skalviai 64
Senieji Trakai žr. Trakai
Senoji Žagarė 89
Seradzas 362
Serbija 210, 354, 469, 471
Sereneckas 51
Seretas 191
Serpeiskas 461, 463
Severas 55, 57, 70–71, 463
Severo Naugardas (Severianų Naugardas) 53, 55, 71–72, 79, 95, 373, 467
Sibiras 55
Sicilija 134, 349
Silezija 187, 237, 299, 332, 336, 388, 393, 396, 434
Synkovičai 105
Sirija 54
Sižka 51
Skandinavija 14, 119, 298, 348–349, 387, 416, 420
Skilija 170
Skirsnemunė 83, 89, 303, 325, 389–390, 417–418
Slanimas 62, 66, 147
Slovėnija 357
Sluckas 66, 155, 207, 219, 245, 326, 465
Smardonė 47
Smolenskas 44, 50–52, 67, 69, 71–72, 80, 89–90, 98, 109–111, 114–115, 164, 173, 207, 211, 215, 271, 274, 295, 319, 333, 336, 373, 376, 378, 392, 397, 407, 412, 428, 457, 459–461, 463, 465–467, 488
Smurgainys 156
Sniporodas 55
Sokolecas 55, 59
Sokolovas 92
Sožas 62
Spėra 167
Spurgiškiai 64
Starodubas 53, 55, 71, 73, 79, 252, 388
Stolovičiai 65
Strešinas 52
Sučava 470
Sudervė 147
Sūduva 48–49, 88
Supraslis 149, 207, 211, 247, 486–487
Suražas 58, 92
Suzdalė 41
Svyriai 147, 252
Svisločius 62

Šalčia 63
Šalčininkai 63–64, 147
Šaltuona 65
Šatijai 130
Šaukėnai 89
Šemečičius 53
Šešupė 47–49
Šiaulėnai 89
Šiauliai 89
Šiaurės jūra 170, 343, 347
Šiluva 89
Širvinta 49, 77, 167
Šklovas 234
Škotija 119
Švedija 54, 86, 348–349, 416, 424–425
Švėkšna 89
Šveicarija 345
Šventoji 49, 89
Šventoji Romos imperija žr. Romos imperija

Talinas 110, 347
Tanenbergas 412
Tarnuvas 353
Tartu 143, 376, 419
Tarusas 463
Tavanė 54–55, 377
Tauragė 89
Tauragnai 191
Telšiai 83, 89
Tešilovas 463
Tykioji Sosna 53
Tykocinas 60, 92, 203, 289, 448
Tirolis 235
Tynecas 205
Točilotas 49
Torunė (Tornas) 48, 113, 192–193, 347, 358, 403, 413, 414, 437–438
Totorija 56
Trakai 48, 58, 62, 64, 66, 68, 71, 75, 77, 83, 86–88, 90, 94–95, 97, 99, 104–105, 115, 117, 128, 131, 134, 146–147, 168, 174, 184, 190, 192, 203, 205, 208, 217–219, 228, 235, 248, 252, 264, 269, 271, 283–284, 297, 301, 307, 310, 320–321, 331, 356, 364, 366, 369, 371–372, 375–376, 379, 388, 391, 393, 394–395, 399, 422–423, 430, 436, 444, 447–448, 453, 456
Transilvanija 14, 187
Tridentas (Trentas) 248
Tryras 345
Trobos 64, 288
Troja 152, 489
Trubeckis 53
Tudeniškės 64
Turkija 56–57, 349–351, 366, 437, 443, 472, 474–475
Turovas 62, 207, 423, 436, 465
Tverė 30, 42, 52, 71, 83, 109, 111, 165, 392, 460, 463, 468

Ugra 43, 50–52
Ukmergė 78, 147, 167, 190, 243, 270–271, 363, 392
Ukraina 61, 94, 155–156, 185, 227, 307, 332–333, 378, 428
Upninkai 289
Ustiugas 41
Utena 271
Uždniepris 94
Užnemunė 47–49, 61, 75, 88, 375
Užnerys 62, 167, 271
Užpaliai 77, 271, 329
Užupis 97
Užvolgis 44, 55

Vaikupys 65
Vaistariškiai 129–130
Valakija 124, 187, 351, 389, 468–469
Valažinas 65, 156
Valkaviskas (Volkovyskas) 62, 65–66, 75, 82, 91, 104, 352, 370, 428
Varduva 65
Varna 350, 365, 398
Varniai 88, 146
Vedroša 463
Veliuona 48, 83, 88–89, 414–416
Venecija 56, 150, 349, 351, 440
Venevas 463
Vengrija 15, 28, 30, 59, 71–72, 119, 134, 179, 182, 229, 253–254, 257–258, 262–263, 298–299, 334–335, 337, 344, 349–353, 355–356, 365–366, 368, 372, 374, 378, 380–384, 393, 396–397, 403, 410, 415, 421, 432, 434, 439–440, 442–443, 446, 448, 460, 468–470, 472, 474, 476
Vengruvas 92
Venvaigėnai 65
Verkiai 191
Viatka 41
Viazma 52, 69, 95, 114, 461, 463, 467
Viduklė 65, 83, 89
Viduržemio jūra 158, 170, 343
Viešvėnai 83, 89
Viena 230, 299, 385–386, 440–441, 443

Vilkija 83, 89, 116
Vilnia 97
Vilnius 11, 28–29, 31, 35–36, 42, 50, 60–62, 64, 66–68, 70–73, 77–78, 81–83, 86–90, 92–95, 97–106, 109–111, 114–117, 119–120, 124, 127–129, 131–133, 135–138, 140, 144, 146–147, 150, 152, 156, 158, 161, 164–165, 168, 174, 176, 183–186, 190–198, 200–208, 210–212, 215–216, 219, 230–232, 241, 248, 250, 253, 260–261, 267, 269–271, 273–274, 280–281, 283–285, 291, 297, 300–307, 309–311, 316, 319–322, 330–331, 338, 357–358, 366, 370–371, 388, 390, 395–397, 399, 402, 407, 410, 413, 420, 422, 426, 430–435, 441–442, 444–445, 447–448, 453, 465–466, 472, 475, 485, 488, 491
Vysla 442
Vysokajė 92
Vyšniavas 288
Vištytis 49
Višviltė 47
Vitebskas 52, 67–69, 71–72, 89–90, 109, 114, 147, 155, 215, 253, 269, 271, 303, 319, 333, 368, 373, 428, 460, 466–467, 498
Vizna 59
Vladimiras 40–43, 55, 92, 114, 173, 194–195, 373, 452, 455, 457
Voinė 91
Vokė 64
Vokietija 86, 103, 116, 129, 147, 187, 230, 262–263, 298–299, 344–346, 403
Voluinė (Volynė) 30, 57–60, 67–68, 71, 73, 77–78, 81, 90, 92, 180, 194, 215, 217, 237, 252–253, 271, 274, 295, 312, 319, 321, 326, 353, 355, 364, 371, 373–374, 376, 384, 389–390, 392, 400–401, 418, 441, 463, 469, 493
Vorskla 53, 55, 71, 356–357, 374, 378, 457
Vroclavas 104, 109, 377, 383, 416
Vseliubas 104

Zalidovas 463
Zapyškis 104, 126
Zditovas 62
Zelė 64
Zvenigorodas 54–55, 59

Žadiškės 117
Žalgiris 40, 48, 119, 124, 136, 173–175, 335, 358, 360, 378, 382, 405, 407, 409, 411, 412, 414, 418, 469
Žemaitija 15, 27–28, 30, 40, 48–50, 61–63, 65–67, 74–75, 78–79, 83, 88–89, 93, 120–121, 124–125, 154–155, 166, 174, 192–195, 207–208, 214, 229, 232–233, 269, 271, 290, 297, 312, 314, 318–319, 321, 326, 328, 360, 369, 371, 374, 397–399, 401, 404, 406–409, 413–419, 422, 444, 448, 461, 463
Žemaitkiemis 129
Žemutinis Naugardas 41
Žiežmariai 64
Žytomyras 52, 77
Žiupronys 288
Žulinas 463

Iliustracijų sąrašas

Santrumpos

ČB – Čartoriskių bibliotekos Rankraščių skyrius, Krokuva
ČDM– Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, Kaunas
KUPIMAS – Krokuvos universiteto Pagalbinių istorijos mokslų ir archyvistikos skyrius
LDM – Lietuvos dailės muziejus, Vilnius
LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilnius
LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius
LNB – Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Vilnius
Latvijos CVIA – Latvijos centrinis valstybinis istorijos archyvas, Ryga
PVKPSA – Prūsijos valstybės kultūrinio palikimo slaptasis archyvas, Berlynas

1. Lenkija Hartmano Šedelio *Pasaulio kronikoje*, 1493 m. (*Hartmann Schedel, Chronicle of the World,* Köln, 2001)
2. Lietuvos valdovo herbas, XV a. pirmoji pusė (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. Riksarkivet, *Bergshammars vapenbok*, vol. 2, l. 53)
3. Vavelio pilies vaizdas, Krokuva (A. Fedaravičiūtės nuotrauka)
4. Spėjamas Jogailos portretas Vavelio pilies katedroje, XV a. antroji pusė (J. Krzyżaniakowa, *Koncyliaryści, heretycy i schizmatycy*, Kraków, 1989, p. 43)
5. Dokumentas, kuriuo Vytautas prisiekia ištikimybę Jogailai ir Lenkijos Karalystės Karūnai, 1392 m.(ČB, perg. 233)
6. Lenkijos karaliaus Jogailos vidurinysis antspaudas, naudotas 1386–1423 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. Sankt Peterburgo Rusijos MAB, perg. 4.6.44)
7. Didžiojo kunigaikščio Vytauto majestotinis antspaudas, naudotas 1407–1430 m., liejinys (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. KUPIMAS, D 442)
8. Žygimanto Kęstutaičio majestotinis antspaudas, 1433 m. (ČB, perg. 384)
9. Jogailos lietuviškas denaras iš Vilniaus Žemutinės pilies lobio (R. Ginaičio nuotrauka iš kn. *Lietuvos monetos*, Vilnius: Lietuvos bankas, 2006; orig. LNM)
10. Vytauto dvidenariai, XIV a. pabaiga – XV a. pirmoji pusė (R. Ginaičio nuotrauka iš kn. *Lietuvos monetos*, Vilnius: Lietuvos bankas, 2006; orig. ČDM)
11. Kazimiero Jogailaičio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moneta, Krūminių lobis (R. Ginaičio nuotrauka iš kn. *Lietuvos monetos*, Vilnius: Lietuvos bankas, 2006; orig. ČDM)
12. 1413 m. Horodlėje Lietuvos bajorų vardu duotas dokumentas (ČB, perg. 301)
13. Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės antspaudų simbolis – raitelis, nugalintis slibiną (*Символы, святыни и награды Российской державы*, Москва, 2004)
14. XVI a. Lietuvos totorių herbiniai antspaudai (nuotraukos iš E. Rimšos rinkinio)
15. Kafa, Krymas (*Україна: Литовська доба 1320–1569*, Київ, 2008, p. 166)
16 Kazimiero Jogailaičio 1465 m. dokumentas Jonui Kęsgailaičiui (LNB, f.101-7)
17. Kęsgailų dvarai XV a. – XVI a. pirmojoje pusėje (pagal K. Pietkiewicz, *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku. Ze studiów nad rozwojem własności ziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w średniowieczu*, Poznań, 1982)
18. Vilniaus Žvėryno akmuo-riboženklis su Gedimino stulpais (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio)

19. Bajoro Mickaus Taliuševičiaus herbinis antspaudas (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. ČB)
20. Vilniaus miesto didysis antspaudas, 1504 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. Latvijos CVIA, f. 673, ap. 4, dėžė 19, nr. 219)
21. Polocko miesto rašmeninis antspaudas, 1396–1487/1492 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. Latvijos CVIA, f. 8, ap. 3(c), dok. 1 (1404)
22. Vitebsko miesto rašmeninis antspaudas, XV a. – XVI a. pirmoji pusė (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio)
23. Naugarduko miesto vaito Makaro herbinis antspaudas, 1481 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. Valstybinis archyvas, Krokuva, perg. 896)
24. Polocko miesto antspaudas, 1499–1553 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. Latvijos CVIA, f. 8, ap. 4, b. 11)
25. Kijevo miesto herbinis antspaudas, apie 1500 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. Ukrainos centrinis valstybinis istorijos archyvas, f. 220, ap. 1, b. 637)
26. Puodyniniai kokliai, XV a. antroji pusė – XVI a. pradžia (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p.166)
27. Kokliai, XV a., piešiniai (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 157)
28. Karnizinė čerpė, XV a., fragmentas (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 156)
29. Nerviūrinė plyta, XV a. – XVI a. pirmoji pusė (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 119)
30. Profilinė plyta, XV a. antroji pusė – XVI a. pirmoji pusė (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 121)
31. Keraminė grindų plytelė, XV a. (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 127)
32. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1492 m. privilegija, kuria Vilniaus gyventojai atleidžiami nuo muitų (LNB, f. 101-15)
33. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1502 m. privilegija Vilniaus miestui, kuria jo pirkliams leidžiama prekiauti be muitų Lenkijos Karalystėje (MAB, f. 1-35)
34. Gotikinės plytos su jas pagaminusių meistrų ženklais, rastos Šv. Onos Barboros bažnyčioje (1956 m. tyrimai, saugoma LNM) ir Katedros aikštėje Vilniuje (1941 m. tyrimai, saugoma LNM), Šv. Mikalojaus bažnyčios pietinė siena (nuotraukos iš S. Sarcevičiaus rinkinio)
35. Švč. Mergelės Marijos Dangun Ėmimo pranciškonų bažnyčia Vilniuje (V. Ivinsko nuotrauka)
36. Skaisčiausiosios Dievo Motinos cerkvė Vilniuje ir jos fragmentas (V. Ivinsko nuotraukos)
37. Bernardinų bažnyčios rytinis fasadas (M. Sakalausko nuotrauka iš kn. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gotika,* Vilnius, 2002)
38. Perkūno namai, Kaunas (E. Rudinsko nuotrauka)
39. Synkovičų cerkvė (V. Dolinsko nuotrauka)
40. Lucko pilies vartai (S. Lukšio nuotrauka)
41. Liublino pilies Švč. Trejybės koplyčios sienų tapyba (Liublino muziejus, P. Maciuko nuotraukos)
42. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai, gavę savivaldą, ir svarbiausių prekybos kelių kryptys
43. Cilindrinė spyna, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 137)
44. Raktai, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 144–145)
45. Žiedas, XV a. (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 157)
46. Vienanarės žirklės, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje,*

2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos, Vilnius, 2006, p. 345)
47. Šukos, XIV a. pabaiga – XV a. pirmas ketvirtis (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 356)
48. Pusbačio batviršis, XV a. (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 366)
49. XV a. uosinė fleita (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2005–2006 m. tyrimai,* Vilnius, 2007, p. 229)
50. Erkšvos alkos kalnas Skuodo r. (V. Vaitkevičiaus nuotrauka)
51. Naujosios Įpilties alkos kalnas Kretingos r. (V. Vaitkevičiaus nuotrauka)
52. Ardiškio ąžuolas Širvintų r. (V. Vaitkevičiaus nuotrauka)
53. Šventaragių ąžuolas Kelmės r. (V. Vaitkevičiaus nuotrauka)
54. Zapyškio bažnyčia (A.Varnaitės nuotrauka)
55. Šv. Stanislovo relikvijorius, Lietuva, Vilnius, arba Vidurio Europa, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia (*Vilniaus katedros lobynas,* Vilnius, 2002, 2 pav.)
56. Taurė, Lenkija, Gdanskas, XV a. antroji pusė (*Vilniaus katedros lobynas,* Vilnius, 2002, 8 pav.)
57. Stipula (procesijų lazda), Lietuva, Vilnius, arba Vidurio Europa, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia (*Vilniaus katedros lobynas,* Vilnius, 2002, 5 pav.)
58. Vyskupo žiedas, Lietuva, Vilnius, XIV a. pabaiga – XV a. pradžia (*Vilniaus katedros lobynas* Vilnius, 2002, 10 pav.)
59. Vyskupo žiedas, Lietuva, Vilnius, XV a. (*Vilniaus katedros lobynas,* Vilnius, 2002, 11 pav.)
60. Arnotas, Lietuva arba Vokietija, XVI a. pradžia (*Vilniaus katedros lobynas,* Vilnius, 2002, 15 pav.)
61. Bernardinų bažnyčios ir vienuolyno sienų tapyba (U. Navalinskaitės nuotrauka)
62. Šv. Kazimiero paveikslas Vilniaus katedros Šv. Kazimiero koplyčioje, apie 1520 m.
63. Krokuvos universiteto antspaudas (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio)
64. Krokuva Hartmano Šedelio *Pasaulio kronikoje* (*Hartmann Schedel, Chronicle of the World,* Köln, 2001)
65. Krokuvos universiteto „Collegium Maius" pastatas ir vidaus kiemas (T. Chrzanowski, Z. Żygulski, *Poland. Treasures of the Past,* Kraków, 2001, p. 45)
66, 67. Pranciškaus Skorinos portretas ir *Pranašo Dovydo knygos* antraštinis lapas (*Францыск Скарына и яго час,* Минск, 1988)
68. Oršos mūšis, XVI a. pradžios nežinomo dailininko paveikslas (iš *Monarchia Jagielonów, 1399–1586,* Wrocław, 2003, p. 84–85)
69. Šv. Mikalojaus bažnyčia, Vilnius (V. Ivinsko nuotrauka)
70. Jogailos monetos (R. Ginaičio nuotrauka iš kn. *Lietuvos monetos,* Vilnius, 2006; orig. LNM, D. Kaubrio kolekcija)
71. Nukryžiuotojo freska Vilniaus katedroje
72. 1387 m. vasario 17 d. Jogailos privilegija Vilniaus vyskupui (MAB, f. 6-1)
73. Vilniaus kapitulos antspaudas, 1504 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio)
74. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto 1417 m. spalio 23 d. fundacijos Medininkų vyskupijos katedrai dokumentas (nuotrauka MAB, f. 205-119)
75. Popiežiaus Siksto IV 1481 m. rugpjūčio 27 d. dokumentas (MAB, f. 6-54)
76. Lucko vyskupo Pauliaus Alšėniškio asmeninis jungtinis herbas Lucko sinodo statutų 1519 m. knygos viršelyje (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio)
77. Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų parapijos (1387–1529)
78. Vilniaus pranciškonų antspaudas, 1525 m. (A. Baltėno nuotrauka; orig. MAB, f. 6-132)
79. Vilniaus bernardinų bažnyčia (V. Dolinsko nuotrauka)
80. Kauno bernardinų bažnyčia (E. Rudinsko nuotrauka)
81. Alberto Goštauto Vilniaus katedrai dovanotas sidabrinis kryžius (relikvijorius), XVI a. pr. (*Vilniaus katedros lobynas*, Vilnius, 2002, nr. 28)
82. Lietuvos stačiatikių delegacija Konstanco susirinkime, iš Ulricho Richentalio kronikos (J. Krzyżaniakowa. *Koncyliaryści, heretycy i schizmatycy*, Kraków, 1989, p. 46)
83. Stanislovo Čupurnos herbinis antspaudas, 1398 m. (nuotrauka iš E. Rimšos

rinkinio; orig. Prūsijos valstybės kultūrinio palikimo slaptasis archyvas, Schiebl. 53, Nr. 4)

84. Vygando Aleksandro antspaudas, 1388 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje, perg. 4440)
85. Liublino pilies Švč. Trejybės koplyčios sienų tapyba (Liublino muziejus, P. Maciuko nuotrauka)
86. Jono Goštauto Stanislovo Sako antspaudas prie 1422 m. Melno sutarties (*Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 roku* Poznań 2004, p. 89, 90)
87. Slucko atminų knyga, XVI a. pr. (MAB, f. 21-799)
88. Mykolo Alšėniškio antspaudas prie 1422 m. Melno sutarties (*Dokumenty strony polsko-litewskiejpokoju mełneńskiego z 1422 roku,* Poznań, 2004, p. 79)
89. Jogailaičių genealogija (L. J. Decius, *De Jagellonum familia*, Cracovia, 1521)
90. Karaliaus intronizacija Erazmo Cioleko 1510 m. pontifikale (*Malarstwo polskie w Polsce* Warszawa, 2004, il. CXLIV)
91. Trakų Salos pilis (V. Ivinsko nuotrauka)
92. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro dvaro iždo (sąskaitų) knygos fragmentas (Varšuvos senųjų aktų archyvas; iš kn. *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, Vilnius, 2007)
93. Vytauto 1399 m. užrašymas Vilniaus katedros kapitulai (MAB, f. 6-6)
94. Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras seime (J. Łaski, *Commune incliti Poloniae Regni privilegium*, Cracoviae, 1506).
95. Alberto Manvydo herbinis antspaudas, 1410 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. PVKPSA, Schiebl. 63, Nr. 4)
96. Geranainių pilis (V. Levandauskas, R. Vaičekonytė-Kepežinskienė, *Napoleonas Orda*, Vilnius, 2006, p.186)
97. Šv. Gertrūdos bažnyčia, Kaunas (E. Rudinsko nuotrauka)
98. Bresto herbinis antspaudas, 1543–1596 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. MAB, f. 264–226)
99. Vilniaus miesto tarėjų antspaudas, 1446 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. LVIA, f. 458, ap. 5, b. 242, l. 4)
100. Vilniaus miesto vaito Joknos Laurinavičiaus herbinis antspaudas, 1495/1496 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. MAB, f. 6-70-1)
101. Kauno miesto antspaudas, 1472 m. (nuotrauka iš E. Rimšos rinkinio; orig. Latvijos CVIA, f. 673, ap. 4, dėžė 19, nr. 1)
102. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro 1505 m. privilegija Vilniui (MAB, f. 1-44)
103. 1397 m. sausio 23 d. Vytauto laiškas Rygos miesto burmistrui ir tarėjams (nuotrauka MAB, f. 205–110)
104. Polocko seniūno Chodkos Jurgaičio antspaudas su Kosciešos herbu prie 1422 m. Melno sutarties (*Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 roku,* Poznań, 2004, p. 88)
105. XIV a. pabaigos bombardos sviedinys, Vilnius (*Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje, 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos,* Vilnius, 2006, p. 273)
106. Vidurio Europa: Lenkijos, Vengrijos, Čekijos, Vokietijos, Rusios ir Lietuvos žemėlapis (LNM)
107. XV a. pabaigos Vidurio Europos žemėlapis
108. Kulikovo mūšis, 1380 (В. Морозов, *Лицевой свод в контексте отечественного летописания XVI века,* Москва, 2005, ил. V)
109. Jogailos ir Vytauto 1413 m. spalio 2 d. Horodlėje duotas dokumentas (ČB, perg. 300)
110. Dokumentas, kuriuo Žygimantas Kęstutaitis prisiekia Jogailai ir Lenkijos Karalystės Karūnai ištikimybę, 1432 m. spalio 10 d. (ČB, perg. 528)
111. Jogailos antkapio Vavelio katedroje fragmentas (T. Chrzanowski, Z. Żygulski. *Poland. Treasures of the Past,* Kraków, 2001, p. 14)
112. Skirgailos monetos (R. Ginaičio nuotrauka iš kn. *Lietuvos monetos*, Vilnius, 2006; orig. LNM)
113. Lietuvos kunigaikščio Skirgailos antspaudas, 1394 m. (nuotrauka iš

E. Rimšos rinkinio; orig. Vyriausiasis senųjų aktų archyvas Varšuvoje, perg. 4446)

114. Vytauto kaldintos monetos (R. Ginaičio nuotrauka iš kn. *Lietuvos monetos*, Vilnius, 2006; orig. LNM)
115. Vytauto didysis antspaudas, 1404 m. (iš E. Rimšos rinkinio; orig. PVKP-SA, Schiebl. 53, Nr. 5)
116. Vytauto funduota pranciškonų bažnyčia Kaune (E. Rudinsko nuotrauka)
117. Zigmantas Liuksemburgas (orig. Meno istorijos muziejuje, Viena)
118. Švitrigailos dvidenario aversas (R. Ginaičio nuotrauka iš kn. *Lietuvos monetos*, Vilnius, 2006; orig. D. Kaubrio kolekcijoje)
119. Žygimanto Kęstutaičio majestotinis antspaudas, 1434 m. (ČB, perg. 392)
120. Žalgirio mūšis, 1410 m. XV a. pab. Dyboldo Šilingo (Schilling) Berno miesto kronikos miniatiūra
121. Vokiečių ordino šv. Jurgio vėliava (S. Ekdahl, *Die „Banderia Prutenorum" des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410*, Göttingen, 1976)
122. Marienburgo pilis (G. Jankauskaitės nuotrauka)
123. Konstanco vaizdas Hartmano Šedelio *Pasaulio kronikoje* (*Hartmann Schedel, Chronicle of the World*, Köln, 2001)
124. Kazimiero Jogailaičio antkapio Vavelyje fragmentas (T. Chrazanowski, Z. Żygulski, *Poland. Treasures of the Past*, Kraków, 2001, p. 14)
125. Aleksandras ir Elena, Jogailaičių genealogijos fragmentas (L. J. Decius, *De Jagellonum familia*, Cracovia, 1521)
126. Aleksandro pusgrašis ir denaras (R. Ginaičio nuotrauka iš kn. *Lietuvos monetos*, Vilnius, 2006; orig. D. Kaubrio kolekcijoje)
127. Aleksandro Jogailaičio didysis antspaudas, 1503 m. (A. Baltėno nuotrauka; orig. MAB, f. 6-85)
128. Didžiojo kunigaikščio Aleksandro kalavijas, rastas Vilniaus katedroje (LDM)
129. Žygimanto Senojo didysis antspaudas, 1522 m. (A. Baltėno nuotrauka, orig. LVIA, f. 1135, ap. 23, b. 524, Nr. 3)
130. Andrejaus Rubliovo ikona „Švenčiausioji Trejybė" (J. Krzyżaniakowa, *Koncyliaryści, heretycy i schizmatycy*, Kraków, 1989, p. 48)
131. Šv. Sofijos soboras Kijeve (J. Krzyżaniakowa, *Koncyliaryści, heretycy i schizmatycy*, Kraków, 1989, p. 47)
132. Konstantinopolio planas, 1422 m. (*The Middle Ages*, London, 1989, p. 65)
133. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV a. – XVI a. pradžioje
134. Metropolito Fotijaus didžiojo siuvinėto sakoso (1414–1417) fragmentas, kuriame pavaizduoti Maskvos didysis kunigaikštis Vasilijus I ir Sofija Vytautaitė (A. Bank, *L'art byzantin dans les musées de l'Union Soviétiques*, Leningrad, 1985, il. XXI)
135. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro didžioji pasiuntinybė 1494 m. atvyksta į Maskvą, XVI a. miniatiūra (В. Морозов, *Лицевой свод в контексте отечественного летописания XVI века*, Москва, 2005, ил. 35)
136. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntiniams Maskvoje išduodamas maistas, XVI a. miniatiūra (В. Морозов, *Лицевой свод в контексте отечественного летописания XVI века*, Москва, 2005, ил. 32)
137. Ivangorodo pilis (J. Kiaupienės nuotraukos)
138. Maksimilijono I pasiuntinys atvyksta į Maskvą, XVI a. miniatiūra (В. Морозов, *Лицевой свод в контексте отечественного летописания XVI века*, Москва, 2005, ил. 34)
139. Lietuva Hartmano Šedelio *Pasaulio kronikoje* (*Hartmann Schedel, Chronicle of the World*, Köln, 2001)
140. Alberto Goštauto maldaknygė, apie 1528 m. (Miuncheno nacionalinė biblioteka)
141. Aleksandro Jogailaičio sąskaitų knyga (*Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, Vilnius, 2007; orig. Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje)
142. Lietuva paskutinė krikščioniškų tautų eilėje, XV a. pradžios freska Strasbūro Šv. Petro bažnyčioje